

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KÖKLER VE YOLLAR

TÜRKİYE'DE GÖÇ SÜREÇLERİ

DERLEYENLER Ayhan Kaya - Bahar Şahin

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KÖKLER VE YOLLAR TÜRKİYE'DE GÖÇ SÜREÇLERİ

**DERLEYENLER
AYHAN KAYA - BAHAR ŞAHİN**

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DERLEYENLER AYHAN KAYA - BAHAR ŞAHİN
KÖKLER VE YOLLAR
TÜRKİYE'DE GÖÇ SÜREÇLERİ

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 159
GÖÇ ÇALIŞMALARI 7

ISBN 975-6176-58-X

KAPAK MEHMET ÜNAL, RHEIN 1978 (AİLE BİRLEŞMESİNİ GERÇEKLEŞTİRİP, İKÂMET İŞLEMLERİNİ YAPTIRAN, ANCAK DAHA SONRA ALMANYA KOŞULLARINA GÖRE KALABALIK SAYILDIĞI İÇİN ÇOCUKLARININ TEKRAR TÜRKİYE'YE GERİ GÖNDERİLECEĞİ TEBLİĞ EDİLEN BİR İŞÇİ AİLESİ).

ARA KAPAKLAR FOTOĞRAF SANATÇISI MEHMET ÜNAL'IN *SUSKUNLUĞUN DURAKLARI* ADLI ESERİNDEN ALINMIŞTIR.

1. BASKI İSTANBUL, ŞUBAT 2007

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, No: 28 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / FAKS: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN AYCAN AK
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ VE DİZİN SALT KIZILIRMAK - OZAN DEMİRCİ
BASKI VE CİLT ŞEFİK MATBAASI
MARMARA SANAYİ SİTESİ M. BLOK No: 291 İKİTELLİ - İSTANBUL
TELEFON - FAKS: 0212 472 15 00 (3 HAT)

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
Istanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Kökler ve Yollar: Türkiye'de Göç Yolları / Derleyenler Ayhan Kaya, Bahar Şahin
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-6176-58-X (pbk.)

1. Turkey—Emigration and immigration. 2. Migration, Internal—Turkey.
3. Emigration and immigration — Social aspects. I. Kaya, Ayhan, II. Şahin, Bahar.
JN8745.K65 2007

**KÖKLER VE YOLLAR
TÜRKİYE'DE GÖÇ SÜREÇLERİ**

**DERLEYENLER
AYHAN KAYA - BAHAR ŞAHİN**

Nermin Abadan-Unat'a saygıyla...

İçindekiler

xiii Yazarlar Hakkında

xv ÖNSÖZ Türkiye Göç Araştırmalarında
Alternatif Yaklaşımlar

1 BİRİNCİ BÖLÜM Uluslararası Göç Süreçleri ve Güvenlik Tartışmaları

- 3 1 Türk Dış Göçünün Aşamaları: 1950'li Yıllardan
2000'li Yıllara
Nermin Abadan-Unat
- 19 2 Göç-Güvenlik Bağı: 11 Eylül Öncesi ve
Sonrasında Göç ve Güvenlik
Thomas Faist
- 41 3 Göç: Eleştiri ve Politika Ötesi
Bülent Diken
- 63 4 Ulusaşırı Türk Milliyetçiliği: Yurtdışında Yaşayan
Türklerin Milliyetçilik Tanımı
Riva Kastoryano

83 İKİNCİ BÖLÜM Ulusaşırı Alanda Almanya Türkleri

- 85 5 Almanya'da Göç Olgusu ve Nüfus Gelişimi:
Tarihçe ve Geleceğe Bakış
Rainer Münz
- 101 6 Yabancılar ve Türklerin Alman Emek Pazarına
Entegrasyonu: Birçok Sorun
Elmar Hönekopp
- 135 7 Göç Alan Ülkelerin İşgücü Piyasalarındaki Gelişmeler
ve Göçmen İşgücüne Talep: Almanya Örneği
Gülşay Toksöz

- 159 **8** Göçte Cinsiyet ve İstihdam
Czarina Wllpert
- 185 **9** Eğitim ve Öğretim Sürecinde Bir Kaynak Olarak
Çokdillilik
Ursula Neumann
- 205 **10** Almanya'daki Türk Kökenli Genç Göçmenlerin
Topluma Entegrasyonu: Kültürlerarası Eğitim
Ursula Boos-Nünning
- 221 **11** Devletler, Azınlıklar ve Korkunun İktidarı:
Euro-Türkler ve Avrupa Birliği
Ayhan Kaya
- 245 **12** Almanya'da İşçi Göçünün İhmal Edilen Boyutu:
Birinci Nesil Türkiyeli İşçiler ve Yaşlılık Yoksulluğu
Bahar Şahin
- 265 **13** Almanya'ya Göç: Düğün Video Filmleri,
Aile Fotoğrafları ve Sanal Yakınlıklar
Barbara Wolbert
- 287 **14** Türkiye-Almanya Arasında Ulusaşırı Aile Göçü,
Kuşaklarda Aidiyetlerin Dönüşümü ve
"Çokmekânlı Etnografya"
Halil Can

315 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Diğer Ülkeler

- 317 **15** Ulus, Cemaat ve Diaspora Arasında Çokmekânlı
Aidiyet İcraları: Montreal'de Bir Türk Bayramı
Sırma Bilge
- 335 **16** İsveç'te Yaşayan Türk Kadınlarının Sosyal İlişki Ağları,
Evlilik ve Boşanma Durumları
Aylin Akpınar

- 359 17** Bir Paris Banliyö Mahallesindeki Türk Göçmen Kadınlarının Gündelik Yaşamı
Elif Aksaz
- 401 18** Batı Avrupa’da Yaşayan Türk “İthal Gelinler” ve Entegrasyon Sorunları: Belçika Örneği
Şebnem Koşar-Akçapar
- 421 19** Göçmenlik Deneyimine Kozmopolit Perspektiften Bakış
Asu Aksoy

445 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Madalyonun Diğer Yüzü Türkiye

- 447 20** Türkiye’nin Göç Tarihindeki Değişik Kategorileri
İlhan Tekeli
- 475 21** Türkiye’deki Avrupa Birliği Yurttaşları: Siyasal ve Toplumsal Katılımın Önündeki Engeller
Bianca Kaiser
- 491 22** İç Göç-Dış Göç İlişkisi: Ankara-Mamak’taki Bir Alevi Gecekondu Mahallesi Üzerinden Açılımlar
Tahire Erman
- 521 23** İstanbul’da Iraklı Katolik Keldani Göçmenler: Transit Göç ve Ulusaşırı Dini Ağlar
Didem Danış

545 Kaynakça

581 Dizin

Tablolar, Şekiller ve Grafikler

Tablolar

İKİNCİ BÖLÜM Ulusaşırı Alanda Almanya-Türkleri

5. Almanya'da Göç Olgusu ve Nüfus Gelişimi:

Tarihçe ve Geleceğe Bakış / RAINER MÜNZ

- 89** Tablo 1 Almanya'da Nüfus Gelişimi, 1950-2001
90 Tablo 2 Vatandaşlıklara Göre Almanya Nüfusu, 1990-2005
91 Tablo 3 Almanların ve Yabancıların Almanya'ya ve
Almanya'dan Göç Hareketi, 1954-2001

7. Göç Alan Ülkelerin İşgücü Piyasalarındaki Gelişmeler ve Göçmen İşgücüne Talep: Almanya Örneği / GÜLAY TOKSÖZ

- 154** Tablo 1 20-24 Yaş Arasındaki Göçmen Gençlerin Okul
Mezuniyet Durumlarının Toplam Nüfusla
Karşılaştırılması

8. Göçte Cinsiyet ve İstihdam / CZARINA WILPERT

- 168** Tablo 1 Batı Berlin'de Ulusal Kökene Göre Sosyal Sigortalı
Olarak Çalışan Kadınlar (1989-1997)
169 Tablo 2 Berlin'de İmalat Sektöründe Ulusal Kökene Göre
Sosyal Sigortalı Olarak Çalışan Kadınlar
(1990-1997/98)
180 Tablo 3 Kendi İşini Kurmuş Göçmenlerin Finansman
Kaynakları

11. Devletler, Azınlıklar ve Korkunun İktidarı:

Euro-Türkler ve Avrupa Birliği / AYHAN KAYA

- 228** Tablo 1 Olası İki Avrupa Birliği Kurgusu
233 Tablo 2 Anketlerin Düzenlendiği Yerler ve Sayıları

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Diğer Ülkeler

18. Batı Avrupa'da Yaşayan Türk 'İthal Gelinler' ve

Entegrasyon Sorunları: Belçika Örneği / ŞEBNEM KOŞER-AKÇAPAR

403 Tablo 1 Oturdıkları Ülkeye Göre
Yurtdışında Yaşayan Türkler

Şekiller

İKİNCİ BÖLÜM Ulusaşırı Alanda Almanya-Türkleri

5. Almanya'da Göç Olgusu ve Nüfus Gelişimi:

Tarihçe ve Geleceğe Bakış / RAINER MÜNZ

- 87** Şekil 1 1949 (Demokratik Almanya Cumhuriyeti/
DDR + Federal Almanya Cumhuriyeti/BRD) ve
2005-2006 Yılı İtibariyle Almanya'nın
Toplam Nüfusu
- 88** Şekil 2 Almanya'da Doğum ve Ölüm Oranları, 1946-2001
- 91** Şekil 3 Almanya'ya ("İçeriye") ve Almanya'dan
("Dışarıya") Yabancı Göçü, 1954-2001
- 92** Şekil 4 Geldikleri Ülkelere Göre Alman Kökenli
Göçmenlerin Göç Hareketi, 1950-2001
- 97** Şekil 5 Almanya'da Nüfus Gelişimi, 2000-2050

Grafikler

İKİNCİ BÖLÜM

6. Yabancılar ve Türklerin Alman Emek Pazarna Entegrasyonu:

Birçok Sorun / ELMAR HÖNEKOPP

108 Grafik 1 Çalışma Yaşındaki Nüfusun Gelişimi
(15-64 yaş arası) (Almanlar, Yabancılar, Türkler)

Batı Almanya, 1982-2002

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

- 110 Grafik 2** Seçilmiş Milliyetler İçin Emek Gücü Katılım Oranları (Batı Almanya, 1982-2002)
- 111 Grafik 3** Batı Almanya'da Emek Gücü Gelişimi (Almanlar, Yabancılar, Türkler) (1982-2002)
- 113 Grafik 4** Batı Almanya'da Seçilmiş Milliyetler İçin İstihdam Oranları (1982-1992-2002)
- 113 Grafik 5** Batı Almanya'da İstihdam Gelişimi (Almanlar, Yabancılar, Türkler) (1982-2002)
- 114 Grafik 6** Seçilmiş Milliyetler İçin Yaş Gruplarına Göre İstihdam Oranları (Erkekler) (Batı Almanya, 2002)
- 114 Grafik 7** Seçilmiş Milliyetler İçin Yaş Gruplarına Göre İstihdam Oranları (Kadınlar) (Batı Almanya, 2002)
- 116 Grafik 8** Ekonomik Sektörlere Göre Batı Almanya'da Çalışanlar (Toplam ve Yabancılar) (1974-2000)
- 117 Grafik 9** Seçilmiş Hizmet Faaliyetleri İçin Yabancılar ve Türklerin İstihdam Payları (Batı Almanya, 2000)
- 118 Grafik 10** Seçilmiş Milliyetlere ve Vasıf Düzeyine Göre Batı Almanya'da Genç (30 yaşın altı) Çalışanlar (1980 ve 2000 Karşılaştırması)
- 120 Grafik 11** İşsizlik Oranları (Toplam ve Yabancılar) (Batı Almanya, 1972-2003)
- 121 Grafik 12** Seçilmiş Milliyetlere Göre Yabancılar İçin İşsizlik Oranları (Batı Almanya, 1979-2003)
- 121 Grafik 13** İşsizlik - Vasıf Yapısı (Almanlar ve Yabancılar) (Batı Almanya, 2001)
- 123 Grafik 14** Seçilmiş Milliyetlere Göre İstihdam Durumları
- 123 Grafik 15** Seçilmiş Milliyetlere Göre İstihdam Durumları
- 124 Grafik 16** Seçilmiş Milliyetlere Göre Serbest Çalışanların Oranları (Batı Almanya, 1982-2002)

- 126 Grafik 17** Çalışma Yaşındaki Nüfus - Seçilmiş Milliyetleri
Toplam ÇYN İçerisindeki Payı (Bölgesel Profil)
(Batı Almanya, 2001)
- 127 Grafik 18** Seçilmiş Milliyetler İçin İstihdam Oranları
(Bölgesel Profil) (Batı Almanya, 2001)
- 128 Grafik 19** Seçilmiş Milliyetler İçin İşsizlik Oranları
(Bölgesel Profil) (Batı Almanya 2001)
- 129 Grafik 20** Gençlerin İşsizlik Oranları ve ÇYN İçerisindeki
Payları (Almanlar, Yabancılar) (Bölgesel Profil)
(Batı Almanya, 2001)

11. Devletler, Azınlıklar ve Korkunun İktidarı:

Euro-Türkler ve Avrupa Birliği / AYHAN KAYA

- 231 Grafik 1** Sosyoekonomik Statü
- 231 Grafik 2** Sosyoekonomik Statü Dağılımı
- 234 Grafik 3** Euro-Türklerin Siyasal Parti Eğilimleri
- 235 Grafik 4** Avrupa Birliği Sizin İçin Ne İfade Ediyor?
- 239 Grafik 5** Türkiye'nin AB'ye Üyeliği Sizce
Ne Anlam İfade Eder? (Çok Yanıtlı)
- 240 Grafik 6** Üyelik Durumunda Türklerin AB Toplumuna
Ne Tür Olumlu Etkileri Olacağına
Düşünüyorsunuz? (Çok Yanıtlı)
- 240 Grafik 7** Aşağıdakilerden Hangi Tanımlama
Size Daha Çok Uyuyor?
- 243 Grafik 8** Dini İnancınızın Düzeyini Nasıl İfade Edebilirsiniz?

Yazarlar Hakkında

NERMİN ABADAN-UNAT

Viyana'da doğan Nermin Abadan-Unat, ilköğreniminden sonra 1940'ta İzmir Kız Lisesi'ni ardından 1944'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Bir süre Ankara'da *Ulus* gazetesinde çalıştıktan sonra 1952'de Fullbright bursu ile Minnesota Üniversitesi'nde lisansüstü öğrenimi gördü. İki yıl sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne ilk kadın kadın asistan olarak giren Abadan-Unat, 1955'te "Kamuoyu ve Etki Alanı" adlı teziyle doktor ünvanını aldı. 1958'de siyaset bilimi dalında önce doçentliğe ve 1966'da da profesörlüğe atandı. SBF'de Siyasal Davranış kürsüsünü kuran Nermin Abadan-Unat, siyaset sosyolojisi ve kitle iletişim konularının dışında 1963'ten beri özellikle Türk dış göçüyle ilgili sorunlara eğildi, yurttan ve yurtdışında çeşitli araştırmalar gerçekleştirdi. Bu konuda Türkçe, Almanca ve İngilizce kitaplar, değişik makaleler yayımladı. Aynı zamanda kadın çalışmaları (Women Studies) ile de ilgilenen yazar, 1978-1999 yılları arasında Avrupa Konseyi Kadın/Erkek Eşitliği Komisyonu'nda Türkiye'yi temsil etti. İ.Ü. Kadın Araştırmaları Merkezi'nde ders verdi. Avrupa ve ABD'nin çeşitli üniversitelerinde konuk profesör olarak dersler veren Nermin Abadan-Unat, 1967-70 arasında Uluslararası Siyaset Bilimi Derneği'nin (IPSA) ikinci başkanlığını, 1978-1982 yıllarında ise Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin genel başkanlığını yürüttü. 1978-1980 yılları arasında TBMM'de kontenjan senatörü olarak görev yapan Abadan-Unat'a 1978'de Federal Almanya Cumhurbaşkanlığı tarafından Yüksek Liyakat Ödülü (Hohes Verdienst Kreuz) ve 1998'de "Aydınlanmanın Kadınları" ödülü verildi. Uzun yıllar A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapan yazar, halen Boğaziçi Üniversitesi'nde yarı-zamanlı olarak ders vermektedir. Nermin Abadan-Unat'ın Türkçe ve yabancı dilde yayınlanmış kitapları: *Halk Efkari ve Etki Alanı* (1955), *Bürokrasi, Anayasa Hukuku ve Siyaset Bilimi Açısından 1965 Seçimlerinin Tablili, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* (1964), *Göç ve Gelişme-* Ruşen Keleş'le birlikte (1976), *Turkish Workers in Europe* (1976), *Women in Turkish Society* (1981), *Women in the Developing World: Evidence from Turkey* (1986), *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*.

ŞEBNEM KOŞAR AKÇAPAR

Belçika Katolik Leuven Üniversite'sinde Sosyal ve Kültürel Antropoloji Bölümünde 'İranlıların Türkiye üzerinden transit göçü ve sosyal ağların kullanımı' konulu doktora tezini tamamlama aşamasında olan Akçapar, yine aynı üniversitede Kültür ve Kalkınma dalında master tezini verdi. Diğer akademik ilgi alanları ise Batı

Avrupa'da Türk göçmenlerin entegrasyon sorunları, zorunlu göç ve mülteci konuları, uluslararası göç sürecinde kadınlar, vasıflı göçmenler ve ulusaşırı algılamalarıdır. 2003-2004 yılları arasında Doç. Dr. Ahmet İçduygu ile birlikte İngilizce olarak hazırlanan Türkiye'deki Düzensiz Göçün Sonuçları ve Cebri Çalıştırma başlığını taşıyan araştırma, 2005 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün merkezi olan Cenevre'de basılacak ve Türkçe olarak da yayına hazırlanacaktır. Daha önceki yayınları arasında İngilizce olarak *KOLOR: Journal on Moving Communities* dergisinde "Türkiye'deki İranlı Transit Göçmenler" konulu makalesi ve Fransızca olarak "Türkiye'de Düzensiz Göç: Yeni Eğilimler" başlığıyla Altay Manço'nun editörlüğünü yaptığı *Turquie: Nouveaux Horizons Migratoires* kitabında bir makalesi sayılabilir. Şu an Amerika'da yaşamakta olup, Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi (MiReKoc) ve TESEV'in destekledikleri Türkiye'den Amerika'ya Beyin Göçü konulu bir araştırma yürütmektedir.

AYLİN AKPINAR

Aylin Akpınar, 1998 yılında İsveç Uppsala Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden doktora derecesini almıştır. 1998-1999 yılları arasında Stockholm Üniversitesi Sosyal Çalışma bölümünde, "Türk Göçmenler arasında toplumsal cinsiyet ve etnik kimlik inşası" üzerine dersler vermiştir. 1999-2001 yılları arasında, Sasakawa Young Leaders' Fellowship Fonu'ndan post-doktora bursu almış ve "Türkiye'de Politik Kutuplaşma ve Kültürel Melezlik" üzerine bir araştırma yapmıştır. Akademik ilgili alanını oluşturan konular içinde; sosyal bilimlerde kültürel ve biyografik yönelimler, iç göç ve uluslararası göç, toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları, sosyal değişim ve din, çokkültürlülük, aile ve akrabalık ve gençler yerler almaktadır. Kadın, aile ve göçmen kimliği üzerine, Türkçe, İngilizce ve İsveççe dillerinde makaleleri yayınlanmıştır.

ELİF AKSAZ

Aksaz, 1978'de Ankara'da doğdu. Ankara Charles De Gaulle Lisesi'nden 1996'da mezun olduktan sonra Paris 1 Sorbonne Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde Lisans eğitimi gördü. 2000 yılında, bu bölümden mezun olduktan sonra sosyolojiye yöneldi ve Paris 1 Sorbonne Üniversitesi'nde Sosyoloji Yüksek Lisansı yaptı. Yazar, şu anda, Profesör Jean-Michel Chapoulie'nin yönetiminde, Fransa'da yaşayan Türk göçmenlerinin dünyası ve köyleri ile ilişkileri üzerine doktora tezi hazırlamaktadır.

ASU AKSOY

Asu Aksoy Londra Üniversitesi'ne bağlı Goldsmiths College'de Medya ve İletişim Bölümünde araştırmacı olarak çalışmaktadır. Bu çalışmada yer alan makalesi, Ak-

soy'un Avrupa'da yaşayan Türkiyeli medya izleyicilerinin çeşitli medyalarla kurdukları ilişkinin değişimini konu edinen bir projenin bulgularına dayanmaktadır. Aksoy'un şu anda üzerinde çalıştığı araştırma bir Avrupa Birliği 5. Çerçeve Programı projesi olup göçlerle ve göçmenlerarası kurulan ulusaşırı kültürel bağlantılarla Avrupa'nın kültürel haritasının nasıl değiştiğini ve bu değişime ayak uyduracak kültürel politika araçlarının ne olabileceğini sorgulamaktadır. Aksoy'un kültürlerarası bir noktadan medya tüketiminin dinamiklerini ve sonuçlarını inceleyen yazıları İngilizce olarak yayınlanmıştır.

SIRMA BİLGE

Sırma Bilge Ottawa Üniversitesi Kadın Çalışmaları Bölümünde halen misafir öğretim üyesidir. Paris Sorbon Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamıştır. 2002 yılından bu yana Quebec hükümeti ve Aile-içi Şiddet ve Kadına karşı Şiddet konuları üzerine çalışan Disiplinlerarası Araştırma Merkezinden, "azınlık gruplarına mensup kadınlara yönelen şiddetle ilgili yasal süreçler" ve "kültürün inşaaı" konularıyla ilgili araştırmalarına yönelik iki ayrı post-doktora araştırma bursu almıştır. Akademik ilgi alanları arasında; göçmen etnisitesi, etnokültürel çeşitliliğe kurumsal tepkiler, sosyal tabakalaşmaya bütüncül yaklaşımlar, eleştirel ırk feminizmi ve anayol feminizmle ilişkisi, kadınlara karşı şiddet ve devletin tepkileri ve feminist epistemoloji konuları yer almaktadır.

URSULA-BOOS-NÜNNING

Ursula Boos-Nünning, Duisburg/Essen Üniversitesinde göç pedagojisi dersleri vermektedir. Almanya'daki göçmen kökenli çocukların ve yetişkinlerin, özellikle genç kızların ve kadınların, eğitimi ve yaşam koşulları konusu üzerine uzmanlaşmaktadır. 1971'de, Linz (Avusturya), Johannes-Kepler Üniversitesinde, din sosyolojisi alanında doktorasını tamamlamıştır. 1981'de Düsseldorf Üniversitesinde ders vermiştir. 1972 yılından bu yana göç bilimi ve kültürlerarası pedagoji konusunda çeşitli çalışmaları yayınlanmıştır. En son yayını (Yasemin Karakaşoğlu ile birlikte) *Viele Welten leben. Zur Lebenssituation von Mädchen und jungen Frauen mit Migrationshintergrund* (Münster, 2005) adlı çalışmadır. Şu anda, genç göçmenleri konu alan bir okul destekleme projesiyle bilimsel çalışmalar yürütmektedir.

HALİL CAN

Halil Can Berlin Humboldt Üniversitesi Avrupa Etnolojisi Enstitüsü'nde doktora çalışmalarını sürdürmektedir. Akademik ilgi alanları arasında; ulusaşırı göç, kimlik aidiyetleri, kuşaklararası biyografi ve aile, ayrımcılık ve ırkçılık ve kozmopolitizm konuları yer almaktadır. Bilimsel ve edebi içerikli çeşitli degilerde, Türkiye'den Almanya'ya uluslararası göç konularıyla ilgili çeşitli makaleleri yayınlanmıştır.

Hans Böckler Vakfı tarafından desteklenen “Göçmen Toplumunda Kimliğin İnşası ve Dönüşümü-Türkiye Kökenli Göçmen Ailelerin Biyografileri ve Kuşak İlişkileri” üzerine çalışan bir araştırma grubunun üyesidir.

ASLI DİDEM DANIŞ

Aslı Didem Danış, Fransa’da Toulouse le Mirail Üniversitesi sosyoloji bölümünde İstanbul’daki Iraklı göçmenlerin sosyal ağları konusunda doktora çalışmasına devam etmektedir. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi’nde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ile Sosyoloji bölümlerinde tamamladıktan sonra, ODTÜ’de yeni üst-orta sınıf konut alanları konusundaki teziyle yüksek lisans derecesini kazanmıştır. İstanbul Bilgi Üniversitesi sosyoloji bölümünde araştırma görevlisi olarak çalıştığı dört senenin ardından doktora eğitiminin ilk yılını İsveç Enstitüsü’nün bursuyla Malmö Üniversitesi Uluslararası Göç ve Etnik İlişkiler Bölümünde geçirmiştir. Şu sıralar saha araştırması için İstanbul’da bulunan Danış, Koç Üniversitesi’ndeki Göç Araştırma Programının sağladığı araştırma fonuyla İstanbul’daki usulsüz göçmenlerin entegrasyon süreçleri üzerine, Cherie Taraghi ve Jean-François Pérouse ile beraber yeni bir araştırma projesine başlamıştır. Çalışma alanları, şehir sosyolojisi, transit göç, ulusaşırı toplumsal alan, göçmen ağları, entegrasyon ve Türkiye’deki yabancılarıdır.

BÜLENT DİKEN

Bülent Diken Lancaster Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde sosyal teori dersleri vermektedir. Danimarka Roskilde Üniversitesi ve Coğrafya Bölümü ve Mimarlık okulunda da ders vermiştir. Akademik ilgi alanları içinde; sosyal teori, postyapısalcı felsefe, kentleşme ve göç konuları yer almaktadır. *Strangers, Ambivalence and Social Theory* kitabının yazarıdır. Ayrıca yayına hazırlanmakta olan *The Culture of Exception - Sociology Facing the Camp* kitabının yazarlarından biridir.

TAHİRE ERMAN

Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümünde öğretim üyesidir. Akademik ilgi alanları içinde; kırdan kente göç, gecekondü yerleşimleri, göçmen cemaatleri ve göçmen örgütleri (Alevi dernekleri ve köy dernekleri) ve siyaset, sosyal ilişkiler ağları, ulusaşırı alan, göç ve kadın, Alevi siyaseti, kentsel etnografi konuları yer almaktadır. *International Journal of Urban and Regional Research, Urban Studies, Gender & Society, Women’s Studies International Forum, International Journal of Middle East Studies, Middle Eastern Studies, European Journal of Turkish Studies, Environment and Behavior, Habitat International, Cities and Journal of Architectural Education* gibi uluslararası dergilerde çeşitli makaleleri yayınlanmıştır. 2001 yılında, Kent Çalışmaları alanında yayınlanan en iyi makaleye verilen Donald Robert-

son ödülünü almıştır. Avrupa'daki ulusaşırı cemaatlerle ilgili ve aynı zamanda Ankara Mamak'taki bir Alevi gecekondu mahallesiyle ilgili etnografik alan araştırmalarını sürdürmektedir.

THOMAS FAIST

Prof. Thomas Faist Bielefeld Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Kalkınma Araştırmaları Merkezi Müdürüdür, aynı zamanda Ulusaşırı ve Kalkınma Çalışmaları dersi vermektedir. Araştırma alanı, ulusaşırı göç, etnik ilişkiler, sosyal politikalar ve karşılaştırmalı siyasettir. Şu anda, Volkswagen Vakfı tarafından desteklenen "Avrupa'da Çifte Vatandaşlık Siyaseti" konulu bir araştırma yürütmektedir. *Ethnic & Racial Studies*, *Migration Letters* and *The Sociological Quarterly* dergilerinin danışma kurulunda yer almaktadır. *Social Citizenship for Whom? Young Mexican Americans in the United States and Turks in Germany* (1995), *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces* (2000) ve *The Future of Citizenship* (yayın aşamasında) kitaplarının yazarıdır. Türkçe'ye çevrilen kitapları; *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2003) ve Thomas Faist (ed.), *Devletaşırı Alan: Almanya ve Türkiye Arasında Siyaset, Ticaret ve Kültür* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2003).

ELMAR HÖNEKOPP

Almanya, Nürnberg'de bulunan Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung adlı kurumda görev yapan yazar Almanya'da ve Avrupa Birliği'nde istihdam, entegrasyon, iş piyasası, serbest dolaşım gibi konularda sayısız makale ve kitabı mevcuttur. *Economic and labour market development and international migration: Czech Republic, Poland, Germany* adlı çalışma kitaplarından sadece biridir.

BIANCA KAISER

İstanbul Kültür Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi; 1998 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Doktora derecesi aldı; 1999-2001 yılları arasında Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü'nde dersler verdi; Avrupa Birliği Entegrasyonu, Alman dış politikası, Türkiye'deki Avrupa Birliği vatandaşları gibi konularda pek çok makalesi olan Kaiser'in *Almanya'nın Avrupa Birliği Siyaseti 1945-2004* adlı bir kitabı yayına hazırlanmaktadır; yazar ayrıca Avrupa Birliği Komisyonunca verilen Jean Monnet Öğretim Üyesi statüsüne sahiptir; "Kişilerin Serbest Dolaşımı: Türkiye'deki AB Vatandaşlarının Durumu" başlıklı bir alan araştırması mevcuttur.

RIVA KASTORYANO

Riva Kastoryano Paris Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezinde (CNRS) araştırmacıdır ve aynı zamanda Paris Siyaset Çalışmaları Enstitüsünde ders vermektedir. Kimlik ve azınlık konuları ve bu konuların Fransa, Almanya ve ABD özelinde devletle ilişkisi üzerine çalışmaktadır. Harvard Üniversitesinde ders vermiş ve Berlin Wissenschaftskolleg ve Radcliffe İleri Çalışmalar Enstitüsünde çeşitli çalışmalar yürütmüştür. *Negotiating Identities: States and Immigrants in France and Germany* kitabının yazarıdır. A. Dieckhoff ile birlikte, *Quelle identité pour l'Europe? Le multiculturalisme à l'épreuve* ve *Nationalismes en mutation en Méditerranée Orientale* kitaplarının editörlüğünü yapmıştır.

AYHAN KAYA

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Bölümü öğretim üyesi ve aynı üniversitenin Göç Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü; 1998 yılında Warwick Üniversitesi Etnik İlişkiler Merkezi'nden Doktora Derecesi aldı; Yazarın, diasporalar, kimlik, uluslararası göç, etnisite, milliyetçilik, çokkültürcülük, yurttaşlık ve ulusaşırı alan konularında kitap, makale ve tercümeleri vardır. Kaya, aynı zamanda, *Sicher in Kreuzberg: Constructing Diasporas* (Bielefeld: transcript verlag, 2001); *Berlin'deki Küçük İstanbul* (İstanbul: Büke Yayınları, 2000) adlı iki kitap kaleme almıştır. Yazarın, Günay Göksu Özdoğan ile birlikte derlediği *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar* (İstanbul: Bağlam Yayınları) adlı bir kitap derlemesi ile birlikte Emre Işık ile birlikte derlediği *Toplumbilim Dergisi Kültürel Çalışmalar Özel Sayısı* (Sayı 14, Ekim 2000) şeklinde bir dergi derlemesi mevcuttur. Ayrıca, T.H. Marshall ve Tom Bottomore, *Toplumsal Sınıflar ve Yurttaşlık* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006) ve Friedrik Barth, *Etnik Gruplar ve Sınırları* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000: Seda Gürkan ile birlikte) şeklinde iki çeviri kitap yayınlamıştır. Yazarın "Türkiye'deki Çerkes Diasporası" ve "Euro-Türkler: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Köprü mü Engel mi?" adlı iki alan çalışması mevcuttur.

BAHAR ŞAHİN

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi; 1975 yılında Almanya'da misafir işçi bir ailenin kızı olarak doğdu. 1984'te "geri dönüşü teşvik yasası"ndan yararlanan ailesiyle birlikte, 2. kuşak olamadan Türkiye'ye döndü. İstanbul Alman Lisesi mezunudur. ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nde lisans eğitimini, Christian Albrechts Universität zu Kiel'de başladığı yüksek lisans eğitimini ise Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. Akademik danışmanlığını Ayhan Kaya'nın yaptığı yüksek lisans tezinin başlığı "Homogenising the Nation: Nation Building Process in Turkey, 1919-1938" dir. Göç ülke içinde yerin-

den edilme, kimlik, milliyetçilik, etnisite, yoksulluk ve toplumsal adalet, toplumbilimci olarak da, kişisel olarak da en çok kafa yorduğu konulardır.

İLHAN TEKELİ

1937 İzmir doğumlu İlhan Tekeli İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesini bitirdikten sonra 1963 yılında Orta Doğu teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nden Yüksek Lisans, 1965-1966 yıllarında ABD'de Massachusetts Institute of Technology ve University of Pennsylvania'da Bölge Bilimi Yüksek Lisans ve 1968 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesinden Doktora derecesi aldı. Orta Doğu Teknik Üniversitesinde 1973 yılında Doçent ve 1980 yılında Profesör oldu. 1970 yılından beri ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. 1974 yılında University of California Los Angeles'de ziyaretçi öğretim üyeliği yapmıştır. Üniversitedeki akademik ve idari görevleri dışında İmar ve İskan Bakanlığında uzmanlık ve proje yürütücülüğü, Ankara ve İzmit Belediyeleri'nde danışmanlık yaptı. 1996 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı Habitat II'nin Hazırlık Komitesi Danışma Kurulu Başkanlığı'nı yürüttü. Halen Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı'dır. 1989 yılında Selim İlkin'le birlikte Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü'nü, 1991 yılında Dünya Şehircilik Günü Araştırma Alanında Şehircilik Hizmet Ödülünü ve 1994 yılında Mustafa Parlar Bilim Ödülünü aldı. 1996 yılında Türkiye Bilimler Akademisi üyesi oldu. İlhan Tekeli sayısı 60'ı aşan kitap ve çok sayıda yazı yayınlamıştır. Yaygın ilgi alanı içinde kentleşme, planlama, yerel yönetimler, Türkiye iktisat tarihi, tarih ve coğrafya metodolojisi, makro coğrafya, siyasal programlar vb bulunmaktadır. 2004 yılında ODTÜ'den emekli olmuştur. Halen ODTÜ'de yarı zamanlı olarak derslerine devam etmektedir. YÖK Genel Kurulu üyesidir.

GÜLAY TOKSÖZ

Ortadoğu Teknik Üniversitesi Ekonomi-İstatistik Bölümü'nden 1978 yılında mezun oldu ve 1979'da aynı bölümde yüksek lisansını tamamladı. 1982'de Berlin'e giderek, Federal Almanya'da göçmen kadın işçilerin işgücü piyasasındaki durumları ve sendikal katılımları üzerine yazdığı tez çalışmasıyla Berlin Hür Üniversite'nin Politik Bilimler Bölümü'nden doktora derecesini 1990'da aldı. Berlin'de çok kültürlü bir feminist kadın eğitimi projesinde uzman olarak çalıştı. 1992 yılından beri Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim üyesidir. 1994-1998 yılları arasında Dünya Bankası'nın Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü bünyesinde yürütülen "Kadın İstihdamını Geliştirme Projesi"nde araştırma danışmanlığı yaptı. Uluslararası emek göçü, toplumsal cinsiyet perspektifinden işgücü piyasaları, kadın girişimciliği, enformel sektör ve küçük işletmeler konularıyla ilgilenen Toksöz'ün bu konulara ilişkin

çok sayıda makalesi vardır. Kitapları *Ja, sie kämpfen-und sogar mehr als die Männer, Immigrantinnen-Fabrikarbeit und gewerkschaftliche Interessenvertretung* (1991), *Gelişmiş Ülkelerde İşsizlik Üzerine Güncel Tartışmalar* (1999), Seyhan Erdoğan ile birlikte yazdığı *Sendikacı Kadın Kimliği* (1998) ve Şerife Türcan Özşuca ile birlikte yazdığı *Sosyal Koruma Yoksunluğu-Enformel Sektör ve Küçük İşletmeler* (2003)' dir. Son çalışması 21. Yüzyılda Avrupa Birliğine Uluslararası Emek Göçü (2004) başlığını taşımaktadır.

CZARINA WILPERT

Czarina Wilpert Berlin Teknik Üniversitesi Teknoloji ve Toplum Merkezi ile ilişkili çalışmalar yürütmektedir. Akademik ilgi alanları arasında yer alan konular; vatandaşlık, kurumsal ayrımcılık, etnik cemaatler arası ilişkiler ve Almanya'daki Türkiye kökenli göçmen kuşaklar arasında sosyal ve etnik kimlik alternatifleridir. Türkiye'den Almanya'ya göçün sosyal örgütlenmesi, göçmen işçi kuşaklarının eğitimsel ve mesleki yönelimleri, göçmenler ve göçmen ailelerinin devamı olan kuşakların eğitim ve iş alanında karşılaştıkları toplumsal cinsiyet sorunlarıyla ilgili çeşitli araştırmalar yürütmüştür. İngilizce ve Almanca dillerinde çeşitli çalışmaları yayınlanmıştır. En son yayınlanan İngilizce yayınları; *Challenging Racism and Discrimination in Britain and Germany* (Layton Henry ile birlikte) kitabı ve *Venturing Abroad* kitabı içindeki "From Workers to Entrepreneurs? Immigrant Business in Germany" başlıklı makaledir.

BARBARA WOLBERT

Frankfurt (Oder) Viadrina Üniversitesi Karşılaştırmalı Sosyal ve Kültürel Antropoloji bölümünde öğretim görevlisidir. Göç, görsel kültür, sanat ve medya antropolojisi konularıyla ilgili çalışmalarını sürdürmektedir. Texas Üniversitesi, Berlin Sanat Akademisi, Free Üniversitesi ve Humboldt Üniversitesinde ders vermiştir. Almanya'da sanat, siyaset ve çeşitlilik, göç, görsel iletişim ve yerellik, Almanya'dan Türkiye'ye geri dönüş ve göçmen kadın biyografileri üzerine, Alman Araştırma Vakfı ve diğer Alman akademik vakıfları tarafından desteklenen çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Türkiye ve Almanya arasındaki göç süreçleriyle ilgili; *Der getötete Paß. Rückkehr in die Türkei. Eine ethnologische Migrationsstudie* (Öldürülen Pasaport. Emek Göçü ve Türkiye'ye Geri Dönüş. Bir Etnografi) ve *Migrationsbewältigung. Orientierungen und Strategien. Biographisch-interpreative Fallstudien zur Heiratsmigration dreier Türiinnen* (Göçle Başa Çıkmak. Yönelimler ve Stratejiler.Üç Türk Kadının Evlilik Göçüyle İlgili Biyografik Vaka Çalışmaları) başlıklı iki kitabı yayınlanmıştır.

Türkiye Göç Araştırmalarında Alternatif Yaklaşımlar

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelen uluslararası göç olgusunun aktörleri olan göçmenler, mülteciler, sığınmacılar ve onların çocukları küreselleşme süreçlerinden hem etkilendiler hem de bu süreçleri çok yakından etkilediler. Küresel kapitalizmin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu kitlelerin oluşturdukları toplumsal, siyasal, etnik, kültürel ve dinsel kimliklerin tanımlanması amacıyla birbirinden farklı bazı epistemolojik önermeler ileri sürüldü. Bu grupları tanımlamak amacıyla ‘ulusaşırı alan’, ‘diasporik alan’ ve ‘devlettaşırı alan’ gibi bazı farklı kavramlar türetildi. Alejandro Portes (1995) ve Linda Basch (1994) gibi sosyologlar, ‘ulusaşırı alan’ kavramını tercih ederken James Clifford (1997), Steven Vertovec (1997) gibi antropologlar ise ‘diyaspora’ kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu tür kavramların kullanımı, içinde bulunduğunuz sosyal bilim disiplininin temel aldığı analiz biriminin niteliğiyle yakından bağlantılıdır. Sosyolojinin analiz birimi öncelikli olarak toplum ise, ‘ulusaşırı alan’ kavramının neden tercih edildiği daha kolay anlaşılabilir. Öte yandan, temel analiz birimi insan olan sosyal antropoloji veya kültürel antropoloji disiplini içinden değerlendirmeler yapılıyorsa, kültürel üretim, kimlik,

anavatana dönme isteği, ‘gurbet’, ‘sıla’ gibi olguların altını çizen ‘diasporik alan’ kavramının kullanımı da meşru görülebilir. Sosyoloji veya antropoloji değil de siyaset bilimiye içinde bulunduğumuz disiplin eğer, siyaset biliminin analiz birimi devlet ve ilgili siyasal kurumlar olduğundan Thomas Faist tarafından üretilen ‘devletaşırı alan’ kavramının kullanımı da söz konusu olabilir. Elinizdeki kitapta yeralan makaleler farklı disiplinlerden ve çoğunlukla da disiplinlerarası olduklarından bu kavramların sıkça kullanıldığına tanık olacaksınız.

Bu noktada yukarıda sıkça kullandığımız ‘alan’ kavramına ilişkin çok kısaca bir değerlendirme yapmakta fayda olduğunu düşünüyoruz. Kimilerince “üçüncü alan” (Bhabha 1990, 1994; Featherstone 1990), “rizomatik alan” (Deleuze ve Guattari 1987) ve “diasporik alan” (Brah 1996; Kaya 2000, 2001) şeklinde de nitelendirilen uluslararası alanlar, ulus devletlerin sınırlarını aşan bir düzlemde ortaya çıkan ve süreklilik arz eden toplumsal ağları ve ilişkilerin bütününü ifade eder. “Alan” (*space*), ontolojik açıdan bakıldığında önceden verili ve değişmeyen sınırlara sahip bir anlatıyı ifade etmez. Bu bağlamda “alan” ile “mekân” kavramları arasında önemli bir farkın olduğuna işaret etmek gerekmektedir. “Alan”, hem maddi hem de söylemsel düzlemde ortaya çıkan davranış, eylem, tutum, sözler ile birlikte üzerinde yaşadığımız coğrafyayı ve mekânı içine alır. “Mekân” ise sadece maddi olan coğrafyayı ve yeri ifade eder. Bir örnek vermek gerekirse, harita üzerinde gösterilen bir nokta “mekân”ı ifade eder. Ancak “alan” ise, söz konusu maddi mekânın ötesinde haritada görülmeyen özneler, aileler, kurumlar, işletmeler, ağlar, imajlar, figürler, diller, sesler, söylemler, sanatlar, ritüeller ve semboller arasındaki tüm gerçek ve sembolik nitelikte olabilecek sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasal ilişkilerin bütününü kapsar. Diğer bir deyişle, “mekân” ontolojik olarak önceden vardır, ancak “alan” özneler tarafından inşa edilir ve zaman içerisinde değişime uğrar. Hiç şüphe yok ki, “alan” kavramının bu denli karmaşık ve dinamik bir içerik kazanmasının en önemli nedenlerinden biri küreselleşme olgusudur. Daha da belirginleştirmek gerekirse, bugünkü şekliyle küreselleşme olgusunu yaratan hızlı iletişim ve

ulaşım teknolojileri (Virilio 1999), “alanların”, yerel ulus devlet sınırlarını aşarak ulusaşırı bir nitelik kazanmalarına olanak sağlamaktadır.

Her ne kadar, farklı disiplinlerden hareketle farklı kavramsallaştırmalara gidilmişse de, modern zamanların uluslararası göçmenlerini ve onların çocuklarını tanımlamak için kullanılan bu üç kavramın önemli ortak yanları vardır. Kavramların her biri, göç edilen ülkede, anavatandan uzakta, diasporada yaşayan insanları, küresel kapitalizmin kurbanı olan pasif bireyler olarak değil, kendi kaderlerini tayin eden aktif özneler olarak değerlendirir. Buna göre, sözgelimi Almanya’da veya Fransa’da yaşayan Türkiye kökenli kitleler, ne Alman ve Türk kültürü arasında kalmış ‘dejenere’ olmuş insanlar ne de ‘otantik’ kültürlerine bağlı egzotik bireyler olarak algılanamazlar. Bu farklı epistemolojik kavramsallaştırmaların ortak bir şekilde altını çizdikleri asıl nokta, ‘kimlik sorunu’ diye tanımlanan konunun kültürel mirasla ilgili olmadığı, aksine siyaset ve toplumsal değişim ile doğrudan ilgili olduğudur. Her üç epistemolojik önerme, uluslararası göçle ortaya çıkan ulusaşırı alanların kendilerine özgü dinamik alanlar olduğu savını ileri sürerler. Bu nedenle, bu alanda ortaya çıkan siyasal, toplumsal, etnik, kültürel ve dinsel kimlikler kendilerine özgü süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkarlar. Öyleyse, bu alanı tam olarak anlayabilmek ve anlatabilmek için yeni bilimsel yatırımlara ve çalışmalara ihtiyaç vardır. Elinizdeki bu çalışma, bu alanda ve özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerine yönelik gerçekleşen Türkiye kökenli göçün ortaya çıkardığı ulusaşırı alanlarda var olan bilimsel eksikliğin giderilmesi yönünde getirdiği önemli katkı açısından oldukça anlamlıdır.

Öte yandan, ulusaşırı alan, diaspora ve devletaşırı alan gibi kavramların son yıllarda göç çalışmalarında yoğunluklu olarak kullanılmaya başlaması paradigmatik bir dönüşüme de işaret etmektedir hiç şüphesiz. 20. yüzyıl göç çalışmalarında kullanılan temel paradig-malar kısaca gözden geçirilecek olursa bu dönüşümün niteliği hakkında fakir sahibi olunabilir. Uluslararası göçte günümüze değin en çok kullanılan paradigma “çekici ve itici faktörler” (*pull-push factors*) paradigmasıdır. Bu paradigma, göçte bırakılan anavatanın, göçmenlerin

iktisadi, siyasal ve kültürel alanlardaki istek ve arzularına cevap vermekte yetersiz olduğunu, buna karşın, göç edilen ülkenin ise, bu alanlarda çekici bir nitelik sergilediğine işaret eder. Dolayısıyla, uluslararası göçün ardındaki temel neden geride bırakılan ülkenin iticiliği ve göç edilen ülkenin çekiciliğinden kaynaklanan yapısal nedenlerdir. Bu yaklaşımın ardından, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren yaygınlık kazanan bir diğer paradigma ise Marxist *kalkınma* anlayışıdır. Kalkınma paradigması, uluslararası göçü kapitalist yayılmacılığın bir türevi olarak açıklama eğilimindedir. Buna göre, görece kalkınmamış ve/veya az kalkınmış bölgelerden kapitalist merkezlere doğru göçün yaşanması kaçınılmazdır. Bu durum, küresel kapitalizmin doğası gereğidir. Öte yandan son yıllarda yaygınlık kazanan diğer bir üçüncü yaklaşım ise, *ulusaşırı alan* paradigmasıdır. Bu tür bir yaklaşım, kendinden önce gelen diğer iki yaklaşım gibi, göçmenlik durumunu değişmeyen bir statü olarak değerlendirmez ve göçmenlik halini tözselleştirmez. Böyle bir anlayış yerine, ulusaşırı sosyal alanlar paradigması, göçle birlikte ortaya çıkan toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin sözkonusu ülkelerin sınırları ötesinde/arasında ulusaşırı bir dinamik alanın yaratıldığını iddia eder. Böyle bir yaklaşım, göçü sadece yapısal bir olgu olarak değil, aynı zamanda yapı içerisinde yer alan bireylerin (göçmenlerin) kendi rasyonel tercihleriyle ve öznellikleriyle şekillenen bir olgu olduğunu bize hatırlatır. Buna göre göçmenler, indirgemeci bir yaklaşımla sömürgeciliğin, kapitalizmin ya da endüstrileşmenin edilgen kurbanları şeklinde değil, göç sürecinin karar alıcı, etken sosyal aşanları olarak değerlendirilmelidirler.

Elinizdeki bu çalışma, Türkiye ile Batı Avrupa ülkeleri arasında yaşanan yaklaşık kırk yıllık göç deneyiminin ardından ortaya çıkan bu ulusaşırı düzlemin siyasal, toplumsal, iktisadi, kültürel, dinsel ve etnik açıdan ayrıntılı bir analizini yapmaktadır. Bu ulusaşırı alanın öznelere olan ve Türkiye’de genel olarak ‘Almanca’, Batı’da ise ‘yabancı’ olarak önyargılı bir şekilde tanımlanan insanlar, her iki ülke sınırlarını aşan siyasal, toplumsal, iktisadi ve kültürel pek çok oluşum gerçekleştirmişlerdir. Bizler, bu insanların ortaya çıkardıkları söz konusu sınıraşan

oluşumlara zaman zaman tanık olmaktadır. Bazen gazetelerde övgü dolu başlıklarla onların Avrupa’da artık ‘Türk patronlar’ olduğunu görürüz; bazen Türkiye’de kimilerince rol model olarak algılanan medyatik pop starlarının Almanya doğumlu olduklarını işitiriz; bazen haftada iki gün için Türkiye üniversitelerinde ders vermeye gelen ve Batı Avrupa ülkelerinde sürekli ikâmet eden Türk profesörlerini duyarız; bazen Almanya’daki veya Hollanda’daki Alevi derneklerinin çalışmalarından haberdar oluruz; ve bazen Milli Görüş örgütünün seçim zamanında binlerce insanı oy kullanırmak amacıyla uçaklarla Türk havalimanlarına taşıdığına şahit oluruz. Bütün bu gelişmeler, Türkiye ile Batı arasında ortaya çıkan ulusaşırı alanlarda cereyan etmektedirler. Bu ulusaşırı alanlar, ne sadece Türkiye’den ne de sadece Almanya’dan, Fransa’dan, Hollanda’dan, Belçika’dan, Kanada’dan ve benzeri yerlerden bakmakla tam olarak algılanabilir. ‘Üçüncü alan’ kategorisine girebilecek bu alanları algılamak, anlamak ve anlatabilmek için bu alanın içinde bilimsel çalışmalar yapmak kaçınılmazdır.

Uluslararası göç, “merkez-yarı çevre-çevre” şeklindeki dünya sistemleri teorisi gibi makro ölçekli bir yaklaşımla açıklanmak yerine, göçmenlerin göç sürecinde geliştirdikleri sosyal, siyasal, ekonomik ve ticari ağların ışığında mikro düzlemlerde çalışılmalıdır. Batı’da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların çocuklarının, kısacası “Euro-Türkler” şeklinde nitelenebilecek özneler açısından bakıldığında Batı (Avrupa) ile Türkiye’nin pek çok açıdan iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Söz konusu Batı (Avrupa)-Türkiye ulusaşırı alanlarında ortaya çıkan siyasal, iktisadi ve kültürel gelişmeler, bu alanların öznelerini etkilemekle birlikte, aynı zamanda her iki coğrafyanın yerleşik halklarını da yakından etkilemektedir.

Küreselleşmenin sunduğu olanaklardan yararlanan Euro-Türkler, gerek anavatanda ve gerek diasporada yaşayan diğer Türkiye kökenli insanlarla ulusaşırı bağlar oluştururlar. Böylece, Türkiyeli azınlıklar ile Batılı ulus devletler arasında var olan ve kaçınılmaz olduğu düşünölen ‘eşit olmayanların ilişkisi’ bir anlamda kırılmaya uğrar ve belli ölçüde sona erer. Çünkü, Türkiyeli azınlıklar, kendi türdeşi grup-

larla kurdukları yeni uluslaşırı bağlar sayesinde, Batılı ulus devletlerin baskıcı ulusal hegemonyasından kısmen kendilerini kurtarabilmektedirler. Diasporik öznelere, oluşturdıkları karşı kültürler, hayali cemaatler ve sembolik aidiyetler yardımıyla, bir anlamda, farklı bireyselleşme ve kimlik oluşum süreçlerini yaşayabilirler. Küreselleşme rüzgârları ile hız kazanan uluslaşırı kimlik, öyle görünüyor ki, günümüzde etnik azınlıkların daha önceden izledikleri göçmen ve azınlık stratejilerinin yerini almakta ya da onlarla birlikte uygulanmaktadır. James Clifford'un belirttiği gibi, anavatan ile kurulan uluslaşırı iletişim ve ulaşım ağları göçmenlerin içinde bulunduğu ülkenin siyasal ve yasal sistemine karşı olan itaatini çözer niteliktedir. Sözgelimi, Avrupa'da yaşayan diğer Türk topluluklarıyla iletişim kurmak, evrensel bir din olan İslâm dinine entegre olmak ve anavatan ile ilişkileri derinleştirmek, diasporadaki Türklere tabi oldukları ulus devletin kendileri üzerinde kurmuş olduğu hegemonyayı bir şekilde kırma şansı verir.

İster uluslaşırı, ister diasporik veya isterseniz devletaşırı alanlar olarak adlandıracağımız sözkonusu bu modern oluşumlar, küreselleşme sürecinin bir ürünü olup, küreselleşme araçlarıyla ifade edilirler. Türk TV kanallarının, gazetelerinin, video kasetlerinin ve müzik kasetlerinin kolaylıkla erişilebildiği, İstanbul'a ucuz haftasonu alışveriş turlarının düzenlendiği ve Türkiye'nin pek çok noktasına sürekli ucuz charter uçuşlarının yapıldığı özellikle Batı Avrupa metropollerinde, yani başka bir bağlam ve oluşum içinde, Türkiye'yi sürekli olarak yaşamak ve yaşatmak mümkün. Bir başka deyişle, anavatanından uzakta anavatanın bir benzerini kendine özgü bir oluşum içinde sembolik olarak da olsa kurmak mümkün. Ancak bu yeni oluşum, anavatanın ay-nadaki yansıması gibi değildir. Söz konusu oluşum, anavatanın din ve etnisite gibi bazı kültürel özelliklerinin tözselleştirildiği, öte yandan dil, semboller, edebiyat ve müzik gibi diğer bazı yanlarının ise içinde yaşanan çoğunluk kültürüne referansla kültürel bir tercüme sürecine tâbi olacak şekilde değiştirildiği bir oluşumdur. Bu çalışmaya katkıda bulunan arkadaşlarımız, Euro-Türklerin ortaya çıkardıkları bu yeni siyasal, toplumsal, kültürel, dinsel ve iktisadi oluşumları başarılı bir şe-

kilde bize aktarmaktadırlar. Öyle anlaşılıyor ki, günümüzün Euro-Türkleri, kendilerine daha önceden yapılan ‘Almancı’ ve/veya ‘Yabancı’ gibi önyargılı yakıştırmaların çok ötesinde bir tablo sergilemektedirler. Bugünün Euro-Türkleri, artık, anavatana geri dönüş düşleri taşıyan, maruz kaldıkları her türlü ayrımcılık karşısında edilgen davranan, demokratik siyasal katılımı gerçekleştiremeyen, kamusal alanda kendini ifade edemeyen madun insanlar olmaktan çok uzaktadırlar. Onlar bundan böyle yerel ve federal parlamentolara ve hatta Avrupa Parlamentosuna temsilciler göndermekte, içinde bulundukları ülkele-
rin kültür, edebiyat ve sanat hayatına etkide bulunmakta, ve iktisadi açıdan söz konusu ülke ekonomilerine önemli katma değer sağlamaktadırlar.

Ulusasıırı alan çalışmalarından yola çıkarak ulusal düzeyde varlık gösteren aidiyet kurgusunun da değişmesi gerektiğini yönünde birtakım çıkarımlara da ulaşmak mümkündür. Almanya, Fransa, Belçika ve İsveç örneklerinde olduğu gibi, ortaya çıkan yeni ulusasıırı alanlar ve bu alanların özneleri, bugüne değin kültürel ve etnik kriterlerle tanımlanan dışlayıcı ulusal aidiyet ilkesinin değiştirilmesi gerektiğini bizlere anımsatmaktadır. Buna göre, günümüzün devletler sistemi içinde daha demokratik, katılımcı, eşitlikçi ve özgürlükçü yurttaşlık rejimlerine geçilmesi yönündeki tartışmalar gündeme taşınmalıdır. Göçmenler için çifte-yurttaşlık, çoğul yurttaşlık, çokkültürlü yurttaşlık, ulusötesi yurttaşlık, diasporik yurttaşlık ve kozmopolitan yurttaşlık gibi yasal kimliklerin teorik düzeyde olduğu kadar uygulama düzeyinde de tartışılması gerekmektedir.

ÇALIşMANIN KAPSAMI

Bu derleme içerisinde yer alan metinlerin tamamı Ocak ve Aralık 2003 tarihlerinde İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Araştırmaları ve Uygulama Merkezi bünyesinde düzenlenen iki uluslararası konferansta sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Bildiriler disiplinlerarası bir nitelik taşıyıp siyaset bilimi, iktisat, sosyoloji, antropoloji, uluslararası ilişkiler, kültürel çalışmalar ve demografi gibi disiplinlerin oluştuğu ortak alan-

da kaleme alınmıştır. Çalışma dört farklı bölümden oluşmaktadır. “Uluslararası Göç Süreçleri ve Güvenlik Tartışmaları” adlı *Birinci Bölümde* yeralan makaleler, Türkiye kaynaklı uluslararası göçe ilişkin, tarihsel ve teorik bir arkaplan oluşturmayı hedefler. “Ulusaşırı Alanda Almanya-Türkleri” adlı *İkinci Bölüm* Almanya’da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların çocuklarının geliştirdikleri yaşam alanlarını farklı boyutlarıyla ele almaktadır. Söz konusu bu ulusaşırı alanın siyaseti, ekonomisi, antropolojisi, sosyolojisi ve demografisi ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. “Diğer Ülkeler” adlı *Üçüncü Bölümde* Kanada, Fransa, İsveç, Belçika ve İngiltere gibi ülkelerde yaşayan Türkiye kökenlilerin siyasal, toplumsal ve iktisadi açıdan değişim süreçleri tartışılmaktadır. Son olarak “Madalyonun Diğer Yüzü Türkiye” başlıklı *Dördüncü Bölümde* ise Türkiye’de yaşayan AB yurttaşlarının karşılaştıkları sorunlara ilişkin bir değerlendirme sunmanın yanı sıra iç göç ve transit göç gibi konuları tartışmayı amaçlamaktadır.

Bölüm 1, Uluslararası Göç Süreçleri ve Güvenlik Tartışmaları: Nermin Abadan-Unat’ın makalesi, Türkiye’den Avrupa’ya yönelen işçi göçünün 50’lerden günümüze değin geçirdiği evrelerin genel karakteristik özelliklerini anlatıyor. Türk dış göçünün ekonomik bilançosu, dış göçün toplumsal etkileri, göçmen işçi kadınlar, etnik işletmeler, ikinci ve üçüncü kuşağın sorunları, göç alan ülkelerin göç ve entegrasyon politikaları, ve Türkiye’nin göç politikaları, Almanya örneğinde detaylı biçimde inceleniyor. Bu bölümde Thomas Faist ise, 11 Eylül terör olaylarının özellikle Batılı ülkelerce uluslararası göçün ulusal güvenliği tehdit eden bir unsur olarak algılanmasına yol açtığını ifade etmektedir. Faist, 11 Eylül ve göç-güvenlik bağının oluşumu arasındaki ilişkiyi, üç temel önermeden oluşan bir çerçevede ele alıyor: Soğuk savaşın sona ermesiyle, uluslararası göçün belirsiz korkular için elverişli bir referans noktası olması; artan sınır kontrolleriyle devletlerin ulusaşırı hareketleri tehdit olarak algılamaları ve göçmenlerin entegrasyonu konusunda ortaya çıkan gereklilik. Bülent Diken’in çalışması, göç alanının dinamizmini, göçmen kültürlerin akışkanlığını, bu akışkanlığın yarattığı muğlaklığa göç politikalarının karşı çıkışını incelemektedir.

Diken, bu bağlamda çokkültürlü politikaların yerini tartışıyor ve çokkültürlü göç politikalarının aslında riskleri önceden önlemeye dayalı politikalar olmaları nedeniyle, politika ötesi olmaları gerektiğini vurguluyor. Birinci Bölümün son çalışmasında Riva Kastoryano, Türk milliyetçiliğinin ulusaşırı alana taşınması süreci ve yurtdışında yaşayan Türklerin ortaya çıkardıkları milliyetçi söylemlerin izdüşümlerini tartışmaktadır. Kastoryano, bu çerçevede, toprak unsurundan arındırılmış bir milliyetçiliğın aktörleri ile birlikte bu milliyetçiliğın nasıl oluşturulduğunu ve temsil edildiğini anlamaya çalışmaktadır.

Bölüm 2, Ulusaşırı Alanda Almanya-Türkleri: Rainer Münz, 1950-2000 arası Almanya’da nüfus gelişimi, yabancı işçi göçünün nüfus gelişimine etkisi, (çalışabilir yaştaki) Alman nüfusunun azalması ve nüfusun genel olarak yaşlanmasıyla ortaya çıkabilecek sorunlara karşı çözüm seçeneklerinin incelediğı çalışmasında, bunların arasında özellikle, yurttaşlık, mültecilik ve entegrasyon bağlamında Almanya göç politikasını tartışıyor. Elmar Hönekopp ise, Alman emek piyasasının yapısı ile birlikte bu yapı içerisinde göçmenlerin yerini milliyet, eğitim, vasıf, istihdam, yaş, cinsiyet gibi değişkenlere bağlı olarak ele almaktadır. Hönekopp, zengin istatistiki verilerle hem bugünün Almanyası’na ilişkin bölgesel ve ulusal değerlendirmeler yapmış, hem de gelecekte olası gelişmelerle ilgili projeksiyonlar sunmuştur. Gülay Toksöz, Almanya’nın nüfus ve istihdam yapısını analiz etmekle birlikte, bu yapının içinde göçmenlerin sosyo-ekonomik durumunu ve Almanya’nın göç politikalarını değerlendirmektedir. Toksöz, Almanya emek piyasasındaki son dönem arz ve talep eğrileri konusunda ayrıntılı bir değerlendirme yapmaktadır. Czarina Wilpert, Almanya örneğinde, emek piyasasında serbest çalışmanın yerini toplumsal cinsiyet ve göç perspektifinden anlamaya çalışmaktadır. Makalede, göçmen kadınların genel olarak emek piyasasında karşılaştığı engeller, kadınların kendi işlerini kurarken sahip oldukları motivasyonlar, karşılaştıkları fırsatlar, kendi işlerini kurma sürecinde sermaye ve diğer destek sistemlerine ulaşma biçimleri ve geliştirdikleri dayanışma mekanizmaları tartışılıyor.

Ursula Neumann ise, göçmenlerin ve azınlıkların çokdilliliğinde yatan potansiyelin bir kaynak olarak değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çalışmada, Alman eğitim sistemi bağlamında çokdilliliğin entegrasyon sürecine olumlu katkısı tartışılıyor. Bu katkıyı azami hale getirmek için Alman-Türk eğitim sistemleri içerisinde işbirliğinin hangi noktalarda ve ne şekilde gerçekleştirilebileceğine dair öneriler geliştirilmektedir. Ursula Boos-Nünning'in makalesinde Almanya'daki Türk kökenli genç göçmenlerin ve çocukların topluma entegrasyonunu kolaylaştıran ya da zorlaştıran faktörler analiz edilmektedir. Entegrasyon bağlamında, özellikle yasal olarak sunulan bakım ve yardım hizmetlerinin nitelikleri, bu hizmetlere göçmenlerin erişimleri ve hizmetlerden faydalanmanın yaygınlığı tartışılmaktadır. Ayhan Kaya'nın çalışmasında, Almanya ve Fransa'da yaşayan Euro-Türklerin son yıllarda geliştirdikleri İslâmî kimliklerin içinde bulundukları ülkenin toplumsal ve siyasal yaşantılarını tehdit etmeyen unsurlar olduklarının altı çizilirken, bu tür geleneksel kimliklerin yapısal dışlanma sorunları karşısında göçmenler tarafından tepkisel olarak üretildiğine dikkat çekilmektedir. Çalışmada ayrıca, günümüzde siyasal ve kültürel kimlikler olarak inşa edilen Avrupa ve Avrupalılık tanımlarının içerisinde Türkiye, İslâm ve diğer kültürel, dinsel ve etnik kimliklerin "çeşitlilik içerisinde birlik" düşüncesi bağlamında nasıl yer alabileceği konusu tartışılmaktadır. Bahar Şahin'in makalesinde, Almanya'da yaşayan birinci nesil Türkiyeli göçmen işçilerin, sosyal refah devletinin dönüşümü bağlamında Avrupa'da yoksulluğun ortaya çıkışıyla beraber, karşı karşıya kaldıkları sorunların niteliği analiz edilmektedir. Son yıllarda Birinci Kuşak göçmenlere ilişkin yapılan bilimsel çalışmaların azlığı dikkate alındığında, bu makalenin önemi bir kez daha artmaktadır. Barbara Wolbert, kültürel bir etkinlik olarak görsel imajların üretimini incelediği yazısında, Coştum ailesinin fotoğraf koleksiyonu örneğinde, göçmenlerin kullandığı görsel iletişim araçlarının küreselleşme bağlamında sanal yakınlıkların ve yerelliğin üretimine nasıl katkıda bulunduğunu anlatmaktadır. İkinci Bölüm'ün son makalesinde ise Halil Can, Türkiye'den Almanya'ya göç etmiş üç kuşak göçmen iş-

i aileleri üzerinde katılımcı gözlem, çok meknli etnografik ve biyografik söyleşi metodları kullanarak yaptığı bir alan araştırması üzerinden, Türkiye-Almanya arasında ulusaşırı aile gne yeni açılımlar geliştirerek, kuşak ilişkileri ve bireylerin aidiyetlerinin dönüşümünü incelemektedir.

Bölüm 3, Diğer lkeler: Sırma Bilge, etnik cemaat oluşum sürecini, toplumsal kurmacı (*social constructivist*) bir perspektifle, Montreal'deki Türk göçmen cemaatinin politik yapılanmasını ve kamusal alanda temsilini örnekleyen bir ulusal bayram kutlaması üzerinden incelemektedir. Bu bayram kutlaması ile göçmen cemaatlerin nasıl bir taraftan ulusa, diğer taraftan diasporaya bağlanarak ulusaşırı bir aidiyet ve sanal siyaset coğrafyası oluşturdukları tartişılmaktadır. Aylın Akpınar, İsveç'te yaşayan Türk kadınları örneğinde, uluslararası g olgusunu, Türk kadınlarının göç ettikleri ülkelerde kurdukları sosyal ilişki ağları bağlamında ele almaktadır. Makalede ayrıca, uluslararası gnün sosyal ilişki ağlarını nasıl dönüşüme uğrattığı, İsveç'te yaşayan iki kuşak Türk kadınının hayat hikayelerine, özellikle evlilik ve boşanma deneyimlerine bakılarak tartişılmaktadır. Elif Aksaz, Paris'in bir banliyö malikhanesinde yaşayan Türk kadınlarının gündelik yaşam faaliyetlerinin incelendiği etnografik çalışmasında, göçmenlerin dünyasına bir giriş yapmaktadır. Kadınların misafirlik ve ev işleri pratikleri üzerinden gündelik yaşamları incelenirken, kadınların kendi durumlarını nasıl anlamlandırdıkları, yine onların bakış açılarından anlaşılmaya çalışılmaktadır. şebnem Koşar-Akçapar, evlilik yoluyla yapılan uluslararası gn niteliklerinin tartişıldığı çalışmasında, kadınların hem kültürü koruma hem de entegrasyonu sağlama noktasında sahip olduğu kilit role vurgu yaparak, Brüksel'de gerçekleştirdiği antropolojik araştırma temelinde, Batı Avrupa'da yaşayan "ithal Türk gelinlerinin" sorunları incelemektedir. Öte yandan, Asu Aksoy ise, göçmenliğin karmaşık toplumsallığını ve ulusaşırı hareketliliğini, Londra'da uydu aracılığı ile Türk TV kanallarını izleyen Türkiyeli göçmenlerle yapılan bir araştırmanın sonuçları bağlamında tartişmaktadır. Çalışma, göçmenlerin kültürel duruşları, anlam dünyaları ve kendile-

rini ifade ediş biçimlerinde ortaya çıkan yeni unsurları kozmopolit bir perspektiften anlamaya çalışmaktadır.

Bölüm 4, Madalyonun Diğer Yüzü Türkiye: Son bölümün ilk makalesinde İlhan Tekeli, “Türkiye’nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler” başlıklı makalesine, İmparatorluk bakiyesi Türkiye’de, XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında Anadolu’ya doğru yaşanan göçlerin ne denli etkili olduğunu vurgulayarak başlar. Balkanlaşma göçleri şeklinde adlandırdığı bu göçlerin ardından yazar, modernleşme sürecinde kentleşme ile birlikte Türkiye’de ne tür iç ve dış göç süreçlerinin yaşandığına değinir. Bu süreçleri ayrıntılı bir şekilde anlatan Tekeli, göçmenleri etken özneler olarak ele alır ve sürekli insan hareketliliğinin yaşandığı küreselleşme çağında göç kavramının anlamını büyük ölçüde yitirdiğini iddia eder. Yazar, ‘göç’ kavramı yerine ‘göç güzergâhları’ kavramının kullanılmasının daha anlamlı olduğunu söyler. Bianca Kaiser ise, Almanya ile Türkiye arasındaki göç ilişkilerinin tek yönlü olarak algılanmasına karşı çıkarak, Türkiye’nin transit göçmenler için olduğu kadar, uzun vadeli kalma durumunda olan göçmenler için de cazip bir ülke olduğuna dikkat çekmektedir. Kaiser, Türkiye’yi bir göç ülkesi olarak değerlendirirken Türkiye’de yaşayan Avrupa Birliği yurttaşlarının yasal, siyasal, kültürel ve iktisadi açıdan karşılaştıkları sorunların ayrıntılı bir dökümünü yapmaktadır. Tahire Erman, Ankara’da ağırlıklı olarak Alevilerin yaşadığı bir gecekondu mahallesinde yürüttüğü etnografik bir araştırmanın sonuçları üzerinden, Avrupa’daki Türkiyeli göçmenler ile Türkiye’deki gecekondu olgusunun birbirlerine karşı duruşlarının ne şekilde değiştiği konusunu ele almaktadır. Erman, bu çerçevede, özellikle iç göç süreciyle oluşmuş derneklerin yurtdışındaki göçmenlerle ve onların kurdukları derneklerle ilişkileri üzerinde durmaktadır. Elinizdeki çalışmanın son makalesinde ise Didem Danış, geçtiğimiz son onbeş yılın en önemli gündem maddelerinden birini teşkil eden transit göç konusu çerçevesinde Avustralya ve Kanada gibi ülkelere gidebilmek için İstanbul’u bir durak olarak değerlendiren Iraklı Katolik Keldaniler örneğini ele almaktadır. Danış, bu bağlamda, göçmenlerin akrabalık ve din temelli toplumsal ağları ile

bunların işleyiş şekilleri ve göç sürecine etkilerini anlamaya çalışmak-tadır.

Konferans bildirilerinin kitaplaştırılması sürecinde pek çok kimsenin önemli katkıları oldu. Öncelikle gerek konferanslarda yeralan tüm katılımcılara ve gerekse kitap çalışmasına katkıda bulunan yazarların tümüne içten teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz. Katılımcıların her biriyle çalışmak bizler için keyifli bir süreçti. Katılımcılar arasında biri var ki, bu kitabı kendisine adamak istedik: Nermin Abadan-Unat. Sayın Abadan-Unat'a başlangıcından bu yana Bilgi Üniversitesi Göç Merkezi'ne ve bizlere verdiği bitmez tükenmez destek için minnet borçlu olduğumuzu bildirmek isteriz. Hiç şüphe yok ki; kendisi olmasaydı Türkiye'de göç çalışmaları bu denli hızla yol alamazdı. Sağladığı her türlü katkı ve verdiği cesareten ötürü Hocamıza teşekkür ediyoruz. Onun varlığı, yaşam öyküsü, dostluğu, heyecanı, cesareti, merakı, soruları ve yorumları bize her zaman yol gösterdi.

Kitaba kaynaklık eden ve 24-25 Ocak 2003 tarihinde yapılan "Almanya-Türkiye Göç İlişkilerinde Yeni Gelişmeler" başlığını taşıyan uluslararası seminerin ve kitabın hazırlanması sürecinde bizlere sundukları maddi ve manevi katkılar ve belki de daha önemlisi her zaman gösterdikleri uyumlu ve verimli işbirliğinden ötürü Goethe Institutiones İstanbul Müdürü Sayın Rudiger Bolz'a derin şükranlarımızı sunmak istiyoruz. Yine aynı enstitüden Sayın Ekmel Kangal'a tüm katkılarından ötürü teşekkür ediyoruz. 19-20 Aralık 2003 tarihlerinde "Uluslararası Göç ve Türkiye - Yeni Eğilimler, Sorunlar ve Çözüm Arayışları" başlıklı uluslararası konferansın düzenlenmesi sürecinde ise İsveç İstanbul Başkonsolosluğu ve İsveç Araştırma Enstitüsünden büyük katkılar sağladılar. İsveç İstanbul Başkonsolosu Sayın Ingmar Karlsson ve Konsül Sayın Anika Svahnström'e bizlere sağladıkları keyifli ve verimli işbirliğinden ötürü teşekkürlerimizi sunuyoruz. Onlarla çalışmak her zaman büyük bir zevk bizler için. Ayrıca, yine ikinci konferansın düzenlenmesindeki çok önemli katkı ve desteklerinden ötürü

Sayın Başak Altuğ ve Sayın M. Hulki Uz nezdinde Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA)'ne teşekkür ediyoruz.

Konferansların düzenlenmesi sürecinde katkı sağlayan ve çalışmalarımıza her zaman destek veren Lale Duruiz, Aydın Uğur, Sayın Şule Kut, Erol Katırcıoğlu ve Taner Berksoy'a teşekkür ediyoruz. Gülten Kazgan ve Alan Duben de bizleri hep desteklediler ve daima yanımızda oldular. Kendilerine şükranlarımızı sunuyoruz. Hiç şüphesiz, Göç Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi İdari Koordinatörü Neşe Erdilek'in bitmez tükenmez enerjisi olmasaydı bu konferanslar düzenlenemezdi. Kendisiyle çalışmak bizleri hep mutlu etti. Teşekkürler Neşe. Ayrıca, katkılarından ötürü Serim Timur'a, Sema Erder'e, Ferhunde Özbay'a, Bianca Kaiser'e, Nihal İncioğlu'na ve idari asistanlarımız Başak Tanülkü ile Tutku Vardağlı'ya da teşekkür ederiz. İngilizce ve Almanca metinlerin çevirisinde bizlere yardımcı olan Mehmet Ali Tuğtan ve Oya Memişoğlu'na da teşekkürler. Çalışmayı yayına hazırlayan Fahri Aral ve Can Cemgil'e içten teşekkür ederiz. Eminim teşekkür etmeyi unuttuklarımız oldu. Onlar bizleri affedeceklerdir...

AYHAN KAYA – BAHAR ŞAHİN
İstanbul, Ocak 2007

BİRİNCİ BÖLÜM

Uluslararası Göç Süreçleri ve Güvenlik Tartışmaları

1

Türk Dış Göçünün Aşamaları: 1950'li Yıllardan 2000'li Yıllara¹

NERMIN ABADAN-UNAT

Türk işgücünün dış ülkelere yönelmesi İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllara rastlamaktadır. Bu göç hareketini tanımlayabilmek için aynı toplumsal olgulara sahne olan diğer Akdeniz ülkelerine bakmamız gerekir. Avrupa'nın "merkez" ülkeleri İkinci Dünya Savaşı nedeni ile tahrip edilmiş olan ekonomilerini ancak "çevre" ülkelerin yardımı ile gerçekleştirebilmişlerdir. 1956 Roma Antlaşması ile hukuksal varlığına kavuşan Ortak Pazar ülkeleri gerçek bir "göç" bölgesi haline geldiler. Bu ülkelere işgücü göçünün bir yandan bu ülkelerdeki yüksek istihdam açığı ve hızlı kentleşme olgularının birlikte oluşturdukları sosyal gerilimi azaltacağı, diğer yandan, göçmen işçilerin kendi ülkelerine, ödemeler dengesindeki açığı kapatmak için büyük ihtiyaç duyulan döviz sağlayacağı sanılmaktaydı. Ancak çok geçmeden bu varsayımın olaylara pembe gözlüklerle bakmanın dışında fazla bir değeri olmadığı anlaşılabaktı. Norveçli toplumbilimci Johan Galtung daha 1970'lerin başında emperyalizmin yapısal özelliklerini araştırırken, göç alan ve göç veren ülkeler arasında "asimetrik-bakışsız" bir iliş-

1 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Abadan-Unat, 2002.

kinin süregeldiğini belirtmişti.² “Merkez uluslar” kendi işgücü kaynaklarının gitgide daha yüksek düzeyde bir eğitim düzeyine ulaşmasını ve üstün nitelikler kazanmasını arzularken, “çevre uluslar” hammadde sağlamak ve diğer ülkelerin mallarına pazar oluşturmakla yetinmişlerdir. Bu nedenle kendi artan işgüçlerini gelişmiş ülkelere ihraç etmeyi hedef edinmişlerdir. Bu durum gönderen ülkeler aleyhine yeni bir “bağımlılık ilişkisi” yaratmıştır. Günümüzde alabildiğine yaygınlaşmış olan küreselleşme olgusu bu dengesizliği büsbütün arttırmaktadır. Türk dış göçünün değişik aşamalarına ve yarattığı sorunlara da bu açılarından bakmak gerekir.

1950’Lİ YILLAR

İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda İngiltere ve Fransa ağırlıklı olarak eski sömürgelerinden işgücü sağlarken, ikiye bölünen Almanya’nın batı kesimi önce İtalya daha sonraları İspanya, Yunanistan ve Türkiye’den işgücü almaya yönelmişti.

Bu yıllarda yurtdışına giden Türk işçileri diğer Akdeniz ülkelerinden gidenlere kıyasla farklı bir özellik taşıyordu. Diğer Akdeniz ülkeleri baştan itibaren işgücü ihracatını ikili anlaşmalarla saptadıkları halde Türkiye’den giden işçiler başlangıçta meslekî bilgilerini arttırmak üzere stajyer sıfatı ile küçük gruplar halinde ismen çağırılmışlardır. Bu davette Almanya ile ticarî ilişkiler yürüten işadamları önemli bir rol oynamışlardır. Bu dönemde Hamburg ve Bremen tersaneleri için kaynakçı, elektrikçi gibi vasıflı elemanlar aramaya başlayan Türk-Alman Ekonomik İlişkiler Araştırma Enstitüsü gibi kurumlar da 1959’dan itibaren ücret karşılığı aracılık görevi yapmaya başlamışlardı. Federal Alman İşçi Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu işçi açığı bulunan işyerlerine işçi yerleştirme yetkisini hiçbir kuruma devretmeye yanaşmadı ve staj, süreli istihdam gibi soruları Türkiye Cumhuriyeti devleti ile imzalayacağı bir anlaşma yolu ile saptamayı kararlaştırdı. Bunun üzerine Almanya’daki özel kurumlarca yürütülen işgücü bulma faaliyetine son verildi.

2 Johan Galtung, “A Structural Theory of Imperialism”, *Journal of Peace Research*, s.8, 1971: 81-117. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

1960'LI YILLAR

Almanya'daki bu uygulama Türkiye'ye de yansdı. O tarihe kadar yurtdışına gitmek isteyen işçilere aracılık hizmeti veren "Tercüme ve İşbulma" adlı özel firmalar Alman makamlarının baskısı ile faaliyetlerine son vermek zorunda kaldılar. 1961 Anayasası tüm vatandaşlara seyahat hürriyetini anayasal bir hak olarak teminata kavuşturunca, Çalışma Bakanlığı, İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtasıyla 30 Eylül 1961'de Federal Almanya ile bir işgücü mübadele anlaşması imzalamıştır. Bu tür ikili anlaşmalar daha sonraki yıllarda 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda, 1965'te Fransa ve 1967'de İsveç ile imzalandı. Bu anlaşmaların imzalanmasından sonra açık işyerleri için yapılan başvurular Türkiye'deki İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yurt çapında hazırlamış olduğu bekleme listelerine göre "anonim" olarak değerlendirilmiş, ancak "ismen davet" usulü 1973'e kadar devam etmiştir. İkinci aşama sırasında Türk dış göçü önemli bir yapısal değişiklik geçirmiştir. 1962'de yürürlüğe konulan ilk Beş Yıllık Kalkınma Planı (1962-67) gereğince nüfus artışı frenleyecek önlemlerle birlikte "artan işgücü ihracatı" bir hedef olarak kabul edildi. İşgücü ihracatı yolu ile Türkiye'nin endüstrileşmesi için gerekli eğitilmiş elemanların sağlanacağı varsayımı benimsenmişti. "Konuk işçi-*Gastarbeiter*" kavramı işte bu aşamada benimsendi. Almanya'da çalışan Türk işçilerin sayısı bir yılda 2.700'den 27.500'e fırladı. Bu beklenmeyen artış Türk toplumunda yurtdışında çalışma isteğinin yoğunluğunu gösterdi. İkili anlaşmanın imzalanmasından sonra geçen ilk yılda imzalanan bireysel sözleşmeler "dönüşüm-*rotation*" ilkesini kapsıyordu. Buna göre işçiler bir yıl sonra ülkelerine döneceklerdi. Ancak bu ilke hiçbir zaman uygulanmadı. Bu yıllarda Avrupa'ya giden trenler ve uçaklar binlerce işçiyi yurtdışına taşıdı. Bir yıllık süresini dolduran hiçbir işçi dönmedi.

Anonim yoldan gönderilen işçilerin ailelerini beraberlerinde götürmelerine izin verilmedi. Bunların büyük çoğunluğu "*Heim*" denilen kolektif yatakhanelerde, yurtlarda barındırıldı. Türk işçilerinin bireysel sorunlarına hizmet verme görevi Alman Sosyal Demokrat Parti'nin bir yan kuruluşu olan "*Arbeiterwohlfahrt*" örgütüne verilmişti.

“Türkdanış” adı altında faaliyette bulunan bu kuruluş, işçilerin ancak bir kısmına ulaşabildi. Bu dönemin diğer önemli bir özelliği Türk işçilerinin tasarruflarının karaborsaya yönelmesini önlemek üzere özel bir döviz kurunun kabul edilmesi olmuştur. Bu karardan sonra işçilerin tasarrufları daha güvenli biçimde, bankalar yolu ile yurda gönderilmeye başlandı.

1966-67 yıllarında özellikle Alman otomotiv endüstrisinde baş gösteren ekonomik bunalım 70.000 kadar Türk işçisinin işten çıkarılmasına yol açtı. Beklenen aksine bu işçilerin ezici çoğunluğu yurda dönmeyip Hollanda, Belçika, Danimarka gibi komşu ülkelerde bulunan hemşehrilerinin yanında barınmayı yeğledi. Bu sırada “konuk işçilerin” bir “yedek işgücü ordusu” mu, yoksa endüstrileşen bir toplumun doğal ögesi mi oldukları tartışması başladı.

1970’Lİ YILLAR

Bu aşamada konuk işçi kabul eden Avrupa ülkeleri yabancı işgücünün “geçici” olmayıp “kalıcı” olduğuna kanaat getirdi. Bu eğilimi gören çoğu Batı Avrupa ülkeleri hükümetleri göçmen kabul eden ülkelerle göçmen işçilere sosyal hakların tanınması için görüşmeler başlattılar. Türkiye’nin de çeşitli Avrupa ülkeleri ile imzaladığı anlaşmalar çerçevesinde yabancı işçiler sağlık bakımı, iş kazası, sakatlık, ölüm hallerinde sosyal sigorta kapsamına alındılar; kendilerine doğum ve çocuk yardımı, işsizlik ve emeklilik hakları tanındı.

Ancak 1973’ten itibaren etkisi hissedilmeye başlayan küresel ekonomik bunalım ve petrol krizi, yabancı işgücüne duyulan gereksinime politikalarını kökünden değiştirdi. O tarihten itibaren yeni işçi alımı sona erdirilirken, ülkeye gelmiş olan yabancı işçilerin çalışması engellenmemekle beraber, ülkelerine dönmeleri öğütlendi. Bu dönem aynı zamanda iki farklı yabancı politikasının ortaya çıkmasına tanık oldu: Alman işverenlerle yerel yönetimler sosyal hizmet veren birimlerin alt yapısını korumak amacı ile yeniden “*rotation*-dönüşüm” ilkesine dönülmesini savunmaya, Alman işçi sendikaları ise illegal göçün artmasından endişe ederek “*integration*-bütünleşme” ilkesini savunmaya

başladılar. Bu tartışma resmî göç politikalarında büyük değişikliklere neden oldu. 1973'te Türkiye'den Federal Almanya'ya 103.753 işçi gitmesine karşın 1975'te bu sayı 640'a düştü.

Bu aşamada Türkiye'de bekleme listelerinde yer alan adayların sayısı bir milyonu aşmıştı. Dolayısıyla yurtdışına gitmeyi akıllarına koymuş olan bir kısım yurttaşlar "turist" pasaportu ile Avrupa'ya gelmeye ve kaçak işçi olarak çalışmaya başladılar. Türkiye'den gelen bu "sözde turist"ler Almanya'dan başka diğer Avrupa ülkelerinde de varlıklarını duyurunca, bu statüde bulunan işçilere önce ülkelerine dönmeleri söylendiyse de, çıkarılan bir aftan sonra kendilerine oturma ve çalışma izni verileceği taahhüt edildi.

Bu dönem aynı zamanda aile birleşmelerinin giderek artmasına sahne olmuştur. Almanya'nın sosyal yardım bütçesinde tasarruf yapmak amacı ile çocuk paraları konusunda gerçekleştirmiş olduğu reform –Almanya'daki çocuklara kökenlerine bakılmaksızın daha yüksek, buna karşın anayurttaki kalan çocuklara daha düşük bir ödeneğin verilmesi– birdenbire Almanya'daki yabancı çocuk nüfusunun olağanüstü yüksek oranlarda artmasına yol açtı. Bu arada Türk işçi ailelerinde doğurganlık oranının Avrupa ortalamasının üstünde bulunduğu da ortaya çıktı.

1980'Lİ YILLAR

1980'de Federal Almanya, İsviçre, İsveç ve Norveç'teki Türk göçmen nüfusunun yüzde 40'ı 18 yaşından küçüktü. Bu çocukların okullaşma sorunu, özellikle Almanya'nın federal yapısı nedeni ile dili bilmeyen, karmaşık eğitim sistemini kavrayamayan Türk anne-babaları, çok güç sorunlar karşısında bıraktı. O yıllarda Bavyera modelinde Türk çocukları ağırlıklı olarak Türkçe öğretim veren sınıflara ayrıldı. Bunun sonucunda Türk öğrencilerin eğitimlerini daha yüksek kademelerde Almanya'da sürdürme fırsatı ellerinden alınmış oldu. Bunun tam karşılığı olan Berlin modelinde ise Türk çocuklarına sadece Almanca eğitimi sunuldu; bu kez çocuklar Almanca'yı öğrenmekte zorlanırken aynı zamanda aile ortamı ve aile içi iletişimi koparılmış oldular. Ku-

zey Ren Vestfalya eyaletinde ise karma öğretim denemesi yapılırken, ana dilin zorunlu olarak öğretilmesi kabul edilmedi. Böylece çocuklar Türk hükümetinin haftasonlarında sunmuş olduğu Türk kültür dersleri ve yerel girişimler sonucunda düzenlenmeye başlanan Kuran kursları arasında bir tercih yapmak zorunda bırakıldı. Hem Türkçe derslerine hem de Kuran kurslarına devam etmek isteyen çocuklar ise çok ağır bir öğrenim yükü taşımak zorunda kaldılar.

1980'li yıllar Avrupa'nın, 1980'de gerçekleştirilen askerî müdahale sonucu Türkiye'den ve Sovyet sisteminin çökmesi sonucunda sosyalist ülkelerden yüksek sayıda sığınmacının sınırlarının zorlandığı bir dönem oldu. Siyasi baskıdan şikâyet ederek sığınma isteğinde bulunan Türklerin sayısı 1976'da 809 iken bu sayı 1980'de 57.913'e fırlamıştı. Bu sığınmacı kitlesinin arasında sol görüşlü öğrencilerle sol siyasî partilerin mensupları ve Kürt kökenli yurttaşların bulunması, Türk göçmen nüfusunun yapısında anlamlı değişikliklere, etnik, dinsel ve ideolojik gruplaşmalara yol açtı.

Alman Sosyal Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu süre içinde yabancı çocukların meslekî öğrenimini özendirecek, hoşgörüyü öncelik tanıyan eğitim politikaları teşvik edildi. Bu çabaların olumlu sonuç vereceği sırada Helmut Kohl'un başkanı bulunduğu Hristiyan Demokrat Parti'nin iktidara geçmesi ile yabancı işçi politikasında köklü bir değişiklik yapıldı. Kohl hükümeti, yabancı işgücü göç hareketinin durdurulması, isteyen işçilerin anayurtlarına dönmeleri için özendirici politikaların kabul edilmesi ve Almanya'da yaşamakta olan yabancıların tam uyumunun sağlanması, şeklinde özetlenebilecek bir uygulamaya geçti. Bu kararlılığın sonucu olarak Kasım 1983'te "Yabancıların dönüşünü özendirme yasası" (*Rückkehrförderungsgesetz*) yürürlüğe girdi. Buna göre, 1 Kasım 1983 – 30 Haziran 1984 tarihleri arasında kesin dönüş yapmayı beyan eden Yugoslav, Türk, İspanyol, Portekiz, Fas, Tunus ve Kore uyruklu yabancılar 10.500 DM tutarında bir yardım, ayrıca çocuk başına da 1.500 DM ek ödeme yapılacaktı. Bu yasal olanaktan yaklaşık 250.000 Türk yurttaşı yararlanmıştır. Dönenler, Türkiye'de endüstride iş aramak yerine tasarruflarını gayrimenkul ve küçük işyerleri-

ne yatırmayı tercih ettiler. Bu grubu oluşturanlar daha çok yaşlı, vasıfsız, sağlığı bozuk, bireysel ve ailevi sorunları bulunan kimselerdi.

Buna karşılık aynı yıllarda Almanya ve Avrupa'nın diğer ülkelerinde yerleşmiş ve orada kalmaya karar vermiş olan Türk işçileri buralarda artan ölçüde bağımsız küçük işletmeler kurmaya yöneldiler. Toptancı ve perakendeci olarak çalışan bu işletmelerin uğraş alanları gıda, imalat, turizm, sigortacılık vs. gibi hizmetleri kapsıyordu. 1985'te bunların sayısı Almanya'da 22.000'e ulaşmıştı.

1990'LI YILLAR

1990'lı yıllara damgasını vuran başlıca olay Almanya'da 1 Ocak 1991'de yürürlüğe giren yeni Yabancılar Yasası oldu. Bu arada yabancı düşmanlığı ve kimlik tartışmaları da büyük yoğunluk kazandı. Almanya ve yurtdışında yaşayan Türklerin oluşturduğu kamuoyunda yürütülen tartışmalara karşın, yeni yasa Türk göçmenlerin beklentilerini karşılamadı. Yasa, genç kuşağın Alman vatandaşlığına geçişini kolaylaştırırken ve Almanya'da doğmuş olup aileleleri ile birlikte anayurda dönmüş olan 15-21 yaş arasındaki gençlere bir dönüş hakkı tanıırken, oturma ve çalışma hakları konusunda kısıtlayıcı hükümler getirmiş, çifte vatandaşlık kurumuna yer vermemiştir. Denilebilir ki yasa koyucu, sırf devlete külfet yüklemeyen ve mutlak bir uyum yeteneğine sahip olduğu varsayılan kimseleri gözetmiş, yabancılarla yerliler arasındaki sert ayrımı devam ettirmiştir. Yasaya eklenen yeni bir maddeye göre 1 Ocak 2000 tarihinden sonra dünyaya gelecek olan çocuklar, anne ve babadan birisinin Almanya'da doğmuş olması ve on yıldan beri Almanya'da oturması halinde, sahip oldukları vatandaşlık statüsünden ayrı olarak, 23 yaşına kadar Alman vatandaşlığına da sahip olacak, ancak o tarihten sonra hangi vatandaşlığı tercih ettiklerini beyan etmek zorunda olacaklardır. Başka bir deyişle kanun koyucu "geçici bir çifte vatandaşlık" uygulaması öngörmektedir. Bu değişikliği savunulara göre Alman kanun koyucu, bir bakıma, o tarihe kadar kan bağı esastan hiçbir şekilde vazgeçmeyen Almanya'da geçici de olsa "ius soli" ilkesini benimsemiştir.

20. yüzyılın son on yıllık diliminde Türk göçmenlerini fazlasıyla tedirgin eden süreç Berlin duvarının yıkılmasını takiben birleşen Almanya’da yaygınlaşan yabancı düşmanlığı olmuştur. Bu yıllarda giderek güçlenen aşırı sağcı partiler ve “Skinheads” (Dazlak kafalılar) gibi çeteler, farklı bir kültüre sahip Türk ve Asya kökenlileri istememe eğilimlerini açığa vurmuş, onları açıkça dışlamışlardır. İlk önce Yahudi aleyhtarı sloganları Türklere uyarlamak suretiyle göçmen işçilere ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapan bir kısım Alman, giderek kaba kuvvete başvurmaya başlamıştır. Bu saldırganlıkların sonucunda Mölln ve Solingen kentlerinde yaşayan Türklerin evleri kundaklanmış ve çıkan yangınlarda toplam beş kadın ve çocuk hayatlarını kaybetmişlerdir.

Son yıllarda sığınmacı hareketinin hız kazanması ve işsizliğin yaygınlaşması gibi nedenlerle Almanya’nın kendi “ulusal mirasını” koruma arzusu ile topraklarına yerleşmiş bulunan yabancı gruplar konusunda “kültürel çoğulculuk” politikalarını tanımaya hazır olmadığı görülmektedir. Her ne kadar Hamburg, Frankfurt, Berlin gibi büyük kentlerde “*multiculturalism*” politikaları yerel yönetimler tarafından kurumsallaştırılmış olsa da, farklı kültürlerle eğitim ve iletişim alanında eşit bir konum sağlama hedefi henüz gerçekleşmiş sayılmaz.

Türk Dış Göçünün Ekonomik Bilançosu

Yurtdışındaki işçilerimizin Türkiye’nin ekonomik yapısına yaptıkları en önemli etki, tasarruflarını artan ölçüde anayurda transfer etmeleri olmuştur. Türkiye’ye 1964’te 45 milyon dolar aktarılmışken, bu miktar 1981’de 2.476 milyon dolara yükselmisti. Buna göre 1980’li yıllarda işçi tasarruflarının döviz olarak transferi, ticaret açığının yüzde 60’ının karşılanmasına hizmet etmiştir. 1990’larda bu miktar yüzde 35’e inmiştir. Döviz transferleri azalmakla beraber yine de GSMH’ye yüzde 2 oranında katkıda bulunmaya devam etmiştir.

Türk hükümetleri döviz girdilerini daha verimli şekilde kullanabilmek için bir dizi sosyal içerikli yasa çıkarmıştır. Bu önlemlerin bir kısmı döviz hesabı açmayan işçilere özel kredi olanakları tahsis etmek

şeklinde olmuştur. Ancak, dönüşü özendiren bu öneriler rağbet görme-miştir. 1970'lerden sonra işbaşındaki hükümetler Köy Kalkınma Ko-operatifleri ve İşçi Yatırım Şirketleri olmak üzere, iki tür “katılımcı” yatırım modeli denemişlerdir.

“Köy Kalkınma Kooperatif”leri yurtdışına gidecek olan işçilere dönüşlerinde bir işyeri sağlama amacını güdüyordu. Ne var ki Köy İş-leri Bakanlığı tarafından desteklenen bu model yurtdışına gitmek iste-yenlere bir öncelik sağladığı için “yurtdışına çıkma kuyruğunu atlama” tekniği olarak kullanılmıştır. Bu kooperatiflerin sayısı 1964'te 383 iken, 1967 de 1.349'u bulmuştu. Ancak yeni hükümetlerin bu girişimleri des-teklememeleri ve 1966/67'de Federal Almanya'da görülen ekonomik bunalım bu projelerin kısa bir süre sonra çekiciliklerinin kaybolmasına ve 1973'ten sonra tamamen tasfiye edilmelerine yol açmıştır.

Türk göçmen işçilerin tasarruflarını anayurda çekmek üzere oluşturulan ikinci önemli kurum “Türk Yatırım Ortaklıkları”dır. Bu model özellikle işçilerin yurda kesin dönüş yaptıktan sonra kendileri-ne bir işyeri sağlamaları ve geldikleri bölgenin kalkınmasına katkıda bulunmaları ümidiyle oluşturulan girişimlerdir. Yurtdışındaki işçilerin büyük ümit bağladıkları ve oldukça önemli para yatırdıkları bu şirket-ler uygulanabilirlik (fizibilite) etütlerinin gecikmesi, kredi tahsislerinin gecikmesi, yetersiz yöneticiler gibi nedenlerle büyük ölçüde başarısız olmuşturlardır. Yine de tüm eksikliklerine rağmen yaşamaya devam ede-bilmiş Türk İşçi Şirketleri bugüne kadar yapılan işçi tasarruflarını ya-ratıcı yatırımlara dönüştürmek konusunda en yenilikçi girişim sayılır.

DIŞ GÖÇÜN TOPLUMSAL ETKİLERİ

Göçmen İşçi Kadınlar

Türk dış göçünün ilk yıllarında “konuk işçi” olarak sadece erkekler çağrılıyor, aile birleşmelerine izin verilmiyordu. 1966/67 ekonomik bunalımından sonra henüz otomasyona geçmemiş endüstrilerde par-mak marifetine dayalı işgücüne gereksinme duyulmaya başlandı. Böy-lece kadın işgücüne karşı giderek artan bir talep ortaya çıktı. Kadın iş-

çilere özellikle otomotiv, mensucat, elektronik, kimya, gıda gibi sektörlerde ihtiyaç belirdi. Böylece 1960'ta Almanya'da sadece 173 kadın işçi çalışma iznine sahip iken bu sayı 1974'te 159.984'e kadar yükselmişti. Çeşitli ampirik araştırmaların gösterdiği üzere daha önceleri endüstride çalışmamış olan bu işçi kadınlar bireysel açıdan yabancılaşma, yalnızlık gibi psikolojik sorunlarla karşı karşıya kalmalarına karşın çalışma disiplini, zamanın değeri, dakiklik, sosyal güvenlik kurumlarının sunduğu hizmetlerden yararlanma gibi, yeni kavramlar da öğrenmişlerdir.

Kadın işçilerin edinmiş oldukları bu deneyimler aile yapısında da birtakım değişikliklere yol açmıştır. Bu değişimlerin 1973'ten sonra aile birleşimi yolu ile Almanya'ya eş olarak gelen ve çalışma piyasasına girmeyen kadınların aileleri üzerindeki etkisi daha az olmuştur. Kadınların ekonomik özgürlük kazanmaları, ailede karar alma sürecine daha faal olarak katılmalarına, kadın erkek eşitliği konusunda yeni değerler kazanmalarına yol açmıştır. Kendini artan bir tüketim alışkanlığı şeklinde gösteren bu yeni eğilimler belli ölçüde Türkiye'de ailenin geri kalan kadınlarında da görülmüştür. Bu arada en önemli özellik olarak, yurtdışına giden ailelerin yapısındaki istikrarsızlık, bir arada oturan aile bireylerinin yüksek devingenliği göze çarpmaktadır. Bu devingenlik temelli olarak yurtdışında yaşamaya karar verenlerde azalmış bulunmaktadır.

İkinci ve Üçüncü Kuşak Sorunları

İkinci ve üçüncü kuşağın eğitim alanında kaydetmiş oldukları başarı ve başarısızlıklar, günümüze dek Türk ve Alman uzmanları meşgul eden konuların başında gelmektedir. Son yıllarda gözlemlenen ana eğilimler şunlardır:

1) Türk gençlerin üçte ikisinden fazlası sekiz yıllık zorunlu eğitimden sonra mesleki eğitim alma ihtiyacı duymaksızın vasıfsız işçi olarak çalışma hayatına atılmayı yeğlemektedir. Dolayısıyla okula devam eden 21 yaşın altındaki Türk gençlerin oranı sayısal artışlarına karşın azalmış bulunmaktadır. Bu oran 1990'da yüzde 86 ve 1995'te

yüzde 63 iken, 1999'da yüzde 49'a inmiş bulunmaktadır.³ Benzer şekilde Türk gençleri Alman akranlarına kıyasla azalan oranda meslekî formasyon almaktadırlar. Halihazırda meslek öğrenmeyen Alman gençlerin oranı yüzde 8 iken, bu oran tüm yabancılarda yüzde 33, Türk gençlerinde ise yüzde 40'tır.⁴

2) İkinci kuşağın günümüzde ortaya çıkan diğer bir özelliği ise sosyal sınıf mensubiyeti, ailevi durum, oturulan mekânın etnik bir karakter taşıyıp taşınamaması gibi etkenlerle farklı bir motivasyon taşımasıdır. Kendilerini Alman toplumu ile bütünleşmiş olarak sayan gençlerin bir kısmı yüksek öğrenim görmeyi amaçlamaktadır. Böylece eğitime karşı mesafeli çoğunluğa karşın, seçkin bir profil taşıyan bir azınlık grubu oluşmuş bulunmaktadır. Yüksek öğrenim görme oranı yirmi yıl içinde yüzde 11,3'ten yüzde 14,5'e yükselmiş bulunmaktadır. Halen Almanya'da 23.762 Türk genci Alman üniversitelerine devam etmektedir. Bu sayıya Alman vatandaşlığına geçmiş bulunan Türk gençlerin sayısı da eklenince sayı büyümektedir.

3) Türk gençlerin önemli bir kısmı evlenirken eşlerini anayurttan seçmektedir. Böylece doğan yeni kuşakların toplumsallaşma süreci yine Türk toplumunun değer yargılarına göre şekillenmekte, yeni kuşakların bulundukları toplumla bütünleşmesi zorlaşmaktadır.

4) Gençler arasında Almanlara kıyasla daha yüksek bir işsizlik oranı gösteren Türkler bu durumlarını etnik kimlikleri ve bu kimlik nedeni ile oluşan ayrımcılık ve dışlanma ile açıklamaya eğilimlidirler.

Etnik Topluluklar, Etnik İşletmeler

İkinci ve üçüncü kuşağın meslekî eğitime fazla önem vermemesinin bir nedeni de özellikle büyük kentlerde zaman içinde *ghetto* adı verilen etnik esasa dayalı nüfus yoğunlaşmasıdır. Açıkça belli bir etnik karakter taşıyan bu mahallelerde ortaya çıkan etnik işletmeler çalışma piyasasına çıkan gençlere bir kazanç kapısı sağlamaktadır. Ekonomistlerin *niche* (oyuk) olarak adlandırdıkları bu işletmeler kan bağı, hemşehri-

3 Zentrum für Türkeistudien, *Migrationsbericht* 2002, 24.

4 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *İstatistiksel Yıllık Rapor*, 2002, 121.

lik ve toplumsal dayanışmaya dayalı iş olanakları sunmaktadır. Buralarda bireyler, içinde büyüdükleri kültüre kısmen katılmak suretiyle seçici asimilasyona dayalı bir model oluşturmaktadır. Bu model göçmen işçilere orijinal kültürün malı olan dili konuşma ve anayurdun örf ve âdetlerini yerine getirme fırsatını sağlamaktadır. Burada ilk kuşak göçmen grupları kültürlerini, kimliklerini ve iç dayanışmaya dayalı ağlarını olduğu gibi sürdürmek suretiyle akültürasyon (acculturation) sürecine uğramadan ekonomik başarıya ulaşabilmektedirler. Eldeki istatistikler bu etnik işletmelerin yaygınlık derecesini yansıtmaktadır: Halen Almanya'da 59.500 Türk işveren bulunmaktadır. Türklerle ait işletmelerin yüzde 2,9'u imalat sanayiinde, yüzde 2,7'si inşaat sektöründe, yüzde 8,9'u el sanatları dalında, yüzde 6,4'ü toptan ticaret alanında, yüzde 36,6'sı perakende ticaret, yüzde 23,4'ü gastronomi ve yüzde 19,1'i hizmet sektöründe bulunmaktadır. Almanya'daki Türk işletmelerinde toplam 327.000 kişi çalışmaktadır. Bunların yüzde 64,6'sı Türk, yüzde 16,7'si Alman, yüzde 8,7'si diğer ülke vatandaşlarından oluşmaktadır.

Türk işyerlerinin büyüklüğüne bakıldığında ortaya şöyle bir dö-küm çıkmaktadır: En çok üç çalışanı olan küçük aile kuruluşlarının oranı yüzde 46,5; dört ile dokuz kişi çalıştıran orta büyüklükteki şirketlerin oranı yüzde 43,7; on üzerinde çalışanı olan büyük şirketlerin oranı yüzde 9,8'dir.⁵

Son kırk yılda işçilikten patronluğa geçenlerin büyüklüğünü gösteren bu rakamlar, Türk girişimciliğinin bir başarısı olarak sunulmaktadır. Öyle ki bu işletmeler sadece ekonomik boyutlarıyla değil, aynı zamanda siyasi boyutlarıyla da değerlendirilmelidir. Gelişen etnik işletmeler aynı zamanda etkinlikleri anayurda yönelik siyasal ve dinsel örgütlerin en önemli finansman kaynağı ve destekçisi olmaktadır. Bu nedenlerle, etnik işletmeyi, göçmen kabul eden ülkeyle oluşan başarılı bir bütünleşmenin (*integration*) sağlıklı bir işareti saymak ciddi bir yanılgıdır.

Örgütlenme, Siyasal Katılım

Türkiye diğer Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi göçmen kabul eden ülkelerle bakışsız (asimetrik) bir ilişki içinde bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerin göç politikaları alanında fazla etkili olamamaktadır. Açıkça dışlayıcı bir göç politikası güden Almanya, kamusal eleştiri eksikliğini dernekleşme hareketini desteklemek suretiyle gidermeye çalışmıştır. Bu dernekleşme faaliyetleri çoğunlukla yerel yönetimler tarafından desteklenmiştir. Siyasal katılımın yerine ikâme edilen bu tür kolektif hareketler zaman içinde aşırı sağcı, milliyetçi ve İslâmcı akımlara olduğu kadar, Kürtçülük gibi etnik hareketlerle aşırı solcu örgütlemelere de bir çerçeve oluşturmuşlardır. Bunların arasında daha demokratik bir anlayış çerçevesinde belli bir süre Almanya'da yaşamış ve çalışmış olan Türklere çifte vatandaşlık hakkı ile yerel yönetim seçimlerine katılma hakkının tanınması için çaba sarfedenler önemsiz bir yer işgal etmektedir. Almanya'daki derneklerin çoğunluğu İslâmcı hareketlerin, azımsanmayacak bir kısmı ise Kürt diasporasının sözcülüğünü yapmaktadır. Halen Almanya'da Türklere ait 668'i dini, 670'i sosyal ve kültürel, 343'ü sporlarla ilgili, 333'ü ise diğer alanlarda olmak üzere toplam 2.014 dernek faaliyet göstermektedir.⁶

Türklerin sürekli olarak dile getirdikleri çifte vatandaşlık hakkının reddedilmesine karşın Alman kamu yönetimi son yıllarda Alman vatandaşlığına geçmek isteyen Türklerin başvurularını daha süratle değerlendirmiştir. Halen Almanya'da bulunan 424.562 Türk kökenli Alman vatandaşının oluşturduğu yeni seçmen grubu, özellikle Eylül 2002'de yapılan genel seçimlerde daha çok Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) ile Yeşiller'i desteklemek suretiyle varlıklarını duyurmuşlardır.

Alman Toplum Yapısı ve Türkler

Almanya'da yaşayan 2,5 milyon Türk vatandaşı sosyolojik açıdan en önemli yabancı grubunu oluşturmaktadır. Bu grubun belli bir kesimi bağımsız ekonomik bir konuma sahip olmakla beraber büyük çoğunluğu

maaşlı ya da ücretli çalışanlardır. Uzmanlaşmış bilgi ile donatılmış olanlar iş hayatında şanslarını arttırabilmekte, buna karşın çoğunluk istikrarlı bir ekonomik statüyü korumaktadır. Başka bir deyişle Almanlarla Türkler arasındaki eşitsizlik çarpıcı görünümünü muhafaza etmektedir. Gelir, itibar, öğrenim ve iktidar açısından oluşan hiyerarşinin en alt tabakasını temsil eden birinci kuşağın çocukları, küçük bir azınlık dışında anne ve babalarınıninkiyle aynı konumdadırlar. Kadınlar ve üniversite eğitime devam edebilen küçük bir gençlik kesimi toplumsal devingenlik alanında belli kazanımlar elde etmişlerdir, ancak bu olguya toplumsal bir değişimden çok bireysel çabaların ürünü gözüyle bakmak gerekir.

Daha önce sözünü ettiğimiz etnik girişimcilik ve ona bağlı olan “*niche-oyuk*” ekonomisi sayesinde etnik bir küçük burjuvazi oluşmuştur. Gerek işçiler gerekse küçük girişimciler arasında etnik köken, kırsal/kentsel köken ve dinî mensubiyetine göre farklılaşan bir tabakalaşma ortaya çıkmıştır. Bu yeni tabakalar kendi aralarında kapalı bir toplum yaratmaktadır. Almanlar bu duruma “*Parallelgesellschaft* – Koşut Toplum” adını vermektedir. Bu toplumun Alman toplumu ile bütünleşmesi henüz başlangıç aşamasındadır. Federal yapı içinde farklılıklar gösteren eyalet yönetimleri bu kapallılığı “çokkültürlülük” politikaları ile aşmaya çalışmaktadırlar. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, farklı kimliklerle ortaya çıkmak bir bakıma toplumsal bir saygınlık ve önem kazanma yöntemi olacağı gibi, parçalanma ve bütünleşmeden uzaklaşma anlamına da gelebilir.

Bütünleşmeyi engelleyen etkenlerin başında dinsel dernekler gelmektedir. Çeşitli etnik diasporalar da milliyetçiliği özendirmek suretiyle bütünleşmeyi zorlaştırmaktadır. Böylece çok farklı kimliklere dayalı “ulusaşırı yurttaşlık”lar oluşmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle sığınmacıların Alman kamuoyuna yansıyan olumsuz imgesi daha özgürlükçü ve demokratik bir iklimin oluşmasını engellemektedir.

Almanya’nın Göç Politikaları

Almanlar yabancı düşmanlığı ve ayrımcılığa karşı “ulusötesi” kimlikleriyle ortaya çıkan kişi ve grupların bütünleşmeyi başaramamış örnek-

ler olarak eleştirmektedirler. En büyük yabancılar kümesini oluşturan Türkler, kamusal eleştirilerin başlıca hedefidir. Bu yoğun ve sürekli eleştirilere karşın Almanya'nın kamusal ve özel kurumlarının nasıl hareket ettiğine bakmak gereklidir.

Alman üniversiteleri günümüze dek Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi, toplumsal yapısı, ekonomisi, fikir hayatı ve sanatına gereken önem vermemiş, bilgilendirici, aydınlatıcı araştırmalar sunmaya gerek duymamıştır. Bilimsel araştırmalar ve yayınların büyük çoğunluğu şarkiyatçılar (*Orientalisten*) tarafından yürütülmektedir. Genç Alman akademik kuşak içinde Türkiye konusunda uzmanlaşmış sosyal bilimcilerin sayısı çok sınırlıdır. Buna karşın başka Batılı ülkelerde rastlanmayan bir disiplin olan "yabancılar pedagojisi" alanında uzmanlaşmış pek çok genç vardır. Bunların yine önemli bir kısmı yabancı anne-babaların çocuklarıdır. Çalışabilecekleri alanlar ise yine yabancılarla sosyal hizmet verecek olan kurumlardır.

Hukukî anlaşmazlıklar, toplumsal çatışmalar, eğitim politikalarının saptanması gibi durumlarda Alman yargı makamları, kamu yönetimi ve eğitim kurumları çağdaş Türkiye'yi konu alan güvenilir, zengin başvuru kaynaklarına sahip değillerdir. Kamu yönetimleri, mahkemeler birçok durumda daha çok medyanın tek yanlı sunduğu imgelerle günlük yaşamda karşılaşılan örnek olaylardan beslenmektedir. Göç alanında yapılan araştırmaların ezici çoğunluğu sadece Almanya'ya yerleşmiş Türkleri konu edinmekte, bu göçmenlerin anayurtla olan ilişkilerini, oluşturdukları ağlar ve benimsedikleri iletişim yollarını gözardı etmektedir.

Türkiye'nin Göç Politikası

Başlangıçta Dışişleri Bakanlığı tarafından ele alınan ve daha sonraları Devlet Planlama Teşkilâtı eliyle oluşturulmaya çalışılan dış göç politikaları zaman içinde çeşitli bakanlıklar arasında dağılmış, dolayısıyla politikaların geliştirilmesi ve uygulanması sürecinde güçlü bir eşgüdümünden yoksun kalmıştır. Benzer şekilde Türk üniversiteleri de dış göç konusuna gereken önemi vermemiş, "ulusaşırı" yurttaşların olu-

şum sürecine seyirci kalmışlardır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın bu alanda gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar yararlı istatistikler ve yargı kararlarını kapsamakla birlikte, konuyu kuruluş amacına uygun olarak daha çok iş alanları ve çalışanların hakları açısından ele almıştır.

Oysa günümüz uluslararası ilişkiler alanına göz atıldığında gerek Avrupa gerekse Amerika'da ortaya çıkan büyük anlaşmazlıklarda 21. yüzyılın karakterini yansıtan heterojen (türdeş olmayan) sosyal yapıların –sığınma hareketlerinde olduğu gibi– yaratabilecekleri bunalımın önemi açıkça ortadadır. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin kurmuş olduğu “Göç Araştırmaları Merkezi”nin bilimsel alanda bir öncülük etmesi, yurtiçi ve yurtdışı bilimsel araştırmaların verilerini toplamak suretiyle ulusal göç politikasında vazgeçilmez bir kaynak oluşturması içtenlikli dileğimdir.

2

Göç-Güvenlik Bağı: 11 Eylül Öncesi ve Sonrası Uluslararası Göç ve Güvenlik*

THOMAS FAIST

“Köylü Mart ayında dışarı çıkacak ve daha önce altüst ettiği toprağı tekrar altüst edecek.

O süreye kadar kara toprak hangi yanlışı örtecek, hangi yanlışı yapılmış olacak.

Biz bekliyoruz ve zaman kısa, ama bekleyiş uzun.”

T. S. Eliot

11 Eylül, kitlesel korku yayma yöntemi olarak kullanılan terörizmin sadece otoriter devlet ve diktatörlükler tarafından değil, bu örnekte olduğu gibi El Kaide örgütü gibi devlet dışı aktörler tarafından da kullanıldığını hatırlatmıştır. Şüphesiz, şu anda 11 Eylül olarak adlandırılan olay, devlet dışı şiddet ve terörün daha önce benzeri görülmemiş bir örneği olmasa da, hepimiz için tam bir şok olmuştur. Ama 11 Eylül, ulusal ve küresel bir merkeze yönelmiş sebepsiz bir yıkım olması açısından kendine has bir örnektir. Etkilenen devletler tarafından terörist örgüt olarak nitelendirilen, kesin siyasi hedeflere sahip etno milliyetçi hareketlerin –İspanya’nın Bask bölgesindeki ETA ve Kuzey İrlanda’da İrlanda Kurtuluş Ordusu (IRA) gibi– eylemlerinden çok farklıdır. 11 Eylül kesinlikle, az önce sözü edilen örgütlerin bölgesel veya ulusal karakterlerini aşan küresel yayılmalara sahiptir. Fakat 11 Eylül devlet dışı terör tarihinde bir dönüm noktası oluşturma olasılığına sahipken, aynı zamanda terörizm siyasetinin bir parçasıdır ve

(*) Yazarın 15 Mayıs 2003’te Malmö Üniversitesi Uluslararası Göç ve Etnik İlişkiler Okulu’nda (IMER) halka açık yaptığı sunum (*public lecture*) metnidir.

Soğuk Savaş sonrası dünya siyasetinde değişen siper hatlarını ve çatışmaları yansıtmaktadır. Bu olguyu sınıflandırmak sadece terörizm kelimesinin kendisi de anlamsal (*semantic*) savaşın bir parçası olduğu için değil, genel anlamda zorluklarla doludur. Örneğin, ABD, Soğuk Savaş süresince Moskova'dan terörizmin kaynağı olarak söz etmiş, Soğuk Savaş sonrası düzensizlikte ise 2001'den bu yana El Kaide'nin Usama Bin Ladin'in çevresindeki örgütleri dikkatlerin yöneldiği odak noktası olmuşlardır. Artan biçimde halk arasında ve basında, komünist tehdit ile ilgili korkuların yerini daha yaygın olan ve organize suç, uyuşturucu kaçakçılığı, çevresel felaketler –ve elbette uluslararası göç– ile ilgili ulusaşırı tehdit algılamaları almıştır.

Sözü edilen siyaset alanları güvenliğin sağlanması (*securitization*) ile karakterize edilmişlerdir. Bu da uyuşturucu kaçakçılığı veya uluslararası göç gibi bir politika konusunun güvenlik konusu haline dönüştürülme sürecine işaret etmektedir. Güvenliğin sağlanması terimi ulusal açıdan birbirine kenetlenmiş bir toplumun kendini idame ettirme ve yeniden üretme yeteneğine yönelmiş bir tehdidin varlığını algılamasına işaret eder. Güvenliğin sağlanması kavramı, uluslararası ilişkiler ve uluslararası siyaset alanında 11 Eylül öncesinde ortaya çıkmış olan yeni bir akademik literatürün konusu olarak “yeni” güvenlik konularına ilişkin daha esaslı kaygılara dikkat çekmeye başlamıştır. Bu yeni güvenlik konuları, en çok göze çarpan birkaç olgudan söz etmek gerekirse, uluslararası terörizm ve etno milliyetçi çekişmeden çevrenin kötüleşmesi, yiyecek ve enerji kıtlığı, uyuşturucu kaçakçılığı, nüfus artışı, yasadışı yani izinsiz göç ve organize suça kadar pek çok değişik olguyu kapsamaktadır. En kayda değer olan nokta, “ulusal güvenlik” ile ilgili eski paradigmadan farklı olarak, bu konuların hepsinin muhakkak devlet merkezli olmadığıdır (der. Buzan, 1998). Dolayısıyla Soğuk Savaş sonrası dönem, devletler, toplumlar ve onların güvenliği üzerinde potansiyel olarak can alıcı etkilere sahip olan uluslararası göçü önemli bir bölgesel ve jeo stratejik dinamik olarak değerlendirme çabalarına tanık olmuştur ki bu hiç de şaşırtıcı değildir (Weiner, 1995). Göç-güvenlik tahlili, odak noktasını OECD dünyasının oluşturduğu

dar kapsamlı bakışı, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan dünyayı içine alacak bir analizle genişletmektedir.

11 Eylül'den sonra, teröristlerin neden olduğu felaketlerle ilgili kitlesel kültürel fantezilerin aslında on yıllardır ortalıkta olduğunu belirtmek gerekir. Hatta akademik yayınlar bile, mesela Jessica Stern'in 11 Eylül'den iki yıl önce basılan *The Ultimate Terrorists* (Son Teröristler) adlı eseri Manhattan'ı harap eden atom bombası senaryosuyla başlamaktadır. Çoğu zaman uğursuz ve popülist senaryolar, ünlü "öteki" ve "yabancı"nın "bizim" işlerimize, evlerimize ve sınırlarımıza tehdit kaynağı olduğunu ima ederek uluslararası göçe de bağlanmışlardır. Aslında sadece işimize, evimize, sınırlarımıza değil, egemen devletlerin sınırlarına ve güvenlik, ahlâki değerler, kolektif kimlikler ve kültürel homojenliğe de yönelmiş geniş kapsamlı ontolojik tehditler söz konusudur. Örnekler arasında sadece pek çok popüler basın organında yer alan haberleri değil, demografi (örn. Birg, 2001) ve siyasal bilimler (örn. Kurth, 1994) gibi akademik alanlarda da dile getirilmiş en kötü durum senaryolarını içermektedir. Bir yandan uluslararası göç, diğer yandan insan ve devlet güvenliği arasındaki bu bağlantı, bu çalışmada göç-güvenlik bağı olarak adlandırılmıştır.

Bu kadar karmaşık bir düzende soru, uluslararası nüfus hareketlerinin devletler içinde ve arasında anlaşmazlıkların yaratılmasına nasıl katkıda bulunduklarından ibaret olamaz. Onun yerine, neden göçün artan biçimde bir güvenlik meselesi haline geldiğini ve göç-güvenlik bağının neden ortaya çıktığını sormak önemlidir. Diğer bir deyişle, neden Batı'da belli sayıda sayıda vatandaş 11 Eylül öncesinde bile uluslararası göçmenlerin oluşturdukları (bazen fantastik de olabilen) tehditlere başvurmuşlardır? Bu durumun dış göç ve göçmen entegrasyonu açısından sonuçları nelerdir? Sonuçlara bakmak için elimizde yeterli kanıt mevcuttur. Neticede, en azından söylem düzeyinde 11 Eylül olaylarına siyasetçi ve gazetecilerin verdikleri tepkiler, uluslararası göç ile güvenlik arasında halk için uygun bir bağlantıyı dramatize ederek göç-güvenlik bağına kuvvetlendirmiştir. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki tüm hükümetler sadece sınır kontrollerini güçlendir-

mekle kalmamış, vatandaş olmayan göçmenlerin ülke içindeki kontrollerini de sıkılaştırmışlardır. 11 Eylül'den hiç kuşkusuz en fazla etkilenen ülke olan ABD'de duruma verilen kurumsal düzeydeki tepkiler en kapsamlı olanlardır. Örneğin, resmi olarak 2003'ün başında görev başlayan yeni Amerikan İçişleri Bakanlığı (*Department of Homeland Security*), Göç ve Uyrakluğa Kabul Servisi'nde çalışanlar da dahil olmak üzere 22 kurumdan yaklaşık 170.000 hükümet personelini bünyesinde toplamıştır. Bu uygulama, Amerikan federal bürokrasisinde İkinci Dünya Savaşı esnasında Pentagon'un kurulmasından bu yana yapılan en büyük değişikliktir ve güvenlik tehditlerinin gittikçe artan şekilde iç tehdit olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. 11 Eylül'ün umulmadık etkilerine bir örnek daha vermek gerekirse, Almanya'daki tepkiler, hükümet ve muhalefet partilerinin vatandaşlık başvurusu üzerinde daha sıkı kontrol konusunda anlaşmaya varamadıkları için önce yeni göç yasasının Meclis'ten geçmesini ertelemiş, nihayet 11 Eylül'ün etkisi, diğer etkenlerin yanında, yasanın süresiz olarak ertelenmesinde büyük rol oynamıştır. Bu iki örneğin de gösterdiği gibi göç-güvenlik bağına açıklamak için 11 Eylül'ün sonuçlarını daha sistematik şekilde tahlil etmekten kazanılacak çok şey var.

Bu tahlile katkıda bulunmak amacıyla üç önerme ortaya koymak istiyorum:

Önerme 1: Göç-Güvenlik Bağı Bağlamı

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, egemen devletler yerine devlet dışı aktörlerden gelen ve organize suç, uyuşturucu ve göç gibi konuları içeren geniş ve aynı zamanda anlaşılması zor güvenlik tehditlerine odaklanmak için kamusal alandaki aktörlerin siyasi alanlarını genişletmiştir. Uluslararası göç, belirsiz korkular için son derece elverişli bir referans noktası oluşturmuştur. Uluslararası göçün Batı'da bir güvenlik tehdidi şeklinde tasvir edilmesi Amerikalı siyaset bilimcisi Samuel Huntington'ın "medeniyetler çatışması" olarak adlandırdığı duruma istemeden de olsa katkıda bulunmuştur (Huntington, 1995). Göç güvenliğinin sağlanması siyasetçilerin halkın önünde inkar ettikleri ve süre-

li kaçıncıları kültürel korku ve uyuşmazlıklarla ilgili stereotipleri kuvvetlendirmektedir.

Önerme 2: Göç Güvenliğinin Sağlanmasının İstenmeyen Sonuçları

Giderek artan sınır kontrolleri ve göçmenlerin daha sıkı bir şekilde gözaltında tutulmaları gibi güvenlik sağlayıcı politikalar pek çok istenmeyen etki üretmektedir. Diğerlerinin yanı sıra, siyasal meselelerini güvenlik meselesi haline getirmek, seçmenler arasında hükümetlerin ulusaşırı hareketleri daha etkin şekilde kontrol edebileceklerine dair büyük beklentiler yaratmaktadır. Bu, sınır kontrolü gibi önlemlerin büyük ölçüde sembolik tedbir olarak görüldüğü ve yorumlandığı geçtiğimiz on yıllık dönemle tam anlamıyla zıtlık içerisindedir. Bunun karşılığında, halk arasında artan iç ve dış kontroller sonucu oluşan beklentiler hükümetlerin ulusaşırı hareketleri büyük güvenlik riskleri olarak sunmaya devam etmelerine neden olabilir. Sonunda bu durum siyasi aktörlerin sembolik meta-siyaset içine girmelerini teşvik edebilir.

Önerme 3: Göçmen Entegrasyonunun Sonuçları

11 Eylül göçmen entegrasyonu açısından belirsiz sonuçlara yol açmaktadır. Açık bir şekilde, Ortadoğu'dan gelen göçmenleri, en azından kısa vadede, rahatsız etme düzeyi ciddi ölçüde artmıştır. Ayrıca bu kriz durumu Müslüman göçmen gruplar ve örgütler içinde yerleşilecek toplumlara uyum sağlama biçimleriyle ilgili tartışmalara neden olmuştur. Hatta, bu durum, göç alan devletlerin farklı siyasetlerini daha fazla incelememize yol açabilir. Kültürel çoğulculuğa yönelik genel tavır ve politikaların 11 Eylül'den ciddi ölçüde etkilenmeyeceği söylenebilir.

Aşağıda sunulacak analizin ilk bölümü, uluslararası göçün güvenlik konusuna dönüştüğü durumda açıkçası tarihi bir fırsat penceresi açmaktadır. Özellikle atıfta bulunulan dönem Soğuk Savaş sonrası dönemdir. İkinci kısım, uluslararası göçün güvenlik meselesi haline gelmesinin işsizlik ve güvenlik tehditleri gibi toplumsal sorunları göç ve dış göçe bağlayan meta-siyaset gibi bazı sonuçlarını sıralamaktadır.

Üçüncü bölümde yeni göçmen grupların, özellikle Müslümanlar'ın içinde bulundukları toplumla bütünleşmeleri (*incorporation*) açısından 11 Eylül'ün pek kesin olmayan sonuçları irdelenmektedir. Tartışma, devlet dışı uluslararası aktörlerin ulusal politika ve dünya politikasındaki rollerine yönelik araştırma perspektiflerinin sunulmasıyla noktalanmaktadır.

TARİHSEL YAPISAL ARKAPLAN, GÖÇ VE GÜVENLİK BAĞLANTISININ İLERLETİLMESİ

Son zamanlarda göç Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber bir güvenlik tehdidi olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle bazı İslâmî gruplar gibi uluslararası diasporalar, kimi gözlemciler tarafından, tuzak olarak kabul ettikleri Batılı değerler, siyasi düzenler ve yaşam tarzlarından kaçmak amacıyla şiddet içeren yollara başvurmuş gruplar olarak görülmektedir (karşılaştırmak için bkz. Lewis, 2003). Yüz elli yıldan fazla bir süredir siyaset uluslararası göçü çoğunlukla güvenlik konularına bağlamışken, Soğuk Savaş'ın sona ermesi nedensiz korkuların yayılmasını sağlayan en son uyarıcı olmuştur. Bu tarihi eşik sadece Batı'nın güvenliğini en fazla tehdit eden dış gücün ortadan kalkması anlamına gelmiyor, aynı zamanda Batılı dünyayı oluşturan birbirinden ayrı grupları bir araya getiren en önemli kaynağın yitirilmesi demek oluyor. Bu dönüşüm ve bazı otoriter yönetimlerin yıkılması Doğu Avrupa, Orta ve hatta Güneydoğu Asya'da bastırılmış ulusal ve etnik kimliklerin marjinal hale gelmiş kimlikler tarafından daha serbest ve kimi zaman epey saldırgan şekilde öne sürülmeleri için bir alan yaratmıştır. Değişen bu uluslararası ve uluslararası bağlamda, egemen devletler bile güvenliği ülke topraklarının sadece dış saldırı karşısında savunulmasından ziyade ulus altı ve ya uluslararası tehditlerin kolektif idaresi ve gerek sınırda gerek iç alanda asayişin sağlanması olarak değerlendirmeye başlamışlardır.

Avrupa'da İslâm'ın giderek artan biçimde, çok etnili toplumlar da yeniden ortaya çıkması çoğunlukla, Müslüman göçmenler ile ilintili olarak ama her şeyden önce, diasporalar bağlamında tartışılmıştır. Fransa ile Cezayir veya Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkiler

İslâm ve ulusal kurtuluşun politize olmuş şekillerini çevreleyen anlaşmazlığın ihracı ve ithaliyle doludur. PKK gibi sınır aşan otoriter sosyal hareketler içinde yer alan ve asıl olarak insan ve devlet güvenliği ile ilgili olan konuların dışında diasporalar, mal, sermaye ve hizmet akışından ayrı insanların sınırlar arasındaki hareketleriyle ilintili olan küreselleşmenin özlü ifadesi haline gelmiştir (diasporalar ve güvenlikle ilgili olarak bkz. Sheffer, 1993 ve Davies, 2000). Bu tür ulusasıırı topluluklar sadece Müslüman topluluklarla sınırlı değildir. Ulusasıırı topluluğun belirli şekillerinden biri olan diaspora kavramı, esas ait oldukları ülkeden farklı bir ülkede yerleşmiş, azınlık olarak kalmış veya azınlığa dönüşmüş etno-ulusal ve/veya dini grupları belirtmektedir. Bu gruplar asimilasyona karşı çoğunlukla direniyorlar, özellikle yaşadıkları topraklardan zorla başka yerlere gönderilince (hayali) anavatanlarına geri dönebilmek için çaba harcıyorlar (Faist 2000a: Bölüm 7). Bu tanımlama ilk örnek (*archetyp*) olarak Yahudi deneyimini ve Ermeni ve Filistin örneklerini içermektedir. Diğer ulusasıırı topluluklar ABD'deki bazı Kübalılar örneğinde olduğu gibi siyasi muhaliflerden, Çinliler örneğinde olduğu gibi eskiden sözleşmeyle bir nevi köle haline getirilmiş işçilerden (*indentured labor*) veya dünyanın her yerinde görülebilecek, orta sınıf azınlık Hintliler'den oluşmaktadır. Bu tür gruplardan söz etmek, özellikle çifte vatandaşlık ve ulusal birlikle ilgili anlaşmazlıklarda meşruiyet eksikliği tartışmalarında halkın gündemine sadakatsizliği getirmek için idealdir. Kamu tartışmaları ufak lobilerin dış politika üzerinde olağanüstü etkiye sahip olduğuna ilişkin suçlamaları da içermektedir. Özellikle, ABD'deki Yahudi, Yunan ve Ermeni diasporalarının anavatanları adına hareket ederek ve askeri ve ekonomik yardım, silah satışı, medya baskısı, dilekçe ve seçim kampanyası tehditlerini kullanarak dış politikayı derinden etkilediği düşünülmektedir (karşılaştırmak için bkz. Shain, 1989).

Sonuçta, gerek kamuoyunun gerek akademik çevrelerin dikkati göç alan ülkeler için ulusasıırı örgüt ve toplulukların neredeyse sadece olumsuz sonuçları üzerinde toplanmıştır. Bu aslında ilk bakışta şaşırtıcı bir gelişmedir, çünkü bu tür sınır geçen grupların, uygun koşullar-

da, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının yayılması gibi konularda kanal oluşturarak olumlu etkiler yaratabilecekleri düşünülebilir ve aslında bu etkiyi yaratabilirler de (Keck ve Sikkink, 1998). Günümüzde toprağa dayalı çıkış ve siyasal alandaki sesin etkin karışımı (karşılaştırmak için bkz. Hirschman, 1970) için gerekli koşullar artmıştır, zira göç veren ülkelerin çoğu 20. yüzyılın başında veya ortasındaki güçlü otoriter devletlere benzememektedir. Dolayısıyla uluslararası aktivistler anavatanlarında hukukun üstünlüğü ilkesine doğru siyasal geçişi teşvik etmek için daha uygun şartlarla karşılaşmaktadırlar.

Uluslararası aktörlerin insan hakları ve demokrasi için kanal açabileceklerine dair ütopyik vizyonlar hakkında şüphemiz olsa da, sadece göçün sonucu olarak anlaşmazlıkların ithal edilmesi konusunda değil aynı zamanda uluslararası anlaşmazlıkları yumuşatan etkilerle de ilgili yeterince kanıt mevcuttur. Örneğin, Fransa'daki Cezayir kökenli topluluk ve örgütler büyük olasılıkla 1992'den beri Cezayir'deki durumu hafifletici etkiye sahip olmuşlardır (Miller, 2000): O yıl İslâmî Kurtuluş Cephesi'nin iktidarı ele geçirmesi önlenmiş ve bunu günümüzde de devam eden iç savaşı andıran bir durum izlemiştir. Ayrıca göç ve güvenliğin dengeli bir takdiri bazen göçmenlerin kendilerinin terörist grupları ortadan kaldırmak istemelerini gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin, Arap kökenli göçmenler Silahlı İslâmî Grubu 1995'te ortadan kaldırmak için Fransız polisine yardım etmişlerdir. Benzer bir kanıt da Almanya'daki Türk göçmenler ve onların PKK'nın şiddet içeren uygulamalarıyla mücadeledeki rollerinde ortaya çıkmaktadır (karşılaştırmak için bkz. Faist, 2000b). Bu grupların anavatanları olan Cezayir ve Türkiye'deki büyük anlaşmazlıklar 1970'lerden beri Fransa ve Almanya'ya taşınmış, ama hiçbir zaman bu ülkelerdeki devlet ve insan güvenliğini ciddi ölçüde tehdit eder boyuta ulaşmamıştır. Bu durumun da alının önemle çizilmesi gerekmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemle ilgili geçici bir denge oluşturmak adına göç-güvenlik bağının ortaya çıkması, tek başına devlet ve insan güvenliğine yapılan fiilî tehditlerle, göç alan toplumlarda yaşayan insanların fiziksel bütünlüklerine tehdit veya göç alan devletlerin ku-

rumasal bütünlüklerinin tehlike altında olması ile açıklanamaz. Dolayısıyla tehdit yapılandırılmasının siyasi psikolojik mekanizmaları daha ayrıntılı bir şekilde irdelenmelidir.

İlk olarak söylenmesi gereken 11 Eylül ve görünen tehlikelerin insanlar tarafından uydurulmadığıdır. 11 Eylül öldürücü bir olaydı. Gruplararası ilişkiler, hoşgörüsüzlük, seçkinlerin karar almaları ve 11 Eylül öncesi terörizme olan tepkilerle ilgili yapılan araştırmalardan bilinmektedir ki, hükümet ve kamuoylarının tehditlere verdikleri cevaplar ağırlıkla tek yönlü olmuştur. Bu olgularla ilgili sosyal bilimlerin sosyal psikoloji, siyasi psikoloji ve sosyoloji gibi değişik alanlarında yapılan araştırmalar benzer sonuçlara ulaşmıştır. Farklı çalışmaların vardığı sonuçlara göre, dış tehdit, grup içi dayanışmanın artması, tehdit kaynağının kötülenmesi, tehdit edilen grup üyelerine yardım edebilecek devlet davranışının kısıtlanması ve tehdit eden bireylere veya gruba yöneltilen öfke dolu çözümlerin desteklenmesi gibi eğilimlerle neticelenmektedir (Bu tarz çalışma örnekleri için bkz. Coser, 1956; Cottam, 1994; Gibson, 1998; Sales ve Friend, 1973). Bu tür tepkilerin 11 Eylül'e verilen karşılıklarda gözlendiğini söylemek gereksiz.

Yine de daha derine inmemiz gerek. 11 Eylül, göç ve dış göçü güvenli hale getirme eğilimini desteklemiş benziyor, onu sıfırdan yaratmış değil. Dış göç – sadece terörizmle bağlantılı olduğunda değil – çoğunlukla algılanan tehditlerde artış ile sonuçlanmıştır. Terörizmle bağlantısı olmayan, onun yerine materyal tehditlere ve göçmenlerin geldikleri ülkeden yerleştikleri ülkelere sorun ihraç etmelerine bağlı durumlarla ilgili daha az dramatik örneklerde bile güvenlik anlatısı korku ve nedensiz korkunun (*Angst*) kontrol edilmesini talep etmektedir. Sonuçta, 11 Eylül öncesi koşullardaki göç-güvenlik bağı ontolojik güvenlik, dolayısıyla da var olan tehditlerle ilintili olarak etkilenen kültürel değerlerle de ilgilenmiştir. Dış göç tarihinin gösterdiği gibi yabancılar veya göçmenler çoğu kez kültürel kimliği tehdit eden kişiler olarak algılanmışlardır (karşılaştırmak için bkz. Zolberg, 1987). Göç politikasındaki çılgın sallanmalar sadece altyapısal kaygı ve materyal tehditler sonucu ortaya çıkmış değil, aynı zamanda toplumların kültü-

rel dokusunun taşıdığı korkuların bir sonucudur. Örnekler 19. yüzyılda Kuzey Amerika ve Avustralya'da görülen Çinli karşıtı yasalardan (Saxton, 1971) 20. yüzyıl sonunda Avrupa'daki sözde Müslüman tehditlere (örn. Kepel, 1997) kadar uzanmaktadır.

11 Eylül, yüzeysel açıdan, açık bir şekilde uluslararası göçün, sadece yukarıda sözü edilen dolaylı yollardan değil, içinden çıkılmaz bir şekilde terörizmle ilintili olduğunu önermiştir. 11 Eylül, uluslararası göçmenlerin “bizim” işlerimize, gelirlerimize, konutlarımız veya kültürümüze tehdit oluşturmaları ile ilgili değildi. Doğrudan bir saldırı ve ölüm tehdidiydi. Ancak uluslararası göç ve güvenlik tehditleri arasındaki bağlantılar 11 Eylül sonrasında bile aslında sonuçsuz kalmıştır. Göç ve güvenlik sadece görünüşte sınır geçişleri gerçeğini içermektedir. Ayrıca, egemen devletlerin sınırları arasındaki tüm insan akışları da göç oluşturmamaktadır. Turistler ve işleri nedeniyle seyahat edenler sınır geçişi konusunda işçi göçmenler veya mültecilerden daha fazla hesap vermektedirler (IOM 2001). Özellikle, göç ve uyuşturucu trafiği ve suç gibi diğer olgulardaki artış arasındaki bağlantı gereğinden fazla abartılmaktadır. Potansiyel olarak, büyük göç akışları fırsatları genişletebilir ve uyuşturucu dağıtımı için gerekli düşük maliyetli yöntemleri (örn. kurye temini) arttırabilir. Ayrıca mahfuz tutulmuş dini mezhepler gibi göçmen topluluklar terörist olacak kişilere kimliklerini gizlemede kolaylık sağlayabilirler. Büyük dış göç akışlarının istisnai durumlarında bazı yerli işçiler, iş ve ücret açısından göçmenlerden ters şekilde etkilenebilirler. Ama buradan hareket ederek belli bir ülkenin uyuşturucu, suç, işsizlik ve fiziksel güvenlik sorunlarına getirilecek kısmi bir çözümün bile göç akışlarına yapılacak müdahalelerden etkileneceğini iddia etmek yeterli olmayacaktır. Bunun yanı sıra, daha sıkı sınır kontrolleri açıkçası terörizmle mücadelede daha uygun bir yöntem oluşturmamaktadır. Göç ve vize kontrol politikaları ile belirli bir teröristi yakalamak izinsiz göçü kontrol etmeye oranla pek olası olmamaktadır.

Ancak bu bağlamda, göç politikalarının çoğunlukla –hatta kurumsal açıdan– suçla ilintili olduğunun altını çizmek son derece önemlidir. Ancak bu, mantıki bağlantıların ötesine geçmiş durumda. Örne-

ğın, Avrupa Birliği (AB) 1980'lerde iki grup oluşturmuştur – Adalet ve İçişleri bakanlarının terörizmi kapsayan polis işbirliği ile ilgili konuları tartıştıkları TREVI grubu ve aynı bakanların gayriresmi şekilde sığınma ve göç politikalarının uyumunu tartıştıkları Sığınma ve Göçle ilgili Geçici Grup. Bu iki grup, Adalet ve İçişleri Konseyi'nin ve sonraları bu politikalar ile ilgilenen AB kurumsal mekanizmalarının sefeli konumuna gelmiştir. Sınır geçme trafiğinden ayrı olan terörizm, suç ve göç arasındaki bu tür kurumsal bağlantılar popülist siyasetçiler ve onların seyircilerine muğlak sinyaller göndermektedir. Bunlar –11 Eylül ile aynı düzeyde olmamakla birlikte– ana görüşü temsil eden partilerin siyasetçileri bu tür suçlamaların dışında kalmaya çalışsalar da, var olan tehdit senaryolarını kuvvetlendirmektedir. 11 Eylül'ün siyasi alanda kullanılması tehdit, göç ve kültür çatışmaları arasında var olan mantıki bağlantıları şiddetlendirmiştir.

GÖÇ GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASININ İSTENMEYEN SONUÇLARI: META-SİYASETİ KUVVETLENDİRME

Avrupa ve Kuzey Amerika'daki ulusal devletlerin 11 Eylül öncesi sınır kontrol girişimleri, sembolik ve imaj etkileri açısından başarıya ulaşmış olsa da, caydırıcı etki bağlamında çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmış, siyasal anlamda başarılı politika hataları olmuştur. Uluslararası Göçü Sürekli Gözlemleme Sistemi'ne göre, tahmin edilen düzensiz sınır geçişi ve düzensiz göçmen sayısı 1990'lar boyunca azalmıştır – aslında tersi bir varsayım daha doğru bir tablo ortaya koyabilir (örn., SOPEMI 1991). 11 Eylül'den beri göçmenlerin dahili ve harici kontrollerinde artış kaydedilmiştir. Özellikle göçmeni yasadışı sınır geçen olarak ele alan önlemler, o kişiyi bir yabancı olarak daha görünür hale getirmektedir. Örneğin, eskisinden daha sıkı olan sınır kontrolleri nedeniyle izin verilmeyen, yani düzensiz göç daha çok görünürlük kazanmıştır. Toplanan istatistikler daha sıkı sınır kontrollerini meşru hale getirebilir, ayrıca her ne kadar siyasetçiler kaçakçıları suçlama ve göçmenleri kurban olarak değerlendirme konusunda son derece dikkatli davransalar da göçmenin gayrimeşru ve potansiyel suçlu şeklin-

de algılanmasına katkıda bulunabilir. Tüm bunların ironik bir tarafı da vardır, zira sınır kontrolü, göç alan büyük devletlerin insan akışının artan küreselleşmesinin özerkliklerini engellemediğini gösterdikleri sayılı alanlardan biri durumundadır.

Ama hükümetler, göç kontrolünü görünür şekilde güçlendirerek artan kontrol çabalarının gözlemlenebilir sonuçlar ortaya koyduğunu göstermek zorunda kalacaklar. Örneğin, yasadışı sınır geçtiği için tutuklanan kişilerin sayısının artması gerekebilir. Aynı zamanda hükümetler göçü potansiyel bir güvenlik tehdidi olarak muhafaza etmek zorundalar. Aksi takdirde, iç ve dış sınırların kontrolüne vakfedilmiş kaynaklardaki artışın haklılığını savunmak zorlaşacaktır. Bu, “meta-konu” terimini ilk defa kullanan Harold Lasswell’in açtığı yolu izleyerek tanımlayacak olursak, meta-siyaset için teşvik yaratır (karşılaştırmak için bkz. Faist, 1994): Meta-siyaset toplumsal sorunlar ile güvenlik kaygılarını uluslararası göç etrafındaki korkularla birbirine bağlamaktadır. Siyasetçiler, işsizlik, barınma eksiklikleri ve suç gibi birçok toplumsal, ekonomik ve güvenlik sorunu açıklarken somut kanıt gösterme ihtiyacı duymadan dış göçe atıfta bulunabilirler. Somut kanıt gösterme ihtiyacı duymazlar, çünkü en azından göçün etkilerini ampirik şekilde yeterli kesinlik seviyesiyle ortaya koymak çok zordur. Göçün mali etkisiyle ilgili akademideki ve kamuoyundaki anlaşmazlıklar göze çarpan örneklerden sadece biridir (genel değerlendirme için bkz. Fix ve Passel, 1994). Bu korkulara atıfta bulunarak, özellikle popülist partilerdeki siyasetçiler aslında yabancı düşmanlığı içeren (*xenophobic*) eğilimleri ortaya koymuş ve bu eğilimler güçlendirmişlerdir. Bu, göç alan ülkelerde güvenliğe yönelen tehditlerin gerçek dünya dayanaklarından yoksun olduğu anlamına gelmez. Ama, meta-siyaset sayesinde düşük düzeyli tehditler çoğunlukla gereğinden fazla bir önem kazanmıştır. Meta-siyaset, aynı zamanda, siyasi karar alma mercilerinin temel politika önerileri ortaya koymaktan ziyade sembolik çabalar içine girmeleri anlamına gelmektedir. Elbette tüm siyaset sembolik bir içeriğe sahiptir. Aksi takdirde siyasi aktörler çıkarları toplayıp birleştiremez ve kendilerini destekleyen kişileri mobilize edemezler. Ama, me-

ta-siyaset, politikanın işsizlik ve güvenlik gibi temel konuları, tehditleri aslında doğru olmayan yollarla ifade eden sembollere bağlama konusunda siyasetin sahip olduğu materyal ve sembolik içerik arasındaki her daim istikrarsız olan dengeyi yerinden oynatmaktadır.

Meta-siyasetin içermelerinden biri “biz” (Amerikalılar, Almanlar vb.) karşısında “onlar” (göçmenler, Müslümanlar vb.) olgusunun hep yenilenen şekilde yan yana konulması ve ikiliğidir; bu durum küreselleşen toplumda gerilerken aynı zamanda yayılmaktadır. Batı’nın önde gelen gazetelerindeki başmakalelerde 11 Eylül sonrasında post-modern belirsizliklerin demode olduğu ve yerlerini liberalizm ile terörizm arasındaki siper hattının aldığı vurgulanmıştır.¹ Bu bağlantı liberalizm ile İslâmî veya Hıristiyan köktendinciliği arasındaki karşıtlığa kadar genişletilebilir. Ama bu tarz bir basite indirgeme, küreselleşmenin sebepsiz şiddete yardım ettiğini ve şiddetin bizzat Batılı değerlerle dolu toplumlar tarafından içsel düzeyde yeniden üretildiğini gözden kaçırmaktadır. Teksas Waco’daki katliam göze çarpan örneklerden biridir; Oklahoma City’deki bombalama olayı ise diğer bir örnek. Aşkar olanı ifade etmek gerekirse; Oklahoma City’nin “bombacısı” Orta Doğu’dan Arap bir göçmen değil, aklını yitirmiş Amerikalı, eski bir fizik profesörüydü.

Meta-siyaset, sivil haklara yönelik şiddetli saldırının sadece yabancılar gibi vatandaş olmayanları ve sakinleri (*denizen*), yani daimi ikâmet edenleri etkilemekle kalmayıp, vatandaşları da etkilediği gerçeğini örtebilir. Başlıca Batılı liberal demokrasilerde 11 Eylül’ün hemen ertesinde geçen yasalar bu iddiayı destekler niteliktedir. ABD’de Kongre Ekim 2001’de hükümetin tüm oturma izni olanları denetleme yetkisini arttıran bir yasayı kabul etmiştir. İngiltere de hızlı bir şekilde ABD’yi izlemiş ve hatta 2003’te daha da ileri gitmiştir. Almanya’da

1 Bu duruma verilebilecek birçok örnekten ikisi: Josef Joffe, *Das Weltgericht der Hundert Tage. Der 11. September, der Krieg gegen den Fanatismus und die Wiederentdeckung des Besten am Westen* (The World Judgement of 100 Days: 11 September, the War against Fanaticism and the Rediscovery of the Best in the West), *Die Zeit*, 27 Aralık 2001, s.1; Der Glaube der Ungläubigen. Welche Werte hat der Westen? (The Belief of the Non-Believers. Which values does the West have?), *Der Spiegel*, No. 52, 2001, s.50-66.

Aralık 2001’de çıkan yeni yasa polis gücü için olan fonları arttırmakla kalmamış aynı zamanda polisin soruşturma ve anayasal kurallara uymayan dini örgütler gibi şüpheli bulunan kurumları kapatma yetkilerini de arttırmıştır. Son bir örnek vermek gerekirse; Kasım 2001’de yürürlüğe giren Fransız yasası polis ve güvenlik güçlerinin günlük hayatı işgal etmeleri için daha çok imkân tanımaktadır; örneğin, büyük apartman girişlerinde sessiz davranışla ilgili olan yeni bir kural ve kamu taşımacılığı için “düzenli” olarak geçerli bilet almayan kişilerin cezalandırılması kuralı uygulamaya konulmuştur. Bütün bunların aynı zamanda banliyölerde yaşayan genç yaştaki göçmenleri kontrol etmeyi amaçladığını herhalde söylemeye gerek yok (karşılaştırmak için bkz. Césari, 2001).

Genelde silahlı kuvvetler, polis ve istihbarat teşkilatı gibi devlet güvenlik kurumları, 11 Eylül tarzı sorunlarla, geleneksel ve aşına olduğumuz yöntemleri –askeri saldırılar, artan iç ve dış sınır kontrolleri, vb.– (karşılaştırmak için bkz. Allison, 1971) kullanarak ilgilenmektedirler. Bu perspektiften bakıldığı zaman sadece göçmenlerin artan şekilde kontrol edilmeleri değil, “terörizmle savaş”ın kendisi aslında devlet dışı terör gibi şaşırtıcı gelişmeleri aşına olduğumuz kalıplara çevirme için gösterilen geniş çaplı bir çabadır. 11 Eylül’den sonra hükümetler ve devlet güvenlik güçlerinin kendileri, geleneksel yollarla ortaya konulabilecek bir siyasi tehdit yapımına girişmişlerdir. Saldırılan bu tehdidin gerçek dünya olgusuyla yakın benzerlik doğurup doğurmadığı ise ayrı bir sorudur.

GÖÇMEN ENTEGRASYONUNUN İÇERDİĞİ SONUÇLAR: KÜLTÜREL ÇOĞULCULUK

11 Eylül’ün artçı şoklarından en bariz şekilde etkilenen ülkede Müslüman örgüt ve topluluklar son derece dramatik yeni bir durum yaşamışlardır (Leonard, 2003): Siyaset ve medyanın dikkati doğrudan kendilerine yönelmiştir. Halk arasında yapılan tartışmada odaklanılan konular Müslüman örgütlerin yabancı alana karşı yurtiçi alanda kökleşmeleri, şiddet kullanımı ve toplumsal cinsiyet ilişkileri gibi konulardır.

11 Eylül'ün hemen ertesinde Amerikan yönetimi hükümetin şart koştuğu "köktendinci nefret uyandırmanın kötü taraflarını açığa vuracak" Müslüman liderleri aramaya başlamıştır. Onları daha ziyade organize olmuş Müslüman toplulukların dışında bulmuştur. Sözü edilen kişiler Müslüman grupların 11 Eylül sonrasında sözcülüğünü yapan, cami ve diğer dini ve siyasi örgütlerin liderleri değillerdi. Bu, aslında şaşırtıcı bir gelişme zira Müslüman örgütler son yıllarda yeni bir liderlik dalgasıyla karakterize edilmişlerdir. Bu yeni katman, ruhani liderler, mesela imamlardan değil, avukat, tıp doktoru veya şirket yöneticisi gibi profesyonel çevrelerden oluşmaktadır. Kısaca ABD'deki Müslüman toplulukların çoğu bugünlerde basınla iyi ilişkiler kurulmasını temel kaynak olarak değerlendiren son derece seküler liderler tarafından yönetilmektedirler. Ama bu liderler 11 Eylül ertesinde basın ilanlarında marjinal bir rol oynamışlardır. Müslüman topluluklar içinde aslında marjinal olan kişiler, 11 Eylül'den hemen sonra esas sahneyi ele geçirip ulusal dikkati idare etmişlerdir. En çok göze çarpan örneklerden biri Sufi eğilimleri olan, din değiştirmiş beyaz bir Amerikalı olan Şeyh Hamza Yusuf'tur. Mark Hanson olarak doğmuş ve San Francisco'da on yedi yaşındayken din değiştirmiş ve İslâmiyet'i seçmiştir. Bol miktarda seyahat ederek Cezayir, Fas ve Moritanya'da İslâmî akademisyenlerle birlikte çalışmıştır. Kendisi karizmatik bir konuşmacıdır ve geniş kitlelere yayılmış çok sayıda video ve teyp kasedi bulunmaktadır. Halkla buluşmalarında son derece hevesli bir seyirci kitlesi husule getirmektedir. Hamza Yusuf'un ulusal Müslüman siyasi örgütlerinde herhangi bir görevi olmamıştır. Yine de kendisi altı dini liderden birisi ve Başkan George W. Bush ile Beyaz Saray'da ikiz kulelere yapılan saldırının hemen ertesinde görüşen tek Müslüman'dır. Şeyh Hamza Yusuf her türlü şiddeti kötülemiştir. Dolayısıyla ılımlı Müslümanlar'ı arayan ve onları konuşmaya, ısrarla şiddet eylemlerinden acı duymaya ve onları reddetmeye çağıran ve kendilerini her şekilde doğrulayacak kişileri arayan gazeteci ve siyasetçilerin beklentilerine tekabül etmiştir.

Bunu Müslüman azınlıklar ve 11 Eylül'ü medyatik biçimde ele almak için oluşturulan belirli bir Amerikan masalı şeklinde yorumla-

mak mümkün. Ama sözcü olarak karşımıza çıkan din değiştirmiş kişiler üzerindeki tek taraflı medya ilgisi Müslüman örgütler içinde sadece medya görünürlüğü ile ilgili değil, aynı zamanda Ortadoğu ve Güney Asya'daki belli siyasi yönetimlerin eleştirisi gibi temel dini ve siyasi görüşlerle de ilgili olan bir tartışma yaratmıştır. Amerikan basınının İslâmiyet ve Müslümanlar'a genelde sert olan bakışı, ulusal Müslüman liderliğinin de siyasi barınma ve toplumsal cinsiyet ilişkileri konularındaki pozisyonunu daha açık bir şekilde ortaya koymasına neden olmuştur. Aynı zamanda Amerikan hükümetine karşı olan retoriği de sona ermeye yüz tutmuştur. En azını ifade etmek gerekirse, Müslüman örgütler içinde artan müzakere süreci son derece hassas ve tartışmalı konular üzerinde başlatılmıştır. Konular mesela yerel dini liderlerin, *imamların* kiralanmalarını içermektedir. İngilizcesi akıcı olan ve sadece Amerikan eğitimi almış *imamları* kiralama ve hem imamları hem de kurul üyelerini eğitime talebi topluluk gazetelerinde daha sık dile getirilmiştir. Ayrıca bazı Müslüman siyasi örgütler genç kadın liderlerle ortaya çıkmaya çalışmışlardır (Leonard, 2003). Kısa dönemde bütün bunlar Müslüman örgütler ile “ana görüşü savunan” temel arasındaki siyasi gerginliğe daha çok katkıda bulunmaktadır. Yine de bunlar Amerikan kamu hayatıyla siyasi alanda yeni başlamakta olan bütünleşmenin işaretleridir.

Avrupa örneğine kısa bir gözatmak gerekirse, Alman siyasi hayatı İslâmiyet'e geçmiş marjinal ama entelektüel ve karizmatik gençlere kesinlikle yeterli etkinlik sahası sunmamaktadır. Bu durum kısmen, Almanya'da ABD'ye oranla daha az bir Müslüman aydın sınıfı bulunmasıyla ilintilidir. Müslüman kategorisinde yer alan kişilerin Almanya'ya göçü daha çok eski “konuk işçi” göçü şeklinde olmuş, ama Müslümanlar'ın ABD'ye kitlesel göçleri yakın dönemde, daha çok 1980'lerden bu yana gerçekleşmiştir. Daha da önemlisi bu göç sosyo-ekonomik açıdan Avrupa'ya oranla ABD'de daha çok çeşitlilik arz etmektedir. Yine de tayin etme olmasa da artan kamu diyalogu ve siyasi diyalog eğilimleri –ki bunlar benzer eğilimlerdir– ve siyasi alandaki bekçilerin (*gatekeepers*) Müslüman örgütlerini en azından danışma

rollerine dahil etme çabalarını gözlemleyebiliriz. Amerikan yönetimine benzer şekilde, Federal Devlet Başkanı Johannes Rau gibi Alman hükümet yetkilileri dini liderleri davet etmişlerdir. Amerikan örneğinin aksine, Alman korporatist geleneği geniş kesime yayılmış Müslüman örgütlerinin temsilcilerini davet etmeye yol açmıştır. Mesela Bremen şehri, diğerleri tarafından taklit edilmeye çalışılan bir rol modeli oluşturmuştur. Bremen neden taklit edilmeye çalışılmıştır? Bütün Müslüman, Hristiyan, Yahudi örgütlerini ve İslâmî *Milli Görüş*'ten seküler hale gelmiş Alevi topluluklara kadar uzanan örgütlerin temsilcilerinin Müslüman olmayan halk ile “diyalog” içine girebilmek için oluşturulan sözde “İslâm haftasını” içinde barındıran sözde başarılı bir çerçeve ortaya koyduğu için taklit edilmeye çalışılmıştır. Bu olumlu Bremen halk imajı, şehir içindeki camilerden birini düzenli ziyaret edenler arasından bir kişinin Guantanamo Körfezi'nde Amerikan askerleri tarafından gözaltına alınmasının ortaya çıkmasıyla birlikte lekelenmiştir. Sözü edilen bu kişi eski Taliban yönetimi ve terörist El Kaide örgütüyle bağlantısı olmakla suçlanmıştır. Bununla birlikte, Bremen'deki ayrı bir camide bu olay din ile siyaset arasındaki ilişkiye dair Müslümanlar içi bir tartışmanın alevlenmesine neden olmuş ve daha değişik görüşe sahip bir gazete bu önemli konuyla ilgili Müslüman topluluk ve örgütlerin farklı fikirlerine yer vermiştir.

Sözün kısıası, 11 Eylül ertesinde ABD, Almanya ve diğer ülkelerde Müslüman dini ve siyasi örgütler üzerinde toplanan dikkatin artan bir şekilde bu grupların derinlemesine incelenmesiyle ve hatta siyasi hayatla bütünleşmeleriyle sonuçlanıp sonuçlanmayacağını söylemek için henüz çok erken. Ancak çeşitli taraflar arasında Müslüman örgütlerinin acil bir şekilde düzenli olarak siyasi ve dini hayata dahil edilmesine dair bilincin daha da güçlendiğine dair bir ön sonuç çıkarmak yeterli olabilir. Belki de biz siyasi alandaki bekçilerin Müslüman liderleri toplumda tayin etmek için gösterdikleri çabanın arttığını görmekteyiz. Bu çaba, 20 yıldır Fransız yetkililerin uyguladığı ve bir kaymak tabakanın (*beur-geoisie*) kurulmasına zemin hazırladığı şekle son derece uygundur.

11 Eylül'ün göçmen entegrasyonu ile ilgili kültürel çoğulculuğa karşı hoşgörülü olmak gibi daha geniş konular üzerindeki etkisi hakkında da dikkatli olmalıyız. Tüm Avrupa ve ABD'deki Müslümanlar, özellikle 11 Eylül'ün hemen ertesindeki ilk aylarda, giderek artan düşmanlık ve fiziksel saldırılara maruz kalmışlardır. Örneğin, Avrupalı çokkültürlülüğün son derece güçlü olduğu yerde, İngiltere'de bile, terörist saldırılardan sonraki ilk üç ay içinde Müslümanlar'a yönelik üç yüz saldırı kaydedilmiştir (Eurobarometer, 2001). Benzer gözlemler Almanya, Fransa, Hollanda gibi ülkeler için de yapılabilir. Dolayısıyla Müslümanlar'ın dini vecibelerini yerine getirmeleri için devletin yer temin etmesi konusunda halk desteğinin 11 Eylül ertesinde azalmasını bekleyebiliriz.

Yine de, verilere göre, en azından Müslümanlar'ın dini vecibelerini yerine getirmeleri konusunda halkın tavrının 11 Eylül sonrasında ciddi şekilde değişmediğine dair kanıt bulunmaktadır (Fetzer ve Soper, 2002): bu ön kanıt, Roper'in üç Avrupa ülkesinde 11 Eylül'den önce Temmuz 2001 ve 11 Eylül'den sonra Nisan 2002'de yapılan "Din ve Devlet" konulu anketinden ortaya çıkmaktadır. Anketin yapıldığı ülkeler Almanya, Fransa ve İngiltere'dir. Ankette yer alan öğelerden biri İslâmî vecibelerin yerine getirilmesi karşı hoşgörüyü ölçmeyi amaçlamaktadır. Sorular üç ülkede değişiklik arz etmektedir çünkü din ile devlet ilişkileri ve yeni dini inançların entegrasyonu ile ilgili halk arasında yapılan tartışmalar ülkelerin her birinde farklılık göstermiştir. İslâmî vecibelerin yerine getirilmesinin okullara ait olması konusunda halk desteğinin olup olmadığının ölçülmesi ankette yer alan temel konulardan biri. Bu amaçla, İngiltere'de "Devlet İslâmî okullara fon sağlamaya devam etsin mi"? şeklinde formüle edilen soru, Almanya'da "Devlet, devlet okullarında İslâm dini ile ilgili ders verilmesini desteklesin mi"? biçiminde sorulmuştur. Fransa'da yapılan araştırmada ise, başörtüsü takılmasına hoşgörülü davranılсын mı veya izin verilsin mi, sorusuna açıklık getirilmesi amaçlanmıştır. İlginç bir şekilde, ortaya çıkan ampirik sonuçlar devletin Müslümanlar'ın okullarda dini vecibelerini yerine getirmeleri için yer temin edilmesi konusunda

halk desteğinin düştüğüne dair beklentilerini kısmen teyit etmektedir. Üç ülkede de ankete katılanlar 11 Eylül'den sonra devlet okullarında İslâm'ın uygulanması için yer sağlanmasını pek destekleme yanlısı olmamışlardır. Ama bu üç ülkenin hiçbirinde de ankete katılanlar belirgin biçimde İslâm karşıtı bir tavır sergilememişlerdir: İslâm'ın uygulanması için yer sağlanmasına muhalif olma eğilimi İngiltere ve Almanya'da yüzdesel anlamda çok az değişiklik göstermiş; Fransa'daki sonuç ise istatistiksel açıdan son derece önemsiz olmuştur. Bu aslında kayda değer bir sonuçtur, zira ankete katılanların çoğu büyük olasılıkla basındaki haberlerden 11 Eylül teröristlerinden bazılarının Almanya ve İngiltere'de yaşadıklarını biliyorlardı. Bütün olarak bakıldığında, İngiltere ve Almanya'da ankete katılanlar İslâm'a karşı basında çıkan haberlerde tahmin edildiğinden daha hoşgörülü görünmektedirler.

Biz bu sonuçla ilgili yapılan açıklamalar hakkında sadece spekülasyonda bulunabiliriz. Belki göçmenlerin kültürel anlamda çoğunluktan farklılıklarını meşru bir şekilde ifade ettikleri alanları daha derinlemesine incelememiz gerekir. Örneğin, tarihe bakıldığında, ABD'deki sözde "etnik gruplar"ın 20. yüzyılın ilk yarısında din alanında kültürel farklılığı sergilemeye devam edebildiklerini görmekteyiz. Bu, asimilasyoncu hedeflerle çelişiyormuş gibi görünmüyordu (Herberg, 1955). Dini ilişki kurma, kültürel farklılığı ifade etmenin meşru bir yoluydu. Böyle bir bulgu, kültürel çoğulcu eğilimler geçtiğimiz yıllarda gerek ABD gerek Avrupa'da artan şekilde kabul gördükleri için günümüzde daha da uygulanabilir olmalıdır.

SONUÇ: KISIR VE ERDEMLİ ULUSAŞIRICILIK

11 Eylül'e verilen tepkiler ve onların yarattığı sonuçlar, meta-siyasetin yükselişe geçmesi ve Batı'da göç alan ülkelerdeki Müslümanlar'ın barınmalarıyla ilgili tartışmalar gibi, göç ve güvenlikle ilgili araştırma gündemi için son derece yoğun içermeler ortaya çıkarmıştır. Şimdiye kadar göç ve güvenlikle ilgili yapılan araştırmalarda genel bir dengesizlik hakimdi. Göçle ilgili akademik çalışma yapanlar halk arasındaki söylemi takip ederek ya çoğu kez savunmaya geçerek göç ile terö-

rizm arasında bağlantı kurmaya karşı çıkmışlar ya da insanlar ve devletler için son derece önemli olan, iç savaş, mülteci akınları ve militan mülteci savaşçıları gibi kategoriler içeren milliyetçi mücadeleler sonucu ortaya çıkan güvenlik tehditlerine işaret etmişlerdir (karşılaştırmak için bkz. *International Migration Review* No. 1, 2003 sayısına yapılan katkılar). Bu tür tahlillerin önemini yadsımadan, bunların iki uzantıyla tamamlanmasının çok önemli olduğunu belirtmek gerekir. Birinci görev, göç siyasetinin bir parçası olarak göç ve güvenliğin meta-siyasetiyle ilgili yapılan özenli çalışmayı içermektedir. Bu çalışma sadece göç-karşıtı olan şiddetle ilgili olanı değil, aynı zamanda düzenli dış göç siyasetinin retorliğini dolayısıyla göç ve entegrasyona ait konuların güvenli hale getirilmesini de içermektedir.

İkinci görev ise, bilgimizi uluslararası göç ve terörizm arasında kurulmuş son derece basit bağlantıya karşı koymak için sadece uluslararası rolüyle ilgili değil başka konuları da kapsayacak şekilde genişletmektir. Bu, bizim sadece “uzak mesafe milliyetçiliği” (Anderson, 1991) gibi anlaşmazlıkların uluslararası göç yoluyla ihraç edilmesini incelemediğimizi göstermektedir; aynı zamanda uluslararasılaşmanın ülke içi göçmen, mülteci ve dış ülkelere göç edenlerin yardımıyla insan hakları ve medeni hakların yayını (diffusion) gibi daha erdemli döngülerini de çalışmaktayız. 11 Eylül bir kere daha uluslararası terörizmin şimdiye dek daha az göz alıcı şekil ve göstergelerle var olan boyutunu, yani devlet dışı aktörlerin günümüz dünya sistemindeki artan önemini teyit etmiştir (karşılaştırmak için bkz. Held vd., 1999). Bu durum siyasi, ekonomik ve kültürel uluslararasılaşmanın her yönüyle çalışılmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Bu yolla uluslararası süreçlerinin kısır ve erdemli döngülerini meydana çıkarmayı umabiliriz.

Bu araştırmadaki vurgu, ünlü “yabancı” ve “göçmen”in güvenlik tehdidi olarak algılayan hatları belirsiz fantezileri ortadan kaldırma yönünde mütevazı bir adım oluşturmaktır. Bu, açıkçası son derece önemli zira, ilk bakışta, 11 Eylül olayları Kant’ın daimi barış ütopyasına başka bir yıkıcı darbe vurmuştur. Yine de, biz küreselleşmenin müphem dinamikleri konusunda haberdar olmalıyız. Küreselleşme ça-

ğı Kant'ın vizyonunun yenilenmesini talep etmektedir. Immanuel Kant, daimi barışın bizim şu anda liberal demokrasi olarak adlandırdığımız ve hukukun üstünlüğü ilkesine göre yönetilen cumhuriyetler sisteminde mümkün olduğunu iddia etmiştir (Kant, 1970). Kant, devletler federasyonunu barışın garantörlerinden biri olarak düşünmüştür. Günümüzde bu vizyon ulusaşırılaşan sivil toplumların nasıl insan hakları, sivil ve siyasi hakların yayınının temeli oluşturduğunu gösterdiğine dair ampirik analizle desteklenmelidir. Dolayısıyla, biz “devletler dünyası”nın düzenlenmesini sadece daha barışçıl bir küresel düzenin önkoşulu olarak düşünmemeliyiz. Onun yerine, “toplumlar dünyası”nı da eklemeye ihtiyacımız var. Bazen kendimizi sınır geçen devlet dışı şiddetle ilgili olayları ve kısır döngüleri tahlil ederken buluyoruz. Bu önemli, zira Westphalia sonrası siyasi dünyamızda devletlerin egemen güçlerinin meydan okumalarla karşılaştığı ve topraksallık (*territoriality*) gibi temel öğelerin yerlerine başka bir öğe konmadan değişime uğradığına dair kesin bir eğilim var (Ruggie, 1993). Fakat bazen de kendimizi ulusaşırı etkinliklerin erdemli döngülerini araştırırken bulacağız. Uluslararası göç, buna örnek teşkil edebilecek alanlardan biri konumundadır. Uluslararası göçmenler aktif şekilde görüş ve çıkarlarını bu ulusaşırı alanda dile getirmektedirler. Bu, günümüzde göç-güvenlik bağına yapılan aşırı vurguyu düzeltici bir rol oynayabilir. Özetle, 11 Eylül sonrası dünyada ulusaşırı, devlet dışı kolektif hareketin kısır ve erdemli döngülerini ve devletler ve diğer yönetim yapılarının birbirini takip eden tepkilerini analiz etmek için dengeli bir yol araştırmamız gerekmektedir.

3

Göç: Eleştiri ve Politika Ötesi

BÜLENT DİKEN

Richard Sennett, Eduard Manet'den, yabancı deneyimini de özetleyen bir terim olan “yerinden edilme” (*displacement*) sanatçısı olarak bahseder. Bildik referans noktalarını yerinden eden Manet'nin resimleri, var olan görme biçimlerine beklenmedik bir değişiklik kazandırır. Örneğin, *The Bar at the Folies Bergère* adlı eserinde, optik açıdan, barmen kadınla direkt olarak karşılaşmak ve aynı anda sağındaki aksini görmek imkânsızdır. Resmin sağ üst tarafında, barmenin baktığı bir adamın aynadaki yansımasını görürüz. Optik açıdan bu adam yok; eğer olsaydı, barmenin görünümünü engellerdi – çünkü seyirci barmenin önünde yer alıyor. Resimde sergilenen sahne şu: “Aynaya bakıyorum ve kendi yerime bir başkasını görüyorum” (Sennett, 1996: 173, 177). Bu yerinden edilme, bir başkası olma deneyimi, günümüzün saf, düzenli ve sabit kimlikler yoluyla işlerlik kazanan ve insanları belirli kültürel alanlar içinde ve “yara almamış”, değişmeyen benlikler yoluyla kategorilere ayıran göç politikaları sayesinde tehdit edilir oldu. İnanıyorum ki, göç hakkında herhangi bir tartışma, göç politikalarının sabit ve yerleşik yaşama ait kategorilerine karşın, dinamik olana ve yerinden olmaya dikkati çekerek başlamalıdır.

AKIŞ

Göç alanı dinamik bir alandır. Planlama, kodlama ve disiplin konusundaki sayısız çabalara karşın, göçmen kültürler, “akış”lar halinde hareket etmeye devam ediyor; melez ve belirsiz olmayı sürdürüyorlar. Aynı nedenle, göçmen kültürler, aynı anda hem etki hem de sıkıntı yaratıyorlar ki, bu muğlaklık akışların genel bir özelliğidir. Ayrıca toplumlar, onlarla ya da onlarsız yaşayamıyor gibi görünüyor; sermaye ve emek hareket etmeyi asla bırakmamalı, enformasyon ve işaretler gideerek hızlanan bir şekilde hareket etmek, turistler de şehirlerimizin kalplerine seyahat edebilmek zorunda. Yani akış olmadan yaşayamıyoruz. Fakat onlarla beraber yaşamak da çok zor; göç politikaları, bir bakıma akışları (göçmenleri) durdurmak amacındaki çabalaradır.

Göç, düzenli ve saf olarak algılanan sabit sınırları aşan bir akıştır. Göç politikaları ise arzulanan ve arzulananmayan akışları ayırmaya yarayan bir çabadır, bir nevi muğlak ve melez kültürlerle karşı mücadele olarak da adlandırılabilirler. Akışları engellemek için ya da bunun mümkün olmadığı durumlarda, daha önceden belirlenmiş yollara bu akışları kanalizasyon etmek için duvarlar inşa ederler. Toplumu merkezi, bileşik, homojen ve net bir biçimde ayrılmış ve kesin bir biçimde sınırlanmış bölgelerden oluşan bir yapı olarak gören göç politikalarının en önemli prensipleri, akışların bölünmesi, ayrılması ve farklılaşmasıdır. Her şeyi birarada tutan bir merkez, girilmeyen sınırlar, durgun ve tutarlı olan yapılar ve mantıklı ve üstüne üstlük melezlik ve muğlaklıktan uzak şeffaf bir düzen; bunlar, onun toplum fantezisinin öğeleridir.

Toplumu düzenli bir yapı olarak resmetmekte son derece tutkulu davranan göç politikalarının aksine, bu düzen kırılıktır. Söylemden dışlanan, muğlaklık olarak geri döner. Hiçbir toplum, kültür ya da hiçbir iktidar ilişkisi tamamen statik hale getirilemez ve her bir düzenin “kaçış çizgileri” vardır. Dahası, Deleuze ve Guattari’nin yazdığı gibi, iktidar, iktidarın “iktidarsızlığı” nedeniyle kendisinden kaçabilen şey tarafından tanımlanmalıdır (Deleuze & Guattari, 1987: 207). Göç politikaları kültürleri statik ve saf gruplar olarak yerleştirmeye çalışırken, her zaman “yer değiştirmiş” ve “yerinden edilen” ve bu oluşum-

lara karşı gelen, onları düzensizleştiren akışlar ve kaçış çizgileri vardır. “Akışlar”, göç politikalarının homojen ve sabit kurgularına karşı, melez ve çoğunlukla görünmeyen fakat yine de etkili olan karşıt kutbu oluşturmurlar.

“Akış”, Deleuze ve Guattari’nin tanımladığı gibi, “hareket halindeki maddedir” (*a.g.e.*, 371); bölgelere ayrılmayla ya da bölünmeyle sabitlenemez ve hareketi, sabit noktalar arasındaki bir harekete indirgenemez. Akışlar gibi ele alınabilecek göçmen kültürler de her yerdedir; önceden belirlenmiş, sabit ya da yerleşik değildirler. Göç politikaları akışları sınıflandırma, kodlar, temsil ve fanteziler yoluyla saptama, durgunlaştırma ve yerleştirme amacıyla ortaya çıkmış çabalardır. Göç politikalarının katı kimlik tanımlamalarına karşın göçebe ve akışkanımı yerinden edilmeler arasındaki bu zıtlık, göç alanını tanımlayan temel özelliktir.

Bu antagonizma (karşıtlık) çerçevesinde, akışkanımı, sürekli değişen göçmen kimlikler/kültürler, fanteziler yoluyla durağan hale gelirler. Bu noktayı dikkate alarak, “akış” ve “arzu” kavramları arasındaki paralelliği görmek oldukça ilgi çekicidir: “akış daima arzuya aittir” (*a.g.e.*, 219). Arzu metonomi olarak tanımlanabilir. Lacan psikanalizin formüle ettiği gibi, “arzu, daima başka bir şeye yönelen arzu”dur, çünkü bir kişinin, sahip olduklarını arzulaması olanaksızdır. Arzu nesnesi sürekli ertelenir, bunun içindir ki arzu bir metonomidir” (Evans, 1996: 38). Bir metonomi olarak arzu ve bir akış olarak göçmen kültürlerin çok sayıda ortak noktaları var. Kimlik ve akış arasındaki yukarıda belirtilen zıtlık, fantezi ve arzu arasındaki zıtlık olarak da nitelenebilir.

Fantezi, arzunun sabitlenmesinden başka bir şey değildir. Fantezi, bir kişinin kendisinde ve “öteki”nin kimliğinde “temel bir imkânsızlığın boş mekânını dolduran bir senaryo ya da bir boşluğu maskeleyen bir perde” (Žižek, 1989: 126) olarak tanımlanabilir; engellenen, baskı altında tutulan ya da bir düzene bağlanan arzu gibi. Žižek ile beraber, fantezi “eğer arzu, metonomik bir karakter taşıyorsa, neyi arzuladığını nasıl bilebilirim” sorusuna verilen cevap oldu. Başka bir deyişle, fantezi arzuya koordinatlarını verendir, yani neyi ve “nasıl arzuladığı-

mızı” sağlayandır (Žižek, 1997: 7). Eğer metonomi arzuyu karakterize eden özellikse, fantezinin sınırladığı metonomi, arzuya bir yön ve tutarlılık verir. “Fantezi”nin bu yolla yarattığı, “keyiftir”, kimlikteki ana ekşiğin doldurulduğunu gösteren bir illüzyondur, yani kimliğin bir Bütün olduğunu söylemektir. Keyfi yönlendiren fantezi, bir bireyin ya da toplumsal kimliğin nasıl kurgulandığını anlamada temel kavramdır.

“Toplum” tutarlılığını fanteziye borçludur: “Toplumsal olan, her zaman temel bir olanaksızlık çerçevesinde oluşturulmuş, temel bir çatışma tarafından aşılabilir tutarsız bir alandır... İdeolojik fantezinin görevi, bu tutarsızlığı, yani ‘toplum yoktur’u gizlemek ve bizi yanlış özdeşleştirmeye bütünleştirmektir” (Žižek, 1989: 127). Toplumsal fantezinin nasıl işlediğini göstermek için, Žižek “Yahudi” gibi heterojen figürleri kullanır. Nazi söyleminde bu figür, oldukça homojen ve bütünlük içindeki bir toplumu kirleten ve ona antagonistik bir karakter veren dışsal bir öğe olarak tanımlanır. “Yahudi”, “bizim” hayat tarzımızı ya da “toplumumuzu” bozan, “keyfin hırsız” olarak resmedilir (a.g.e., 2003). Bu çerçevede, fantezi, “çalınmış” olarak hayal edilen kimliğin çalınmasından/bozulmasından *daha önce* varolduğu illüzyonunu yaratır. Diğer bir deyişle, kimlik, retrospektif bir şekilde kurgulanır. Fantezinin gizlediği, kimliğin hiçbir zaman olmadığıdır, yani kimlik retrospektif bir şekilde fantezinin kendisi tarafından oluşturulur.

Yani öteki (“Yahudi”), kimlik oluşumu için rastlantısal değil, gerekli bir figür. Kimlik, kendi tanımı gereği bu ilişkiye karşı “kör” bile olsa, öteki, kimliğe bir “ektir” (Derrida, 1976: 149). Öteki olmadan ve ötekiyle ilişki kurmadan, sadece kimliğin ardındaki travmatik bir boşlukla karşı karşıya kalırız, çünkü kimliğin bir özü yoktur. Ve ötekiyle ilişki kurmak gerekli olduğundan ve kendimizi fantezi haline getirebilmek için, ilk önce ötekinin kimliğini fantezi haline getirmemiz gerekir. Burada öteki bir yandan “toplumdan” (anormallik olarak) dışlanırken, bir yandan da topluma tutarlılık veren bir “septom” görevini görüyor; toplumsal bağa hiçbir zaman dahil edilmeyen, fakat toplumsal bağı birarada tutmaya yarayan pozitif bir durum gibi (Žižek, 1989: 74). Bu anlamda, “Yahudi”, “toplum”un yapısal im-

kânsızlığını hem şekillendiren hem de inkâr eden bir fetiştir: Yahudi fiğüründe bu yapısal imkânsızlık pozitif ve görünür bir varoluş kazanmıştır– ve toplumsal alandaki keyfin artmasına işaret etmesinin nedeni budur” (a.g.e., 126).

Semptom “toplum”un bütün ve tutarlı bir yapı olarak deneyimlenebildiği bir şema işlevini görür, yani semptom, “toplumu” birarada tutandır. “Toplumsal negatifliğin pozitif nedeni olmak şöyle dursun, “Yahudi” toplumsal negatifliğin kendisinin pozitif varoluş kazandığı bir noktadır” (a.g.e., 127). Burada söylenmesi gereken bir başka şey de, “Yahudi”nin sırrının “toplum”un zıtlığı olmasıdır. Bu zıtlık, “Yahudi” ile tutarlı toplumsal birlik arasındaki ilişkiyi bir karşıtlık olarak resmederek yerinden eder (bunu bozan “Yahudidir”). Bu çerçevede, Žižek, faşist anti semitizm tehdidine karşı, Yahudi kimliğinin kurucu babası Musa’nın, Mısırlı olduğunu, yani, Yahudilerin seçilmiş insanlar olmadıklarını ve kimliklerinin başlangıçtan itibaren “merkezsizleşmiş” olduğunu kanıtlamaya çalışan Freud’a atıfta bulunur:

“Bu tezin tarihsel geçersizliği bir yana, burada önemli olan, onun baş vurduğu söylemsel stratejidir: Yahudilerin halihazırda “merkezsizleşmiş” olduklarını, “orijinallikleri”nin bir brikolaj işi olduğunu göstermektir. İşin güçlüğü Yahudilerde değil, Yahudilerin iktidarlara dair sırrı olan, *agalma*’ya “gerçekten sahip olduklarını” düşünen anti-Semit düşüncenin transferidir. Anti-Semitik olan “Yahudilere inanan” kişidir, yani anti-Semitizmi yok edebilmenin tek yolu, Yahudilerin “ona” sahip olmadıkları fikrini ileri sürmektir (Žižek, 1993: 220-221).

Semptomun yapı bozumu, kimliğin de yapı bozumunu beraberinde getirir. “Yahudiler” yoksa, toplum da uyum içinde bir birlik olamaz:

“Bütün ülke benim “zenci” olduğuma inanıyor. Bense böyle düşünmüyorum. Ve kavga sürüyor. Çünkü eğer ben, ben olduğumu söylediğiniz şey değilsem, bunun bir anlamı sizin de *tasarladığımız şey* olmadığınızdır. Kriz de buradan kaynaklanıyor” (Baldwin 1988: 8).

Bu kriz şartlarında, yerinden edilme eleştirel bir araç olarak faaliyet gösterebilir, başlangıç noktası da göçmen kimliğin yer değiştirmesidir, “göçmen”in olmadığını söylemektir. Göçmenin, fantezilerimize yanıt verebilecek bir sırrı, homojen bir kimliği ya da kültürü yoktur. Kültürel farklılıkların olması, farklı kültürlerin olması anlamına gelmez. “Göçmen”, onsuz güncel göç politikalarının var olamayacağı yüceltilmiş bir fetiş objesidir. “Öteki” olarak resmedilen göçmen olmadan, “bizim” kimliğimizin iyi belirlenmiş sınırlarını koruyabilme-miz de mümkün değil. Bu da şu demek oluyor, göçmen tartışması sadece göçmenlerin “entegre” edilmesi üzerine değil, bunun kolay fakat mantıklı sebebi de, entegrasyon olsa ve göçmenler ortadan kalksa, “bizim” kimliğimizin kültüralist tanımları güncel biçimiyle korunamaz. Göçmenin yerinden edilmesi, hemen bununla beraber, “bizim” kimliğimizin de yerinden edilmesini sağlar.

Yani, yerinden edilme kavramı eleştirel bir araçtır. Bana öyle geliyor ki, yerinden edilme gibi kavramların eleştirel olmayan biçimde kullanımlarıyla ilgili bazı olası tehlikeler var. Bunu tartışmak için, yerinden edilme (ve hareketlilik) fikrini toplumsal değişimin geniş çerçevesine yerleştirip, günümüz dünyasında eleştiri fikrine ait birkaç eleştirel soru sormak istiyorum.

MEŞRULAŞTIRMA VE ELEŞTİRİ

“Neden Dünya Ticaret Merkezi’nin iki kulesi var?” diye sormuştu yıllar önce Jean Baudrillard (1998: 143). Dünya Ticaret Merkezi’nin ikiz kuleleri, birbirlerini yansıtan ve postmodern bir dünyanın farklılık ve zıtlıktan ne kadar uzak olduğunu gösteren paralelkenardır. Dünya Ticaret Merkezi politikanın temeli olan farklılığı yok ederek, “transpolitikanın” (politikaötesinin) sembolü haline geldi: “lineer devamlılık ve diyalektik kutuplaşmanın olmadığı” nötr ve farksız bir politik sistem, faaliyetlerin, sonuç doğurmaksızın yok oldukları bir simulakra (Baudrillard, 1994: 16; 32).

Bununla beraber, politikaötesi barışçıl bir düzen değil: Politik olanın ipotek altına alınması, enformasyonun bir olaya dönüşememe-

si ve toplumsal olanın simülasyona dönüşmesi çıplak şiddete sebep oluyor. Karşıt kuvvetler yerine “Kayıtsız ve aldırmayan kuvvetlerin” bir ürünü olan terör, transpolitikada şiddetin tek tipi olarak ortaya çıkıyor (Baudrillard, 1993: 76). Dünya Ticaret Merkezi’ni yok edenin terör olmasına şaşmamak gerek.

Fakat psikoanalizin bize hatırlattığı gibi, “sadece iki defa ölürsünüz”; ilk ölüm fizikseldir ikincisi ise “sembolik ölüm”dür, bir kişinin sosyo-sembolik düzen içindeki yok oluşuna işaret eder (Žižek, 1989: 132). Bu anlaşılmayan olay, yani iki ölümün olması günümüzde Dünya Ticaret Merkezi’nin *ölümünden sonra* daha belirgin hale geldi. İnfilak etmesinden sonra Dünya Ticaret Merkezi iktidarını kaybetmek yerine, daha kuvvetli bir biçimde iktidar ikonu oldu. Dünya Ticaret Merkezi’nin sadece iki kulesi yok, aynı zamanda iki gövdesi var ve birinin yok olması diğerinin hayali varoluşunu daha da kuvvetlendiriyor. İktidarın nihai gizemi yok oluş ve varoluş arasındaki paradoksal ilişkide yatıyor. Dünya Ticaret Merkezi bir hayalet gibi, yaşayan bir ölü gibi geri döndü, bir fetiş nesnesi konumuna yükseltilmiş bir ikona dönüştü. Aynı zamanda bu olay, Holocaust’u andırır bir biçimde kutsallaştırıldı. Stockhausen’in saldırı hakkındaki açık seçik tanımının belirttiği gibi “hayal edilebilecek en büyük sanat eseri”.¹

Bu olay göç konusuna ne gibi yenilikler getiriyor? Ve 11 Eylül’den sonra çokkültürlülük ne anlama geliyor? Saldırı sonrası ortaya çıkan söylemlerin patırtısı, egemenlik için bir mücadeleyle ve güvenlik söylemi rakiplerini kendi ufkuna çektikten sonra kendiliğinden egemen söylem haline geldi. Siyasi bir öznenin ne anlama geldiğini yeniden tanımlayan güvenlik politikaları, aynı zamanda, günümüzün en dominant politika biçimi haline geldi. Sivil politikaya olan tehdit iki başlı canavar gibi terörizm ve güvenlik politikaları bu bağlamda buluşuyorlar. Terörizm gibi, güvenlik de caydırma diliyle konuşuyor: “Eğer

1 “Homeros’a göre insanlık bir zamanlar, Tanrılar için bir rasarlama aracıyken, şimdi kendisi için bir rasarlama aracı haline geldi. Yabancılaşma, o dereceye vardı ki, insanlığın yok olması bir estetik sansasyon haline geldi”. (Walter Benjamin’den alıntılan, Baudrillard, J. (2001), “Dust Breeding”, *CTHEORY*, sayı 24 (3).

bunu yapmazsanız...” Politikanın sürekli bir istisna haline gelmesiyle, güvenlik, dominant politika yapma şekline dönüşüyor ve bu yolla iktidar çok rahatlıkla teröristçe davranmaya itilebilir.² Bu sebeple demokrasiyi bir düşmana dönüştürerek, siyasi olanın terörize edilme eğilimi var. Bu bağlamdaki temel konulardan biri politikanın artan oranda “nötr hale gelmesi” ve transpolitikanın ya da “postpolitikanın” vurgulanması (Žižek, 1999: 198). Bir kere daha tanık oluyoruz ki bu güvenlik ve (korku) biçimleri hayat tarzlarıyla ilgili, güvenlik toplumsal hayata yön veren, onun üretken ve dinamik yönüdür (Agamben, 1998; Dillon, 1996). Böylece, sivil toplum, güvenlik politikaları (ve korku) nın yörüngesine çekildi ve bunun da göç bağlamında önemli sonuçları var.

Bu bağlamda meşrulaştırma kavramına eğilmek istiyorum: Göç konusunda konuşmak istediğimizde duruş noktamızı nasıl meşru kılıyoruz? Ve diğerlerinin fikirlerini nasıl eleştiriyoruz? Bu sorularla, Boltanski ve Thévenot’un (1991; 2000) “meşrulaştırma rejimleri”ne atıfta bulunarak başa çıkmaya çalışacağım.³ Buradaki fikir, kamu tartışmalarına çekilen, farklı, farklılaşmış ve birbiriyle çelişen meşrulaştırma rejimlerine çoğunluğunun varlığı. Göç konusunun tartışmalı bir konu olduğu aşikar. Bu alandaki herhangi bir tartışmada, iktidar da meşruluğa ihtiyaç duyuyor ve meşrulaştırma da eleştiri sayesinde meşruluğunu kaybediyor. Göç tartışmasındaki değişik eleştiri biçimlerini anlamak için, insanların nasıl meşrulaştırdıklarını anlamamız gerekli. Diğer bir deyişle, hem bir eleştiri teorisine hem de eleştirel bir göç teorisine ihtiyacımız var (Boltanski ve Thévenot, 2000: 364). Bunu takip ederek, şunu belirtebiliriz ki değişik eleştiri biçimlerinin nasıl kurgulandığını incelemek kadar, belli bir eleştiriye kurgulayan “eleştirel araştırma” yapmak da önemli.

O halde, birinin eleştirisini bir diğeri nasıl meşrulaştırabilir? *De la Justification, Les Économies de la Grandeur* adlı eserlerinde, Bol-

2 Agamben, G. (2001) “Heimliche Komplizen. Über Sicherheit und Terror”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, No: 219, 20 Eylül 2001: 45.

3 Bu makalede, Albersen, N & Diken, B. (2001), *Mobility, Justification and the City* adlı eserdeki çevrileden yararlanıyorum. Bkz. *Nordic Journal of Architectural Research*, sayı 14 (1): 13-24.

tanski ve Thévenot, bu soruya şu şekilde cevap veriyorlar. Kamusal tartışmalara ve eleştirilere giren insanlar her biri kendi geçerlilik ve içsel tutarlılık kriterlerine sahip olan, *farklı meşrulaştırma rejim ya da dünyalarına* atıfta bulunuyorlar (Boltanski, 1999: 67-8). Bu gibi rejimler aktörlerin “kamu yararı”na olabilecek tartışmalara girmelerine olanak sağlıyor. Meşrulaştırma rejimlerinin, Habermas tipi komünikatif bir telos ya da diğer normatif çağrışımları yok. Daha çok tartışmalarda uygulamaya konan farklı açıklama ve yaklaşım tarzları mevcut. Bir konsensus arayışında da değiller; konsensus sadece belli bir meşrulaştırma rejiminde mümkündür – farklı rejimler arasında, sadece uzlaşma mümkündür (Wagner, 2000: 347, 344f).

Çeşitli meşrulaştırma rejimleri aynı anda var olabiliyorlar. Boltanski ve Thévenot altı ayrı meşrulaştırma rejimi belirtiyor: esin (ilham), düşünce, özel alan, yurttaşlık, pazar ve sanayi rejimleri. Bu gibi sınırlı meşrulaştırma rejimleri nosyonuyla, formel evrensellik ve limitsiz çoğulculuk arasında ara bir alan bulmaya çalışıyorlar (Boltanski ve Thévenot, 2000: 365). Rejimlerin (sınırlı) çoğulculuğu ve aynı anda varolmaları farklılaşmış modernite fikrine benziyor, tıpkı Bourdieu’nun alanları ya da Luhmann’ın otonom sistemleri gibi. Fakat Boltanski ve Thévenot farksızlaşmaya da dikkat çekiyor; bundan sonra rejimler artık “farklı gruplara değil... farklı durumlara bağlı olacaklar” (a.g.e.). Daha da ileri giderek denilebilir ki Boltanski ve Thévenot-sadece *bir* meşrulaştırma rejimi içinde neler olup bittiğiyle değil, farklı rejimlerin farklı durumlarda birbirleriyle çatışmaları ya da anlaşmalarıyla da ilgililer. Başlangıç olarak, göçün bu altı farklı meşrulaştırma rejimleriyle nasıl ilişkilendirilebileceğine bakalım:

Esin sistemi esin, teklik, orijinallik, yaratıcılık, yerinden edilme ve hareketin azameti tarafından karakterize edilir. Burada önemli olan, rutinleri ve alışkanlıkları engellemek, kendi kendini aşarak durgunluktan kurtulmaktır (Boltanski ve Thévenot, 1991: 252-262). Estetik moderniteye bağlı olan bu rejimde, göçe ait olan hareketlilik (ya da yerinden edilme) statik olanın eleştirildiği bir araç olarak algılanır. Göçebe, rizom, sürgün, melezlik, seyahat, taktikler, yapı bozumu, ar-

zu ve bunun gibi kavramları, iktidara karşı gelmek ya da ondan kaçmak ile bağlantılıdır. Boltanski ve Thévenot, aşkın bir hareket mantığı, ağsal bağlantı, çoğulculuk, farklılık ve varoluşla gelişen şeye dikkat çekiyorlar; hareketlilik statik, kökleşmiş, lineer ve tabakalaşmış bir bütünlük olan iktidara karşıttır. Bu karşıtlığın sesi olarak, Deleuze ve Guattari şöyle yazıyorlar: “Rizomlar yaratın kökler yerine ve hiçbir zaman yerleşmeyin, kök salmayın!.. Çizgiler boyunca koşun, hiçbir zaman bir noktaya saplanıp kalmayın! Hız noktayı bir çizgiye dönüştürür! Çabuk olun, durduğunuzda bile!.. Dürüst fikirleriniz olmasın, sadece tek bir fikriniz olsun... Kısa zamanlı fikirlere...” (1987: 24-25). Bu dünyada, göç ya da yerinden olma fikri özgürleşmeyi ve köklerden kurtulmayı taahhüt ediyor. Edward Said, mesela, *Kültür ve Emperyalizm* adlı eserinde şöyle yazıyor:

“... bir entellektüel misyon olarak özgürleşme...kültürün kurgulanmış, kurulmuş ve evcilleşmiş dinamiklerinden, evsiz, merkezsiz ve sürgünel enerjilere yani günümüzde besini göçmen olan enerjilere kaymış durumda...” (Said, 1999: 403)

Teknolojik araçları ve bilimsel metodlarıyla, sanayi rejiminde ise, azamet verimlilik, üretkenlik, fonksiyonelliğe önem vermek ve “ihtiyaçlara” gerekli yanıtlar vermektir. Bu, elbette ki, endüstriyel kapitalizmin dünyasıdır. Burada profesyonel uzmanlık “büyük, yüce”, üretken olmayan insanlar ise “küçük” addediliyorlar. İlerleme, planlama ve organizasyon gurur duyulması özellikler (Boltanski ve Thévenot, 1991: 252-262). Bu dünyadan bakıldığında göçmenler daha önce yararlılardı; bir “yararları” vardı, fakat sanayileşmenin önemini yitirmesiyle birer “yük” haline geldiler; verimsizlik, zayıf performans ve fonksiyon eksikliğinin bir işareti. Halen göçmenlerin entegre edilmesi gerektiği ve sanayi toplumunun olup olmadığı tartışmalı olduğu halde, çoğu “entegrasyon” tartışması yararlı kapitalizm çerçevesine endekslemiş durumda. Bu rejimde, meşrulaştırma ve eleştirinin en belirgin özelliği ütopyik bir toplumsal mühendisliktir. Bu haliyle entegrasyon göç politikasının ütopyasıdır. Göç politikaları gelecek için daha fazla

entegrasyon amaçlıyor. Bu yüzden, politikaların verimliliği fütüristik bir hedefin bakış açısıyla değerlendiriliyor. Richard Rorty'nin kelimeleriyle, göç söylemi, "umut üzerinde bir parazit gibidir" (Rorty, 1989: 65-69).⁴ Bir model dizayn ederek, göç politikaları bu ideal model duruma yakınlaşmaya çalışır.

Pazar rejiminde, önemli olan rekabet, zenginlik ve risk alma isteğidir. Uzun vadeliden ziyade kısa vadeli projeler öne çıkar. "Küçük" olmak demek kaybeden olmaktır ya da (iyi) satmayan bir ürüne sahip olmanızdır (Boltanski ve Thévenot, 1991: 241-252). Bu dünyadan baktığında, göçmenler, sadece girişimci olduklarında ilgi çekici olabilirler. Özellikle göçmen iş çevreleri hakkında yapılan araştırmalar, kendilerini bu sisteme atıfta bulunarak meşru kılıyor. Diğer çevrelerde ise çoğu göçmen, yardıma muhtaç kaybeden ya da "akılsız tüketiciler" olarak algılanıyor (Baumann, 1998: 38).

Kamuoyu rejiminde, önemli olan, diğerlerini tanımaktır. Görünür olmak, tanınmak, etkilemek, çekici olmak ve baştan çıkarıcı olmak en tercih edilen değerlerdir. İstenmeyen şeyler ise, unutulmak ya da silişmiş bir imaja dönüşmektir (*a.g.e.*, 222-230). Burada kamuoyu ile beraber hareket edebilmek çok önemlidir. Kendini her yerde göstermek, özellikle medyada olmak ya da yıldızları takip edip durarak onlara yakın olabilmek önemli sayılıyor. Bu rejim güncel göç tartışmasına sızan popülizm için oldukça ön planda. Burada, "kamuoyu"na atıfta bulunmak, meşrulaştırma ve eleştiri için merkezi bir temel teşkil ediyor. Kamuoyu, ironik olarak, çoğunlukla, baskıcı ve kimi zaman da ırkçı olabilen ideolojileri ve politikaları meşru kılıyor. Bu dünyada, insanların söyledikleri ya da inandıkları doğru kabul ediliyor. Öte yandan, biri herkesin "bildiği" şeyleri tekrar edip durursa, mesela Oryantalist bir biçimde göç tartışmasını ele alırsa, o kişinin "uzman" sayılıyor. Şaşırtıcı bir biçimde göç tartışmasına bağlı olarak bir kişi verimli ve orijinal olması için yurttaşlık kabiliyetleri açısından üretken olması zorunlu değil; bunu, "kamuoyuna" dayanmak mümkün kılabilir.

⁴ Ayrıca bkz. Baumann, Z. (1996).

Azamet, özel alan rejiminde, bir topluluk, gelenek, cemaat ya da hiyerarşik bir yapı üyeleri arasındaki kişisel güvendir. Geleneğe ve anılara saygı duymak değerlidir; bireysellik ise arzu edilmez (Boltanski ve Thévenot, 1991: 206-222). Bu dünyada, “yabancı”nın istilası tehdit edicidir; göçmenlerle kültürel ilişki uyum ve mutluluk getirmez. Yabancılık, bulaşıcılık ve istenmeyen küresel karşılıklı bağımlılıkla ilişkilendiriliyor. Göçmenlerin akışına karşın, ait olmak, vatan (toprak) ve kökler daha değerli sayılıyor. Tartışma, komüniteryanizmde olduğu gibi, topraksız, dikişsiz ve köksüz küresel sermaye ve göçmenlerin akışlarına karşın, bir toprak parçasını, bir mirası, bir vatani ya da bir geleneği savunmakta yatıyor. “Ev” yersizleştirmenin yarattığı korkulara karşın bir sığınak haline gelirken, küresel alan savaşlarında, sadece coğrafi anlamda değil, toplumsal ve kültürel anlamda da “toprağa ait kılma” artan hareketlilik sonucu oluşan tüm belirsizliklere temel yanıt niteliğini taşıyor.

Yurttaşlık dünyasında, azamet, ortak istek ve eşitliktir. Odak, sadece bireyler değil, topluluklar ve temsiliyettir. Azamet, kolektif isteğe ve temsil edilmeye boyun eğmektir; fraksiyonlar, egemenliği tek bir bireyin eline bırakmak ve bireysellik istenmeyen şeylerdir (*a.g.e.*, 231-241). Yurttaşlık rejimi göçle ilgili olarak, farklılıkların biraradalığını sağlamak için ortak alanın, ortak bir platformun önemine dikkat çeker. Fakat bu platform kültürel olamaz. Kültürcülük ve komüniteryanizm tehlikelidir çünkü onlar kültürel farklılıkları farklı kültürler olarak ele alırlar. Sadece kültürel değerler “ortak faydayı” kuramazlar; gerekli olan, politikadır; farklı kültürlerin temsilcileri olmalarından önce, göçmenler siyasi varlıklardır, “*zoon politicon*”dur. Sürmekte olan göç tartışmasında tehdit edilen, politikanın ta kendisidir. Kültürcülük apolitiktir; göç politikaları ise kültürelci uğraşlarla, politikanın ötesine geçer. Bu yüzden göç tartışmasının mesajı tanımlamak fakat katılmamaktır. Bu, tanımlama zorunluluğu olmadan katılıma ihtiyaç duyan demokrasi için ters çevrilmelidir.

Yani farklı meşrulaştırma rejimlerinin, göç konusuyla ilgili farklı ve birbiriyle çelişen meşrulaştırmaları vardır. Mesela şimdi, esin rejii-

mi yönünden karışıklık ve uzlaşma olasılıklarının nasıl oldukları hakkında ne yazabiliriz ona bakalım. Bu rejimden gözüktüğü kadarıyla, diğer tüm rejimler durgunluğu “azamet” olarak kabul etmelerinden dolayı sorun yaşıyorlar: normlar, prensipler, gelenekler, verilen sözler, planlar, öngörüler, taahhütler, objektivite ve uzmanlık. Özellikle özel hayat rejiminde yanlışlık var, çünkü yer değiştirmeye karşı kökleri savunuyor. Öte yandan, özel hayata ait rejime göre, esin rejimi bir düzen duygusundan, hiyerarşilere saygıdan ve alışkanlıklardan yana eksiktir (a.g.e., 296-97). Yani ilk bakışta, bu iki rejim arasında sağlam bir uzlaşmanın yakalanması zor gibi görünüyor. Kökler ve hareket, gelenek ve yenilik, toprağa ait olma ve topraktan bağımsızlaşma birbiriyle çelişir görünüyor; buna rağmen aslında bir kişi ancak ve ancak yerinden edildikçe yerleşebilir (Deleuze & Guattari, 1987).

Yani, anlaşmazlık olağandır ve değişik rejimler dünyayı değişik biçimlerde kurgularlar. Elbette ki uzlaşmalar da var. Göç konusunda rejimler içi uzlaşmaların en belirginini, sanayi, özel hayata ait ve düşünsel rejimler arasındaki uzlaşmadır. Avrupa ülkelerindeki genel “fikir”, “biz” ve “onlar” arasındaki toplumsal alanı bölen komüniteryanizmdir ve bu fikir dışardakilerin hâlâ sanayi terimleriyle kurgulanmış bir topluma verimli yollarla “entegre” olmasını bekler.

Hatta günümüzde Avrupa’da ırkçılığın post modern biçimleri, esin ve özel hayata ait rejimler arasındaki bir uzlaşma olarak da ele alınabilir. Anlamlı olan şu ki, ırkçılığın kendi içinde uyumlu ve değişmeyen cemaat diliyle konuşsa bile, yaratıcı ve hareketli bir yapısı vardır. Öylesine hareketli ve söylemekten bıkmamacasına öylesine “köksüz” ki, hiçbir çaba sarfetmeden neo ırkçı bir partiden büyük Avrupa toplumsal demokratik partilerine, muhafazakâr partilerden, medyaya ve üniversiteler gibi diğer çevrelere gidip gelebiliyor. Hiç kimse ırkçılığın nerede yeniden ortaya çıkacağını önceden kestiremez; sürekli hareket halinde ve sürekli bir değişim halindedir. Deleuze ve Guattari’nin “mikro-faşizm”i gibi” (a.g.e., 208-231), bir rizom gibi kesintilerle ve değişimlerle gelişiyor. Yani hareketsiz, değişmeyen bir kimlik dili olsa bile, ırkçılığın hareket biçimi değişkendir ve *bu* da onun gerçek kuvve-

tidir: Atıfta bulunduğu şey, hayali ve önceden belirlenmiş ulusal bir kimlik değil, mikro-faşizmin akışkanımsı, virütik karakteridir.

AĞ BİÇİMİNDEKİ DÜNYA

Fakat altı rejime dayalı bu söylemde bir sorun vardır: Günümüzde küresel *network* toplumunun oluşmasıyla beraber, yeni bir meşrulaştırma rejiminin ortaya çıkması. Bu yeni rejim güncel hareketliliklere ve *network*lere uyum sağlar ve Boltanski ve Chiapello'nun (1999) dedikleri gibi “kapitalizmin yeni ruhunu” oluşturur. Daha önce de bahsettiğim gibi, rejimler arasında geçişler ve bu yolla da uzlaşma olasılıkları vardır ve bu sayede Boltanski ve Chiapello da (*a.g.e.*, 158) yeni bir meşrulaştırma rejiminin ortaya çıktığını belirtirler; önceki üç meşrulaştırma rejimi esin, sanayi ve pazar rejimleri arasında çoğalan bir uzlaşma olan “proje sistemi”.

Proje rejimi farklılaşmış bir rejimdir. Önceki üç rejimin arasındaki uzlaşma gibi farklılığı, bunlardan herhangi birine indirgenemeyeceği halde farksızlaşmamasından ileri gelir. Esin rejimiyle ortak özelliği, yaratıcılık, yenilik ve tekliktir. Yaratıcılık *hiçlikten türeyen (ex nihilo)* aşkın bir kuvvet olarak ele alınırsa, benzerlik yanıltıcıdır. Karşıt olarak, proje sisteminde yaratıcılık “paylaşım”ı temel alan bağlantılar ve yeni kombinasyonlardan ortaya çıkıyor (*a.g.e.*, 192). Bunun gibi, benzerliklere rağmen, proje rejimi radikal olarak pazar rejiminden ayrılır. Özellikle de zamansallık açısından: pazar değiş tokuşları saf ve kesindir, satıcılar ve alıcılar arasındaki değiş tokuşlar bir defalıktır, halbuki değiş tokuştan çok “erişim”e dayalı *network* ilişkileri daha az durağandır. Sanayi rejiminde kişiler daha önceden var olan ve bürokratik olarak tanımlanmış işlevleri yerine getirdikleri sürece varlardır; *network*lerde ise yeni ilişkiler kurmak insanların sürekli *yer/network* değiştirmesini gerektirir.

Yani proje rejimi daha önceden var olan bir sisteme asimile edilemez. Esin, pazar ve sanayi rejimleri arasındaki bir uzlaşmaya dayanasa bile bir iç tutarlılığa sahiptir. Proje, formunu melez ve akışkan bir düzen prensibiyle oluşturur. O hâlâ bir meşrulaştırma söylemidir ve

kendine özgü normları, eşitlik prensibi ve neyin takdire değer ya da değmez olduğunu anlamaya yarayacak özelliklere sahiptir. Kısacası, “likit kapitalizm”e uygun bir meşrulaştırma rejimi sözkonusudur.

Proje rejimi göç hususunda, eleştiri ve meşruluğun bazı garanti-
li biçimlerini sorunsallaştırıp, tartışmak için tabloları ters çevirir. Eleştirel araştırma, şimdiye kadar göç konusunda, saflık, hareketsizlik, tözcülük ve kanun kuvvetlerine karşı melezlik, yerinden edilme/göçebelik, altüst etme ve ihlale önem verdi. Bu çerçevede, kapitalizmin ve iktidarın sıkı bir şekilde estetik kritiğini yapan Fransız felsefesiydi: göçebeliliğe karşı yerleşiklik; durumsallığa karşı gösteri toplumu. Bu estetik eleştiriyle ilgili sorun, günümüzdeki iktidarın kendisi tarafından benimsenmesidir, çünkü şu andaki iktidar da göçebe bir iktidardır. *Network* toplumunun bir özelliği haline gelen yerinden olma, göçebelik ve melezlik iktidarın kendisinin melez, akışkan, göçebe kimlikler yoluyla işlerlik kazandığı günümüzde iktidara karşı nasıl bir alternatif sunabilir? Durumu daha da karmaşıklaştıran şey ise eleştirinin artık dışsal olmadığı, kapitalizmin bizzat kendisi tarafından içselleştirilip, tamamen işlevsiz bir hale geldiğidir.

Kapitalizme, 1970'lere kadar iki ana eleştiri geldi: Marksist taraftan yapılan (“sömürü” kavramına dayalı) toplumsal eleştiri ve Fransız felsefesinin estetik eleştirisi. 1970'lerden beri, toplumsal eleştiri sustu ve kapitalizm de, kendisine estetik eleştiride yeni türden meşrulaştırma biçimleri buldu. Bu durum, “tüm iktidarın radikal soldan, işletmeye transferi”yle (Boltanski & Chiapello, 2000: 360) sonuçlandı. Yaratıcılık nosyonu esneklikle kodlanırken ve farklılık ticarileştirilirken, estetik eleştiri post fordist kuralcığının içine sızdı (a.g.e.).

Günümüz toplumunda, gerçek coğrafya yersiz ve akışkan man-tık sayesinde büyük oranda geçerliliğini yitirmiş durumdadır (Virilio, 2000; Castells, 1996). İktidar hareketlilik prensibine göre yürüyor: hızlı, yavaşı yiyor (Baumann, 2000: 124). Bizimkisi “göçebe kapitalizm” (Williams, 1989: 124). Kendisini meşrulaştırıyor ve ürünlerini estetiğe atıfta bulunarak pazarlıyor: tıpkı Siemens'in reklamlarında söylediği gibi, “Esinlenin”. Kapitalistler de yeni yollarla kendileriyle övünüyor-

lar: “Ben bir göçebeyim, ben bir serseriyim” diyor *Body Shop*’un sahibi Anita Roddick (Kaplan, 1995: 54). Terry Eagleton’un dediği gibi: “Bugünlerde merkezîyetçilik hiç de çekici değil. Merkez marjinal hale geldi. Ve marjinallik tam da olunması gereken yer.”⁵ İş çevrelerinde, “sürekli adapte edilebilen hareket” nosyonunu ve “akışla beraber hareket eden” esnek kurumsal yapıları sunan, hareketlilik metaforlarına dayalı yeni bir kapitalist söylem doğuyor (Thrift, 1997: 38-39). Kısacası, bugün, “toprağa bağlılık ve yerleşiklik prensibinden ziyade, göçebeliliğin intikamına maruzuz” (Baumann, 2000: 13). “Tam da yok olmanın en etkili araçlarını ortadan kaldıracılabileceğimizi düşündüğümüz anda, göçebeliliğe mahkûmuz” (Lotringer & Virilio, 1997: 74).

Estetik yaratıcılık, endüstriyel üretim ve pazarın ihtişamı artık en özel dünyalar değiller. Proje rejiminde, aracılık etmek, *network*leri kurmak ve yaymak, amaçlardan bağımsız kendi başına birer değer teşkil ediyorlar; bunun genel eşiti, üretkenliğe göre ölçülebilir ya da ölçülemeyeni aşan, herhangi bir faaliyettir. Faaliyet, geçişken projeler yaratmak ve bunlarla bağlantı kurmak amacındadır: “Geçişken bir düzen” (“*a dispositif transitoire*”). Burada önemli olan faaliyetin gelişmesidir, yani başka bir projeye atılmak için sürekli hareket halinde olmasıdır; bir kişinin sürekli kendini geliştirmesi ve iş bulabilme becerisi önemlidir. Bu *network* biçiminde ve bağlantılı dünyada, arzu, bağlantı kurma, ilişkilere girme, bağlar kurma fakat *network*/projelerden izole olmama/dışlanmama arzusudur. Önceden kurgulanmış *habitus* arzu edilmez, bir kişi “fiziksel ve entellektüel açıdan değişken olmalıdır” ve “hareket halindeki dünya”nın çağrılarına yanıt verebilecek durumda olmalıdır: yeni “büyük adam değişken olandır” (Boltanski & Chiapello, 1999: 161f, 165, 166, 183).

Göç açısından bu gelişmenin en önemli sonucu, “toplumun” ve “politika”nın ortadan kalkması ve bunun sonucunda estetik eleştirinin krize girmesidir. Toplumun ve politikanın ortadan kalkması, *network* mantığının eleştiriden kaçmasına bağlıdır. Esnekliği, iletişimi ve

5 Eagleton, T. (2001), “The centre cannot hold”, *The Guardian*, Haziran, 23.

bağlantılı olma halini değerli kıldığı için, yeni sistem eski yurttaşlığı/politik olana ait olan güvenlikle uzlaşıyor ve politika için gerekli olan “ortak fayda”ya zarar veriyor (a.g.e., 144-6; Guilhot, 2000: 359). *Network*’un gücü, kaçabilme kapasitesine bağlıdır; araçları da akışkanlık, akıcılık ve hızdır. “Likit modernite”de iktidar “hafif ve hızlı seyahat” edebilme yeteneğinde yatar (Baumann, 2000: 58). Politika, benzerlik ve diyalog olarak algılanırsa, bağlantı kurma hızı politikanın sonu demektir: Politikaötesi. Paul Virilio’nun dediği gibi hız, politikaötesidir (Lotringer & Virilio, 1997: 86-7). Politikanın zamana ihtiyacı vardır, fakat akışların, politikanın alanından kaçabilme zamanı yoktur. Manuel Castells’in söylediği gibi, küresel iktidar politikadan sıyrılmış durumdadır: İktidar “akışlar uzamına” aitken, politika, “umutsuzca yerel” kalmaktadır (Castells, 1996: 376-428; Baumann, 1999: 19). İktidar özel korkuların “siyasi” sorunlara dönüştüğü mekân olan agoradan kaçabiliyor ve göç kültürel bir sorundan ziyade siyasi bir sorun olarak tartışılabilir (Baumann, 1999: 87).

Artık, bir ulus devletin kesin ve belirlenmiş toprakları tarafından düzenlenmiş bir topluma sahip değiliz. Toplum, daha çok sermaye ve insan akışlarını kanalize eden geçişken *network*ler tarafından düzenleniyor. “Toplum”, “Biri Bizi Gözetliyor” gibi popüler TV programları gibi, artık sadece fantezi biçiminde kurgulanabilir. Yakın zaman dek, modern toplumların tipik korkusu “gözetim”di, yani tüm zaman boyunca kamu otoritelerinin gözetimi altında olma. Şu anda ise tam tersine, günümüz Biri Bizi Gözetliyor’unun garip yanı, tıpkı Žižek’in söylediği gibi, Orwell’in gözetim toplumuna yeni bir anlam vermesidir. Bentam-Orwell tarzı, bizim “sürekli (potansiyel) olarak” gözetlendiğimiz gözetim toplumunun trajikomik tersine çevrimi (...): “Bugün, huzursuzluk, Öteki’nin gözü tarafından sürekli gözetlenmediğimiz için doğuyor, böylece özne, kameranın gözetimine bir nevi kendisinin varoluşsal garantisi olarak ihtiyaç duyuyor” (Žižek, 2001: 249). Korkular toplumsal değişimlerle beraber değişiyor. “Toplum” kurtuluş sağlamadığında, yok olmasının yarattığı huzursuzlukları saklayarak bir gösteri gibi sunuluyor ve sahneleniyor.

Bunun gibi, güncel ırkçılıkla ulusal kimliğin fantezisi küresel sermaye ve göçmen akımları tarafından aşılarak gün geçtikçe anlamsızlaşan “toplum”u yeniden sahnelemek için yapılan umutsuz bir çaba işlevi görüyor. Yeni ırkçılık halen varolmaya devam eden “toplum” hakkında bir ideolojik fantezi gibi işlev görüyor: Eğer “toplum” değişken olan (göçmen) tarafından “tehdit” edilmiyorsa, o zaman tutarlı ve rahat bir topluma sahip oluruz. Eğer bu fantezi ortadan kalkarsa, göç tartışmasından geriye ne kalır, bir düşünün.

POLİTİKAÖTESİ

Buradaki önemli sorun, “politikanın yeniden-kurgulanmasının” (Beck, 1997) mümkün olup olmadığıdır, yani, “ortak fayda”nın sadece kültürel kimlik ya da bağlantı kurabilme açısından değil, aynı zamanda sivil politikalar da yapabilme açısından tekrardan formüle edilip edilemeyeceğidir. Siyasi ve toplumsal olanı hareketliliğin belirlediği *network* toplumunda, politika yapabilmek (ve göç hakkında eleştirel araştırma yapmak) mümkün müdür? Eleştiri, “toplumsal eleştiriye” mi dayanmalıdır (Boltanski), yoksa göçebelerin “hızını kesmeye” mi (Bauman), yoksa daha çok “hızlanmaya” mı (Deleuze)? Göç bağlamında olsa bile, neden eleştiri daha çok “(yeniden) yerleşikleşmeye” bağlı? Günümüzde, göç politikaları özel hayat sistemi ve proje sistemlerinin meşrulaştırmaları arasında sıkışmış durumda. Özel hayat sistemi politikayı (çok) kültürlülüğe indirgerken, diğeri ortak faydayı hız ve hareketlilik olarak yeniden tanımlayarak kendisini sivil politikaların üstüne çıkarmaya çabılıyor. “Politikaötesi” kavramı iki perspektif ya da başka bir deyişle, “akışlar uzamı” ve “yerler uzamı” arasındaki doğal bütünsellik ve çatışma bakımından ilgi çekicidir.

Göç alanındaki temel politika biçimi olan “çokkültürlülük”, politikayı reddettiği için “politikaötesi”dir. Politikaötesi politikayı “bastırmaz”; aksine, politikayı “ipotek altına alır” (Žižek, 1999: 198). Žižek’in belirttiği gibi, çokkültürlülükte farklı alt kültürlerin spesifik sorunlarını belirlemek için dışarıda bırakılan şey, politize etmeye uygun harekettir. Özel taleplerin mecazi anlamda evrenselleştiril-

mesi, “sadece basit bir çıkar uyuşması değil, aynı zamanda daha fazla bir şeyleri amaçlamaktır”: toplumsal alanı yeniden kurmayı (*a.g.e.*, 204, 208). Çokkültürlülüğün politikaötesi döneminde, özel talepler, iktidardakilere mecazi bir genel muhalefet yoğunluğu oluşturmadan özel kalmaya devam ediyorlar. Çokkültürlü göç politikalarının amacı riski önceden önlemeye yönelik yönetimdir, gerçek anlamda rahatsız edici hiçbir durumun ortaya çıkmamasını sağlamaktır, yani “politika”nın olmamasıdır. Bu anlamda, politikaötesi tam da politikanın sona ermesidir. Uzmanlarıyla, toplumsal alanda çalışanlarıyla ve diğer özellikleriyle politikaötesinin amacı, “belli bir grubun talebini (şikâyetini) kendine özgü içeriğiyle sadece bu talebe indirgemektir” (*a.g.e.*, 204). “Şiddetin özelleşmeye karşı tek ifade yolu olarak” patlamalara yol açmasının sebebi politika alanının bu kapalılığıdır” (*a.g.e.*).

Sermaye ve çokkültürlülük birbirlerine ihtiyaç duyar; çokkültürlülüğün politikaötesinde, içsel sermaye gizlidir:

“Her biri kendine özgü hayat harzı ve/ya da kültürünü ortaya koyma konusunda inat eden melez ve akışkan, kaygan kimlikleriyle grup ve alt-gruplarının sayılarının artması, bu sürekli farklılaşma sadece kapitalist küreselleşmeye karşı mümkündür ve düşünülebilir; bu, kapitalist küreselleşmenin etnik ve diğer ait olma biçimlerini algılama biçimlerimizi tek etkileme yoludur: bu çoklu grupları birbirine bağlayan tek bağ, daima her grubun ve alt grubun (gay turizmi, Hispanik müzik...) özel taleplerini tatmin etmeye hazır olan Sermayenin kendisidir” (Žižek 1999: 210).

Žižek’in belirttiği gibi, sermaye sadece çokluk, melezlik ve farklılıkta gelişmiyor, ayrıca kültürlerin çokluğu arasındaki tek bağ olarak işlev görüyor. Bu anlamda, çokkültürlülük, “geç kapitalizmin kültürel mantığı”dır (Žižek, 1997: 225; Žižek, 1999). Bunu takip ederek şunu söyleyebiliriz, ne postmodernizm ne de postkolonyalizm günümüz *network* kapitalizmine karşıt kurumsal cevaplar verebilecek durumda gözüküyor. Güncel iktidar yerleşiklik, sabit kimlikler, sınırlar ve bunun gibi şeylerin eleştirisini çabuklukla üstlenebilir. Diğer bir deyişle, yerinden edilme stratejileri yalnızca iktidarın, tözcülük ve sabit ikili bölün-

meler yoluyla hiyerarşi kurduğu zaman özgürleştiricidirler (Hardt & Negri, 2000: 331-2).

Network toplumu artık insanları belirli özne konumlarına iten gözetime dayalı, mekâna bağlı disiplin biçimleri yerine, öznenin sürekli bir oluşum içinde olduğu sürekli bir hareketle tanımlanır oldu. Sanayi toplumunun sabit nokta ya da pozisyonlarla kurgulandığını varsayarsak, *network* toplumu, “herhangi biri” olarak da tanımlanabilecek, hareketlilik, hız, esneklik ve duruma göre değişen kimliklerle kurgulanıyor (Hardt & Negri, 1998: 23-39). Günümüzde toplumsal alan, sınırlılığını kaybetme eğiliminde: bugün, birey “fabrika dışında fabrika işçisi, okul dışında öğrenci, cezaevi dışında mahkûm, akıl hastanesi dışında delidir – ve aynı zamanda hepsidir”. Yani o, hiçbir kimliğe ait değildir ve bütün kimliklere aittir; kurumların dışındadır, ama eskisinden daha yoğun olarak kurumların disiplinci mantıkları tarafından yönetilmektedir (Hardt & Negri, 2000: 331-2). Yani siyasi muhalefet ve göçe yönelik araştırmanın yeni alanı, hareketliliktir.

Hardt ve Negri’nin belirttiği gibi, *network* toplumundaki kalabalıklar hareketlilik arzusuyla güdülüler: Terk etme, çıkış (kurtuluş) ve göçebelik arzusuyla. *Network* biçimindeki dünyada, direniş de hareketlilik biçimini alıyor. Dahası, çokluğun hareketliliği, kalabalıkların göçü günümüz *network* toplumunun yeni “hayaleti”dir (a.g.e., 212-3). Bundan dolayı göç politikasının başta gelen amacı, göçmen akımlarını durdurmaktır.

Bitirirken şu söylenebilir; melezleştirme, yerinden edilme, hareketlilik ve diğerleri, otomatik olarak devrimsel bir çağrışım yapmıyorlar, fakat şartlara sıkı sıkıya bağlı bir biçimde, değişimi çağrıştırıyorlar (Deleuze & Guattari, 1987: 387). Ne hareketlilik ne de hareketsizlik bunlarla özgürlüğü getiriyor. Özgürlük sadece yerinden edilme ve sabitleme *üretiminin* kontrolünü ele geçirmekle elde edilebilir (Hardt & Negri, 2000: 156). Göçün *network* toplumundaki sorunu şudur: Hareketli kalabalık nasıl kendisini politik bir aktör olarak kurgular? İlk önce Hardt ve Negri’nin önemle üzerinde durdukları gibi, politik olarak nitelenen göçleri talep etmekle başlar. Hareketli kalabalık “ne za-

man, nereye hareket edeceğine karar vermek zorunda... Çokluğun hareketinin kontrol hakkı, çokluğun nihai küresel vatandaşlığa olan talebidir” (*a.g.e.*, 400). Bu çerçevede bir kişinin hayal edebileceği tek gerçek siyasi “olay”, evrenselliği tekrardan canlandırmak ve kapitalist küresel hareketliliğe karşı kalabalıkların hareketliliği için evrensel değerlerden daha azını talep etmemektir (Žižek, 1999: 211). Žižek’in formüle ettiği gibi: “sol politik hareket, var olan evrensel düzeni, düzenin içinde yer alsa bile, hiçbir zaman orada “haklı bir yere” sahip olmayan semptomunun namına mükemmel bir şekilde sorgulamalıdır (yani, toplumumuzdaki yasadışı göçmenler ya da evsizler)” (*a.g.e.*, 224). Başka bir deyişle, istisna ile evrenselliği çakıştırarak, “biz hepimiz göçmeniz” diyebilmelidir.

4

Ulusasıırı Türk Milliyetçiliği: Yurtdışında Yaşayan Türklerin Milliyetçilik Tanımı

RIVA KASTORYANO

Kasım 1992’de, Mölln kentinde Türk kökenli beş kişinin ölümüne sebep olan ırkçı saldırılardan bir hafta sonra, Berlin’de yaşayan Türk göçmenlerden oluşan Türkiyem Spor adlı futbol takımı bölgenin “Alman” takımına karşı sahaya çıktı. Türk milli marşının okunmasından sonra, stadyumdaki seyirciler ırkçılığın kurbanı olmuş herkes için bir dakikalık saygı duruşuna davet edildiler. Maç başladığında seyirciler seyrettikleri maç için değil, kulaklarına dayadıkları radyolardan dinledikleri Türkiye’deki futbol maçı için tezahürat yapıyorlardı. Gözleri Berlin’deki futbol sahasında, kulakları İstanbul’da olan “Berlin Türkleri” aynı anda iki yerde birden var oluyor, aynı zafer ve yenilgi duygularını yaşıyorlardı. Bir yandan Berlin’de Türkiye’yi radyo aracılığıyla yaşarken, fiziksel varlıklarıyla da Türkiyem Spor’la olan dayanışma duygularını gösteriyorlardı.

Yine Berlin’de, 19 Mayıs 1998 tarihinde, Atatürkçü Düşünce Derneği Berlin ofisinin açılışını kutlamak üzere bir balo düzenledi. Tabi balonun düzenleniş tarihi tesadüfi değildi. Mustafa Kemal, ulusal bağımsızlık üzerine ilk konuşmasını 19 Mayıs 1919’da Samsun’da

yapmış ve bu “hitabeyi” Türk gençliğine armağan etmişti.¹ Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılından beri, Türkiye’nin her yerinde 19 Mayıs, gençlerin katıldığı geçit törenleriyle “Gençlik ve Spor Bayramı” olarak kutlanmaktadır.

Açılıştan hemen önce, derneğin yöneticilerinden biri Berlin’de 1997 yılında kurulan dernek ile 1989’da Türkiye’de kurulmuş olan ve aynı ismi taşıyan dernek arasında kurumsal bir bağ olmadığına dikkat çekti. Ancak buna rağmen, entegrasyonun erdemlerini öven diğer göçmen derneklerinin aksine, amaçlarının açıkça Türkiye’nin çıkarlarını korumak olduğunu da belirtti. Dernek başkanı Ankara’yı merkez olarak tanımladı ve “Almanya’daki Türkleri anavatanından ayırmanın olanaksız olduğunu” söyledi. “Berlin’deki Türklere ve Berlin halkına Türkiye’nin laik bir devlet olduğunu hatırlatmak” gereklidir sözleriyle hedef aldığı kurum ise, Türkiye’de siyasal İslâm’ı temsil eden Refah Partisiyle (daha sonraki ismiyle Fazilet Partisi) kurumsal bağlantısı bulunan Milli Görüş Teşkilâtı’ydı. 1980’lerden beri, Almanya’daki Türk göçmenler için en önemli örgüt haline gelen Milli Görüş Teşkilatı, Avrupa çapında 28 şube açarak Avrupa Milli Görüş Teşkilatları’nı oluşturmuş ve kurumsallaşma açısından en gelişmiş dernek haline gelmiştir. Berlin Atatürkçü Düşünce Derneği sözcüsü, “Türk ulusunun Kemalist ideale yeniden döndürülmesini görev bildiklerini” ve dinci organizasyonların açtıkları Kuran kurslarına tepki olarak Almanya’da laik cumhuriyetin ilkeleri doğrultusunda eğitim ve öğretim verecek bir okul açılmasını amaçladıklarını da belirtti. Sözcü konuşmasında, ulusal kimliğin Türk ulus devletinin kurulma aşamasında bastırılan ve günümüzde hem Avrupa’da hem de Türkiye’de önemli bir siyasal güç olarak ortaya çıkan etnik, dilsel ve dini bağların yeniden güçlenmesine sebebiyet verecek şekilde parçalanmasını kabul etmediklerini söyledi.

Olaylar, konuşmalar ve semboller Avrupa ve Türkiye arasında sürekli gidip gelmektedir. Bu durum, uluslararası bir milliyetçiliğin varlığına işaret ediyor. Devletin sınırları ve toprağı dışında ifadesini bulan

1 Nutuk’a dayanarak yapılmış siyasi kültür incelemeleri için bkz. Parla (1994).

ve gelişen milliyetçilik akımı, daha sonra ülke içine geri dönerek milli duyguları yeniden ateşliyor. Bu durum, azınlık ve diaspora topluluklarının devlet oluşumundaki rollerini açıklayan “diaspora milliyetçiliği” ya da “azınlık milliyetçiliği” üzerine yapılmış çalışmaları akla getirirse de (Cohen, 1997), ulusasını milliyetçilik farklıdır, çünkü bağımsız, egemen ve sınırları belli olan bir ulus devletin varlığını temel alır. Ulusasını milliyetçilik, ya milliyetçiliğin ulus devlet sınırları dışında uygulanması ya da anavatanda oluşan kimliklerin göç edilen ülkede yeniden “edinilmesi” ile ortaya çıkar.

Türkiye örneğinde milliyetçiliğin ulusal sınırların ötesine taşması, devletin ya ikili anlaşmalar yoluyla göç sürecine müdahale etmesi ya da Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD) gibi devlet ideolojisini yaymaya yardımcı olan kurumlara destek vermesi sonucunda gerçekleşmektedir. Berlin’deki derneğin başkanı, resmi Kemalist söyleme bu dinamik senaryo çerçevesinde dönmüştür. Yakın geçmişe kadar “doğal” olarak algılanan bu milliyetçilik, son yıllarda politikada etkisini giderek arttıran dinci akımlar ve Kürt hareketi karşısında giderek savunmacı bir tutum benimsemiştir. Bu iki hareket –siyasete entegre olan İslâm ve yaygınlaşan Kürt hareketi– göç edilen ülkelerin siyasal çevrelerinde meşruiyet kazandıktan sonra, Avrupa’da sahip olduklarına benzer nitelikte bir temsil hakkı talebiyle anavatana geri dönmektedirler. Bu akımların aktif destekleyicileri yerelden ulusasını alana uzanan yeni dayanışma biçimlerini kullanarak yerleşik ekonomik ve siyasal sistemden köklenen güç ilişkileri oyununun kurallarını “global sistem” düzeyine taşımaktadırlar. Bu, siyasal projelerin dokusuna işlemiştir ve Türkiye’de milliyetçilik anlayışının nasıl değişime uğradığını göstermektedir.

Göç sırasında yeniden edinilen kimlikler, üniter Türk ulus devletinin kuruluş sürecinde uygulanan ve kültürel, etnik ve dilsel farklılıkları gizlemeyi amaçlayan politikalara bir tepki gibi görülebilir. Göç edilen ülkenin devleti ile ilişki sonucunda edinilmiş bu kimliklerin anavatana dönenlerce geri yansıtılması, oradaki devleti de benzer bir ulusasını milliyetçilik sürecine çekerek, milliyetçiliğe yeni bir anlam kazandırmaktadır.

Buna bağlı olarak, *ulus* kavramı *diyasporalar* ve *ulusaşırı milliyetçilikler* için aynı şekilde tanımlanamaz. Diasporalar tarihi sembollerden köklenen idealler üzerine kurulu bir ulus kavramına işaret eder ve kendilerini de geleceğe aynı mitler çerçevesinde yansıtır. Ulusötesi milliyetçilikler ise göç alan ve veren devletler arasındaki etkileşimlerin sonucudur. Başka bir deyişle, diasporada görülen ortak bir proje etrafında birleşme isteği, uluslaşırı milliyetçilikte yerini farklılıkların ifadesi talebine bırakmaktadır. Üstelik bu çatışma, ulusüstü kurumların farklı kimlikleri tanıyarak onlara uluslararası alanda meşruiyet kazandırdığı bir süreçte yaşanmaktadır.

Böylece, uluslaşırı milliyetçilik uluslaşırı bir topluluğun oluşumuna işaret eder; çeşitli ulusal alanlarda politik aktivite ve katılımı, Avrupa ile Türkiye arasında daha yakın ilişkilerin gelişmesini teşvik eden uluslaşırı bir kamu alanını tanımlar. Bu ilişkilerin temelinde, göç sonucu ortaya çıkan yeni aktörlerin ortaya koyduğu fikir, norm, hareket ve iddiaların değişik siyasal alanlar arasında durmaksızın dolaşımı vardır.

ULUŞAŞIRI BİR TOPLULUĞUN OLUŞMASI

Bugün Avrupa'da 4 milyondan fazla Türk yaşamaktadır. 1960'lı yıllarda Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasında, özellikle de Almanya ile yapılan anlaşmalar sonucunda çok sayıda Türk, daha ziyade ekonomik nedenlerle Avrupa'ya göç etmiştir. Türklerin çeşitli Batı Avrupa ülkelere dağılımı, onların göçünü eski kolonilerden yapılan göçlerden ayırır. Fransa'ya yerleşen Kuzey Afrikalı göçmenlerin ve Hindistan yarımadasından Britanya Krallığı'na göç eden nüfusun aksine, büyük çoğunluğu Almanya'ya yerleşmiş olsa da, Türkler Avrupa geneline dağılmışlardır.² Bu durum Türkiye için yeni bir sosyal kategori olan "gurbetçi Türkler"i yaratmıştır. Gurbetçiler, çeşitli ailevi, ticari ve kurumsal ağlar aracılığı ile Avrupa içindeki ve Avrupa ile Türkiye arasındaki özel ve kamusal alanları, ekonomik ve siyasal alanları birbirlerine bağladılar. Böylelikle, yeni rolleri ortaya çıkmış oldu.

2 Örneğin, Almanya'da 2 milyonun üzerinde, Fransa'da yaklaşık 300.000, Hollanda'da ise yaklaşık 35.000 Türkiye kökenli göçmen yaşamaktadır (SOPEMI, 1997).

Aynı coğrafi, ulusal ve dinsel özellikleri paylaşan nüfusların çeşitli ulusal alanlarda var oluşları, Yunanca kökenli, “dağılma” anlamına gelen *diyaspora* sözcüğüne yeni bir boyut getirmiştir. Daha çok Yahudilerin dağılımı, daha sonraları ise Ermeniler ve Filistinliler için de kullanılan bu kavram, mitsel bir toprak parçasını ve ortak bir din ve dile dayanan kimliği ifade etmek için kullanılmıştır.³ Stephanie de Tapia (1994), Türk göçmenleri için “göçmen sirkülasyonu” terimini geliştirmiştir. Bu terimi, göçmen akımlarını tarif etmek ve “hem ticari, kurumsal, siyasal ve dinsel bilgi ağlarını, hem de güçlü devlet desteğini kullanan bir tür ‘işçi diasporası’nın, varlığını zayıflatan veya güçlendiren çok sayıda bireysel ve ailevi hareketliliği, binlerce yer değişikliği” tanımlamak için kullanmaktadır.

Gurbetçi Türkler heterojen yapılarına rağmen devlet tanımını, örneğin Türk ulus devletini, toprak odaklı algılamaktadırlar. Örgütlenmeleri, mobilizasyonları ve katılımları hem göçmen olarak hem de Türkiye’deki aidiyetlerinin çeşitliliğini yansıtır. Dini kimlikler ve politik ideolojiler üzerine kurulu ticari, ailevi ve kurumsal ilişki ağlarının geliştirilmesi sayesinde Türkiye’nin Avrupa’nın içine sokulması, uluslararası bir topluluğun belirgin sınırlarını çizer.

Bu tür toplulukların yükselişi küresel bir fenomendir. Göçmenler ekonomik çıkarlara, karşılıklı kültürel değişimlere, sosyal ilişkilere ve siyasi bağlılıklara dayanan ilişki ağlarına katılırlar. Göçmenler en azından bir iki nesil boyunca aynı anda birden fazla düzlemde yaşayarak, hayal edilmiş (*imagined*) veya gerçek bir toplum olan anavatanlarıyla bağlarını sürdürebilirler. Bu nedenle, hayal edilmiş bu toplumla kurdukları ilişki aslında yeni bir fenomen değildir. Yeni olan bu ilişkinin organizasyonel boyutudur, yani ilişki ağlarının tesisi, toplulukların oluşturulması ve bölgesel açıdan yeniden tanımlanmış işleyişleridir. Bu tür toplulukların kurumsallaşması, uluslararası topluluğun üyelerinin daha çok (öznel veya nesnel) ortak referans ve çıkarlara dayanan faaliyetlerinin koordinasyonunu gerektirir. Son yıllarda, bu toplulukların

3 Diaspora teriminin kullanımı, tanımı ve analizler için bkz. Bruneau (1994).

oluşumu aynı zamanda “sınır ötesi sosyal ilişkiler kurmayı kolaylaştıran küresel şartlar ve ekonomik belirsizlikler, artan hareketlilik sonucunda ivme kazanan ilişkiler ve iletişim alanındaki gelişmelerin yarattığı bir çerçevede” gerçekleşmektedir.

Ulusötesi toplulukların oluşumu ulus devletin ardından gelen bir fenomendir. Bahsi geçen göç, referans noktası olarak ulus devleti almaktadır. Ulusaşırı toplulukların inşa edilmesine katkıda bulunan göçmenler de mitsel bir ülkeye değil, geldikleri ulus devlete gönderme yapmaktadırlar. Ancak, ulusaşırı topluluk kimliğinin kurucu unsurları gönderme yapılan ulus devletin resmi kimliğiyle aynı olmak zorunda değildir, ki Türkiye örneğinde de durum budur. Bu unsurlar genellikle, göç sırasında edinilmiş, Türkiye ve Avrupa arasındaki bölgesel sınırları aşan kimliğin –Kürt, Türk, Alevi ya da Sünni– yeniden edinilmesi sonucu oluşur⁴ ve Türkiye ile Avrupa arasında bağ kurma görevini üstlenmiş yeni “ulusaşırı aktörler” ortaya çıkartırlar.

Göç sonucunda ortaya çıkan yeni siyasi aktörler, sosyal, politik, etnik ya da kültürel çıkarlarını ve kimliklerini, genellikle göç ettikleri ülkelerin demokrasi adına farklılıkları savunan sistemlerinin desteği ile kurulan örgütler üzerinden yeniden düzenlerler. Bu örgütlerin bir kısmı kökleri Türkiye’ye dayanan ve sürgüne yollanmış, Türkiye’ye yönelik ve Türk devletini düşman olarak algılayan sağ ya da sol, askeri ya da devrimci, dini ya da etnik örgütlerin yerini almıştır. Bu örgütler esasen Türkiye’de sürdürülen siyasete, millet kavramına ve onun dine karşı tavrına tepki olarak ortaya çıkmış hareketlerdir. Avrupa’da bu örgütler Türkiye’de kimliklerini dile getirme olanağından yoksun ya da faaliyet hakkı tanınmayan şahıslar, muhalefet partileri ya da uluslararası kurumlarca finanse edilmektedirler. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından resmi görevle Almanya ve Fransa’ya gönderilen imamlar

4 “Ulusötesi bir topluluk” ve bir “diyaspora”yı birleştiren Kürtler, aslında ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Kürtlerin durumunda etnisite, dil, tarih ve bir toprak parçasıyla tanımlanan, Türkiye sınırları içindeki bir “ulusal” tanıma atıfta bulunur. Göçmen organizasyonları, Türk devleti ile ilişkilendirme şekilleri nedeniyle tanımladığımız anlamda ulusötesi topluluğun bir parçasıdır, ama mobilizasyonları kendi bölgesel devletlerini yaratma isteklerini yansıttığı için klasik diaspora hareketlerine daha yakındır.

örneğinde de görüldüğü gibi, bu şahıslar bir Avrupa ülkesine yerleşir yerleşmez bir araya gelip Türkiye’de yasak olan ancak Avrupa’da faal olarak varlıklarını sürdüren ve anavatanda görülenden daha inançlı ve güçlü bir mobilizasyona sahip tarikatlar kurmuşlardır.

Türklerin (ve genel olarak göçmenlerin) “entegrasyonunu” sağlamak amacıyla ve genellikle bulundukları ülkenin desteği ile kurulmuş örgütler de vardır. Bunların faaliyetleri Türkiye tarafından takdirle karşılanmış ve bu kurumların temsilcileri iki ülke arasındaki ideal araçlar olarak algılanmıştır. Ancak, başka örgütler de bahsedilen bu iki unsuru, yani Türkiye’ye karşı yöneltilen militan faaliyetleri ve göçmenlerin topluma entegrasyonunu kolaylaştıran faaliyetleri birleştirmeyi ve böylelikle tüm Türk göçmen nüfusunu çekim alanına almayı amaçlamıştır. Fazilet Partisi ve Saadet Partisi gibi siyasal partilerinin de belli ölçülerde kaynaklık eden Milli Görüş teşkilatı bu tip örgütlere örnektir. Ancak, bir bütün olarak ele alındığında, ister halen Türkiye’de faal olan siyasi gruplar tarafından kurulmuş olsun, ister Türkiye’deki ya da Avrupa’daki işçi hareketlerinin değişimi sonucunda ortaya çıksın, ister göç alan ülkelerin girişiyle kurulmuş olsun, özellikle 1980’li yıllardan itibaren tüm bu örgütler söylemlerinde ağırlıklı olarak kültür ve kimlik unsurlarına yer vermiştir. Bunu yaparken vurguladıkları boyut, ideolojik duruşlarının bir yansıması olmuştur: ulusal kimlik, dinsel, etnik, dilsel ya da bölgesel kimlik; ya da politik kimlik.

Bu derneklerin ortaya çıkmasıyla kimliklerin parçalandığı ve yeni aidiyetlerin ifade edildiği bir süreç başlamıştır. Kimlik parçacıklarının tanınma isteği, bütün bu farklılıkların kamu alanına hücum etmesine yol açmıştır. Ancak, bu farklılıklar sadece Fransa ve Almanya bağlamında değil, Türkiye’nin resmi temsilcilikleri içerisinde de dile getirilmiştir. Her bir farklı eğilim, Türkiye’den köklenen topluluğun içerisindeki yeni çatışmalarda bir başka bölünme noktasını teşkil eder. İşte bu bölünme içinde etnisite kavramı, insanların kendilerini Türk ya da Kürt, Sünni ya da Alevi; aslen Doğulu ya da Batılı olarak tanımlaması sonucu yeniden icat ve tarif edilmiştir.

Çeşitliliğin ifadesi, topluluğun yapısını sarsmaz. Aksine, ilişki ağı içinde büyüyen anlaşmazlıklar ulusaşırı topluluk açısından bir ayrılmanın (*sunderance*) değil, kapanmanın (*closure*) işaretidir. Her bölünme, “parçalanmış”, “ihtilaflı” ve ancak “ulusaşırı” olarak tanımlanabilen bir topluluğun oluşumuna katkıda bulunur. Bireylerin bu oyunu oynamaya devam etmesini sağlayan ihtilaflı ilişkiler ve içsel rekabetler, aykırı bir şekilde topluluk içinde üst üste binen dayanışma bağlarını güçlendirir ve böylece oluşturulmuş “ulusaşırı toplulukla” özdeşleşmeyi artırır. Kuruluşlar ve onların Türkiye’deki temsilcileri arasındaki bağ, birbirlerine karşı mesafeli durma çabalarına ve faaliyetlerinin Türk ailelerinin Fransız ya da Alman toplumlarıyla “entegrasyonunu” kolaylaştırmasına rağmen, siyasi alanda faal olan göçmenleri üye oldukları kurumlara, etnik ve politik etiketlerinin özelliklerine bağlı olarak birbirleriyle ilişkilendirir. Ancak ilişkilendirmenin ortak paydası ister coğrafi ya da sosyal, ister politik ya da kültürel olarak tanımlansın, Türkiye referansıdır. Bunun sonucunda, kurucu göçmen kimliklerinin etkisini arttırmak, uluslararası kamuoyunu ve uluslararası kurumları daha duyarlı hale getirerek Türk siyasi yaşamını daha kuvvetli etkilemek ve nihai olarak Türkiye toplumunu yeniden tanımlamak amacıyla inşa edilen ulusaşırı topluluğun üzerine kurulduğu yeni bir etnisite “icat edilir”.

Ancak, kendi adına Türk devleti de bu ulusaşırı topluluğun oluşumuna müdahale eder ve bir tür “düzenleyici” işlevi görür. İkili anlaşmalarca kabul edilen anadilde eğitim hakkı aracılığıyla Türkiye, göç verdiği ülkelerde yaşayan vatandaşlarının Kemalist söylemde dile getirilen ve Türk devleti tarafından kontrol edilen milli ideolojiye bağlı kalmalarını garanti altına almaya çalışır. Böylelikle adeta, Türkiye’nin fiziksel sınırları dışında yaşayan insanlardan da oluşsa, bir Türk vatandaş topluluğu fikrini sürdürmeyi amaçlamaktadır. Sonuçta varılan nokta, ulusu vatandaş topluluğu ile ya da tam tersi, vatandaş topluluğunu ulusla bağlantı halinde tutmaktır. Ancak her iki durumda da aidiyet topraktan koparılmıştır.

Vatandaşlar devletle ortak bir kimlik talep eder, ulusla değil. Uluşasıırı topluluğun milliyetçiliği kültürel, etnik ve hatta dini açıdan

homojen değildir (Brubaker, 1998). Aksine, Kemalist devleti ve Türk ulusunu yaratma projesinin özünde yer alan türdeşlik, göç esnasında ifadesini bulan antropolojik unsurlarına ayrılmıştır. Bu evrim, göç alan ülkelerin uyguladıkları entegrasyon politikalarının Türklerin çeşitli Avrupa devletlerine nasıl entegre olacaklarını ve ulus devletler ile Türkiye'nin de katıldığı uluslararası Avrupa kurumlarının karşılıklı karmaşık ilişkilerini de etkilemesinin bir sonucudur. Ulus devletlerle ilişkilendirildiğinde “marjinal” kalan kimlikler, aslında, artık yurtla (toprakla) ilintilendirilmeyen yeni bir etnik “merkeziyetçiliğe” sebep olmaktadır.

KATILIM VE MOBİLİZASYON İÇİN YENİ BİR ULUSAŞIRI ALANIN DOĞUŞU

Ulusötesi toplulukların doğuşu üzerine yapılan çalışmalar sömürge sonrası göçe ve bireylerin anavatanlarıyla sürdürdükleri ekonomik ilişkilere vurgu yapmaktadır. Böylelikle, uluslararası aktörler iki siyasi alanda iş görmektedir. Avrupa Birliği bağlamında bir uluslararası topluluk, üye devletlerin sınırlarını aşar. Bazı ilişki ağları yerel olarak, göç edilen ülkede gerçekleştirilen girişimler sonucunda kurulur. Bazıları anavatan-dan köklenir. Bazıları ise Avrupa Birliği Parlamentosu veya Komisyonu gibi ulusüstü kurumlarca teşvik edilir. Ulusüstü kurumların müdahalesi, uluslararası toplumları Avrupa düzeyinde doğrudan faaliyette bulunan lobi grupları ile eşit seviyeye çıkarmış ve faaliyetlerini uluslararası olarak tanımlanmıştır.

Türk dernekleri, Avrupa'ya yayılan bu “örümcek ağı”nın bir parçasıdır. Amaçları ve faaliyetleri 1986 yılından beri göçmen kurumlarına faaliyetlerini koordine edebilmeleri için para aktaran Avrupa Parlamentosu'nun amaçları ile yakından ilişkilidir. “Göçmen Forumu”, bu girişimin sonucu olarak doğmuş yeni bir uluslararası yapıdır. Forum varlığını Avrupa Birliği'nin bütçe politikasına borçlu olsa da, amacı “Avrupa Birliği dışından gelen ama buraya yerleşmiş toplulukların kendilerini ifade edebilecekleri, savlarını gündeme getirebilecekleri ve AB yetkililerinden aldıkları bilgileri yayabilecekleri bir platform

haline gelmek”tir. Bu tür topluluklar, AB üyesi sosyal refah devletleri ve bu devletlerin eşit haklar, insan hakları ve evrensellik söylemleri üzerinden siyaset yapan liderleri tarafından, ırkçılık ve yabancı korkusu (*xenophobia*) ile mücadele etmek amacıyla desteklenmektedir.⁵

Türk dernekleri kurulduğu günden beri Forum içinde önemli bir rol oynamışlardır. Türk göçmenleri yerel, ulusal ve hatta uluslararası da Avrupa düzeyinde temsil yeteneklerini kullanarak, kamu yetkililerince tanınan büyük ölçekli faaliyetler düzenleyerek ve tüm etnik, dinsel, dilsel ve ideolojik farklılıkları içine alan ve daha çok Almanya’da faaliyet gösteren dernek federasyonları bünyesinde örgütlenerek, kendilerini bu ilişkiler ağına sokmayı başarmışlardır.⁶

Forum, göçmen derneklerinin kurulmasını teşvik etmenin yanı sıra, AB üye devletleri tarafından kurulabilecek “ulusal dayanışma grupları” ve üçüncü ülkelerin ve “devletsiz” halkların aralarında oluşturabilecekleri “bölgesel dayanışma grupları”nın⁷ da kurulmasını teşvik eder. Kürtlerin Avrupa’da kurumsal meşruiyete ulaşması bu çerçevede içinde gerçekleşmiştir.⁸ Göç alan ülkelerin ortak tutumlarıyla oluşan prosedür, Avrupa’daki göçmenlerin temsilinde anavatanlara da rol verilmesine sebep olmuştur. Bu da göçmen halkların hareketlerine, daha doğrusu bu halkların hem ulusal, yerel ve etnik aidiyetleri, hem de anavatanlarındaki kimlik bölünmeleri konusunda öne sürecekleri savlara bir meşruiyet zemini sağlamıştır. Avrupa kurumlarına yönelik ikâmet, vatandaşlık, sınır dışı edilmekten korunma hakları gibi taleplerin

5 Eurobarometre’nin 1990 yılında yaptığı bir araştırmada, ankete katılanların yüzde 29’u göçmenlerin haklarının kısıtlanması gerektiğini savunmuşlardır. 1992 yılına gelindiğinde bu rakam yüzde 34’e ulaşmıştır. Benzer şekilde, 1992 yılında ankete katılanların yüzde 60’ı Akdeniz havzası göçmenlerinin belirli kısıtlamalar dahilinde gelişlerini kabul etmişken, 1993 yılında bu oran yüzde 46’ya inmiştir. *Eurobarometre*, Aralık 1992.

6 Forum’da 16 Türk derneği temsil edilmektedir. Bunlardan on tanesi dernek federasyonları içinde yer almaktadır.

7 Bölgeler Kuzey Afrika (Magreb), Sahra-altı Afrikası, Latin Amerika, Karaipler ve Türkiye olarak tanımlanmıştır. Diğer bölgeler, aralarında coğrafi ve kültürel yakınlık bulunan ülke topluluklarından oluşmasına rağmen, Türkiye tek başına bir bölge olarak ifade edilmiştir.

8 Türk göçmen nüfusunun yüzde 30’unu oluşturan ve Avrupa’nın çeşitli ülkelerine dağılmış olan Kürtler, sadece kendi kendilerini tanımlama yoluyla teşhis edilmelidirler.

yanı sıra, göç sonucunda oluşan kimlikler bağlamında ifade edilen çıkarlar da henüz inşa aşamasında bir Avrupa’da hareket alanı bulmakta, böylece yeni temsil ve müzakere şekil ve yapılarının doğmasına yol açmaktadır.

Böylelikle Türkiye’yi bir kimlik kaynağı haline dönüştüren ve Avrupa’nın içine alan, Avrupa’yı da politik mobilizasyon ve hak talepleri için bir meşruiyet kaynağı haline getiren, yeni bir ulusötesi Avrupa siyasi alanı ortaya çıkmaktadır. Avrupa ülkeleri arasındaki farklılıklar göçmenlerin siyasal katılım şekillerini ve stratejilerini etkiler. Göçmenlerin talepleri, göç alan ülkelerin genel kurumsal yapısının dokusuna işler ve Türk göçü sonucunda oluşan toplulukların düzen ve politik hareketliliklerinin nasıl “ulusallaştırıldıklarını” öne çıkarır. Böylece, göç ettikleri ülkenin koyduğu oyun kurallarına nasıl uyduklarını gösterir. Başka bir deyişle, derneklerde örgütlenen gruplar da, devletlerle toplu haklar ve kendilerine özgü kimlik haklarını elde etmek için müzakereye girdiklerinde, resmi yetkililer ve ulusal kurumların kullandıkları araçların aynılarını kullanırlar. Ancak, uluslararası ağlar doğrudan ulusüstü Avrupa kurumları seviyesinde de iş görebilirler ve bu durum ulus devletleri zor duruma düşürebilir.

Aslında, Avrupa çıkar ve kimlik talepleri için elverişli bir açık alan haline gelmektedir. Aynı zamanda, Avrupa, devletler çerçevesini aşan kimliklerin ve/veya çıkarların tanınmasını talep eden halk topluluklarını da kendisine çekmektedir. Göçmen nüfus bu duruma ulusal politikaları etkilemek amacıyla Avrupa düzeyinde faaliyet gösterme hakkına sahip olan diğer çıkar grupları gibi yaklaşmaktadır. Bu durum, hem ulusal hem de Avrupa düzeyinde temsil güçlerinin artmasına imkân sağlamaktadır. Gelişen yeni dayanışma biçimleri “ulusallaşma”yı aşan göçmen nüfus faaliyetleri arasına kendini yerleştirmiştir. Dernekler içinde faal olan göçmen nüfusların ulusal sınırları aşan bir politik yapıyla özdeşleşmeleri böylelikle açıklık kazanır. Bu çeşit bir katılım, “toprak dışı” (*extra-territorial*) olarak tanımlayabileceğimiz bir vatandaşlık türüne de ön ayak olur. Ancak bu “toprak dışılık” Türkiye’yle değil, göç edilen ülkeyle ilişkilidir. Bu kavram, bir Avrupa alanı yarat-

ma taahhüdünü barındırır⁹ ve bu taahhüdü Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşayan tüm Türk göçmenlerini de içine alan yeni dayanışmaların oluştuğu ulusal sınırların dışına taşmış alanda yerine getirir.

Bu durum, Avrupa Birliği'nin yapısı ile de ilişkilidir. AB'nin yapısı bölgesel, dini ya da mesleki olsun, çeşitli örgütlenmelerin birbirleriyle yarıştığı ve etkileşime girdiği, ulusaşırılık mantığının şekillendirdiği bir ulusaşırı sivil toplum yaratmış ve böylelikle de demokratik toplumlarda görülen parçalanmışlığı daha da belirginleştirmiştir. Bu örgütlenmelerin her birinin kutuplaşması ulusaşırı, ulusal unsurundan arındırılmış bir kamu alanı yaratılmasına yol açmıştır.¹⁰ Bu alanda, değişik geleneklere sahip aktörlerin birbirleriyle olan etkileşimlerinin yoğunluğu ve sınırları aşan örgütlere üye şahıs ve grupların faaliyetleri sayesinde, ulusaşırı toplumlar siyasi olarak sosyalleşebilmektedirler. Aynı aktörler, içinde bulundukları bu alanda uluslar ve onların kurumları dışında gerçekleşen yeni bir siyasi kültür alışverişini yapmayı da öğrenirler. AB üye ülkelerinde yaşayan üçüncü ülke vatandaşlarının oluşturduğu bir Avrupa toplumuyla özdeşleşmeye varan bir siyasi katılım ve ulusal toplumların sınırlarını aşan bir alandır. Aynı anda değişik alanlarda gerçekleşen siyasi katılımdan doğan dinamik, değişik siyasi değer sistemleri ve kültürler arasında etkileşimi hızlandırır ve ulusaşırı faaliyet, örneğin ulusaşırı milliyetçilik için zemin hazırlar.

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİ YENİDEN TANIMLAMAK

Uluaşırı milliyetçilik kavramı iki ya da daha fazla alan arasında yaşanan sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi geçişler sonucunda doğar: Çeşitli siyasi kültürlerin faaliyetlerini yeniden bir araya getiren “diaspora” alanı ve “hareket” alanı. Bu durum, karşılıklı ve birbirlerine bağımlı etkiler anlamına gelir. Türk göçmenler bu alanlar arasında gezinir, göç esnasında edinilen, dernekler çerçevesinde kurumsallaştırılan ve Avrupalı yetkililer tarafından meşruiyeti tanınan siyasi değerler ve normları taşırlar. Kürtlerin durumu budur. Kürt göçmenler, Türk top-

9 Bağlılık ve katılım anlamında vatandaşlık üzerine bkz. Leca, 1987.

10 Bu konuda bkz. Appadurai, 1996; Cohen, 1997 ve Laguerre, 1998.

luluğundan farklı bir kültürü, tarihi ve dili olan bir topluluk olarak militanları aracılığıyla seslerini duyurma çabası ve Türk göçmen grubundan ayrı bir “Kürt topluluğu” olarak tanınma arayışı içindedirler. Türkiye’deki çeşitli “milliyetçilikler” arasında bir çatışma halini alan bu farklılaşma, Kürtleri “azınlık” olarak uluslararası toplumun içine yerleştirir. Kürtlerin tanınma isteği, bu tür taleplerin sadece göçmenlerden gelmediğini, aynı zamanda hem Almanya’da bir azınlığın içindeki bir azınlık, hem de Türkiye’de bir azınlık olarak ikili bir azınlık statüsü talep eden gruplardan da geldiğini gösterir. Kürtler Avrupa’da Türkiye’ye oranla daha çok siyasi kaynağa sahiptir. Bu nedenle de tanınma taleplerini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği Mahkemesi ve Avrupa Parlamentosu önüne getirmekte, böylece Türkiye’ye, merkezi bir güç tarafından verilmiş resmi kurumsal temsil hakkı sayesinde “azınlık” olarak tanındıktan sonra geri dönme-yi amaçlamaktadırlar.

Ancak, “azınlık” kavramının tanımı net değildir. Hukuksal alanda bile, azınlıkların tanınma biçimleri konusunda belirsizlik vardır. İnsan Hakları Konvansiyonu’nun önerdiği tanım oldukça geniştir: “Azınlık terimi sayıca nüfusun geri kalanından az olan ve üyelerinin kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ve dillerini koruma isteği taşıyan topluluktur.”¹¹ Türkiye’de azınlık kavramı sadece dini farklılıklara göre tanımlanmış eski *milletler* için kullanılırdı. 1923 Lozan Antlaşması azınlıklara dillerini ve dini ve eğitim kurumlarını korumayı da kapsayan kültürel hakların yanı sıra, hukuksal ve siyasi statü de vermiştir.¹² Bu statü ve kavram, kültürel, dilsel ve hatta dinsel türdeşleştirmeye maruz kalan halklar için geçerli değildir. İslâm dinine inandıkları için Türk ulus devleti içinde asimile olan tarikatlar, Aleviler, Kürtler gibi Müslüman çoğunluğu oluşturan nüfuslar kurumsal temsil hakkından faydalanamazlar. Bu grupların, özellikle de organizasyon yapıları ve istekleri ulusal toplulukla çelişki içerisinde olan tarikatlar tarafından dile getirilen tanınma arzuları, Fransız modelini örnek alarak merkezi-

11 1991 Konvansiyonu, madde 2. (Sudre, 1995: 156)

12 Rum, Musevi ve Ermeni azınlıklar 1926 yılında bu ayrıcalıkları reddetmişlerdir.

leştirme, cumhuriyetçilik ve laiklik temeline dayanan Türk devletinin tepkisini çeker. Bu talepler günümüz Türkiye'sinde açıkça görülebilen yeni çatışmalara yol açmaktadır: ulus devletin oluşumundaki çelişkileri ortaya koyan etnik dilsel, dinsel ve ulusal ayrılıklar.

En derin çelişki ise, İslâm dini etrafında berraklaşmaktadır. İslâm'ın bir siyasal güç olarak ortaya çıkışı, ülkeyi “laik” ve “Müslüman” olarak tanımlanan iki tarafa bölen bir polemik yaratmıştır. 1997 yılından bu yana, bu tartışma gazeteleri de bölmüştür (Kastoryano 1997a). Tıpkı Fransa'da olduğu gibi, türban devlete karşı direnişin ve bireysel özgürlüklerin bir sembolü ve aracı haline gelmiş ve hem dindar hem de dindar olmayan insanlar arasında heyecan yaratmıştır. Ayrıca, tartışılmaz bir kimlik unsuru olarak resmi kimliğin mobilizasyon yeteneğini sorgulamış, onun “ulusal vicdan” ve devletin kurumları içerisindeki *tanımlanmamış* yerini şüphe konusu yapmıştır. Bir azınlığın taleplerini simgelediği Fransa'nın aksine, Türkiye'de türban bir “güç sahibi olma” (*empowerment*) isteğinin sembolüdür. Gerçekte, siyasal İslâm'a karşı verilen ve ona karşı duygu ve heyecan yaratmayı amaçlayan mücadele, bireysel inançtan ulusun inancına, kolektif kültürden, onun siyasal alanda tanınmasına dek uzanan bir yelpaze üzerinde, siyasal İslâm'ın doğası hakkında bol miktarda açıklama yapılmasına yol açmaktadır. Böylece, aslında siyaset ve dinin ayrılmasını amaçlarken, ikisi arasında bir kesin ayırım yapmanın ne kadar zor olduğunu ortaya koyar.

Türkiye'de devletin ve dolaylı da olsa ordunun uzun yıllardır siyasal İslâma savaş açmış olmasına karşın, doğrudan başbakana bağlı olan Diyanet İşleri Başkanı, söylediklerini yüksek otoritenin sesi olarak yansıtan medya sayesinde, kamusal alanda giderek daha önemli bir yer kazanmaktadır. İslâm'ın sadece İslâmcı partinin tekeline girmesini istemeyen resmi söylem, sık sık “Türk halkının yüzde 99.9'unun Müslüman olduğunu ve devletin İslâmı ihmal etmediğini” tekrarlamaktadır. Avrupa'da Türk göçmenlerin yaşadığı ülkelerdeki Türk konsoloslukları içerisindeki Diyanet İşleri Başkanlığı'nı temsil eden DİTİB (Diyanet İşleri Türk İşçiler Birliği) adlı örgüt, “resmi İslâm”

söylemini yayma görevi sayesinde, milliyetçiliğin içeriğini etkilemiştir. Türk devleti, Milli Görüş ve tarikatlar çerçevesinde göçmenlere sunulan İslâmî ve cumhuriyetin laik ilkelerine muhalefet eden siyasal partilerin yaydığı “muhafız” İslâm’la mücadele etmek için Diyanet’i Avrupa çapında yaygınlaştırmıştır. Laik devlet böylece İslâm’ı belirgin biçimde bir ulusal kimlik unsuru olarak öne sürmüş ve yurtdışındaki konsolosluk sistemi içerisinde kurumsallaştırmıştır. Bu gelişme, Türk milliyetçiliğinin hem ülke içinde hem de dışında yeniden tanımlanması sonucunu doğurmaktadır.

Göçmenler arasında “cumhuriyet yasağından” kurtulan tarikatlar, Türkiye’de de siyaset oyununu oynayan çıkar grupları olarak yeniden ortaya çıktılar. Tarikatların ulusal siyasetteki güç ilişkilerinin yeniden kurgulanmasında ve İslâm’ın halk kültürü ve inancındaki yerinin belirlenmesinde oynadıkları rol tartışılmazdır.¹³

Aleviler ise, siyaset sahnesine cumhuriyetin dostları olarak yeniden girdiler; aynı cumhuriyetin onları tarikatlarla aynı kefeye koyup kamusal alanın dışına atmış olmasına rağmen. 1990’lardan bu yana dernekler etrafındaki mobilizasyonları ve edindikleri görünürlük, kamuoyunu Alevilerin tarihsel, politik ve sosyolojik gerçeklerine karşı hassaslaştırdı. Tüm Türk halkı, onların inanç sistemine özel bir dikkat göstermektedir.¹⁴ Buradan çıkan soru şudur: Türkiye’de siyasal hayata entegrasyonları ve kazandıkları görünürlük, ne ölçüde göçmenler arasındaki imajlarıyla ilişkilidir? Aslında, Aleviler başından beri dine

13 En azından Nurcu tarikatının lideri Fethullah Gülen’in mesajı budur. Tarikat hakkında daha fazla bilgi edinmek ve bu oluşumu daha iyi anlayabilmek için bkz. Mardin, 1989. 1980’li yıllardan beri, tarikatın lideri Fethullah Gülen, İslâm dininin laiklikle bağdaştığını ve Türklüğü ulusal sınırlar dışında tanımlamanın yararlarından söz etmiştir. Fethullahçı hareketin görsel ve yazılı medyada, kamu oyu önünde ve hatta siyasi çevrelerde ve aydınlar arasında önem kazanmasının nedeni, tarikatın yurtdışında İslâm dinini, Türk dilini ve toprakları üzerinde kuruldukları ülkenin dilini öğretmeyi amaçlayan 400’den fazla okul açmasıdır. En azından Türkiye’nin içinde bulunduğu ulusal şartlar içinde, özellikle son yıllarda Türk İslâm’ı üzerine verdiği demeçler, Gülen’i devletin, ulusun ve dinin gücünü kendi bünyesinde bir araya toplamış bir “Türk kimliği üzerine arabulucu” haline getirmiştir.

14 İlginçtir ki 1980’li yıllardan beri devlet temsilcileri ve hükümet üyeleri, her yıl Ağustos ayında Orta Anadolu’da yapılan ve medyanın da büyük ilgi gösterdiği dini kutlama törenlerine katılmaktadırlar.

ve İslâmî ibadete “mesafeleri” nedeniyle Avrupa şehirlerindeki yetkililerin dikkatini çekmişti. Göçmenler arasında ve Türkiye’de sergiledikleri dogmatik olmayan, yani modern İslâm anlayışları, Türkiye’deki siyasal sınıfın resmi tanımaya kadar varmasa da değişen tutumunda ne derece rol oynamıştır? Ya da devlet için bu, Aleviler kendilerini laik devletin yanında tanımladıkları için, siyasal alandaki etnik ve dinsel bölünmelerle mücadele etmenin bir yolu mudur? Her iki durumda da, ulusal sınırların içerisinde ve dışında yaşanan paralel gelişmeler, bu iki alanın karşılıklı bağımlılığını ve milliyetçiliğin yeniden tanımlanmasında nasıl rol oynadıklarını açıkça gösteriyor.

Bugün, siyasal alan ve hareketliliğin yeniden tanımlanmasını gerektiren bir durum değişikliğine tanık olmaktayız. Başlangıçta Türkiye’den gelen göçmenler, Avrupa’yı Türkiye siyasetinin bir uzantısı haline getirerek, ifadesini Avrupa’nın sosyal sınıflarında bulan ayrılık ve çatışmaları dönüşüme uğratmıştı. Bugün, yaşadıkları Avrupa ülkeleri tarafından tanınan ve meşruiyet sağlanan organizasyonları ve Türkiye’deki mobilizasyonları, Türkiye’deki aktif siyasal hareketlere ve milliyetçilik söylemine yeni bir içerik getiren bir siyasal transferin varlığını göstermektedir.

Bu transferler, kültürel, ekonomik ve sosyal alanlarda da iki şekilde gerçekleşmektedir. Yeni iletişim araçları, özellikle de Türkiye’den göçen Türk, Kürt, Alevi veya Sünni aileler arasında hızla yaygınlaşan uydu televizyonlar aracılığı ile sesleri yükselmektedir. Aslında, 12 ile 14 adet devlet ve özel TV kanalından gelen imgeler sayesinde bu aileler, günlük olarak Türkiye’de yaşamaktadır. Göçmen toplulukları üzerindeki bariz etkilerinin yanı sıra, bu TV yayınları Türkiye’de yaşayanlar için bölge ve aidiyet arasındaki bağlantının belirsizleştiği bir dönemde gerçekleşmektedir. Aidiyet bölgesi (*territory of belonging*) yerel kalırken, referans bölgesi (*territory of reference*) ulusal/dinsel hale geliyor (bu da aslında müzakereye açık); ikâmet bölgesi (*territory of residence*) ise Fransa, Almanya, Hollanda veya kısaca, Avrupa.

Bu transferler Türk devletini politik, sosyal hatta ekonomik bir aktör olarak uluslararası topluluğun içine yerleştiriyor. Türkiye, göçmen

aileleri üzerinde etki sahibi olan ve kendini “çokkültürlü” olarak tanımlayan (çeşitli devletlerce de böyle tanınan) bazı organizasyonlarla da ilişkilerini geliştirmektedir. Bunların faaliyetleri, genel olarak grubun “ortak bir milliyet”e dayalı “etnik” bir tanımı üzerine kurulmaktadır. Ulusal topluluk idealini “birleşik bir topluluk” olarak tanımlamak isteğini gösterircesine, Türk devleti kendini Türk kimliğinin ulusal/dinsel veya politik olmak üzere değişik boyutları ile ilişkilendirmektedir. Bu çabaların amacı, kamuoyundaki Türkiye imajını değiştirerek bu imajı gurbetçi Türkleri bir “topluluk” (*community*) gibi “sunmak” için kullanmaktır. Türk göçmenler arasından çıkan siyasal aktörler ise devletin bu çabalarına her iki devletçe tanınan lobi grupları kurarak cevap veriyorlar. Bu gruplar topluluğun kendi organizasyonlarına dayanmakla beraber, sadece Türk siyasetinin değil, Alman siyaset sisteminin de içinde yer alır veya ona muhalefet eder. Böylece Alman hükümetinin tüm resmi politikalarına Türkiye, Türkiye’ninkilere ise Almanya aracılığı ile karşılık vermektedirler. Güçleri ekonomik başarılarına bağlıdır. Türk iş adamlarının kurduğu dernekler olarak pek çok bölgede örgütlendikten sonra, hem bulundukları ülkenin hem de Türkiye’nin ulusal siyasetini etkilemeye çalışırlar.¹⁵ Ekonomiyi siyasetin hizmetine koşarak, Türk iş adamları her iki alanda da yetkililerle giderek artan bir pazarlık imkânına sahip olmaktadır. Benzer biçimde, Türkiye’nin ulusal siyasetinde büyük etki sahibi olan başlıca iş dünyası örgütleri, Brüksel’de de ofis açarak Avrupa Komisyonu’nun Türkiye’nin AB’ye entegrasyonu konu-

- 15 1991 yılında Belçika’da yayınlanan bir rapora göre, Türklerin doğrudan ve dolaylı olarak ekonomiye katkıları yaklaşık 57 milyar Alman Markı olarak tahmin edilmektedir. Bu rakam devletin yabancılar için yaptığı 16 milyar Alman Marklık harcamanın çok üstündedir. Almanya’da yaşayan 1.8 milyon Türk arasında, 1992 yılı itibariyle restoran işletmeciliğinden endüstriye kadar uzanan geniş bir yelpaze üzerine dağılmış 150.000 Türk, 75.000 Alman işçi çalıştıran, ticaret hacmi 25 milyar Alman Markını bulan ve 1991 yılında 1 milyar Alman Markı vergi ödeyen 35.000 girişimci bulunmaktadır (*The Economic and Political Impact of Turkish Migration in Germany*, Zentrum für Türkeistudien, Mart 1993). Detaylı bilgi için bkz. Zentrum für Türkeistudien, *Konsumgewohnheiten und wirtschaftliche Situation der türkischen Bevölkerung in der Bundesrepublik Deutschland*, Essen, Eylül 1992. Adı geçen merkez, Almanya’daki Türk göçmenlerin sahip oldukları şirketler hakkında, ticaret hacmi, istihdam ve vergi bilgileri gibi kriterleri de inceleyen raporlar hazırlamaktadır.

sundaki kararlarını etkilemeye çalışmaktadır. Bütün bunlar, aslında “ulusaşırı” hale gelen bir milliyetçiliğin oluşumuna katkıda bulunuyor; tıpkı karşısındaki milliyetçi hareketlerin, örneğin Kürt milliyetçiliğinin mobilizasyonunun Avrupalı ve uluslaşırı olması gibi.

SONUÇ

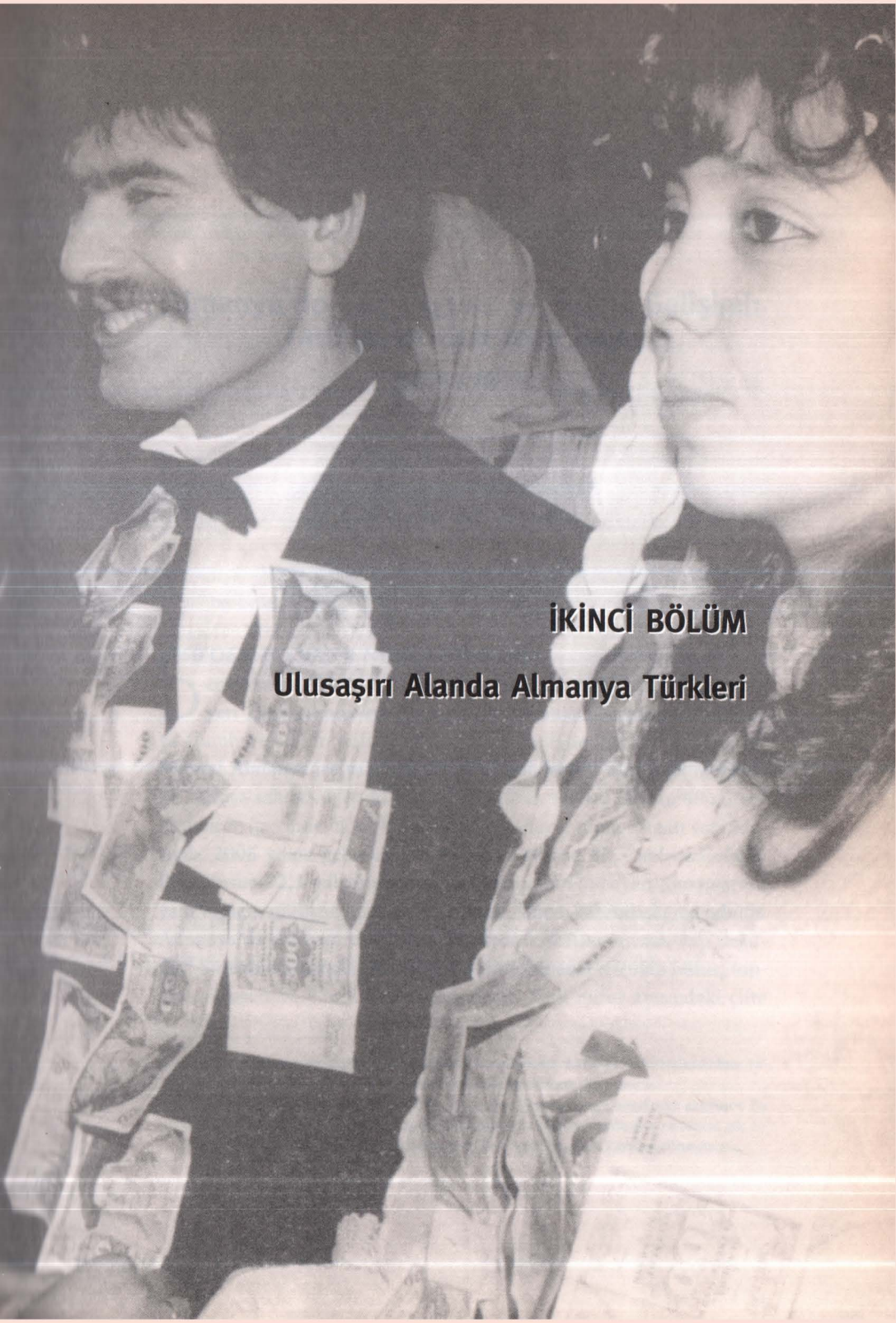
Uluslaşırı milliyetçilik 19. ve 20. yüzyılın toprağa bağlı milliyetçilik anlayışından çok farklı olan günümüz milliyetçiliğine şekil vermektedir. Uluslaşırı topluluklar ortak referanslar üzerine inşa edilir ve yeni milliyetçilik ifadelerinin beslediği kimlik taleplerini içinde barındıran “toprak unsurundan arındırılmış bir ulus” kavramına aidiyet duygusunu su yüzüne çıkarır. Bu durum beraberinde, ulus devleti olduğu kadar kültürel ve topraksal olarak tanımlanmış siyasi yapıyı da zor duruma düşüren toprak, ulus ve siyasi alan arasındaki bağların yeniden tanımlanmasını getirir.

Bu ayrılık hiç şüphesiz kendine uluslararası, daha doğrusu Avrupa platformunda yer arayan Türk devletini zayıflatmaktadır. Ancak, aynı zamanda, çeşitliliğe, parça parça düzenlere ve çoğu zaman birbirleriyle çakışan iç ilişkilere rağmen, göçmenlerin eşit haklar için mücadele verdikleri süreçte kazandıkları *know-how* ve demokratik siyasi değerleri sunarak, uluslaşırı milliyetçilik Türkiye’deki sosyal ve siyasi değişime katkıda bulunacak bir itici güç olabilir.

Bu demektir ki, uluslaşırı milliyetçilik çift ya da çoklu vatandaşlık durumunu gerektirmektedir. Birden çok ülkenin vatandaşı olunacağı için sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi katılım için asgari iki ayrı alan var olmaktadır. Çoklu vatandaşlık, topluluk içinde yaşayanlara verilen yeni toplumsal görevler de dahil olmak üzere, bir topluluğun ahlaki ve siyasi değerlerini algılamada yeni alternatifler sunmaktadır (Pickus, 1998). Bazıları “çifte vatandaşlık” kavramını batı demokrasisini anavatanda uygulamaya yarayacak bir araç olarak, başka bir deyişle bir “demokratik etki” kaynağı olarak görmektedir.

Ulus devletlerin iç işlerinin ve birbirleriyle olan dış ilişkilerinin bağlantılı oldukları göz önünde bulundurulduğunda, uluslaşırı toplu-

luklar Türkiye için hem bir sorun hem de fırsat teşkil etmektedir. Bir devlet olarak Türkiye'nin kimliğini müzakere konusu yaptıkları için bir sorun, genel küreselleşme süreci içerisinde entegrasyonunu ve egemenliğini onayladıkları içinse bir fırsat teşkil etmektedir. Bu durum ulusaşırı toplulukların paradokslarından biridir. Ulusaşırılık bir yandan ulus devletlerin siyasi, kültürel ve topraksal birimler olmasını sorgularken, diğer yandan devletlerin üstlendikleri rolü de kuvvetlendirmektedir. Kısacası, ulusaşırı faaliyetler devletleri dışarıdan etkilemeyi amaçlar. Bu nokta, asıl hedefleri ulusal düzeyde tanınmak olan ulusötesi aktörlerin, Avrupa düzeyindeki temsiliyetlerini güçlendirme çabaları sırasındaki talepleriyle belirgin hale gelmiştir. Açıkça belirtilmelidir ki, Avrupa düzeyinde en fazla faaliyette bulunan grup olan militanlar, devleti son kertede hesaba katmaları gereken, tek karşıtları olarak görmektedirler.

İKİNCİ BÖLÜM

Ulusası Alanda Almanya Türkleri

Almanya'da Göç Olgusu ve Nüfus Gelişimi: Tarihçe ve Geleceğe Bakış

RAINER MÜNZ

1950'DEN BU YANA NÜFUS GELİŞİMİ

Demokratik Almanya Cumhuriyeti ile Federal Almanya Cumhuriyeti 1949 yılında kurulmuştur. O zamanlar Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin nüfusu yaklaşık 18,8 milyon kişiden oluşuyordu. Federal Almanya ise yaklaşık 49,3¹ milyon kişiyle küçümsemeyecek bir nüfusa sahipti. Her iki Alman devletinin toplam nüfusu 68 milyonun biraz üzerinde idi ve bu nüfusun neredeyse tümü Alman vatandaşıydı. 2006 yılına gelindiğinde Almanya nüfusu 82,5 milyona ulaştı. Bu nüfusun 72,3 milyonu ikinci bir uyruğa tabi olmayan Almanlardır, yani toplam nüfusun % 87,7'si yalnızca Alman vatandaşlığına tabidir. Almanya'da yaşayan yaklaşık 6,7 milyon kişi Alman vatandaşı değildir.² Sürekli ikametgâhı Almanya'da olan yabancı uyruklu nüfus, toplam nüfusun % 8'inin biraz üzerindedir. Yerli nüfus arasındaki çifte

-
- 1 Gerek o günlere gerekse günümüze ait nüfus istatistiklerinde Almanya'da konuşlandırılmış yabancı askerler ve bu askerlerin yabancı uyruklu aileleri dikkate alınmamıştır.
 - 2 Yabancı ülke vatandaşlarıyla ilgili veriler Yabancılar Merkez Kayıt Dairesi'nden alınmıştır. Bu sayı 2004'te yaklaşık 600.000 kişi azaldı. Bunların çoğu kaydını sildirmeden yurtdışına göç etmiş, bir kısmınınsa, Alman vatandaşlığına geçtikleri halde buradaki kayıtları silinmemiştir.

vatandaşların sayısı takriben 3,5 milyon kişidir. Bu da ikametgâhı olan nüfusun³ % 4,2'sine tekabül eder.

Almanya'da yaşayan 6,8 milyon yabancıнын çoğu (5,4 milyon) başka bir Avrupa ülkesinin vatandaşdır. En büyük grubu 1,8 milyonla Türk vatandaşları oluşturmaktadır.⁴ 2,1 milyon kişi ise Avrupa Birliği üyesi ülkelerden birinin vatandaşdır (bkz. Tablo 2).

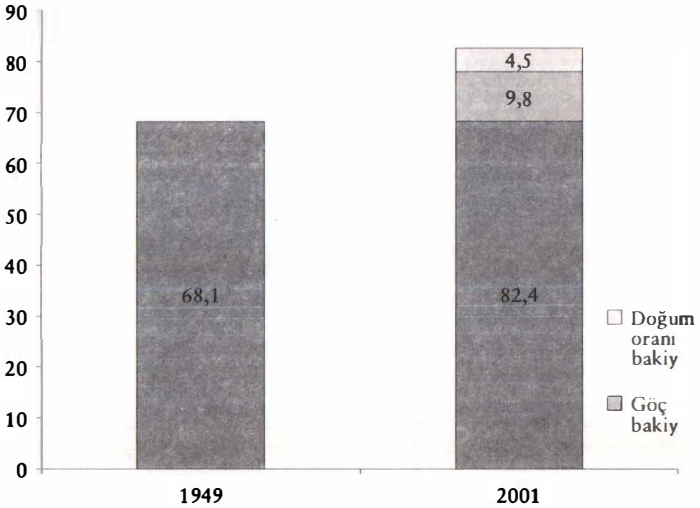
Nüfus istatistikleri 20. yüzyılın ikinci yarısı ve 21. yüzyılın başları için 14,3 milyon kişilik bir artış kaydetti (bkz. Şekil 1). Bu artışın 10,3 milyonluk kısmı geçen 56 yıl boyunca meydana gelen (ve sonuç itibarıyla nüfusta artışa yol açan) göç hareketleriyle açıklanabilmektedir (Bu pay içinde yer alan 10 milyonluk artış 1954 - 2005 yılları arasında gerçekleşmiştir (bkz. Tablo 2).⁵ 4 milyonluk bir artış da Almanya'da özellikle 1950'li, 60'lı yıllarda ve 70'li yılların ilk dönemlerinde (bkz. Şekil 2) yaşanan yüksek doğum oranlarından (bkz. Şekil 1) kaynaklanmaktadır. Göçmen sayısındaki artış aynı zamanda şu anlama gelmektedir: Almanya'nın 82,4 milyon (yerli ve yabancı) nüfusunun 10,3 milyonu 1950-2005 arasında etnik Almanlar ya da

-
- 3 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasından ve Polonya'daki siyasi ortamın liberalleşmesinden sonra Almanya'ya geçmek için artık o güne değin tabi oldukları vatandaşlıktan feragat etmek zorunda olmayan Alınan soydaşlar, bu tabiyetlerini de muhafaza ettiler (2005'e kadar yaklaşık iki milyon kişi). Almanya'da yaşayan çifte vatandaşlığa tabi en büyük nüfus grubunu bunlar oluşturmaktadır. Almanya'da doğmuş olup ebeveynlerinden biri yabancı uyruklu olanlar ise ikinci sırada yer alıyor (1960-2005 yılları arasında toplam 1,4 milyon kişi). Bunlardan yaklaşık 900.000 kişinin (2001 yılı itibarıyla) ikinci bir vatandaşlığa tabi olduğu sanılıyor. Çok uyrukluluğu kabul edilerek Alman vatandaşlığına alınanlar üçüncü sırada geliyor (2005 yılına kadar yaklaşık 400.000 kişi). 1 Ocak 2000 tarihinden bu yana yabancı ebeveynlerin Almanya'da doğan çocukları, eğer ebeveynlerden biri en az 8 yıldır Almanya'da yaşıyorsa, otomatikman Alman vatandaşlığına kabul ediliyor (*ius soli*/ toprak esası). Bu çocuklar genellikle ebeveynlerinin uyruğunu da muhafaza ediyor (*ius sanguinis*/ kan bağı esası), yani çifte vatandaşlığa tabi oluyorlar (yılıda yaklaşık 40.000 - 45.000 kişi).
 - 4 Türk kaynaklarında 2 milyondan fazla Türk vatandaşından söz edilmektedir. Aradaki fark çifte vatandaşlığa sahip kişilerin olmasıyla açıklanabilir. Almanya bu kişileri yabancı nüfusun içinde saymamaktadır. Ancak Türkiye'ye göre bu kişiler Türk vatandaşdır.
 - 5 Tablo 2'de belirtilen genel bakiye 1950-1953/54 yıllarında yurtdışından Almanya'ya ve Almanya'dan yurtdışına doğru gerçekleşen göçlerden yola çıkılarak hesaplanmıştır, ancak bu göçlerle ilgili bilgiler eksiksiz değildir. Fark, esas itibarıyla 1950-53 yılları arasında gerçekleşen soydaş girişinden (bkz. Şekil 3) kaynaklanmaktadır.

ŞEKİL 1

1949 (Demokratik Almanya Cumhuriyeti/DDR + Federal Almanya Cumhuriyeti/BRD) ve 2005-2006 Yılı İtibariyle Almanya'nın Toplam Nüfusu

(Milyon)

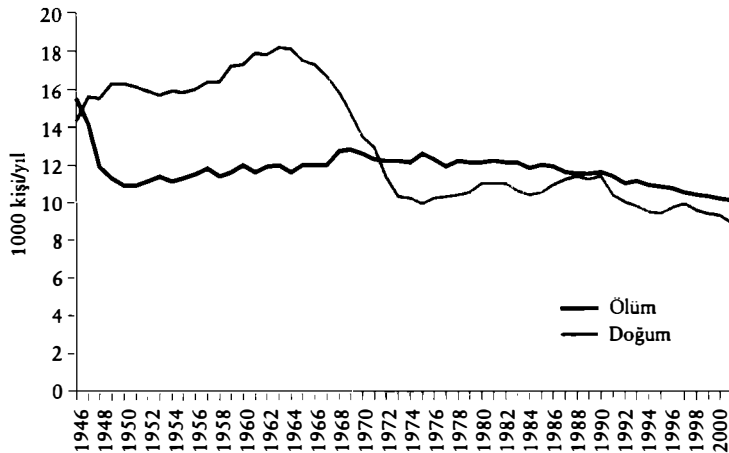
Kaynak: Federal İstatistik Dairesi; Federal Almanya Cumhuriyeti İstatistik Yıllıkları; Demokratik Almanya Cumhuriyeti İstatistik Yıllıkları (1990 yılına kadar); Eurostat.

göçmenler olarak ülkeye gelmiştir (Toplam nüfusun % 12,4'ü).⁶

Göç olgusunun nüfus gelişimine yaptığı dolaylı etki de tabii ki bu oranlara yansımaktadır. Zira göçmenler çoğunlukla genç yetişkinler olarak Almanya'ya geldiler. Birçoğu Almanya'da kaldı ve burada aileler kurdular, çocuk sahibi oldular. Yabancı nüfusun yerli nüfustan daha genç oluşu ve yabancı kadınların genel ortalamada yaşdaşları olan Alman kadınlarından daha sık çocuk sahibi olmaları nedeniyle,

6 Zaman aralığının 1950 sonrası ile sınırlandırılması Almanya özelinde önemlidir. Zira böylece 1944/45-49 yılları arasında ülkeye gelen Doğu Alman mülteciler (doğum yerler bugünkü Almanya sınırlarının dışında kalsa da) istatistiklerde "göçmen" olarak tanımlanmamıştır.

ŞEKİL 2
Almanya'da Doğum ve Ölüm Oranları, 1946-2001

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi; Federal Almanya Cumhuriyeti İstatistik Yıllıkları;
Demokratik Almanya Cumhuriyeti İstatistik Yıllıkları (1990 yılına kadar); Eurostat.

TABLO 1
Almanya'da Nüfus Gelişimi, 1950-2001 (x 1.000)

Almanya Genel		
Yıl*	Toplam Nüfus	Değişim Oranı: 1949/50 = 100
1950	68,1	100,0
1960	73	107,1
1970	78,1	114,6
1980	78,4	115,1
1990	79,8	117,1
2000	82,3	120,8
2006	82,4	121,0
Toplam değişim oranı 1950-2006 +14,3		
Bunlardan göçe bağlı bakiye** 1950-2000 + 10,3		
Doğum oranı 1950-2005 + 4		

(*) Yıl sonu nüfusu; 1950-91 arası: DAC+FAC, 1992'den bu yana birleşik Almanya

(**) 1950-53/54 toplamı tahminidir; 1954-2005 yılları için Tablo 2'de elde edilen toplamla arasındaki fark, 1950-1953/54 aralığının her bir dönemi için geliştirilen tahminlerle ilişkilidir.

Veriler: Federal İstatistik Dairesi; Federal Almanya Cumhuriyeti İstatistik Yıllıkları; Demokratik Almanya Cumhuriyeti İstatistik Yıllıkları (1990 yılına kadar); Eurostat.

yabancı çocukların toplam doğum oranı içindeki % 13'lük payı (2000 yılında yeni vatandaşlık yasası yürürlüğe girene kadar) yabancı uyruklu kişilerin toplam nüfus içindeki payından daha büyüktü (1999 yılı itibariyle yaklaşık % 9). Bu dolaylı katkıya rağmen Almanya'daki ölüm oranı 1970'li yıllardan beri doğum oranından daha yüksektir. (bkz. Şekil 2).

GÖÇ

1954⁷ ile 2005 yılları arasında göçmen işçiler ile onların ardından aileleri, Alman kökenliler, iltica başvurusunda bulunanlar ve iç savaşlar-

7 1949-1953 yılları arasında her iki yönde gerçekleşen göç hareketleri ile ilgili eksiksiz veriler mevcut olmadığı için, burada analiz edilmiş olan zaman aralığı 1954 yılıyla başlamıştır.

TABLO 2
Vatandaşlıklara Göre Almanya Nüfusu, 1990-2005¹

Vatandaşlık	1990	2000	2003	2005 ²
Alman vatandaşları	74.410	74.963	75.197	75.745
Yabancılar	5.343	7,297	7,335	6,756
Avrupa toplam ³	4,455	5,944	5,800	5,375
AB14	1,645	1,873	1,850	1,654
Orta Avrupa ⁴	313	416	431	430
Türkiye	1,695	1,999	1,878	1,764
Toplam nüfus	79,753	82,260	82,532	82,501

1 Yıl sonu nüfusu.

2 2005 yılına ait veriler Yabancılar Dairesi Kayıtları silindiği için geçmiş yıllardaki verilerle tam olarak karşılaştırılamamaktadır.

3 Türkiye dahil.

4 Polonya, Slovakya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan.

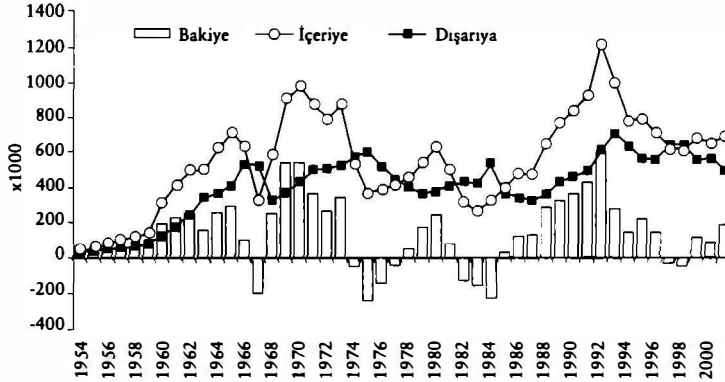
Kaynak: Federal İstatistik Bürosu, Yabancılar Dairesi Kayıtları.

dan kaçan mülteciler olmak üzere toplam 35,5 milyondan fazla insan Almanya'ya gelip yerleşmiştir. Aynı süre zarfında Almanlar ve yabancılar olmak üzere 25,6 milyon kişi ülkeden ayrılmıştır (bkz. Tablo 3). Bunların bir kısmı kendi istekleriyle, bir kısmı da çalışma izinlerinin süresi dolduğundan ya da iltica başvuruları kabul edilmediği için Almanya'yı terk etmiştir.

Almanya'ya yabancı göçü 1960'lı, erken 70'li ve 1988 ile 1995 yılları arasında yoğundu. 1960'lı yılların ikinci yarısında çok sayıda insan Almanya'dan geriye göç etmiş, bu hareket 1971-1977 yılları arasında, 1984'te ve 1990'lı yılların büyük bir bölümü süresince devam etmiştir. 1967, 1974-77, 1982-84 ve 1997-98 yıllarında Almanya'dan göç edenlerin sayısı Almanya'ya göç edenlerin sayısını geçmiştir (bkz. Şekil 3). Böylece 1954-2005 yılları arasında Almanya'ya göç edenlerin toplam sayısı 28,5 milyon olarak gerçekleşmiş; aynı süre içerisinde toplam 21,2 milyon yabancı Almanya'yı terk etmiştir.⁸ Bu rakamlar

⁸ Bu noktada belirli sayıda yabancı göçmenin Alman vatandaşlığına geçtiği ve ülkeyi Alman vatandaşı olarak terk ettiği göz önünde bulundurulmalıdır.

ŞEKİL 3
Almanya'ya ("İçeriye") ve Almanya'dan ("Dışarıya") Yabancı Göçü
1954-2001 (x 1.000)

Not: Ülke dışına göçler geri dönüşleri de dikkate almaktadır; 1990 yılına kadar yalnızca Batı Almanya'ya geri dönüşler olmuştur. (Veriler: Federal İstatistik Dairesi)

ŞEKİL 4
Geldikleri Ülkelere Göre Alman Kökenli Göçmenlerin
Göç Hareketleri, 1950-2001 (x 1.000)

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi; Federal İdare Dairesi.

şunu kanıtlamaktadır: Göçmenlerin büyük bir bölümü Federal Almanya'da uzun süreyle kalmamış olsa da, 1950'li yılların ortalarından bu yana yabancı nüfus, göç vasıtasıyla 7,3 milyon kişiye ulaşmıştır (bkz. Tablo 3).

Özellikle 1950'li, 60'lı ve hatta 90'lı yıllarda ve 20.02'den bu yana kayda değer sayıda Alman, Almanya'dan göç etmiştir. O yıllarda gelip Almanya'ya yerleşen Alman kökenlilerin sayısı ise yüksek değildir. Bu nedenle 1950'li ve 60'lı yıllarda (Almanya'dan göç eden Almanlar sayıca Almanya'ya yerleşenlerden daha fazla olduğu için) Almanların göç hareketi nüfuslarında azalmaya yol açmıştır. Bu, 19. yüzyıldan beri hakim göç biçimi olup İkinci Dünya Savaşı nedeniyle bir dönem için kesintiye uğrayan denizaşırı göçün son aşamasıydı. 1970'li yıllardan bu yana Almanya'ya göç eden Alman ve Alman kökenlilerin sayısı, yurtlarını terk edenlerden daha fazladır.

Almanya'ya göç eden 7 milyon Alman'ın önemli bir bölümünü 4,5 milyon soydaş, yani Alman kökenliler (*Aussiedler*), oluşturuyor. Öte yandan 1954'ten itibaren toplam 4,4 milyon Alman da bir süreliğine ya da daimi olarak ülke dışına çıkmıştır. Gerçi rakamların da gösterdiği gibi, bu göçmenlerin bir kısmı er ya da geç ülkeye dönmüştür ama yine de şu noktayı gözden kaçırmamak gerekir: Almanlarda göç hareketiyle oluşan 2,6 milyonluk nüfus artışı 1954-2005 yılları arasında Orta Doğu Avrupa ve Orta Avrupa'daki Alman azınlıkların yoğun göçü sayesinde gerçekleşmiştir (bkz. Tablo 3).

GELECEĞE BAKIŞ

Eğer ülkeye göç devam etmezse, 21. yüzyılda Almanya'da yaşlı nüfusun payı büyük oranda artacağı gibi, toplam nüfus da azalacaktır. Bunun sebebi doğum oranının düşük olmasında ve insanların giderek artan yaşam süresinde yatmaktadır. Almanya'da ortalama yaşam süresinin önümüzdeki onyıllarda da uzamaya devam edeceği tahmin edilmektedir. Geçmişte doğum oranlarında yaşanan düşüşler de etkilerini günümüzde artık tümüyle göstermeye başlamıştır: Almanlar 20. yüzyılın son çeyreğinde ve 21. yüzyılın başlarında daha önceki tüm nesil-

TABLO 3
Almanların ve Yabancıların Almanya'ya ve Almanya'dan Göç Hareketi,
1954-2004 (x 1.000)

Dönem	Almanya'ya Göç			Almanya'dan Göç			Göç Bakiyesi		
	Toplam	Almanlar	Yabancılar	Toplam	Almanlar	Yabancılar	Toplam	Almanlar	Yabancılar
1954-61	1.923	633	1.290	1.440	818	622	483	-185	668
1962-73	9.137	830	8.307	5.953	832	5.121	3.184	-2	3.186
1974-87	7.389	1.266	6.124	6.968	795	6.173	421	471	-49
1988-90	3.251	1.000	2.250	1.534	271	1.262	1.717	729	988
1991-2001	11.357	2.721	8.637	7.731	1.260	6.471	3.626	1.460	2.165
2002-2004	2.392	529	1.865	1.947	396	1.551	444	134	311
TOPLAM									
1954-2004	35.449	6.978	28.473	25.573	4.372	21.201	9.875	2.607	7.269

Not: Alman kökenliler dahil tüm Almanlar; iltica başvurusunda bulunanlar ve geçici bir süre için ülkeye kabul edilen mülteciler dahil tüm yabancı uyruklular.

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi.

lerden daha az sayıda çocuk sahibi olmuşlardır. Bu nedenle gelecekte ebeveyn olabilecek insanların sayısı azalmıştır. Dolayısıyla doğum oranlarındaki düşüşün gelecekte de devam etmesi kaçınılmazdır. En iddialı resmi aile politikaları dahi bu seyri tamamiyle önleyemeyecektir. Aynı zamanda ölüm oranlarında öngörülebilir bir süre boyunca artış kaydedilecektir, çünkü artık savaşta kayıp vermeyen bir kuşak eceleyle ölüm yaşına yaklaşmaktadır.

Sonuç itibariyle gelecekte gelişmenin şu şekilde seyredeceği söylenebilir: Nüfusta yaşlanma güçlü bir ivme kazanacak, giderek yükselen ölüm oranları ile yetersiz kalan doğum oranları arasında oluşan dengesizlik büyüyecektir. 2004 yılında ölenlerin sayısı yeni doğanların sayısından 122.000 fazlaydı. 2020 yılında ölüm ve doğumlar arasındaki farkın, yıllık 300.000'e çıkacağı öngörülmektedir. En yeni tahminlerde söz konusu farkın, 2050 yılında yıllık 580.000'e çıkabileceği belirtilmektedir.

Almanya'ya göç, toplumumuzun yaşlanmasını durduramaz, en iyi ihtimalle yavaşlatabilir, çünkü neticede göçmenler de yaşlanır. Fakat nüfusun ve özellikle çalışan nüfusun azalışı önlenemez. Böyle bir önlem en son 1960'larda ve 70'li yılların başında gerçekleştirilmişti. O dönemlerde Akdeniz ülkelerinden milyonlarca insan konuk işçi olarak Almanya'ya çağırılmıştı.

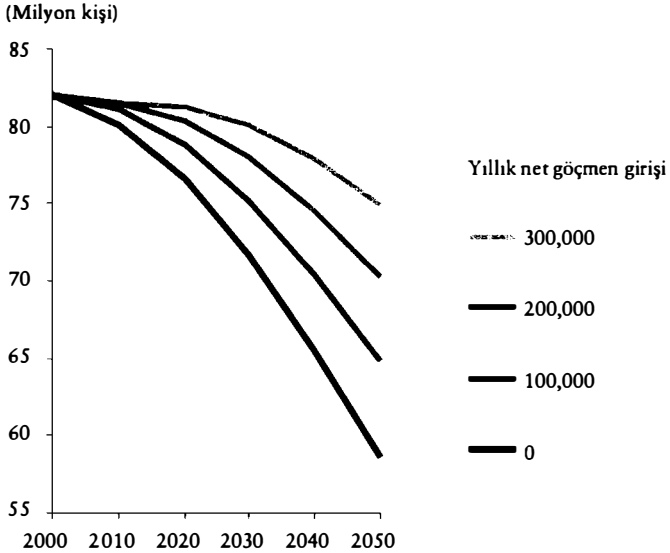
Bu tarihsel karşılaştırma çok kalabalık bir iş gücünün istihdam edilmesiyle birlikte ne tür sorunların ortaya çıktığını da göstermektedir. O zamanlar yabancı işçilerin daimi olarak Almanya'ya yerleşebileceklerini hiç kimse, ne yerliler ne de konuk işçiler, hesaba katmamıştı. Bu nedenle ilk dönemlerde hiç kimse (göçmen) işçilerin Alman toplumuna entegrasyonu konusunda çaba göstermedi. İleriyi göremeyen bu yaklaşımın hesaba katmadığı yan etkilerle ise günümüzde halen karşılaşmaktayız. Göçmen işçiler ve çocuklarının çoğu, Almanya'ya çağırılıp geldiklerinden 45 yıl sonra bile hâlâ toplumumuzun tam birer üyesi değiller. Bu göçmenlerin çoğu hâlâ geldikleri ülkenin vatandaşı oldukları için, örneğin Almanya'da askerlik hizmetine tabi değiller veya Almanya'da seçme ve seçilme haklarına sahip değiller. Çoğunlukla ay-

nı kökenden birini eş seçip evleniyorlar ve bir kısmının Almancası yetersiz olduğu için Alman yaşlılarından daha sık işsiz kalıyorlar. Sıralanan tüm bu hususlar bu göçmen gruplarının siyasi, sosyal ve ekonomik marjinalliğine işaret etmekte ve bunlar siyasi tartışmalarda, gelecekte ülkeye tekrar göçmen kabul edilmesine karşı birer argüman olarak kullanılmaktadır.

Göç tümüyle kesilse Almanya'nın şu an yaklaşık 82,4 milyon kişiden oluşan nüfusu 2030 yılında 75, hatta 2050 yılında 58 ila 60 milyon kişiye düşecektir (bkz. Şekil 5). Yeni göçmenler gelmeksizin 15-60 yaş arası çalışan nüfus potansiyeli 2030 yılına kadar yaklaşık 10 milyon kişi, 2050 yılına gelindiğinde ise 20 milyon kişiden daha fazla azalmış olacaktır. O zaman kitlesel işsizlik ve yüksek seviyeli erken emeklilik uygulamaları kadar emekli maaşlarının şu anki seviyesi de tarihe karışacak. Zira sayıca az olan ve yaşlanan bir kitlenin sigorta primleri giderek artan sayıda yaşlı ve emeklileri beslemeye yetmeyecektir. Bu senaryo özellikle 2020 yılı sonrası için geçerlidir, çünkü Baby-Boom döneminden gelme yaşlılar o yıl itibarıyla topluca emekliliğe ayrılmaya başlayacaktır.

Önümüzde en az üç çözüm seçeneği mevcut gözüküyor: Emeklilik yaşını yükseltebilir, kadınların çalışmasını daha fazla teşvik edebilir ya da ülkeye daha fazla göçmen çağırabiliriz. Yani siyasi şekillendirmeye müsait bir hareket alanı mevcuttur. Çalışabilir durumdaki nüfusun potansiyeli henüz tam olarak değerlendirilmiş değil. 65 yaşın altında olup fiilen çalışan yetişkinlerin oranı % 70'in altında. Bu kısmen 25 yaşından büyük kadınların istihdam oranının erkeklerle kıyasla daha düşük olmasıyla ilgilidir. Diğer yandan pek çok kişi 65 yaşından önce emekli olabilmeyi mümkün kılan uygulamalardan faydalanmıştır. Resmi olarak 5 milyon kayıtlı işsiz olduğu için, ne iş piyasası ne de çalışma politikası yukarıda bahsi geçen "gizli rezervleri" faal duruma geçirecek hamlelerde bulunmuyor. Aslında göçmen kabulüne alternatifler bulunabilir. Emeklilik yaşını 67'ye yükseltmeyi öngören tasarı yasalaşırsa ülke içindeki istihdam potansiyeli arttırılabilir. Almanya, çalışma potansiyeline sahip 15-65 yaş arası nüfusu muhafaza etmek is-

ŞEKİL 5
Almanya'da Nüfus Gelişimi, 2000-2050

Kaynak: İçişleri Bakanlığı, Nüfus gelişimine ilişkin tahmin ve örnek hesapları, 2000.

tediği takdirde bu, gelecek onyıllarda yıllık net 400.000 kişinin Almanya'ya göç etmesi gerektiği anlamına gelir.

Almanya bu boyuttaki bir göçe yeterince hazır değildir. Bu, bir yandan ekonomik koşullarla ve yüksek işsizlik oranıyla ilgilidir. Ancak diğer yandan yerli nüfusun çoğunluğu kendini bir göç toplumunun değil, halen menşei belirli bir soya dayanan bir ulusun parçası olarak görmektedir. Şu da bir gerçektir ki, gerek geçmişte yaşanan gerekse halen devam eden göç akınlarına işaret edilmesi de bu görüşü değiştirmektedir. Almanya'da, toplam nüfusla oranladığımızda, Almanya dışında doğmuş olup Almanya'ya göç edenlerin sayısı, ABD'de aynı özelliği taşıyan nüfustan daha fazlayken, Alman toplumunda rutin bir görev olarak Almanya'ya yeni göç etmiş olanların entegrasyonu ile

gilenecek kurumların sayısı yok denecek kadar azdır. Ancak 2005 yılından bu yana Almanca kursları ve uyum programları hizmete sunulmuştur. Buna karşın göçmenlerin karşılaştığı yasal, idari ve toplumsal engeller çok gelişmiş bir düzeydedir.

Geleceğin göçmenleri Almanya'nın kendileri için daha açık ve net perspektifler sunmasını bekleyebilir. Bu hem onların hem de bizim çıkarımıza olur. Çünkü yaşlanan ve küçülen bir nüfusun öncelikle sınırlı süreyle ülkede kalacak olan konuk işçilere değil, bilakis gerçek göçmenlere ihtiyacı vardır; yeni göçmenlerin 1960'lı yıllarda Almanya'ya akın eden göçmen işçilerden daha kısa bir sürede Alman toplumunun eşit haklarla donanmış birer üyesi olmaları arzulanacak bir durumdur. Eğer Almanya onlara adil bir teklifte bulunursa, geleceğin hedef ülkesi olarak göçmenlerden daha yoğun entegrasyon çabaları bekleyebilir.

Eğer Almanya gelecekte daha fazla yeni vatandaş kazanmak istiyorsa, ülkeye göçün yararlarını akla yatkın kılan ve sorunları örtbas etmeyen geniş bir siyasi tartışma platformuna ihtiyaç vardır. Bunun akabinde kimlerin Almanya'ya göç edeceği konusunda etkin bir iletişim gereklidir. Nihayet uygun bir ayar mekanizmasının bulunması söz konusu olacaktır ve bunun için Almanya'nın bir göç yasasına ihtiyacı vardır. Göç yasasının öngörüp düzenleyemeyeceği, yıllık ayarlamalara tabi tutulması gereken ayrıntıların muamelesi için ise ayrıca eyaletler ile merkezi hükümet ve işverenler ile işçi sendikaları arasında mutabakatı sağlayacak düzenli bir kurallar sistemine ihtiyaç duyulmaktadır.

Dolayısıyla gelecekteki nüfus gelişiminin iki temel unsurla karşı karşıya kalacağını söyleyebiliriz. Bir yandan etkili bir göç politikasının geliştirilmesi ve yeni göçmenlerin entegrasyonunun sağlanması gereklidir. Diğer yandan nüfusun yaşlanmasıyla da mücadele edilmelidir. Çünkü düşük doğum oranı nedeniyle gelecekte yaşlı nüfus genç nüfustan daha fazla olacaktır. Federal düzeydeki ve eyaletler düzeyindeki nüfus verilerine bakarak geleceğe dönük bir projeksiyon yapacak olursak şu anda 17 milyon olan (toplam nüfusun % 21'i) 20 yaş altı nüfusun 2050 yılına gelindiğinde 12 milyona (% 16) düşeceği görülmektedir. Aynı zaman diliminde 65 yaş üstü nüfus 15 milyondan (% 18)

22 milyona (% 30) çıkacaktır. Bu süre içerisinde 80 yaş üstü kişilerin sayısı 3 milyondan (% 4) 9 milyona (% 12) yükselecektir.

Şu anda 39 olan Almanya'daki yaş ortalaması bu zaman zarfında 48'e çıkacaktır. Yaşlanmanın en yoğun gerçekleşeceği dönem 2010-2030 yılları arası olarak beklenmektedir. Göç, istihdam yaşındaki nüfusun azalmasını engelleyebilir, ne var ki Alman toplumunun yaşlanması göç olsa da olmasa da gerçekleşecektir.

Yabancılar ve Türklerin Alman Emek Pazarına Entegrasyonu: Birçok Sorun

ELMAR HÖNEKOPP

İSTEKSİZ GÖÇ ÜLKESİ: ALMANYA

Almanya, onyıllardan beri göç alan bir ülke olagelmıştır: Bugün Almanya'da 8 milyondan fazla yabancı yaşamaktadır, sadece son 10 yıl içerisinde 4 milyondan fazla insan Almanya'ya göç etmiştir (yabancılar/Almanlar, sığınmacı ve mülteciler, etnik Alman göçmenler/soydaşlar-*Aussiedler*; aile birleşimi ya da eğitim amaçlı gelen göçmenler ve emek göçmenleri). Niceliksel olarak ele alındığında, 1991'den başlayarak yeni bir emek göçü biçiminin oluşmaya başladığı söylenebilir: program işçisi olarak tanımlanan işçilerin geçici emek göçü (mevsimlik işçiler, proje bazlı çalışan işçiler, "yeni" misafir işçiler, düzenli olarak sınır geçenler-*border commuters*, vs).

Ancak, gerçek şudur ki, Almanya yakın bir geçmişe kadar bir göç ülkesi olduğunu kabul etmemiştir. Yani, daha net bir göç politikası geliştirmemiş ve bununla birlikte önceki göçlerin sonuçları, özellikle de göçmenlerin entegrasyonunu ilgilendiren sonuçları bağlamında gerekli önlemleri almamıştır. Yine de, son birkaç on yıla dönüp baktığımızda bir göç politikasının tipik unsurları (ancak sadece unsurları) olarak sayılabilecek bazı düzenlemelere rastlamak mümkündür:

- 1950'ler ve 70'ler boyunca misafir işçilerle ilgili olarak yapılan düzenlemeler,
- aile birleşimi ve aile bireylerinin emek pazarına girişi,¹
- sığınmacı ve mültecilerin emek pazarına girişi ile ilgili düzenlemeler,²
- yabancı işçilerin geri dönüşünü teşvik etmek üzere yapılan özel düzenlemeler,
- Doğu'dan gelen Alman soydaşların (*Aussiedler*) göçüyle ilgili düzenlemeler,
- belirli alan veya sektörlerde çalışan işçilerin geçici istihdamıyla ilgili olarak, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle yapılan (çalışma koşullarıyla ilgili düzenlemeleri de içeren) ikili anlaşmalar: mevsimlik işçiler, proje bazlı çalışan işçiler, yeni misafir işçiler (meslek ve dil eğitimi için), düzenli olarak sınır geçenler,
- 1999'da çıkan yeni vatandaşlığa kabul yasası,
- AB dışı ülkelere sınırlı sayıda yüksek nitelikli IT işçilerinin Alman emek pazarına girişini düzenleyen, 2000 yılında çıkan "Yeşilkart" inisiyatifi (IT-kararnamesi),
- Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden gelen kişilerin işe alınma yasasıyla ilgili istisnai bir düzenleme sunan, sözkonusu kişilerin yaşlı kimselerin ev hizmetinde çalışmak üzere kısa süreli çalışma izni almaya olanak sağlayan (ve adını popüler bir TV gazetecisinden alarak, 2001 yılının sonbaharında yürürlüğe giren) "*Lehmann*" kararnamesi.

GELECEĞİN GÖÇ POLİTİKASI: YENİ BİR GÖÇ YASASI ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Yeşilkart inisiyatifi üzerine yapılan tartışmalar, genel olarak göç, göçün denetimi ve göçmenlerin entegrasyonu ile ilgili konular bağlamın-

-
- 1 Halihazırda, yeni göç etmiş aile üyelerinin, çalışma izni almaya hak kazanması için doldurulması gereken bir yıllık bir bekleme süresi sözkonusudur. Kalfalık sözleşmesi olan gençlerin durumu bu düzenlemenin dışındadır.
 - 2 Bu grubun emek pazarına girişini ilgilendiren düzenlemeler zaman içerisinde pek çok kez değişikliğe uğramıştır. 0 ve 5 yıl arasında değişmiş olan bekleme süresi şu an 1 yıldır.

da, çok önemli bir yeniden düşünme sürecinin başlamasını teşvik etti. Bunun sonucunda, Federal hükümet tarafından (adını Komisyonun başkanı Rita Süßmuth'dan alan) bir "Göç" komisyonu kuruldu. Komisyonun kuruluş amaçları, genel olarak gelecekteki göç politikası konusunda açık tavsiyelerde bulunmak; gelecekte göçmenlere duyulabilecek talebi, göçün nasıl denetlenip sınırlandırılacağını, çeşitli giriş olasılıklarının kötüye kullanımının nasıl engellenebileceğini (sığınmacılarla ilgili prosedürler dahil) analiz etmek; (ağırlıklı olarak eski Sovyetler Birliği'nden gelen Alman kökenli) *Aussiedler* göçü ile ilgili düzenlemeler yapmak ve bir entegrasyon kavramı formüleştirmek, olarak belirlendi.

Komisyon 4 Temmuz 2001'de açıklanan sonuç raporunda, tüm alanın kısa bir analiziyle birlikte, Almanya'nın gelecekteki göç ve iltica politikasına yönelik çeşitli siyaset kademelerinde uygulanmak üzere pek çok önlem önerisi ve bunlara uygun bir taslak da sundu (Bağımsız Komisyon "*Zuwanderung*" 2001, ayrıca bkz. Angenendt 2002).

Federal İçişleri Bakanlığı'nın sorumluluğu altında ve bağımsız "Göç" komisyonunun sunduğu veriler temel alınarak, 2001'in ilerleyen bölümlerinde ve 2002'de, ilgili örgütler ve siyasi partilerin de katılımıyla yeni bir yasa tasarısı üzerinde yoğun bir biçimde tartışıldı. Nihayet Kasım 2001'de Federal Hükümet (*Bundestag*) ve Mart 2002'de ikinci meclis (*Bundesrat*) "Göçün denetimi ve sınırlandırılması, ikâmetin düzenlenmesi ve birlik vatandaşlarıyla yabancıların entegrasyonu hakkında yasa"yı onayladılar. Yasa, Federal Başkan tarafından Haziran 2002'de imzalandı. Ancak, parlamentonun ikinci meclisindeki karar prosedürü ile ilgili bazı tutarsızlıklar nedeniyle yasa Yüksek Federal Mahkeme tarafından 2002'nin ilerleyen aylarında iptal edildi. 2003'ün ilk dönemlerinde ise, yasa tamamen tasarıdaki halinin aynı olarak yeniden parlamentoya sevk edildi. Koalisyon ve muhalefet partileri arasındaki pazarlık süreci ve yasa tasarısını nihai olarak parlamentolar karar sürecinden geçirme çabaları halen sonlanmamıştır.

Emek pazarı bağlamında düşünüldüğünde, yeni yasa aşağıdakiyle ilgili bir dizi ilginç düzenlemeyi içeriyor:

– özel emek pazarı taleplerinden bağımsız olarak, daha nitelikli işçilerin göçüne yönelik bir seçme (puan) sistemini de içeren, yüksek nitelikli işçiler için giriş olanakları,

– kısa vadeli emek talebiyle bağlantılı olarak geçici iş,

– göçmenlerin entegrasyonuna yönelik önlemler ve

– emek pazarına girişe yönelik yeni ve değişmiş sorumluluklar ve süreçler.

Bu yeni yasayla, Almanya tarihinde ilk kez, Almanya'nın bir göç ülkesi olduğu açıklanmış olacak ve entegrasyon alanında gerekli önlemlerin alınması da bu gerçeğin bir sonucu olarak değerlendirilecek.

ALMAN EMEK PAZARINDA

ALMAN OLMAYANLAR VE GÖÇMENLER

Emek pazarına yönelik göç ve entegrasyon politikası, emek pazarının konumunu ve içerisindeki gelişmeleri dikkate almak durumundadır (aslında, emek pazarlarından söz etmek daha doğru olacaktır, zira Almanya'da birden fazla emek pazarı vardır). Bu basit gibi görünse de, gerçekte basit değildir! Kısaca tanımlayacak olursak, Almanya'daki emek pazarının mevcut durumu aşağıdaki gibidir:

– Doğu ve Batı Almanya ve Kuzey ile Güney arasında çok büyük farklar vardır; şu anda (2004'ün erken dönemleri) Doğu Almanya'daki işsizlik oranı yüzde 19'ken, Batı Almanya'da bu oran yüzde 9'dur;

– bölgesel düzeyde ele alındığında durumun daha da ayrışmış olduğunu görmek mümkündür: Örneğin, Neubrandenburg (Mecklenburg-Ön Pomeranya) için yüzde 26'dan daha yüksek ya da Gelsenkirchen (Batı Almanya, Kuzey Ren-Vestfalya) için yüzde 16'lık bir işsizlik oranı söz konusuysa, Freising (Güney Bavyera, Münih yakınları) için bu oran yüzde 5'tir;

– ancak aynı zamanda, farklı gruptaki kişiler de işsizlikten farklı biçimde etkilenmektedirler: yabancılar arasındaki işsizlik oranı, Almanlar arasındaki oranın iki katıdır; Ruslar (genelde bunlar eski Sovyetler Birliği'nden gelen etnik Alman göçmenlerin –*Aussiedler*– aile üyeleridir) arasındaki işsizlik oranı yüzde 50 civarındadır;

Mevcut gelişmelerden vasıfsız kişiler, vasıflı kişilere kıyasla daha çok etkilenmektedir: Vasıfsız kişiler için, Batı Almanya'daki ortalama işsizlik oranı yüzde 20, Doğu Almanya'da ise yüzde 50'dir; ancak vasıflı kişilere bakıldığında, oranlar Batı Almanya için yüzde 3, Doğu Almanya için de yüzde 5'e inmektedir.

Alman olmayan tüm yerleşimcilerin yüzde 97'si Batı Almanya'da yaşadığı ve çalıştığı için, Alman olmayan kişilerin Alman emek pazarındaki durumlarına ilişkin ileride yapılacak analizde, ağırlıklı olarak Batı Almanya temel alınmıştır. İlk göçmenlerin (ve onların çocuk ve torunlarının) emek pazarı şanslarını inceleyen bir analize, aslında etnik Alman göçmenlerini (*Aussiedler*) de dahil etmek gerekir, çünkü onlar da Alman olmayan diğer göçmenlerle benzer sorunlarla karşı karşıyadırlar. Ancak, *Aussiedler*'ler Almanya'ya vardıklarında, Alman vatandaşı olarak kayıt edildikleri için, araştırmamızın dayandığı istatistikî veriler içerisinde ayrı bir grup olarak gösterilmemişlerdir.

KULLANILAN VERİLER

Göçmenlerin emek pazarı durumunun derinlemesine bir tasvirini yapabilmek amacıyla, aşağıdaki veriler değerlendirilecektir:

– Çalışan istatistikleri (ayrıca zorunlu sosyal sigorta sistemine üye olan çalışanlarla ilgili istatistikler olarak da bilinir): bunlar toplu rakamlardır; yani belli bir örneklem üzerinde yapılan bir araştırmanın verileri değil, tüm –ve sadece– çalışanların dahil edildiği bir istatistik sistemi sözkonusudur. Cinsiyet, yaş, milliyet, vasıf, sanayiler, iş ve gelir gibi değişkenlerle ilgili bilgi verir. Yerele kadar inen detaylı bölgesel analizler için kullanmak mümkündür. Adından da anlaşılacağı gibi, serbest çalışan kişiler ve (kamu idaresinin çeşitli düzeylerinde görevli olan) memurlar bu sisteme dahil edilmemiştir. Tüm çalışanların yüzde 85'ini ve yabancı çalışanların yüzde 90'ından fazlasını temsil eder. Benzer araştırmaları serbest çalışan insanların çok yüksek oranda olduğu başka sektörler için (mesela tarım) yapmak olanaklı değildir. Bu çalışan istatistikleri FES (Federal Çalışma Dairesi) tarafından toplanmakta ve kullanıma sunulmaktadır.

– *Mikrozensus*: bu, anket temelli, yüzde 1’lik örneklemeyle yapılan bir saha araştırmasıdır (Alman hane bazlı emek gücü anketi); her yılın Nisan ayında, Federal İstatistik Dairesi tarafından yapılır ve çeşitli çalışma statüleri (istihdam, işsizlik, aktif olmama) ve bir dizi konu ve değişkenle ilgilidir. Örneklemin kesirli olması nedeniyle, çeşitli değişkenlerin kombinasyonuyla yapılacak analizler ya da daha küçük alt gruplar ve alt bölgelerle ilgili analizler için sınırlı bir kullanım değeri vardır. Ama, tüm çalışanlar ve serbest çalışanlarla ilgili temsili bilgi veren tek Alman kaynağıdır.

– *Eurostat Emek Gücü Araştırması (LFS)*: Almanya için *Eurostat LFS*, Alman *Mikrozensus*’un bir çeşit alt örneklemdir; örneklem kesiri yüzde 0.45’tir ve sonuçlar araştırmacılara, çoğunlukla *Mikrozensus*’tan daha çabuk ulaşır.

– Aylık işsizlik istatistikleri: Federal Çalışma Dairesi, kayıtlı işsizlerle ilgili, başkalarının yanı sıra, idari istatistikler de toplar. Bu total istatistikler, işsizlik sigortası ve işe yerleştirme faaliyetlerini de içeren çeşitli kaynaklardan düzenli olarak toplanır. Temel demografik bilgiler, önceki sektör ve meslek, vasıf, milliyet, emek pazarı için uygunluk, işsizliğe giriş/işsizlikten çıkış gibi değişkenler ve değişken unsurlar içerir. Bu istatistiklerin ayrıntılı niteliği nedeniyle, yerel düzeydeki durumla ilgili bilgiler edinmek mümkündür. Aylık kullanım için, var olan bilginin sadece sınırlı bir kısmı kamuya açıktır.

– İşsizlikle ilgili yapısal veriler: Her yılın Eylül ayında, *FES*, *EDP* prosedürleri yoluyla, çalışma dairelerinde (bkz. yukarıda) kullanıma hazır olan verilerden otomatik olarak bir veri havuzu oluşturur. Bu alandaki tüm bilgileri içeren bu veri havuzunun kullanımı, işsizlik stokunun o anki durumuyla ilgili derinlemesine analiz yapmayı olanaklı kılar.

EMEĞE PAZARININ UNSURLARI: BATI ALMANYA’DA GELİŞMELER VE GÜNCEL DURUM

Alman olmayanların emek pazarı potansiyeli, Almanlarınkine kıyasla çok daha dinamik bir biçimde gelişmektedir. Emek pazarına ilk kez gi-

riş yapacak Alman olmayan gençlerin sayısı, önümüzdeki yıllarda belirgin biçimde artış gösterecektir.

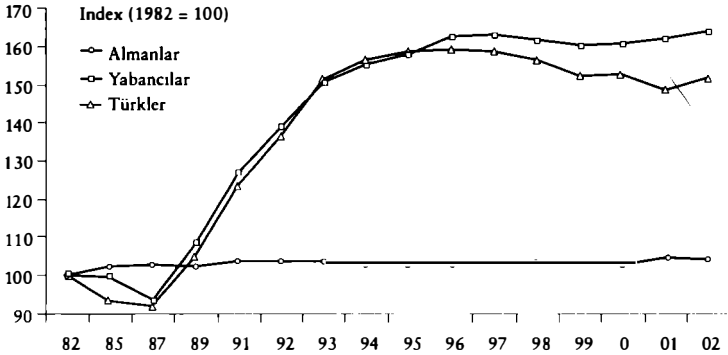
Uzun yıllar süren büyük ölçekli net göç akınları ve bunların sonucunda toplam nüfusunda meydana gelen artıştan sonra, Federal Almanya Cumhuriyeti şu anda sadece düşük düzeyde net akınlar yaşamaktadır. Sonuç olarak, nüfus artışı önemli ölçüde azalmıştır, ancak Alman olmayanların nüfus artış oranı yüzde 10.5’lerde seyretmeyi sürdürmektedir.

1990’dan bu yana, göçmenlerin etnik kompozisyonunda çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir: eski “misafir işçi” ülke kökenli kişilerin oranında bir azalma görülürken, Doğu Avrupa’dan gelen göçmenlerin oranı yaklaşık yüzde 11’e yükselmiştir.³ Bu yükselişin nedeni, eski Sovyetler Birliği topraklarından gelen net göç akınıdır: Etnik Alman göçmenler (*Aussiedler*) ve olası mülteciler.

Net göç akınlarındaki mevcut düşüşe rağmen, Almanya’daki Alman olmayan işçilerin sayısı, son 15 yıldaki rakamlarla tutarlı biçimde önemli ölçüde artacaktır (bkz. Grafik 1). Grubun yaş yapısı göz önüne alındığında, bu artışın, Türk emek gücü için en yüksek olması beklenmektedir: Toplam nüfusla kıyaslandığında, Türk azınlık içerisinde diğer etnik azınlıklarda olduğu gibi, 15 yaşın altındaki gençlerin yüzdesi çok daha yüksektir. Bunun anlamı, önümüzdeki yıllarda Alman emek pazarına girmeye çalışacak (iş ya da iş eğitimi arayacak) Alman olmayanların (özellikle Türklerin) sayısının, emekli olmak üzere emek pazarını terk edecek Alman olmayanların sayısından çok daha yüksek olacağıdır. Bu eğilim açıkça genel nüfus içerisindeki gelişmelerle tezat oluşturmaktadır.

3 Ancak akılda tutulmalıdır ki, son yıllarda vatandaşlığa geçen kişilerin, özellikle Türklerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Toplamda, son 10 yıl içerisinde 400.000’den fazla Türk kökenli kişi Alman vatandaşlığına geçmiştir ve bu gelecekte de artarak sürmesi beklenen bir eğilimdir. Analizimiz açısından bu önemli bir noktadır, çünkü emek pazarına girişte karşılaşılan zorluklar, Alman vatandaşlığına geçişle birlikte kendiliğinden ortadan kalkmayacaktır.

GRAFİK 1
Çalışma Yaşındaki Nüfusun Gelişimi (15-64 yaş arası)
(Almanlar, Yabancılar, Türkler)
Batı Almanya, 1982-2002

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi (Mikrocensus), Eurostat (Labour Force Survey), hesaplar ve grafik sunumu yazara aittir.

EĞİTİM VE EMEK PAZARI

Alman olmayanların Alman emek pazarına girişindeki öngörülebilir artış, genç yabancı emeğin emek pazarı şanslarını geliştirmek için kapsamlı bir eğitim seferberliğine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Yabancı yerleşimcilerin kentsel alanların belli bölgelerinde yoğunlaşması sonucunda, yüksek oranda Alman olmayan (ya da aynı ulusal kökenden gelen) öğrencinin aynı sınıfta toplanması, göçmen çocuklarının eğitim başarısının belirgin biçimde düşük düzeyde kalmasına neden olmaktadır. Ancak emek pazarında şans sahibi olabilmek, kaçınılmaz olarak başarılı bir okul kariyerine ve mesleki vasıflara sahip olmaya bağlıdır.

Alman olmayanlar (özellikle de Türkler) arasında 6 yaşın altındaki nüfusun yüksek bir orana sahip olması nedeniyle, bu gruptan emek pazarına yapılacak yeni girişlerin önümüzdeki 10-15 yıl içerisinde çok yüksek olacağı tahmin edilebilir. Bu nedenle, –istihdam, ekonomik ve genel politika gerekçeleriyle– eğitime, özellikle de ilköğretim

düzeyinde yapılacak yatırımları ve Alman olmayan çocukları ve gençleri eğitim ve mesleki eğitim sistemlerine daha iyi entegre etme çabalarını arttırmak zorunludur (bkz. Jeschek 2001 ve 2002; Granato/Werner 1999). Bunun da ötesinde, Alman olmayan genç emek gücünün (ya da Alman kökenli olmayan işçilerin) çok dillilik özelliklerinden dolayı Almanya'nın ihracata yönelik ekonomisine çok önemli katkılar sunabilecekleri vurgulanmalıdır.

İyi bir okul eğitimi emek pazarına girerken ya da okul sonrası mesleki eğitime başlarken başarı şansına sahip olmanın bir önkoşuludur. En güncel rakamlar, genel eğitime katılımın –önceki eğilimlerden farklı olarak– şimdilerde ağır ağır yükseldiğini gösterse de, (çeşitli düzeylerde) mesleki eğitime katılım halen düşüştür ve yabancı gençlerin eğitimlerini yarım bırakma oranları, Almanlarınkinin iki katıdır (Jeschek 2002). Özellikle Alman ikili mesleki eğitim sistemi düzeyinde, yabancı gençlerin gelecekteki işlere hazırlanmak için çok daha iyi şanslarının olması gerekmektedir. İşverenler, mesleki eğitim yerleri için okulu bırakanların arasından daha kalifiye olanları tercih etmektedirler. Bunun anlamı ise, eğitimlerini yarım bırakan yüksek sayıdaki yabancının, kendilerini emek pazarındaki geleceği parlak sektörlerle götürecek bir yol bulmalarının neredeyse olanaksız olduğudur.

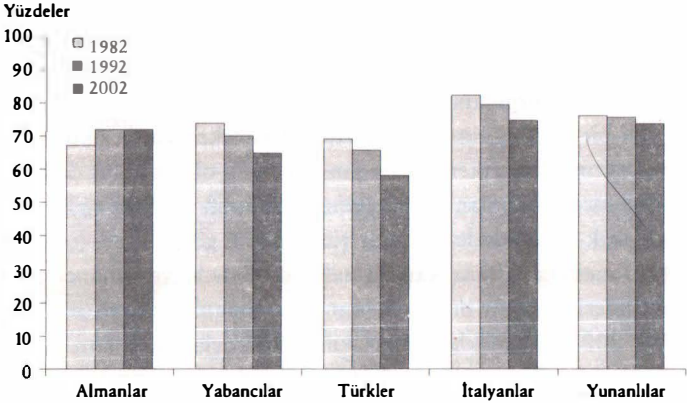
EMEĞE PAZARINA GİRİŞ

İş arayan Alman olmayanların sayısı önemli ölçüde artmış da olsa, son 15 yılda Alman olmayanlar için emek pazarına ve istihdama reel erişim ciddi biçimde kötüleşmiştir. Alman olmayanların istihdamdaki payı dramatik ölçüde azalmıştır.

Son 15 yılda emek gücü katılım oranı (ya da faaliyet oranı)⁴ Almanlar ve Alman olmayanlar için çok farklı biçimde gelişmiştir. Almanlar için bu oran genelde yükselirken (özellikle kazançlı bir iş arayan kadın sayısının artmasına bağlı olarak), sözkonusu oran Alman olmayanlarda yüzde 10 oranında azalmıştır (bkz. Grafik 2). Oysa, tam

4 Emek gücü katılım oranı, (ya da faaliyet oranı) emek gücünün (çalışan ve çalışmayan kişiler), 15-64 yaş arası (çalışma yaşındaki nüfus) tüm kişilere oranı olarak hesaplanır.

GRAFİK 2
Seçilmiş Milliyetler İçin Emek Gücü Katılım Oranları
(Batı Almanya, 1982-2002)

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi (Mikrozensus), hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

tersine 1982'ye kadar Alman olmayanların faaliyet oranı Almanlarınkini aşmıştı.⁵ Sonuçta, 2000 ve 1982 yılları karşılaştırıldığında, (çalışma yaşındaki toplam nüfusla bağlantılı olarak) Alman olmayanların emek pazarına girişi yüzde 8, Türkler için ise yüzde 9 oranında düşüş göstermiştir. Bu genel düzeyde arz tarafı (nüfus) eğilimleriyle ilgili olduğu kadar, genel olarak ekonomi ve emek pazarındaki olumsuz gelişmelerle de (talep tarafı gelişmeleri) ilintilidir. **Grafik 2'**de gösterildiği gibi, bu olumsuz eğilimler diğer milliyetler için de gözlenebilir.

Ancak akılda tutulmalıdır ki, aynı dönemde emek pazarındaki Alman olmayanların gerçek sayısı (emek gücü), nüfuslarının net göç akınlarına bağlı olarak artmasıyla birlikte aslında 1.1 milyon kişi civarında yükselmiştir. Ve hatta, Alman olmayanların çalışma yaşındaki nüfusu 2 milyon kişi artmıştır (bkz. **Grafik 3**). Sadece bu gelişmele-

5 Eski Yugoslavya'dan gelen kişiler, yüzde 20'lik faaliyet oranları ile özel bir durum oluşturur. Bu ağırlıklı olarak, iç savaş mültecilerinin büyük ölçekli göç akınlarıyla ilgilidir.

GRAFİK 3
Batı Almanya’da Emek Gücü Gelişimi (Almanlar, Yabancılar, Türker)
(1982-2002)

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi (Mikrozensus, Eurostat), hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

re bakarak görülebilir ki, okul eğitimi ve mesleki eğitim ile ilgili politikalar, Alman olmayanların (ve diğer göçmenlerin) gelecekte iş için rekabet edebilme koşullarını iyileştirmek için önemli düzenlemelerle karşı karşıyadırlar. Grafik 1 ve 3 karşılaştırıldığında, son yirmi yılda yabancıların emek pazarına girişi önündeki engellerin arttığı açıkça görülebilir.

Almanların ve Alman olmayanların emek pazarına girişindeki farklar, reel istihdama erişime bakıldığında daha da görünür hale gelmektedir. Yüksek oranda Alman göçmenin, özellikle eski Sovyetler Birliği'nden net akınına rağmen, ki bu göçmenlerin emek pazarına entegrasyonu da yabancılarınkine benzer biçimde sorunludur, istihdam oranı⁶ Almanlar için 1982'den bu yana yüzde 4 artmıştır. Alman olmayanlar ve özellikle Türker için sözkonusu rakamlar ciddi bir düşüş göstermiş ve yüzde 10 ya da yüzde 12 oranında azalmıştır. Dolayısı-

6 İstihdam oranı, çalışan kişilerin (kendi işine sahip olanlar dahil) 15-64 yaş arasındaki (çalışma yaşındaki nüfus) tüm kişilerin sayısı içerisindeki payını gösterir.

la, 15-64 yaş arasındaki (çalışma yaşındaki) Türklerin yarısından az bir kısmı şu anda ya istihdam edilmiştir ya da serbest çalışmaktadır (bkz. Grafik 4). Fakat Yugoslavlar için istihdam oranındaki, yani kendi başlarına gündelik hayat için para kazanma olasılıklarındaki düşüş, Türklerle kıyaslandığında çok daha keskin olmuştur (bkz. dipnot 5).

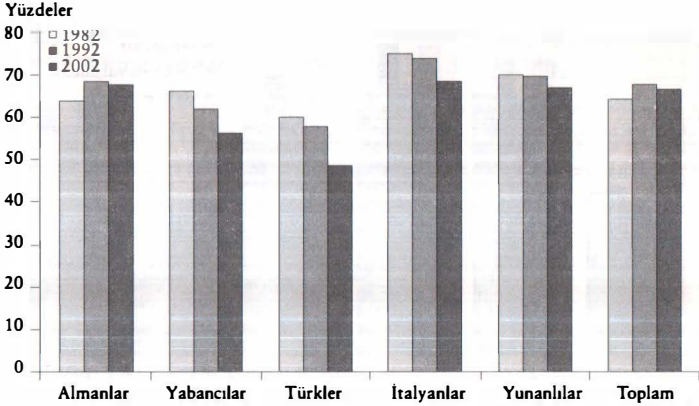
Yeniden vurgulamak gerekir ki, çalışan kişilerin toplam sayısı burada sayılan tüm etnik gruplar için yükselmiştir; 2002 rakamları, 20 yıl öncesinin rakamlarını belirgin biçimde aşmaktadır: Almanlar için bu rakam 2.7 milyon artarak (yüzde 10) 27.3 milyona ulaşmıştır. Alman olmayanlar için rakamlar yaklaşık 900,000 (yüzde 40) artarak, yaklaşık 3.0 milyona ulaşmıştır. Türkler için rakam yaklaşık 150,000 (ya da yüzde 23) artarak, toplamda 790,000'e çıkmıştır (bkz. Grafik 5). Bu 20 yıl içerisinde Alman olmayanlar için pek çok yeni iş ortaya çıkmıştır. Ancak, genel ekonomik gelişme ve emek talebinin yapısındaki değişimler değerlendirilebilir olanaklarının iş arayan insan sayısı ile aynı düzeyde kalmasını engellemiştir.

Bir başka soru, bu genel gözlemlerin farklı yaş ve cinsiyet grupları üzerinde ne derecede etkili olduğuyla ilişkilidir. Genç yabancılar eksik vasıfları nedeniyle yabancıların genel durumuyla kıyaslandığında, daha kötü bir istihdam konumu içerisinde midir? Peki ya, daha yaşlı işçilerin emek pazarı eğilimleri bağlamında durumları nedir? Ve, bu bağlamda kadınların şansı nedir?

Ulaşılabilir durumda olan en yeni rakamlara (*Eurostat* emek gücü araştırması, 2002) bakarak, şunları gözlemlemek mümkündür (Grafikler 6 ve 7):

- en genç yaş grubu (15-24 yaş arası) içerisindeki farklılıklar, Türkler için ortalamanın açıkça altındadır (muhtemelen bu durum, kısmen de olsa gençlere yönelik *JUMP* benzeri özel emek pazarı programlarına katılımı ile ilgilidir, bkz. Dietrich 2001, Dietrich/Rothe 2001);
- orta yaş (35-44) grubundaki durum toplam istihdamdan daha iyidir;
- ancak hem (45-54) hem de (55-64) yaş gruplarında Türkler için istihdam oranlarının Almanların oranının yarısında kaldığı görü-

GRAFİK 4
Batı Almanya'da Seçilmiş Milliyetler İçin İstihdam Oranları
(1982-1992-2002)

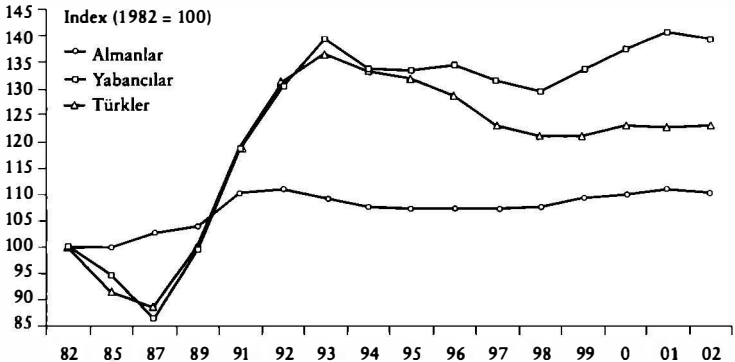

Not: Tüm Berlin dahil edilmiştir.

İstihdam oranı: Çalışma yaşındaki (15-65'e kadar) nüfusun içerisinde çalışanların payı.

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi ve Eurostat; hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

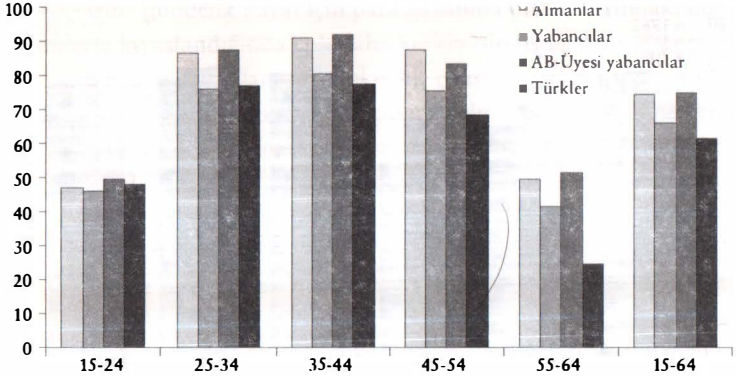
GRAFİK 5
Batı Almanya'da İstihdam Gelişimi (Almanlar, Yabancılar, Türkler)
(1982-2002)

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi (Mikrozensus), Eurostat (LFS), hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

GRAFİK 6

Seçilmiş Milliyetler İçin Yaş Gruplarına Göre İstihdam Oranları (Erkekler)
(Batı Almanya, 2002)

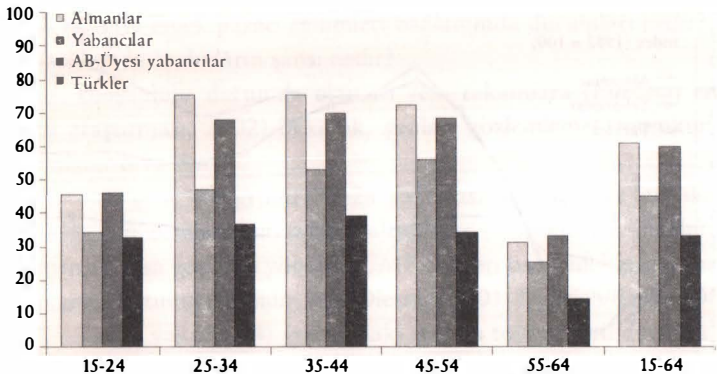
Not: Tüm Berlin dahil edilmiştir.

İstihdam oranı: Çalışma yaşındaki (15-65'e kadar) nüfusun içerisinde çalışanların payı.

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi ve Eurostat; hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

GRAFİK 7

Seçilmiş Milliyetler İçin Yaş Gruplarına Göre İstihdam Oranları (Kadınlar)
(Batı Almanya, 2002)

Not: Tüm Berlin dahil edilmiştir.

İstihdam oranı: Çalışma yaşındaki (15-65'e kadar) nüfusun içerisinde çalışanların payı.

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi ve Eurostat; hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

lür: en yaşlı grupta, çalışan yaştaki Türk nüfusun sadece yüzde 20'si istihdam edilmiştir; aynı yaş grubundaki Almanlar için istihdam oranı yüzde 40'tır;

– AB vatandaşlarının durumu genellikle tüm yaş gruplarında ya Almanlarınkine benzer ya da Almanlardan daha iyidir;

– yabancı kadınlar için mevcut durum, yabancı çalışanların tümü için olduğundan çok daha az elverişlidir: tüm yaş gruplarındaki Türk kadınları için sözkonusu istihdam oranları arasındaki farklar, total istihdam için olanlardan çok daha yüksektir; 55-64 yaş grubunda yer alan Türk kadınlarının sadece yüzde 10'dan biraz fazlasının bir işi vardır (Alman kadınlar için bu oran yüzde 30'dur).

İSTİHDAMDADA YAPISAL DEĞİŞİKLİKLER VE ÇALIŞMA YAŞAMINA ETKİLERİ

Yapısal ekonomik değişiklikler Alman olmayan çalışanları Alman çalışanlardan çok daha ciddi biçimde etkilemiştir. İmalat sektöründeki istihdam önemli ölçüde azaltılmıştır. Ancak hizmet sektöründe istihdam olanağı hem Alman hem de Alman olmayan çalışanlar için yükselmiştir. Yine de bu alanda Alman çalışanlar ve Alman olmayanlar arasında önemli farklar korunmuştur.

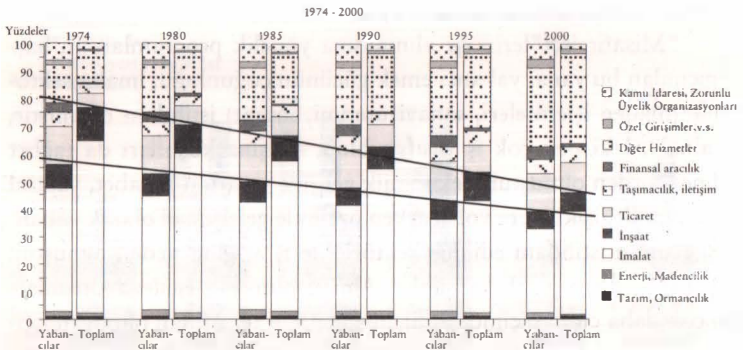
“Misafir işçi”lerin işe alınmasına yönelik programlarının başlangıcından bu yana, yabancı emek gücünün çoğunluğu, imalat sektöründe (maden işletmeleri, sanayi üretimi, inşaat) istihdam edilmiştir; bu alanlardaki pek çok iş vasıfsız olup, çalışma koşulları da rağbet edilmez türden olmuştur. Teknolojik gelişme ve artan rekabet, yapısal ekonomik değişikliklere yol açarken özellikle geleneksel olarak yabancı işgücünün istihdam edildiği sektörlerde iş açığına neden olmuştur. Dolayısıyla bu yapısal değişimler, Alman olmayan işçileri Almanlardan çok daha ciddi biçimde etkilemiştir. 1974'te, Alman olmayan işçilerin neredeyse yüzde 80'i (tüm çalışanların yüzde 56'sı) imalat, inşaat ve tarım sektöründe çalışıyordu. 2000 yılının verileri, yüzde 45'lik bir düşüşe işaret ediyor (tüm çalışanlar için yüzde 45). Yani, Alman olmayanlar ve tüm çalışanlar arasındaki orijinal marj, görece azalmaktadır.

Aynı zamanda, hizmet sektöründeki istihdama dair veriler büyük ölçüde artmıştır (Grafik 8’de gösterilen sektörel uyum eğilimleri eğrisi ile karşılaştırınız). İlk bakışta, bu Alman olmayanların istihdamında bir normalleşme olarak görülüp, olumlu biçimde değerlendirilebilir.

Ancak, istihdamdaki gelişmelere dair daha detaylı ve hizmet sektörünün çeşitli dallarını ayrı ayrı ele alan bir analiz, (tıpkı imalat sektöründe olduğu gibi) hizmet sektöründe de Alman olmayanlar ve Almanlar arasındaki geleneksel farkın bugüne kadar korunduğunu ortaya koyar. Alman çalışanlar büyük ölçüde yüksek kalite işlerde (örn. şirket bağlantılı hizmetler) istihdam olanağı bulurken, Alman olmayan çalışanlar daha çok vasıfsız ve olumsuz çalışma koşulları sunan işler bulabildiler (çamaşır ve temizlik gibi kişisel hizmetler).

Tartışılan bazı seçilmiş hizmet aktivitelerini düşündüğümüzde (geleceğe yönelik artan talep ya da bunların yabancılar bağlamında bütünleştirici özelliği, veya gelecekte özellikle yabancılar için artacak

GRAFİK 8
Ekonomik Sektörlere Göre Batı Almanya’da Çalışanlar (Toplam ve Yabancılar)
(1974-2000)

Bu iki eğri, toplamdaki ve yabancıların istihdamındaki birinci ve ikinci sektörler ile üçüncü (hizmetler) sektör arasındaki sektörel uyum eğilimlerini gösterir.

Kaynak: Her yıl Haziran’da derlenen zorunlu istihdam sigorta sistemi istatistikleri (Federal İstihdam Bürosu); hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

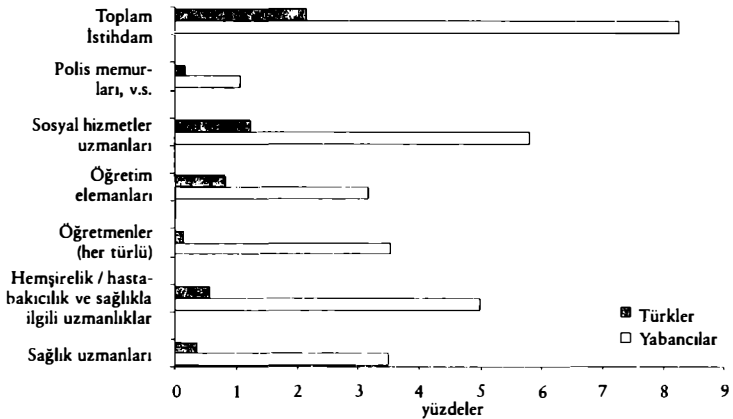
istihdam olanaklarıyla bağlantılı olarak), görülebilir ki, Alman olmayanlar ve özellikle Türkler bu alanlarda aslen daha az temsil edilmektedirler. Total istihdamdaki yabancı ve Türk istihdamıyla karşılaştırıldığında, polis komiseri, sosyal hizmet işleri, öğretim ve sağlıkla ilgili hizmetlerde bu oranların oldukça düşük olduğu görülmektedir (bkz. Grafik 9). Bu durum, emek pazarındaki *de facto* ayrımcılıkla açıklanabilir, ki bu ayrımcılık bir yandan yine vasıf eksikliğiyle, diğer yandan ise özellikle kamu sektöründeki önyargılı işe alım davranışı ile ilişkilidir.

ALMAN OLMAYAN İŞÇİLERİN VASIF DÜZEYLERİ

Bu dezavantajları oluşturan temel faktör, Alman olmayan emek gücünün yetersiz vasıf düzeylerinde aranmalıdır. Düşük vasıflı emek gücü oranı, halen, Alman olmayanlar arasında Almanların iki katından daha fazladır. Tersine, ortalama vasıflı emek gücünün oranı Alman olma-

GRAFİK 9

**Seçilmiş Hizmet Faaliyetleri İçin Yabancılar ve Türklerin İstihdam Payları
(Batı Almanya, 2000)**

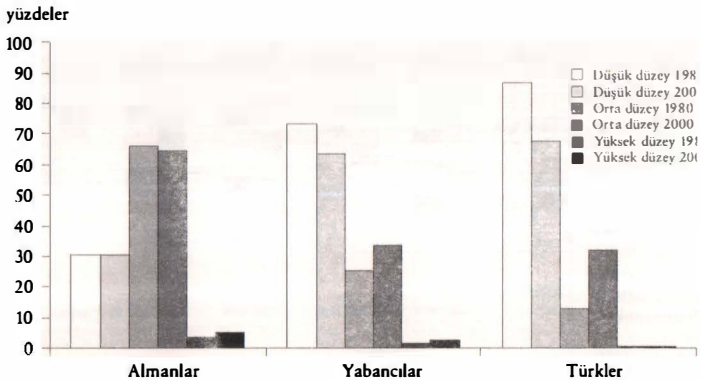
Kaynak: Eurostat I.FS 2000, hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

yanlarda, Almanların yarısı kadardır. Daha genç yaştaki çalışanlar için bile durum değişiklik göstermemektedir.

Alman olmayan ve özellikle Türk çalışanlar arasındaki düşük vasıf düzeyine sahip olanların oranı son 20 yılda düşüş göstermiştir; ancak yine de yüzde 60'lık bir oranla (Türk çalışanlar için bu oran yüzde 70'tir) bu, Alman çalışanlar arasındaki oranın iki katından daha fazladır. Tersine, ortalama vasıf düzeyine sahip Alman olmayanların yüzdesi, Alman çalışanların yarısı kadardır. Türk çalışanlar için bu rakamlar daha da olumsuzdur.

1980-2000 yılları arasında genç çalışanların (15-30 yaş arası) vasıf düzeyleri izlendiğinde, açıkça görülmektedir ki, (bkz. Grafik 10) Alman olmayan işçiler ve Türk işçiler için bazı ilerlemeler sağlanmış olmakla beraber, Alman emek gücü ve Alman olmayan (özellikle Türk) emek gücü arasında ciddi farklar halen var olmayı sürdürmektedir. Şaşırtıcı olan sadece bu grubun vasıfsız işlerdeki yüksek oranda

GRAFİK 10
Seçilmiş Milliyetlere ve Vasıf Düzeyine Göre Batı Almanya'da
Genç (30 yaşın altı) Çalışanlar
(1980 ve 2000 Karşılaştırması)

Kaynak: Zorunlu istihdam sigorta sistemi istatistikleri (Federal İstihdam Bürosu); hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

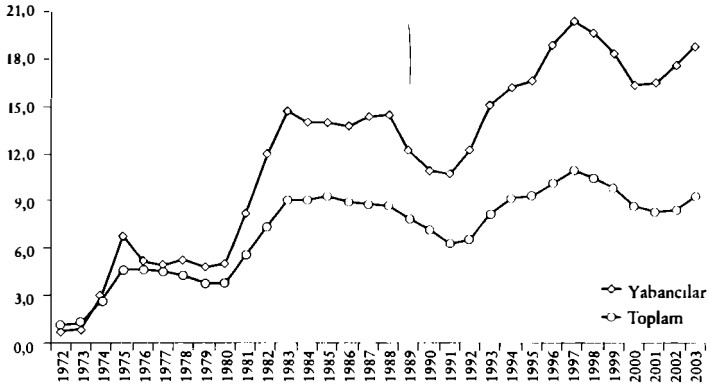
temsiliyeti değil, aynı zamanda bu yaş grubunda yüksek vasıflı işçi oranının halen çok düşük düzeyde olmasıdır (Türkler için oran yüzde 0.5, Almanlar için ise yüzde 5.0'dır). Bu durum vardığımız sonuçları destekler ve bu noktadaki durumun aciliyetinin altını çizer.

ALMANLAR VE ALMAN OLMAYANLAR ARASINDA İŞSİZLİK

Yüksek vasıflı çalışanlara duyulan ihtiyacın artmasını sağlayan yapısal ekonomik değişiklikler nedeniyle, Alman olmayanlar arasındaki işsizlik oranları son yıllarda önemli ölçüde artmıştır. Alman olmayanlar arasındaki işsizlik oranı tüm çalışanların iki katıdır. Ve yine, bu gelişmeden en ciddi biçimde etkilenenler Türk çalışanlardır.

1980'den bu yana, işsizlik Alman olmayan emek gücü ve Alman emek gücü için farklı biçimde gelişmiştir. Bağlantılı olarak, Almanlar ve Alman olmayanların işsizlik oranları arasındaki uçurum, ekonomik döngüdeki bazı ufak varyasyonlar dışında, genel olarak açılmıştır (bkz. Grafik 11). Alman olmayanlar arasındaki işsizlik günümüzde toplam kotanın iki katıdır. Yukarıda sıralanan yapısal ekonomik değişiklikler, yüksek nitelikli çalışanlara olan talebin artması ve genel olarak Alman olmayan emek gücünün yetersiz vasıf düzeyleri nedeniyle, bu grupta yer alanlar, emek pazarından giderek daha çok uzaklaştırılmaktadırlar. Halihazırda Alman olmayan işçilerin yaklaşık yüzde 20'si işsizdir. Bazı bölgesel emek pazarlarında, ilgili rakamlar yüzde 40'a kadar çıkmaktadır. Neticede, işsiz olan bu insanlar gerekli vasıflardan yoksundurlar. Bu, elbette ki tüm işsizler için geçerli bir durumdur (Batı Almanya'daki tüm eğitimsiz kişiler için işsizlik oranı 2000'de yüzde 19.4'tür, bu oran mesleki eğitimi başarıyla tamamlayan kişiler için yüzde 5.7 ve üniversite ve teknik okul mezunları için yüzde 2.6'dır; bkz. Reinberg 1999, Reinberg/Hummel 2002), ama Alman olmayan çalışanlar çok daha ciddi etkilere maruz kalmışlardır. Yukarıda sıralanan yapısal değişiklikler göz önüne alındığında, günümüzdeki durumun gerçekten çok ciddi olduğunu söylemek gerekir.

GRAFİK 11
İşsizlik Oranları (Toplam ve Yabancılar)
(Batı Almanya, 1972-2003)

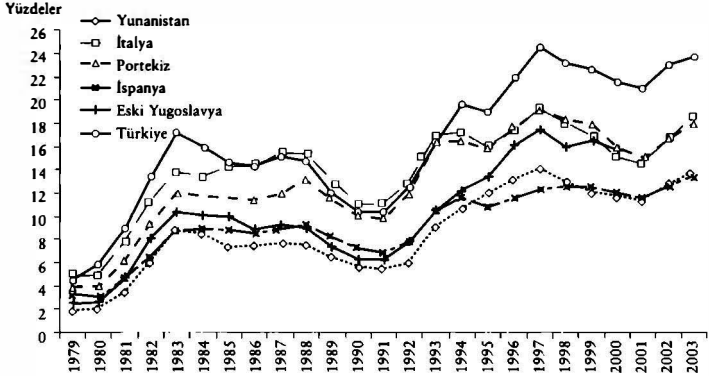
Yıllık ortalamalar

Kaynak: ANBA, yıllık veriler, grafik sunumu yazara aittir.

Farklı milliyetler karşılaştırıldığında, işsizlik oranının Türk emek gücü arasında en yüksek rakamlara ulaştığı görülür; 2002 yılında bu oran yüzde 24'tü. Ayrıca, 1990'ların başından bu yana Türkler ve diğer Alman olmayan gruplar arasındaki uçurum da gözlenebilir biçimde açılmaktadır. Portekiz ve İspanyol çalışanlar için işsizlik oranları şu anda yüzde 14 dolayındadır, ki bu oran da açıkça toplam işsizlik oranının üzerindedir. İtalyanlar ve Yunanlılar için bu oran yüzde 18 civarındadır (bkz. Grafik 12).

İşsizlerin vasıf yapısına baktığımızda, yukarıda sıralanan durum ve eğitim, istihdam ve işsizlik alanlarındaki gelişmeler ışığında, Almanlar ve yabancılar arasında bir uçurumun olması şaşırtıcı değildir. Toplam Alman işsizlik oranının parçası olarak, Alman işsizlerin tümü içinde sertifikası olmayanların oranı yüzde 40 iken, bu oran yabancılar için yaklaşık yüzde 80 dolayındadır (Grafik 13). Bu, işsiz yabancıların işsizlikten kurtulmak ve kalıcı işler bulmak konusunda çok daha düşük şanslara sahip oldukları anlamına gelir.

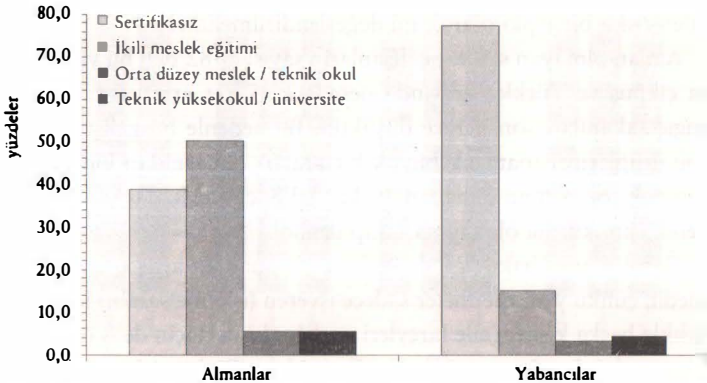
GRAFİK 12
Seçilmiş Milliyetlere Göre Yabancılar İçin İşsizlik Oranları
(Batı Almanya, 1979-2003)

Her yılın Haziran sonu, eski Yugoslavya; Eylül sonu.

Kaynak: ANBA; 1992'den itibaren yazarın kendi hesaplaması (işsizler ve çalışanlar / sosyal sigorta üyeleri) resp. Internet-tabloları BA; çalışan istatistikleri BA (Federal Çalışma Dairesi).

GRAFİK 13
İşsizlik - Vasfı Yapısı (Almanlar ve Yabancılar)²
(Batı Almanya, 2001)

Kaynak: Federal İstihdam Bürosu, İşsizlik Yapısal Verileri (St. 4, Eylül), hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

Genel işsizlik durumunun görünümüne ve Almanlar ile yabancılar arasındaki farklara baktıktan sonra, Almanlar ve yabancılar arasında çalışma yaşında olan nüfusun vasıf yapısıyla, istihdam ve işsizlik durumlarına ilişkin güncel bir karşılaştırma yapmak gerekir. Milliyetler ve çalışma statüleri arasındaki bu son karşılaştırma, bir yandan farklı milliyetlerin vasıf yapılarındaki genel kalıpları yansıtırken, diğer yandan daha düşük vasıflı kişilerin istihdam sürecinden daha sıklıkla dışlandığı gerçeğini görünür kılar: Tüm durumlarda, vasıflı kişilerin oranı istihdamda, işsizlikte olduğundan daha yüksektir. Ancak Türkler için çok daha yüksek olan düşük vasıflı kişi oranı, emek pazarı içindeki gelecek şanslarını azaltmaktadır. Bu durumda endişe verici olan gelişme bunun sadece genel olarak Türkler için değil, genç kişiler için de sözkonusu olmasıdır (bkz. Grafikler 14 ve 15).

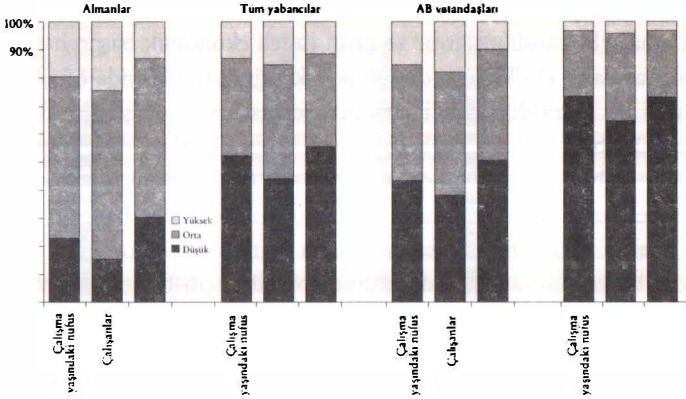
SERBEST ÇALIŞMA ALANLARI

Alman olmayanlar arasında serbest çalışan kişilerin sayısı son 15 yılda oldukça artmıştır. Ancak, toplam oranla kıyaslandığında bu grubun serbest çalışma oranı halen düşük düzeydedir. Serbest çalışmadaki bu artış, Alman olmayan emek gücü için yeni bir ekonomik fırsat olarak mı, yoksa daha çok emek pazarındaki kötüleşen koşullara karşı verilen riskli bir tepki olarak mı değerlendirilmelidir?

Alman olmayan serbest çalışanların sayısı 1982'den bu yana iki katına çıkmış ve Türkler arasında neredeyse 5 kat artmıştır; ancak, başlangıç rakamları son derece düşüktür. Bu nedenle bu gelişme kısmen bu grupların kapatacak büyük bir araları olmasından kaynaklıdır, zira pek çok Alman olmayan, birkaç yıl öncesine kadar yasal olarak kendi işini kurma olanağına sahip değildi.

Genel olarak bakıldığında serbest çalışmadaki artış olumlu bir gelişmedir, çünkü yeni işletmeler sadece işveren (işletme sahibi) için değil, sıklıkla başka kişiler (aile bireyleri ve diğer kişiler) için de iş olanakları yaratmaktadır. Ayrıca, örneğin Essen'deki Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin araştırmalarının da gösterdiği gibi yeni kurulan işletmelere ekonominin çok çeşitli sektörlerinde rastlanabiliyor. Dolayısıyla, bu

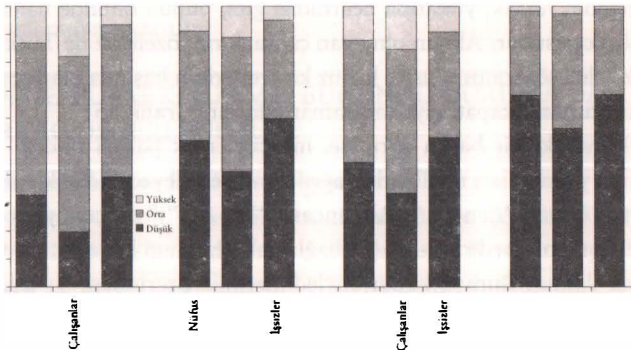
GRAFİK 14
Seçilmiş Milliyetlere Göre İstihdam Durumları
(Batı Almanya, 2001)

Nitelik: Ulaşılan en yüksek derece.

Kaynak: Eurostat İstihdam Ofisi Verileri; hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

GRAFİK 15
Seçilmiş Milliyetlere Göre İstihdam Durumları
(15-34 yaş arası) (Batı Almanya, 2002)

Nor: Batı Almanya, Berlin dahil. Nitelik yapısı ISCED'e (International Standard Classification of Education) göre tanımlanmıştır.

Kaynak: Eurostat İstihdam Ofisi Verileri; hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

işletmeler ekonomik büyümeye oldukça önemli bir katkı sunmaktadırlar. Ancak, gıda servisi ve perakendecilik (özellikle bakkal) alanındaki işletmelerin sayısının çok yüksek olduğu da bir gerçektir. Bu nedenle denilebilir ki, pek çok durumda bu yeni işletmeler sadece işsizliği önlemek amacıyla kurulmuşlardır ve uzun vadeli ekonomik başarıyı sağlayacak vasıfların eksikliği ya da sermaye kıtlığı durumlarında bu oldukça riskli bir tavra dönüşebilir. Aslında serbest çalışan kişilerin muhtemelen tüm birikimlerini kaybetme riskini göze almaları sözkonusudur. Hatta, aile bireylerinin istihdamını olanaklı kılacak yeni işler olsa da, bu kişiler, özellikle de işletme sahiplerinin çocukları, herhangi bir formal mesleki vasfa sahip olma fırsatlarını da riske atmaktadırlar. Dolayısıyla, bu genç insanlar, sadece sınırlı bir süre için bir gelir kazanma şansına sahip olmakta, ancak genel emek pazarına dönük uzun dönem şanslarını geliştirme olanağı bulamamaktadırlar.

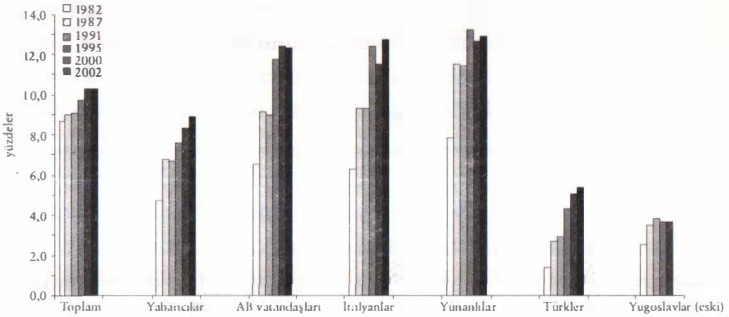
Bunun yanı sıra, serbest çalışma oranları⁷ Alman olmayanlar, özellikle Türkler için yükselmiş olsa da, halen, bu oranların tüm serbest çalışan kişilerle kıyaslandığında düşük düzeyde olduğunu akılda bulundurmak gerekir (Grafik 16). Sonuçta, gelişme için hâlâ alan vardır. Ancak bu potansiyel sadece gerekli önkoşulların yerine getirilmesiyle gerçekleştirilebilir. İyi vasıflar, kendi işinin sahibi olan bir kişinin kalıcı başarısı için elzemdir. Ancak, yukarıda belirtildiği gibi, bunun önünde halen bir engel sözkonusudur: Alman olmayan çalışanların, özellikle de Türklerin vasıf eksikliği sözkonusudur ve henüz kariyerlerinin başında olan gençler dahi bu uçurumu kapatmayı başaramamışlardır (Grafik 15).

Buradaki bir başka soru ise, mevcut emek pazarı reform girişimlerinin yabancıları ne ölçüde doğru yönde etkileyeceğidir: kendi işinin sahibi olmak “ben-şti.” (Almanca: “Ich-AG”)⁸ aracılığıyla özendirilmek istenmektedir. Bu araçla bağlantılı herhangi bir zorunlu vasıf denetimi yoktur. Buraya kadar söylediklerimiz üzerinden, şu tez öne

7 Serbest çalışma oranı: Toplam çalışan nüfus içerisindeki serbest çalışanların (Burada çalışan aile bireyleri dahil edilmeyen) yüzdesi.

8 İşsizlikle baş etme yöntemi olarak, özellikle belirli bir süre işsizlik parası /yardımı almış kişilerin kendi yaşamsal koşullarını garanti altına almalarına yönelik küçük işletmeler kurmalarını özendiren ve finansal olarak destekleyen girişimin adı.

GRAFİK 16
Seçilmiş Milliyetlere Göre Serbest Çalışanların Oranları
(Batı Almanya, 1982-2002)

Serbest çalışma oranı; serbest çalışanların (çalışan aile üyeleri dışında) ilgili toplam istihdam içindeki yüzdesi.

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi (Mikrocensus) ve Eurostat (LFS); analiz (LFS), hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

sürülebilir: özellikle düşük vasıflı yabancılar (ve Türkler) orantısız biçimde, kendi işlerinin sahibi olmak üzere işsizlikten çıkmaya çalışacak, ancak uzun vadede kalıcı başarılar elde etmek için gerçek şanslara sahip olamayacaklardır.

BÖLGESEL FARKLILAŞMA: BUGÜNKÜ DURUMA DAİR BİRKAÇ DEĞERLENDİRME

Total İstihdam ve İşsizliğin Bölgesel Profilleri

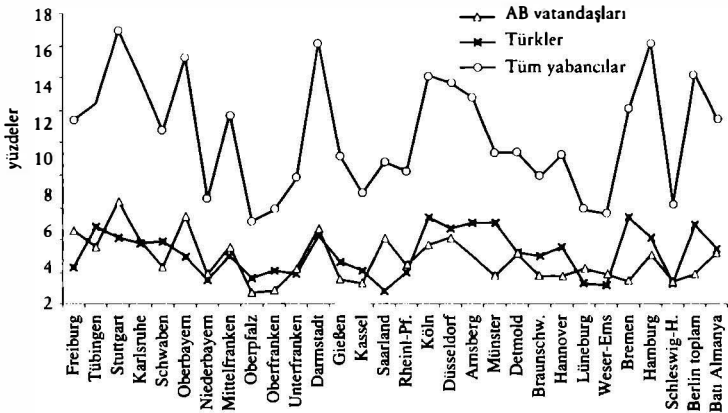
Ekonomik durum, emek pazarının durumu ve içerisindeki gelişmeler sadece Doğu ve Batı Almanya arasında değil, Batı Almanya'da da oldukça eşitsizdir. Gelir düzeyi, GSMH büyümesi, ekonomik yapı ve istihdam yapısı ve bir bütün olarak emek pazarı performansı açısından büyük uçurumlar söz konusudur. Emek gücü katılımı, istihdam ve işsizlik oranları eyaletten eyalete, bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Genel olarak denebilir ki, güneye indikçe, ekonomik koşul-

lar ve emek pazarı durumu iyileşmektedir. Alman olmayanların durumunun da bu kuralı izleyeceği beklenebilir. Bu nedenle, yabancıların da bölgesel düzeyde farklılaşmalarına ilişkin kısa birkaç değerlendirme yer verilecektir.

Yabancı nüfusun neredeyse tamamının Batı Almanya'da yoğunlaşmış olması gibi, Batı Almanya'nın toplam nüfusa kıyasla yabancı nüfus payı da oldukça değişkendir. Çalışan yaştaki nüfus alınıp NUTS-2 düzeyine bakıldığında, (bkz. Grafik 17) en yüksek yüzde farklılıklarının olduğu alanların (yabancıların çalışma yaştaki nüfusunun, toplam çalışan yaştaki nüfusa oranı) bir yanda, Stuttgart, Darmstadt (aynı zamanda Frankfurt/Main'ı oluşturur), Kuzey-Ren-Vestfalya'nın daha batı bölgeleri ile Bremen, Hamburg ve Berlin; diğer yanda ise Bavyera'nın kuzey-doğu bölgeleri ve neredeyse kuzey Almanya'nın tamamı olduğu görülebilir. Stuttgart (yüzde 17) ve Oberpfalz (yüzde 5,1

GRAFİK 17

Çalışma Yaştaki Nüfus - Seçilmiş Milliyetlerin Toplam ÇYN İçerisindeki Payı
(Bölgesel Profil) (Batı Almanya, 2001)

Coğrafi olarak güneyden kuzeye ve batıdan doğuya doğru düzenlenmiştir.

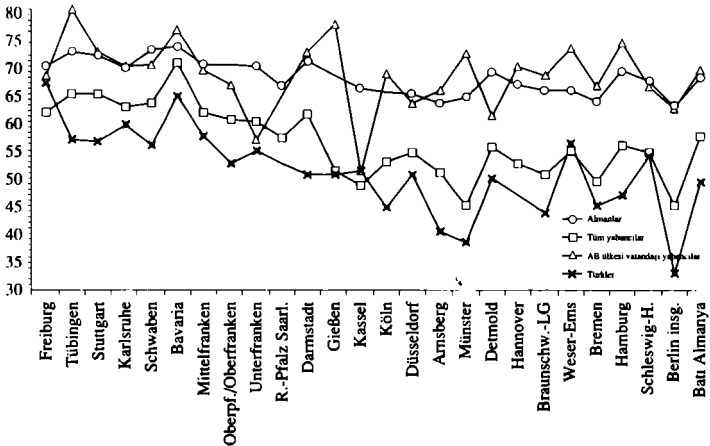
Kaynak: Eurostat, LFS 2001, hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

kuzey-doğu Bavyera) arasındaki fark 12 yüzde puanıdır. Aynı zamanda tek milliyetin bölgeler arası dağılımında da açık varyasyonlara rastlamak mümkündür.

Yabancıların bölgesel yoğunlaşması ve emek pazarı durumları arasında bir ilişki var mıdır sorusuna, Grafik 17 ve 18 ile 19 arasında yapılacak bir karşılaştırma (istihdam ve işsizlik oranlarının bölgesel profilleri) oldukça açık, ancak bir o kadar da farklılaşmış bir yanıt verir: Buradaki eğilimler açıkça genel kuralları izler, yani, güneyden kuzeye doğru gidildikçe tüm milliyetler için istihdam oranları düşmekte ve işsizlik oranları artmaktadır.

Düzeyler kıyaslandığında, istihdam ve işsizlik oranlarının AB üyesi ülkelerin vatandaşları için üç aşağı beş yukarı Almanlarla benzer olduğu görülebilir, ancak Türklerle arada çok büyük farklar vardır: Türkler için, güneyden kuzeye istihdam oranlarının düşüşü ve işsizlik

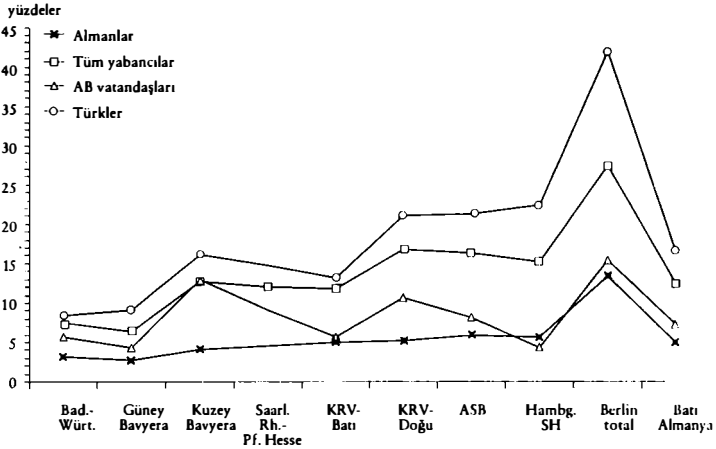
GRAFİK 18
Seçilmiş Mülliyetler İçin İstihdam Oranları (Bölgesel Profil)
(Batı Almanya, 2001)

Coğrafi olarak güneyden kuzeye ve batıdan doğuya doğru düzenlenmiştir.

Kaynak: Eurostat 2001, hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

GRAFİK 19
Seçilmiş Milliyetler İçin İşsizlik Oranları (Bölgesel Profil)
(Batı Almanya, 2001)

Coğrafi olarak güneyden kuzeye ve batıdan doğuya doğru düzenlenmiştir.

Rh.-Pf.: Rheinland-Pfalz; KRV; Kuzey-Ren Vestfalya; ASB: Aşağı Saksonya ve Breinen; SH: Schleswig-Holstein; Batı Almanya, toplam Berlin dahil.

Kaynak: Eurostat LFS 2001, hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

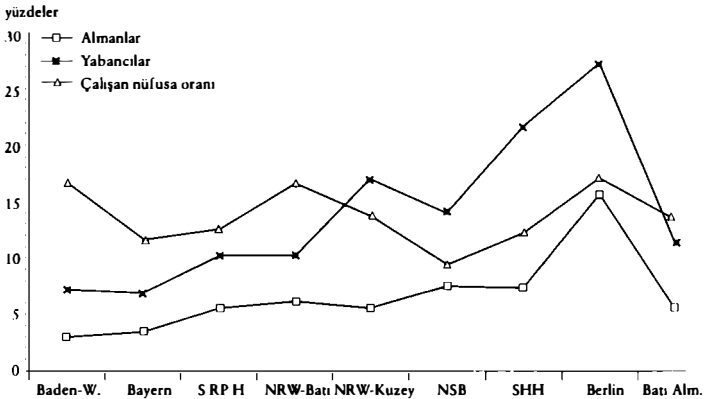
oranlarının artışı, AB üyesi ülkelerin vatandaşları ve Almanlara kıyasla çok daha keskindir. Almanlar arasındaki istihdam oranları güneyle kuzey arasında % 10 daha düşük bir farkla değişirken (işsizlik oranları için bu fark aşağı yukarı % 10'dur), Türkler için bu fark istihdam oranlarında % 30 ve işsizlik oranlarında da % 35 kadardır.

Diğer yandan, çalışma yaşındaki nüfusun bölgesel yoğunluğu ve istihdam/işsizlik oranlarının düşüşü (yükselişi) arasında genel olarak pozitif (negatif) bir ilişki tanımlayacak katı bir korelasyon sözkonusu değildir. Tersine yabancı nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki istihdam oranı, yabancı nüfus yoğunluğunun düşük olduğu bölgelere kıyasla daha düşüktür. Tersine çevirerek aynı gözlemi, işsizlik oranları için yapmak mümkündür.

Genç İşsizlerle İlgili Bölgesel Profiller

Yukarıda gösterildiği gibi, Alman olmayan gençler, hâlâ eğitim sisteme başarılı biçimde entegre olamamaktan mağdurdurlar ve bunun sonucunda uygulamalı ve sertifikalı vasıflardan mahrum kalmaktadırlar. Yeniden bölgesel duruma bakacak olursak, tüm bölgelerde genç yabancıların, işsizlikten Alman gençlerinden çok daha fazla etkilendiğini görebiliriz. Batı Almanya'nın genel gençler arası işsizlik oranı 2001 yılında Almanlar için yüzde 8.4, tüm yabancılar için yüzde 15 ve Türkler için yüzde 17.2 idi. Bölgesel düzeyde (yabancılar ve Almanlar arasındaki) işsizlik oranlarının düzeyine ve farklılıklarına baktığımızda, bunların toplam işsizlik oranlarını izlediğini görürüz (Grafik 20):

GRAFİK 20
Gençlerin İşsizlik Oranları ve ÇYN İçerisindeki Payları
(Almanlar, Yabancılar) (Bölgesel Profil)
(Batı Almanya, 2001)

İstatistiki nedenlerden dolayı (temsiliyet) Türkler için gençlik işsizlik oranlarını göstermek mümkün değildir.

Gençler = 15-24 yaş arası kişiler; S R P H: Saarland, Rheinl.-Pf., Hessen; NSB: Nieders., Bremen; SHH: Schleswig-H., Hamburg.

Kaynak: Eurostat LFS 2001, hesaplama ve grafik sunumu yazara aittir.

– Açık bir kuzey-güney eğilimi sözkonusudur, şöyle ki, güneye inildikçe, Almanlar ve yabancılar için işsizlik oranları daha düşüktür.

– Çalışma yaşındaki nüfusun içerisinde Alman olmayanların payının yüksek olduğu bölgelerde, yüksek ve görece düşük işsizlik oranlarına rastlanabilir: (gençlerin çalışan yaştaki nüfus içerisindeki payının en yüksek olduğu) Baden-Württemberg’de, genç işsizliği hem yabancılar hem de Almanlar arasında Batı Almanya’nın en düşük rakamlarına ulaşır; çalışan nüfus içerisindeki genç nüfusun payı açısından benzer bir konumda olan Kuzey Ren-Vestfalya’nın batı kesimlerinde, işsizlik oranı daha yüksek olmakla beraber, bu payın açıkça daha düşük olduğu KRV’nın kuzey doğu kısmıyla kıyaslandığında daha düşüktür.

– Genç nüfusun çalışan yaştaki nüfus içerisindeki payının düşük olduğu Kuzey Almanya’da gençler arasındaki işsizlik oranları güneydekinin iki katından fazladır.

– İşsizlik oranlarının ardında yatan temel faktör, genel ekonomik durum ve emek pazarı durumudur.

YABANCILARIN EMEK PAZARINDAKİ MEVCUT DURUMLARI VE ARZ VE TALEPTE GELECEK EĞİLİMLERİ: SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Batı Alman emek pazarı içerisindeki yabancıların konumu hakkında ki ampirik veriler açıkça aşağıdaki göstergelere işaret eder:

– (hem demografik gelişmeler hem de net göç nedeniyle) Yabancı emek gücü arzında keskin bir artış meydana gelmiştir;

– Genel ekonomik performans, talebi, artı arzı dahil edecek yeterlilikte itememiştir, yabancılar, Almanlara kıyasla ekonominin yeniden yapılanmasından ve ekonominin imalattan hizmete geçişinden daha çok mağdur olmuşlardır; hizmet sektöründe de çoğunlukla sadece düşük ücretli işler bulabilmiş ya da işsiz kalmışlardır;

– Yabancıların eğitim entegrasyonu ve vasıf düzeyleri nispeten iyi ekonomik gelişime sahip alanlarda dahi, ortalama olarak çok düşüktür. Yabancıların emek pazarı konumu burada da Almanlara kıyasla oldukça kötüdür.

Bu ampirik verilerden çıkarılabilecek genel sonuç şudur: Bu durumu yaratan ille de istihdam uygulamalarındaki (ırksal ya da benzeri) ayrımcılık değildir. Yabancıların ve özellikle Türklerin Almanlarla kıyasla daha olumsuz bir istihdam durumuna sahip olmasını açıklayan, gözlenebilir ekonomik nedenler vardır (bkz. van Suntum/Schlotbölle, 2002).

İstihdamın gelecekte nasıl gelişeceğine dair açık göstergeler bulunmaktadır: Birinci ve öncelikli olarak, hizmet sektöründe yeni işler yaratılacaktır ve bu pozisyonlara başvuranların iyi niteliklere sahip olması gerekecektir. Fakat, Alman olmayan işçilerin çoğunluğu gerekli niteliklere sahip olmadıklarından bu yeni işler için başarıyla rekabet edecek durumda olmayacaklardır. Bu nedenle, ilk olarak iş pazarına dahil olmuş olan Alman olmayanların vasıf düzeyini yükseltmek zorunludur. Ayrıca, bugünkü öğrencilerin eğitim sürecini gerekli nitelikleri edinerek tamamlaması da şarttır.

Gelecekteki istihdam eğilimlerini vurgulayan tüm araştırma sonuçları aynı noktaya işaret etmektedir. İmalat sektöründeki iş kesintileri artacak ve hizmet sektöründeki iş olanakları –sektörde şu anda var olan iş eksilmelerine rağmen– artacaktır. 1995'te total istihdamın yaklaşık yüzde 62'si hizmet sektöründe iken, bu yüzde IAB'nın (Schnur/Zika, 2002) en yeni projeksiyonlarına göre, 2015'te yüzde 71'lere çıkacaktır. Sonuçta, imalat sektöründeki istihdam (özellikle düşük nitelikli emek gücü için) azalmaya devam edecektir. Diğer yanda, (halihazırda emek gücüne yoğun talebin var olduğu yiyecek servisi ve sağlık/bakım alanlarındaki istihdamın yanı sıra) ikincil hizmetler olarak adlandırılan danışma, işletme, araştırma ve geliştirme gibi sektörler önem kazanmaya devam edecektir. Bu gelişme, yüksek vasıflı işgücüne ihtiyaç duyacaktır. Ancak, düşük vasıflı ya da vasıfsız işgücüne duyulacak talep de azalmaya devam edecektir. Diğer yandan da üniversite, teknik okul ve kolej mezunlarına duyulan ihtiyaç büyük ölçüde artacaktır (karşılaştırmak için diğerlerinin yanı sıra bkz. Dostal/Reinberg, 1999; Schnur, 1999; Weidig, 1999).

Ampirik veriler ve gelecekle ilgili beklentiler ışığında, aşağıdaki sonuçları ve önerileri sıralayabiliriz:

Alman olmayan emek ile ilgili çabuk sonuçlara varmak yanlış olur. Birçok Alman olmayanın (Türkler dahil) iyi vasıfları vardır, bu nedenle de bu kişiler gelecekteki emek pazarlarında rekabet etmek için iyi bir donanıma sahiptirler. Ancak asıl sorun, halen bazı etnik grupların toplam vasıfları bakımından büyük eksikliklere sahip olmalarıdır. İstihdamın gelecekteki gelişimi düşünüldüğünde, bu eksiklikler yüksek işsizlik oranlarının devam etmesine, hatta en kötü durumda işsizliğin daha da artmasına yol açabilir. Şu anda okula devam eden Alman olmayan öğrencilerin çoğu, Alman öğrencilerle aynı vasıf düzeylerine ulaşamayacaktır, dolayısıyla bu çocukların mesleki eğitim ya da istihdam olanaklarından yararlanması zorlaşacaktır. Yeni yayımlanan PISA⁹ araştırması da göçmenlerin çocuklarının eğitim sürecinde ciddi zorluklar yaşadığını belirterek, bu sonuçları doğrulamıştır (Baumert 2001 ve 2002). Bu bağlamda, eğitim ve istihdamdaki durumu geliştirecek kapsayıcı bir siyasi çabaya ihtiyaç vardır. Sınıflar küçültülmeli, sınıf başına düşen Alman olmayan öğrenci sayısı azaltılmalı ve özel niteliklere sahip ek bir eğitim personeli istihdam edilmelidir.

Ayrıca, emek pazarına zaten girmiş kişilerin okul diploması almalarını sağlamak amacıyla ileri eğitim için spesifik programlar geliştirilmelidir. Bunların ötesinde, aktif istihdam politikasında özellikle genç ve orta yaşlı yabancıların istihdam edilebilirliklerini geliştirecek fazladan özel programlara ihtiyaç vardır. Halihazırdaki emek pazarı reformları, Türkleri, Almanları ve daha nitelikli AB kökenli yabancıları etkilediğinden çok daha olumsuz biçimde etkileyecektir. Kamu otoriteleri ve her türlü kurum, yabancıları kamu sektöründen dışlayan istihdam politikalarını değiştirmelidirler. Bu amaçla, özel yasal düzenlemeler yapılmalıdır (mesela memurlarla ilgili olarak).

Özellikle, servis sektörünün daha bütünleştirici kısmı ya da öğretmenlik, sosyal hizmet, kamu güvenliği (polis komiserleri vs.), sağlıkla ilgili meslekler gibi çalışma alanları göçmen kökenli insanlara açılmalıdır. Göçmenlerin çocukları/torunları için aktif işe alım politi-

9 PISA: *Programme for International Student Assessment*. OECD tarafından gerçekleştirilen öğrenci değerlendirme araştırması.

kaları geliştirilmelidir. Bu alanlardaki başarılı örnekler, daha iyi performansları özendirecektir.

Elbette tüm bu önlemler temel sorunu çözmeye yetmeyecektir, yani, iş arayanların sayısı var olan işlerin sayısından fazla olmayı sürdürecektir. Ancak bu tür önlemler, emek pazarı şansını geliştirmeye katkıda bulunacak ve toplum içerisindeki belirli grupların topyekün biçimde emek pazarından dışlanması yönünde oluşabilecek bir eğilimi önleyerek, bu grupların toplumun marjlarına/kıyısına atılmasını engelleyecektir. Açıktır ki, bu durumun neden olacağı toplumsal çatışmalar, eğitim ve diğer alanlara yapılacak yatırımlar için gerekli olandan çok daha fazla harcama yapılmasına yol açacaktır.

Göç Alan Ülkelerin İşgücü Piyasalarındaki Gelişmeler ve Göçmen İşgücüne Talep: Almanya Örneği

GÜLAY TOKSÖZ

Avrupa ülkelerinde nüfus artış hızının çok yavaşladığı, hatta kimi ülkelerde negatif olduğu ve nüfusun mutlak anlamda gerilediği bilinmektedir. Genç nüfusun toplam nüfus içindeki payı azalırken, yaşlı nüfusun payının artmasının işgücü piyasaları açısından çok önemli sonuçları vardır. Halen yüksek işsizlik oranları işgücü piyasalarına damgasını vursa da, 21. yüzyılın ilk yarısında (2015'ten sonra) işgücü açığının büyümesi kaçınılmaz addedilmekte, bu açığın kapatılmasında işgücü göçü önemli bir araç olmaya aday gözükmektedir.

Batı Avrupa ülkeleri İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan işgücü açığını kapatmak için 1950'lerden başlayarak çevre ülkelerden işgücü alımına yönelmiştir. Göçmen işgücü genelde ağır çalışma koşullarının hâkim olduğu vasıfsız işlerde istihdam edilmiştir. Teknolojik yenilenme ve desentralizasyon sonucu bu tür işyerlerinin ortadan kalkmasıyla birinci kuşak göçmenler büyük ölçüde işsizlik veya emeklilik yoluyla işgücü piyasasının dışına çıkmıştır. İkinci ve üçüncü kuşak göçmenler de genel olarak düşük eğitim ve vasıflılık düzeylerinden ötürü işgücü piyasasına ya işsiz olarak katılmakta ya da çoğunlukla vasıfsız veya yarı vasıflı, güvencesiz işlerde çalışmaktadır (Toksöz, 2002, 2003).

Ekonominin geçirdiği yapısal değişikliklere bağlı olarak istihdamda geleneksel sanayi dallarının payı azalırken, hizmetler sektörünün payı artmakta, buna paralel olarak niteliksiz işgücünün payı çok düşerken vasıflı olmak, istihdamın temel koşulu haline gelmektedir. Bu noktada şu sorular sorulabilir: Önümüzdeki dönemde AB ülkelerinde nüfus yapısındaki değişikliklere bağlı olarak hangi boyutlarda ve alanlarda işgücü açığı ortaya çıkacaktır? İşgücü arz ve talebinde ne tür niteliksel ve niteliksel gelişmeler olacaktır? Yerleşik göçmenlerin işgücü piyasasındaki mevcut durumları göz önünde tutulduğunda, ortaya çıkacak olan işgücü açığını karşılayabilme potansiyelleri nedir? Bu potansiyeli artırabilmek için ne tür önlemler alınması gereklidir? Uzun vadede açığın karşılanması için ne tür göç politikalarının geliştirilmesi sözkonusu olabilir?

Kuşkusuz bu soruların yanıtlanması ayrıntılı çalışmaların varlığına bağlıdır. Şu aşamada Avrupa ülkelerinin nüfus yapısına ilişkin bazı temel bilgiler verildikten sonra Türkiye açısından en önemli göç ülkesi olan Almanya'ya ilişkin, somut veriler temelinde bir değerlendirme yapılacaktır.

AVRUPA ÜLKELERİNİN TEMEL NÜFUS ÖZELLİKLERİ

Avrupa Konseyi'nin 2002 nüfus raporu 44 Avrupa Konseyi üyesi ülke ile üye olmayan iki ülkede nüfusa ilişkin gelişmeler konusunda temel verileri sunmaktadır. Rapora göre 2002 başında sözkonusu 46 ülkenin nüfusu 817 milyon kişidir. Doğum, ölüm ve uluslararası göç nüfus büyümesinin temel belirleyicileri olup, birçok ülkede ölüm oranlarının doğum oranlarından yüksek olması sonucu nüfus gerilemektedir. Toplam doğurganlık oranı kadın başına ortalama doğum sayısı olup, yenilenme düzeyi olarak kabul edilen kadın başına 2.1 canlı doğum kuşakların birbirinin yerini almasını garanti eden sayıdır. 2001'de sadece Türkiye 2.51'le yenilenme düzeyinin üzerinde bir toplam doğurganlık oranına sahiptir ve onu Arnavutluk (2.1) ve İzlanda (2.08) izlemektedir. Diğer ülkelerin hepsinde bu oran düşüktür (Council, 2002: 22).

Ölüm oranlarının azalması yaşam süresinin uzamasına bağlıdır. Bu noktada Batı Avrupa ülkeleri ile Doğu Avrupa ülkeleri ve Türkiye arasında belirgin farklar vardır. Erkekler açısından en yüksek beklenti İzlanda'dır (78 yaş) ve onu İsveç (77.6 yaş) ve İsviçre izlemektedir (77.4 yaş). En düşük beklenti 59 yaşla Rusya Federasyonu'ndadır. Türkiye de 66.2 yaş ile oldukça gerilerdedir. Kadınlar için en yüksek yaşam beklentisi San Marino (84 yaş) ve İsviçre'de (83 yaş) olup, en düşük yaş Türkiye'dedir (71 yaş) (*a.g.e.*, 23). Doğurganlıkta azalma ve yaşam süresinin uzaması sonucu ortaya çıkan demografik yaşlanma, 65 yaş ve üstü nüfusun toplam nüfus içindeki payının artmasıdır. Buna göre Bulgaristan, Almanya, Yunanistan, İtalya, Portekiz, İspanya gibi ülkelerde yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payı, 15 yaşın altındaki genç nüfusun payını aşmış olup, bu oran yüzde 17-18 arasındadır. Buna karşılık en düşük yaşlı nüfus oranı yüzde 5.4 ile Türkiye'dedir (*a.g.e.*, 20).

Birçok Avrupa ülkesinde nüfustaki azalma net göçler aracılığıyla dengelenmektedir. Net göçler bir ülkeye yapılan göçler ile o ülkeden dışarıya yapılan göçlerin arasındaki fark olup, nüfusun artış hızı net göçlerin büyüklüğü ile doğum ve ölüm oranları arasındaki farka bağlıdır. Nüfus artış hızı birçok ülkede ya çok düşüktür ya da negatiftir. Türkiye yüzde 1.52'lik pozitif nüfus artış hızıyla Avrupa ülkeleri arasında istisnai bir konuma sahiptir (*a.g.e.*, 13). Net göç oranı İrlanda, Portekiz, İspanya, Malta, İsviçre, Almanya gibi ülkelerde pozitif ve yüksek, eski Doğu Bloğu ülkelerinde ise genelde negatiftir. Pozitif olan ülkelere yapılan göç bu ülkelere dışarıya olan göçü aşarken, nüfusun doğal azalmasını da telafi etmekte, buna karşılık eski Doğu Bloku ülkeleri esas olarak dışarıya göç verdikleri ve nüfus da doğal olarak azaldığı için, negatif nüfus artış hızlarına sahip olmaktadır (*a.g.e.*, 14).

Bütün bu veriler Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan nüfusun azalması ve yaşlanması gibi olguların ciddi sosyal politika sorunlarına yol açacağını ve bu sorunların ortaya çıkmasının şimdilik göç alımı yoluyla ertelenebildiğini göstermektedir.

ALMANYA'NIN NÜFUS YAPISININ ÖZELLİKLERİ

Almanya'nın nüfus yapısındaki gelişmeler yukarıda Avrupa ülkeleri için belirtilen genel eğilimlere uymaktadır. Almanya'da 19. yüzyılın sonundaki Bismarkçı sosyal reformlarla kadın başına çocuk sayısı azalmaya başlamış olup, bu dönüşümün ortaya çıkışı modern doğum kontrol metodlarının bulunmasından 75 yıl önce olmuştur. Kolektif sosyal güvenlik sisteminin yürürlüğe konmasıyla yaşamın temel riskleri olan hastalık, yaşlılık ve işsizliğe karşı güvence altına alınan insanlar artık mutlaka çocuk sahibi olmak istememektedir. 20. yüzyılda yaşam risklerine karşı sunulan güvenceler giderek artmış ve iyileşmiştir. Bunun sonucu olarak, bir kuşaktan diğerine kadın başına ortalama çocuk sayısı düşmüştür. 1860'ta kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı 5 iken, 1980'lerden itibaren bu sayı 1.4 olmuştur. Doğu Almanya'da bu oran günümüzde 1.2'yle daha da düşüktür (Birg, 2000: 40).

Çocuk sahibi olmayı azaltan temel bir etmen hiç evlenmeden bekâr yaşayanların oranının artmasıdır. Eskiden herkes evlenirken günümüzde erkeklerin yüzde 25'i ve kadınların yüzde 20'si bekâr kalmayı tercih etmektedir. Ayrıca evlenme yaşı da yükselmiştir. 25 yıl önce 25-29 yaş arasındaki erkeklerin yüzde 30'u ve kadınların yüzde 15'i bekârken, günümüzde erkeklerin yüzde 60'ı ve kadınların yüzde 50'si bekârdır (Schwarz, 1998). Ortalama evlilik yaşı 2000 yılı itibariyle kadınlar için 27'dir. Kadınların ilk doğum yaşı da yükselmektedir. 1970'te 24 olan bu yaş, 2000'de 28.2'ye yükselmiştir (Council, 2002: 75).

Kadınların eğitim düzeylerinin yükselmesi, işgücü piyasasına katılımlarının artması, daha vasıflı ve yüksek gelirli işlerde çalışmaları, evlenmemeyi veya daha ileri yaşlarda evlenmeyi tercih etmelerine ve çocuk nedeniyle işe ara vermek istememelerine neden olmakta, bu da çocuk sahibi olma eğiliminin zayıflamasına yol açmaktadır. Azalan doğum oranlarıyla birlikte birçok Avrupa ülkesinde gözlenen nüfus artış hızının negatif olması ve nüfusun yaşlanması Almanya için de geçerlidir. 1972'den beri Almanya'da ölüm sayıları doğum sayılarından fazladır ve doğurganlık oranı 1.42'yle yenilenme oranının çok altındadır. Bunun sonucunda nüfusun doğal artış oranı yüzde 0.1'le negatif

olup, yüzde 0.3'lük net göç oranıyla nüfus artış hızının yüzde 0.2 olması sağlanmaktadır (*a.g.e.*, 22).

Son 20 yıldır net göçler doğum açığından fazla olduğu için Almanya'da nüfus artmakta, ancak Alman nüfus azalmaktadır. 2000'de Almanya'ya 841 bin kişi göçmen olarak gelmiş, 674 bin kişi de ayrılarak gitmiş, bunun sonucunda net göç sayısı 167 bin kişi olmuştur. Almanya'ya gelenler çoğunlukla (yüzde 67.3) Avrupa ülkelerindendir. Bunlar arasında Polonya (94.000), Rusya (75.000) ve Türkiye (50.000) başı çekmektedir. Dışarıya olan göçlerin büyük kısmı da yine Avrupa ülkelerine olup, göçmenlerin kendi ülkelerine dönmeleri –Yugoslavya (89.000), Polonya (71.000), Türkiye (40.000)– göç hareketinin temelini oluşturmaktadır (Rapnat, 2002).

Almanya'nın sınırlarını göçlere kapamaması ve bugünkü kadın başına çocuk sayısının değişmeden kalması halinde, düşen ölüm oranlarına ve uzayan ortalama yaşam süresine rağmen 2000 yılında 82.2 milyon olan nüfusun 2050'de 46 milyona ineceği hesaplanmaktadır. Kuşkusuz göçlerin tümüyle durdurulması varsayımı geçerli değildir, halen yılda ortalama 200-250 bin kişi olan net göçler aynen devam ettiği takdirde, nüfusun 2050'de 66.8 milyon olacağı öngörülmektedir. Mevcut göç miktarı nüfus azalmasını engelleyemediğinden, gelecek kuşakların daha çok çocuk sahibi olması da mümkün görünmediğinden, bugünkü nüfusunu korumak için Almanya'nın yıllık 400-550 bin kişi göç alması gerekmektedir. Yıllar itibarıyla Almanya'dan dışarıya göç edenlerin ortalama sayısı yaklaşık yarım milyon civarında olduğundan, bu miktarda net göçü sağlamak için gerekli göçmen sayısı yılda yaklaşık bir milyon kişidir (Birg, 2000). Geleceğe ilişkin bu demografik öngörüler göçün önemini ortaya koymaktadır.

Düşük doğum oranına bağlı olarak nüfusun azalması, aynı zamanda nüfusun yaşlanması yani nüfus içinde yaşlıların oranının artması demektir. AB içindeki bütün ülkeler yaşlanmakta ancak ilk iki sırada İtalya ve Almanya yer almaktadır (Heigl & Mai, 1998). Halen Almanya'da yaşam beklentisi erkekler için 75, kadınlar için 81 yaştır. Yaşlılık bağımlılık oranı çalışma çağındaki (15-65 yaş) her yüz kişiye

karşılık 65 yaş üstü kişi sayısının 25'in üzerinde olması durumunda ortaya çıkmaktadır. Buna göre Almanya yüzde 24.5'le sınırdadır (Co-uncil, 2002:46). Bir diğer hesaplama göre ise halen 20-60 yaş arasındaki her 100 kişiye karşılık 60 yaş üzeri 35 kişi vardır. Ortalama yaşam süresinin uzamadığı varsayımı altında 2050'de yaşlıların oranı 35'ten 70'e çıkacaktır. Ortalama yaşam süresinin uzaması durumunda bu oran 110 olacak, yani 20-60 yaş arasındaki her bir kişiye 60 yaşındaki büyük bir kişi denk düşecektir. Bu gelişmenin sosyal güvenlik sistemi üzerinde çok ciddi sonuçlarının olması kaçınılmazdır, çünkü emeklilik maaşı alan kişi sayısı ve emeklilik maaşı alınan süreler uzamaktadır. Sistemin sürdürülebilirliği açısından hem emeklilik yaşının hem de sigorta prim oranlarının yükseltilmesi gerekecek, yaşlı nüfusun daha fazla sağlık hizmetine ihtiyaç duyması nedeniyle sağlık sigortası primlerinin de yükseltilmesi sözkonusu olacaktır. İşsizlik sigortası sistemi de işsizler arasında yaşlıların oranının yüksek olması nedeniyle bu durumdan etkilenenecektir. Bu değerlendirmeleri yapan nüfus bilimci Birg'e göre Almanya sorunlarını çözmek için kendi iradesine rağmen dünyanın en önemli göç ülkelerinden biri haline gelecektir. Bu nedenle en kısa zamanda göç politikalarını geliştirmelidir (Birg, 1998 ve 2000).

ALMANYA'DA İŞGÜCÜ PİYASASINDAKİ GÜNCEL GELİŞMELER ÇERÇEVESİNDE İŞGÜCÜ ARZI VE TALEBİ

Alman ekonomisinin 2001'de durgunluğa girmesiyle birlikte 2002'de ekonomik gelişme beklenenin gerisinde kalmış, daha az yatırım yapılmış, istihdam azalmış ve nihai talep de gerilemiştir. Ekonomide daha da olumsuz bir tablonun ortaya çıkmaması ihracattaki artış aracılığıyla sağlanmıştır. İşgücü arzının nüfusun gerilemesi nedeniyle azaldığı (160 bin kişi), ancak göç hareketlerinin bu azalmayı telafi ettiği görülmektedir. 2002'de iki önemli göçmen grubunu eski Doğu Bloğu ülkelerinden gelen Alman kökenliler (91 bin kişi) ile iltica başvurusunda bulunanlar oluşturmuşlardır (71 bin kişi). Ayrı-

ca kadınların işgücüne katılımlarının artması yönündeki eğilimin devam etmesi de işgücü arzını çoğaltmaktadır (170 bin kişi) (Autoren-gemeinschaft, 2003: 10).

İşgücü arzındaki artış ve istihdamdaki azalışla birlikte 2002’de işsiz sayısı 4.06 milyon kişiye çıkmıştır. 2003’te benzer eğilimlerin sürmesine bağlı olarak yüzde 0,5’lik bir büyüme hızı varsayımı altında işsiz sayısının 340 bin kişi artarak 4,4 milyona çıkacağı tahmin edilmiş, nitekim 2003 yılı ortalaması 4.360 bin kişi olmuştur. 2002’nin başından itibaren işsizlerin iş bulması konusunda yürürlüğe konan katı düzenlemeler çerçevesinde işsizlerden iş aramaları konusunda daha aktif ve sorumlu davranmaları beklenmektedir. Bu durum işsizlikten “sessiz rezerv”e geçişi hızlandırmıştır. İşgücü piyasasının dışında kalanların oluşturduğu sessiz rezervde istihdama girmek isteyen, ama mevcut işgücü piyasası koşullarında kendini geriye çekmiş kişiler yer almaktadır. Böylece işsiz sayılarının aşağı çekilmesi mümkün olmaktadır. Aktif işgücü piyasası politikaları aracılığıyla da işsizlik artışının önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Kuşkusuz işgücü arzına yönelik aktif işgücü piyasası politikaları önemlidir, ancak iktisatçılar işsizlikle mücadelede asıl etkili olabilecek olanın, yatırımlar yoluyla işgücüne olan talebi artırıcı makro ekonomik politikalar olduğuna dikkat çekmektedir (Autoren-gemeinschaft, 2003: 31).

İşgücüne olan talep, onun vasıflılık düzeyiyle yakından bağlantılıdır. Son yirmi yıldır istihdamda vasıflılık talepleri sürekli artmakta, formel mesleki eğitimin düşüklüğü ölçüsünde işgücü piyasasındaki konum kötüleşmektedir. Bunun sonucunda üniversite mezunları veya mesleki eğitim yapmış olanların işsizlik oranları yıllar itibariyle düşük ve sabit kalırken, vasıfsızlarınki sürekli artmaktadır. 1991-98 arasında üniversite, yüksekokul ve meslek yüksekokulu mezunlarının istihdamı 1.3 milyon kişi artmış olup, 1998’de bu gruptaki işsiz sayısı sadece 52 bin kişidir. Özellikle bilgisayar ve enformasyon teknolojileriyle bağlantılı mesleklerin işsizlikten etkilenmediği ve bu alanda istihdamın artmaya devam ettiği görülmektedir. 1995-98 arasında Almanya’da istihdam yaklaşık bir milyon kişi azalırken, enformasyon meslekleri (bilgi

işlemeye yönelik meslekler) genel olarak durumunu korumuş ve hizmetler sektöründe bu meslekler kapsamında 100 bin kişilik istihdam artışı olmuştur. Buna karşılık meslek eğitimi olmayanlarda 1.2 milyon kişilik istihdam kaybı yaşanmış olup, bunların yaklaşık 600 bini işsizlere dahil olmuş, işgücüne olan talep düşüklüğü nedeniyle giderek sessiz rezerve geçmiştir. 1998’de toplam istihdamın yüzde 16’sını oluşturan vasıfsızların toplam işsizler içindeki payı yüzde 39’dur (Dostal, 1999: 455, Reinberg, 1999: 435, 437).

İstihdamdakilerin vasıf düzeyinin 2010 yılına kadar nasıl değişeceğine dair bir projeksiyona göre, meslek eğitimi olmayanların 1985’te yüzde 25.2 olan ve 1995’te yüzde 16.7’ye düşen istihdamdaki paylarının 2010’da yüzde 11.4 olması beklenmektedir. Bu azalma 1.5 milyon işyerinin kaybı anlamına gelmektedir. Orta vasıflılık düzeyinde, çıraklık eğitimi görmüş olanların payı büyük ölçüde aynı kalacak (yüzde 59.6’dan yüzde 60.5’e çıkacak), meslek okulu, meslek yüksekokulu ve üniversite mezunlarının payı ise yüzde 22.7’den yüzde 29’a çıkacaktır (Schüssler vd., 1999, aktaran Reinberg, 1999). Bu gelişme küreselleşme bağlamında, bilimsel teknik ilerleme sonucu ortaya çıkan yeni işlerin yüksek vasıflılık kriterleri gerektirmesine bağlanmaktadır. Böylece ikincil hizmet sektörü faaliyetleri olarak adlandırılan araştırma-geliştirme, organizasyon ve yönetim, danışma, öğretim ve yayınlama gibi faaliyet alanlarında istihdamın sürekli artması, birincil hizmet sektörü faaliyetleri olarak tanımlanan ticaret, büro faaliyetleri ile temizlik, konaklama hizmetleri, nakliye, depolama vb. genel hizmetlerde istihdamın büyük ölçüde aynı kalması, üretim yönelimli faaliyetlerde (imalat, makine yapımı, tamir) ise istihdamın payının azalmaya devam etmesi öngörülmektedir (Weidig vd., 1999, aktaran Reinberg 1999; Dostal & Reinberg, 1999).

Aynı projeksiyonun diğer bulgularına göre hizmet sektöründe danışma, planlama, reklam gibi işlerde 950 bin kişilik artış olacak, onu 420 biner kişiyle medya, sanat, eğlence, yayın ve fotoğrafçılık dalları ve ticari karakteri olmayan örgütler ile kişisel konutlardaki işler izleyecek, ardından 250 biner kişiyle otel ve konaklama tesisleri ve sağ-

lık ve veterinerlik işleri gelecektir (Schnur, 1999). Bütün bu veriler istihdamın imalat sanayiinden hizmet sektörüne ve hizmet sektöründe de belirli tür işlere kaydığını, kayma sürecinin devam edeceğini ve bu işlerde vasıflılığın vazgeçilmez unsur haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bütün bu gelişmeler göçmen işgücü açısından hayati önem taşımaktadır.

ALMANYA'NIN GÖÇ POLİTİKALARI VE YERLEŞİK GÖÇMENLERİN SOSYOEKONOMİK DURUMU

Almanya 1950'li yılların ortalarından itibaren baş gösteren işgücü açığı nedeniyle yabancı işçi alımına yönelmiş ve işgücü piyasasının ihtiyaçları göç politikaları açısından belirleyici olmuştur. Buna göre işgücüne talep olduğu dönemlerde yabancı işçi getirtilecek, talebin daraldığı, işsizliğin arttığı dönemlerde yabancılar ülkelerine geri gönderilecektir. Bu işleyiş uzun yıllar boyunca oturma izinlerinin çalışma izinlerine bağlı olması ve işsizlik nedeniyle çalışma izninin iptal edildiği dönemde oturma izninin otomatik olarak iptali yoluyla sağlanmıştır. Göçmenlerin ekonomik dalgalanmalara bağlı olarak sürekli bir tedirginlik içinde yaşamasına yol açan bu işleyiş aynı zamanda işgücü piyasasında Alman vatandaşları ve AB ülkelerinden gelenlere tanıdığı öncelikler ile AB dışı ülkelerden gelenler arasında köklü yasal eşitsizliklere yol açmıştır. Hükümetlerin Almanya'nın bir göç ülkesi olmadığına dair tezleriyle, uzun yıllar boyunca Almanya'da yaşayan ve çalışan göçmenlerin kalıcı hale geldikleri olgusu görmezden gelinmiş ve temel vatandaşlık haklarından yararlanmaları sözkonusu olmamıştır. Almanya'da yakın zamana kadar vatandaşlık kan bağı üzerinden tanımlandığı ve bu hakkın kazanılması çok ağır koşullara bağlandığı için Alman vatandaşlığına geçen göçmen sayısı çok sınırlı kalmıştır (Castles & Miller, 1998: 202).

Vatandaşlık konusundaki bu tavır 01.01.2000 tarihinde yürürlüğe giren ve Almanya'da doğan ikinci ve üçüncü kuşak göçmenlerin Alman vatandaşlığına geçmelerini kolaylaştıran Vatandaşlık Hakkı Yasası'yla kısmen terkedilmiştir. Buna göre yabancıların Almanya'da

doğan çocukları eğer ebeveynlerden biri sekiz yıldan beri yasal olarak Almanya’da ikâmet ediyorsa, otomatik olarak Alman vatandaşlığına hak kazanmaktadır. Çocuğun ebeveynlerinin geldiği ülkenin vatandaşlığına da sahip olması nedeniyle çifte vatandaşlık kabul edilmektedir. Ancak bu durum, onun 18 yaşına gelmesiyle sona ermekte ve kendisinden iki ülke vatandaşlığından birini seçmesi için karar vermesi beklenmektedir.¹

Göç konusunda diğer bir önemli gelişme Almanya’nın resmen bir göç ülkesi olarak kabul edilmesinin yolunu açan ve kısaca Göç Yasası olarak bilinen, “Göçün Yönlendirilmesi ve Sınırlandırılması ve Birlik Vatandaşları ile Yabancıların İkamet ve Entegrasyonunun Düzenlenmesi Yasası”dır. Bu yasa iktidardaki SPD-Yeşiller koalisyonunun işgücü piyasasının ihtiyaçlarına göre şekillenmiş bir göç politikası izlenmesi gerektiğine dair görüşleri temelinde hazırlanarak, Mart 2002’de kabul edilmiştir. Özellikle yüksek vasıflı uzman işgücünün oturma ve çalışma izinleri ve aile birleşimine ilişkin düzenlemeler kolaylaştırılmış, işgücüne olan kısa dönemli talep çerçevesinde geçici istihdam düzenlenmiş, yasal yollardan Almanya’ya gelen göçmenlerin Alman toplumuyla bütünleşmesini sağlamak amacıyla Almanca öğrenmesi ve Alman kültürüyle tanışması için düzenlenecek kurslar hak ve zorunluluk haline getirilmiştir. 01.01.2003’te yürürlüğe girmesi öngörülen yasa muhafazakâr partilerin itirazı sonucu Anayasa Mahkemesi’ne götürülmüş ve biçime ilişkin bazı usulsüzlükler nedeniyle 18.12.2002’de mahkemece iptal edilmiştir. Özellikle dünyanın çeşitli ülkelerinden araştırmacı ve bilim insanlarının kolayca Almanya’ya getirtilmesini hedefleyen yasanın iptali üzerine bilim kuruluşları yeni bir düzenlemenin acilen gerekli olduğunu belirtir ve hükümet sözcüleri yasanın meclise aynen getirileceğini söylerken, yeni yasa bir türlü çıkarılamamıştır.² Federal seçimlerin yaklaştığı ve 80’li ve 90’lı yıllarda göçmen aleyhtarı politikalarıyla oy toplayan sağcı muhafazakâr partilerin yine göçmenleri seçim propagandasına mal-

1 www.integrationsbeauftragte.de

2 www.campus-germany.de

zeme yaptığı koşullarda, hükümet bu konudaki girişimini yenilemeyi göze alamamıştır.

GÖÇE YÖNELİK GÜNCEL DÜZENLEMELER

Almanya'da nüfusun azalması ve yaşlanması olgusu karşısında bir yandan gelecekteki göç politikalarının nasıl olması gerektiği tartışılmakta, öte yandan kamuoyunun dikkati ülkede yaşayan göçmenlerin işgücü piyasasındaki durumlarına çekilmektedir. Göçmenlerin yüksek işsizlik oranlarına ve çocuklarının okul ve mesleki eğitim sistemine yetersiz katılımlarına vurgu yapılırken, bundan sonraki göç politikalarının bireylerin vasıflılık ve eğitim düzeyleri temelinde çok daha seçici olması gerektiği söylenmektedir.

2000 yılının başında SPD-Yeşiller koalisyonuyla birlikte göç konusunda belirgin bir paradigma değişikliği yaşanmasına, işgücü piyasasının ihtiyaçlarına göre şekillenmiş bir göç politikası izlenmesi görüşünün önem kazanmasına rağmen, yukarıda belirtildiği gibi bu konuda özellikle muhafazakâr çevrelerden gelen direnç köklü değişikliklerin gerçekleşmesine izin vermemektedir. Ancak küçük ölçekli, kısmi düzenlemeler yapılabilmektedir. Bunlardan biri Federal hükümetin 01.08.2000'de başlattığı yeşil kart inisiyatifi olup, AB ülkeleri dışından yüksek vasıflı bilgisayar ve iletişim teknolojileri uzmanlarının çağırılmasına ve en fazla beş yıla kadar çalışma izni verilmesine yöneliktir. Ayrıca eğitimini Almanya'da bu alanlarda tamamlayan yabancılara da çalışma izni verilmektedir (ibv 50/00: 5130).

Göç üzerine çalışan bilim insanları bütün gelişmiş ülkelerde nüfusun yaşlanmasıyla birlikte vasıflı insan sermayesinin kazanılmasına yönelik "en iyiler ve en parlaklar" için uluslararası bir rekabetin ortaya çıktığına işaret ederler. Bu rekabet içerisinde, klasik göç ülkeleri olan ABD, Kanada ve Avustralya'nın getirdikleri seçim kriterleri ve teşvik politikaları aracılığıyla çok daha şanslı oldukları dikkat çekmektedir (Loeffenholz, 2002). Nitekim yeşil kart uygulamasının yürürlüğe girmesinden sonra beş yıl içinde yaklaşık 50 bin bilişim ve iletişim teknolojisi uzmanının Almanya'ya gelmesi beklenirken, 2002 so-

nuna kadar dağıtılan çalışma izni 12.586 olmuştur (ibv, 09/03: 1147).³ Bu sayı öngörülenin çok gerisindedir.

Öte yandan sadece yüksek düzeyde vasıflı işgücüne ihtiyaç duyulmamakta, tarım ve ormancılık alanında ve otel ve konaklama tesislerinde çalıştırılmak üzere mevsimlik yabancı işçi alımına gidilmektedir. 2002 yılı içinde İş Kurumu'nun bu şekilde aracılık yaptığı yabancı işçi sayısı 298 bindir. Yine 2002'de, evde bakıma muhtaç kişilerin bulunması durumunda ev hizmetlerinde istihdam edilmek üzere AB'ye aday eski Doğu Bloğu ülkelerinden (Polonya, Slovakya, Slovenya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan) 1102 kişiye çalışma izni verilmiştir. Hasta ve yaşlı bakımı için ise aynı yıl Hırvatistan ve Slovenya'dan 358 kişiye çalışma izni verildiği görülmektedir (ibv 09/03: 1146). Çalışma izinleri, işgücü ihtiyacının ülke içinden karşılanamaması koşulu altında verilmektedir. Yaygın işsizlik ortamına rağmen işsizlerin bu tür işlere yönlendirilememesi dışarıdan yabancı işçi alımına gidilmesinin bir nedeni iken, diğer bir nedeni yaşlı ve bakıma muhtaç insanların nüfus içindeki payının artmasına bağlı olarak, yaşlılara hizmet sunacak personele duyulan ihtiyaçtır. Önümüzdeki dönemde yaşlıların hem boş zamanlarını değerlendirmelerine, hem de yaşamlarını kendi başlarına sürdürebilmelerine yönelik hizmetlerin yanı sıra ihtiyaç duydukları sağlık hizmetlerinin sunulabilmesi için önemli miktarda düşük ve yüksek vasıflı işgücüne talep olacağı belirtilmektedir (Barkholdt vd., 1999).

Bu noktada, toplumun ve işgücü piyasasının ihtiyaçları açısından kısa, orta ve uzun vadeli stratejiler geliştirilmesi gereklidir. Uzun vadede göç kaçınılmaz görünmektedir. Kısa vadede ülke içinde işsizliğin azaltılması önem taşıırken, orta vadede halen işgücü piyasası dışında bulunan ama çalışma isteğinde olan rezervin harekete geçirilmesi, üretkenlik ve istihdama katılımın artırılması, çalışma sürelerinin uzatılması gibi olasılıklar üzerinde tartışmak gerekmektedir. Bu bağlamda

3 Gelenlerin yüzde 84.5'i bilişim ve iletişim teknolojileri alanında diploma sahibi olup, ülkeler itibarıyla ilk sırayı Hindistan almakta (yüzde 23.7), onu Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Baltık Devletleri (yüzde 13.4), Romanya (yüzde 7.3), eski Yugoslavya (yüzde 5.2), Çek Cumhuriyeti ve Slovakya (yüzde 6.9) izlemektedir (ibv, 09/03).

Almanya'daki yerleşik göçmenlerin işgücü arzı açısından taşıdığı potansiyel ve sınırlılıklar büyük önem taşımaktadır.

YERLEŞİK GÖÇMENLERİN SOSYODEMOGRAFİK DURUMLARI VE İŞGÜCÜ PİYASASINDAKİ KONUMLARI

Almanya'da 2000 yılında toplam nüfus 82 milyon 160 bin kişi olup, bunun 7 milyon 140 bini göçmendir (yüzde 8.7). Göçmenlerin yüzde 75.1'i çalışma çağındaki nüfus olup, toplam çalışma çağındaki nüfus içindeki payları yüzde 9.7'dir (Roloff & Schwarz, 2002: 55). Almanya'da yaşayan göçmenlerin demografik özelliklerine bakıldığında Alman nüfusa göre daha genç oldukları, çocukların ve çalışma çağındaki nüfusun oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Göçmenlerin mevcut işgücü arzının önemli bir bileşeni oldukları ve gelecekte de olmaya devam edecekleri açıktır. Göçmenler ve yerli halk arasındaki çarpıcı farklılık 60 yaş ve üzerindeki toplam nüfus içindeki payı itibarıyla ortaya çıkmaktadır. Göçmenler arasında yaşlıların oranı yüzde 7 iken Almanlarda yüzde 24'tür. Bunun önemli bir nedeni yaşlı göçmenlerin yaşamlarının son dönemlerini kendi ülkelerinde geçirme yönündeki tercihleridir (*a.g.e.*, 48).

Göçmen kadınların doğurganlık oranları Alman kadınlarınkinden yüksek olmakla beraber düşme eğilimi içindedir. 1999'da Alman kadınlar için doğurganlık oranı her 100 kadın için 129 çocuk iken, bu oran göçmen kadınlarda her 100 kadın için 183'tür. Oysa 1991'de bu sayı 204'tür. Göçmen kadınların da ilk doğum yaşları yükselir ve ortalama çocuk sayısı azalırken, bunun özellikle Almanya'da büyüyen göçmen kadınların Alman toplumuna ait değerleri benimsemesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (*a.g.e.*, 25). Doğumlara ilişkin bu sayılar, yani ortalama doğum sayısının her 100 kadın için 137 olması, göçmenlerin varlığına rağmen nüfusun azalmasını önlemenin mümkün olmadığını göstermektedir (*a.g.e.*, 49).

Göçmenlerin işgücü piyasasındaki konumları aynı zamanda toplumsal yaşama katılımlarının ve toplumla bütünleşmelerinin de bir göstergesidir. Bütünleşmeden söz edebilmek için göçmenler için ayrımcılık

olmadan işgücü piyasasına katılım ve fırsat eşitliği, gençler için okul ve mesleki eğitim sistemine Alman gençlerle eşit katılım sağlanması asgari temeli oluşturur. Ancak Almanya'da işgücü piyasasının mevcut durumuna göçmenler açısından bakıldığında, yabancı işçi alımının başladığı dönemden bu yana var olan tabakalaşmanın, yani göçmenlerin işgücü piyasası hiyerarşisinde en alt basamakları doldurmalarının, vasıfsız işlerde yoğunlaşmalarının, işsizlikten daha çok etkilenmelerinin günümüze de damgasını vurduğu görülür. Var olan eşitsizliklerin aşılması için kararlı politikaların uygulanması yerine piyasa güçlerinin kendi işleyişine bırakılması, eşitsizliğin yeniden üretilmesini sağlamaktadır.

Bu çerçevede bir yandan demografik gelişmeler ve net göç hareketleri sonucu artan göçmen işgücü arzını emebilecek talep olmadığı, öte yandan ekonominin yeniden yapılanma sürecinde istihdamın imalat sektöründen hizmetler sektörüne kaymasına bağlı olarak yok olan işyerleri nedeniyle göçmenler bu süreçten Almanlara kıyasla çok daha fazla olumsuz etkilenmiştir. Göçmenlerin eğitim sistemine katılım ve vasıflılık düzeyi ortalamada çok düşük olduğu için ekonomik gelişmenin yaşandığı alanlarda bile durumları Almanlara kıyasla düzelmemiş, ya hizmetler sektöründe düşük ücretli işler bulabilmiş ya da işsiz kalmışlardır (Hönekopp, 2003: 20). Bu durumu daha yakından görebilmek için yerli ve göçmen halk arasında istihdama katılım, sektörel dağılım, işsizlik, okul eğitimi ve mesleki eğitim açısından kıyaslama yapılmasında yarar vardır.⁴

İSTİHDAM VE İŞSİZLİK

Göçmenlerin işgücüne katılım oranları 1960-70'li yıllarda yüzde 60'ın üzerindeyken, 1980'lerin başında yüzde 50'ye düşerek Almanlarınkiyle eşitlenmiş, 1999'da yüzde 45'le Almanlarınkinin altına düşmüştür. Başlangıçta çalışma amaçlı gelen yetişkin insanlar göçmen nüfusun ço-

4 1990-2000 arasında yaklaşık 900.000 göçmen Alman vatandaşlığına geçmiştir. Bunun önemli bir kısmını Türkler oluşturmaktadır. Alman vatandaşlığına geçmek göçmenlerin işgücü piyasasındaki konumlarını otomatikman düzeltmemektedir ancak onlara ilişkin ayrıca istatistik tutulmadığından durumlarını izlemek güçleşmektedir.

gunluğunu oluştururken, giderek ailelerin yanlarına gelmesiyle birlikte, ev kadınlarının ve çocukların varlığından ötürü işgücüne katılım oranı 1980'lerde normalleşmiştir. Ancak 1990'lı yıllarda göçmenlerin işsizlikten çok daha fazla etkilenmesi sonucu, uzun süre iş bulamayanların işgücü piyasasının dışına çıkması veya genç kız ve kadınların dil ve mesleki eğitim yetersizliklerinin de etkisiyle iş aramaya cesaret etmeyerek işgücü piyasasına girmemesi, göçmenlerin işgücüne katılım oranların düşmesinde belirleyici etkenler olmuşlardır. Nitekim 2000'de Alman erkeklerde işgücüne katılım oranı yüzde 80.1, göçmen erkeklerde yüzde 78.6 ve Alman kadınlarda yüzde 65.3 iken göçmen kadınlarda yüzde 51.4'tür. Yerli ve göçmen erkekler arasındaki farkın sınırlı olduğu ancak göçmen kadınlarda bu farkın giderek arttığı görülmektedir. Alman kadınlar açısından evlilik yaşının yükselmesi, dolayısıyla doğum yaşının yükselmesi ve çocuk sayısının azalması sonucu evli kadınların işgücüne katılım oranları 20-49 yaş arasında yüzde 80'ler civarında iken, göçmen kadınlarda evliliğin daha yaygın olması, çocuk sahibi olduklarında çalışmaya daha sık ara vermeleri ve gelir getirici çalışmaya aynı ölçüde önem vermemeleri sonucu bu oran yüzde 50-60 arasındadır (Roloff & Schwarz, 2002: 55-57).

Ancak göçmen kadınlar açısından cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde belirlenen kültürel değerlerin işgücüne katılım açısından açıklayıcılığı sınırlıdır. Piyasada önceliğin Almanlara ve AB üyesi ülke yurttaşlarına verilmesi kuralı pek çok AB dışı ülkeden gelen göçmenin, özellikle kadın göçmenlerin iş bulma konusundaki umutsuzlukları nedeniyle sessiz rezerve geçmesine yol açmıştır. Bu konumdaki göçmenlerin sayısı 1999'da 500 bin kişi olarak hesaplanmaktadır. 2001'de sayıları 425 bin olan işsiz göçmenler ve sessiz rezerv bir arada değerlendirildiğinde 1 milyon kişiyi geçmekte ve göçmen işgücü potansiyelinin yaklaşık dörtte birine ulaşmaktadır (Loeffenholz, 2002: 633). Bu durum ortaya çıkacak işgücü açığı bakımından değerlendirilecek ciddi bir göçmen potansiyeli olduğunu göstermektedir.

Göçmenlerin istihdam yapısına bakıldığında 1974'te tüm göçmenlerin yüzde 80'inin imalat sanayiinde yer aldığı, buna karşılık top-

İmalat istihdam açısından imalat sanayiinin payının yüzde 56 olduğu görülmektedir. 1998’de bu oranlar sırasıyla yüzde 53 ve yüzde 40’tır. Aradaki fark azalmış ve göçmenlerin hizmetler sektöründeki istihdamı artmıştır. İlk bakışta istihdam yapısının normalleşmesi olarak değerlendirilebilecek bu gelişme daha yakından incelendiğinde, geçmişte imalat sanayiindeki vasıflı ve vasıfsız işler temelindeki ayrışmanın günümüzde hizmetler sektöründe birincil ve ikincil hizmet sektörü faaliyetleri şeklinde sürdüğü görülmektedir (Hönekopp, 2003: 10). İkincil hizmet sektörü faaliyetleri olan vasıflı hizmetlerde (sigortacılık, kredi kuruluşları, bilimsel çalışmalar vb.) ve devlette çalışan göçmen oranı çok azdır. Hizmet sektöründeki göçmenler daha çok birincil hizmet sektörü faaliyetleri olan vasıfsız ve kısmî zamanlı işlerde istihdam edilmiştir. Göçmen kadınların yüzde 36’sı (250 bin kişi) kısmî zamanlı faaliyetlerde, örneğin temizlik, perakende ticaret ve lokantalarda çalışırken, erkeklerde bu oran yüzde 20, sayı ise 250 bindir. Buna karşılık Almanlarda kısmi zamanlı çalışma sırasıyla yüzde 12 ve yüzde 5’tir (Loeffenholz, 2002: 631).

Göçmenlerin işsizlikten daha çok etkilenmeleri önceden belirtildiği gibi ağırlıklı imalat sanayiinde ve hizmetler sektöründe düşük vasıflılık gerektiren, güvencesiz ve elverişsiz çalışma koşullarının hâkim olduğu işlerde istihdamlarına bağlıdır. Bu istihdam yapısı işsizlik oranlarının yüksekliğinde etkili olmaktadır. Göçmenlerin işsizlik oranları Almanlarınkinin iki katından fazladır. 2002 sonunda Batı Almanya’da toplam işsizlik oranı yüzde 9.2 iken, göçmenlerde yüzde 18.5’tir ve sayıları 480 bine çıkmıştır. İşsizlik AB dışından gelen göçmenlerde yüzde 23.8’le en yüksek düzeye ulaşmış olup göçmen işsizlerin üçte biri Türkiye kökenlidir. Göçmen işsizler arasında kadınların oranı üçte birdir (ibv 09/03: 1149-51).

Göçmenler hâlâ “tampon” işlevi görmekte, konjonktürel değişikliklerden Almanlara göre çok daha fazla etkilenmektedir. Özellikle imalat sanayi dışsal gelişmelere çok bağımlıdır ve 1995-2000 arasında bu sektörde göçmen istihdamı 156 bin kişi gerilemiş olup, bu toplam göçmen istihdamındaki gerilemenin yüzde 78’idir. İnşaat sektöründe

de aynı dönemde göçmen istihdamı 76 bin kişi azalmıştır. Her iki sektörde istihdam azalmasının yüzde 20'si göçmenler üzerinden olmuştur (Loeffenholz, 2002: 637). Nitekim 2002 yılı itibariyle işsiz göçmenlerin daha önceki işlerine bakıldığında metal üretimi (işleme, tesviye, montaj gibi metal sanayi), gıda üretimi vb. imalat sanayi işleri ile inşaat işkoluna dair işlerin; hizmet sektöründe ise temizlik işleri, depolama ve nakliye işlerinin çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Bunları büro ve ticaret alanındaki ara vasıflı ve vasıfsız işler izlemektedir (ibv 09/03:1150).

İşsizlik esas itibariyle vasıfsız işgücünün sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Sadece eğitimlerini geldikleri ülkede alan birinci kuşak göçmenlerin değil, Almanya'da doğan göçmenlerin işsizlik oranının da Almanlarınkinden yüksek olmasında vasıfsızlık belirleyici özelliktir. 1999'da göçmen işsizlerin yüzde 76.5'inin, Almanların ise yüzde 37.6'sının formel bir meslek eğitimi yoktur. Almanya'da doğan göçmenlerin işsizlik oranı da yüzde 15'le yüzde 9'luk genel ortalamanın üzerinde olup, 25 yaş altı olan kayıtlı işsizlerin yüzde 75'inin tamamlanmış bir mesleki eğitimi yoktur (Fehl, 2000: 5143).

Tüm yaş gruplarında göçmen kadın ve erkeklerin işsizlik oranları Almanlarınkini aşmakla birlikte aradaki farkın özellikle ileri yaşlarda arttığı görülmektedir. Özellikle 50 yaş üzeri olanlar zamanında ağırlıklı imalat sanayiinde çalıştıkları ve bu alanda 1970'lerden beri istihdam üçte bir oranında azaldığı için işsizlikten daha çok etkilenmişlerdir. Yaşlıların uzun dönemli işsizliği sanayinin yıpratıcı koşullarında ortaya çıkan sağlık sorunlarıyla da bağlantılıdır (Roloff & Schwarz, 2002: 58; Loeffenholz, 2002: 635).

Bütün bu veriler işgücü piyasasında istihdam yapısının eşitsizlik temelinde şekillendiğini, eşitlik açısından göçmenlerin istihdamında yapısal bir dönüşümün gerekli olduğunu, imalat, inşaat ve genel hizmetlerde daha az, sosyal güvenlik kurumlarında, banka ve sigortacılıkta, ticarete ve ikincil hizmet sektörü işlerinde daha fazla istihdam edilmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır.

VASIFLILIK DURUMU

1984'ten 1999'a kadar göçmenler arasında vasıfsız işçilerin payı yüzde 22'den yüzde 14'e düşmüş olmasına rağmen, göçmen çalışanların yarısı (yüzde 52) vasıfsız ve yarı vasıflı işçidir. Bu oran Almanlarda yüzde 14'tür. İkinci kuşak göçmenlerde bu oran daha düşük olsa bile (yüzde 37) Almanlarınkinden (yüzde 15) çok daha yüksek olmaya devam etmektedir. Burada temel bir sorun göçmenlerin dörtte üçünün işçi ve sadece dörtte birinin büro işçisi (*Angestellte*) olmasıdır. Oysa Almanlarda bu dağılım yarı yarıyadır. İkinci kuşak göçmenlerde büro işçilerinin oranı yüzde 41, Almanlarda yüzde 53'tür; aradaki farkın azalmakla birlikte devam ettiği görülmektedir (Loeffenholz 2002: 638).

İşte yükselme durumlarına bakıldığında, 1984'te vasıfsız işçi olanların yüzde 13'ü 1999'da aynı konumdadır, yüzde 25'i de işsizdir. yüzde 51'i vasıflı işçi, yüzde 8'i uzman işçi olmuştur. 1984'te yarı vasıflı olanların yüzde 16'sı 1999'da uzman işçidir. Az sayıda göçmenin durumunu iyileştirebildiği görülmektedir. Oysa Almanlar göçe de bağlı olarak mesleki hiyerarşide belirgin bir yükselme yaşamışlardır. Vasıfsız ve yarı vasıflı işçilerin önemli oranlarda uzman işçiliğe ve büro işçiliğine geçmeleri sözkonusudur (*a.g.e.*, 638).

İşte yükselmenin temel belirleyicisi meslek içi eğitimlere veya mesleki yeniden eğitimlere katılımdır. Ancak göçmenlerin mesleki eğitime yönelik olanaklardan Almanlara göre çok daha sınırlı yararlandıkları görülmektedir. 1999'da meslek içi eğitim veya mesleki yeniden eğitim faaliyetlerinden yararlanan Almanların oranı yüzde 30 iken, bu oran göçmenlerde sadece yüzde 15'tir. Bu durumda göçmenlerin motivasyon düşüklüğü de etkili olmaktadır, çünkü sunulan mesleki eğitim programları genelde Almanlara yönelik olarak tasarlanmakta, göçmen işçilerin özgül ihtiyaçları göz önüne alınmamaktadır. Onların farklı düzeydeki Almanca bilgilerinin geliştirilmesi, iki dilde eğitime önem verilmesi, göçmenlerin kültürel birikimlerinden de yararlanılması, katılımın artırılması açısından büyük önem taşımaktadır (Fehl 2000: 5143).

İşteki konumlarıyla bağlantılı olarak göçmenler ve Almanlar gelir durumları itibarıyla kıyaslandığında, aylık brüt gelirin 1999'da

göçmenlerde ortalama yüzde 15 (700 DM) daha az olduğu görülmektedir. Farklılık en çok büro işçileri arasında görülüp, göçmen büro işçilerinin düşük brüt ücretleri hizmet sektöründe vasıflı işlere giremelerine bağlıdır (Loeffenholz, 2002: 639).

Göçmenlerin ve Almanların gelir durumu hem kendi başına yaşayanlar hem de iki çocuklu aileler açısından kıyaslandığında, göçmenlerin istihdam yapısındaki elverişsiz durumlarına bağlı olarak düşük gelir gruplarında yoğunlaştığı açığa çıkmaktadır. 2000 yılında kendi başına yaşayan erkek göçmenlerin yüzde 73'ü ve kadın göçmenlerin yüzde 82'si aylık net 3000 DM'nin altında kazanırken bu oran Almanlarda sırasıyla yüzde 60 ve yüzde 74'tür. İki çocuklu bir aile söz konusu olduğunda Almanların yüzde 75.4'ü aylık 4000 DM ve daha üstü kazanırken, bu oran göçmen ailelerde yüzde 40.6'dır (Roloff & Schwarz, 2002: 63).

OKUL VE MESLEKİ EĞİTİM DURUMU

Okul ve meslek eğitimi alanında yıllar içerisinde meydana gelen iyileşmelere rağmen 1999'da göçmen gençlerin hâlâ yüzde 17'si bir diploma almadan on yıllık zorunlu öğretimi tamamlamaktadır. Bu oran Alman gençlerde yüzde 7'dir. Yüksek öğretime devam edebilme hakkına sahip olanların oranı Almanlarda yüzde 32, göçmenlerde yüzde 16.6'dır (Loeffenholz 2002: 640). 1998 yılında yapılmış bir diğer araştırma Batı Almanya'da 20-29 yaş arasındaki Alman gençlerinin sadece yüzde 8.1'inin, buna karşılık göçmen gençlerin yüzde 32,7'sinin tamamlanmış bir mesleki eğitiminin olmadığını ortaya koymaktadır (Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen, 2000: 128).

2000 yılı itibariyle yapılan ve topluma ait bilgileri yüzde 1'lik örneklem üzerinden toplayan mikro anket sonuçları (*Mikrozensus*) genç göçmenlerin çoğunun, toplumdaki o yaş grubunun genel eğitim düzeyiyle kıyaslandığında, düşük vasıflılık kazandıran okullardan mezun olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Almanlar arasında orta düzeyde vasıflılık sağlayan eğitim kurumlarından mezuniyetin fazla olduğu, onu yüksek öğrenime hak kazandı-

TABLO 1
20-24 Yaş Arasındaki Göçmen Gençlerin Okul Mezuniyet Durumlarının
Toplam Nüfusla Karşılaştırılması (Yüzde)

	Düşük Vasıflılık Kazandıran Okul (Hauptschul)	Orta Vasıflılık Kazandıran Okul (Realschule)	Yüksek Öğrenime Hak Kazandıran Okul (Gymnasium)	Diplomasi Olmayan veya Bilgi Vermeyen
Göçmen erkekler	43	20	21	16
Genel olarak erkekler	17	57	30	10
Göçmen kadınlar	36	21	25	18
Genel olarak kadınlar	11	44	36	5

Kaynak: Roloff & Schwarz, 2002: 59.

ran liselerden mezuniyetin izlediği, düşük vasıflılığa yol açan okullardan mezuniyetin ise oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Buna karşılık göçmenlerde mezuniyetin ağırlıklı olarak düşük vasıflılık getiren okullardan ve göçmenlerin yaklaşık altıda birinin herhangi bir okulu bitirmeden eğitim öğretim sisteminden ayrıldığı görülmektedir. Burada dikkat çekici bir diğer nokta da genç göçmen kadınların göçmen erkeklere kıyasla daha yüksek oranda orta ve yüksek vasıflılık kazandıran okullardan mezun olmasıdır. Bu durum onların eğitim görme yönündeki oldukça yüksek motivasyonlarına işaret etmektedir.

2000 yılında yapılan ve 32 ülkedeki 15 yaşındaki öğrencilerin başarı düzeyini kıyaslayan PISA araştırmasının bulguları, Almanya'nın ülkelerarası başarı sıralamasında bir hayli gerilerdeki yeri nedeniyle yoğun tartışmalara yol açmıştır. Özellikle dikkat çeken husus, Alman okul sistemindeki sınıfsal ayrışma olmuştur. Orta ve üst gelir gruplarındaki ailelerin çocukları orta ve üst düzey vasıflılık kazandıran okullarda yoğunlaşırken, alt gelir grubundaki ailelerin çocukları çoğunlukla düşük vasıflılık kazandıran okullardadır. Bu durum özellikle göçmen çocuklarında açık biçimde ortaya çıkmakta, mevcut eğitim sistemi sınıfsal eşitsizliklerin aşılması yönünde yukarı doğru bir toplumsal hareketlilik sunmak bakımından yetersiz kalmaktadır (Toksöz, 2003).

Orta vasıflı işgücü olmak için okul eğitiminin ardından yapılan meslek/çıraklık eğitimi çok önemlidir. 1998’de 15-18 yaş arasındaki Alman gençlerin yüzde 65.9’u, göçmenlerin yüzde 37.8’i bir meslek eğitim yerine sahiptir. 1995’te göçmenler için yüzde 41.1 olan bu oranın zamanla gerilediği görülmektedir. Genç kızlar meslek eğitim yerlerinden daha kısıtlı yararlanmaktadır; göçmen erkeklerin yüzde 43.1’i, genç kızların yüzde 31’i meslek eğitimi görmektedir. Bu oranlar Almanlarda sırasıyla yüzde 76 ve yüzde 54.6’dır. Türklerde ise erkeklerde yüzde 50.8, genç kızlarda yüzde 31.8’dir (Loeffenholz, 2002: 640). Bu yetersiz katılım göçmen gençlerin mezun oldukları okulların düzeyiyle de yakından bağlantılıdır. Artık “Hauptschule” mezunu olmak meslek eğitim yeri bulmaya olanak tanımazken, “Realschule” mezunları bile artan rekabet koşullarında güçlük çekmektedir. Birçok işyeri başvuruların çokluğu karşısında eğitim görülecek işin özellikleri gerektirmese de “Gymnasium” mezunlarını tercih etmektedir.

Bu durum etkisini genç göçmenlerin çıraklık eğitimi gördükleri alanlar itibariyle de göstermekte olup, göçmenlerin meslek eğitimi gördüğü alanlar Almanlara göre çok daha sınırlıdır. Göçmen genç kızların yüzde 18’i kuaför, yüzde 11’i doktor yardımcısı, yüzde 11’i dişçi yardımcısı olarak eğitim görürken, erkeklerin yüzde 9’u araba tamircisi, yüzde 7’si elektrik döşeyicisi olarak eğitim görmektedir. Bu tür mesleklerde eğitim sonrası uzman işgücü olarak istihdam şansı düşük olup, daha fazla işsizlik riski vardır, daha düşük gelir ve işte sınırlı yükselme imkânı getirmektedir. Göçmen gençler teknik alanların yanı sıra hizmet alanına ait çıraklık eğitiminde de çok düşük oranda yer almaktadır. Hem kamu hizmetlerinde (*öffentlicher Dienst*) hem de yabancılara hizmet sunan, dolayısıyla iki dil bilmenin yararlı olacağı banka, sigorta vb. alanlarda göçmen gençlerin işgücüne duyulan talep düşük olup, bunların çıraklık eğitimindeki payları çok sınırlıdır (Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen, 2000: 127-129). Enformasyon teknolojileri ve iletişim araçları sektöründe bulunan 60.000 civarında meslek eğitim yerinde ise göçmen gençlerin payı sadece yüzde 5’tir. Oysa, meslek eğitimi piyasasında fırsat eşitliğinden söz etmek için göçmen genç-

lerin nüfustaki oranlarına (yüzde 13) uygun bir şekilde tüm mesleklerin eğitiminde yer almaları gerekir (Gratano, 2000: 12).

Mesleki eğitim yerlerinin sayısında ekonomik dalgalanmalara bağlı olarak ortaya çıkan azalma, işyerlerinin göçmen gençleri alma konusundaki önyargılara dayalı isteksizlikleri, göçmen gençlerin mezun oldukları okulların düşük düzeyi ve dil konsundaki yetersizlikleri ile göçmen ailelerin meslek eğitim sistemine dair bilgilerinin sınırlılığı karşılıklı etkileşim içinde göçmen gençlerin mesleki eğitim yeri bulma şansını azaltmaktadır. Ayrıca göçmen gençlerin işgücü potansiyelinden, iki dilli olmalarının getireceği avantajlardan yararlanılmamaktadır. Bu özelliğe, yani iki dili bilme ve iki kültürü tanıma özelliklerine ihtiyaç duyan işkolları ve mesleklerde bile gereken önem verilmemektedir (Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen, 2000: 129).

Zorunlu öğretim süresini 16 yaşında bitiren göçmen gençlerin çoğunluğu mesleki eğitim yeri bulamadığı için vasıfsız işgücü olarak piyasaya girmekte, büyük ölçüde işsizlikten etkilenmekte, iş bulabildikleri takdirde ise zamanla yarı vasıflı işçi haline gelmektedir. Hem işgücü piyasasına eşit koşullarda katılımın sağlanması hem de önümüzdeki dönemde ortaya çıkabilecek işgücü açığının ülke içindeki insan kaynaklarından karşılanması bakımından bu durumun değiştirilmesi bir zorunluluktur. 15-18 yaş arasındaki 300 bin göçmen gencin durumu Alman yaşlıtlarıninkine benzetilse, bu 83 bin kişinin daha meslek eğitimi görmesi veya daha üst düzeyde okula devam etmesi demektir (50 bin erkek, 33 bin kız). Bunun 1.7 milyon kişilik mesleki eğitim piyasasında her yıl 700 bin yeni eğitim sözleşmesinin yapıldığı koşullarda yüzde 5-10'luk payla etkisi küçüktür ve gerçekleştirilemeyecek bir durum değildir. Asıl olan karar verme konumunda olanların, yani hükümetlerin insan sermayesine yatırım yapma kararlılığını göstermesidir. Bu doğrultuda yapılacak bir milyar Euro'luk yatırımın sorunu çözeceği hesaplanmaktadır (Loeffenholz, 2002: 641).

SONUÇ

Demografik yapıdaki gelişmelerle bağlantılı olarak orta vadede yeni

bir göç yasasıyla ihtiyaç duyulan alanlarda vasıflı ve eğitilmiş işgücünün Almanya'ya çekilmesi ve bunların ekonomik büyümeye katkısının sağlanması çeşitli bilim çevreleri tarafından kaçınılmaz görülmektedir. Ancak uluslararası rekabette Almanya'nın payının görece az olacağını göz önünde tutarak ülke içindeki göçmen işgücü rezervinden yararlanmanın öncelikli olması gereğine dikkat çekilmektedir. Salt rekabetteki payı artırmak gibi ekonomik argümanlarla değil, toplumsal eşitliği sağlamak, göçmenlerin bir parçası haline geldikleri Alman toplumunun eşit haklara sahip üyeleri olarak yaşamlarının sürdürmelerini sağlamak bakımından da göçmenlerin daha iyi eğitim ve çalışma koşullarına sahip olması büyük önem taşımaktadır.

Oysa göçmenlerin işgücü piyasasındaki durumlarına dair eldeki tablo, işgücü piyasasının talep ettiği işgücü ile mevcut göçmen işgücü arzı arasındaki makasın giderek açıldığını göstermektedir. Genç göçmenlerin örgün mesleki eğitimden ve yetişkin göçmenlerin meslek içi eğitimlerden yararlanma oranlarının artırılmaması ve hizmet sektörünün vasıflı işleri için eğitilmemeleri durumunda işgücü piyasasında mevcut ayrışmanın gelecekte de devam edeceğini ve geçmişin vasıfsız sanayi işçisinin yerini hizmet sektörünün düşük vasıflı, düşük gelirli göçmen işçisinin alacağını öngörmek kehanet olmayacaktır.

Bu doğrultuda özellikle genç göçmenlerin daha iyi bir okul ve meslek eğitimi için ilgilerinin artırılması, her düzeydeki eğitim öğretim kurumlarının göçmen gençlerin paylarını artırmak ve diploma almadan ayrılanların sayısının azaltmak için çaba göstermesi gerekmektedir. Eğitim öğretim kurumlarının iyileştirilmesi ve başarı düzeylerinin yükseltilmesi, payı giderek artan göçmen çocuklarının ve gençlerinin ihtiyaçları göz önüne alınmadan mümkün değildir. Bundan ötürü göçmenlerin okul başarılarını artırmak için iki dilde eğitim yönünde düzenlemeler yapılmalı, bunun yanı sıra Almanca dil yetkinliğinin artırılması için önlemler alınmalıdır. Halen işgücü piyasasında yer alan göçmenler için de onların işgücü piyasasının talep ettiği vasıflara kavuşmasını sağlayacak aktif işgücü piyasası politikaları ve bunların uygulanmasına yönelik kaynak tahsisi gereklidir.

Göçte Cinsiyet ve İstihdam

CZARINA WILPERT

Akademisyenlerin, bazı göçmen gruplarının diğerlerine ya da çoğunluğu oluşturan hâkim topluluğa oranla iş yeri kurmakta daha başarılı olma nedenlerini araştıran çalışmaları çerçevesinde, göçmen işyerleri (*immigrant business*) ve etnik girişimcilik konularına yönelik bir ilgi doğmuştur. Bu durum, uzun yıllar oturma hakkına sahip göçmenlerin genellikle serbest meslek sahibi oldukları Amerika için özellikle geçerlidir. Kuzey Amerika’da yapılan araştırmalar, daha çok göçmen grupların toplumsal yapı ya da kültürel değer sistemlerindeki hangi özelliklerinin olumlu bir ekonomik bütünleşme yarattığını incelemektedir. Ekonomik bütünleşme, piyasanın sunduğu fırsatlar ve pazardaki taleple birlikte iş başarısını en iyi açıklayan unsurlardan biri olabilir. Sosyal ve finansal sermayenin yanı sıra, toplumsal ve kültürel sermaye, konuya ışık tutmakta faydalı olacak diğer kavramlar olarak görülmektedir. Örneğin Granovetter’e (1995) göre, bazı grup içi dayanışma şekilleri, güven ve sınırlı sorumluluğa dayalı iş stratejilerinin uygulanmasına daha çok olanak sağlar. Güven ve sınırlı sorumluluk ise, finansal ilişkilerin ve yardımlaşma mekanizmalarının temelini oluştururken, ticari girişimlerin risk faktörünü de düşürür.

Etkileşim teorisi çerçevesinde ele alınan ekonomik bütünleşme (Light & Gold, 2000) araştırmaları, farklı ülkelerden gelen göçmen topluluklarının, farklı pazar yapıları içinde elde ettikleri başarıları anlamak üzere arz (göçmenler) ve talep (pazarlar) arasındaki etkileşimi inceler. Bu bağlamda, işe arz tarafından bakarsak, göçmenlerin beraberlerinde değişik perspektifler, yeni ürün ve hizmetlere katkıda bulunacak yaratıcı fikirler getirdiklerini söyleyebiliriz.

Bu araştırmaların sonuçları, bazı göçmen gruplarının sadece ekonomik bütünleşme düzeyleri nedeniyle diğerlerinden daha başarılı olmakla kalmayıp, aynı zamanda farklı şartlar altında farklı fırsatlarla karşılaşabildiklerini de göstermektedir. Bu son derece etkileyici ve üretken bir çalışma alanıdır, ancak cinsiyet konusuna yer vermez. Oysa ekonomik bütünleşme teorisinin, parasal yardım ve riskli girişimlerden korunmak için oluşturulan destek mekanizmaları içinde göçmenlerin rolünü araştırdığı göz önüne alınırsa, bekâr ya da dul bir kadının kan bağına dayanan geleneksel yardımlaşma mekanizmalarına ulaşmakta daha büyük güçlük çekeceği ve bu durumda dışı kimliğin (cinsiyetin) kadınlar için bir dezavantaj oluşturduğu savı öne sürülebilir.

Cinsiyet ilişkileri genel olarak bütün fırsatların oluşumunu; tüm toplumsal ve kültürel sistemleri ve bu sistemler içinde gerçekleşen her toplumsal ilişkiyi etkiler. Bildiğimiz gibi “aile” işleri çoğu zaman kadınların desteği olmadan ayakta duramaz. Ancak buna rağmen, aileye ait işyerlerindeki cinsiyet ilişkileri üzerine henüz sistematik bir araştırma yapılmamıştır. Değişik meslekler ve gruplar bünyesinde cinsiyet mekanizmasının nasıl işlediğini açıklamaya yardım edecek karşılaştırmalı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Yine de, tüm toplumlarda kadınların kendi işlerini kurma oranlarında cinsiyete bağlı farklılıklar görülmektedir. Almanya’da, kendi işini kuran kadınların oranı 1990’lı yılların başlarında artış göstermiştir. Bu rakam, 1991 yılında yeni kurulan toplam işyeri sayısının üçte birini oluştururken (Tittman 1997), 1997 yılına gelindiğinde yüzde 22’ye düşmüştür. Genelde, aktif olarak çalışan yabancı kadınlar arasında kendi işini kurmuş olanlarla Alman kadınlar arasındaki oran birbirlerine oldukça yakındır. 1994 yılında,

aktif olarak çalışan Alman kadınların yüzde 5.7'si ve aktif olarak çalışan yabancı kadınların yüzde 5.6'sı kendi işinin patronuydu. 1996'da, yabancılar arasında bu oran yüzde 6.2'ye, Almanlar arasında ise yüzde 5.9'a yükseldi. Ancak 1998 yılında yabancılar yüzde 5.9'a gerilerken Alman kadınlar arasında oran yüzde 6.4'e yükseldi. Aynı yıl aktif olarak çalışan erkekler arasında ise oran yabancılar için yüzde 10.8 iken Almanlar için yüzde 12.9'du. Ulusal kökenden bağımsız olarak, erkeklerin kendi işlerini kurma oranı kadınlardan yüzde 5 daha fazladır. Bu demektir ki, cinsiyet ayrımına bağlı olarak ortaya çıkan oransal fark, yabancı kadınlarla Alman kadınlar arasındaki farktan daha büyüktür. Bu gözlemler, kendi işini kurmak konusunda belirleyici olan faktörler arasında cinsiyet ayrımının etnik ya da ulusal farklılıklara oranla daha büyük bir önem taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır.¹ Bu durum, cinsiyet ayrımına göre yapılanmış emek piyasası modeliyle de örtüşmektedir. Bununla beraber, Almanya ve başka birçok ülkenin emek piyasalarının yapısı, etnik ve ulusal farklılıklara dayalı bir hiyerarşiye de dayanmaktadır.

Bu bölümde anlatılanlar, aşağıdaki gözlemlere dayanmaktadır:

- Göçmen kadınlar, Alman nüfusuyla hemen hemen aynı oranda işyeri kurma girişiminde bulunmaktadır. Diğer ekonomik faaliyetleri yansıtan rakamların, iki grup arasında ciddi farklılıklara işaret ettiği göz önüne alınırsa, işyeri kurma oranlarındaki yakınlık dikkate değer bir olgudur (Örneğin göçmen kadınların işsiz olma ihtimali Alman kadınlarına oranla iki kat daha fazla, el işçisi olma ihtimalleri ise dört kat daha fazladır).²

- Endüstriyel işçi olarak alınan göçmenler ve işgücü piyasasına girmeye hazırlanan yeni nesil göçmen çocukları arasındaki bazı gruplar, eğitim sisteminin henüz cevap vermekte zorlandığı yapısal iş-

1 Bu veriler Mikrozensus (mikro sensüs)'ten elde edildiği için, kadınlar arasında ulusal kökene göre oluşan farklılıkları görmemiz mümkün değildir. Burada da dikkat edilmesi gereken farklar mevcuttur. Bu farkların sadece kültürel özelliklerle değil, değişik ulusların göç süreçleri ve karşı karşıya oldukları yasal koşullarla da ilişkili olduğu öne sürülebilir.

2 Bu durum, kısmen istatistiksel kategorilerin farklılığıyla, kısmen: iki grubun karşılaştıkları yapısal farklılıklarla açıklanabilir.

sizlikle ve iş fırsatlarının oluşumunda gerçekleşen bazı yapısal değişikliklerle karşı karşıya kalmaktadır. Bunun anlamı, benzer eğitim seviyesi gerektiren işler için hizmet sektöründe aynı ücret, iş güvenliği ve çalışma koşullarının bulunmamasıdır. Emek piyasasındaki yeni iş alanlarında sendikalaşma, ücretlerin müzakere edildiği, çalışma koşulları ve iş güvenliğinin daha yüksek olduğu endüstri sektöründeki kadar gelişmiş değildir.

- Birinci nesil göçmen kadınların çoğu, göç ettikleri ülkelere anavatanlarında edindikleri eğitim ve becerilerle gitmişler ancak bunlar göç alan ülkelere geçerli sayılmamıştır. Göçmen kadınlar sahip oldukları becerileri ve enerjiyi kullanmak istemektedir. Kendi işlerini kurmak onlara bu fırsatı verebilir.

- Var olan yetenek ve insan potansiyeli, işsizlik, düşük kapasiteyle istihdam, iş güvenliği eksikliği ve sınırlı eğitim imkânları gibi nedenlerle heba olmaktadır. Bu nedenle, kendi işini kurmak suretiyle ekonomik kaynak yaratmak, sahip olunan yetenekleri tam kapasiteyle kullanmamaktan, eşine ya da sosyal güvenlik sistemine bağımlı olarak yaşamaktan çok daha tatmin edicidir.

Klasik ekonomi teorilerine göre, işsizlikle karşı karşıya kalan bireyler çaresizlik içinde oldukları için kendi işlerini kurmaya yönelirler. Bu hayatta kalma stratejisini uygulayanlar, niteliksel açıdan “girişimciler” olarak tanımlayabileceğimiz gruptan farklıdır, çünkü girişimci kendi işini kişisel tatmin amacıyla kurar, bu durum bir kimlik sorunu olarak da ele alınabilir. Bu iki kutuplu model, göçmen kadınların karşı karşıya oldukları şartlar göz önüne alındığında konuyu gereğinden fazla basite indirgemektedir. Yukarıda değinilen gözlemler, insanları kendi işini kurmaya yönelten şartları ve motivasyonları birbirinden ayırt edebilmenin çok zor olduğunu göstermektedir.

Burada kullanılan cinsiyet ve göç perspektifi,

- hem, göçmenlerin, göç sürecinin bir parçası olarak beraberlerinde getirdikleri ya da geliştirdikleri, yeni ürünler ve hizmetler yaratmaya katkıda bulunan enerjiyi ve yaratıcı bakış açılarını;
- hem de kadınların gerek kendi toplumları gerekse göç edilen

toplumun yapısı içinde karşılaştıkları cinsiyet ayrımından kaynaklanan engelleri göz önüne almaktadır.

Yukarıda değindimiz noktaları daha iyi analiz etmek ve ayrıştırmak için Rath ve Kloostermann'ın (2001) "karma bütünleşme" yaklaşımı çerçevesinde sunduğu açılım yardımcı olabilir. Bu yaklaşıma göre, cinsiyet ayrımı yapmaksızın göçmen işyerlerinin başarısını, ekonomik entegrasyon yaklaşımında olduğu gibi yalnızca toplumsal dayanışma, güven gibi unsurların varlığını garanti altına alan sosyal ve kültürel sermaye ile açıklamak yeterli değildir. Bu tür bir analizin piyasalardaki talep ile etkileşimi hesaba katacak şekilde düzeltilmesi de yeterli olamaz. "Karma bütünleşme" perspektifi denkleme, yukarıdaki tüm bu unsurların, göç alan ülkelerde uygulanan politikaların, geleneklerin ve sınırlamaların meydana getirdiği bir fırsatlar çerçevesi ile etkileşimini de eklemektedir. "Karma bütünleşme" kavramı, sosyal devletin ve sendikali işçiler ve belli başlı baskı gruplarının çıkarlarını korumak amacıyla yapılan müzakerelerin rolüne işaret eder. Bizim çalışmamızın konusu açısından böyle bir analiz, "başarılı bir şekilde kendi işini kurmak isteyen göçmen kadınların önüne hangi sosyal ve siyasi engeller çıkabilir?" sorusunun cevaplanmasıdır.

Bu makalede, Almanya örneğinde, göçmen kadınların emek piyasasında yaşadıkları tecrübeler ve sahip oldukları potansiyel üzerine yoğunlaşacağım. Takip eden bölümlerde kısaca, emek piyasasında göçmen kadınları etkileyen yapısal değişiklikler ve koşullara; onların karşılaştığı engel ve fırsatlara ve göçmen kadınların kendi işlerini kurarken sahip oldukları motivasyonlara; karşılaştıkları yapısal zorluklara, var olan ve olması gereken destek mekanizmalarına değineceğim. Son bölümde, bir kaynak olarak göçü tartışacak ve bazı öneriler getirmeye çalışacağım.

CİNSİYET VE GÖÇ

Birinci nesil işçi göçü, insanların kendileri ve aileleri için daha iyi bir hayat, toplumsal sınıf atlama imkânı ve genel olarak göç edilen ülkede bir gelecek arayışı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Anavatana döndük-

ten sonra kendi işini kurma hayali de, birçok birinci nesil göçmeni motive eden güçtür. Gerek uluslararası göç, gerekse iç göç, her zaman için ticareti, zanaatleri ve küçük ölçekli işleri yeniden canlandıran bir kaynak olmuştur.

Kadınlar bu süreçlere sıklıkla aile üyeleri olarak katıldıkları halde tarih boyunca cinsiyete özgü farklılıklar ve kadınların göç hareketlerine katılımları, çoğu zaman görmezden gelinmiştir. Oysa Mirjana Morokvasic'in 1970'li yılların ortalarından beri belirttiği gibi -ve 1990'larda tekrar formüle edildiği haliyle- "Göçmen kuşlar da dışıdır!" Oldukça fazla tartışılmış olan Türkiye'den Almanya'ya göç sürecine de kadınlar öncülük etmiş, bir anlamda göç sürecinin motoru olmuşlardır. Onların girişimciliği, kızlarını da etkilemiştir (Wilpert 1988, 1992).

Kadınların uluslararası göç hareketlerine katılmalarının çeşitli nedenleri vardır. Evlilik ya da aile birleşimi nedeniyle yapılan göç, kadınlar için ne tek ne de en önemli göç türüdür. Aslında, birçok göç şekli temelde kadınlara özgüdür; örneğin bazı durumlarda kadınların yararlanabilecekleri daha çok iş imkânı vardır ve bu nedenle ailelerine para göndermek üzere yurtdışına çalışmaya onlar gider veya gönderilirler. Kadınlar aynı zamanda daha iyi bir eğitim almak ve gelecekte anavatanlarında daha çekici imkânlarla sahip olabilmek için yurtdışına gitmektedirler. Genç ve orta sınıf kadınlar dünyayı görmek, tecrübe kazanmak, yeni diller, başka yetenekler kazanmak ve macera yaşamak için uluslararası göç hareketi içinde yerlerini almaktadır. Dolayısıyla, göçmen kadınlardan bahsederken aslında çok çeşitli göç hikâyelerinden, motivasyonlardan, arka planlardan, ulusal ve etnik kökenlerden, hayat şartlarından ve fırsatlardan bahsetmekteyiz.

GÖÇMEN KADINLAR VE İŞGÜCÜ PİYASASINDAKİ YAPISAL DEĞİŞİKLİKLER

Kadınların yer aldıkları göç türleri, ülkeden ülkeye, hatta tek bir ülke içinde dahi büyük değişiklikler gösterir. Almanya'da pek çok sayıda kadın, henüz 1960'lı yıllarda sanayi sektöründe çalışmak üzere işe

alınmıştı. 1960'ların başından 1973 yılına kadar, yüz binlerce yabancı uyruklu kadın işçi, Alman endüstrisinin plastik, kimya, metalurji, elektronik, tekstil, işlenmiş gıda, balıkçılık, konserve, kâğıt üretimi gibi en zorlu koşullara sahip kollarında, çekiciliği en düşük işlerde istihdam edilmiştir. 1970'li yılların başı itibarıyla, göçmen kadın işçiler, sosyal güvenceli yabancı uyruklu toplam işgücünün üçte birini oluşturmaktaydı. Berlin gibi bazı sanayi bölgelerinde, ekonomik üretime katılan yabancı uyruklu kadınların oranı (yüzde 70) Alman kadınlarından yüzde 30 daha fazlaydı (Wilpert, 1988).

1975-1985 yılları arasında, imalat sektöründe çalışanlar arasında işten çıkarılanların üçte biri yabancı uyrukluuydu.³ İşten çıkarılmalarından en ağır şekilde etkilenmelerine karşın, yabancı uyruklu kadınlar başta tekstil sektörü (yüzde 42) olmak üzere, en az rağbet gören sanayi sektörlerinde genel nüfusa göre daha yüksek oranlarda istihdam ediliyordu. Dahası, sosyal güvence sahibi yabancı uyruklu kadın çalışanların yaklaşık dörtte üçü (yüzde 73) el işçisiyken, Alman kadınlar arasında bu oran sadece yüzde 30'du (Buttler ve Dietz, 1990: 109). İşgücünün sektörel ve mesleki dağılımındaki cinsiyet ve vatandaşlık ayırımına dayalı bu yapı, 1990'lı yıllarda da devam etti.

1980'li yıllarda, en büyük istihdam hizmet sektöründe gerçekleşti. Aslında, 1977 ile 1985 yılları arasında, kadın çalışanlar artan istihdam imkânlarından (yüzde 27), az bir farkla da olsa, erkek çalışanlara oranla (yüzde 24) daha çok faydalandılar (ANBA, Nr.9/1986, 1307). Ancak, aynı yıllar arasında genel olarak görülen artışın aksine, hizmet sektöründe faaliyet gösteren yabancı uyruklu kadın çalışanların payında yüzde 1.2'lik bir düşüş gerçekleşti. Yabancı uyruklu kadınların katılımında artış görülen tek hizmet sektörü, temizlik ve kişisel hizmet alanları oldu. Bu eğilim, yabancı uyruklu ve Alman ka-

3 İstihdam/işsizlik konusunda çeşitli sektörlerden boylamsal olarak (*longitudinal*) toplanan veriler, sadece tazminat hakkı olanları kapsadığından, aslında daha da fazlasını söylemektedir. Bu verilere bakılırsa, işsizlik kotası istikrarlı olarak yüzde 14 ile yüzde 15 arasındaydı, ki bu da Alman kadınlara oranla iki kat daha fazladır. Bu bile, yabancılar arasındaki işsizliğin gerçek boyutunu gizlemektedir.

dınların emek piyasasında oynamaya devam ettikleri farklı rollere işaret etmektedir. Yabancı uyruklu kadınlar, hizmet sektörünün niteliksiz elemana ihtiyaç duyulan, el emeğine dayalı sektörlerine giriş yapmaktadırlar. Genellikle bankacılık sektörü gibi beyaz yakalı işlerde çalışan Alman kadınların aksine, yabancı uyruklu kadınlar daha çok hastane, otel, restoran, okul ve benzeri yerlerde, temizlik ve hizmet sektörleri gibi niteliksiz işçi çalıştırılan, düşük prestijli işlerde görev almaktadırlar.

Günümüzde göçmen kadınlar için en yaygın meslek temizlikçiliklidir. Bu sektörde, sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olarak çalışanların üçte birinden fazlası göçmen kadınlardan oluşmaktadır. Kaldı ki temizlikçilik, istatistiklere girmeyen ve bu nedenle 'görünmez' olan kadınlar için herhangi bir kayıt belgesi veya sosyal güvenlik olmaksızın çalışma imkânının en yüksek olduğu iş koludur.

EMEK PİYASASI POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM

1980'li yılların sonuna kadar, yabancı uyruklu kadınlar daha çok imalat sektöründe istihdam ediliyordu. Ancak bu sektörde, kalifiye olmayan el işçilerinin yapacağı türden işler artık ortadan kalkmıştır. Doları ile, işten çıkarılmış kadınların bu alanda yeni bir iş bulması pratik açıdan olanaksız hale gelmiştir. İş bulabilseler bile, imalat sektöründeki çalışma şartları da son derece kötüleşmiştir. Seksenli yılların başında, yüksek işsizlik oranları ve bu işsizliğin kronikleşmesi tehdidi altında yaratılan hava, istihdam politikalarını daha esnek kılmak ve düzenlemeyi arındırmak için gereken bazı adımların atılmasına izin verdi. Bosch ve Sengenberger (1989: 89), izlenen politikaların emek piyasasındaki esnekliği nasıl arttırmayı hedeflediğini açıklamaktadır. 1985 yılında yürürlüğe giren İstihdamı Teşvik Yasası çerçevesinde yapılan düzenlemelerle, işverenin işten çıkarma ve işe alma konularındaki özgürlüğü artırılmış, birtakım yeni iş sözleşmesi kalıpları yaratılmış ve işverenlerin çalışanlarla yapabilecekleri sözleşmeler üzerindeki kısıtlamalar gevşetilmiştir. Örneğin, kalıcı iş sözleşmeleri için geçerli olan genel kısıtlamaları, hakları ya da sosyal güvenlik yardımlarını aynı ölçü-

de içermeyen geçici sözleşmelere izin verilmesi, bu açıdan önemli bir unsurdur (Vogelheim, 1987). Bunun bir sonucu olarak, işsizlik sigortasından faydalanmak için yerine getirilmesi gereken şartlar ağırlaştırılmış, daha önce 6 ay olan çalışma zorunluluğu 12 aya çıkarılmıştır. Dolayısıyla, yeni şartlar altında işe giren birçok genç, işsizlik sigortası kapsamının dışında kalmıştır (Bosch ve Sengenberger, 1989: 89). Yeni oluşan geçici istihdam imkânları ve işsizlik sigortasından yararlanma olasılıklarındaki düşüşün, o dönemde işten çıkarılma oranlarında başı çeken yabancı uyruklu kadınlar üzerindeki etkisi özellikle büyük olmuştur.⁴

1990'LARDAKİ EĞİLİMLER

Alman ekonomisindeki yeniden yapılanmanın, yabancı uyruklu, özellikle de Türk kadınların çalışma statüsü üzerinde büyük etkisi oldu. Sosyal sigortalı işgücünün istihdam rakamlarının sektöre, vatandaşlığa ve cinsiyete göre yapılmış dikey analiz, yabancı uyruklu kadınların ne ölçüde işten çıkarıldıklarını ve sosyal güvenlik sisteminin dışına atıldıklarını gösterecektir.

1989 ile 1997 yılları arasında Batı Berlin'de, sosyal sigortalı kadın istihdamının gelişimini gösteren karşılaştırmalı veriler, tüm sosyal sigortalı kadınlar arasında yüzde 6.4'lük, tüm Alman uyruklu kadın çalışanlar arasında yüzde 9.8'lik bir büyümeye işaret etmekte iken, yabancı uyruklu çalışan kadınlarda ortalama yüzde 20'lik bir küçülme görülmektedir. Türk kadın çalışanlar arasında bu küçülme oranı yüzde 30'u bulurken, eski Yugoslavya uyruklu kadınlarda bu rakam yüzde 23'tür (Neu, 1999). İmalat sektörü istihdamında görülen azalma düşünüldüğünde, karşı karşıya kaldığımız tablo daha da iç karartıcı olmaktadır. 1990 yılında Berlin'de 65.000'i aşkın kadın imalat sektö-

4 Davis ve Esseveld (1989), İsveç'te işten çıkarılan kadın fabrika işçileri üzerine yaptıkları çalışmadan elde ettikleri deneysel verilerle, cinsiyet ve emek kökeninin etkileşiminin emek piyasasında ikincil sektörde nasıl bir ayrışma yarattığını göstermektedirler. Aynı çalışmanın sonuçları, yararlanma koşulları kalıcı ve tam zamanlı istihdama bağlı olan sosyal yardımların bazı grupları sürekli olarak dışladığına da işaret eder.

ründe çalışmaktaydı. 1997 yılına gelindiğinde yaklaşık yüzde 40 oranında bir azalma ile bu rakam 41.488'e gerilemiştir. Bu sektörde, sosyal sigortalı olarak çalışan Alman uyruklu kadınların yüzde 30'u işini kaybederken, Türk uyruklu kadınların yüzde 70'i, yabancı uyruklu kadınların da ortalama yüzde 63'ü aynı şekilde işlerini kaybetmişlerdir (Neu, 1999: 11-12).

TABLO 1
Batı Berlin'de Ulusal Kökene Göre Sosyal Sigortalı Olarak Çalışan Kadınlar (1989-1997)

Yıl*	Tüm Kadınlar	Alman Kadınlar	Tüm Yabancı Uyruklu Kadınlar	Türkiye'den Gelen Kadınlar	Yugoslavya'dan Gelen Kadınlar
1989	357,111	317,585	39,525	18,290	***
1990	363,190	322,755	40,435	18,786	7,846
1991	389,742	349,456	40,286	18,699	7,811
1992	406,349	365,841	40,508	17,958	***
1993	410,256	370,034	40,222	17,370	
1994	405,337	367,708	37,629	15,802	7,294
1995	399,436	364,215	35,221	15,015	7,018
1996	391,562	358,361	33,201	13,846	6,542
1997**	379,999	348,650	31,349	12,864	6,074

Yıllara göre değişim yüzde

1989	100	100	100	100	***
1990	1.7	1.6	2.3	2.6	100
1991	6.8	7.6	-0.4	-0.5	-0.4
1992	4.1	4.5	0.5	-4.1	***
1993	1.0	1.1	-0.7	-3.4	
1994	-1.2	-0.6	-6.9	-9.9	-7.1
1995	-1.5	-1.0	-6.8	-5.2	-3.9
1996	-2.0	-1.6	-6.1	-8.4	-7.3
1997***	-3.0	-2.8	-5.9	-8.0	-7.7
1990-1997	6.4	9.8	-20.7	-29.9	-22.6

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi (bkz: Neu, 1999)

(*) 30 Haziran; 1989 ve 1992, 31 Aralık; 1997 31 Mart.

(**) 1998 sonrası resmi verilerde Berlin, Doğu ve Batı olarak ayrılmamıştır.

(***) Veri bulunmamaktadır.

TABLO 2
Berlin'de İmalat Sektöründe Ulusal Kökene Göre
Sosyal Sigortalı Olarak Çalışan Kadınlar (1990-1997/98)

Yıl**	Tüm Kadınlar	Alman Kadınlar	Yabancı Uyruklu Kadınlar	Türkiye'den Gelen Kadınlar	Yugoslavya'dan Gelen Kadınlar
1990	65,160	51,177	13,983	8,459	3,373
1991	67,182	53,877	13,305	7,975	3,246
1994**	50,954	43,084	7,870	4,116	2,166
1995	47,139	40,112	7,027	3,613	1,978
1996	43,722	37,485	6,237	3,135	1,775
1997	41,488	35,764	5,724	2,835	1,603
1998***			5,210	2,478	****
Yıllara göre değişim yüzde					
1990	100	100	100	100	100
1991	3.1	5.3	-4.8	-6.7	-3.8
1994**	-24.2	-20	-40.8	-48.4	-33.3
1995	-7.5	-6.9	-10.7	-12.2	-8.7
1996	-7.2	-6.5	-11.2	-13.2	-10.3
1997	-5.1	-4.6	-8.2	-9.6	-9.7
1998***			-11.8	-13.1	****
1990-1997	-36.3	-30.1	-59.1	-66.5	-47.5
1990-1998			-62.8	-70.7	

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi (bkz: Neu, 1999)

(*) 30 Temmuz; 1997, 31 Mart

(**) 1989, 1992 ve 1993 yılları için ek hesaplamalar yapmak mümkün değildir.

(***) 1998 sonrası resmi verilerde Berlin, Doğu ve Batı olarak ayrılmamıştır. Sanayi sektöründe çalışan Türk kadınların sadece yüzde 0.6'sı Doğu Berlin'de çalıştığı halde 1998 yılı da hesaplamalara dahil edilmiştir.

(****) Veri bulunmamaktadır.

Görülmektedir ki, imalat sektöründe sosyal sigortalı olarak çalışan yabancı uyruklu kadınlardan oluşan istihdam gücünde son on yıl içinde büyük bir azalma gerçekleşmiştir. Dahası, bu iş kayıpları hizmet sektöründe sosyal güvenlik açısından muadil olabilecek işlerce ikâme edilmemektedir. Yabancı uyruklu kadınlar, restoran ya da temizlik sektörlerinde olduğu gibi, daha çok yarı zamanlı sözleşmeli, daha az ka-

zanç ve sosyal hizmet imkânları sunan işlerde, gerekirse tam zamanlı gibi çalışmak durumunda kalmaktadırlar (Wilpert 1999). Adı geçen her iki sektörde çalışan yabancı uyruklu kadınların sayısı artmaya devam etmektedir.

GÖÇMEN KADINLARIN EMEK PİYASASINDA KARŞILAŞTIKLARI ENGELLER

Emek piyasasındaki nitelik kutuplaşması nedeniyle, göçmen kadınların karşılaştıkları başlıca formel sorun, eğitim derecelerinin denkliğinin kabul edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Çekici ve istikrarlı işler, hizmet sektörünün üst düzeylerinde yer almakta ve iyi bir eğitim ve Almanca'ya hakimiyet gerektirmektedir. Böylelikle, mesleki eğitim sertifikaları ya da kendi ülkelerinde elde ettikleri diplomalarla Alman emek piyasasına giren yabancı uyruklu kadınlar, Alman işgücüyü rekabet etmekte zorlanmaktadır.

ENDÜSTRİ SEKTÖRÜNDE GÖÇMEN KADINLAR İÇİN MEVCUT İŞ OLANAKLARI

Berlin'de imalat sektöründe çalışırken işini kaybetmiş ya da işini kaybetme tehdidi altında bulunan yabancı uyruklu kadınlar (özellikle Türkler) üzerine yapılmış bir araştırma, bu kadınların sosyal sigortalı iş bulmak konusunda ciddi engellerle karşılaştıklarını göstermektedir (Neu, 1999). Özellikle elektronik sanayii, genel olarak da imalat sektöründe çalışan kadınlar, işlerini kaybettikleri takdirde başka iş kollarında, örneğin hizmet sektöründe iş imkânı bulmak için tekrar mesleki eğitim görmek ya da başka fırsatlarla karşılaşmak konusunda yüksek bir şansa sahip değildirler. Bu kadınlar daha çok vasıfsız el işçisi olarak kendi bölümlerinde çalışıp, genellikle de sadece kendi ana dillerini konuşan iş arkadaşlarıyla iletişim kurdukları için, ileride iş arama sürecine girdiklerinde bazı sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar:

- İmalat sektörü istihdamındaki azalma ve sözleşmeler, sigorta, daha düşük ücretler ve hizmet sektöründeki mevsimlik veya saat başı-

na ücretlerde görülen dalgalanmalara bağlı olarak daha düzensizleşmiş (*informalized*) yeni çalışma koşulları ve bu koşullar çerçevesinde yeniden yapılandırılmış bir emek piyasası (Wilpert, 1998).

- Yapısal değişiklikler yabancı uyruklu işsiz kadınların mesleki danışmanlık hizmetlerine erişme imkânlarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Resmi iş bulma kurumlarına göre daha önce tek bir işte çalışmış eski endüstri işçileri, iş arayanlar arasında en niteliksiz ve iş bulma şansı en zayıf olan kesimdir. Göçmen kadınlarla iş bulma kurumlarında çalışan danışmanlar arasında var olan sosyal mesafe, bu bakış açısını besleyen bir başka etkidir (Neu, 1999).

- Bu eski endüstri işçileri, göçmenlik ve çalışma hayatındaki geçmişleri nedeniyle ya kendileri Almancalarının eğitim programlarına yeniden dahil olmak için yetersiz olduğunu düşünmektedir ya da iş bulma danışmanları bu görüştedir.

- Bütün bunlara ek olarak, yukarıda bahsi geçen araştırmaya göre (Neu, 1999), işten çıkartılan ya da çıkarılma tehlikesi altında olan kadınların büyük çoğunluğu, aile içindeki ya da içinde bulundukları ortamdaki yüksek işsizlik oranları nedeniyle, tekrar sağlam bir iş bulabileceklerine inanmadıklarını söylemektedir (Neu, 1999).

- Ailenin acil ekonomik ihtiyaçları, göçmen kadınların sahip oldukları yeni mesleki eğitim imkânlarından da mahrum kalmalarına neden olmaktadır. Bu kadınlar, işsizlikle başa çıkabilmek için daha çok kendilerine sunulan yardım fonlarını kabul etmeyi tercih etmektedirler.

- Neu'un araştırmasına göre, eskiden imalat sektöründe çalışan kadınlar, işten çıkarıldıktan sonra nadiren normal (sosyal sigortalı) bir iş bulabilmektedir. 1989'dan sonra bu şekilde iş arayan kadınların yüzde 17'sinden azı imalat sektöründe, o da ancak kısa süreler için iş bulabilmiştir.

- Bu çalışmada incelenen eski fabrika işçileri, zengin bir göçmen yelpazesini temsil etmektedirler (Neu, 199: 60). Elektronik sanayiinde çalışan ya da bir defa çalışmış göçmen kadınların büyük çoğunluğu, Almanya'ya göç etmiş birinci nesil Türk kadınlarının, çocukken Almanya'ya gelmiş kızlarından oluşmaktadır. İncelemede yer alan ka-

dınların sadece yüzde 5'i birinci nesil göçmendir ve sadece yüzde 14'ü evlilik nedeniyle Berlin'de yaşayan eşlerine katılmak üzere Almanya'ya gelmişlerdir (Neu, 1999: 60). Araştırmanın yapıldığı tarihte, deneklerin yarısı otuz beş yaşın altındaydı.

- Bizim açımızdan dikkat edilmesi gereken bir nokta, işsiz kadınların yaklaşık dörtte birinin, belli bir aşamada serbest meslek sahibi olmayı düşünmüş, ancak bu düşünceyi çok seyrek olarak eyleme dönüştürmüş olmasıdır (1999: 36). Bu alternatif üzerinde ancak ekonomik şartlar ciddi anlamda tehditkâr bir hal aldığı anda, örneğin eşlerin de işsiz olduğu ya da resmi, istikrarlı ve güvenceli bir işe sahip olmadıkları zamanlarda durulmuştur. Kadınları serbest meslek sahibi olmaya iten başka bir neden de, yaş sınırı ya da birtakım eğitim önkoşullarıyla karşı karşıya kalarak tekrar emek piyasasına girmek için bütün ümitlerini kaybetmeleridir. Ama bizzat ifade ettikleri üzere, bütün bu iç karartıcı koşullar altında dahi kendi işlerini kurmaları, sermaye ya da iş kurmak için gerekli bilginin eksikliği gibi nedenlerden dolayı mümkün olmamaktadır. Kadınlar ayrıca, iş kurmanın getirdiği riskler ve başarısızlık ihtimalinin yüksekliğini de diğer endişe kaynakları olarak dile getirmişlerdir.

Bu araştırmaya göre, göçmen kadınların üçte biri Almanya'daki okullardan, yüzde 40'ı da Türkiye'deki okullardan diploma aldıkları halde,⁵ imalat sektöründe çalışanların bir kez işten çıkartıldıktan sonra yeniden istikrarlı bir iş bulma olanakları oldukça düşüktür. Bahsi geçen kadın çalışanların en az yarısından çoğu otuz beş yaşın altında olmasına rağmen bu gerçek değişmemektedir. El işçisi olarak imalat sektöründe çalışan göçmen kadınların mesleki danışmanlık ve yeniden mesleki eğitim imkânlarından faydalanmaları veya hizmet sektöründe çalışabilmek için ek eğitim görme olanakları yok denecek kadar azdır. Ayrıca, bu kadınların kişisel ekonomik durumlarının belirsizliği ve ailelerinin de içinde bulunduğu kötü ekonomik koşullar, ciddi anlamda serbest meslek sahibi olma ideallerini düşünüp, gerçekle-

5 Ortalamaya bakıldığında bu rakam birinci nesil kadın çalışanlara göre daha yüksek bir rakamdır.

tirmelerine yardımcı olmamaktadır.⁶ Bu araştırmanın sonuçlarına göre, böylesine umutsuz ekonomik koşullar içindeki göçmen kadınların kendi işlerini kurmaları pek mümkün değildir.

Başka çalışmalarımda da değindiğim gibi (Wilpert, 1999: 40) Almanya'da yaşayan yabancı uyruklu çalışanların mesleki statülerinde 1976 ile 1990 yılları arasında iyileşme gözlemlenmiştir. Yabancı uyruklu çalışanların ücretli ya da beyaz yakalı işlere girişlerinde artış kaydedilmiştir.⁷ Wolter'a göre (1996) bu artışın kaynağı daha nitelikli yabancı uyruklu işgücünün (yeni bir nesil) emek piyasasına girişidir; misafir işgücünü oluşturan neslin çocukları arasında görülen istihdam çerçevesinde genel bir yukarıya tırmanış değildir.⁸ Diğer bir deyişle, başta göçmen kadınlar olmak üzere yabancı uyruklu nüfus ve misafir işçilerin çocuklarından oluşan bazı göçmen gruplarından işgücüne girmeye hazırlananlar arasında, henüz eğitim sisteminin cevaplamaktan uzak olduğu yapısal işsizlik ve yapısal değişiklik sorunlarıyla karşı karşıya olanlar bulunmaktadır (hem işgücüne ilk kez girenler hem de yeniden girenler arasında). Bu nedenle, bu insanlar için kendi işlerini kurmanın ilginç bir alternatif olup olmayacağını araştırmak faydalı olacaktır.

KADINLARIN KENDİ İŞLERİNİ KURARKEN KARŞILAŞTIKLARI FIRSATLAR VE ENGELLER

Birincil emek piyasasında istikrarlı bir iş bulmak konusunda yukarıda değinilen engeller nedeniyle, özellikle 1990'lı yılların sonuna doğru genel olarak kadınların, özellikle de göçmen kadınların serbest meslek sahibi olabilmeleri ve böylelikle kendi işlerini yaratmaları için fırsatlar oluşturmak yönünde bazı sosyal ve siyasal girişimlerde bulunuldu. Ko-

6 Örneklerin ancak yüzde 50'sinde aile içinde ikinci bir gelir kaynağı bulunmaktaydı. Temel alınan kriterlere göre değişmekle birlikte, çalışanlar haneler arasında yüzde 90 (SOEP 1995 kriteri 2. 232 DM) ile yüzde 27 (DM 1. 250) arasında değişen bir oran yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır (Neu, 1999: 113). (SOEP: *Socio-Economic Panel Study*: 1984'ten bu yana Almanya'da hane bazlı örneklem üzerinden, hem Almanlar, hem de yabancılar ve yeni göçmenler hakkında yapılan araştırma. 2003 yılı itibarıyla örneklem olarak 12.000 haneye ulaşılmıştır.

7 Bu ifade, emek piyasasından dışlanıp görünmez rezerve atılan daha yüksek sayıdaki yabancıyı görmezden gelmektedir.

8 Cinsiyet ayrımı bu çalışmada dikkate alınmamıştır.

nuyla ilgilenen kadınlar açısından bu girişimler, kadınlara kendi sorumluluklarını alma fırsatı sunmak ve ekonomik bakımdan erkeklere ve sosyal güvenlik sistemine bağımlılıklarını azaltmak açısından son derece çekiciydi. Konuya devletin bakış açısından yaklaştığımızda, kendi işini kuran kadınlar işsizlik oranını ve dolayısıyla sosyal güvenlik harcamalarını azaltmış olacaktı. Ancak yine de, bir kereliğine sanayi sektöründe çalışmış kadınlar hakkında yapılan yukarıdaki araştırma göstermektedir ki, bu kadınlar için serbest meslek sahibi olmak nadiren mümkündür.

Göçmen kadınların neredeyse Alman nüfusla aynı oranda işyeri kurduklarını göz önüne alırsak, bu iki ayrı kadın grubunun ihtiyaçlarını ve kullandıkları stratejileri karşılaştırmak yararlı olabilir. Thomas (1998) serbest meslek sahibi olan Alman kadınların aşağıdaki kategorilerden bir ya da birden çoğuna ait olduklarını belirtmektedir:

- Serbest meslek sahibi olmayı hayatta kalma stratejisi olarak algılayanlar,
- Serbest meslek sahibi olmanın daha çok esneklik ve bireysel uyum sağladığı varsayımına dayanarak, serbest meslek sahibi olmayı iş ve çocuk bakımıyla birleştirenler,
- Kadının eğitimi ile emek piyasası dahilinde bulabileceği iş imkânları arasında oluşan statü tutarsızlığı sonucunda serbest meslek sahibi olmayı kadının niteliklerini tam anlamıyla kullanabileceği bir alan olarak görenler,
- Yeni bir biyografik süreç girerken serbest meslek sahibi olmayı alternatif kimlik olarak algılayanlar; 50 yaş üzeri kadınlar için alternatif iş imkânlarının kısıtlı olması,
- Bir hayat projesi olarak serbest meslek sahibi olmak.

Benim düşünceme göre, yukarıda belirtilen farklılıklar sadece ufak nüanslardan ibarettir. Bekâr ya da evli olsun, çocuklu kadınlar için eğer hem çocuk bakımı hem de kariyer tatmini hedef alınıyorsa, serbest meslek sahibi olmak verilecek en iyi karar gibi görünmektedir. Bu durum, doğrudan kadının cinselleştirilmiş sosyal ilişkiler içerisindeki rolünden kaynaklanmaktadır. Aynı biçimde, “boş yuva” kategorisi de ha-

yatta kalma stratejisi ile öz tatmin arasında bir yerde kalmaktadır. Aile içinde ‘emanetçi’ olarak görülen kadınların önündeki seçenekler, sadece kadının çocuklara ve ailenin diğer üyelerine bakma yükümlülüğünün değil, babalara oranla çocuk bakımında daha büyük sorumlulukları olan anneleri daha çok etkileyen yaş ayrımcılığının da bir sonucudur.

Sınırlı iş fırsatları, hem kadınların aile içindeki ‘emanetçi’ rolü, hem de emek piyasasının cinselleştirilmiş yapısından kaynaklanmaktadır. Bu, sahip olunan eğitim seviyesinin ücretli iş piyasasında tanınmamasından kaynaklanan bir statü uyumsuzluğu anlamına gelebilir. Böylece, hâkim topluluktan –bizim örneğimizde Alman– kadınların da aslında kendi işlerini kurmayı toplumsal hayatta karşılaştıkları engeller ve yapısal koşullar nedeniyle tercih ettikleri iddia edilebilir. Bu bağlamda sadece “yeni” iş kurma girişimleri, sosyal handikaplar nedeniyle değil, öz tatmin ve bir hayat amacı uğruna yapılmış sayılmaktadır.

Kendi işini kurmayı amaçlayan göçmen kadınları tarif eden koşullar, birçok açıdan Alman kadınlarınıninkilere benzerdir. Berlin’de kurulmuş ve ekonomik bağımsızlık arayışı içerisindeki göçmen kadınlara hizmet veren *Initiative Selbständiger Immigrantinnen* (Serbest Meslek Sahibi Göçmen Kadınlar Girişimi -ISI-)⁹ adlı kuruluşun deneyimleri, bu açıdan oldukça aydınlatıcıdır. Kendi işini kurmak için danışmanlık ve eğitim almak amacıyla ISI’ye gelen göçmen kadınlarla yapılan röportajlarda, kendi işlerini kurma nedenleri arasında aşağıdakilerin bir veya birkaçının öne çıktığı görülmektedir:

İSTİHDAMDAN DEVAMSIZLIK, EĞİTİM VE DİPLOMA DERECELERİNİN TANINMAMASI, SOSYAL GÜVENLİĞİ OLAN İŞLERE GİREMEMEK VE KENDİ İŞİNİ KURMAK: EĞİTİM PROGRAMINA KATILAN KADINLARIN DURUMU

Göçmen kadınların kendi işlerini kurmak istemelerinin nedeni genellikle statü uyumsuzluğu ve emek piyasasındaki ayrımcılıktır. Bunlar aşağıdaki şekillerde ortaya çıkabilir:

9 ISI, göçmen kadınlar tarafından göçmen kadınlara ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları için danışmanlık ve ek eğitim hizmeti vermek amacıyla kurulmuştur.

- Anavatandaki eğitim veya iş tecrübesinin tanınmaması (statü uyumsuzluğu),¹⁰

- İş hayatındaki devamsızlıklar, istikrarsız istihdam, enformel istihdam, yarı zamanlı işler,

- Eşleri nedeniyle gelmiş göçmenler ya da mülteciler olarak çalışma koşulları ve yasal statüleri üzerindeki kısıtlamalar,

- Yeni geldikleri toplumun kurumlarıyla aralarındaki kültürel mesafe: Buna hem danışmanlık hizmeti veren kurumların bilgisizlik ve duyarsızlığı, hem işverenlerin yabancı bir çalışana bakış açısı, hem de iş arayan yabancı bir kadının bu önyargılar karşısında hissettiği tedirginlik dahil edilebilir.

- Varsayılan kültürel farklılıklar, deri rengi, aksan veya görünüme dayalı doğrudan ayrımcılık,

Diğer nedenler bir eş ve anne olmakla yakından ilişkilidir ve Alman kadınlarının içinde bulunduğu koşullara oldukça benzerler. Örneğin, çocuk bakmak için ara verdikten sonra iş hayatına veya mesleğe geri dönme isteği ya da 45-50 yaş üzerindeki insanların emek piyasasına girerken yaş ayrımcılığı nedeniyle karşılaştıkları zorluklar, gibi.

Sonuçta, göçmen kadınların kendi işlerini kurma isteğinin genellikle Alman kadınlarınıninkilere benzeyen yapısal koşullardan kaynaklandığını görüyoruz: Hem sosyal rolleri ve sorumlulukları, hem de emek piyasasındaki fırsatların şeklini belirleyen cinselleştirilmiş ilişkiler. Yine de göçmen kadınlar, statü uyumsuzluğundan geçmiş tecrübelerinin tanınmaması, önyargılar ve ayrımcılık nedeniyle daha fazla etkilenebilir. Göç ve cinsiyete dayanan bakış açısı, göçmen kadınların kendi işlerini kurmak konusunda bazı avantajları da olduğunu teslim eder. Bu durum genelde aşağıdaki nedenlerden kaynaklanır:

- Göçün kendisinin bu işe girişen kadınlar için bir risk alma tecrübesi olması. Kendi işini kuran göçmen kadınların bir kısmı zaten bir maceranın içinde yaşamaktadır.

¹⁰ Moolam (1996), İranlı kadınların statü uyumsuzluklarını ve algıladıkları şekilde ayrımcılığın kendi işlerini kurma arayışlarında oynadığı rolü tartışmaktadır.

- Göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri veya göç sürecinde geliştirdikleri enerji ve yaratıcı yeni bakış açıları.
- Kültürel kaynaklar ve ürünlerden doğan yaratıcı çözümler: Göçmenler beraberlerinde pazarlanabilir yeni mal ve hizmetler yaratan yetenekler ve fikirler getirirler.

Buna karşın, kadınların hem kendi toplumsal yapıları ve hem de geldikleri ülkenin toplumu içerisinde karşılaştıkları cinsiyete dayalı engeller de vardır. Kendi işini kuran bazı göçmen kadınların yaşadığı deneyimler nelerdir? Engelleri nasıl aşmış, fırsatlardan nasıl yararlanmışlardır?

KENDİ İŞİNİ KURMAK GÖÇMEN KADINLAR İÇİN UYGUN BİR SEÇENEK

Serbest Meslek Sahibi Göçmen Kadınlar Girişimi (ISI) tarafından kaydedilen tecrübeler, göçmen kadınların kendi işlerini kurma süreci ve koşulları konusunda bir fikir verebilir. Bu girişimin topladığı bilgi, ne tür süreçlerin işlediği, destek mekanizmaları ve engellerin neler olduğu konusunda bazı ipuçları sağlamaktadır. ISI'nın amacı, göçmen kadınların sahip oldukları özel yetenekleri, kültürel kaynakları ve tanınmayan diplomalarını yeni fırsatlara dönüştürerek kendi başlarına veya başka göçmen kadınlarla birlikte ortak girişimler sayesinde yeni işler yaratmalarını sağlamaktır. Dernek 1990 yılında kurulduğunda, özellikle daha az vasıflı ve elektronik ya da imalat sanayiinin diğer kollarında bir defa çalışmış kadın işçiler için fırsatlar oldukça kısıtlı görünüyordu.

Günümüzde ISI, temelde kendi işini kurarak ekonomik bağımsızlık peşinde koşan göçmen kadınlara hizmet veriyor. Kooperatifler veya ortak şirketler, başvuran bireylerin niyetleriyle pek uyuşmuyor.¹¹ Üstelik, ISI programını tamamlayan yaklaşık 180 kadından pek azı, misafir işçiler ve onların çocuklarının sıklıkla yer aldığı imalat sektöründe çalışmış. ISI programına başvuran kadınlar genellikle anavatanlarından getirdikleri çok çeşitli yaşam tecrübelerine, farklı ulusal kö-

11 Bunlar, daha fazla çalışma ve mobilizasyon gerektiren amaçlar olarak varlığını sürdürüyor.

kenlere, eğitim seviyelerine ve iş deneyimlerine sahipler. Sadece küçük bir azınlık için Almanya’da yaptıkları işler –sahip oldukları sosyal güvence ve dolayısıyla işsizlik sigortası ve mesleki yeniden eğitim programlarına öncelikli giriş hakkı sayesinde– yeterince istikrarlıdır.

Burada dikkatimizi, 1990’da ISI’nin kurucularının röportaj yaptığı göçmen kadınların özellikleri ve kendi işlerini kurma süreçlerine yönelteceğiz. ISI’nin kuruluş aşamasında bu röportajların yapılma amacı, bu kadınların kendi işlerini kurarken eksikliğini çektikleri destek sistemlerini tespit etmektir. Kendi işlerini nasıl kurdukları araştırılırken, motivasyonları ve mali ve diğer kaynaklara nasıl ulaştıkları ile ilgili bilgiler de toplanmış oldu.

Röportaj yapılan 30 kadının yaklaşık üçte biri Türkiye’den geliyordu, yüzde 13’ü ise İran’lıydı. Brezilya, Yunanistan, Fransa ve İtalya’dan ikişer; Azerbeycan, Yeni Gine, Hindistan, Kore, Madagaskar, Peru ve Polonya’dan da birer kişi ile konuşulmuştu. Bu kadınların göç süreçleri, Neu’un çalışmasında bahsedilen ve genelde fabrika işçisi olan kadınlardan farklıydı. Türkiye’den misafir işçi alımı çerçevesinde gelen kadınlar arasında bazı istisnalar mevcuttu. Bu röportajlarda şu süreçleri gözlemlemek mümkündür:

1991 YILINDA KENDİ İŞİNİ KURMUŞ GÖÇMEN KADINLAR

I. Misafir işçi statüsündeki bu kadınlar, işgücüne birinci kuşak misafir işçi ya da eş olarak, misafir işçilerin çocukları olarak ya da ikinci kuşak göçmenlerin eşleri olarak katılmışlardır;

II. Almanya’ya öğretim amacıyla gelmiş, ülkeye yerleşmiş ve iş kurmaya karar vermiş kadınlar;

III. Almanya’ya evlilik nedeniyle gelen kadınlar;

IV. Kadın mülteciler.

Bu çalışmada yer alan kadınların çoğu bir lisans derecesine ya da lisans derecesi yerine geçen bir akademik sertifikaya sahiptir. Röportaj yapılanlar arasında anavatanı Türkiye olan on kadından sadece biri ilkökul mezunudur, ancak o da ilk kuşak göçmenlerdendir ve toplam on beş yılla en uzun iş tecrübesine sahiptir.

SERBEST MESLEK DALLARI

Ankete katılan kadınların çoğunluğu aşağıdaki iş dallarında faaliyet göstermektedir:

- Perakende ticaret (yüzde 43): Gazete bayii, çiçekçi dükkânı (2), mobilya dükkânı, bayan giyim, restoran, hediyelik eşya, butik, kitapçı, ithalat ihracat (3), gazete ve tütün ürünleri satan büfeler.
- Hizmet sektörü (yüzde 30): Kuaför (3), güzellik merkezi (3), ana okulu, çeviri büroları.
- Gıda sektörü (yüzde 16.7): Restoran (2), kafe ve restoran, fast food, kafeterya.
- El sanatları (yüzde 6.7): Seramik atölyeleri, terzilik
- Sanat (yüzde 3.3): Sanat ve müzik stüdyoları

ÇALIŞMANIN AMACI

Bu makalede sunulan dar kapsamlı çalışma, Almanya'da yaşayan ve kendi işini kurmak isteyen göçmen kadınlara hazırlık ve danışmanlık hizmetleri vermeye yönelik bir program oluşturmak için yapılmıştır. Çalışmanın amacı, kendi işini kurmak isteyen göçmen kadınların ihtiyaçlarının içeriğini belirlemektir. Bu nedenle, çalışma kadınların kendi işlerini kurma süreci, dayanışma mekanizmalarının kullanımı ve göçmen kadınların kendi işlerini kurarken karşılaştıklarını düşündükleri engeller üzerine odaklanmıştır. Bu noktada, kadınların kendi işlerini kurma aşamaları hakkında toplanmış olan bulgular tartışılacaktır.

Ankete katılan kadınlar farklı göç tecrübeleri yaşamış, değişik sosyoekonomik altyapılara ve motivasyonlara sahip, kaynaklara ulaşım olanağı açısından farklılıklar gösteren bir kitleyi temsil etmektedirler. Kadınların yaşadıkları göç tecrübesindeki farklılıklar göç sistemine misafir işçi statüsünde ya da diğer kanallar aracılığıyla, yani öğrenci, Alman vatandaşlarının eşleri, maceracılar veya mülteciler olarak girmelerine bağlıdır. Misafir işçilerle karşılaştırıldığında, diğer kanallar yoluyla göç sistemine katılan kadınların, beklenebileceği gibi, daha iyi eğitim aldıkları görülmektedir. Ancak, misafir işçi statüsünde göç eden kadınlar da, yine tahmin edilebileceği gibi, tek tip bir formasyo-

na sahip değildir. Aynı zamanda, mesleki yeteneklerine, aile durumlarına ve etnik topluluk içindeki ilişkilerine bağlı olarak kaynaklara erişimlerinde de farklılıklar göstermektedirler.

SERMAYE VE DAYANIŞMA MEKANİZMALARINA ERİŞİM

İş kurma sürecinde göz önüne alınacak en önemli noktalardan biri finansmandır. Bu konu hakkında verilen bilgiler, kendi işini kuran göçmen kadınlarla aileleri arasındaki ilişkilere ışık tutabilir, hatta toplumun sahip olduğu kaynaklara erişimleri hakkında da ipucu sağlayabilirler.

TABLO 3
Kendi İşini Kurmuş Göçmenlerin Finansman Kaynakları

Finansal Kaynaklar	Yüzde Oranları
Kişisel tasarruf	Yüzde 26.6
Akraba ve arkadaşlardan sağlanan mali destek	Yüzde 23.3
Banka kredisi	Yüzde 16.7
Banka kredisi ve bireysel tasarruf	Yüzde 10
Tasarruf ve akrabalarından sağlanan mali destek	Yüzde 10
Banka kredisi, arkadaş ve akrabalarından sağlanan mali destek	Yüzde 6.7
Banka kredisi, tasarruf, arkadaş ve akrabalarından sağlanan mali destek	Yüzde 6,7

Katılanların dörtte birinden fazlası tek sermaye kaynaklarının kişisel tasarrufları olduğunu öne sürerken, yüzde 16'sı banka kredisi ve yüzde 10'u banka kredisi ve kişisel tasarruflarını sermaye kaynağı olarak göstermiştir. Cevap verenlerin hiçbiri, işlerini kurarken kamusal bir destek veya yardım alma imkânları olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgi sahibi değildir.

SERBEST MESLEK SAHİBİ GÖÇMEN KADINLARIN ERİŞEBİLDİĞİ DESTEK SİSTEMLERİNE ÖRNEKLER

Röportajlar çerçevesinde, katılan kadınların bazılarının eşleri, yakın akrabaları ve sülaleleri tarafından iş kurma girişimleri sırasında nasıl desteklendiklerine dair oldukça ayrıntılı bilgiler edinilmiştir. Çalışma-

ya katılan göçmen kadınlar aşağıdaki türden destek sistemlerine erişebiliyordu:

- Eşlerle İşbirliği:

- bürokratik işlemlerin gerçekleştirilmesini üstlenmek
- finansal destek
- adını vermek (yeni gelmiş göçmenlerin iş kurma hakkı yoktur)
- ölen eşten miras kalan iş
- eşle beraber çalışmak (örn. çevirmenlik hizmeti, koca idari iş-

lerle uğraşır vb.).

- Aile Desteği:

- aileden kalan mirasın kullanılması
- babanın doğrudan finansal destek sağlaması
- annenin işe ya da çocukların bakımına yardımcı olması

Etnik topluluk, sadece birkaç kişi tarafından bir pazar (anklav ekonomisi) ya da bir destek sistemi olarak açıkça belirtilmiştir. Etnik anklaava erişim, genelde yoğun nüfuslu topluluklar halinde yaşayan Türkler arasında bir avantaj olarak görülebilir. Bu durum Türk kökenli üç kadın tarafından açıkça belirtilmiştir. Bunlardan ikisi, henüz çocukken Almanya'ya göç etmiş genç kadınlardı. Birinin temelde yerel toplumun ihtiyaçlarına cevap veren bir dükkânı vardı. Ailesi de bir başka küçük dükkân işletiyordu. Kendisi 15 yaşında evlenmişti ve üç çocuk anesi bir kadın olarak dükkân sahipliğinin ailevi yükümlülükleri ile iyi uyum sağladığını düşünüyordu. Yine de, kendini bağımsız bir kadın olarak görüyordu. Muhafazakâr bir çevreden gelmesine ve başörtüsü kullanmasına karşın dükkânı ona toplum içerisinde bir konum sağlıyor ve kendisinininkine benzer çevrelerden başka kadın müşterileri de çekiyordu. Diğer genç kadın, Almanya'da eğitim görmüştü ve Türkiye'de bir azınlığa mensup olduğu için yerel toplumun tercüme ihtiyaçlarını gideren bir tercümanlık bürosu vardı. Onun durumunda kocası da işin idari yanına yardım ediyordu. Katılanların yaklaşık üçte biri, serbest meslek sahibi olmanın yaygın olduğu ailelerden geldiklerini belirtmiştir.

İlk kuşaktan olan kadın ise 24 yaşında Türkiye'den Almanya'ya geldiğinde sadece ilkokul mezunuydu. Burada önce dikişçi nakışçı ola-

rak, daha sonra ise erkek kardeşine ait bir dükkânda çalışmıştı. Berlin’de kendi hediyelik eşya dükkânını kurdu ve on sekiz yıl boyunca bu dükkânı iki değişik mekânda işletti. Bunların her ikisi de Türkiye’den göçenlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yakın yerlerdi. Söylediğine göre kendi işini kurma kararını tek başına vermişti, ama bir firmada şöfor olarak çalışan kocası, işleri yoluna koymasına yardımcı olmuştu. Aile içerisinde borç alma imkânı vardı. İlk dokuz yıl boyunca bir Alman patrona ismini kullanmak için para ödemek zorunda kalmıştı. Başından beri temelde etnik bir müşteri yelpazesine sahip olmasına karşın, Duvar yıkıldığından bu yana Doğu Berlin’den gelen “yabancı” müşterileri de olduğunu gururla belirtiyordu. Kendisini üç çocuk annesi, başarılı bir iş kadını olarak görüyordu.

KENDİ İŞİNİ KURMA İSTEĞİNİN NEDENLERİ

Bireylerin motivasyonları tabii ki karmaşık olgulardır ve insan kendi işini kurma kararının nedenlerini açıklarken gerçekte var olan bu karmaşıklığın tüm boyutlarını tam olarak dile getiremeyebilir. Şu da akılda tutulmalıdır ki, burada aktarılan çalışma, tam anlamıyla akademik bir niteliğe sahip değildir. Amacı daha çok göçmen kadınların kendi işlerini kurmaya karar verdiklerinde ne gibi bir yardıma ihtiyaç duyabileceklerini tespit etmektir. Çalışmaya katılan kadınlardan kısaca göç hikâyelerini, iş kurmadan önce ne yaptıklarını ve işlerini nasıl kurduklarını anlatmaları istenmiştir. Çalışmanın amacı ne tür destek sistemlerine erişebildiklerini ya da erişemediklerinin neler olduğunu bulmaktır.

Ancak tüm bu bilgilere rağmen, bir insanın iş kurma kararını veya girişiminin kendisini, neler yaptığını anlattığı bir kayıttan kolaylıkla anlamak mümkün değildir. Öte yandan, bir iş kurmuş ve onu işletiyor oldukları gerçeği, edimsel bir eylemin (*agency*) belirtisidir. Geriye, bu eylemin hangi koşullar altında gerçekleştiği sorusu kalmaktadır. Serbest meslek sahibi kadınların motivasyonları hakkında söyledikleri, ancak hayat hikâyelerinin geneli içerisinde anlamlı hale gelmektedir: Kendi işlerini kurma aşamasındayken içinde bulundukları

koşullar nelerdir ve iş kurma sürecinde yaşadıklarını nasıl açıklamaktadırlar?

Kurumsal bir yardım almaksızın kendi işlerini kurmuş kadınların çoğu, serbest meslek sahibi olmayı iş saatlerini kendileri belirlemek ve kendi kendilerinin patronu olmak için tercih ettiklerini söylemektedir. Yine pek çok kadın, kendi işlerini yaparken sahip oldukları yetenekleri sergileme fırsatı bulmanın getirdiği tatminden bahsetmektedir. Bazıları (5) daha da ileri giderek serbest meslek sahibi olmayı hayatlarının arzusu, bir “tutku” ya da “rüya” olarak tanımlamıştır. Katılan kadınların üçte ikisi temelde “kendi kendilerinin patronu olmak” ve kendi işlerini yapmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu gruba dahil olan kadınlardan üçü, kendi işlerini yaparak çalışma saatlerini daha rahat ayarlayabildiklerini ve çocuklarına daha çok zaman ayırabildiklerini söylemiştir. Küçük bir grup ise (yaklaşık beşte bir) neden kendi işlerini kurmaya karar verdiklerini açıklayamamıştır.¹² Katılımcıların üçü, serbest meslek sahibi olmayı sömürüye karşı bir korunma olarak görürken, iki tanesi ise kendi işlerini kurmayı umutsuz ekonomik durumlarından kurtulmak için seçtiklerini ifade etmiştir.

Bu, göçmen kadınlara kendi işlerini kurarken eğitim ve danışmanlık hizmeti sağlamak için yapılmış bir ön çalışma olmasına karşın, serbest meslek tercihinin nedenleri arasında öz tatmin ile hayatta kalma seçenekleri arasında bir ikilik (*dichotomy*) olduğunu gözlemlemek mümkündür. Önceki bir soruya dönersek: göçmen kadınlar arasında serbest meslek sahibi olanların oranının Alman kadınlarıyla hemen hemen aynı olması dikkat çekicidir. Yukarıda belirtildiği üzere, göçmen kadınların işsiz olma; bir iş bulabildiklerinde ise el işçisi olma ihtimalleri, Alman kadınlara oranla iki kat daha fazladır. Peki bu durumu nasıl açıklayabiliriz?

Kendi işini kurmak sözkonusu olduğunda, görünen o ki cinsiyet etnik ya da ulusal kökenden daha önemli hale gelmektedir. Tabii Almanya’da yabancı kategorisi altındaki değişik gruplar hakkında top-

12 Bu ailevi etkilerin bir sonucu olabilir, ama çözümlenmiş röportajlar bu yönde bir ipucu sağlamıyor.

lanmış verilere bakıldığında, milliyet ve cinsiyet açısından bazı farklar mevcuttur. En çok Türk vatandaşları arasında kadınlara ilişkin Mikrozensus bilgileri mevcuttur. Buna göre, Türk kadınlarının Alman kadınlarıyla aynı oranda serbest meslek sahibi oldukları görülmektedir.

Tabii ki, daha önce de değinildiği üzere, bu iki ulusal gruba mensup kadınların hayat hikâyeleri ve koşulları arasında farklılıklar gözlemlenebilir. Ama yukarıdaki analiz bize, bireysel veya bir göç sisteminin parçası olarak göçmen haline gelen kadınların, Alman vatandaşlarına oranla daha fazla sorun ve engelle karşılaştıklarını göstermektedir. Bizim varsayımımız şudur: Göç sürecine katılım bu kadınlarda Alman kadınlarına oranla farklı bir potansiyele işaret etmektedir. Bu potansiyel, sınırlı seçeneklerle karşılaştıkları durumlarda öz tatmin elde etmek veya hayatta kalmak üzere kendi işlerini kurmalarını sağlayan bir enerjiye dönüşmektedir. Göçmen kadınlar daha fazla engelle karşılaştıklarından, görünüşte kendi işlerini kurmak için daha az şansları vardır. Ama bu şartlar altında kendi işini kurmak, tanınma ve kabul edilme mücadelesi vermek, statü uyumsuzluğu sorununu aşmak, öz tatmine erişmenin önemli unsurlarıdır.

Ortaya çıkan bir başka soru da, serbest meslek ve bireysel girişim konuları hakkında kullanılan söylemin, özellikle göçmen kadınların başarılı, yani istikrarlı biçimde kendi işlerini kurmalarına yardım eden politikalarla desteklenip desteklenmediğidir. Bu noktada şehirlerin sorunlu bölgelerindeki küçük işletmelere destek ve danışmanlık veren mekanizmalar üzerine daha çok eğilmek faydalı olabilir. Halihazırda işsiz veya sosyal yardıma muhtaç olan nüfusun çalışma hayatına geri dönmesi için tartışılan ücret sübvansiyonu gibi önlemler, göçmen toplulukların kendi kendilerine yardım etmeleri temeline dayalı daha geniş bir kavramsal çerçevede düşünülebilir.

Eğitim ve Öğretim Sürecinde Bir Kaynak Olarak Çokdillilik

URSULA NEUMANN

Çokdillilik çağdaş toplumların belirgin bir özelliğidir. Onların, göç olgusuna dayanan çokkültürlülüklerinin dışavurumudur. Ancak, Almanya'da son kırk yıllık göç sürecinden önce de daima dil azınlıkları yaşamış ve Almanca'nın onca lehçeleri ve varyasyonları yanında ayrıca Danimarkaca, Frizce, Sorbça, Lehçe ve Sinti çingenelerinin Almanya'daki kolunun dili olan Romani olmak üzere birçok farklı dil konuşulmuştur. Bu gerçeğe rağmen Almanya'da tekdilli bir ülkede yaşadığına dair yaygın bir inançla karşı karşıyayız.

Almanya'da Almanca'nın hukuk, idare ve kamu düzeninin yanı sıra toplumun da ortak dili, yani iletişimde en sık kullanılan dil olması, bu inancı beslemektedir. Alman toplumunun güya tekdilli olduğu inancı, 19. yüzyılda gerçekleşen ulus devlet oluşumuyla bağlantılı olmakla birlikte öğretimin zorunlu kılınması ve eğitim sisteminin yapılandırılması da bu inancın gelişmesinde temel rol oynamıştır (bkz. Gogolin 1994). Diller açısından Türkiye'nin arkaplanı Almanya'nınkinden çok daha karmaşıktır. Özellikle İstanbul konuşulan çok çeşitli diller ve varyasyonları bakımından daima zenginlik arz etmiştir. Osmanlı'da hayatın bir parçası olan bu çokdillilik ve çokkültürlülük Ka-

ragöz ile Hacivat oyunlarında harikulade bir biçimde ifade bulur. Fakat yalnızca Osmanlı döneminde değil, günümüz Türkiye'sinde de Arapça, Bulgarca, Çerkezce, Ermenice, Gürcüce, Kürtçe, Lazca, Rumca gibi dillerin oluşturduğu geleneksel dil zenginliğine göçmenlerin yurtdışından getirdiği Almanca, Hollandaca, Fransızca, İngilizce ve yaşlı Avrupa kıtasının daha birçok dilleri eklenmiştir. Türkiye'de gerçekleşen ulus devlet oluşumunun fiilen çokdilli olan Türkiye toplumu-na etkisi diğer Avrupa ülkelerine kıyasla daha belirgindir çünkü Türkiye, kuruluşunun üzerinden topu topu 80 yıl geçmiş olan genç bir cumhuriyettir. Ortak bir dile doğru gidiş sürecinde en önemli rolleri, ulusal eğitim ve askeriye oynamıştır.

Almanya'da göç yoluyla yerleşme yasasıyla ilgili olarak son iki yıldır devam eden tartışmalar bu ülkede bir zihniyet değişiminin meydana geldiğini göstermektedir. Yasanın Eyalet Temsilcileri Meclisi'nden geçemeyip yürürlüğe girememesini üzüntüyle karşıladım, çünkü bu yasanın yürürlüğe girmesiyle Federal Almanya Cumhuriyeti'nin bir göç ülkesi olduğu resmi olarak da kabul edilmiş olacaktı. Peki bu "göç ülkesi" kavramının içeriği nedir?

Almanya, dışarıdan göçe sahne olmuş ve gelecekte de hem demografik hem de iş piyasasından kaynaklanan nedenlerden ötürü uzun süreli bir göç akınına ihtiyaç duyan bir devlettir; bu devlet gerek yerli nüfus gerekse göçmenlerin geleceği için entegrasyon süreçlerini teşvik etmek ve geliştirmek zorundadır. Almanya'da yaşayan nüfus gelenek, yaşam tarzları, geleceğe yönelik tasarı ve beklentiler ile sosyal koşullar ve konuşulan diller bakımından çok heterojen bir yapıdadır. Göç olgusunun bilinç düzeyinde kabul edilmesiyle etnik ulus düşüncesi geri plana itilebilirdi, çünkü "Alman" olanı belirleyen artık aynı etnik köken, menşe ve dil değildir; Almanya'da insanları bir arada tutan Anayasa ile belirlenmiş olan temel düzendir. Anayasal düzende ise insanların farklı ve özgür olma hakkı teminat altına alınmış, ortak sorumlulukları belirlenmiştir.

Henüz hukuken onaylanmış olmasa da Almanya fiilen bir göç ülkesidir ve bu itibarla Federal Almanya Cumhuriyeti, geleceğin göç-

menlerine ve halihazırda Almanya'ya göçüp yerleşmiş, çoğunluğu Türklerden oluşan göçmen kitlesine yönelik geniş kapsamlı bir entegrasyon sürecinin halkın desteğiyle başarıya ulaşabilmesi için, siyasi yöntemlerle toplumsal açıdan gerekli olan değişiklikleri başlatma görevi ile karşı karşıyadır. Öte yandan idari ve siyasi karakter, desteğe yönelik antibürokratik yapıların ve çokkültürlülük esasının idari ve toplumsal hayatın sabit birer unsuru haline geleceği şekilde değiştirilmelidir. Özde mesele, toplumsal ayrımcılığı zayıflatarak ve yasal güvenceleri artırarak gerek potansiyel gerekse mevcut çatışma sebeplerini azaltmaktır. Ekonomik sebeplerden ötürü, diğer ülke ve kıtalardan Almanya'ya yönelmesi arzulanan göç hareketinin bir toplumsal barış ortamı içerisinde organize edilebilmesi için temel koşul, toplumun uzlaşma kabiliyetinin artırılması ve istikrarıdır. Sosyal yükleri ve böylece toplum içerisinde dezavantajlı durumda olan ya da yaşam standartlarının düşeceğinden endişe duyan kitleler arasındaki rekabeti azaltmayı hedefleyen federal, hatta eyalet ve belediyeler düzeyinde etkili bir politikanın oluşturulması elzemdir, çünkü toplumsal barışı göçmenler değil, bu kitleler ciddi ölçüde tehdit etmektedir. Mesele tek taraflı davranıp yalnızca Almanya'ya göçen ve halihazırda göçüp yerleşmiş olan kitlenin çıkarlarını ön planda tutmak değil, bilakis bir bütün olarak toplumu tehlikelerden korumaktır. Vatandaşlık haklarının tümüne sahip olmayanlara da kendilerini içinde bulundukları toplumla ve demokratik sistemle özdeşleştirme imkânları sunarak toplumsal barışı korumak çoğunluğun da yararınadır.

Esasen hiçbir politik faaliyet alanı toplumsal entegrasyona etkin bir biçimde katkıda bulunma görevinden muaf değildir. Geleceğe ait, Almanya'da göç yoluyla ekonomik ve sosyal istikrar sağlamaya yönelik göç politikalarının başarısı, entegrasyon ortamının toplumda yayılma ve güçlenme derecesine bağlıdır. Çeşitliliği ve farklılığı kabul etmeyi öğrenmezsek ve göçmenler de bu toplumun bir parçası olarak katkılarını esirgelerse, bu görevi başaramayız.

EĞİTİM VE ÖĞRETİM SİSTEMİNİN ENTEGRASYON SÜRECİNE KATKISI

Eğitim ve öğretimin entegrasyon sürecine katkısı ve işlevi hem toplumsal hem de bireysel düzeyde gerçekleşmektedir. Toplumsal yönden bakıldığında eğitim ve öğretim sosyal adaleti tesis etmeye çalışarak toplumsal istikrarın sağlanmasına katkıda bulunur. Göç olgusunun beraberinde getirdiği konu ve sorunlar karşısında gösterilecek eğitim çabalarının başarısı, göçmen çocuklarına yerli çocukların sahip olduğu olanakların aynısı sağlandığı ölçüde, yani eğitimde fırsat eşitliğiyle doğru orantılı olacaktır. Eğitim ve öğretimin bir diğer toplumsal işlevi de insan kaynaklarından en verimli şekilde yararlanmak, başka bir deyişle çocuklara (insan kaynakları) en iyi eğitimi vererek dünya piyasasında rekabet üstünlüğü sağlamaktır. Göç başlığı altında ele alındığında, göçmen ailelerinin beraberinde getirdikleri çokdillilik potansiyeli yukarıda bahsi geçen insan kaynaklarından sayılır. Dünya iletişim dili olarak İngilizce'nin öneminin artmasına rağmen bu kaynağın önemi de uluslararası iletişim süreçlerinden dolayı giderek yükselmektedir.

Birey açısından bakıldığında eğitim ve öğretim kişiliğin oluşmasına katkıda bulunur; eğitim politikası insanın eğitim ve öğretim hakkını korumak zorundadır. Göçmen çocuklarının da kuşkusuz eğitim ve öğretim hakları vardır. Uluslararası çocuk anlaşması ve Anayasa'yla da belirlendiği gibi, devlet göçmen çocuklarının temel eğitim haklarını teminat altına almakla yükümlüdür.

Ancak buna, icabında göç olgusunun bizzat kendisinden kaynaklanan başka bir görev daha eklenmektedir: Pierre Bourdieu'nün ifadesiyle, genellikle göç, sosyal ve kültürel sermayenin değer kaybıyla bağlantılıdır. Almanya'da göçmen dillerinin bir kısmının sosyal prestiji çok düşüktür ve bu diller Almanya'daki okullarda konuşulan diller değildir. Sosyal ilişkiler tekrar kurulmak zorundadır ve menşe ülkede kabul edilen eğitim dereceleri burada kabul edilmeyebilir. Bu kayıpların dengelenmesi ve geçiş olanaklarının yaratılması, şayet sosyal adalet yerini bulacak ve insan kaynaklarından yararlanılacaksa, Almanya'daki eğitim sisteminin görevidir.

EĞİTİMDE ORTAK HEDEF: HETEROJEN KİTLELERE UYUM SAĞLANMASI

Eğitim bilimcilerince yürütülen göç araştırmalarına göre yalnızca göçmenleri veya göçmen çocuklarını ve bu iki grubun topluma ve eğitim/öğretim sistemine uyum süreçlerini incelemek yeterli değildir. Eğitsel etki ve etkileşimleri fark edebilmek için bu iki gruptan çok göç alan ülkenin toplumu ve o toplumun eğitim sistemi büyüteç altına alınmalıdır. Almanya'da 1970'li yılların ortasından bu yana ülkeye yeni gelen çocukların Alman eğitim sistemine ve bu sistemin şartlarına uyumunu sağlamak amacıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler o zaman olduğu gibi günümüzde de hâlâ hukukî statüye göre belirlenen gruplara ayrılmıştır (Alman kökenli göçmenler –soydaşlar-, mülteciler, göçmen işçiler). Bu gruplara mensup olan çocukların, yaşadıkları eyalete göre, okulda yabancı dil olarak sistematik bir Almanca dersi almaları, ikidillilik özelliklerinin desteklenmesi ve okul eğitiminden sonra mesleki bir eğitim almaları şöyle dursun, bir okula bile devam edebilme imkânları birbiriyle eşit değildir. Netice itibarıyla eğitim sisteminin, alınan tedbirlere rağmen özünde değişmediği söylenebilir. Oysa günümüz öğrenci kitlesi çok heterojen (ayrışık) bir yapı göstermektedir. Eğitim sistemini belirleyen esas özellikler, devletin elinde olması (Almanya'da neredeyse yok denecek kadar az sayıda özel okul vardır), en yükseğinden en düşüğüne doğru üç koldan oluşması* ve tekdilli olmasıdır. İki dilde eğitim veren neredeyse hiç okul yoktur ve Fransızca, İngilizce ve İspanyolca gibi diller yabancı dil dersi olarak okutulur. Anadilleri Almanca olup başka bir dil bilmeyen çocuklar, göçmen çocuklarına genellikle öğleden sonra ek ders olarak verilen Türkçe, İtalyanca, vs. gibi dil derslerine katılmazlar.

PISA etüdü ile kısa bir süre önce tekrar ortaya koyulduğu gibi, Almanya'daki eğitim sisteminin heterojen öğrenci kitlelerine uyum

(*) Dört yıllık temel eğitimden sonra çocuklar niteliklerine göre Hauptschule (mezunları ağırlıklı olarak zanaatkarlık eğitimi alır), Realschule (mezunları ağırlıklı olarak beyaz yakalı mesleklere yönelir) veya Gymnasium'a (mezunları akabinde akademik eğitime yönelirler) devam ederler; Gesamtschule olarak adlandırılan okullar farklı nitelikteki öğrencileri aynı çatı altında birleştirirler de, sonuçta öğrenciye yukarıda sözü edilen üç okuldan birinin diplomasına denk bir diploma verirler).

sağlayıp onların okuldaki verimlerini sosyal durum, dil ve kültürlerinden bağımsız kılma yeteneği diğer OECD ülkelerinin eğitim sistemlerine kıyasla çok daha düşük. Öyleyse bundan sonra grup ya da kitle halinde başarısız kalan öğrencilerin (örn. Roman, İtalyan, Türk kökenli çocukların) bu başarısızlığı onların kültürel farklılığıyla değil, okulun onlara karşı yerine getirmek zorunda olduğu görevde gösterdiği yetersizlikle açıklanmamalıdır. Öğrenci kitlesinin Almanya'dakine çok benzer bir bileşim gösterdiği İsveç'te eğitim sisteminin bu çeşitliliğe daha iyi uyum sağlayıp çocuklara ülkenin dilini öğretmeyi ve onlardan daha yüksek verim almayı başardığı apaçık ortada. Ne de olsa, İsveç PISA etüdünün başarı sıralamasında 8. sırada. Sıralamada 22. olan Almanya ise pek övünecek durumda değil. Ancak, bu sonucu göçmen çocuklarına bağlamak fazlasıyla aceleci bir yargı olur, çünkü göçmen çocukları hesaba katılmadığında bile, Almanya eğitim kalitesi sıralamasında ancak 21. sıraya oturabilmektedir.

Göründüğü kadarıyla *çocuklar en iyi yaşa ve onlara atfedilen yeteneklere göre oluşturulmuş homojen gruplar halinde öğrenir* şeklinde ifade edebileceğimiz kökleşmiş düşünce Alman eğitim sisteminin yapısını belirlemektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, çocukların yalnızca alt derecelere (örn. Gymnasium'dan Realschule'ye) inmesine, çok nadiren ise üst dereceye (örn. Hauptschule'den Gymnasium'a) yükselmesine izin veren, farklı dereceli üç okul türünden oluşan dikey karakterli tasnif biçimi bu çağdışı ideolojinin bir dışavurumudur. Mevcut durumun tam aksine, eğitim sistemi çocuk ve gençleri sosyal, dilsel ve kültürel heterojenlikle alışveriş içerisinde bulunmalarını sağlayacak şekilde eğitmelidir. Eğitim sisteminin çağdaş toplumların gelişiminde yükleneceği bu görevin hedef kitlesi azınlıkların, göçmenlerin ve yerli halkın olmak üzere tüm çocuklar olmalıdır.

DİL DAĞILIMINA İLİŞKİN ANKETLER

“Okulumuzda 36 farklı dil konuşulmaktadır.” Çokkültürlü bir öğrenci camiasına sahip olmaktan ve öğrencilerinin dil zenginliğinden gurur duyan bir okula ait olabilecek bu cümle, gerçekte okullardan alışık ol-

duğumuz şu cümlelerin aktardığı mesajdan çok farklıdır: “Yabancı öğrenci oranı yüzde 45 dolayında olan, sosyal bir odak noktasında yer alan bir okuluz.” İkinci cümleyi okullar genellikle daha fazla kaynak sağlayabilmek amacıyla ilgili mercilere karşı sarf ederler (ya da etmek zorundadırlar), birinci cümleyle ise, tam tersine, kendi kaynaklarına işaret ederler. İster büyük ölçekte ister münferiden okul, sınıf veya öğrencide, yani küçük ölçekte olsun; bu kaynakların farkına varmak ve onları tanımak eğitim planlamasının bir önkoşuludur. Birkaç yıl önce-sine kadar dil dağılımına ve ek ders ihtiyacına ilişkin nispeten güvenilir veriler toplamak için öğrencilerin uyruğunu tespit etmek yeterli idi, ancak günümüzde bu artık mümkün değil; çünkü yeni Vatandaşlık Yasası’na göre yabancı uyruklu ebeveynleri olan çocukların yüzde 40’ı Alman vatandaşı olarak doğmaktadır.¹ Tabiiyet unsuru, geldikleri ülkelerin azınlık dillerini (örn. Türkiye’den gelen çocuklarda Kürtçe) konuşan veya çokdilli Afrika ülkelerinden gelen çocukların sayısı hakkında da bilgi verememektedir. Başka Avrupa ülkeleri göç olgusunun diğer göstergelerinin yanı sıra, yıllardan beri ülkelerindeki dil çeşitliliğini de tespit etmektedir. Bu yöndeki ilk tecrübeler Hollandalı bir meslektaş olan Guus Extra’nın bir projesi aracılığıyla edinilmiştir. Bu projede Amsterdam, Brüksel, Lyon, Madrid ve Almanya’da Hamburg ile Essen olmak üzere çeşitli kentlerdeki ilkökul öğrencileriyle bir anket düzenlenmiştir. Bu anketle ebeveynlerin, kardeşlerin ve bizzat çocuğun dili ile aile içindeki dil kullanımı, dil derslerine katılım ve benzer konularda bilgiler toplanmıştır. Ancak bu anketlerin sonuçlarını değerlendirirken, çocukları zorlayan yalnızca sorular değildir (örn. bazıları kendi dillerinin adını bilmiyor, dilleri esasen Gha, Twi veya başka bir dil olduğu halde, kendilerine dilleri sorulduğunda yalnızca “Afrikaca” cevabını verebiliyorlar). Bu tür anketlerde siyasi ortam koşullarının da cevapları etkileyebileceği unutulmamalıdır: Alman kökenli göçmen çocuklarının birçoğu Alman kökenli olduklarından şüphe duyulabilir en-

1 Ebeveynlerden biri en az 8 yıldır yasal olarak Almanya’da yaşıyorsa ve süresiz bir oturma müsaadesi veya oturma hakkına sahip ise Almanya’da doğan çocuklarına otomatikman Alman vatandaşlığı da verilir, yani çocuklar çift uyruklu olur.

dişesiyle evde Lehçe ya da Rusça konuştuklarını gizlemektedir. Türkiye'deki azınlık mensuplarının böyle bir ankette ne şekilde davranacağı, ancak Türkiye'de belli olur. Çokdillilik olgusunun günümüz modern İstanbul kentinde kendini ne şekilde ortaya koyduğunu bilmek çok ilginç olurdu doğrusu.

Kurum olarak okulun bizzat kendisinin de öğrencilerinin hangi dillerde yetkin ve tecrübeli olduklarını, konuştukları dil sayısının öğretmenlerin vâkıf oldukları dillere orantısını bilmesinde yarar vardır. Bu yönde bilgi toplamak amacıyla anket düzenleyen okullar anket sonrasında edindikleri sonuçlar karşısında bir hayli şaşırılmışlardır: Daima tahmin edildiğinden daha büyük bir dil zenginliğiyle karşılaşmıştır. Böyle bir anketten sonra stajyerleri, yeni öğretmenleri, hatta okulun hademesini bile okula fayda sağlayacak dile göre seçmek mümkün olur.

Sonuçta öğrencilerin kendi dillerine karşı bir duyarlılık geliştirmeleri sözkonusudur. “*Sprachenbild/Dil resmi*” çocukları kendi dil yetkinlikleri hakkında düşünmeye sevk etmek ve onların bu konuda fikir beyan etmelerini sağlamak için kullanılan basit bir yöntemdir.² Çocuklardan bir silüetin içerisine konuştukları dilleri renkli kalemle çizmeleri ve açıklamaları istenir. Avrupa Konseyi'nce yayımlanan “Diller Portföyü'nde” bu yaklaşımın ileri safhaları yer almaktadır. Bu portföyde her öğrenci, okul hayatı dışında da olmak üzere, kendi dil edimini izler ve bu konuda yazılı bilgiler verir.

DERSTE İLETİŞİM ARACI OLARAK ALMANCA

Konu yalnızca azınlıkların konuştuğu diller değildir; PISA etüdü çoğunluk dili olan Almanca'ya hâkim olma derecesi ile derslerdeki başarı arasında yakın bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymuştur. Almanca, öğrencilerin tümü için yalnızca notların verildiği, geçilmesi gereken bir ders değil, aynı zamanda (Türkiye'de Türkçe'nin olduğu gibi) tüm diğer derslerin aktarıldığı ders dili, bir iletişim ve öğretim aracı ve genellikle yabancı dil derslerinde de referans dildir. Almanca'ya hâkim olma ile dersler-

2 Bu tür resimlerin bir koleksiyonu için bkz. Krumm, 2001.

deki başarı arasındaki yakın ilişkinin en önemli nedeni olarak demek ki Almanca'nın temel işlevi ve derslerde aldığı merkezi konum gösterilebilir. Ingrid Gogolin Alman dilinin okul ortamındaki işlevini şu şekilde ifade ediyor: "Alman dili bu ülkedeki eğitim ortamına tamamen hakimdir: Tüm ders konuları Almanca olarak aktarılmaktadır; Almanca, öğrencilerin performans göstermek için içinde hareket ettikleri ortamdır. Performans değerlendirmesi daima bir insanın öğrendiklerini ifade etme becerisinin değerlendirilmesini de kapsar. Demek ki Almanca'ya hâkim olmak bu ülkede öğrenci kariyerinin temel taşıdır." (Forum Bildung, 11/2001: 25). Ancak, okuldaki öğrenim süreci neredeyse tümüyle çoğunluk dilinde gerçekleşiyorsa bu dilin aktarılması, öğretilmesi olağanüstü derecede önemlidir. Sınıf ortamında dilsel iletişim süreçlerinin de dikkate alınması ve ders/eğitim dilinin gelişmesine uygun bir ortamın yaratılması, sosyal açıdan dezavantajlı durumda olan çocuklarla aile ortamlarında Almanca konuşulmayan çocukların okuldaki başarısını belirler.

Ingrid Gogolin ve ben, Hollanda ve İngiltere'deki meslektaşlarla birlikte, genellikle yalnızca tek [ana]dili olan öğretmenlerin ilgili ulusal dili sınıf ortamında nasıl kullandıklarını inceledik. İnceleme ilkokullarda, gerek dil derslerinde gerekse diğer branş derslerinde, farklı ana dilleri olan çocukların bir arada ders gördüğü sınıflarda yapıldı. İncelemeye konu olan ülkelerin her üçünde de günlük iletişimde kullanılan dilden belirgin ölçüde farklı olan dersteki aracı dilin kendine has kuralları öğretilmiyordu; öğretmenler çocukların bu kuralları nasılsa sezgisel olarak bildiklerini varsayıyorlardı. Derslerde, çocuklardan sezgisel dil yetisini devreye koymaları istendiği birçok anı kaydettik. Ancak, çocuklar bu yetiyi ancak dilin kuralları ve yapısını önceden bildiklerinde geliştirebilirler, fakat bu kurallar çocuklarla birlikte keşfedilmiş ya da öğretilmiş değildir.

Konuyla ilgili olarak Hollanda'daki bir okuldan bir örnek verelim: *schildpad*³ sözcüğünün yazımı. Yazım dersinde çocukların "*schildpad*" (kaplumbağa), "*hoofd*" (ana/baş), "*stad*" (şehir) gibi sözcüklerin yazımını öğrenmeleri isteniyor. Bunun için sırasıyla çocuklar

sözcükleri harf harf söylüyor. Sıra, Türk kökenli bir kız çocuğu olan Canan'a ve "*schildpad*" sözcüğüne geliyor. Canan, *schildpad* sözcüğünün sonunda bir *d* ya da *t* harfiyle yazılıp yazılmadığından emin değil. Öğretmen ona bir ipucu veriyor: "Sözcüğü uzat" diyor. Bunun üzerine Canan'ın ağzından sözcük "*schildpaaaaaad*" diye çıkıyor. Öğretmen "Sözcüğü uzat" derken tabii ki sözcüğe çoğul eki eklenmesini kastetmişti (*schildpad* sözcüğünün çoğulu *schildpadden*'dir). Canan, öğretmenin "Sözcüğü uzat" derken çoğulun türetilmesini kastettiğini bilseydi ve *schildpad* sözcüğünün çoğulunu da bilseydi, sözcüğün sonuna *d* harfinin geleceğini çıkarabilirdi. Öğretmen ise Canan'ın bir şekilde tüm bu bilgilere sahip olduğunu düşünüyordu. Gerçi Hollandalı tüm diğer çocuklar da bu bilgileri öğrenmek zorundalar, aynen Alman çocukları gibi, çünkü Almanca'da da sözcük kökü kuralına göre telaffuzda sertleşen ünsüzler sözcüğün yazımına yansımıyor, yani örnekteki sözcük için konuşursak, sözcüğün son harfi *t* okunsa bile *d* yazılıyor. Fakat Türk kökenli olan Canan için durum değişik, zira Türkçe'de sözcüklerin yazımını ses uyumu belirliyor. Öyle ki, bir sözcük kökünün sonundaki *t* harfi, örneğin isim tamlamalarında sözcüğe bir ünlü eklendiğinde *d* harfine dönüşüyor.

Almanca'dan farklı bir dilde yetişen çocuklara yönelik Almanca dersleri demek ki daima yabancı dil eğitime has didaktik özellikler taşımali ve bu çocukların okul ortamına has Almancası'nı evde öğren(e)mediklerini dikkate almalıdır (bu, Almanca'dan başka bir dil konuşmayan eğitime uzak kalmış çevrelerdeki Alman çocukları için de geçerlidir). Derste, çoğu çocukların akıcı olarak konuştukları görülen günlük Almanca ile eğitim süreci ilerledikçe daha kapsamlı, soyut ve gramer açısından karmaşık hale gelen okul Almancası arasında bir köprü kurulmalıdır. Çokdilli yetişen çocukların eğitim ihtiyaçlarına sistematik olarak karşılık verebilecek bir *İkinci dil olarak Almanca* dersinin didaktiği henüz hazırlanabilmiş değil. Bu tür bir didaktik yaklaşıma şu ana kadar yalnızca az sayıda ders materyalinde rastlanmakta, Almanca öğretmenliği eğitiminde ise böyle bir yaklaşım neredeyse hiç dikkate alınmamaktadır.

İKİDİLLİLİĞİN DESTEKLENMESİ

Canan örneği ikidilli yetişen çocukları, örneğin Hollandaca veya Almanca ile kendi aile ortamlarında konuştukları dil arasında ilişki kurma çabalarında yalnız bırakmamamız gerektiğini gösteriyor. Çocukların ikidilliliklerinden yararlanmalarını temin etmek bilakis okulun görevidir.

Reich ve Roth ikidilli olarak yetişen çocukların dil edinimine ilişkin raporlarında şu sonuca varıyorlar (Reich/Roth, 2002: 16):

“Gerek nöropsikolojide gerekse dil edinim psikolojisinde ikidilliliğin veya çokdilliliğin normal ve uygun koşullarda işlevsel olduğuna dair yeterince kanıt mevcuttur. Araştırmalarda bugüne kadar tam olarak beynin dil kapasitesine ilişkin sonuçlar ortaya koyulmadıysa da diğer bilişsel, duygusal ya da sosyal kapasite ve becerilere zarar vermeden, her yaşta başarıyla ikinci veya daha çok dil öğrenmenin mümkün olduğu kesin olarak söylenebilir.”

İkidillilik kişinin hayatında sancılı veya hayal kırıklıklarıyla bezenmiş bir süreç olarak yaşandığında, bunun temelinde yatan nedenler kişinin kendisinde değil, uygunsuz sosyal koşullarda aranmalıdır. (...) Bi-reye olumlu duygular yaşatan dilsel iletişim tecrübeleri, yönlendirici bir aile eğitimi, destekleyici bir okul eğitimi ve toplumun, itibarı daha düşük olan diller dahil olmak üzere, dile değer vermesi, memnun edici ikidilli bir gelişimi (“Katımcı ikidillilik”) destekleyen faktörlerdir.

“Kurum olarak okulun tartışılmaz önemi vardır. Okul, dil açısından öğrencilere ‘doğal’ dil ediniminden daha ileri seviyeli talepler yönelmeli ve bu taleplerin ölçüsünü tekdilli öğrencilerin normal gelişim çizgisini izleyerek belirlemelidir. Bu ise ikidilli öğrencilerin içinde bulundukları dilsel koşullar ile dille ilgili talepler arasında sıkça büyük çelişkiler yaşamalarına sebep olmaktadır. İkidilliliğin okuldaki gelişimi sosyoekonomik statü, köken, sınıf bileşimi ve mevcudu ile öğretmen davranışları gibi çeşitli faktörlerin etkileşimine bağlıdır.”

Uluslararası çapta yürütülen çokdillilik araştırmalarına göre, dil edinimine ilişkin alışlagelmiş bakış açısı değiştirildiği takdirde, eği-

tim politikası çokdilli toplumlarda çocukların ikidilli yetiştirme sürecini pekala onlara yararlı olacak şekilde tasarlayabilir.

İkidilli çocuklar zihinlerinde birbirinden ayrı iki sistem anlamında iki dil taşımazlar. Bilakis zihinlerinde iki dilin öğelerinden oluşan ve çocuğun içinde yaşadığı ortamın talep ve olanaklarının sonucunu yansıtan bir dil vardır. Göçmenlikte ikidilli yetiştirme, illa çocuğun dil ediniminin aksayacağı anlamına gelmez. Esas aksaklık yaratan husus, geçmişten günümüze kadar gelmeyi başaran, normal olanın ve tüm diğer koşulların yönelim ve değerlendirilmesinde ölçüt olanın tekdillilik olduğu düşüncesidir. Öyle ki, ikidilli çocukların okul çağına kadar edindikleri beceriler dikkate alınmamakta hatta olumsuz değerlendirilip çocukların okuldaki başarısına ket vurmaktadır. Bu şekilde ulusal ekonomi açısından önemli bir kaynak israf edilirken öte yandan erken dönemde (Almanya'nın birçok eyaletinde ilkokul 3. sınıftan itibaren) başlatılan İngilizce dersleriyle aslında ikidilli çocukların halihazırda okula getirdikleri becerinin oluşturulmasına çalışılmaktadır.⁴ Bu nedenle okullardan, çokdillilik özelliğini taşıyan çocukların dil becerilerini geliştirmeyi kendilerine görev edinmeleri bir kez daha talep edilmelidir. Bu görev asgari olarak çocukların yeterli bir süre boyunca her iki dilde okuma yazma eğitimi alma haklarının yerine getirilmesi, ikincisi; çocukların ikidilliliğini göz önünde tutarak anadilde ders görme olanağının sunulması ve üçüncüsü; bir sınıfın tüm öğrencilerinin ailelerinde konuşulan dillerinin sistematik bir biçimde derse dahil edilmesi anlamına gelir. İkidilliliği dikkate alan bu yaklaşım biçiminin hayata geçirilmesi çocukların uyruğundan bağımsız olmalı, bilakis dilsel yaşam koşullarına yönelmeli ve bu konuda, yukarıda da belirtildiği gibi, özel olarak bilgi toplanmalıdır.

ÇOKDİLLİLİĞİN ÖĞRENİM SÜRECİ BOYUNCA DİKKATE ALINMASI

Göçmen çocuklarının durumuna ilişkin eğitim politikası tartışmalarında, bu çocukların okul öncesi tedbirlerle Alman çocuklarıyla aynı fır-

4 Örn. yabancı dil öğrenme şevk ve motivasyonu, dilleri birbiriyle karşılaştırma becerisi ve kendi dilinin ayrıntılarına varma, vs.

satlara sahip olarak öğretim hayatına başlamaları gerektiği vurgulanmaktadır. Okula başlarken veya okula başlamadan önce çocuklara uygulanarak dil durumlarını ortaya koyacak analiz yöntemlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Okul öncesi çağındaki çocukların dilsel gelişimini ve bu gelişim düzeyinden yola çıkarak ilkökul sınırlarındaki dilsel gelişimlerini planlayabilme ve uygun tedbirleri hayata geçirme amacıyla her çocuğun beraberinde getirdiği eğitsel önkoşulların doğru olarak değerlendirilmesi, kanaatimce de çok önemlidir. Ancak dil durumu analiz ve değerlendirmesi, çocuğun dilsel koşullarının tümüne, yani her iki (ya da daha fazla) diline odaklanmalıdır. Aksi takdirde, yalnızca çocuğun Almancasıyla ilgili teşhisten yola çıkılarak göze çarpan birtakım dilsel bozuklukların nedeni tespit edilemez: Çocuğun yeterli öğrenme olanaklarına sahip olmaması, henüz kısa bir süredir Almanca öğrenmesi veya algılama bozuklukları sebepler arasında yer alabilir. Şayet anadilinde de benzer bozukluklar mevcut ise, muhtemelen son sebep geçerlidir ve bu durum karşısında alınması kararlaştırılan pedagojik tedbirler birbirinden çok farklı olacaktır. Bu nedenle anaokul ve okul öğretmenlerinin araştırma ve analiz yetkinliklerini geliştirmek gerekir.

Okulda kullanılan dil sürekli daha karmaşık bir seviyeye çıkıyorsa, çocuklara henüz okula başlamadan önce mümkün olduğunca iyi derecede Almanca öğretmek ve ikidilliliklerini destekleyip geliştirmek yeterli olmayacaktır. Bu yüzden, branş öğretmenleri dahil, tüm öğretmenlerin fiili görevi olan dil öğretmenliğine gelecekte daha fazla önem verilmesi gerekecektir. PISA etüdünde yer alan fen veya matematik problemlerine bir göz atmış olanlar bunların ne denli yüksek bir dil becerisi gerektirdiğini fark etmiştir.

Hollanda'dakine benzer gelişmeler doğru yöne işaret etmektedir: Hollanda'da son yıllarda ulusal ve yerel bazda kurulan pedagoji merkezleri ile çok sayıdaki rehberlik servisi, dil derslerinin yanı sıra diğer derslerin de dilsel öğelerine ve branş derslerinden dersin türünden bağımsız kültürlerarası ("interkültürel") ders pratiğinin dilsel yönüne nasıl daha fazla ağırlık verilebileceğini araştırmaktalar (Kroon/Vallen, 2000: 179). Bu gelişme, "derslerde dil yönünden planlı, odaklı, öğret-

men kadrosunca arzulanan ve desteklenen değişikliklerin tanımlanması, belirlenmesi ve devreye koyulmasını” sağlamak amacıyla, okullar bazında vizyonlar oluşturmaya çalışan bir okul dili politikasıyla bağlantılıdır (a.g.e., 178). Destek amacıyla, okulları ortak tedbirler kararlaştırmaya ve herkesin katıldığı bir felsefe oluşturmaya sevkedecek bir takım araçlar geliştirilmiştir. Bu ortak felsefe anadil veya ikinci dil olarak Hollandaca ile etnik azınlıkların dillerinde verilen derslerin seviyesini artırmayı, diller yelpazesinin kalitesini yükseltmeyi ve dil dersleri dışındaki derslerde de dil kullanımını iyileştirmeyi içerir. Bu amaçla iyileştirmeler ve yenilikler belirlenip hedefe ne ölçüde varıldığını saptamaya yarayan bir değerlendirme yöntemi üzerinde düşünülmektedir.

EGİTİM VE ÖĞRETİM SÜRECİNDE BİR KAYNAK OLARAK ÇOKDİLLİLİK

Okullarda çokdilliliği hedefleyen bir eğitim, Avrupalıların “Avrupa Toplumu’na uygun” birer fert olabilmeleri için gerekli görülen eğitimin bir parçası olarak gerek Avrupa Konseyi gerekse Avrupa Birliği tarafından eskiden beri dile getirilen bir taleptir. Avrupa’daki diğer devletler gibi Federal Almanya Cumhuriyeti de daha 1994’te, Eyalet Eğitim Bakanları Daimi Konferansı’nda, geleceğin eğitim hedeflerinden biri olarak çokdilliliği gösterdi (bkz. KMK’nın 7 Ekim 1994 tarihli kararı). Eğitimde çokdillilik hedefinin baş savunucularından biri olan Herbert Christ’in de altını çizdiği gibi, iktidardakiler de sınırötesi irtibatların kurulabilmesi için dillere ihtiyaç duyulduğunu çoktan fark etmiş durumda. Christ’in dediği gibi bu çevreler enternasyonelleşme ve globalleşmeden söz etmekle kalmayıp bu özellikleri çalışanlarından da talep ediyor ve sınırötesi hareketlilik ilkesini hayata geçiriyorlar. Yalnız tüm bunları yaparken genellikle çokdillilik kavramını yalnızca kendi anadilleri ile İngilizce’den ibaret sayarak kapsamını daraltıyorlar. Bu ise “tekdiilliliğe çare” anlamına gelmiyor. Çünkü, Christ’in ifade ettiği gibi: “...bu düşünceden hareketle dil eğitimi almış olan kişiler ‘tekdiilliler gettosundan’ çıkıp, sözde kişiye birçok kapı açacak olan fakat gerçekte ona ancak kısıtlı ölçüde hizmet edebilen bir *lingua franca*

gettosuna geçiş yapıyorlar” (Christ, 2002: 15). İngilizce gitgide “dünyanın ortak iletişim dili” konumuna gelse de, insanların çokdilli ortam ve durumlarda özgüvenle hareket edebilmeleri ve çeşitli diller öğrenme becerilerini zinde tutmaları da geliştirilmesi gereken bir alandır. Christ, “işbölümü toplumu” kavramıyla analogi kurarak tüm insanların aynı dile değil de, mümkün olduğu kadar çok sayıda farklı dile hâkim olup çokdilli ortamda yaşamasını bilen “dil bölüşümü toplumu”na doğru bir gidişat öneriyor. Bu vizyona göre tüm çocuklara zorunlu eğitim süresi içerisinde anadillerinin yanında iki yabancı dil öğretilecek. Çocuklar “bu iki dilden ömür boyunca yararlanacak, onları koruyup geliştirecek ve icabında başka diller de öğrenecek” (a.g.e., 23). Bu yaklaşım göre Avrupa’nın çokdilliliği eğitimde bir kaynağa dönüşüyor; göçmen çocuklarının beraberinde getirdikleri dillere birer engel olarak değil, öğrenim sürecinde tüm çocukların faydalanabileceği ortak bir kaynak olarak bakılıyor.

Ancak bu yaklaşımın gerçekleşebilmesi için alışlagelmiş bakış açısının kurumsal ve bireysel dil öğrenim süreçlerine çekilmesi, dil ediniminin öğrenen kişi için bölünmez bir bütün olduğu ve dillerin birbiriyle diyalog içinde bulunduğu gerçeği kabul edilmesi gerekir (Thürmann, 2002: 25). Yukarıda kısaca tarif edilen Hollanda örneğinde olduğu gibi çokdilliliğe ilişkin didaktik yaklaşımlar okulun tümünü ilgilendirmeli ve öğrenciler boyutunda her çocuğun bireysel yetenekleri (bireysel ikidilliliğin desteklenmesi), okul boyutunda okul dili politikası, toplumsal düzeyde de eyalet eğitim politikası konusunda amaçlar gütmelidir.

İsviçreli bir dil ve dil eğitim bilimcisi olan Basil Schader (2000) derslere yönelik birçok öneri içeren bir kitabın yazarıdır. Schader bu kitabında, gerek lehçeleri gerekse toplulukların gündelik dilleri olmak üzere, çocukların dillerinden faydalanarak onlara hem yaratıcı hem de bilgiyi keşfettiren, anlayış ve yön kazandırmakla birlikte dilsel öğrenim süreçleri için iyi bir zemin hazırlayan bir dersin nasıl gerçekleştirilebileceğini göstermektedir. Böyle bir ders çocuklara hem keyif vermekte hem de onların okulda başarılı olmalarını temin etmektedir.

Dikkate değer başka bir kaynak da ilkokullardaki çokdilli ders ortamına ilişkin farklı bakış açılı önerilerin yer aldığı “Grundschule Sprachen” adında yeni bir eğitim dergisidir. Dergide İkinci dil olarak Almanca, sınıf içinde konuşulan farklı dillere yaklaşım, göçmen çocuklarının anadillerinde ders ve erken dönemde okutulan İngilizce dil dersleri konularında makaleler yer almaktadır. Makaleler daima modern bir ilkokul sınıfının çokdillilik özelliği göz önünde bulundurularak kaleme alınmıştır. Şu an eksik olan, bu tür yaklaşımların eğitim politikası tarafından da desteklenmesidir.

ALMAN/TÜRK ÖĞRETMEN EĞİTİMİNDE YENİ GELİŞMELER

Alman Türk ilişkileri bize ne gibi olanaklar sunabilir? Avrupa’daki çokdilliliğin geliştirilmesi için bu ilişkilerden ne şekilde yararlanılabilir?

Türkiye’ye kesin dönüş yapan göçmenlerin Almancası ve Almanya’ya göç edip burada yaşayan göçmenlerin Türkçesi olmak üzere, öncelikle göçmenlerin edindiği dillerin korunması ve geliştirilmesi gerekmektedir. Velilerin çocukları için yabancı dil olarak makul nedenlerden ötürü tercih ettikleri İngilizce’nin yanında ikinci yabancı dil olarak Almanca’nın da müfredata konulması Türkiye’de Almanca’nın öğrenilebilmesi için iyi bir fırsat yarattı. Aslında Türkiye’deki üniversitelerin Almanca bölümlerinden mezun, çocuklukları ve okul hayatlarının bir bölümü Almanya’da geçmiş olup Almanca’yı ikinci anadil olarak konuşan yeterli sayıda öğretmen mevcuttur. Eğer daha fazla okulda İngilizce yanında ikinci yabancı dil olarak bir de Almanca sunulsa, bu öğretmenler ilköğretim okullarında çok ileri seviyeli Almanca dil dersleri verebilirler. Fakat bu kişilerin bir kısmı ya başka bir meslekte çalışmayı tercih etmiş ya da öğretmen olarak iş bulamamıştır. Almanya’daki Türk konsoloslukları tarafından ek ders olarak Türkiyeli çocuklara sunulan Türkçe derslerini okutmaları için T.C. Milli Eğitim Bakanlığı’nca görevlendirilen bu ikidilli öğretmen jenerasyonundan Almanya’da biz de artan ölçüde yararlanmaktayız. Onlar çocuklara ve çocukların eğitim ihtiyaçlarına hiç Almanca bilmeyen veya yalnızca temel Almanca kursu aldıktan sonra Almanya’ya gelen öğretmenlerden çok daha iyi cevap verebilirler.

Diğer grupta yer alan öğretmenler ise ne Almanya'daki Türkçe konuşan çocukların durumunu doğru değerlendirebiliyor ne de çocukların kendilerine özgü konuşma dili olan Almanya Türkçesi (*Deutschlandtürkisch*) üzerine Almanca'yla bağlantı kurup planlanarak ikidillilerin özel becerisi olan sözlü, yazılı çeviri ve *code-switching* (iki dil arasında gidip gelebilme) becerisini geliştiren bir Türkçe dersi verebiliyorlar. Almanya'da Türkçe dersi tartışma konusu olmaya devam etmektedir; hem kaldırılmasına hem de yerleşeceğine dair işaretler var. Örneğin, Hessen eyaletinde göçmen çocukları için "anadil dersleri" önceleri zorunlu idi, ancak bu dersler Hristiyan Demokrat Parti'nin yönetimi altında son dört yıl içerisinde gitgide azaltıldı. Öte yandan Hamburg, Aşağı Saksonya ve Kuzey Ren Vestfalya eyaletlerinde ikidilli eğitim veren ilköğretim okulları açıldı. Bu okullara devam eden ve mevcudun yarısı Alman olan çocuklar iki dilde okuma yazma öğreniyor, iki dilde ders görüyor. Fransızca, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca ve Portekizce yanı sıra Türkçe dil dersleri de veriliyor. Türkçe de yıllardır liselerde seçmeli mezuniyet derslerinden biri olarak alınabiliyor.

Öğretmen eğitiminde de ilerlemeler kaydediliyor. Essen ve Hamburg'da olmak üzere artık bizde de iki üniversitede Türkçe öğretmenleri yetiştiriliyor ve bu branşlarda okuyanlar genellikle Türk kökenli ve ikidilli oluyor. Ancak onlar Türkiye'de öğretmenlik eğitimi almış olup Almanya'da çalışan diğer Türkçe öğretmenlerinden daha avantajlı durumda, çünkü Türkçenin yanı sıra ikinci bir branş da okudukları ve öğretmenlik stajı gördükleri için daha yüksek maaş alabiliyorlar. Okullarda çalışma alanları daha geniş olduğu için iş bulma şansları da yüksek.

Kültürlerarası konularda uzmanlaşmış, Almanca ve Türkçe öğretmenleri yetiştiren birkaç üniversite bir süredir Türkiye ile Almanya arasındaki işbirliği yoğunlaştırma inisiyatifini göstermektedir. 2001 Mayıs ayında Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK), Alman Üniversite Rektörleri Konferansı (*Hochschulrektorenkonferenz/HRK*) ve Alman Akademik Değişim Servisi (*Deutscher Akademischer Austauschdienst/DAAD*) Alman ve Türk üniversitelerini, işbirliğini yoğunlaştırma yolları

araştırmaya davet ettiler. 24 Ocak 2002’de Alman Üniversite Rektörleri Konferansı’nın daveti üzerine gerçekleşen ilk toplantıda Alman ile Türk üniversiteleri arasında öğretmen yetiştirme alanında işbirliğini amaçlayan bir çalışma grubu oluşturuldu. 9-12 Mayıs 2002 tarihleri arasında İstanbul’da gerçekleşen ikinci bir toplantıda altışar Alman ve Türk üniversitesinin temsilcileri somut bir çalışma programı oluşturmak üzere bir araya geldi.⁵ Toplantının amacı, Bologna Sözleşmelerini esas alarak ve Almanca ile pedagoji derslerine ağırlık vererek Almanya ve Türkiye’deki öğretmen eğitimini birbiriyle irtibatlandırmaktır. Burada ortak amaç, öğretmen eğitiminin enternasyonalleşme sürecini ulusal müfredatları ve Avrupa’da geçerli olan eğitim standartlarını da dahil ederek geliştirmek ve birbiriyle uyumlu hale getirmektir.

Türkiye’deki öğretmenlik eğitimi çerçevesinde amaç:

- Alman üniversiteleriyle işbirliği aracılığıyla Türkiye’deki Almanca dil derslerine ilgiyi canlandırmak ve artırmak ve
- Alman eğitim programlarıyla alışveriş içinde Avrupa standartlarıyla uyumlu hale getirilmesi düşüncesinden yola çıkarak ders içerikleri ve eğitim yöntemleri geliştirmektir.

Almanya’daki öğretmenlik eğitimi çerçevesinde amaç:

- Bir süreliğine Türkiye’de bulunmasını sağlayarak, öğretmenin dilbilimsel, edebi, didaktik ve pedagojik formasyonuna somut kültürlerarası bir boyut kazandırmak ve
- Türk dili ve kültürüyle diyaloga girerek Türk kökenli ikidilli öğrencileri destekleme becerisini kazandırmak ve geliştirmektir.

5 Bu işbirliğine ortak olan Alman ve Türk Üniversiteleri şunlardır: Essen Üniversitesi (temsilci: Prof. Dr. Rupprecht S. Baur), Flensburg Üniversitesi (temsilci: Prof. Dr. Ernst Appeltauert), Hamburg Üniversitesi (temsilci: Prof. Dr. Ursula Neumann), Heidelberg Pedagoji Yüksekokulu (temsilci: Henrike Schön), Koblenz-Landau Üniversitesi (temsilci: Prof. Dr. Hans H. Reich), Münster Üniversitesi (temsilci: Prof. Dr. Marianne Krüger-Potratz), Eskişehir Üniversitesi (temsilci: Prof. Dr. Mustafa Çakır), Hacettepe Üniversitesi (temsilci: Prof. Dr. Hüseyin Salihoglu), İstanbul Üniversitesi (temsilciler: Prof. Dr. Seyda Özil, Prof. Dr. Tülin Polat, Prof. Dr. Nilüfer Tapan, Doç. Dr. Selahattin Dilidüzgün, Dr. Meral Çakır, Dr. Binnur Erişkon Cangil, Dr. Sevinç Hatipoğlu, Nazlı Cihan-Uz), Marmara Üniversitesi (temsilciler: Doç. Dr. Feruzan Akdoğan, Doç. Dr. Cemal Yıldız), Trakya Üniversitesi (temsilci: Dr. Sevinç Sakarya-Maden), Uludağ Üniversitesi (temsilci: Dr. Gülten Güler).

Toplantıda gerek Türk gerekse Alman eğitim fakültelerinde zorunlu ortak dersler olarak somut birtakım eğitim modüllerinin oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu derslerde verilen performanslar ECTS (*European Credit Transfer System*) sistemine göre değerlendirilecektir. Modüller, yurtdışındaki ilgili üniversitelerde geçirilecek bir öğretim yarıyılı süresince okutulacaktır. Akademik değişim süreci hazırlık ve esas uygulama olmak üzere iki aşamadan oluşacaktır; hazırlık aşaması öğretmen adayının kendi ülkesinde bir üniversitede, esas uygulama aşaması yurtdışındaki bir partner üniversitesinde gerçekleşecektir. Partner ülkesinin bir okulunda yapılacak stajdan ibaret olan Modül 1 bu eğitim sürecinin merkezini oluşturmaktadır. “Dil edinimi” başlığı altında oluşturulan Modül 2, ilgili hedef kitlenin kendisi için yabancı olan dili (Alman öğretmen adayları için Türkçe/Türk öğretmen adayları için Almanca) öğrenmeyi ve bu dilleri öğrenme sürecinin yaşanmasını hedeflemektedir. Bu modülün içeriği (edebi metinleri de dahil eden) değişik türde metin çalışmaları ile genişletilecektir. “Yabancı ve İkinci Dil Olarak Almanca Eğitiminde Yöntembilim/Didaktik” başlıklı Modül 3, kültürlerarası bağlamda uygulanan dil öğretim ve öğrenim yöntemleri analiz edilerek, kültürlerarası davranış becerilerinin kazandırılmasına çalışacaktır.

Bu akademik değişim programı için ihtiyaç duyulan finansmanın bu yılın yaz mevsimine kadar sağlanmış olmasını ve Kasım ayında bir ERASMUS programının düzenlenmesi için Brüksel’deki AB yönetimine başvuruda bulunulabileceğini ümit ederiz.

Göçmen nüfusunun ve ulusal azınlıkların çokdilliliğinde yatan potansiyellerin küçümsememesi, aksine bir kaynak olarak değerlendirilmesi gerekiyor. Gerek ticari alanda gerekse insan ilişkilerinde bu kaynaktan yararlanmalı.

Almanya'daki Türk Kökenli Genç Göçmenlerin Topluma Entegrasyonu: Kültürlerarası Eğitim

URSULA BOOS-NÜNNING

1999 yılında Almanya'da doğan çocukların yüzde 12,5'inin ebeveynleri yabancı uyruklu, yüzde 7'sinden fazlası karma evliliklerin çocukları ve yüzde 2'si yabancı uyruklu annelerin evlilik dışı çocuklarıydı. Yeni Vatandaşlık Yasası'na göre 1 Ocak 2000 tarihinden bu yana yabancı uyruklu ebeveynlerin çocukları, ebeveynlerden birinin sekiz yıldır yasal olarak Almanya'da yaşıyor olması koşuluyla, Alman vatandaşı olabiliyor. 2000 yılında Almanya'da yabancı uyruklu olarak doğan çocukların sayısı, aynen beklendiği gibi, 1999 yılına kıyasla büyük oranda azalarak 95.216'dan (1999) 50.205'e düşmüş ya da yüzde olarak ifade edecek olursak: Almanya'da doğan yabancı uyruklu çocukların tüm doğumlar içindeki payı yüzde 7'ye inmiştir. Eski Vatandaşlık Yasası halen yürürlükte olsaydı (doğanların statüsü farklı olup) yabancı ebeveynlere ait doğumların sayısı 91.026 olarak kayıtlara geçmiş olacaktı.

Sonradan Almanya'ya yerleşmiş Alman kökenli, yani kanunen Alman vatandaşı fakat fiilen göçmen olan ebeveynlerin çocukları ile Almanya'ya göç edip Alman vatandaşlığına geçmiş ya da çifte vatandaş olan ebeveynlerin çocukları da hesaba katıldığında, ortaya şu tab-

lo çıkmaktadır: Günümüzde, Almanya’da doğan çocukların en az yüzde 30’unun en az bir ebeveyni ya da büyükannesi/büyükbabası göçmenliği yaşamıştır, yani bu çocukların aile hikâyesinde göç olgusu yer almaktadır.

Bu oran yalnızca yasal vatandaşlığı dikkate alan istatistiklerde belirtilen yabancı nüfusu oranlarından çok daha yüksek. Rakamlar artmaya devam edecek: 1996’da Almanya’da 8 evlilikten biri karma bir evlilik olarak gerçekleşmiştir. Yakın gelecekte karma evliliklerden dünyaya gelen çocukların sayısında kayda değer artış olacaktır.

İşçi göçünün başında beklenen birçok gelişme sonradan daha farklı bir yön izlemiştir. Etnik toplulukların önemi artmış ve bu da sıkça mahallelerdeki Alman nüfusuyla birlikte yaşamak açısından birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Şu üç faktör sözkonusu gelişmeyi desteklemektedir:

Birinci Faktör: Endüstri ve nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yaşayan çocukların birçoğu, etnik topluluk içerisinde ya da belirli sınırlarla çevrelenmiş yaşam alanlarında yetişmektedir. Getto olarak tabir ettiğimiz bu yaşam alanlarında insanlar etnik aidiyetin belirlediği karakteristik özelliklere göre homojen ve diğer insanlardan büyük ölçüde tecrit edilmiş, kendi alt kültürünü oluşturmuş olarak yaşamaktadır. Nispeten küçük ölçekli yerleşim alanları olmalarından dolayı istatistiklerde görünmedikleri için, gettolarda yetişen göçmen çocuklarının sayısı hakkında bir bilgimiz yoktur. Bu tür konularda bilgi sahibi olabilmek için şehirlerin iç yapılarını ayrıntılı bir şekilde incelemek gerekiyor. Etnik bir grubun yoğun olduğu küçük ölçekli gettolarda ağırlıklı olarak Türk kökenli göçmen işçi aileleri ve Alman kökenli (soydaş) aileler yaşıyor.

Belirli bir sınır ile şehrin diğer yaşam alanlarından yalıtılmış etnik bir gettoda yaşamak çocukların yetişmesini, hayatlarını ve gelece bakışlarını nasıl etkiliyor? İkinci kuşağın, yani göçmen çocuklarının ve kısmen de üçüncü kuşağın, yani torunların gözünde kendi etnik toplulukları, ebeveynlerinin beraberlerinde getirdiği geleneklerin ciddiye alındığı bir ortamdır. Bu ortamda etnik kökene dayalı bir eğitim veril-

mekte ve (ikincil) sosyalizasyon gerçekleşmektedir. Aynı ortam, entegrasyon süreci başarısızlıkla sonuçlandığında, bireyi koruyucu, yaşdaşlar arasında irtibat ve karşılıklı destek sağlayıcı bir forum niteliğindedir. Ayrımcılığa karşı bir koruma kalkanı vazifesi de görebilen bu ortamda kültürel bağımsızlığı geliştirme olanağı yakalanabilir. Böylece burası, kuşaktan kuşağa geçerken, göçmenlerin göç ettikleri ülkenin toplumuna ve siyasetine yönelik taleplerinin telaffuz edildiği bir ortam haline de gelebilir. Gettonun diğer yaşam alanlarından yalıtılmışlığı, yani nispeten kapalı bir alan olması, güven telkin etmekte ve getto üyelerince uygulanan sosyal denetim çocuklara başka yaşam alanlarında bulamayabilecekleri birtakım özgürlükler sunmaktadır. Ancak aynı yalıtılmışlık ve kapalı topluluk özelliği, gettoda yaşayan insanların çoğunluğu oluşturan ülke toplumunun norm, değer ve hayat tarzlarıyla ilişki kurmasını zorlaştırmakta, gettoda yaşayanları çoğunluğun iletişim ağının dışında bırakmaktadır. Gettoda yetişen çocukların bir kısmı getto dışında devam eden hayatın üstesinden gelmek için gerekli olan Almanca, çoğunluğun sosyal davranış tarzları, çoğulcu hayat tarz ve yönelimleri gibi bilgi ve becerileri yeterli ölçüde edinemiyorlar. Bu durum gerek okul öğrenimi gerekse ilerideki iş/meslek yaşamında kısıtlamalara yol açmakta, bunun sonucunda da getto dışında yaşama şansı azalmaktadır.

İkinci Faktör: Göçmen kökenli insanların bir kısmının evlenme alışkanlıkları kendi kültürleri, yani göçmen kültürüyle olan bağları sıkılaştırıyor. Göz ardı edilemeyecek oranda göçmen gençleri kendi memleketlerinden biriyle evleniyor. Günümüzde Almanya'da aile geçmişinde göçmenliğin rol oynamış olduğu ve ana okuluna veya çocuk yuvasına devam eden çocukların ebeveynleri çok farklı sosyalizasyon ve eğitim süreçlerinden geçmiş olabiliyor: Anne ve baba sosyalizasyon sürecini Almanya'da yaşamış ve Alman okul sisteminde öğretim görmüş olabilir; anne ve/veya babalar Almanya ile memleket arasında gidip gelmiş ve okul hayatının bir kısmını büyük ebeveynlerin memleketinde geçirmiş olabilir. Diğer bir olasılıkta bir ebeveyn tümüyle veya çoğunlukla Almanya'da yetişmiş iken, diğeri tüm sosyalizasyonunu ve okul öğ-

renimini yalnızca kendi memleketinde görmüş olabilir. Bahsi geçen son grubun etnik topluluğa diğerlerinden daha bağlı olması olasıdır.

Üçüncü Faktör: Aile geçmişinde göçmenliğin yer aldığı Almanya'daki ailelerin ikinci veya üçüncü kuşakları bile (hâlâ) anadillerindeki yayınları tercih ediyorlar.

Bu üç faktörün bileşik etkisiyle göçmen çocuklarının bir kısmı (genellikle çocuk yuvası olmak üzere) kamusal öğretim kurumlarına başlayana dek birincil sosyalizasyon süreçlerini Almanlarınkinden önemli ölçüde farklı olan bir göçmen ortamında tamamlıyor. Bu nedenle, o zamana kadar gerek Almanların düşünce dünyasıyla gerekse Alman diliyle hiç veya yok denecek kadar az derecede temasları oluyor. Bu durum özellikle Türk kökenli çocuklar için geçerli.

GENEL DÜŞÜNCELER

Alman toplumunda yabancılar hakkında yaygın olan imgeler eğitimciler tarafından da sıkça paylaşılarak, onlarda da Alman toplumunun bir kısmınca desteklenen, klişeleşmiş düşüncelere ve yanılgılara yol açmaktadır. İnterkültürel (kültürlerarası) eğitim konseptlerine ilişkin tartışmalar yıllardır devam etse de, göçmenlere ilişkin birtakım kalıplaşmış imgeler hâlâ mevcuttur. Özellikle Türk kökenli ebeveynler hakkında şu görüşler ifade edilmektedir:

Türk kökenli ebeveynlerin arasında bir grup (sayıca daha kalabalık olanı) Almanların düşünce ve kültürel yapısı hakkında yeterli bilgiye sahip değildir; bu konuya yabancısıdır. Bu grup için, eksik görülen yeti ve becerilerini gidermeye yönelik tedbirler önerilmektedir: Almanca dil takviyesi, kültürel bilgi aktarımı, talepte bulunma çekinmelerinin aşılmasına yönelik bilinçlendirme çalışmaları vs. aracılığıyla “Alman standardına” uyum sağlamalarını gerçekleştirecek destek paketleri sunulmaktadır.

Bu gruba karşılık ikinci bir grup olumlu nitelenerek öne çıkarılmaktadır; bu ikinci grubun üyeleri sorun yaşamamakta ve Almanlara sorun yaşatmamaktadır. Bu tip aileler, ebeveynler ve çocuklar, “Alman gibi” kategorisine dahil edilmektedir. Bu kategorizasyon da mutlaka

olumlu kabul edilmekte, bu gruba yönelik özel tedbirlere gerek olmadığı ve bazı özelliklerin dikkate alınması gerekmediği vurgulanmaktadır.

Çocukların yetiştirme sürecine olan olumsuz etkileri vurgulanarak bir grubun sosyalizasyon ve entegrasyon kapasitesinin yetersiz olduğu ifade edilmekte, diğer gruptaki farklılıklar ise gözardı ya da inkâr edilmektedir. Bunların dışında ise başka, daha ayrıntılı görüşlere rastlamak pek mümkün değildir. Uzman ve kamuoyu tartışmalarında bakış açısı nadiren iki kültürlü sosyalizasyonun sunabileceği potansiyele ve göçmen ailesinin yaşamsal kaynaklarına odaklanmaktadır.

Öncelikle göçmenlik konusunun bizzat içinde yer alan kişilerde olmak üzere tüm Almanların bilincinde bir değişim gerçekleşmeli, hedef kitlenin çeşitliliği kavranmalıdır. Gerek sözkonusu tedbirler gerekse mevcut ya da planlanan materyaller aracılığıyla birbirinden farklı sosyalizasyon süreçleri yaşamış ve bu nedenle birbirinden farklı değer, tutum ve bilgilere sahip ebeveynlere ulaşılmaya çalışılacağını hatırlatalım. Sosyalizasyonlarına veya göçmenlik hikâyelerine göre aşağıdaki ana aile tipleri ayırt edilmektedir:

- Ebeveynlerin her ikisi iş göçü çerçevesinde veya mülteci olarak Almanya'ya göç etmiş, dolayısıyla sosyalizasyon süreçleri başka bir ülkede gerçekleşmiş aileler;
- Ebeveynlerin her ikisi yabancı kökenli işçilerin çocukları olarak Almanya'da yetişmiş aileler;
- Ebeveynlerden biri Almanya'da diğeri ailenin memleketinde yetişmiş olup evlenmek suretiyle Almanya'ya göç eden aileler.

Henüz bilimsel araştırmalara konu olmadıysa da yukarıda sıralanan ebeveyn konfigürasyonlarının çocuk eğitimine ilişkin düşünce ve hedefleri etkilediği bilinmektedir.

Ebeveynleri, bir konfigürasyona veya herhangi bir nicelendirmeye gitmeden, pedagojik hedef ve yaklaşımlarına göre birbirinden ayırt etmek de mümkündür:

- Alman toplumunda fırsatlarının artması, daha başarılı olmaları amacıyla çocuklarını büyük ölçüde Alman davranış ve düşünce tarzlarıyla uyum içinde yetiştirmeyi hedefleyen ebeveynler;

- Çocuklarının eğitiminde kendi (yani üyesi oldukları etnik topluluğun) değerleri ile Almanların düşünce ve davranış tarzları arasında bir denge kurmaya çalışan ebeveynler;

- Çok değişik nedenlerden ötürü Alman düşünce ve davranış tarzlarıyla yakınlaşmayı, hatta ilgilenmeyi dahi reddeden, yalnızca veya çoğunlukla etnik topluluğun standartlarını ölçü kabul eden ebeveynler.

Yukarıda belirtilen hedef kitlelerin tümüne aynı araçlarla ulaşmanın mümkün olup olmadığı, farklı araç, lisan ve içeriklerin mi kullanılması gerektiği tartışılmalıdır. Bu araçlarla birlikte bakış açısını değiştirmek için bir çağrıda bulunulmakta ve bununla bağlantılı olarak soyut biçimde ifade edilen şu talepler gündeme gelmektedir:

- Türk kökenli anne ve babaların sosyalizasyon ve çocuklarının eğitimi konusunda sahip oldukları mevcut potansiyellerinden yararlanılmalıdır. Günümüzde hâlâ sıkça göçmen ailelerinin (kendi hatalarından ötürü değil, yasal ve sosyal açıdan daha dezavantajlı bir konumda oldukları için) Alman toplumuyla olan ilişkilerde ve bu topluma entegrasyonda çocuklarına yardımcı olamadıkları ifade edilmekte, ebeveynlerin kısıtlı sosyalizasyon kapasitesinin çocukların kimlik gelişimini olumsuz yönde etkilediği vurgulanmaktadır. Bu konuda kararlı bir biçimde, içeriği makul sebeplere dayandırılacak bir antitez oluşturulmalıdır.

- Göçmen çocuklarını kökenlerinden ötürü yetersiz görmek yerine, onlara tek lisanlı ve tek kültürlü yetişen (Alman) çocukların kolay ulaşamayacağı birtakım yetiler geliştirebilecek kişiler olarak bakılmalıdır. Bunlar en az iki lisana hâkim olmak, iki veya daha fazla kültür arasında aracılık yapabilme yetisi; farklı sosyokültürel geçmişleri olan insanlarla iletişim kurabilme yetisi ve kültürlerarası iletişim stratejilerine vakıf olup bunların arasında kendi kimliğini dengede tutabilme yetileridir.

- Yabancı kökenli ebeveynleri sosyalizasyon kapasiteleri ve çocuklarının potansiyellerini artırmak açısından desteklemeli ve kültürlerarası çocuk eğitime yönelik yetkinliklerini güçlendirmelidir

Bazı/birçok yabancı ebeveyn de göçmen ailelerinin yapıları, eğitim hedef ve araçları ile ilgili olumsuz değerlendirmeleri paylaşmaya başlamıştır. Öyle ki, onlar da göçün çocukların sosyalizasyonu ve kimliği üzerindeki olumsuz etkileri olduğuna inandıklarından, göçün beraberinde getirdiği olumlu potansiyelleri vurgulayan bir bakış açısı onlara da ters gelebilir. Yabancı uyruklu profesyonel danışmanlar da kısmen, klişeleşmiş imge ve düşüncelerin oluşmasına veya devam ettirilmesine sebep oluyor ve böylelikle bu yönde görüşlere sahip olan ebeveynlerin tutumunu sabitleştirebiliyorlar.

SORUNLARDAN BİRİ: ÇOCUK VE GENÇLERE YÖNELİK SOSYAL YARDIM VE BAKIM KURUMLARININ HİZMETLERİNE ULAŞAMAMA

“Türk Kökenli Genç Göçmenlerin Topluma Entegrasyonu” konu başlığı altında birçok alana değinilebilir:

- Okul öğrenimi ve akabinde mesleki eğitime geçiş,
- Kimlik oluşumu,
- Uyuşturucu bağımlılığı ve suç işleme gibi birtakım kriz semptomları,
- Beden eğitimi, okulda cinsel eğitim ve baş örtüsü takılması gibi ortak yaşamın çatışma alanları.

Bu çerçevede Alman resmi kurumların hareket tarzına odaklanarak çocuk, genç veya ailelerin yardıma ihtiyaç duymaları halinde ne gibi olanakların mevcut olduğu ve Alman toplumu ile resmi kurumlarının bu konudaki eksiklikleri belirtilecektir.

YASAL DURUM VE SUNULAN HİZMETLER

KJHG (Çocuk ve Gençlere Sosyal Yardım ve Bakım Kanunu) madde 1/1’de belirtildiği gibi “*Her gencin kendi sorumluluklarını yüklenebilen, toplumsal yaşantıya uygun bir kimliği geliştirmek için kişisel gelişim ve eğitim sürecinde destek görme hakkı vardır.*”

Bu ifade göçmen ailelerden gelen ve fiilen yurtiçinde (Almanya’da) ikâmet eden gençleri de dahil ediyor. Oysa çocuk ve gençlere

sosyal yardım ve bakım ulaştırmakla görevli kurumlar, Almanya'nın çeşitli kültürlerin ve etnik grupların bir arada yaşadığı bir ülke olma yönündeki gelişimine günümüze değin yeterli derecede cevap vermemiştir. Gerçi ilgili kanun çokkültürlü bir konsept için gerekli koşul ve temeli sunuyor: KJHG madde 9/2'de gençlere yönelik yardım ve bakım hizmetlerinde “*genç insanların ve ailelerinin kendilerine özgü sosyokültürel ihtiyaç ve özelliklerinin dikkate alınması gerektiği*” belirtiliyor. Böylece gençleri hedefleyen tedbirlerin uygulayıcıları için ek bir görev beliriyor. Bu görev, gençlere yönelik sosyal çalışmaların esaslarını belirten KJHG madde 11/3 (1) ile de teyit ediliyor. İlgili kanun bu tür kuruluşların yüklenici¹ kimliğini vurgulayarak “birbirinden farklı değerlere yönelen çeşitli yüklenicilerin, farklı içerik, yöntem ve çalışma biçimlerinin varlığını kabul ediyor” (KJHG madde 3/1).

Bunların, mağduriyetin önlenmesi veya en azından hafifletilmesini amaçlayan “gençleri kişisel ve sosyal gelişimlerinde destekleme” çalışmalarına katkı sağlaması bekleniyor. Hizmet alan hak sahibi konumunda olanlar “çeşitli yüklenicilerin kurum ve hizmetleri arasından uygun bulduklarını seçme ve hizmetle ilgili arzularını ifade etme hakkına sahipler” (KJHG madde 5).

Çocuk ve gençlere yönelik sosyal çalışmalar çerçevesinde Alman aile, çocuk ve gençlerine sunulan hizmetler esas itibarıyla yabancı ailelere de açıktır: Çocuklarının bedensel engelleri, öğrenme zorlukları ve psikolojik rahatsızlıkları ile ilgili olarak yaşadıkları bölge belediyesinin sunduğu danışmanlık kurumlarına başvurabilirler; çocuklarını ön teşhis amacıyla muayene ettirme, psikolojik veya psikiyatrik danışmanlık hizmetleriyle bağlantıya geçme, tedavi amaçlı destek hizmetleri alma olanak ve hakları vardır. Bunun yanında, yabancı işçiler ve aile üyeleri için, uyruklara göre ayrılmış özel danışmanlık ve refakat kuruluşları da mevcuttur.

1 Sosyal yardım ve bakım hizmetleri veren kuruluşlar kastedilmektedir.

UYGULAMA: BAKIM VE YARDIM HİZMETLERİNDE GÖÇMEN ÇOCUK VE GENÇLER

Göçmenlikten gelme çocuk ve gençler, yasal güvencelere rağmen gençlere yönelik resmi yardım çalışmalarına Almanya'daki diğer yaşdaşlarına oranla çok daha az ölçüde dahil oluyorlar. Yardım ve danışmanlık hizmetleri uzun süredir başka bir yaş grubunu temsil eden kreşler için geçerliydi, ancak günümüzde gençlere yönelik dernek çalışmaları ile kültürel çalışmalar ve gerek yurtlarda gerekse kurumsal danışmanlık biçiminde, çocuk eğitiminde yer almaktadır.

Göçmen ailelerinin aile eğitiminde sunulan çocuk eğitimine yönelik çeşitli yardım ve destek çalışmalarındaki yetersiz katılımı, gerektiği ölçüde konu edilmiyor. Rakamsal olarak bakıldığında, göçmen gruplarının çalışmalara gereğinden daha az dahil edildiği görülüyor. Nitelik olarak, “etnik azınlık üyeleriyle birlikte yürütülen bir dizi aile eğitimi çalışmaları ve kültürlerarası yönelimli çalışmalarda olumlu tecrübeler edinilmiştir ancak bunlar pek fazla bilinmemektedir. Bu tecrübelerin bir kısmı tesadüfen ve sıkça zor koşullar altında edinilmektedir, fakat yaratıcı ve yararlı konseptler geliştirilip denenebilse bile, gerekli kaynak ve personelin mevcut olmaması sebebiyle, yerleştirilip yayılmaları ve kalıcılıkları sağlanamamaktadır.”

Ayrılma veya boşanma danışmanlığından söz edildiğinde yabancı uyruklu aile ve çocukların eşlerin ayrılması veya boşanmasıyla maruz kaldığı etkiler neredeyse hiç konu edilmiyor. Alman mahkemelerine götürülüp boşanmayla sonuçlanan davaların sayısı günümüze değin fazla değil ama yalnızca Federal Almanya Cumhuriyeti'ndeki aile mahkemelerine götürülen davalar kaydedildiği için, eldeki rakamların ifade gücü kısıtlı kalıyor. Boşanma davalarının birçoğu eşlerin kendi memleketlerinde açılıyor ve boşanma kararı aynı ülkede veriliyor. (Yabancı ailelerde) boşanma oranının nispeten düşük olmasına karşın boşanmanın etkileri Alman ailelerine kıyasla çok daha şiddetli: Velayet hakkını alamayan ebeveynin oturma müsaadesini güvence altına alamamasıyla oluşan hukuki riskler bir yana, çocuklar için de bakım/nafaka ile ilgili sorunlar ve ebeveynlerden birinin artık yanlarında

olmaması büyük rol oynamaktadır. Bu kitlenin ihtiyaçlarına uygun evlilik ve boşanma danışmanlığıyla ilgili olarak henüz bir düşünce yürütülmemiştir.

Yetiştirme desteği çeşevesinde akla gelen hemen hemen her türlü danışmanlık hizmeti nicel olarak yetersiz kalmaktadır. Bu noktada çocuk eğitimi danışmanlığına dikkat çekmekte fayda var; Alman vatandaşları olmayıp danışmanlık hizmetlerinden faydalananların sayısında son yıllarda mutlak bir artış kaydedilmemiştir.

Göçmen çocukları, boş vakitlerini değerlendirme ihtiyacının karşılanması bakımından da Alman yaşdaşlarından belirgin derecede dezavantajlı durumdadır. Yabancı kökenli çocuk ve gençlerle en çok kamuya açık sosyal çalışmalarda temas kuruluyor. Büyük kentlerin bazı mahallelerinde çocuk ve gençlik merkezlerine gelenlerin yüzde yüzde 80'i ya da daha fazlası genellikle yabancı kökenli çocuk ve gençlerden oluşuyor. Yabancı kökenli çocuk ve gençlerin çoğunlukta olması öteden beri genellikle Alman çocuk ve gençlerin bu merkezlere uzak durmasına yol açıyor. Ancak, günlük sosyal çalışmaların gerekleri kültürlerarası açılımı dahil eden bir konsepte yönelmeyi şöyle dursun, çocuk ve gençlik merkezlerinin mevcut konseptlerinin tekrar gözden geçirilmesine bile vesile olmuyor. Çocuk ve gençlik merkezlerine çoğunlukla (çocuk ve genç) erkekler geliyor.

Dernek çalışmalarında fark edilir ölçüde eksiklikler mevcut. Gençlik dernekleri zaman içerisinde, gerek etnik gerekse dini bakımdan değişim geçirerek yeni bir bileşim oluşturan genç kitleye hem içerik hem de yapısal açıdan henüz ayak uydurup onlara yönelik bir açılım gerçekleştirebilmiş değil. Öte yandan daha erken bir aşamada kamuoyunda yabancı gençlerin lehine söz alanlar yine gençlik dernekleri olmuştur. Derneklerin Alman kökenli olmayan çocuk ve gençlerden oluşan üye kitlesi giderek büyümektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi grup faaliyetleri hakkında kesin veriler mevcut değildir; bir grup veya derneğe üye olan çocuklar arasında bazı yabancı kökenlilerin yer alması günümüzde giderek normal karşılanırsa da “gençlik derneği” kurumunda genellikle pek temsil edil-

mezler. Daha çok spor kulüplerine üyedirler, kendi etnik gruplarından olmadığı sürece diğer derneklere pek üye olmazlar. Aslında kent geneline yayılan gençlik birlikleri kendi başlarına organize olan etnik grupların faaliyetlerini daha kolay destekleyebilir, onlara çıkarlarını temsil edebilecekleri bir ortam sunabilir (bu, kısıtlı ölçüde de olsa, gerçekleşmektedir). Örneğin çokuluslu birlik veya etnik gruplar olarak organize olmuş çok sayıda gençlik grupları mevcuttur. Kentsel gençlik birliklerinde “kültürlerarası eğitim sorumluları” istihdam edilir. Yabancı kökenli çocuk ve gençlerin dahil edilmesi söylem olarak gençlik dernek ve birliklerinin açıkça beyan ettikleri bir özellik. Yabancı düşmanlığına ve ırkçılığa karşı kampanyalar başlatılmakta veya desteklenmektedir. Ancak (örn. Alman sosyal çalışma personeline, işe alınma aşamasından çocuk ve gençlere yönelik gerçek ilgi ve katılımlı kültürlerarası çalışmalara kadar uzanan bir alanda hizmetiçi eğitim vererek) göçün yarattığı sonuçlarla ciddi olarak ilgilenme, olumlu görünen tüm bu açıklamaların arkasında kalmaktadır.

İşbirliği yalnızca üst kademelerle sınırlı kaldığı takdirde yabancı ve Alman birlikleri arasında dikey bir oluşum gerçekleşebilir. Ancak birlikler varlıklarını genellikle birbirilerine paralel olarak sürdürmektedir. Kitlelerin kendi (etnik) organizasyon ve birliklerini kurmaları, böyle bir eylemin anlam ve önemi ve (bu organizasyon ve birliklerin) eyalet ve belediye desteği talep edebilmeleri gibi hususlar bugüne değin neredeyse hiç tartışılmamıştır. Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde gençlere yönelik sosyal hizmetlerin yüzde 90'ından fazlasını yürüten serbest yükleniciler (gençlik grup, dernek ve birlikleri; hayır kurumları; kiliseler/dini cemaatler ve diğerleri) arasında göçmenlerin dernek ve organizasyonları neredeyse hiç temsil edilmiyor. Göçmenlerin çıkarları daha ziyade Alman menşeli kuruluşlar tarafından temsil ediliyor. Böylelikle, yalnızca dernek ve birlik çalışmalarında değil, gençlere yönelik sosyal çalışmalarda yer alan yabancı kökenli çocuk ve gençlere yapılan muamele, siyasi gerekleri yerine getirme amacını taşıyan bir vesayetten öteye geçemiyor. Ne bizzat göçmenler ne de dernek ve organizasyonları, Alman dernekler tarafından yürütülen göçmenlere has

ve ırkçılık karşıtı sosyal çalışmaların konsept ve biçimlendirilmesine katılamıyor.

Ancak, Almanya'daki etnik ve dini gruplar son dönemde taleplerini dile getirmeye başladı. Örneğin, 1996 yılında Köln'de, ne İslâmî dernek ve çatı organizasyonlarına ne de Alman katkısına başvurmadan hayata geçirilen Müslüman kadınlara yönelik toplantı ve eğitim merkezi "*Begegnungs- und Fortbildungszentrum muslimischer Frauen*" kurulmuştur.

Sosyal Hizmetlerden Yeterli Derecede Yararlanamamanın Nedenleri: Talepte Bulunma Çekincesi

Yabancı ailelerin tıpkı diğer danışmanlık organizasyonlarından olduğu gibi kurumsal danışmanlık hizmetlerinden de neden yeterli derecede yararlanmadıkları sorulduğunda sebep olarak "talepte bulunma çekincesi" gösteriliyor. Bu davranışın temelinde yatan esas nedenler ise şunlar: İnsanların yukarıda sözü edilen organizasyon ve kurumları kendilerine uzak veya yabancı bulmaları, çocuk eğitiminin zorlukları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını ancak çocuklarda davranış bozuklukları ortaya çıktığında anlamaları, genellikle Alman olan ve salt Almanca konuşabilen danışmanlara açılıp güvenmekte güçlük çekmeleri; çocuklarının kendi kökenlerinden uzaklaşarak yabancılaşılabileceklerine dair kaygılar ve hepsinden çok, sosyal hizmetlerden faydalandıklarında herhangi bir dezavantajla karşılaşabilecekleri düşüncesi. Yabancılar Yasası'nın 46. maddesinde yer alan hükümler de yabancıları bir hayli kaygılandırırken, yetiştirme desteği kültürden kültüre farklılık gösterebilen ihtiyaçlara göre ayarlanmayıp talepte bulunma çekincesini zayıflatacağına güçlendiriyor. Sonuç itibarıyla yetiştirmeye yönelik yardım ve destek hizmetlerinde kültürlerarası bir açılımdan bahsetmek henüz mümkün değil.

Mevcut kurumsal yapıda belirtilenlerin ötesinde de eksiklikler mevcut. Yabancıların danışmanlık sürecinde fazlasıyla himaye altına alınmaları çok erken bir dönemde telaffuz edilen eleştiriler arasında yer alıyor. Bu himayecilik göçmenlerin yetersiz olduğu düşüncesiyle

bağlantılı olarak ortaya çıkıyor: Yabancılar, Alman diline vakıf olmayan ve gerek siyasi gerekse sosyal alanda kendine yardımcı olabilecek yetilere sahip olmayan yardıma muhtaç özel bir kitle olarak tanımlanıyor. Bu tip düşünce ve klişeleştirmeler nedeniyle sosyal pedagojinin bir esası olan “özyardım desteği”² ilkesi geri plana itilmiş, hatta tamamen devre dışı bırakılmıştır. Yabancılar, Almanlara hizmet veren ve bu ilkeye çok daha fazla bağlı olan kuruluşlardan ise yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü yararlanamamaktadır.

“Alman” danışmanlık ve eğitim sisteminin de etnik toplulukların özerklik yönündeki taleplerine hatta katılım isteklerine karşı kapalı bir tutum içine girdiğini belirtmek gerekiyor. Yabancıların kendi başlarına oluşturduğu organizasyonları (genellikle folklorik yanı ağır basan) kültürel faaliyetlerin ötesinde destekleyen belediye ve eyaletlerin sayısı çok az. Şayet bir destek gerçekleşiyorsa genellikle uzun vadeli bir planlama olanağından yoksun oluyor ve düzenli bir maddi güvence veril(e)miyor. Araç gereç ve personel donanımını artırıp göçmenlerin kurduğu organizasyonları da sürece dahil ederek göçmen ailelerine yönelik danışmanlık hizmetlerini genişletme olanağı, ancak az sayıda belediye tarafından sunulmaktadır.

Yardım ve destek çalışmaları çoğu zaman sıralanan sebeplerden ötürü yabancı ailelerin kendilerine has ihtiyaçlarına cevap veremiyor: Olağan danışmanlık birimlerinde genellikle hizmetlerin yöneldiği kültürden gelen personel olmadığı gibi, göçmenlerin lisan ve kültürünü bilen Alman danışmanlar da mevcut değil. Yabancı ebeveynler için sorunlarını aktarabilecekleri bir muhatap bulmak zor; zaten bu nedenle de sosyal danışmanlık kurumlarına uzak kalıyorlar. Gerçi yabancılara özel kurumlarda aynı kökenden gelen, yani anadili yabancılarınkiyle aynı olan personel mevcuttur, ama onlar da ailelerin yardım ve danışmanlığa ihtiyaç duydukları alanla ilgili uzmanlık bilgilerine sahip değiller. Bu grup sosyal yardım personeli daha çok yabancılar yasası, çalışma ve kira hukuku, sosyal güvenlik ve okul/çocuk eğitimiyle ilgili

2 Bir bireye bağımlı olmasını önleyici, kendi durumunu kendi başına düzeltmesini sağlayacak tedbirlerin sunulması.

meselerle ilgilenirler. Görevleri çeşitlilik arzettiği içindir ki tek bir alanda yeterli düzeyde uzmanlık yetkinliğine sahip değildirler. Yabancı ebeveynlere aynı kökenden olan, yani kendi dillerini konuşan uzmanların ya da dillerini ve kültürlerine has özellikleri bilen Alman personelin rehber ve refakatçılığında yardım programları sunabilen kentlerin sayısı pek fazla değil. Kentlerin çoğunda, göçmen ailelerin daha yoğun olarak bulunduğu bölgelerde, sosyal yardım birim veya programları ya hiç yoktur ya da sayısı yetersizdir.

SONUÇ VE TALEPLER

Göçmen aileleri birçok imkândan yoksun olan mahallelerde ve gettolarda yaşamaları nedeniyle ve ayrıca talepte bulunma çekincelerinden ötürü “Alman” kurumlarından uzak durdukları için, sosyal yardım ve danışmanlık olanaklarına erişimleri önemli derecede kısıtlıdır. Sosyal sorunların, yoğun olan bölge ve gettoların sınırlarının değiştirilmesi ya da insanların başka bölgelere yerleştirilerek daha açık bir hale getirilmesine yönelik tedbirler çok geniş kapsamlı olmakla birlikte şu an tartışılması mümkün olmayan bir durum arz etmektedir. İster göçmen ister Alman olsun, diğerlerine nazaran daha dezavantajlı konumda olan sosyal yaşam alanlarında yaşayan tüm sosyal grupların yaşam koşulları ve bu bölgelere yönelik sosyal hizmet tedariki daha iyi bir seviyeye getirilmelidir. Bu hedefe ise sosyal yaşam alanına odaklı bir konseptin geliştirilip gerçekleştirilmesiyle ulaşılabilir.

Böyle bir konseptte, sözkonusu mahallelerde yaşayan ailelere yönelik planlamanın çıkış noktasını özellikle semt ve belediyeler oluşturacaktır. Çocuklar kendilerine yakın mesafedeki noktaları tercih eder; bu nedenle, erkek çocukları ve yetişkin erkeklerden ziyade kızlar ve kadınlar için katılım olanağı yaratmak açısından yakın mesafeler önemlidir. Aynı husus Alman çocuklarından çok göçmen ailelerinin çocukları ve yine özellikle kız çocukları için geçerlidir.

Çocuklara ve ailelere sunulacak yardımlar insanların yaşadıkları mahalle veya kırsal bölgedeki ihtiyaçlarına göre organize edilmelidir. Örneğin bazı uydukentlerin altyapı bakımından zayıf olan yoksul

semtlerinde oturan ve büyük oranda sosyal yardım parasıyla geçinen farklı kökenli göçmen aileleriyle, müstakil evlerden oluşan bir sitede yaşayanların ihtiyaçları farklı olacaktır. Yüksek maliyetli özel program ve donanımlar mahalle veya bölgedeki tüm ailelerin yararına olmalıdır. Yardım programlarının yalnızca veya özellikle birtakım sorunlu kitle veya gruplara ya da zararlı oluşum ve koşullara (örn. uyuşturucu bağımlılığı, şiddet, vs.) yoğunlaşması, yetersiz bir etkiyi beraberinde getirecektir.

Yukarıda anlatılmaya çalışılan husus somut olarak, bölgede örneğin tıbbi, psikolojik ve sosyal danışmanlık öğelerini içeren, tüm organizasyonu yerinde gerçekleştirilmiş ve bütünsel bir danışmanlık konsepti sayesinde de çevre halkının saygı ve kabulünü kazanan bir kadın ve çocuk sağlığı merkezinin kurulması anlamına gelir. Bunun ötesinde yeni bir konseptte cinsiyete, yani erkek ve kadın göçmenlerin özelliklerine göre değişiklik gösterebilen hususlar da, örneğin personel alımında ve personelin hizmetiçi eğitiminde değişiklikler yaparak, dikkate alınmalıdır. Böylelikle yabancı kökenli pedagog, psikolog ve hekimlerin Alman kurumlarında istihdam edilme konusu gündeme gelmektedir. Üniversitelerin pedagoji bölümleri ile tıp fakültelerinden mezun olan yabancı kökenli akademisyenlerin sayısı giderek arttığı için çok sayıda iki lisanlı kalifiye personel bulmak artık mümkündür. Ancak bu kişiler çoğunlukla yalnızca her iki lisandaki yetkinliklerinden özellikle aile danışmanlığında yararlanılabildiği takdirde istihdam edilmektedir. Öte yandan bu alanda çok az sayıda kurum iş olanağı sunabilmektedir. Halbuki yabancı kökenli profesyonelleri Almanlara da, hatta çoğunlukla Alman aile, çocuk ve gençlerine danışmanlık edecekleri alanlarda istihdam etme olanakları mevcuttur.

Yardım ve danışmanlık hizmetleri bu hizmetlerden yararlanan kişilerin ikâmet ettikleri yerlere yakın bir mesafede olmalı ve aile danışmanlığı olmasına rağmen sadece ailelere değil, bireylere de hizmet vermelidir. Göçmenleri yetersiz görme düşüncesinin aşılmasına katkıda bulunan ve göç olgusunun beraberinde getirdiği durum ve eksikliklerin incelenip giderilmesini, göçmenlerle Almanların ortak meselesi

olarak algılayan bir bilincin geliştireceği kültürlerarası yaklaşımların ağırlık kazanması gerekiyor. Belediyelerde, sosyal danışmanlık ve yardım kurumlarında çalışan profesyonellerin işbirliği yoğunlaştırılmalı, bu işbirliğine yabancıların ve etnik toplulukların özyardım organizasyonları da dahil edilmelidir. Günümüze değin neredeyse hiçbir maddi ve ayni destek alamamış olan etnik toplulukların hayata geçirdiği inisiyatiflerin doğrudan desteklenmesi de gerekli adımlar arasında yer almaktadır.

Devletler, Azınlıklar ve Korkunun İktidarı: Euro-Türkler ve Avrupa Birliği

AYHAN KAYA

11 Eylül terör olaylarının ardından genel bir ‘güvensizlik’ havasının dünyada egemen olduğu görülmektedir. Ulusal güvenliği günümüzde tehdit eden unsurlar, Soğuk Savaş döneminde egemen olan düşman devletler, siyasal ideolojiler ve nükleer silahlar gibi tehditlerle sınırlı kalmamaktadır. Ulus devletleri yöneten seçkinler bu tür geleneksel tehditlerin ötesinde yeni tehditler tanımlama eğilimi içindedirler. Artık, pekâlâ İslâm, göç, yabancılar ve etnik gruplar, siyasal karar alıcılar tarafından ulusal güvenliğe tehdit olarak tanımlanabilmektedir. İçimizdeki ötekiler, farklı etnik gruplar ve göçmenler, sık sık, insan kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı, suç, şiddet ve terör kavramlarıyla birlikte anılarak, sürekli bir ‘ötekileştirme’ sürecine tabi tutulmakta ve ‘ulusal bütünlüğümüzü tehdit eden unsurlar’ şeklinde temsil edilebilmektedirler. Sözgelimi, ABD’de George W. Bush’un 2004 Kasım Başkanlık seçimlerinde yeniden seçilmesinin ardında yatan asıl neden, 11 Eylül’den bu yana Cumhuriyetçilerin ‘başarılı’ bir şekilde yaygınlaştırdıkları ‘güvensizlik’ havası değil mi? Günümüz modern toplumlarında korkunun iktidarı hüküm sürmektedir.¹ Ötekine, yabancıya, göçmene, azınlığa, İs-

1 Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz., Doty (2000) ve Huysmans (1989).

lâm'a, bizden olmayana karşı duyulan korku! Bu korku, güvenlik söylemiyle üretilen ve modern insanın her an risk altında olduğunu anımsatan bir korkudur. *Korkunun iktidarı*, modern devletlerin ussalyönetişim (*governmentality*) aygıtlarından biri haline gelmiştir.²

Will Kymlicka azınlık milliyetçiliğini evrensel bir fenomen olarak tanımlayarak, hem Batı hem de Doğu Avrupa'da devletin azınlık taleplerine karşılık verme biçimlerine ilişkin önemli bir ayrım yapar.³ Kymlicka, ulusal azınlık taleplerinin Batı Avrupa'da bir tür *adalet ve eşitlik arayışı*, Doğu ve Orta Avrupa'da ise *ulusal güvenliğin tehdit edilmesi* bağlamında değerlendirildiğini iddia eder. Batı'da amaç, hem çoğunluk hem de azınlık için az çok adil olan bir uzlaşma noktası bulmak iken, Doğu'da amaç azınlıkların devletin varlığına ya da toprak bütünlüğüne karşı bir tehdit oluşturmaya engel olmaktır. Buna göre, pek çok Batı Avrupa devleti adaletin azınlıklar için bir tür özerk yönetim gerektirdiğini kabul ederken, pek çok Doğu ve Orta Avrupa devleti azınlıklara tanınacak özerk yönetimin devlete karşı bir tehdit oluşturduğuna inanır. Başka bir ifadeyle, Batılı devletler etnik azınlıkların öne sürdüğü talepleri, etnik azınlıkların da meşru olarak faydalanma hakkına sahip olduğu bir *adalet sorunu* olarak algılama eğilimindedirler. Bunun aksine, Doğu ve Orta Avrupa devletleri, etnik azınlıklar tarafından dile getirilen talepleri devletin güvenliğini tehdit eden bir durum olarak yorumlamaktadır. Doğu Avrupa'da etnik azınlık milliyetçiliğine bu şekilde yaklaşılmasının temel nedeni, azınlıkların komşu ülkelerle (Bosna'daki Sırpların Sırbistan ile; ya da Kosova'daki Arnavutların Arnavutluk ile işbirliği yaptığına inanılır) işbirliği yaptıkları yolundaki şüphedir.

Buradan anlaşılacağı gibi, yukarıda özetlenen iki görüş arasında da büyük bir fark vardır. Bir yanda *hak ve adalet* söylemi, diğer yanda *sadakat ve güvenlik* söylemi... Bu şekilde bir karşılaştırma yaptık-

2 Ussalyönetişim konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Foucault (2000). Michel Foucault, *governmentality* kavramını, siyasal iktidarın, iktidarını sürdürebilmek için kullandığı yöntemler bütünü olarak veya iktidar edebilme sanatı olarak tanımlar.

3 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Kymlicka (1995) ve Kymlicka ve Opalski (2002).

tan sonra, Kymlicka adalet söyleminin güvenlik söylemine şüphesiz tercih edilebilir olduğunu belirtir. Peki, Doğu ve Orta Avrupa ülkelerindeki güvenlik söyleminden kurtulmak için ne yapılmalı? Bu sorunun yanıtı kolay: Azınlıklar tarafından dile getirilen talepleri *adalet ve hoşgörü* söylemine dönüştürerek güvenlik kaygılarından arındırmak. Fakat, bunun nasıl gerçekleştirileceği sorusunun yanıtı daha zor görünüyor. Kymlicka, son dönem çalışmalarında, batılı azınlık hakları idaresi modelini Doğu ve Orta Avrupa ülkelerine ihraç etmenin mümkün olup olmadığını açıklamaya çalışmaktadır.⁴ Bu önerinin altında yatan varsayımlar, Batı Avrupa'nın değerlerinin bütün dünyada egemen konuma geldiği; Batılı adalet söyleminin görünüşte daha verimli olduğu; Batılı modelin Avrupa Birliği'ne aday ülkelerde benimsenmesi halinde iyi işleyeceği ve Batılı modelin oldukça makul ve mantıklı olduğudur. Kymlicka Batılı modeli diğer ülkelere ihraç etmenin mümkün olduğu fikrini ileri sürer. Batılı modelin özgün nitelikleri hak ve adalet söylemine dayanır ki, bu model üç katmandan oluşur: bölgesel özerklik, dil hakları ve kurumsal bütünlük (kendi dillerinde eğitim veren üniversitelerin açılması vs.). 20. yüzyılın başında sadece İsviçre ve Kanada, yerel ulusal gruplar için bölgesel özerklik ve resmi dil statüsünü kabul etmişti. Fakat daha sonra, içinde önemli ölçüde pek çok ulusal hareketi barındıran neredeyse bütün Batılı demokrasiler bu yolu izledi. Bu liste, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Finlandiya'daki İsveççe konuşan Aland adasına özerklik verilmesi; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İtalya'daki Güney Tyrol'e ve ABD'deki Puerto Rico'ya özerklik verilmesi; 1970'lerde İspanya'daki Katalonya ve Bask bölgelerine; 1980'lerde Belçika'daki Flamanlara ve son olarak 1990'larda, İskoçya ve Galler bölgesine federal özerklik verilmesini kapsar. Bu değişimler, Batılı demokrasilerin şu veya bu şekilde çokuluslu federalizmlere dönüşmesi olgusuyla örtüşmektedir. Batılı demokrasilerin başarısı azınlık gruplarına sadece bölgesel özerklik vermesi değil, aynı zamanda çift-dillilik ve üniversiteler aracılığıyla kültürlerini yaşama ve yaşatma hak-

4 Liberal batılı modeli ihraç etme olanaklarıyla ilgili daha detaylı bir değerlendirme için, bkz. Kymlicka ve Opalski (2002).

kı tanımasından kaynaklanır. Sonuç olarak, Batılı demokrasileri daha makul ve başarılı yapan, baraj sistemini kaldırarak ve bütün ulusal azınlık gruplarının siyasal alanda mobilize olmalarına izin vererek bunların etkin siyasal katılımının sağlanması için verilen haklardır.

Doğu ve Orta Avrupa devletleri, bu tür azınlık taleplerine daha farklı şekilde karşılık verir. Örneğin Makedonya'da, azınlığın özel üniversite talebi devletin varlığına karşı bir tehdit olarak algılanır ya da Doğu Avrupa'da kolektif haklar kavramına, ayrılıkçılığa temel oluşturabileceği veya ulusal güvenliğe karşı tehdit oluşturabileceği düşünceyle itiraz edilir. Bölgesel özerklik, azınlık dilinde yüksek öğrenim, kolektif haklar veya resmi dil statüleri bağlamında dile getirilen her türlü talep, Doğu'da güvenlik söylemini harekete geçirir. Batı'da, kolektif haklar ya da azınlık milliyetçiliğiyle ilgili arayışlar, yalnızca Kuzey İrlanda'da ya da Bask bölgesinde olduğu gibi terörizm içerdiği zaman güvenlik çerçevesinde algılanırlar. Azınlık milliyetçiliği, açıkça bölünmeyi amaçlasa bile, barışçıl ve demokratik olarak kaldığı sürece güvenlik çerçevesinde değerlendirilmez.

Batılı demokrasiyi Doğu ve Orta Avrupa için bir model olarak önerirken, Kymlicka ayrılık arayışındaki azınlık milliyetçiliğinin son dönemlerde renk değiştirdiğini göz önünde bulundurur. Avrupa Birliği, 1975'te Komisyona sunulan, üye devletleri kendi bayrakları, ulusal marşları, mitleri, hatıraları, bölgeleri ve AB yurttaşlarına verilen hak ve ödevlerle bütünleşmiş bir siyasal varlık oluşturmaya sevk eden Tindemans Raporundan bu yana gözle görünür bir siyasal bütünlük sergilemektedir.⁵ Dolayısıyla, Kymlicka'nın Doğulu güvenlik söyleminin yerine Batılı adalet söylemini koymayı önerirken dayandığı örtük varsayım, güçlü bir Avrupa Birliği vizyonunun Doğu ve Orta Avrupa ülkelerindeki ulusal azınlıkları devlete karşı ayrılıkçı ve yayılmacı taleplerle meydan okumamaya teşvik edeceği düşüncesidir. Daha sonra, bunun karşılığında devletlerin güvenlik söyleminden vazgeçmeleri beklenebilir. Buradaki bütün tartışma özellikle Avrupa Birliği içinde

5 Leo Tindemans dönemin Belçika Başbakanıdır. Tindemans Raporu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Tindemans (1975); Shore (2000) ve Maas (2004).

ivme kazanan “*çeşitlilik içinde bütünlük*” söylemine paralel yürümektedir.⁶

Günümüzde “*çeşitlilik*” kavramı, siyaset felsefesinde en popüler sözcüklerden biri haline gelmiştir. Farklılık, güncel haliyle, ister kültürel ister politik, etnik ya da dinsel olsun, kişi ve grupların etno- alanlarda daha kolay hareket etmesini sağlayan küreselleşmenin bir yan ürünüdür. Çeşitlilik olgusunun siyasal açıdan yönetimi, Birleşmiş Milletler ve AB gibi uluslararası ve ulusötesi kuruluşlar tarafından olduğu gibi, ulus devletler tarafından da önemli bir sorunsal olarak algılanmaktadır. Avrupa Birliği’nin de gündeminde önemli bir yer teşkil eden azınlıkların ve farklılıkların yönetimi konusunda siyaset felsefesinin bugüne değin önerdiği iki temel görüşten burada söz etmek faydalı olacaktır: ‘*çeşitlilik üstü bütünlük*’ ve ‘*çeşitlilik içinde bütünlük*’.

‘*Çeşitlilik İçinde Bütünlük*’ (*Unity-in-Diversity*): Son zamanlarda çeşitlilikle ilgi tartışmalar etrafında bir çerçeve oluşturmak için kavramsal ve felsefi araçlar geliştiren bazı siyaset bilimciler mevcuttur. Will Kymlicka (1995), bir liberal komüniter olarak, birleştirici bir sosyal yapının (*bütünlük*) temeli olarak liberal demokratik ilkelerle, kültürel azınlıkların kolektif haklarının tanınması (*çeşitlilik*) düşüncesini çokuluslu devlet içinde birleştirme (‘*çeşitlilik içinde bütünlük*’) çabası içindedir. Kymlicka, azınlık grupları için kolektif hakların, söz konusu azınlık grubun üyelerinin bireysel özgürlüklere ulaşabilmeleri açısından önemli olmaları nedeniyle, liberal bir politika anlayışıyla tezat oluşturmadığını iddia eder (Kymlicka 1995: 46).

Çeşitlilik üstü Bütünlük (*Unity-Over-Diversity*): Diğer yandan, Brian Barry, bir liberal olarak, farklılığa saygının, yurttaşlar arasında

6 “Çeşitlilik içinde bütünlük” söyleminin AB içerisinde yaygınlık kazanmasında en önemli rolü hiç şüphesiz Komisyon Başkanı Romano Prodi oynamaktadır. Bu söylemin altını çizdiği bazı konuşmaları için bkz., Prodi, 8 Mart 2001: *Europe: a family governed by common rules*. Joint Seim and Senate commissions on European integration, foreign affairs and European law: Warsaw (speech 01/110); 4 Nisan 2001: *Bring the family together*. Academy of Sciences: Budapest (speech 01/158); 26 Nisan 2001: *Are we really on the road to European Integration?*. Bayrische Hypo und Vereinsbank AG: Munich, (speech 01/187); 7 Haziran 2001: *Where do we go from here?* National Assembly of the Republic of Slovenia: Ljubljana (speech 01/271); Prodi, Romano 27 Kasım 2001: *Europe at a crossroad*. Bertelsmann Forum: Gütersloh (speech 01/585).

eşitliği sağlamak için gerekli olan bütünlüğü tehdit ettiğini hatırlatarak, çokkültürlü bakış açısından kaynaklanan bölünmeler konusunda okuyucuyu uyarır. Bu tamamıyla ekonomik bir sorun değil, ayrıca hakların eşit dağılımıyla da ilgili bir sorundur. Barry, dini mezhep grupları sözkonusu olduğunda, Kymlicka'nın "grup hakları" konusundaki vurgusunun olumsuz sonuçlarına dikkat çeker. Eğer (liberal) devlet tarafsızlık idealine sadık kalacaksa, azınlık gruplarına gruba özel haklar tanınamayacağını ileri sürer (Barry 2001: 165). Barry'nin öncelikleri, grup merkezli çokkültürlülük ilkelerinin ötesinde bireysel haklara saygı temelinde çoğunluğun idaresine, yani bir tür *çeşitlilik üstü bütünlüğe* dayanır.

Kymlicka tarafından verilen örnekler Avrupa Birliği içinde yer alan toplumların farklılıkların yönetimi konusunda İkinci Dünya Savaşı sonrasında izlediği çizginin başarılı sonuçlar verdiğini göstermektedir. Bugün Avrupa Birliği'nin vardığı nokta, farklılıkların barış içinde yönetimi konusunda edindiği zengin deneyimi ve geleneği diğer coğrafyalara ihraç edip edemeyeceğidir. Gerek Türkiye, gerek Sırbistan ve gerekse Ukrayna'da yaşanan gerilimlerin bu yolla aşılabileceği önümüzdeki yılların bize gösterebileceği bir gelişmedir. Avrupa Birliği ülkeleri gerçekten yukarıda resmedildiği gibi farklılıklara ve kendi içindeki ötekilere adalet ve eşitlik dağıdan birer siyasal ve hukuksal yapıya sahip midirler? Gerçekten düşünüldüğü gibi Almanya, Fransa, Hollanda, İsveç veya herhangi bir Batı Avrupa devleti, İslâm sözkonusu olduğunda, kendi içindeki ötekine o denli eşitlikçi ve adaletli yaklaşabilmekte midir?

Bu sorulara hiç şüphesiz yeknesak bir yanıt verilemez. Bu soruların yanıtı, sözkonusu ülkelerdeki siyasal iktidarların niteliğine ve nasıl bir toplum modeli benimsediklerine bağlıdır. Bu makale, 2004 yılında gerçekleştirilen karşılaştırmalı bir niteliksel ve niceliksel çalışmanın bulgularına dayanarak Almanya-Türkleri ve Fransa-Türkleri üzerinden yukarıdaki iki soruya yanıt vermeyi amaçlamaktadır. Müslüman Türkiyeliler, Almanya ve Fransa'da ulusal güvenliği tehdit eden birer unsur olarak mı algılanmaktadırlar? Bireyin kendinden

farklı olanı kendi içine dahil etmesi sürecinde, daha mesafeli ve dirençli davrandığı ve ötekine karşı bir tür yabancı düşmanlığı sergilediği öne sürülebilir ve hatta bu kimilerince olağan da karşılanabilir. Ancak, bu toplumsal direncin sürekli kılınması veya önlenmesi siyasal iktidarın elindedir. Siyasal iktidar tarafından belirlenecek bir siyasal irade bu direnci önleyebilir ve kamuoyunu daha barışçıl ve daha çokkültürcü bir platforma taşıyabilir. Ya da muhafazakâr bir siyasal iktidar sözkonusuysa, ötekine karşı var olan bu toplumsal direnci kendi lehine kullanarak sürekli hale dönüştürebilir. Kamuoyu önceden var olan ve hep aynı kalan verili bir unsur değildir. Kamuoyu inşa edilir. Siyasetçiler, entellektüeller ve medya bu anlamda belirleyici unsurlardır. Farklı olana ilişkin geliştirilecek toplumsal refleksi olumluya veya olumsuzla çevirmek büyük ölçüde siyasal iktidarın elindedir. Bu çerçevede Batılı devletlerce İslâmî azınlıkların tanınmaları/tanınmamaları ve ulusal güvenliğe yönelik bir tehdit oluşturdıklarına inanılması/inanılmaması büyük ölçüde siyasal iktidarların ideolojik niteliklerine ve nasıl bir Avrupa Birliği veya nasıl bir Almanya/Fransa tasarladıklarına bağlıdır.

NASIL BİR AVRUPA BİRLİĞİ?

Günümüzde birbirinden farklı Avrupa tanımları yapmak mümkündür. Bu tanımlardan belki en belirgin olanları, 2004 yılı Şubat ayı içerisinde ülkemizi ziyaret eden iki Alman siyasetçi tarafından dile getirilmiştir. Birinci tanım, muhafazakâr Hristiyan Demokrat Parti'nin lideri olan Angela Merkel, ikinci tanım ise Sosyal Demokrat Parti'nin bir önceki lideri olan Alman Şansölyesi Gerhard Schröder tarafından yapılmıştır. Muhafazakârlar Avrupa'yı tanımlarken, daha çok Hristiyanlık, tikelik, gelenek, geçmiş, türdeşlik, fiziki coğrafya, kültürel birlik ve ulusal sınırlar üzerine vurgu yapmakla birlikte kültürel karışımı reddeden bir anlayışı savunmaktadır. 'Avrupa' fikrini tözselleştiren bu tanım içerisinde, Türkiye ve İslâm'a yer yoktur. Öte yandan, Sosyal Demokratların ve liberallerin geliştirdiği 'Avrupa' fikri ise çeşitlilik, kültürel farklılık, ortak bir gelecek, demokrasi, insan hakları, sekülerizm, siyasi coğrafya,

ulusötesi anlayış ve siyasal birlik gibi ilkelere dayanmaktadır (Bkz. Tablo 1). Bu tanım çerçevesinde, Türkiye ve İslâm gibi klasik anlamda Batılı olmayan kültürel ve dinsel unsurlar ‘Avrupa’ içinde kendilerine yer edinebilirler. Diğer bir deyişle, bir yanda tözselleştirilen bir Avrupa düşüncesi, öte yanda *çeşitlilik içinde bütünlük (unity-in-diversity)* düşüncesi vardır. Hatta, bu analiz daha da ileri götürülürse, muhafazakârların yaptığı tanımın, dinsel, kültürel ve etnik açılardan verili ve değişmeyen tözcü bir ‘Avrupa’ ve ‘Avrupalılık’ anlayışını beraberinde getirdiğini; diğer tanımın ise ‘Avrupa’ ve ‘Avrupalılık’ anlayışının verili bir coğrafya ve kimlik olmadığını, aksine inşa edilen, değişen, dinamik ve sürekli bir oluş hali içeren bir anlayışı ifade ettiği söylenebilir. Bu makalenin amacı ise, burada sözü edilen ikinci anlayıştan yola çıkarak söz konusu ‘Avrupa’ ve ‘Avrupalılık’ tanımları içerisinde Türkiye, İslâm ve diğer kültürel, dinsel ve etnik farklılıklara yer olduğunu ve günümüzdeki ‘Avrupalılık’ kimliğinin adeta yukarıdan aşağıya inşa edilen siyasal ve kültürel bir kimlik olduğunu iddia etmektir.

TABLO 1
Olası İki Avrupa Birliği Kurgusu

Geleneksel Avrupa	Liberal Avrupa
Statik	Dinamik
Dinsel	Dünyevi
Komünal	Toplumsal
Çokuluslu	Ulusötesi
Ekonomik birlik	Ekonomik birlik
Etno-kültürel	Siyasal ve kültürel
Bütünselci kültür anlayışı	Senkretik kültür anlayışı
Medeniyetler ayrılığı	Medeniyetler ötesi
Geçmişe dönük	Geleceğe dönük
Tözcü	Tözcü olmayan
Ötekinden korkan	Öteki ile var olan
Fiziki coğrafya	Siyasi coğrafya

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1952 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC) olarak kurulan, daha sonra 1957 tarihli Ro-

ma Anlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (EEC) dönüşen ve 1967 yılında Avrupa Topluluğu (EC) adını alan birlik, 1991 tarihli Maastricht Anlaşması ile Avrupa Birliği (EU) adını almıştır. Ekonomik nitelikli bir örgütlenme olarak başlayan bu birlik bir süre sonra siyasal bir birliğe dönüşmüştür. Maastricht Anlaşması bu açıdan Birliğin hayatında bir dönüm noktasıdır. Bu anlaşma ile Avrupa Topluluğu ortak siyasal, sosyal, iktisadi, kültürel ve askeri değerler üzerine inşa edilen bir birliğe dönüştürülmek istendi. Bu sürecin başlangıcını 'Avrupa Halkları' ve 'halklar arasında birlik' söylemini ön plana çıkaran 1975 tarihli Tindemans Raporu teşkil eder. Bu raporda, Avrupa Topluluğu'nun kendi bayrağına sahip olması ilkesi benimsenmiştir. Nitekim, Avrupa Birliği bayrağının 29 Mayıs 1986 yılında ilk defa göndere çekilişine Beethoven'in 9. Senfonisi'nin dördüncü bölümünden 'Neşeye Övgü' eşlik etmiş ve bu bölüm Topluluk marşı olarak kabul edilmiştir. Daha sonra, ECSC'nin kuruluş günü olarak kabul edilen Robert Schumann'ın konuşmasını yaptığı 9 Mayıs tarihi Topluluk günü olarak benimsenmiştir. 1988 yılında Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları zirvesinde okullarda okutulan edebiyat, yurttaşlık, tarih, coğrafya, dil ve müzik eğitimi müfredatına bir Avrupalılık boyutu kazandırılması kararlaştırılmıştır. Buradaki amacın, ortak değerleri tarihte aramak değil geleceği kurgulayarak saptama çabası olduğu söylenebilir. Maastricht Anlaşması'nda açık bir şekilde dile getirilen Avrupa Birliği yurttaşlığı, ortak dış siyaset, ortak göç politikaları, ortak askeri politikalar ve ortak para kullanımı gibi noktalar da dikkate alındığında aşağıdan yukarıya değil, ancak yukarıdan aşağıya doğru bir Avrupalı kimliği oluşturma çabasının son otuz yıla damgasını vurduğu görülür. Bu Avrupalılık tanımı, tekrar altının çizilmesi gerekirse, geçmişe, tarihsel semboller ve mitlere referanstan çok, geleceğe ve geleceğin halklarına referansla ifade edilmektedir. Böylesine bir kimlik, hiç şüphesiz, ulusötesi, seküler ve çoğulcu bir anlayışla yeni Avrupa'nın sınırlarının belirginleştirilmesi gerektiği tezini ön plana çıkarmaktadır. Yeni Avrupa tanımı öylesine bir 'Avrupalılık' kimliği dayatmaktadır ki, bu kimlik 'kültürel çeşitlilik' (*cultural diversity*) ve 'çeşit-

lilik içinde bütünlük' (*unity-in-diversity*) söylemleriyle beslenmeyi gerektirmektedir.⁷

“EURO-TÜRKLER” ARAŞTIRMASININ NİTELİKLERİ

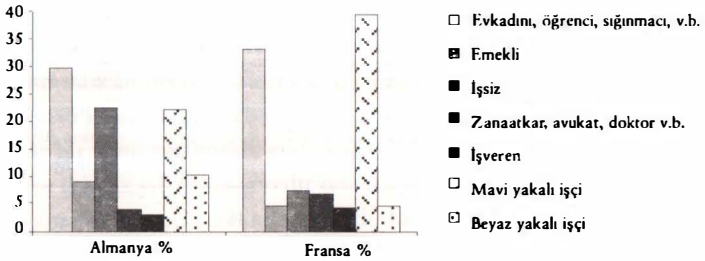
Will Kymlicka'nın azınlıkların geliştirdiği siyasal söylemleri, Batı ve Doğu çerçevesinde değerlendirirken yaptığı saptamalara katılmamak mümkün değil. Ancak, Batılı devletlerin, kendi ulusal sınırları içerisinde yer alan bazı azınlıkların geliştirdikleri siyasal katılım stratejileri karşısında her zaman o denli de liberal davrandıkları söylenemez. Son yıllarda ve özellikle 11 Eylül 2001 terör olaylarının ardından Batılı devletlerin ve öznelerin İslâm konusunda ne denli ön yargılı ve sorunlu bir tutum sergilediklerini hepimiz biliyoruz. Batılı devletler ve toplumlar, İslâmı monolitik bir blok olarak değerlendirip batı uygarlığına karşı bir 'tehdit' şeklinde algılama eğilimine girmişlerdir. Acaba, bu iddia doğru mudur? Çalışmanın bundan sonraki bölümünde henüz gerçekleştirmediğimiz Euro-Türkler araştırması üzerinden giderek, Batı Avrupa'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve onların çocukları tarafından sergilenen ve benim Anadolu İslâm'ı olarak tanımlayacağım İslâmî anlayışın Batılı toplumsal ve siyasal hayatına bir tehdit teşkil etmediğini anlatmaya çalışacağım.

2003 ve 2004 yıllarını kapsayan bu çalışmanın adı, “Euro-Türkler: Türkiye ve Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?” şeklindedir. 2003 yılının Eylül ve Ekim aylarında Almanya'nın Berlin,

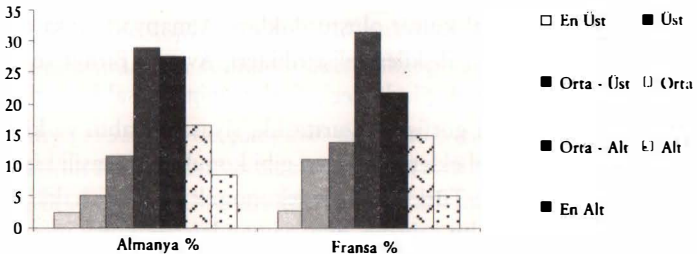
-
- 7 Avrupa ve Avrupalılık kimliğinin tarihsel süreçte nasıl bir dönüşüm geçirdiği konusunda başvurulacak kaynaklardan biri Gerard Delanty (1995) tarafından kaleme alınan *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality* adlı çalışmadır. Delanty, bu çalışmasında Avrupa fikrinin sivil toplum geleneğinden daha ziyade devlet geleneği ve elit kültürleriyle bağlantılı olduğunu ifade eder. Bu açıdan ele alındığında Avrupa mitolojik olarak Anadolu'da başlayan, İskender'in fetihleriyle İran'ın ötesine taşınan, daha sonra Roma İmparatorluğu ile İngiltere'ye kadar uzanan, ardından Kutsal Roma German İmparatorluğu ile Kuzey Avrupa'yı da içine katan ve günümüze değin daha çok bu son haliyle kalan bir kurgu şeklinde belirlemiştir. Coğrafya olarak tarihsel açıdan çok esnek ve geniş bir alana yayılabilen Avrupa, etno-kültürel açıdan daha çok Helenizm, Roma ve Kilise üzerine inşa edilmiş gibidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra inşa edilen Avrupa Toplulukları fikri ise, etno-kültürel Avrupa anlayışından siyasal ve iktisadi Avrupa anlayışına doğru geçildiğini gösterir (Delanty, 1995).

Köln, Essen ve Münih kentleri ile Fransa'nın Paris ve Strasbourg kentlerinde yaptığımız alan çalışması ve kırk kadar derinlemesine görüşmeden elde edilen verilerle hazırlanan yaklaşık 100 soruluk anket çalışması Almanya'da 1.065, Fransa'da 600 Türkiye kökenli kişi ile gerçekleştirildi. 2003 yılı Aralık ayında, 15 yaş üzerindeki kimselerle ve eşit orandaki kadın ve erkeklerle yapılan bu anketlerin değerlendirmesinden yola çıkarak, pek çok konuda Euro-Türlere ilişkin temsili bir resmin çizilmesi amaçlanmaktadır. Anketler yoluyla temsili bir resim elde edebilmek için ayrıca dikkat edilen diğer iki kriter ise istihdam alanları ve yaşanılan bölgelerdir (Tablo 2; Grafik 1 ve Grafik 2). Çalışmayı baştan sona yürüten ekibin içinde benimle birlikte sosyolog Ferhat

GRAFİK 1
Sosyoekonomik Statü

GRAFİK 2
Sosyoekonomik Statü Dağılımı

Kentel ve ayrıca danışmanlarımız etnolog Martin Greve ve siyaset bilimci Bianca Kaiser bulunmaktaydı. Anketler, Veri Araştırma Şirketi liderliğinde çalışan Alman Gelszus GmbH (Hamburg) ve Socioscan (Paris) araştırma şirketlerince düzenlenmiştir. Araştırma ekibinin hazırladığı soruların bulunduğu anketler Veri Araştırma tarafından eğitimden geçirilen ve alanda kontrol edilen Türkiye kökenli üniversite öğrencileri tarafından yapılmıştır. Anketörlerin Türkçe ve Almanca/Fransızca dillerine hâkim olmaları şart koşulmuş ve anket yapılan kimsenin tercihine bağlı olarak anketin Türkçe veya Almanca/Fransızca yapılabilmesi sağlanmıştır. Buna göre, Almanya-Türklerinin yaklaşık yüzde 20'si anketleri Almanca yanıtlamayı tercih ederken bu oran Fransa-Türkleri arasında yüzde 32 olarak saptanmıştır.

TABLO 2
Anketlerin Düzenlendiği Yerler ve Sayıları

Almanya	Anket Sayısı	Anket Sayısı	Fransa
Niedersachsen-Bremen	82	222	Ille De France
Nordrhein – Westfalen	381	41	Centre
Hessen	121	150	Rhone Alpes
Baden – Württemberg	233	32	Franche Comté
Bayern	184	109	Alsace
Berlin	64	46	Lorraine
Toplam	1065	600	Toplam

Bu çalışmanın amacı, Almanya/Fransa'da yaşayan Türkiye kökenlilerin Türkiye-AB ilişkileri konusunda ne tür hassasiyetler geliştirdikleri, ne tür bir siyasal kültür oluşturdıkları, Almanya/Fransa devleti ve toplumu ile ne tür ilişkiler geliştirdikleri, Avrupa Birliği ve Avrupalılık hakkında neler düşündükleri, Türkiye'nin siyasal kültürü ve kurumları konusundaki görüşleri, yurttaşlık, siyasal katılım ve küreselleşme süreçlerine nasıl eklemlendikleri gibi konularda temsili bir resim oluşturmaktır. Euro-Türklerin sosyoekonomik statüleri hakkında önemli veriler sağlayan bu çalışma, aynı zamanda sözkonusu insanların etnik, dinsel, ulusal ve kültürel aidiyetleri konusunda da kapsamlı

bir bilgi hazinesi edinilmesini de sağlamıştır. Fransa ve Almanya'nın çalışmanın yapıldığı mekânlar olarak seçilmesinin nedenleri ise, Türkiye kökenli göçmenlerin yoğun olarak yaşadıkları ülkeler olmaları ve göç siyaseti konusunda bu iki ülkenin birbirinden oldukça farklı gelenekler sergiliyor olmalarıdır. Ayrıca, hiç şüphe yok ki, Almanya ve Fransa'nın milliyetçilik, kültür, medeniyet, cumhuriyetçilik, yurttaşlık ve entegrasyon konularında da çok farklı yaklaşımlar sergilemiş olmaları bu karşılaştırmayı daha da anlamlı kılmaktadır.

AVRUPALILIK: BİR KÜLTÜREL ÇOĞULCULUK HALİ

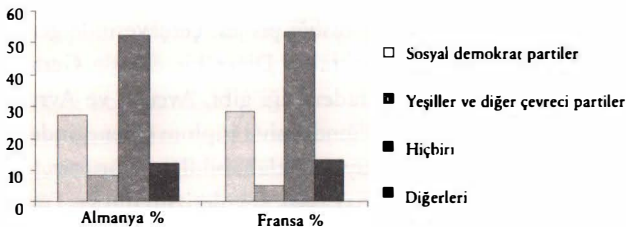
Bugüne değin gerçekleştirdiğimiz birebir görüşmelerde, anket çalışmalarında ve her iki ülkede yaptığımız gözlemlerde 'Avrupalılık' kimliği konusunda ilginç olduğunu düşündüğümüz bazı veriler elde ettik. Türkiye'den bakıldığında 'Avrupa' olarak homojen bir coğrafyaymış gibi algılanan Batı Avrupa coğrafyasında ne göçmenler ne de yerli halklar açısından belirgin bir 'Avrupalılık' kimliğinin varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Gerek çoğunluk toplumu temsilcilerine gerekse Türkiye kökenlilere sorulduğunda, 'Avrupalılık' konusunda doğrudan hazır bir yanıt verilmekte güçlük çekildiğini farkettilik. Türkiye'nin neredeyse iki yüz yılı aşkın süredir odaklandığı 'Batılılaşma' veya 'Avrupalaşma' serüveni içerisinde 'rahatlıkla' tanımlanan ve 'homojen' bir bütün olarak gündelik dilde yerini bulan 'Avrupa' ve 'Avrupalılık' söylemlerinin Batı'da aslında hiç de o denli belirgin tanımlarla karşılık bulmadıklarını vurgulayabiliriz. 'Avrupalılık' kimliği, aslında, yukarıda da değinildiği gibi, eğitim, Avrupa yurttaşlığı, tarih ve gelecek gibi birtakım ideolojik aygıtların kullanılmasıyla Avrupa Birliği Komisyonu tarafından bir toplum mühendisliği projesi çerçevesinde gerçekleştirilmek istenen hedefi yansıtmaktadır. Diğer bir deyişle Gerard Delanty (1995)'nin de çok güzel ifade ettiği gibi, Avrupa ve Avrupalılık fikrinin tarihsel açıdan ele alındığında, sivil toplum geleneğinden ziyade devlet geleneği ve elit kültürüyle açıklanabildiğini görürüz.

Günümüzdeki Avrupa Anayasası, sekülerizm, din ve Türkiye'yi de kapsayan Avrupa Birliği genişleme süreci tartışmaları çerçevesinde

bir değerlendirme yapıldığında, Avrupalılık kimliğinin özellikle iktidarda bulunan liberaller, sosyal demokratlar, yeşiller ve sosyalistler tarafından, durağan olmayan, değişken, dinamik, inşa edilmekte olan ve hiçbir zaman tamamlanmayacak olan bir kimlik olarak tanımlandığını söylemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, günümüzün ya da yakın geleceğin Avrupa kimliğinin İslâm dinini ve Türkiye'yi de içerdiğini söylemek yerinde olacaktır. Türkiye'yi Müslüman olduğu için AB'den dışlamaya çalışan Alman Hristiyan Demokrat Partisi (CDU)'ni Avrupalı olmamakla itham edecek kadar cesur davranan Türkiye kökenliler, farklılıkların uyum içinde birlikte varolduğu bir Avrupa tanımı yapmaktadırlar. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Euro-Türkler daha dinamik bir Avrupa tanımı yapan, Türkiye'ye ve İslâm'a Avrupa Birliği içinde yer veren sosyal demokrat ve çevreci siyasal oluşumlara daha çok destek vermektedirler. Grafik 3, Euro-Türklerin yaklaşık yarısının içinde bulundukları ülkenin siyasetiyle yakından ilgilendiklerini ve tercihlerini rasyonel nedenlerden ötürü sol siyasal partilere doğru kullandıklarını göstermektedir. Hatırlanacağı üzere, 1990'ların başına değin Türkiyeli göçmenler anavatanlarından diasporaya taşıdıkları siyasal tercihlerini değiştirmeksizin sürdürmüşler ve bu nedenle muhafazakâr partilere doğru bir eğilim sergilemişlerdir (Kaya, 2000 ve 2001).

Euro-Türkler, içinde bulundukları ülkelerin siyasal hayatlarına büyük ölçüde dahil olmanın ve rasyonel siyasal davranış kalıpları geli-

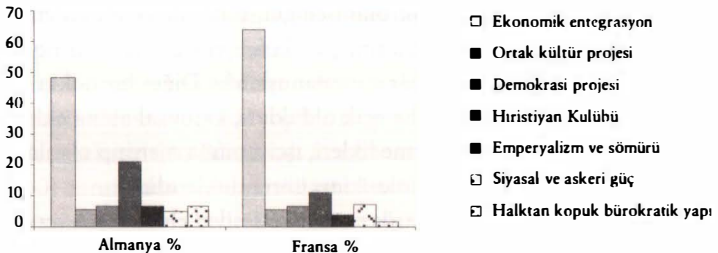
GRAFİK 3
Euro-Türklerin Siyasal Parti Eğilimleri

tirmenin yanı sıra Avrupa Birliği konusunda da genel olarak rasyonel bir ilişkiler dizini geliştirebilmişlerdir (Grafik 4). AB'yi temel olarak ekonomik bir güç olarak değerlendiren Euro-Türkler, AB'nin bir "Hıristiyan Kulübü" olduğu şeklindeki önyargılı düşünceye mesafeli durmaktadırlar. AB'yi bir Hıristiyan kulübü olarak gören Euro-Türklerin oranı Almanya'da yaklaşık yüzde 20, Fransa'da ise yaklaşık yüzde 10'dur. Öte yandan, Hakan Yılmaz'ın Ekim-Kasım 2003 tarihlerinde Türkiye'de gerçekleştirdiği "Avrupa Şüpheliliği" adlı araştırmasının sonuçlarına göre, Türkiye halkının yaklaşık yüzde 50'si AB'yi bir Hıristiyan Kulübü olarak değerlendirirken, yaklaşık yüzde 30'luk bir kitle ise bu değerlendirmeye katılmadığını ifade etmiştir. Euro-Türklerin yaklaşık yüzde 60'ının AB ve kurumları hakkında olumlu bir fikri vardır, yaklaşık yüzde 27'lik bir kesimin ise olumsuz görüş bildirdiği saptanmıştır. Bu bağlamda dikkate alınacak bir diğer rakam ise, sözkonusu soruya 'Bilğim yok' şeklinde yanıt verenlerin oranının yüzde 10 ile, hiç de azımsanmayacak kadar büyük olduğudur. AB konusunda olumsuz görüş bildirenler ve bu konuda herhangi bir fikre sahip olmayanlar çoğunlukla yoksullar ile birinci kuşaklar arasından çıkmaktadır.

'Avrupalılık' kimliğinin tanımına ilişkin yapılan değerlendirmelerde sınıfsal bir ayrım yapmak yerinde olacaktır. İşçi sınıfı mensuplarının tanımı, genellikle, değerler, demokrasi, eşitlik, insan hakları ve çağdaşlık ekseninde yapılan ve Türkiye'deki egemen söylemin parale-

GRAFİK 4
Avrupa Birliği Sizin İçin Ne İfade Ediyor?

linde dile getirilen bir tanımlamadır. Diğer bir deyişle, 'Avrupalılık' ulaşılmaya çalışılan bir hedef olarak ifade edilmektedir. Öte yandan, birkaç dil bilen, kozmopolit bir kimlik geliştiren, sürekli çevre ülkeleri ziyaret edebilme şansı bulan orta sınıf nitelikteki Türkiye kökenli insanlara sorulduğunda, bu kişiler, kendilerinin 'Avrupalılık' şeklinde bir kaygılarının olmadığını, tanımlanan bu kimliği kendilerinin halihazırda yaşadıklarını ve yaşattıklarını ifade etmişlerdir. Bu noktada kuşak farklarından da söz etmek gerekiyor. Genellikle birinci ve ikinci kuşaklar Türkiye'de uzun yıllardır geliştirilen egemen söylemi yeniden üretmekte, son kuşak gençler ise daha çok kozmopolit kimliğin, yurttaşlığın ve kültürel farklılıkların altını çizmektedirler. Kaldı ki, kuşaklar arasındaki egemen söylem farklılıklarına bakıldığında, bu durum daha da açık görülmektedir. Bilindiği üzere, 1960'lı ve 70'li yıllarda birinci kuşak göçmenler ekonomik sorunlara ilişkin kaygı ve söylemler geliştirmişken, 80'li yıllarda ikinci kuşak, daha çok Türkiye kaynaklı ideolojik ve siyasal içerikli söylemler üretmiştir. Öte yandan, özellikle 90'lı yılların sonlarından itibaren üçüncü kuşak daha çok kültürel nitelikte diyaloga, farklılığa, hoşgörüye ve çokkültürlülüğe ilişkin söylemler üretmeye ağırlık vermiştir. Diğer bir ifadeyle, birinci ve ikinci kuşak orta sınıf mensupları, Türkiye'deki egemen 'Avrupalılık' söylemini yeniden üretirken, üçüncü/dördüncü kuşak gençler ise, farklılığın, çoğulculuğun ve yurttaşlığın altını çizen kozmopolit bir kimlik geliştirmişlerdir.

Burada birkaç saptama daha yapmakta fayda vardır: Görüşme yaptığımız orta sınıfa mensup bireyler 'Avrupalılık' kimliğine ilişkin değerlendirme yaparken daha çok bilimselliğin, bilimin, aklın, sistemin, güvenin, kuralların ve hakların altını çizerken, işçi sınıfına mensup bireyler ise adalet, hukuk ve eşitliği vurgulamışlardır. Diğer bir nokta ise, orta sınıfların entegrasyona daha açık oldukları, kamusal alana eklenme konusunda direnç göstermedikleri, işçi sınıfına mensup olanların ise bu konularda daha dirençli oldukları göründükleridir.

Derinlemesine mülakâtlardan ve anketlerden elde edilen veriler, Almanya-Türklerinin genelde, Fransız-Türklerine oranla daha cemaat-

çi, dindar ve muhafazakâr olduklarını göstermektedir. Fransız-Türklerle karşılaştıracak olursak, Alman-Türkleri kendi ayrıcalıklarından, dini adacıklarından ve geleneksel dayanışma bağlarından hoşnut olduklarından entegrasyonu daha az savunuyorlar. Fakat araştırmadaki diğer bulgular başka bir noktaya daha işaret etmektedir. Almanya-Türkleriyle karşılaştırıldığında, Fransa-Türkleri sekülerlik, laiklik ve Fransızca gibi unsurlara daha çok yakın durarak belirgin bir modernleşme ve entegrasyon süreci içerisinde olduklarını gösterirken, öte yandan batılı yaşam tarzının diğer gerekleri olan bulundukları ülkenin iç politikası, siyasi partileri, sosyal ve kültürel yaşantısı (tiyatrolar, sine-malar vs.) ve küreselleşmenin diğer aygıtları (internet, medya vs.) ile daha az ilgilidirler. Almanya-Türkleri ise, sürekli değişmekte olan Avrupalılığı yeniden tanımlayan kozmopolit, melez, global, refleksif (etken) kimlikler yaratma eğilimindedirler. Diğer bir deyişle, Almanya-Türkleri ilk bakışta cemaatçi görünümüne rağmen bulundukları ülkenin siyasal, sosyal ve kültürel iklimine daha fazla uyum sağlayabilmekte, küreselleşme aygıtlarından daha fazla yararlanmakta ve Almanya'nın anlam coğrafyasını şekillendirecek gücü ve cesareti kendilerinde bulabilmektedirler. Almanya örneğinde Fatih Akın, Neco Çelik, Emine Sevgi Özdamar, Azize-A, Zehra Çırak ve daha pek çok benzer isim aslında Avrupalılık ve dolayısıyla 'Almanlık' kimliğini dinamik kılmakta etken olan ve buna katkı yapan özneler olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle, Almanya-Türklerinin deneyimleri, İslâm ve cemaatleşmenin, Avrupalılık, kozmopolitlik, modernite ve küreselleşme ile mutlaka çatışmak zorunda olmadığını göstermektedir. Aksine, İslâm ve bu tür ılımlı cemaatleşme eğilimleri alternatif bir modernleşme pratiği sunabilmektedir.

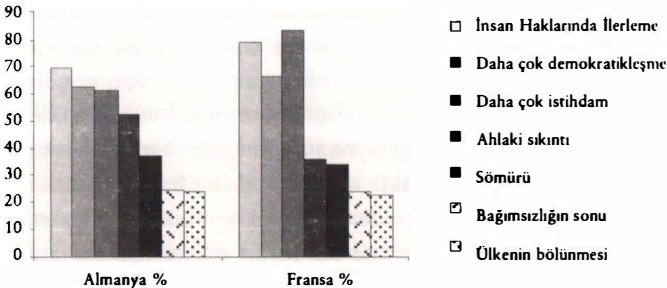
Göçmen topluluklar veya azınlıklar içinde bulundukları toplumların siyasal ve yasal yapılarına paralel şekilde siyasal katılım stratejileri geliştirirler. Britanyalı araştırmacı Patrick R. Ireland (1994 ve 2000) tarafından kavramsallaştırılan 'kurumsal yönlendirme teorisi' adlı yaklaşımın da bizlere hatırlatacağı üzere, göçmen gruplar, ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve kurumsal dışlanma gibi dışlayıcı bir yapı ile

karşı karşıya kaldıklarında, etnisiteyi, dini ve/veya kültürü birincil siyasal katılım stratejisi olarak kullanma eğilimi gösterirler. Bu eğilimin ardında yatan neden, öncelikli olarak ‘ev sahibi’ toplumun azınlıklara ilişkin uyguladığı yasal ve siyasal düzenlemelerdir. Bu teorik çerçeveden bakıldığında, kültürel farklılıklara Almanya kadar yaşam hakkı tanımayan diğer bazı Batı toplumlarında yaşayan Türk kökenli olsun veya olmasın tüm diasporik grupların, bugüne değin öncelikli olarak neden etnisite çizgisinde örgütlendiğini anlamak mümkün olabilir. Etnik azınlıkları siyasal katılımdan uzak tutan ve onları dışlayan bir yasal düzlemde, Türklerin kendi içlerine dönük etnik örgütlenmelere yönelmeleri, bu teori dikkate alındığında, kaçınılmaz olur. Diğer bir deyişle, yakın zamana değin segregasyonist (ayırımcı) bir göç siyaseti izleyen ve entegrasyon sözcüğünü telaffuz etmeyen geleneksel muhafazâkar Alman siyaseti karşısında Almanya-Türklerinin daha gelenekçi, cemaatçi, dinsel ve etnik kimliklere ağırlık vermeleri anlaşılabilir bir tutumdur. Hatta, dinsel kimliklerin temel referans noktalarından biri olmaya devam ettiği Almanya çoğunluk toplumu karşısında, Türkiye-lilerin kendilerini yine İslâm üzerinden tanımlamaları da oldukça anlamlıdır. Öte yandan, laik, seküler, cumhuriyetçi, asimilasyonist ve evrenselci bir geleneğin hâkim olduğu Fransa’daki Türkiyelilerin ise, bu tür modern referanslar üzerinden kendilerini tanımlamaları anlamlıdır. İfade edilen hiçbir kimlik, içinde bulunduğu yapıdan bağımsız olmaz. Fransa örneğinde, oldukça laik, seküler, cumhuriyetçi ve Atatürkçü bir tablo çizen Türkiyelilerin siyasal, kültürel ve toplumsal alanda yeterince varlık gösteremediklerini de gözden kaçırmamak gerekir. Birbirinden farklı Fransız ve Alman geleneklerinin karşılaştırılması durumunda Fransa’da asimilasyonist nitelikli ‘uygarlık’ söyleminin, Almanya’da ise çokkültürlü nitelikteki ‘kültür’ söyleminin ege-men olduğu görülür. Bu karşılaştırma çerçevesinde düşünüldüğünde, Fransız değerlerini peşinen kabul eden ve bu değerlere asimile olanların Fransız kamu hayatında bir varlık gösterebilecekleri sonucuna varılabilir. Öte yandan, Almanya’da ise farklı kültürlerin Alman kültüründen ayrık durdukları ve bu nedenle de bu ayrıklığın iki farklı şekil-

de tezahür edeceği düşünülebilir: muhafazakâr siyasal iktidarların varlığı durumunda kültürler arası farklılık, ırkçı, yabancı düşmanı ve dışlayıcı bir sonuç verebilir veya sosyal demokrat ve yeşil bir siyasal iktidarın varlığı durumunda çokkültürcü bir siyasetin uygulanmasına olanak sağlayabilir.

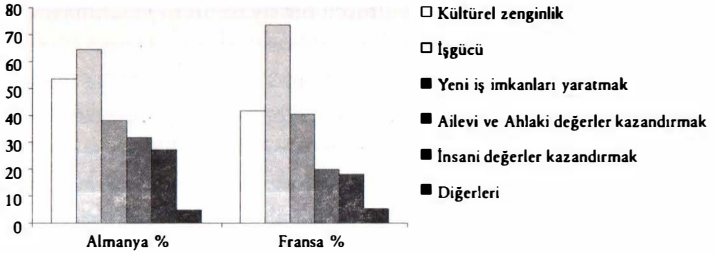
Aşağıdaki tablolar Euro-Türklerin Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin ne anlam ifade ettiği, Türklerin bu durumda AB toplumlarında ne tür olumlu etkiler yaratacağı ve kimlik açısından kendilerini nasıl tanımladıkları gibi konulardaki görüşlerini yansıtmaktadır. Görüleceği üzere, Avrupa Birliği üyeliğinin Türkiye'ye çok olumlu katkılar getireceğini düşünen Euro-Türkler, Türkiye'de yer yer gündeme gelen AB'ye üyeliğin ülkeyi böleceği ve bağımsızlığına son vereceği şeklindeki yarğuları büyük ölçüde paylaşmamaktadırlar (Grafik 5). Öte yandan bu insanların önemli bir kısmı, Türkiye'nin üyeliğinin AB'ye kültürel bir zenginlik kazandıracağına inanmaktadırlar (Grafik 6). Görüşme yapılan insanların çoğunluğu kendilerini ya Türkiyeli-Avrupalı, veya Avrupalı-Türkiyeli şeklinde tireli ve çoğul kimliklerle (*hyphenated and multiple identity*) tanımlamaktadırlar (Grafik 7). Kendilerini sadece Türkiyeli olarak tanımlayanların oranı yüzde 32 iken, kendilerini Türkiyeli-Avrupalı (yüzde 53) veya Avrupalı-Türkiyeli (yüzde 10) şeklinde tanımlayanların oranı ise yüzde 63 olarak saptanmıştır. Oysa, Hakan

GRAFİK 5
Türkiye'nin AB'ye Üyeliği Sizce Ne Anlam İfade Eder? (Çok Yanıtlı)

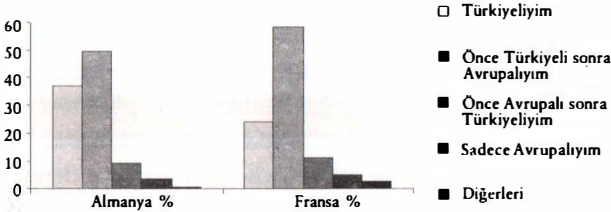
GRAFİK 6

**Üyelik Durumunda Türklerin AB Toplumuna
Ne Tür Olumlu Etkileri Olacağını Düşünüyorsunuz? (Çok Yanıtlı)**

GRAFİK 7

Aşağıdakilerden Hangi Tanımlama Size Daha Çok Uyuyor?

Yılmaz'ın 'Avrupa Şüpheliği' adlı araştırmasının sonuçlarının gösterdiği gibi, Türkiyeli Türkler kendilerini farklı yüzdelik dilimlerle tanımlamaktadırlar: Yüzde 54 Türkiyeli; yüzde 30.5 Türkiyeli-Avrupalı ve yüzde 5 Avrupalı-Türkiyeli.

Yukarıdaki tabloların çok açık bir şekilde altını çizdiği en önemli nokta, hiç şüphesiz, Euro-Türklerin kırk yılı aşkın göç deneyimlerinde Batı Avrupa ve Avrupa Birliği konusunda büyük ölçüde gerilimden uzak, uyumlu ve entegrasyona doğru giden bir sürecin öznel olduklarıdır. AB'yi çoğunlukla siyasal ve iktisadi bir proje olarak değerlendiren Euro-Türkler, içinde bulundukları ülkenin siyasetine, toplumsal yaşantısına ve kültürüne bir tehdit oluşturmaktan ziyade kendi renkleriyle sözkonusu ülkenin siyasal, toplumsal, iktisadi ve kül-

türel yaşantısına dahil olabilmek için mücadele vermişlerdir. Bu mücadeleyi verirken geliştirdikleri siyasal söylemler ister kültürel, ister dinsel veya etnik nitelikli olsun, her durumda kullanılan söylemin özünü, çoğunluk toplumu karşısında dezavantajlı durumdan kurtulabilmek için gerekli olan siyasal, sosyal, medeni ve kültürel hakları edinme gayesi oluşturmuştur.

SONUÇ: ANADOLU İSLÂM'I BİR TEHDİT DEĞİL...

İslâm, genel olarak Batı'da Avrupa yaşam tarzına bir tehdit olarak algılanmakta ve anlatılmaktadır. İslâmî köktendincilik, Batı'daki yabancı düşmanı, ırkçı ve şiddet eğilimli davranışların kaynağı olarak algılanmıştır. Fakat bunun tam tersi bir bakış açısı benimsendiğinde, dini değerlerin yeniden yükselişe geçmesinin işsizlik, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, dışlanma ve kimi zaman da asimilasyon gibi çeşitli sınırlamalar sonucu ortaya çıkan bir belirti (sempptom) olarak ele alınması da mümkün olacaktır. Bu gibi meydan okumalarla başa çıkabilmek için, kültür, kimlik, din, etnisite, gelenekler ve geçmişe ilişkin olarak üretilen söylemler, genel olarak azınlıklar ve özelde de göçmenler için çok önemli hale gelmiştir. Geçmişini yeniden kurgulamak ve kültür, etnisite ve dine yatırım yapmak, göçmen toplulukları için en azından ikili bir amaca hizmet ediyor gibidir. Bu tür bir eğilim, ilk olarak, var olan statükoyu eleştirmekten uzak bir şekilde günceli yakalamanın bir yolu olarak düşünülebilir. 'Şanlı' geçmiş, otantik kültür, etnisite ve din, burada, diasporik özne tarafından, dışlanma, yapısal dışlayıcılık, yoksulluk, ırkçılık ve kurumsal ayrımcılık tarafından şekillenen günümüzün yıkıcılığına karşı koymak için stratejik bir araç olarak kullanılmaktadır. İkinci olarak bu, bireye, diğerleri tarafından dayatılan kriterlerden bağımsız olma duygusunu vermeye yarar. Çünkü geçmiş, diasporik öznelere kendilerine ait olarak gördükleri şeydir. Aslında bu tür bir konumlanma, dışlanmış grupların yarattığı bir siyaset türüdür. Alisdair MacIntyre (1971)'a göre, iki türlü siyaset yapma biçimi vardır: *İçerdekilerin siyaseti* ve *dışlanmışların siyaseti*. İçerdekiler, genelde amaçlarına ulaşmak için meşru siyasi kurumlarla işbirliğine girer-

ken (parlamento, siyasi partiler, medya), dışlanmışlar, amaçlarına ulaşmak için kültür, etnisite, din ve gelenekleri kullanma eğilimi göstermektedirler.

Araştırmamızın sonuçları, Euro-Türkler arasında yaklaşık yüzde 8'lik bir kitlenin Türkiye'deki oranla paralel bir şekilde kendilerini oldukça dindar olarak tanımladıklarını göstermektedir. Bu oran, dini inançları tözselleştiren, seküler yaşam tarzından görece uzak bir kitleye işaret etmektedir. Süleymancılar, Nurcular ve Kaplancılar gibi bazı dini cemaatleri bu grup içinde değerlendirmek mümkündür.⁸ Diasporik dini cemaatler, Salman Rushdie'nin belirttiği gibi 'arı olma, saf olma' prensibine dayanırlar. "Ari olma düşüncesinin savunucuları," der Rushdie "başka kültürlerle karışmanın kendi kültürlerini zayıflatacağından korkarlar."⁹ Onlar, inanmayanlarla ya da onlarla aynı inançları paylaşmayan insanlarla iletişim kurmanın inanç sistemlerini zedeleyeceğini düşünürler. *Rufai* tarikatına mensup yetmiş yaşlarındaki Sünni bir Berlin-Türkü erkek, bize islami diasporik kimliğinin nasıl oluştuğuna dair ilginç ipuçları verir:

"Biz Müslümanlar sürekli olarak mümin (inanan) kardeşlerimizle birlikteyizdir. Müslüman demek Allah'a teslim olmak demektir. Fakat Allah'a teslim olmak, ona tam olarak inanmak anlamına gelmeyebilir. İslâm dininde üç grup insan vardır: Avam (sıradan halk), Has (inananlar) ve Hasın Hası (inançları en kuvvetli olanlar). Kuran bizlere Allah'a olan inancımızı güçlendirmek ve maddi dünya karşısında manevi açıdan güçlü olabilmek için inananlarla birlikte olmamızı öğütler. Bu nedenle, biz avamdan uzaklaşmaya çalışırız. Böylece gerçek inananlarla iletişim kurmanın yollarını ararız" (Görüşme, Mevlana Camii, Kreuzberg, 25 Ocak 1996).

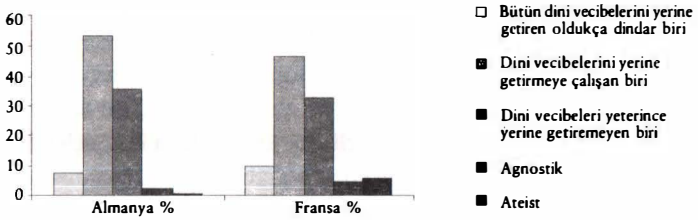
Yüzde 8'lik kitlenin dışında kalan Euro-Türkler ise, İslâm dini tözselleştirmeden yaşayan, dini yer yer sembolik bir düzeyde tecrübe eden, seküler ve laik bir yaşam tarzını benimseyen, farklı din ve kül-

8 Süleymancılar, Nurcular ve Kaplancılar hakkında daha geniş bilgi için bkz., W. Schiffauer (1997).

9 Salman Rushdie, "In Good Faith", *Independent on Sunday* (4 Şubat 1990).

türlerin biraradalığını mümkün bulan ve kendilerini Fransız-Müslüman-Türk veya Almanyalı-Müslüman-Türk şeklindeki tireli kimliklerle tanımlamakta sakınca görmeyen büyük bir kitleyi temsil etmektedirler (Grafik 8).

GRAFİK 8
Dini İnancınızın Düzeyini Nasıl İfade Edebilirsiniz?

Köktendinci akımların önemli bir tehdit olarak algılandığı günümüzde İslâm, Batı ülkelerinde oldukça homojen, tekil ve tehlikeli bir algılama sürecine maruz kalmaktadır. Gerek medyada gerek siyasal alanda ve gerekse akademide İslâm'ın çokkültürlülüğe karşı en önemli tehditlerden biri olduğu yargısı hakimdir. Bu egemen temsil ve yargı biçimlerinden Batı'daki Türkiye kökenli göçmenler de büyük ölçüde etkilenmektedirler. Ancak, bizim yaptığımız çalışmalarda İslâmî veya diğer dinsel, etnik ve geleneksel eğilimlerin birer semptom oldukları ve uzun zamandan bu yana sözkonusu ülkelerde göçmenlerin maruz kaldıkları yapısal dışlanma süreçleri karşısında ürettikleri, kültür-din-etnisite-kimlik kökenli siyasetin bir sonucu olarak ortaya çıktıkları saptamasını yapmak mümkündür. Çoğumuzun da bildiği üzere, bu durumda tek bir İslâm'dan bahsetmek yerine pek çok İslâm'dan bahsetmek daha doğru olacaktır. Kaldı ki, İslâm'ın Wahabi yorumu dışında kalan Anadolu İslâm'ı, Alevilik ve Sufi oluşumlar bu ifadenin en iyi örnekleridir.

Bizim çalışmamızda Strasbourg'da karşılaştığımız ve son on yıllık süreç içerisinde Milli Görüş çizgisinden ayrılarak kendilerine daha farklı bir yön çizen ve kendilerini *Cojepiennes* olarak adlandıran bir

gruptan söz etmeden geçemeyeceğim. Türkiye’de Refah çizgisi dışına çıkan ve Yenilikçiler olarak adlandırılan bugünkü AKP çizgisi ile benzerlikler taşıyan bu grubun üyeleri, kendilerini Fransalı-Müslüman-Türk olarak tanımlıyor; Batı toplumları ile birlikte onlara karşı bir tehdit oluşturmadan yaşamayı amaçlıyor; Fransız ve/veya Alman yurttaşlığının alınması gerektiğini savunuyor; meşru siyaset araçlarını kullanarak siyaset yapmayı hedefliyor; Strasbourg’daki Avrupa Parlamentosu ve Brüksel’deki komisyonda doğrudan siyasetin yapılması gerektiğini düşünüyor ve Türkiye’nin de bu yönde siyaset yapması için tavsiyede bulunuyorlar. *Cojeppienes* ayrıca bu yaklaşımlarıyla sürekli değişmekte olduğunu düşündükleri Avrupalılık kimliğine farklı bir renk getirebileceklerini ve çokkültürlü Avrupa’yı daha da güçlendirebileceklerini düşünmektedirler. İslâm’ın bu gibi modern yorumları, İslâm’ın batı değerlerine bir tehdit oluşturmadığını kanıtlamakta ve İslâm’ın daha çok kendini var olan sosyal ve politik sisteme eklemlenme kaygısı taşıdığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, hatırı sayılır bir İslâmî kitle, Avrupa Birliği’ne yönelik bir *güvenlik* tehdidi oluşturmamakta, büyük ölçüde *adalet* ve *eşitlik* peşinde katılım stratejileri geliştirmektedirler. Euro-Türklerin özellikle, bulundukları ülkelerin siyasal, kültürel ve iktisadi alanlarında giderek artan varlıkları, sözkonusu ülkelerin toplumsal yaşamlarına kendi kimlikleri, sesleri, renkleri, estetik anlayışları, öncelikleri ve sorunsallarıyla eklemlenme çabası içinde oldukları söylenebilir.

TEŞEKKÜRLER

Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için maddi kaynak sağlayan Açık Toplum Enstitüsü, Heinrich Böll Vakfı, İstanbul Bilgi Üniversitesi, T.C. Başbakanlık Tanıtım Fonu ve Avrupa Birliği İletişim Grubu’na teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca Türkiye Bilimler Akademisi’ne de katkılarından ötürü teşekkür ederim.

Almanya'ya İşçi Göçünün İhmal Edilen Boyutu: Birinci Nesil Türkiyeli İşçiler ve Yaşlılık Yoksulluğu

BAHAR ŞAHİN

1 1960'larda başlayan Türkiyelilerin Almanya'ya emek göçü, her iki tarafın da beklediğinin aksine geçici misafirlikler değil, kalıcı sorunlar yaratmıştır.¹ Göç çalışmaları literatürünü, ağırlıklı olarak birinci nesil misafir işçilerin (*Gastarbeiter*) ailelerini de yanlarına alarak Almanya'da yaşamaya devam etmesiyle ikinci ve üçüncü kuşaklara da aktarılan “kimlik” sorunu ile ilgili tartışmalar/çalışmalar oluşturur. Kimlik tartışmalarının ana eksenini ise, gelenlerin “misafirlik” süresini uzatarak kalıcılaşmaları nedeniyle, Alman toplumuna uyum sağlamaları (*integration*) gereği ve bu gerekliliğin şekillendirdiği beklentiden kaynaklı sorunlar oluşturmuştur. Etnik gettolarda kapalı cemaatler halinde yaşayan, eğitimsiz, vasıfsız göçmenler ve çocukları, uzun yıllar ne olduklarına, nereli olduklarına karar verilemeyen, amorf, ucube, arada kalmış (“Türkiye’de Almancı, Almanya’da yabancı”) kişiler olarak sorunsallaştırılarak resmedilmişlerdir. Göç çalışmalarındaki yeni yaklaşımlar, tartışmayı entegrasyon, asimilasyon, tek boyutlu aidiyet vb. kavramlardan arındırma, göçmenlerin biri ya da diğeri ol-

¹ Detaylı bilgi için bkz. Nermin Abadan-Unat (2002).

mak ve öyle yaşamak konusunda karar vermesi beklenen kişiler olarak algılanmaktan kurtarma çabasında içindedir. Hibridite, melezlik, üçüncü alan, brikolaj, uluslararası alan, sembolik aidiyet, diaspora, çok-kültürlülük (Hall, 1991; Appadurai, 1996; Kaya, 2001; Bhabha, 1994; Faist, 2002; Al-Ali & Köşer, 2002, Wahlbeck, 1999), gibi kavramlar üzerinden göçmenlik durumu ayrımcılığa maruz kalmaya mecbur, kısır, verimsiz bir pozisyon olarak değil, hem göçmenler hem de göç ettikleri toplumlar için zenginleştirici boyutları keşfedilmesi gereken bir durum olarak (yeniden) anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Günümüzde Almanya’da yaşayan Türkiye kökenli işçilerin (ve onların çocuklarının/torunlarının) – ya da genel olarak “yabancıların” sorunları ağırlıklı olarak, Almanya’nın kendisini bir göç ülkesi olarak kabul edip etmemesi ve sınırları tanımlanmış bir göç politikası oluşturamamış olması çerçevesinde, örneğin çifte vatandaşlık ya da çift dilli eğitim sisteminin geliştirilmesi gibi konular üzerinden tartışılmaktadır. Ancak, özellikle sosyal refah devletinin dönüşümü bağlamında, birinci nesil işçilerin daha rahat bir yaşam hedefiyle Almanya’ya gelişlerinden kırk yıl sonra içinde bulundukları sosyoekonomik durum hakkında yapılan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Bu makalede, daha iyi yaşam koşullarını hedefleyerek bir sosyal refah devletine göç eden birinci nesil Türkiyeli emek göçmenlerinin bugün yaşadıkları sorunları, kimlik-aidiyet bağlamından ziyade, göçmenlik-işçilik-yaşlılık bağlamında tartışmayı amaçlıyorum.

YOKSULLUK TANIMLARI VE AVRUPA’DA YOKSULLUK

Araştırma sonuçlarının değerlendirmesine geçmeden önce, yaşlılık ve yoksulluk kavramlarının araştırma çerçevesinde nasıl kullanıldığını açıklamak istiyorum. Çalışma hayatı bağlamında yaşlılığın tanımını yapmak zor değildir; yaşlı olarak tanımlanan kişilerin başlıca özellikleri bedensel güçlerinin azalışı ve buna bağlı olarak da algı, hız ve tepkilerinde yavaşlama meydana gelmesi olarak ifade edilebilir. Özellikle uzun yıllar ağır sanayiide çalışmış olan yaşlı işçilerin çalışma kapasitelerinin zamanla azalması beklenir. Yanı sıra, diğer sektörlerde çalışan-

larda daha seyrek görülebilecek bazı sağlık sorunlarının ortaya çıkması da sözkonusudur. Daha zor ve karmaşık olansa, yoksulluk kavramının genel geçer bir tanımı üzerinde uzlaşabilmektir.

Yoksulluğu tanımlamanın zorluğu, çok boyutluluğunda yatmaktadır. Yoksulluk, sadece kişilerin gelir düzeyini temel alarak, dört işlem yardımıyla ölçülebilir bir duruma işaret etmez. Tersine, yoksulluk eşitsizlik, marjinalleşme, ayrımcılık, dışlama, güçsüzlük, güvensizlik, değersizlik, gibi birçok toplumsal değişkenle birlikte düşünülmesi ve tartışılması gereken bir olgudur (de la Hoz, 2001). Her ne kadar yoksulluk son kertede “kaynak” ve “kaynakları kontrol etme gücü” ile ilgili ise de (Jones ve Novak, 1999: 24), kaynağı sadece ekonomik bir veri olarak ele almak yanılgısına düşülmemelidir. Jones’in önerdiği gibi, ekonomik ilişkileri toplumsal ve politik ilişkiler olarak değerlendirmek, sözkonusu olan insanlar arası ilişkiler olduğu için kaçınılmaz olarak güç, üstlük (*superiority*)/altlık (*inferiority*), güvenlik/güvensizlik ilişkilerini de barındırdıklarını akılda tutmak gerekir (a.g.e.).

Yoksulluk tanımı üzerine sürdürülen tartışmalarda yapılan ayırmalardan bir tanesi mutlak ve görece yoksulluk arasındaki farka işaret eder. Mutlak yoksulluk, gıda maddesi, giysi, barınma ve sağlık hizmeti alanlarındaki temel ihtiyaçları karşılayamama durumudur ve böylesi durumlarda sonuç genellikle açlık, soğuk ya da hastalık sonucu ölümdür. Görece yoksulluk durumunda ise, sözkonusu kişinin hayatta kalma şansı tehlikeye girmez. Ancak, yoksulluk, Kuphal’in (1994) de dikkat çektiği gibi, aslında her zaman “görece yoksulluktur”. Herhangi bir kişi ya da grubun normal bir yaşantı sürüp sürmediği, ancak içinde yaşadığı toplumun hayat standardına bağlı olarak değerlendirilebilir. Görece yoksulluk yaşayan birey, hayatta kalmak için bir dilim ekmeğe muhtaç değildir belki, fakat ortalamanın altında bir yaşam kalitesine ve alım gücüne sahiptir. Bu nedenle içinde yaşadığı toplumca gerçekleştirilmesi olağan sayılan faaliyetlerden mahrum kalır ve zamanla kendini toplumun dışına itilmiş bulur.

Hanesch vd. (1990) de benzer bir yaklaşımla yoksulluğu, toplumdaki sosyal eşitsizliğin en üst derecedeki yayılmışlığı olarak tanım-

lar. Yine burada da bireylerin ve hanelerin durumları, yaşanan ülkedeki ortalama yaşam standardına bağlı olarak değerlendirilmektedir. Birey ve /veya hanelerin yeterli ekonomik kaynaklarla donanmamışlığı ve başkalarının bakım ve desteğine ihtiyaç duyar durumda olmaları, yoksulluğun göstergeleri olarak kabul edilebilir.

Bir diğer ayırım da nesnel ve öznel yoksulluk arasında yapılmaktadır. Bu ayırım, reel geliri nesnel bir veri olarak kabul edip, kişi ya da hane gelirinin altında kalmaları durumunda yoksul olarak tanımlanacağı bir “sınır” belirler. Bu sınırdaki (veya yakınında seyreden) gelirin özelliği Veit-Wilson’a (1999) göre kişi ya da hanelerin ancak hayatta kalmasına yetiyor oluşudur. Uzun yıllar bu sınır, ulusal gelir ortalamasının yüzde 50’si olarak kabul edilmiştir. Ancak Avrupa Birliği 2001 yılından bu yana bu sınırı ulusal gelir ortalamasının yüzde 60 olarak belirleyerek, bunu “yoksulluk riski”nin bir göstergesi olarak kabul etmiştir (Gallie & Paugam, 2002: 10). Öznel yoksulluk ise, ilgili kişilerin, kendilerinin düzgün bir yaşam sürmesi için kesinlikle gerekli olduğunu düşündüklerinin altında net gelirlerinin olduğu durumlar için kullanılan bir kavramdır. İlkinde ulusal gelir dağılımının ve dolayısıyla ulusal düzeydeki eşitsizliklerin esas alınması söz konusuysa, ikincisinde kişinin kendi yaşam standardından duyduğu hoşnutsuzluk belirleyicidir. Bu nedenle, nesnel yoksulluk kriterine göre yoksulluk sınırının üzerinde görünen birinin, öznel kriterlere göre yoksul olarak tanımlanabilmesi mümkündür (a.g.e., 11).

Reel gelir ve tüketim alışkanlıkları yoksulluk hesaplanmasında kullanılan başlıca iki unsur olmakla beraber, hangisinin ifade gücünün daha güvenilir olduğu üzerinde de karara varılamamıştır. Bu bağlamda yürütülen bir diğer tartışma da, harcama ile tüketimin aynı şey olmadığına, dolayısıyla harcamanın her zaman yaşam kalitesine dair sağlıklı bilgi veremeyebileceğine dikkat çeker (Atkinson, vd., 2002). Sonuç olarak, her ne kadar rakamsal veriler, yoksulluk ölçümünü büyük ölçüde olanaklı kılsa da, yoksulluk olgusunun çok boyutluluğu ve karmaşıklığını, sadece reel gelir ya da harcamaların hesaplanmasıyla açığa çıkarmak mümkün değildir.

Yoksulluğun tanımını ve ölçümünü yapmanın zorluklarına rağmen, özellikle son 20 yıldır “yoksulluk” olgusu Avrupa ülkelerinde birçok araştırmaya konu olmuştur. 1980’lerdeki neoliberal politikalar sonucunda sosyal refah devletinin dönüşümü ve özellikle sanayi sektöründeki istihdam alanlarının daralması sonucunda artan uzun dönemli kitlesel işsizlikler özellikle 90’lara gelindiğinde Avrupa genelinde yoksulluğu siyaset ve ekonomi gündemin ayrılmaz bileşenlerinden biri haline getirdi. Yoksulluklarının nedeni olarak yoksulları suçlama eğilimi, Chris’e göre (1999), dünya var olduğundan bu yana rastlanan bir durumdur. Sosyal refah devletinin dönüşümünü Britanya örneğinde inceleyen Chris, 1980’lerden itibaren, yoksulları “sınıf altı” (*underclass*) olarak tanımlayan kavramın ortaya çıkışıyla kurbanı suçlayan yoksulluk ideolojisinin daha da güçlendirildiğini, gerek Britanya toplumunda, gerek diğer Avrupa ülkeleri toplumlarında yoksulluğu ortaya çıkaran yapısal değişimlerin tamamen göz ardı edildiğini söyler. Buna göre, Avrupa’daki yoksulluğun temel nedeni işsizliktir ve yoksullar genellikle genç ve orta yaşlı işsizlerden, çocuklu yalnız kadınlardan ve göçmenlerden oluşur. Ancak neoliberal yaklaşım, bu grupların geliştirdiği ahlaki özelliklerin, (özellikle devlet yardımlarına bağımlı bir yaşamsürdürmenin tercih edilmesinin) ekonomik büyümenin¹ dahi değiştiremeyeceği bir yoksulluk kültürünün oluşmasına yol açtığını savlayarak, yapısal unsurları değerlendirmekten kaçınmaktadır (*a.g.e.*, 3-5).

Son yıllarda Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı yoksulluk raporları, konuyu daha kapsamlı olarak ele almakta, özellikle AB’ye yeni üye olan Doğu ve Güney Avrupa ülkelerinde beliren yoksulluğa dikkat çekmektedir. Buralarda, özellikle tarım işçilerinin, yaşlıların, eğitimsiz gençlerin ve eski ağır sanayi işçilerinin yoksulluktan etkilendiği gözlemlenmektedir (Caritas, 2004: 44). 1990’lardan itibaren Almanya’da da yoksulluk araştırmalarının sayısı artmış,² bu araştırmaların yapılmasını, akademik çevrelerin yanı sıra, çeşitli sivil toplum kuruluş-

2 Örneğin yoksulluğun Berlin’deki görünümünü inceleyen etnografik bir çalışma için bkz. Knecht (1999) ve Almanya’da yoksulluk ve eşitsizlikle ilgili kapsamlı bir rapor için bkz. Hanesch vd. (2000).

ları, Alman Sendikalar Konfederasyonu ve büyük şehirlerdeki yerel yönetimler hem teşvik etmiş, hem de hazırlanışlarına bizzat katkıda bulunmuşlardır (Voges, 1998). Yoksulluk olgusu ve yoksullukla mücadele etmek için geliştirilecek stratejilerin neler olabileceği üzerinde giderek daha çok durulmasına karşın, bu tarz araştırmalarda genellikle eksik bırakılan nokta, Almanya'daki göçmen işçilerin durumu olmuştur. Oysa son yıllarda, özellikle yaşlı göçmen işçilerin de yoksulluk tehlikesiyle karşı karşıya olduğu gerçeği kişisel deneyimler, izlenimler yoluyla ortaya çıkmaktadır. Ne var ki, problemlerin araştırma verileriyle desteklenemiyor oluşu, yaşlı göçmen işçilerin yoksulluğunu görünmez kıldığı gibi, gerekli çözümlerin bulunup uygulanmasını da engellemektedir.

ALMANYA'DA BİRİNCİ NESİL GÖÇMEN İŞÇİ, YAŞLI VE YOKSUL OLMAK

Bu makaleye konu olan araştırmayı,³ Almanya genelinde yoksulluğun artışına dair ampirik verilerle beraber kaygıların da arttığı bir dönemde, 1999-2000 yılları arasında Almanya'nın en büyük işçi sendikası olan, 300.000 "yabancı" üyeye sahip IGMetall'in Kiel Yabancılar Komisyonu'nun (*Auslaenderausschuss*) inisiyatifi ile Schleswig Holstein eyaletinin başkenti Kiel'de gerçekleştirdim.⁴ Ağırlıklı olarak gemi inşa ve elektronik-sanayi üzerine kurulu bir ekonomisi olan Kiel, yaklaşık 230.000 kişilik nüfusu olan, küçük bir eyalet başkenti. Schleswig Holstein Almanya'daki "yabancı" nüfusunun yüzde 5.5'ine "ev sahipliği" yapıyor. Eyalette ortalama işsizlik oranı yüzde 9; bu rakam "yabancılar" için yüzde 22'ye, Türkiyeliler içinse yüzde 30'a çıkıyor.

3 Yaklaşık 1.5 yıl süren alan araştırması *Otto Brenner Vakfı* ve *Hans Böckler Vakfı* tarafınca finansal olarak desteklenmiştir.

4 Almanya'nın 1960'lardan itibaren işçi alımı anlaşmaları yoluyla, göçmen işçi istihdam etme süreci, 1956'da Kiel Üniversitesi'ne bağlı Dünya Ekonomi Enstitüsü'nün inisiyatifi ile başlatılmıştır denilebilir. Burada geliştirilen fikir doğrultusunda, Almanya'ya giden ilk Türkiyeliler, 1958 yılında, dönemin başbakanı Theodor Heuss tarafından davet edilen ve Köln'deki Ford fabrikasında çalışmaya başlayan genç meslek okulu mezunlarıdır. Bugün halen Heuss-Türkleri (*Heuss-Türken*) olarak anılırlar.

Kentin ekonomisi ve emek pazarı için iki önemli isim, HDW (*Howaldswerke Deutsche Werft*) ve MaK (*Maschinen aus Kiel*). HDW, özellikle denizaltı imal edilen, yaklaşık 150 yıllık tarihi olan bir tersane. Tersanenin bulunduğu yer, özellikle “yabancıların”, onların arasında da ağırlıklı Türkiyelilerin yoğun olarak yaşadığı *Gaarden* semti. MaK ise, 1948’te savaş sonrası dönemde European Recovery Program çerçevesinde kurulan, diesel motoru ve lokomotif üreten bir fabrika. MaK’nın bulunduğu *Friedrichsort*’ta da yoğun bir Türkiyeli emekçi nüfusu yaşıyor.

O dönemde, Almanya’da akademik çevrelerde olduğu kadar istihdam ve sosyal hizmet politikaları ile ilgili kurumların gündeminde de artan biçimde “yoksulluk” tartışmaları vardı. Araştırmanın amacı, Almanya genelindeki yoksulluk tartışmaları bağlamında düşünüldüğünde, (“yabancı”) göçmen işçiler arasında (göçmen işçi olmanın dezavantajlarının bir sonucu olarak) bir çeşit “yaşlılık yoksulluğu” (*Altersarmut*) bulunup bulunmadığının tespiti ve bu kişilerin özellikle istihdam/emeklilik durumlarının yarattığı farklılık bağlamında içinde bulundukları sosyoekonomik koşulların resmedilmesi idi. Bununla birlikte sosyal plan (*Sozialplan*), toplu iş sözleşmeleri ve emeklilik sigortası gibi alanlarda yeni düzenlemelere gidebilmek için sendikal çalışmaya katkı sağlayacak verilere ulaşılması amaçlanmıştı. Almanya genelinde olduğu gibi,⁵ Kiel’de de “yabancı” nüfusun büyük çoğunluğunu Türkiyeliler oluşturduğu için,⁶ alanındaki ilk denemelerden olan bu araştırmanın örneklemini Türkiyeliler’den oluşturulmuştu.

Bu çalışmada Türkiyeli işçiler arasında beliren yaşlılık yoksulluğu incelenirken hem reel gelir, hem de ona bağlı olarak şekillenen tüketim alışkanlıkları değerlendirilmiştir. Yoksulluk derecesinin ancak toplumsal düzeydeki karşılaştırmalar sonucunda belirlenebileceği dü-

5 Aralık 1998 verilerine göre Almanya’daki Türkiye kökenlilerin sayısı yaklaşık 2.5 milyondur. Almanya ile işçi alımı anlaşması imzalayan diğer ülke vatandaşlarının Almanyadaki nüfusları, aşağıda görüldüğü gibi, Türk nüfusunun oldukça altındadır: İtalyanlar: 612.000, Yunanlılar: 364.000, eski Yugoslavya kökenliler: 1.118.000, Faslılar: 82.748 ve Tunuslular: 24.549.

6 Kiel nüfusunun yüzde 30’unu “yabancılar” oluşturmaktadır. Bunların yüzde 80’i Türkiyelidir.

şüncesinden hareketle, kişilerin gelir düzeyi ve belli hizmetlere ulaşabilirlikleri incelenirken, 55 yaş üzeri olup, faal olarak çalışanların, işsizlerin ve emeklilerin yaşam koşullarındaki farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırma için kullanılan örneklem, IGMetall üyesi olan Türkiyeli ve 55 yaş üzeri işçilerden oluşturulmuştur.⁷ Emekli olan, emekli olmak üzere olan, çeşitli nedenlerle artık çalış(a)mayan ya da halen aktif çalışma hayatının içinde olan 55 yaş üstü kişilerle yapılan görüşmelerde, öncelikle bu kesim için var olmayan çeşitli istatistiki verilere (istihdam durumu, reel gelir, emeklilik sigortası primi ödeme süresi, vb.) ulaşılması amaçlanmıştır. Yaklaşık 1.5 yıla yayılan bir dönemde gerçekleştirilen araştırma boyunca zaman zaman evlerinde de kalarak sözkonusu kişilerin (ve ailelerinin) bazılarının gündelik hayatına doğrudan katılarak, çoğunlukla da gözlemleyerek, araştırma süresince çıplak sayılara yansıyanların yanı sıra, bu sayıların gündelik yaşamda ne ifade ettiğini doğrudan gözlemleyebildim. Kiel'in çocukluğunun geçtiği kent olması ve görüşme yaptığım birçok aileyi çocukluktan tanıyor olmam, şimdi yaşlanmış olan bu insanların yaşam biçimlerinde, sağlık koşullarında, tüketim alışkanlıklarında, yıllar içerisinde meydana gelen değişimi (ya da değişmeyenleri) gözlemlemek açısından oldukça anlamlıydı.

Örneklemi oluşturan 100 kişi arasında, yüksek yaş kategorilerinde yer alanların oranı oldukça düşüktür; 65 yaş ve üstü olanların oranı sadece yüzde 3'tür. Buna karşın 55-59 yaş kategorisinde yer alanların oranı yüzde 72'dir ve görüşülenlerin dörtte biri 60-64 yaş kategorisinde yer almaktadır. Tüm görüşülenlerin yaş ortalaması ise 58.02'dir. Örneklemin Almanya'da kalış süresi ortalaması 29.96 yıldır. Görüşülen kişilerin tümü en az 25 yıldır Almanya'da yaşamaktadır. yüzde 91'inin kalış süresi 25-34 yıl arasındadır. 35 yıldan daha faz-

7 Bu kriterlere uyan 163 kişiden, çeşitli nedenlerle ulaşılamaz durumda olanlar çıkarıldığında, görüşme yapma olanağı bulunan 129 kişiden 100'üyle yüzyüze görüşmeler gerçekleştirildi. Çalışılan sektörden kaynaklı olarak, görüşülen kişilerin 97'si erkek, 3'ü kadındı. Bu nedenle, araştırma sonuçları değerlendirilirken, toplumsal cinsiyet kriteri göz önünde bulundurulacak şekilde bir analize gidilmemiştir.

la Almanya'da bulunanların oranı yüzde 9'dur. Görüşülen kişilerin yüzde 90'ı yoksulluk, işsizlik ve daha iyi bir yaşam hedefi gibi nedenlerle Almanya'ya geldiklerini ve yine yüzde 92'si bundan sonra da Almanya'da yaşamaya devam etmek istediklerini ve Türkiye'ye kesin dönüş yapmalarının kesinlikle sözkonusu olmayacağını, belirtmişlerdir.

Örneklemedeki 64 kişi, yaşamlarını çocuklarıyla birlikte yaşadıkları evlerde sürdürmektedirler. Ortalama hane büyüklüğü 3,14 kişidir. Köln Alman Ekonomi Enstitüsü'nün verilerine göre ortalama hane büyüklüğü Akdeniz ülkeleri kökenli göçmenlerde 3,1'ken Alman hanelerinde ise bu rakam 2.5'e düşmektedir. Göçmenlerin çocuklarıyla aynı evde yaşamasının geleneksel olduğu kadar, salt ekonomik nedenleri de bulunmaktadır. Çocukların ailelerinin yanından ayrılıp başka bir evde yaşamayı arzuladığı durumlar olsa da, çoğunlukla gençlerin iş bulamaması ve ayrı bir eve çıkacak yeterli ekonomik güce erişememiş olması nedeniyle geleneksel Türk ailesi tipindeki hane oluşumları tercih edilmektedir. Böyle durumlarda çocuklar ebeveynlerinin yanında kira ödeme zorunluluğu olmadan yaşayabilmekte, ancak ellerinden geldiği oranda harcamalara katkıda bulunmaktadırlar. Özellikle hane reisinin işsiz ya da gelirinin düşük olduğu durumlarda bu tip bir birlikteliğin hem ebeveynlerin, hem çocukların tercih ettiği bir seçenek haline geldiği gözlenmiştir.

1980'lerden bu yana Almanya'da yaşayan "yabancılar" arasındaki işsizlik oranı genel olarak bir yükselme kaydetmiştir. Bu kesim için 1980'de yüzde 5 olan işsizlik oranı 1999'a gelindiğinde yüzde 19.2'ye çıkarak yaklaşık 4 kat artmıştır. Almanya düzeyindeki genel rakamlara bakıldığında "yabancılar" için geçerli rakamlarla aralarında belirgin bir fark olduğu göze çarpar (1980: yüzde 3.8; 1999: Yüzde 11.7). Bunun nedeni ağırlıklı olarak üretim endüstrisi alanında çalışan "yabancı" işçilerin 1990 yılından bu yana bu sektördeki daralma sonucu işten çıkarılmalardan başlıca etkilenen kesim olmasıdır. 1990 yılında bu endüstride çalışanların toplam sayısı 8.55 milyonken, 1998'de bu rakam 6.5 milyona inmiştir. Bu zaman zarfında bu durumdan etkilenerek işsiz kalan "yabancıların" sayısı 176.000'dir. Aslına

bakarsak, “yabancılar” arasındaki işsizlik oranı her zaman Almanlarınkinden fazla olmuştur. Hönekopp’un (bkz. bu derlemedeki makale) aktardığı en güncel oranlar, “yabancıların” işsizlik oranları içerisinde en yüksek oranın yüzde 24 ile Türkiyeliler’e ait olduğunu göstermektedir. Bugün çalışabilir yaştaki Türkiyelilerin en yaşlı kesiminin (yani 45-64 yaş arası kesimin) reel istihdamına bakıldığında, bu oranın yüzde 20 ile Almanların ancak yarısı kadar olduğu görülür.

Bu araştırma kapsamında görüşülen kişilerin de yukarıda tarif edilen duruma paralel olarak büyük oranda işsizlik sorunuyla karşı karşıya olduğu görülmüştür. 55-59 yaş kategorisinde yer alan kişilerin yalnızca yüzde 38.01’inin hâlâ düzenli bir işi vardır. Bu yaş kategorisinde işsiz olanların oranı yüzde 45.07 ile çalışanlarınkinden daha yüksektir; emeklilerin oranı ise yüzde 16.9’dur ve burada sözkonusu olan ağırlıklı olarak, iş görememe/çalışamama nedeniyle (*Erwerbsunfähigkeit/rente/Berufsunfähigkeit/rente*) erken emekliliktir. 60 yaş ve üstü kategorisine gelindiğinde hâlâ çalışanların sayısındaki azalma daha da dikkat çekicidir. Bu kategoride yer alanların sadece yüzde 6.9’u halen çalışmaktadır.

Görüşülen kişilerin reel gelir⁸ duruma bakıldığında, oldukça çarpıcı bir tablo ortaya çıkmaktadır: görüşülen kişiler arasında o dönemde halen aktif olarak çalışanların aylık ortalama geliri, 3.174 DM’dir. O dönemde çalışmayıp, işsizlik parası (*Arbeitslosengeld*) ya da işsizlik yardımı (*Arbeitslosenhilfe*) alan kişilerin bu ödemelerden elde ettikleri aylık ortalama gelir 1.633 DM, emeklilerin aylık ortalama geliri ise 1.443 DM’dir. Bu grupların aktif iş yaşamı sona ermeden önce aldıkları en son maaşlar ise, işsizlerde ortalama 3.015 DM ve emeklilerde ortalama 2.938 DM’dir. Rakamların açıkça gösterdiği gibi, çalışma yaşamı sona erdikten sonra, aylık gelirlerde yarı yarıya bir düşüş yaşanmıştır. Örneklemin ortalama çalışma süresi 27.68 yıldır ve zorunlu emeklilik primi ödemeleri dışında özel emeklilik/yaşlılık/bakım sigortasına sahip olanların sayısı sadece 4’tür.

⁸ Araştırmanın yapıldığı dönemde, Almanya’da henüz AB ortak para birimi Euro’ya tam geçiş yapılmayıp Alman Markı da yürürlükte olduğundan, buradaki rakamlar DM cinsinden verilmiştir.

Çalışabilir yaşta olan Türkiyeliler arasındaki işsizlik oranının bu denli yüksek olması, görüştüğüm kişilerce, iki temel nedene dayandırılmıştır: Sosyal planlar ve sağlık sorunları. Sosyal plan, çeşitli işyerlerinin küçültülmesi, kapatılması, birkaç işyerinin birleşmesi ya da yeni teknolojilerin devreye sokulması gibi durumlar sonucunda, firmaların çalışan sayısında azaltmaya gitmesi (*Personalabbau*) durumunda uygulanmaktadır. İşten çıkarılan personelin ilerleyen dönemde, azalan gelir nedeniyle zor duruma düşmesini engellemek için, işverenin tazminat ödeme yükümlülüğü vardır. Belirli bir sosyal planın uygulanması sürecinde, işçi ve işverenlerin anlaşması beklenmektedir; sendika da bu süreçte işçiler için danışmanlık ve onlar adına pazarlık görevlerini üstlenmektedir.

Ayrıca, Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve iki Almanya'nın birleşmesi ni izleyen dönemde işten çıkma/çıkarılma oranları ve nedenleri ile ilgili önemli farklılıklara rastlanmaktadır. Görüşülen kişilerin ifadesiyle, 1989-90 onlar için pek çok boyutuyla bir dönüm noktası olmuştur. Şöyle ki, görüşülen kişilerin yüzde 12.68'i 1990'dan önce, yüzde 87.32'si ise 1990 sonrasında işten çıkartılmıştır. 1990'a gelene kadar ki süre içinde değişik nedenler sonucu işsiz kalan 9 kişi varken, sadece 1997 ve 1998'de işsiz kalanların sayısı 29'dur. Bu iki dönemde işsiz kalanların sayısındaki farklar kadar, işsiz kalışlarının arkasında yatan nedenlerin farklılığı da dikkat çekicidir. 1990'dan önceki süreyle karşılaştırıldığında '90 sonrasındaki işten çıkışlarda sosyal planların oranının belirgin biçimde yükseldiği görülmektedir. 1990 öncesi işten çıkan 9 kişiden sadece biri sosyal planla işten ayrılırken, 1990 sonrasından itibaren işsiz kalan toplam 62 kişiden 35'i sosyal plan uygulamaları sonucunda işten ayrılmıştır. Bir diğer dikkat çekici nokta, şu an işsiz olanların yüzde 25.35'inin sağlık durumu uygun olmadığından çalışma hayatına son ver(il)miş olmasıdır. Bu da konuşulan kişilerin yaklaşık dörtte birinin önemli düzeyde sağlık sorunları olduğuna işaret eden bir veridir. Sadece 6 kişi yaş haddinden emekli olmak için yeterli koşulları doldurduğundan çalışma hayatına son vermiştir.

Bu sürecin, 1. nesil göçmenlerin yaşamına getirdiği en önemli değişiklik, birleşme sonrasında işsizliğin artması olmuştur. Görüşülen kişi-

lere göre, bunun nedeni birleşmeyi takip eden yıllarda özellikle doğu Avrupa kökenli işçilerin daha düşük ücretler karşılığı çalışması ya da eski Sovyetler'den gelen soydaşların (*Aussiedler*) Almanlarla sahip oldukları ortak köken nedeniyle işverenler tarafından tercih edilmeleridir. Almanya'nın ekonomik koşullarının o tarihten itibaren değiştiği ve hayatın giderek pahalılaştığı da dillendirilen değişikliklerdir. Örneklemin neredeyse yarısı, Doğu Almanların ve soydaşların gelmesiyle işverenin gözlerindeki değerlerinin düştüğünü, bunca yıllık deneyimlerine ve mesleki birikimlerine rağmen yüksek pozisyonlara getirilmediklerini, yıllar sonra yeniden "yabancı" muamelesi görmeye başladıklarını ifade etmiştir.

Gelir düzeyindeki radikal düşüşün, yaşam kalitesine, harcamalara ve tüketim alışkanlıklarına nasıl yansıdığına bakıldığında, 1. kuşak göçmen işçiler arasında yaşlılık yoksulluğunun oluşmaya başladığına dair önemli göstergelerle karşılaşılmalıdır. Araştırmanın yapıldığı dönemde çalışma hayatı sona ermiş olan 62 kişi, işten ayrılmaıyla başlayan dönem süresince harcamalarında ve tüketim alışkanlıklarında hem niteliksel hem niceliksel değişikliklerin meydana geldiğini belirtmişlerdir. Sadece 9 kişi harcama ve tüketim alışkanlıklarında önemli farklılıkların oluşmadığını, ilerleyen yaşlarına bağlı olarak ihtiyaçlarının da azaldığını, dolayısıyla bütçedeki açığı böylece dengeleyebildiklerini ifade etmişlerdir. Harcamalardaki değişiklikleri örneklemek gerekirse, örneğin et gibi bir temel tüketim maddesinin giderek daha az alındığı ya da hiç alınmadığı durumlarla karşılaşmıştır. Daha önce belirli aralıklarla büyük baş hayvanı "bütün olarak alıp", et ihtiyaçlarını toptan karşıladıklarını söyleyen kişiler, artık eti "kiloyla alabildiklerini" anlatmışlardır. Kılık kıyafetini, mobilyalarını, beyaz eşyasını yenileyemeyen, alışveriş için sezon sonundaki ucuzluk dönemlerini bekleyen ya da (gıda dışında) her türlü ihtiyacı için bit pazarındaki arzı değerlendirdiğini söyleyenlerin oranı yüzde 80'lere varmaktadır. 7 kişi mutlak şekilde çocuklarının bakımına muhtaç olduğunu belirtmiştir. 12 kişi ise işten çıkışları sırasında kendilerine ödenen tazminatın belirli bir kısmını aylık gelirlerine kattıklarını, bu biçimde bütçede bir rahatlama sağladıklarını belirtmişlerdir.

Bu verileri, görüşülen kişilerin açlık sınırında yaşadıkları, yani temel besin, kıyafet ve barınma ihtiyaçlarını karşılayamayacak derecede (*mutlak*) yoksul oldukları yönünde değerlendirmek elbette abartılı olacaktır. Ancak, verilen örnekler, aktif çalışma yaşamının sona ermesinden emekliliğe kadar giden süreç içerisinde bu kişilerin yaşam koşulları ve yaşam standartlarının olumsuz yönde bir değişime uğradığını göstermek açısından önemlidir. Görüşülen kişilerin yarı yarıya düşen, Veit-Wilson'un (1999) "ancak yaşamaya yeter" ve "içinde bulunan toplumda yoksunluk yaratır" diye tanımladığı asgari geliri, aşağıda sıralanan sabit harcamalar için kullanılmaktadır:

- Gıda maddeleri,
- Kira ve yan masraflar,
- Telefon, kablolu TV ve radyo masrafları
- Sigortalar, vergiler,
- Camii, dernek, sendika aidatları,
- Çocukların bakımı, okul masrafları
- Sağlık harcamaları, ilaç masrafları ve borç ödemeleri.

Hala aktif olarak çalışan kişilerin yüzde 41.38'i, bu sabit harcamalardan geriye kalan aylık gelirle, Alman standardında yaşayabildiklerini söylemişlerdir. Alman standardı ifadesi görüşülen kişilerin kendileri tarafından kullanılmıştır. Kesin bir tanımlama yapılmamış olmakla birlikte bu ifade ile anlatılmak istenen, temel ihtiyaçlar giderildikten sonra, bazı 'ekstralar' (zaman zaman dışarıda yemek yemek, seyahatlere çıkmak) için de para ayrılabilmesi durumudur. Artık çalışmayan (emekli olan ya da emeklilik öncesi süreci yaşayanlar) kişilerde bu standardı yakalayabildiğini söyleyenlerin oranı yüzde 7.04'e düşmektedir. Çalışanların yüzde 13.79'unun sabit gider dışında harcayacak parası kalmazken, çalışmayanlarda bu oran yüzde 30.99'a çıkmaktadır. Her iki grupta sabit giderlerden geriye kalan parayı yıllık izne gitmek için biriktirenlerin oranı yüzde 20'dir. Dolu bavullarla her yıl memlekete izne gidilen yılların geride kaldığını belirten bu kişiler, artık hem izne gitmeden önce, hem de izin sırasında harcamaların mümkün olduğu kadar kısıldığını ifade etmişlerdir. Çalışanların yüzde 20.68'i kendileri için

hiçbir şeyin lüks sayılmadığını, istedikleri her şeyi alabildiklerini, yapabildiklerini söylerlerken, bu oran çalışmayanlarda yüzde 5.6'ya kadar düşmüştür. Bunun yanı sıra, çalışmayanların yüzde 14'ü için yeni kıyafetler ve mobilyalar lüks tüketim kategorisine girerken, çalışanların hiçbirisi için bu tip harcamalar lüks sayılmıyordu.

“Yabancıların”, bunların arasında da yaşlı olanlarının yaşadıkları yerlerin ve özellikle oturdukları evlerin çoğunluk toplumundan farklı özellikleri olduğu literatürde sıkça tekrarlanır. Her şeyden önce sözkonusu evler genel olarak eksik ve kötü donanımlı, modernleştirilmemiş evlerdir. Misafir işçi olarak Almanya'ya gelen “yabancıların” yüzde 90'ı bugün hâlâ kiralık dairelerde oturmaktadır ve bu daireler de kentin ağırlıklı olarak “yabancı” nüfusunu barındıran bölgelerinde bulunurlar. Araştırma sonucunda ulaşılan veriler de literatürdeki genel yaklaşımları destekler niteliktedir. Buna göre, örneklemdeki 100 kişinin yalnızca yüzde 8'i ev sahibidir. 91 kişi halen kiralık dairelerde yaşamaktadır. 1 kişi çocuklarının evinde barındığını belirtmiştir. Görüşülen kişilerin yüzde 51'i Kiel'de yaşayan “yabancıların” en yoğun olduğu bölgede, aslında bir işçi semti olan *Gaarden*'de oturmaktadır. Bugün *Gaarden*, düşük kaliteli ve küçük (genelde 1+1 odalı) evleri ve ucuz kira olanaklarıyla, “yabancıların” yanı sıra, Alman toplumunun “tutunamayanlarını” yani üretim sürecine dahil olmayan, uzun süreli işsizlik çeken, yaşam biçimi ve alışkanlıklarıyla toplumun marjlarında yaşayan ve sosyal yardımlara bağlı olan Almanları da (evsizleri –*homeless*– de sokaklarında) barındıran bir semttir. Alkolizm, uyuşturucu bağımlılığı ve suçun, *Gaarden*'in gündelik hayatının bir parçası olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Alman Federal İstatistik Dairesi verilerine göre “yabancıların” oturduğu evlerde kişi başına düşen oturma alanı ortalama 23 m²'dir. Bu araştırmada elde edilen verilere göre alınan ortalama 19.98 m² ile genel ortalamanın altında kalmaktadır. Örneklemde yer alan kişilerin oturdukları evlerin ortalama büyüklüğü 62.74 m² iken, bu rakam Almanlar için 94,0 m²'ye çıkmaktadır.⁹

9 Karşılaştırmak için ayrıca bkz. Dietzel-Papakyriakou ve Olbermann (1998).

Şimdiye dek yapılmış birçok araştırmada “yabancı” işçilerin yaşadıkları Avrupa ülkelerinde sahip oldukları sağlık sorunları iki nedene dayandırılmıştır. Bunlar, bir yandan “yabancı” işçilerin yıllar süren ağır çalışma koşulları sonucunda hareket sistemi (iskelet) üzerinde meydana gelen bozulmalar, deformasyonlar, rahatsızlıklar; diğer yandan da psiko somatik kökenli nedenlerle dolaşım ve sinir sisteminde oluşan hasarlardır. Örneklemde yer alan kişilerin yüzde 72’sinin düzenli kontrol ve bakım gerektiren hastalığı mevcuttur. 35 kişinin dolaşım ve kalp rahatsızlıkları ve 20 kişinin ise hareket sistemi rahatsızlıkları bulunmaktadır. 60’tan fazla kişide bu rahatsızlıklar 10 yılı aşkın zamandır bulunmaktadır. Astım ve nefes darlığı gibi solunum yolları rahatsızlıkları ve romatizmal hastalıkları olanlar, çalışma hayatı esnasında aralarında asbestin de bulunduğu kimyasal maddelerle girdikleri temas sonucunda bu rahatsızlıkların oluştuğunu vurgulamışlardır. Duyma bozukluğu şikâyeti olan 6 kişiye göre de bu rahatsızlıklarının temelinde işyerindeki gürültülü çalışma ortamı yatmaktadır. Stress ve depresyonu bir sağlık sorunu olarak ifade edenlerin sayısı ise altıdır. Yaş ortalaması 58 olan örneklemi oluşturan birinci nesil göçmenler, bundan sonrası için plan yapmak ve planlarını gerçekleştirmek için çok yaşlı olduklarını belirtmiştir. Tek düşledikleri şey, acısız, rahat bir ölüm ya da ibadete ve çocuklarına bol bol zaman ayırabilecekleri, onların okul, evlilik gibi işlerini yoluna koyabilecekleri sağlıklı bir ömürdür. Yoksulluk tartışması bağlamında önemli olan bir veri, örneklemnin yüzde 46’lık kesiminin, bundan sonrası için planlarının yılın bir kısmını Türkiye’de geçirecek şekilde yaşamak olduğunu belirtmesidir. Bu kişiler için kesin dönüş yapmak sözkonusu değildir, her şeyden önce Almanya’daki sağlık koşulları Türkiye’dekinden çok daha iyi olduğu için, kesin dönüş yapmayı düşünmemektedirler. Bunun yanında kesin dönüş yaparak (zaten düşük olan) emeklilik maaşının kesintiye uğramasına yol açmak istememektedirler. Birçoğu, Türkiye’de kendilerine ait evleri ve kira ödeme zorunluluğu olmadan yaşama imkânları olsa da, Almanya’dan kesin olarak ayrılma kararını vermenin kolay olmadığını belirtmiş, dolayısıyla yılın bir kısmında Almanya’da, diğer kıs-

mında Türkiye’de yaşamayı (*pendeln*) en makul seçim olarak gördüklerini ifade etmişlerdir.

Yaşlı göçmen işçilerin büyük kısmı çalışmadığından, zamanlarını nasıl geçirdiklerinin de yoksulluk tartışması bağlamında incelenmesi gerekir. Görüşülen kişiler arasında en yaygın boş zaman aktivitesi, “bahçeye gitmek”tir. 43 kişi, günlerinin büyük kısmını oturdukları bölgelerin yakınında satın aldıkları ya da belirli bir süre için kiraladıkları bahçelerde geçirmektedir. Bahçe, bir anlamda kentte kalarak kentin uzaklaşmanın, arkadaşlarla “ayakçı kahvesi” (*Stehcafe*) dışında buluşmanın, onların tabiriyle “stres atmanın” ve “kendini işe yarar hissetmenin” merkezi haline gelmiş durumdadır. Bunun da ötesinde, bahçeler, 1. kuşak işçiler ve aileleri için, bir çeşit geçimlik (*subsistence*) tarım faaliyetine olanak sağlamaktadır. Bütün bahçelerde, çeşitli miktarlarda sebze ve meyve aile içi tüketime yönelik olarak yetiştirilmekte, bazı ailelerce bu ürünler, haftalık semt pazarlarında satılarak, ek gelir elde edilmektedir. Bu nedenle, bir boyutuyla, doğa ve memleket özleminin giderilmesine yönelik bir faaliyet olarak da görülebilecek olan “bahçe alışkanlığı”nın, yıllarca ağır sanayide çalışmış olan Almanya’daki Türkiyeli işçinin, yaşlılıkta bir nevi “küçük üretici” haline gelmesinin de bir göstergesi olarak değerlendirilmesi abartı bir değerlendirme olmayacaktır.

Hiçbir yere çıkmayarak, zamanını evde (TV izleyerek vb.) geçenlerin vurguladığı bir nokta, yoksulluk olgusunun izolasyon boyutunu ön plana çıkarmaktadır: “...Ben şimdi Gaarden’e insem, kahvede illa arkadaşlarla karşılaşırım. Kalkar, biri çay ısmarlar. E, bizde adet böyle, o ısmarlarsa, sen de ona ısmarlayacaksın. Neyime lazım, oturur, evimde içerim ben çayımı.” Azalan gelirler, şimdiye dek belirli kodlar, karşılıklı beklentilerin bilgisi/kabulu üzerinden işleyen arkadaşlık/ahbaplık ilişkilerini de dönüştürmektedir. Yoksullaşan birinci kuşak göçmenler, herkesin birbirini tanıdığı Gaarden’de, “mahçup” olacakları durumlarla karşılaşmaktansa, evlerinde oturmayı tercih edebilmektedirler. Görüştüğüm kişiler, aynı gerekçelerle, (80’lerin ortalarına kadar benim de tanıklık ettiğim) kalabalık sofraların, birkaç ailenin bir ara-

da ağırlandığı misafirliklerin belirgin biçimde azaldığını ve meşhur *ALDI Markt* torbalarının giderek küçüldüğünü belirttiler.

Yaşlılık yoksulluğu tehdidi altında yaşayan bu kişiler için aile ve çocuklar en önemli hayatta kalma ağını (*survival network*) oluşturmaktadır. Çocuklar hane içinde de, dışında da yaşasa, görüşülen kişilerin üçte ikisi için acil durumlarda başvurulacak ilk kişilerdir ve ihtiyaç duyulan şeyler çeşitli de olsa, dayanışma öncelikli olarak aile içerisinde gerçekleştirilmektedir. Parasal desteğe ihtiyaç duyduklarında ilk önce bankaya gidenlerin oranı sadece yüzde 7'de kalmaktadır.

SONUÇ YERİNE

Bugün Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin yaklaşık 200 bini, 55 yaş üzerindedir. 55-60 yaş arası Türkiyelilerin sayısı yaklaşık 106.000; 60-65 yaş arası olanların yaklaşık 60.000 ve 65 yaş üzeri olanların sayısı ise 37.000'dir. Birinci nesil Türkiyeli işçilerin halen çalışabilir yaşta olanlarının büyük bir kısmı, genel olarak ekonomideki dönüşüm ve sanayi sektöründeki istihdam olanaklarının azalışı nedeniyle devreye sokulan *Sozialplanlar* sonucunda işsiz kalmaktadır. Belirli bir tazminat karşılığında işten çıkarılan bu kişiler, emeklilik için gerekli olan süreleri dolana kadar, önce işsizlik parası (*Arbeitslosengeld*), sonra işsizlik yardımı (*Arbeitslosenhilfe*) alarak geçinmekte, gerekli yaş sınırını doldurunca emekli maaşı almaya başlamaktadırlar. Almanya'daki çalışma sürelerinin kısalığı, dolayısıyla kısa dönemli emeklilik primi ödemeleri nedeniyle, emekli maaşları hem bu kişilerin işten çıkmadan önceki kazançlarına göre, hem de Almanların ortalama emeklilik kazancına göre daha düşük düzeyde kalmaktadır. Düşen gelirlerin harcama ve tüketim alışkanlıklarına yansımaları, yaşlı göçmen işçilerin ekonomik durumunun iş çıkışları sonrasında gerilemeye maruz kaldığının göstergesidir.

Emekli olana kadar işsiz kalan sürelerde kendilerine yasal sunulan ek kazanç olanakları (*Hinzuwerdienstmöglichkeit*)¹⁰ Türkiyeli

10 Çalışabilir yaştaki nüfusun devlet yardımlarına bağlı olarak yaşamak yerine, istihdama yönlendirilmesi, sosyal refah devletinin geçirdiği dönüşüm çerçevesinde, *welfare*'dan *workfare*'e (Hanesch, 2001) geçişin özendirilmesi çerçevesinde anlaşılmalıdır.

yaşlı göçmen işçiler tarafından değerlendirilmemektedir. Bu olanakların değerlendirilmesini engelleyen birinci faktör, kişilerin sağlık koşullarıdır. Ayrıca, sunulan işlerin niteliğinden kaynaklanan engeller de sözkonusudur. Ek iş olanakları, ya yaşanan kentin dışındadır ve ek kazanç, kentin dışında çalışmanın zorluklarını karşılamayacak düzeyde düşüktür ya da “temizlik işi” olarak tanımlanan ofis temizliği gibi, Türkiyeli erkeklerin “bu yaştan sonra küçültücü” buldukları için değerlendirmedikleri işler sözkonusudur. “Zaten işimiz vardı, madem çalışacaktık, rahat işimizden niye çıkarıldık?” şeklinde ortaya konan tepkiden de görülebileceği gibi, bu kişiler, yaşanan süreci anlamlandırmakta da zorlanmaktadırlar. Birinci nesil Türkiyeli işçilerin çok büyük bir kısmı, aslında ihtiyaç duyduklarını söyleseler de, sosyal yardım (*Sozialhilfe*) almayı tercih etmemektedirler. Çünkü sosyal yardım alınması, Almanya’daki varlık nedenlerini çalışmak ve para kazanmak üzerinden anlamlandırmış bir neslin, kendisinin bugün gelinen noktadaki mağduriyetinin açık bir göstergesi olarak algılanmakta, gurur kırıcı bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bir yandan yoksulluğun resmen onaylanması anlamına gelen sosyal yardım alımının yarattığı utanç duygusu, diğer yandan bu duygu yenilse bile, bu yardımı alabilmek için gereken uzun ve yorucu formaliteler bu tip yardımların talep edilmesine yol açmaktadır. Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer önemli nokta, bu kişilerin sosyal yardım almayarak, kendilerini özellikle 90’larda yoğunlaşan mültecilerden ayırmak (*distinction*) istemesidir. Bu ayrımla, birinci nesil Türkiyeli işçiler, kendilerinin “Kürt ve solcularla bir tutulmasını” engellemek, Alman toplumu düzeyinde böyle bir özdeşleştirmenin yapılmasının önüne geçmek istemektedirler.¹¹

Sonuç olarak, daha iyi bir yaşam umuduyla ve geçici olarak Almanya’ya göçen 1. kuşak Türkiyelilerin, gelişlerinden otuz yıl sonra yoksulluk sınırlarında yaşadıkları görülmektedir. Bu durum düşük kaliteli bir yaşamın beraberinde özgüven kaybı, depresyon, kendine çe-

11 Elbette sosyal yardım aldığı halde (utandığı için) bunu belirtmekten kaçınmış olanların varlığını da hesaba katılmalıdır, ki bu yüzden ciddi buyurta yoksulluk yaşayanların kesin sayısına ulaşmak belki de hiç mümkün olmayacaktır.

kilme, toplumdan soyutlanma, kendini toplum için faydalı ve üretken görmeme gibi sıkıntı ve kaygıları da üretmektedir. Yaşlı, yoksul ve hasta Türkiyeliler, kendilerini evlerine, bahçelerine ya da kahvehanelere kapatarak, “zaman dolduruyor”. Henüz 50’lerinin ortalarını sürmekte olan insanların “Artık bizden geçti, ölümü bekliyoruz, ne yapalım,” şeklindeki tepkileri, çarpıcıdır. Bu bağlamda, Türkiyelilerin giderek daha çok, belirli aralıklarla dönüşümlü olarak Türkiye ve Almanya’da yaşamayı seçmeleri, sadece yaşlılıkta depreşen memleket özleminin bir göstergesi olarak anlaşılmamalı; diğer faktörlerin yanında, düşen gelirler ve değişen tüketim alışkanlıkları sonucunda daha iyi bir yaşam sürmenin alternatif yöntemi olarak görülmelidir. Aynı şekilde, göçmenler arasındaki yaşlılık yoksulluğu, kişisel başarısızlıklarının, zamanında kazandıklarını har vurup harman savurmuş olmalarının, Türkiye’de aileleri ve yakınları için yaptıkları yanlış yatırımların ya da tembelliklerinin değil, yoksulluğun Alman toplumunda yeniden yapısal bir problem haline geldiğinin göstergesi olarak anlaşılmalıdır. Birinci nesil göçmen işçiler ise bu duruma doğrudan maruz kalan gruplardan biri olarak değerlendirilmelidir. Göçmen işçiler, “yabancı” olmanın dezavantajlarını çalıştıkları sürece olduğu kadar, aktif çalışma yaşamından çekildikleri anda da belirgin biçimde görmektedirler. Almanya genelinde yaş arttıkça yoksulluk azalırken, yaşlı göçmenlerin tersine bir eğilimle yoksullaşması, Alman emek pazarı, sosyal sigorta ve emeklilik sistemlerinin işleyişinde aranmalı; Almanya’da yaşayan yaşlı göçmen işçilerin içinde bulunduğu yoksullaşma eğilimi, yoksulluk tartışmalarında kapsamlı bir alt başlık olarak yerini almalıdır. Bu tartışmalarda vurgulanması gereken, Leibfried vd. (1995)’nin belirttiği gibi, refah devletlerinde yaşanan görece yoksulluğun, insanlık onuruna gelişmekte olan ülkelerde yaşanan mutlak yoksulluktan daha az aykırı olmadığıdır.

Almanya'ya Göç: Düğün Video Filmleri, Aile Fotoğrafları ve Sanal Yakınlıklar

BARBARA WOLBERT

Berlin'de bir Türk çiftin düğünü sırasında meydana gelen bir olay beni Türk göçmenlerin görsel iletişimleri konusunda çalışmaya sevk etti: Gelin ve damat, bir tepsi içinde kendilerine sunulan yüzükleri birbirlerinin parmağına takmak için hazırlardı. Uzun masalar boyunca oturan konuklar, tüm dikkatlerini çifte yöneltmişlerdi. Tam bu noktada, partiye birden ara verildi. Törene devam etmek yerine, herkes sabırla beklemeye başladı. Bu sırada video kamera hâlâ salonun arka tarafındaki konukları kaydetmekle meşguldu. Kameranın bir tripodun üzerine yerleştirilerek evlenecek çifti ve onların yüzüklerini kaydetmeye devam etmesinden önce, tüm konukların tek tek çekilmesini içeren bu süreç tamamlanmak zorundaydı. Tören sahibi, evlenecek çift ve misafirler, sonunda video kayıtlarını izlemesi beklenenlerin farkında görünüyordular. Gerçekten de, düğün törenine gecikmeli ve sanal olarak katılacak konukları az çok bilinçli şekilde önemsiyorlar mıydı? Onların görsel iletişimi, göçmenlerin geldikleri ülkedeki aile üyeleri ve arkadaşlarıyla bağlantı halinde kalma çabalarının hangi parçasını oluşturuyordu? Medya bu bağlantıları ne ölçüde yansıtıyor, besliyor ya da şekillendiriyordu? Bu ve benzeri soruların yön verdiği araştırma-

ma, 1960'lar ve 1970'ler boyunca Alman şirketlerinde çalışan Türklerin görsel haberleşmeleriyle başladım. Türk göçmenlerin cemaat oluşumu formlarına dönüşecek olan ve bugün internet iletişiminin özellikleri olarak gözlemlediğimiz, ilk görsel iletişim pratiklerini inceledim. Türkiye'ye gönderilen aile fotoğraflarına baktım ve bu pratikleri, başlangıçtaki ilginin kaynağı olan yukarıdaki düğün videosu benzeri video kayıtlarıyla karşılaştırdım. Medya, göç ve yersiz/yurtsuzlaşma konusunda olmasaydı, araştırmamı yüz yüze iletişim konusunda bir çalışma olarak adlandıırırdım.

Küreselleşme bağlamında görsel medyanın ele alınacağı bu yazıda, göçmenlerin görsel iletişim pratiklerinin etkileri ve yeni yakınlıkların oluşumu üzerinde yoğunlaşarak, internet ve uydu yayıncılığından önce var olan bir medyaya bakacağım. Özel ve devlet radyo ve televizyonlarının izleyici/dinleyici kitlesini nasıl etkilediği ve izleyici/dinleyici kitlesinin tercihlerinin, sadakat biçimlendirmek, tüketici kararları ve siyasi tercihler konusundaki etkileri, medya ve göç çalışmalarının keşiştiği alandaki araştırmaların merkezinde yer alan konulardır (bkz. Aksoy ve Kevin, 2000; Becker, 2001; Çağlar, 2001; Çağlar, 2002; Göktürk, 2003; Karim, 1998; Kosnick, 2000). Bu çalışmalarda ön planda yer alan konu, imajların tüketimidir. Benim çalışmam, bir kültürel etkinlik olarak göçmenlerin imaj üretimlerini ele alıyor. Çalışmamı, İstanbul, İzmir, Samsun ve Berlin'de yaptığım alan araştırmasına ve kullandığım özel fotoğraflar ve video kayıtlarına dayanarak, Appadurai'nin "yerelliğin üretimi" (*the production of locality*) üzerine yaptığı çalışmada kullandığı "görsel yakınlıklar" kavramıyla ilişkilendiriyorum (Appadurai, 1990). Özel olarak Türk göçmenlerin mekâna dair görsel üretimini daha iyi anlamaya çalışıyorum. Görsel iletişimin özel pratiklerinde oluşmakta olan devletaşırı bir cemaatin izlerini sürerek, aile fotoğraflarının ve özel videoların belirli bir janrının analizi-nin epistemolojik temelini tartışıyorum. Böylelikle, göç, iletişim ve medya çalışmalarının keşiştikleri alandaki söylemlere katkıda bulunmayı amaçlıyorum.

BİR SINIRI RESMETMEK

Almanya'daki Türkler ve Türkiye'ye kesin dönüş yapmış göçmenler arasında yaptığım alan araştırması sırasında (Wolbert, 1991; 1995; 1992; 1996), albümler, fotoğraf stüdyosu zarfları ve aile fotoğraflarıyla doldurulmuş ayakkabı kutuları benim için boşaltıldı. Anlatılmasına vesile olduğum öykülerden farklı olarak, bu fotoğrafları talep etmemiş, fotoğrafların çekiminde herhangi bir rol oynamamıştım. Fotoğrafları etnografik anlamda benim için bu denli çekici kılan da buydu.

Türk emek göçünün Almanya'ya geliş hikâyesine baktığımda, aile fotoğraflarını bugün, onlarla ilk karşılaştığım ana kıyasla çok daha açıklayıcı buluyorum. Almanya'dan dönüş yapan Türkler bana fotoğraflarını gösterdiklerinde, aile fotoğrafları üzerine çalışan ve bu fotoğrafların mekânsal boyutlarını azlıkla irdeleyen sosyal bilimcilerin çoğunun yaptığı gibi, ben de, ağırlıklı olarak fotoğrafların zamana dair referansları üzerine yoğunlaştım ve onları, insanların geçmişlerine giden bir anahtar olarak algıladım – ta ki dikkatimi çeken diğer birkaç enstantaneye karşılaştıncaya kadar.

Yugoslavya'dan geçen Avrupa Otoyolu'nun, Almanya'da çalışan Türklerin yıllık izinlerini geçirmek üzere Türkiye'ye gelirken tercih ettikleri bir rota olduğu 1980'lerde onları yeniden gördüm. 1970'lerden bu yana Almanya'da yaşamış olan bir kadın, tab edildiklerinin hemen ertesinde fotoğraflar göstermişti. Aile Konya'da geçirdikleri yıllık izinlerinden henüz dönmüştü. Zarfın içinde sadece ailenin akrabalarıyla birlikte memleketlerinde çekilen fotoğrafları değil, aynı zamanda Türkiye'ye, her zamanki gibi, arabayla yaptıkları yolculukları sırasında çekilmiş ve neredeyse birbirinin aynı olan fotoğraflar da bulunuyordu. Tümünde arabanın ön camının sınırları bir çeşit çerçeve oluşturuyordu. Bazılarında, yaklaşık oval merkez koyu kahverengiydi. Her ne kadar tersten yansıtılmış da olsa, fotoğrafın neredeyse merkezinde yer alan “Tempo” yazısını fark ettim. “Tempo”, Almanya'da ünlü bir kâğıt mendil markasının adıdır. Gerçi kâğıt mendilin kendisi fotoğrafta yoktu, ama bir tanesinin ambalajı, arabanın kontrol panelinin üzerinde duruyordu. Fotoğrafın üst çeyreğinde, dikiz aynasında

asılı duran, nakışlı iki kuşu tutan bir şerit üzerindeki “Maşallah” yazısı göze çarpıyordu.

“Burası Avusturya”, diye yorum yaptı kadın. Sonraki fotoğraflar biraz farklıydı. Arabanın ön camının çerçevesi, tünekteki kuşlar ve Alman “Selpak” paketinin ters aksi tıpkı diğer fotoğraflarda olduğu gibi vurgulanmıştı. Ama bunlarda, fotoğrafın çevrelenmiş odağı çok daha aydınlıktı. “Bu Yugoslavya” dedi. Bu fotoğrafları, kocası arabayı kullanırken çekmişti. Arabanın dışı oldukça karanlık görünüyordu, zira yol Avusturya Alplerinin kayalarını kesiyordu. Güneye doğru indikçe, Zagreb ve Belgrad arasındaki ovalardan geçen yolun üzerindeki parlak güneş, sonraki fotoğrafları neredeyse bembeyaz yapmıştı.

Aile, Avusturya ve Yugoslavya’yı arabalarının içinde (enkapsüle) güven içinde geçecekti. Almanya ve Türkiye arasındaki ülkeler, kendilerine has bir özelliği olmayan bir alan oluşturuyor gibi görünüyordular. Edmund Leach’ın (1976:33-36) bir sınırın boyutsallığı düşüncesini ve sınır geçişlerinin süresini akılda tutarak, fotoğrafları bir sınırın resmi olarak görüyorum. “Avusturya” ve “Yugoslavya” Almanya’yı Türkiye’den ayıran genişletilmiş bu sınır bölgesinin eşanlamlılarıydılar. Aile, çalıştıkları ülkeyi, annelerini ve kardeşlerini ziyaret edebildikleri yerlerden ayrıran bu bölgeyi aşmaya alışkındı. Bu nedenle, Almanya’da yaşayan Türk işçilerin, Türkiye’ye her yıl yaptıkları yolculuk, üç ayrı ülkenin geçilmesini gerektirse de, onlara adeta bir uçuş gibi geliyordu.

GÖÇ VE YEREL BİLGİ

Özel fotoğraflar, yalnızca belli bir anın okunmasına değil, Türk göçmenlerin değişen sosyal mekânlarının keşfine de olanak tanıyor. Fotoğraflar bir çeşit “yerel bilgi” içeriyor. Arjun Appadurai’nin sözleriyle, bu “Endişe ve entropi, sosyal yıpranma/aşınma/tükenme ve değişim koşullarında, yerelliğin nasıl üretileceğine ve yeniden üretileceğine dair bir bilgidir...” (Appadurai, 1998: 181). Appadurai’nin kavramı kullanış biçimi, sadece insanların kendilerine miras kalan yerlerde yaşamalarını başarıyla sürdürmek için ihtiyaç duyduğu bir bilgi dağarcığına ve inançlara gönderme yapmıyor. Aynı zamanda, “yerel bilgi”yi bu ya-

kınlık'ı ilk elde yaratmak için gerekli bir beceri olarak gören dinamik bir anlayışı da içeriyor (a.g.e., 1998: 181).

Doğu'dan işçi istihdam edilmesini engelleyen Berlin Duvarı'nın inşasından sonra, Türkler, "misafir işçiler" olarak işe alındılar. Bu kavram, hem işverenler ve işçilerin, hem de Türk ve Alman devletlerinin üzerinde fikir birliğine vardıkları bir noktayı; işçilerin Almanya'daki ikâmetlerinin geçiciliğini, vurguluyordu. Türklerin göçü, asıl olarak işe alımların durdurulduğu 1973'te başladı. Yabancı işçi alımını durduran *Anwerbestopp*'un ardından ülkelerine dönen işçiler, yeniden bir Alman firmasında istihdam edilme şanslarını yitirdiler. Türkiye'de yeni bir başlangıç yapma riskini göze almak istemeyen göçmen işçiler ise, eşlerini ve çocuklarını da yanlarına alarak Almanya'da kalmayı tercih ettiler. Böylelikle, Almanya'daki Türk nüfusu 1974'te ilk kez ciddi demografik değişikliklere uğradı ve yine ilk kez bir milyonu aştı (bkz. Abadan-Unat 1976: 1-44 ve Herbert, 1990: 193-254). 1980'ler ve 1990'lar boyunca Almanya'nın Türk nüfusu, yüksek düzeyde toplumsal katmanlaşmaya uğrarken, ortalama gelir ve yapılan işler anlamında Alman toplumuna ekonomik olarak tamamen entegre oldu. Almanya ancak Helmut Kohl döneminin bitiminin ardından resmen bir göç ülkesi kabul edildi. Her ne kadar gerçekleşen rakamlar beklentilerin altında kalmış olsa da, Alman vatandaşlık yasalarında 2000 yılında yapılan değişiklikler Almanya'da yaşayan 2.1 milyon Türk'ün büyük bir kısmını Alman vatandaşlığına geçmek konusunda harekete geçirdi (Şen ve Goldberg, 1999; Çağlar, 2003). Alman vatandaşlık kuralı uzun süre Alman vatandaşı olmalarını engellemiş olsa da, Yasemin Soysal'ın da belirttiği gibi, Türkler, Almanya'da neredeyse tüm sosyal haklara sahip oldular. Gerçekte, Türkler sağlık, sosyal refah ve eğitim sistemlerinden faydalanmak konusunda, Alman vatandaşlarıyla neredeyse aynı düzeyde haklara sahiptiler (Soysal, 1994:118-162). Bu nedenle Türkler, Alman toplumunun ayrılmaz bir parçası oldular.

Levent Soysal'ın (1999, 2001) Berlin'deki gençlik kültürü üzerine yaptığı yayınlarında tanımladığı gibi, genç Türkler pek çok yolla kentlerdeki alanları genel gençlik kültürü mekânlarına dönüştürüyor-

lar. Bu çocuklar, kendilerini Avrupalı ya da sadece bulundukları yerin yerlisi olarak hisseden, Berlinli, Türk ya da Kürt, belki de Almanlar. Bu, 1960'lar ve 1970'lerdeki emek göçünün teşvik ettiği küreselleşme sürecinin geri döndürülemez bir sonucu olsa da, bu gelişmeleri bozmaya ya da basitçe bu gerçeği (*fait accompli*) inkâra yönelik siyasi girişimler bulunmaktadır. Başka ülkelerin vatandaşlarına üyelik hakları vermek, ulusal sınırlar kavramını alt üst eder. Bu eğilimlere rağmen, devlet “cemaat düşüncesi”, “toplumsal hayatın mülkleri” ve “hissetmenin yapısı”nı denetleme ve şekillendirme gücünden vazgeçmez (Appadurai, 1998: 189). Çifte vatandaşlıkla ilgili ikili müzakere, Ayşe Çağlar'ın (2003) tanımladığı gibi, böyle bir tartışmanın ya da çok boyutlu bir “mücadele”nin sonucu olarak görülebilir (Appadurai, 1998: 189).

Yakınlıklar artık verili olarak algılanmadığında ve yerelliğin nihai olarak yeniden üretilmesi gerektiğinde, görsel iletişim pratiklerine ne olur? Görsel pratiklerin dönüşümünü inceleyerek, daha yakın –hatta mikroskopik– bir bakışla “devletaşırı cemaatler” olarak tanımlayageldiğimiz birleşimlerin oluşumuna bakabileceğiz.

GÖÇMENLERİN AİLE FOTOĞRAFLARINA BAKMAK

Yukarıda bahsettiğim Türkiye yolculuğunda çekilen aile fotoğrafları, dikkatimi göçmen işçilerin zihin haritalarına yöneltti. Bu fotoğraflar, coğrafi alanları ve ülkeleri ya da benim yorumuma göre –bir sınırı– betimlerken, aşağıda tartışacağım imajlar doğrudan belirli bir yere ya da alana gönderme yapmıyor. Bu nedenle, görsel iletişimin özel pratiklerine vurgu yaparken, Türklerin “göçmenlik” koşullarında değişen yer algılarını tanımlayacağım (Chambers, 1994). Enstantaneler -belirli bir durumun görsel ifadeleri – sayesinde, emek göçü tarihine ve özelde de Türk göçmelerin yerellik üretimlerine bakabiliriz. Göçmen fotoğrafları üzerine yapılmış görsel antropolojik çalışmalar, büyük ölçüde içerik analizine dayanır ki, ben bu yaklaşımı epistemolojik olarak oldukça sınırlandırıcı buluyorum. Hatta bu, Richard Chalfen'in (1991) Japon-Amerikalı aile fotoğrafları koleksiyonları üzerine yaptığı kapsayıcı, zengin ve ilham verici araştırması için de geçerlidir. Chalfen, fotoğraf-

lardaki insanların nasıl Japon ya da nasıl Amerikalılar olduğunu ölçmek için, fotoğraflardaki evlerin döşemesini, masaların düzenini ve insanların kıyafetlerini ipucu olarak kullanıyor. Etnisiteyle ilgili yaptığı görsel analiz, göç bağlamında aracın kendisinin konuyla ilgisini tartışmıyor. Benzer biçimde, göçmen aile fotoğraflarının da içinde bulunduğu pek çok fotoğraftan faydalanarak açılan Almanya'daki Türklerle ilgili sergiler de sadece fotoğrafların içeriğine vurgu yapıyor (bkz. Vossen, 1976; Eryılmaz ve Jamin, 1998). Fotoğraflar, küratör ve katalog yazarları tarafından incelenecek olan nesneler yerine, kanıt olarak değerlendiriliyor. Bu, John Tagg'un sürekli olarak vurguladığı bir boyuttur: Fotoğraf, genellikle hatalı bir şekilde sadece referans verme özelliğiyle anlaşılır. Fotoğrafların özdeksellikleri gereği, belli mekânların ve zamanların nesnesi oldukları gerçeği ise yaygın bir biçimde anlaşılmasız olarak kalır. Oysa görüşmelerim sırasında dinlediğim ve her zaman geçmişe dönük olan öykülerden farklı olarak, fotoğraflar yalnızca ilk kuşak Türk göçmenlerin yaşamlarını göstermiyordu; bizzat fotoğrafların kendisi bu emek göçü deneyiminin bir ürünüydüler. John Tagg, fotoğrafik imajın bu özelliğini *"The Burden of Representation"* adlı çalışmasında daha radikal bir biçimde dile getirir: "Fotoğraflar asla tarihin "kanıt"ı değildir; tarihi olan onların kendisidir" (1988: 65).

Benim fotoğrafları okuma biçimim, örneğin film çalışmaları uzmanı Annette Kuhn (1995)'unki ya da karşılaştırmalı edebiyat uzmanı Marianne Hirsch (1997)'inki gibi aile fotoğraflarına söylemsel yaklaşımlardan esinlenmiş, hatta bu yaklaşımlarca doğrulanmıştır/onaylanmıştır. Onlar, otobiyografik yaklaşımlarında fotoğrafların araçsallığı ve özdekselliğini göz önünde bulundurarak, bir fotoğrafın önemini katman katman incelemektedirler. Nesnenin kendisinde fotoğraf çekiminin izini sürerek, fotoğrafın ardındaki öyküyü açığa çıkarırlar.

BİR YOKLUĞU TANIMLAMAK

Benim aile fotoğraflarını okuma biçimimi açıklamak ve anadildeki medya pratikleri ve yerellik arasındaki ilişkiyi tartışmak için kullanacağım bir başka örnek Coştum fotoğraf koleksiyonudur.

Almanya’da yaşayan Perihan Coştum’u Türkiye’deki evinde ziyaret ettiğimde, ailesinin ilk fotoğraflarına bakma imkânı buldum (bkz. **Tablo 1, Fotoğraflar 1-9**). Pek çok fotoğraf, Coştum ailesinin oğullarının çocukluk halini gösteriyordu. Fotoğraflardan birinde, her üç oğul da sünnet kıyafeti giymiş, anneleri ile birlikte poz vermişler (bkz. **Fotoğraf 1**). Başka birkaç fotoğrafta daha aynı kıyafetlerle, aynı perdenin önünde bir teyze ya da amcayla birlikte görünüyorlar. Ancak hiçbirinde babaları ile birlikte görünmüyorlar. Baba, o dönemde Berlin Parklar ve Dinlenme Yerleri Dairesi’nde çalışıyordu ve sünnet töreninin yapıldığı yaz işten izin alamamıştı. Kutuda, babaları İlyas’ın da fotoğrafları vardı; eve, karısına ve çocuklarına yolladığı, yalnız ya da bir arkadaşıyla çekilmiş, birbirine benzer pek çok fotoğraf vardı. Neredeyse tüm fotoğraflarda bir cadde ya da parkta ayakta dururken görünüyordu. Fotoğraflar, uzun bir dönem boyunca ve yılın değişik zamanlarında çekilmişti. Bazı fotoğraflarda bıyığının siyah, diğerlerinde gri olduğu görünüyor. Açık ki, süre içerisinde değişik makinalar da kullanılmış (bkz. **Tablo 1, Fotoğraflar 2-7**). Yine Almanya’da çekilmiş, ama bu kalıba uymayan bir tane fotoğraf var. Bu fotoğrafta, hem İlyas hem Perihan Coştum’u görüyoruz: İlyas ve Perihan birlikte Almanya’da (bkz. **Tablo 1, Fotoğraf 8**)! Perihan, kocasıyla kalmak üzere oğullarını 5 aylığına akrabalarına bırakmış – 10 yıllık ayrılıktan sonra ilk kez. Birkaç yıl sonra, oğlanların teker teker babalarının yanına gitmeleri tasarlanmış. İlk önce ortanca oğullarının gitmesi planlanmış. Alman göç yasaları değişince, 16 yaşını geçmiş olan ve küçük kardeşinden sonra gitmesi düşünülen en büyükle, oturma izni alamamış. Bu yüzden, iki küçük oğul babalarıyla birlikte otururken, Perihan büyük oğlu askere gidene kadar onunla beraber kalmış. Oğlan askerliği bitince evlenmiş; ben ziyaret ettiğimde, fotoğraf kutusuna bakmama izin verilen o aile apartmanında, karısı ve ilk çocuğuyla birlikte yaşıyordu. Haftalar sonra, Perihan Coştum’un Berlin’deki fotoğraflarını görme şansım oldu. Fotoğrafların yarıdan fazlası en büyük oğluna aitti. Bir tanesi, ailenin Berlin’deki dairesinde çekilmiş fotoğraflardan birinde duvarda asılı olarak görünüyor ve aileyi tamamlıyordu (bkz. **Tablo 1, Fotoğraf 9** ve **Tablo 5, Fotoğraf 20**).

Tablo 1. Fotoğraf 1-9.
Kaynak:
Coştum Aile Albümü.

John Berger, “*A Seventh Man. A Book of Images and Words about the Experience of Migrant Workers in Europe*” (1975) adlı kitabında, bir göçmen işçide gözlemlediği bir hareketi/jesti tanımlar; bu işçi, karısı veya çocuğunun olduğu bir fotoğrafı üçüncü bir şahsa gösterdikten sonra, “Göz atmadan onu derhal cebine geri koyar. Sanki cebinde ona bir ihtiyaç varmış gibi” (Berger ve Mohr 1975: 16). “Fotoğraf bir yokluğu tanımlar,” diye açıklıyor Berger. Tıpkı Coştum’ların en büyük oğlunun portreleri ve babanın Türkiye’ye yollanan fotoğraflarında olduğu gibi. Fotoğrafın bir gerçeği olan bu yokluk, Pierre Bourdieu’nun “Bütünlük Kültü”nden (*Cult of Unity*) bahsederken vurguladığı bütünleştirici etkinin tersidir (1990:13-72). Bir aile birleşmesi ya da iş arkadaşları veya arkadaş toplantıları, fotoğraf çekilerek vurgulanır ve kutlanırken, toplumsal birim ritüelleştirir, ona bir üslup kazandırılır ve birlik üretilir. Fotoğraf, aile üyelerini gerçek bir arada oluşun ötesinde, bir bütün olarak bir arada tutar (Bourdieu, 1990: 19-31). Fakat, Coştum ailesinin Berlin’deki evinde çekilen enstantanelerde, fotoğrafın kendisi birliğin sağlayıcısıdır. Bu fotoğraflarda aileyi tamamlayan, en büyük ağabeyin duvardaki fotoğrafıdır. Göç koşulunda, görsel medya, yeni bir görev olarak görsel aile birleşimini sağlıyor gibidir.

Kahvaltı masasının olduğu bu enstantaneden farklı olarak, 1974’te Berlin-Kreuzberg’deki *Photo Studio Mathesie*’de çekilen diğer bir portre, sanki bozulmuş bir mekân algısının imajı gibidir (“*Jetzt Lächeln*” 1997: 59; bkz. Tablo 2, Fotoğraf 10). Burada bir adam bir aile fotoğrafıyla birlikte görünüyor; aile fotoğrafında ikisi de kucaklarında birer çocukla oturan bir adam ve bir kadın ve onların arkasında da ayakta duran daha genç iki erkek var. Enine çekilmiş aile fotoğrafının arka fonunu oluşturan perdeye bakarak, bunun da bir stüdyoda çekildiğini söylemek mümkün. Poz veren, bu şekilde –büyük olasılıkla kendi ailesi olan– aileyle olan bağını gösteriyor. Ama, hem kendisi, hem de diğer fotoğraftaki aile grubu, yerinden edilmiş görünüyor. Ne poz verenin, ne de sevdiklerinin bir fiziksel mekânlarının olmaması, ironik, hatta trajik! Bu fotoğraf, *Mathesie Studio*’nun Kreuzberg Müzesinde sergilenen fotoğraf çalışmalarını gören bir izleyiciyi, fotoğrafı çektiren

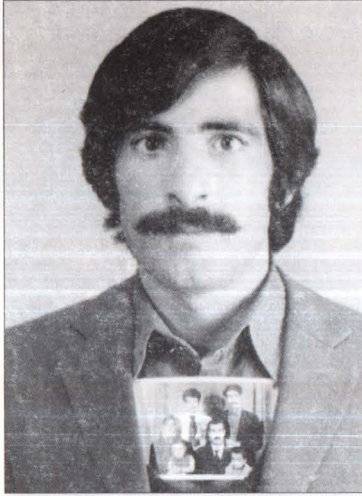
adamın ailesinin artık yaşamadığına dair spekülasyonlar yapmaya bile itebilir. Coştumların en büyük oğlunun Berlin'deki oturma odasında asılı duran portresi, kahvaltı yaparlarken çekilen fotoğrafta gösterildiği gibi, onu aileyle bütünleştirirken, tersi, yani bir aile fotoğrafının portreye dahil edilmesi, hem göçmeni, hem de sevdiklerini karşılıklı olarak yerlerinden ediyor.

İlyas Coştum'un Berlin'deki fotoğraflarına daha yakından bakarak şu sorular sorulabilir: Fotoğraf gerçekten belli bir mekâna mı atıfta bulunur? Yoksa sadece, stüdyolarda bir park alanı ya da ev içi görüntüsü veren bir fon olarak mı işlev görürler? Başka fotoğraf tipleriyle yapılacak bir kıyaslama öğretici olabilir: Eyfel kulesi ya da *Sacré Coeur* gibi Paris'in meşhur yerleri önünde çekilmiş tatil fotoğrafları ya da "*Photography, A Middle-brow Art*"ta basılan fotoğraflardan herhangi biri, kesinlikle belirli bir mekâna atıfta bulunur. Örneğin, "J.B." olarak değinilen bir adamın özel koleksiyondaki bu enstantane, (1990: 36) balayına gittikleri Paris'te çekilmiş. Aşağıdan çektiği bir fotoğrafta, J. B. karısını Montmartre'de, katedralin kubbesi önünde, bir direğin ardında resmediyor. Fotoğrafa sonradan çizilen bir ok, kadını tanıtmaya yardımcı oluyor, çünkü fotoğrafta o kadar küçük ki, teşhis edilmesi çok zor (Bourdieu, 1990, Tablo 4, 84-85; bkz. Tablo 2, Fotoğraf 11). Bize göre ok, fotoğrafın "tüm yolculukları sonlandıran yolculuk"tan bir anı olarak kabul edildiğini gösterir (Bourdieu, 1990: 181). Kutsanan mekân ya da kişiyle yerin kombinasyonu, turu ve çiftin birliğini kutlar. J.B.'nin karısından farklı olarak, mekân, Paris'e hiç gitmemiş bir izleyici tarafından bile rahatlıkla tanınabilir. Bu bağlamda anlamlı olan budur. Her ne kadar Berlin-Kreuzberg'de yaşayan birisi, fotoğrafların tam olarak hangi mekânda çekildiğini tanıyabilecek durumda olsa da, İlyas Coştum'un Berlin'deki fotoğrafları belirli mekânlara gönderme yapmıyor. Bu bağlamda akla, Amerika'ya giden göçmenlerin fotoğrafları gelebilir. Bir arabanın, evin ya da dükkânın önünde duran bir göçmen aile düşünün. Bu fotoğraflar, ya bir çeşit "benim başarılı Amerikan yaşam tarzı hikâyem" anlatımıdır ya da bir göçmenin gündelik hayatından bir kesit sunarlar. Bu, Chalfen'in "*The*

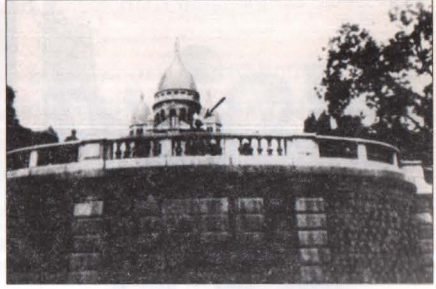
Photograph Collections of Two Japanese American Families” adlı kitabında yayınlanan, ailesinin sahibi olduğu Gallup, New Mexico’daki üç restorandan birinin önünde torunu Jerry Herrera ile poz veren Ya-ichi Miyamura’nın enstantanesine uyarlanabilir bir durumdur (1991: 58, Şekil 24; bkz. Tablo 4, Fotoğraf 12). Ancak, İlyas Coştum’un fotoğrafları onun Almanya’daki yaşamını göstermez. İlyas Coştum’un portreleri, görsel antropolog Heike Behrend’in topladığı, Kenya işle- rinden kıyıya göç eden göçmen işçilerin portrelerinde ağırlıklı görül- düğü gibi, belirli bir senaryoya da bağlı değildir (Wendl ve Behrend, 1998: 129; Behrend, 2000: 68-72, Şekil 162; bkz. Tablo 2, Fotoğraf 13). Bu Kenyalı işçiler sıklıkla, kendilerini zengin insanlar gibi göste- ren fotoğraf stüdyolarını doldurur; fantastik bir jet-set yaşam biçimini çağrıştıran, etkileyici dekorları olan parıltılı fonların önünde poz verir- ler: Güneş gözlükleri ve *cool* dış görünüşleriyle, üzerinde uçak ve ge- mi resimlerinin olduğu fonların önünde otururlar. Bu stüdyo fotoğraf- larından farklı olarak, İlyas’ın mütevazî fotoğrafları, onun Alman- ya’da para harcamasıyla ilgili bir hikâye anlatmaya niyetlenmiyor.

Daha da önemlisi, yıllar içerisinde çekilmiş bir dizi fotoğraftaki nötr beden dili, aslında herhangi bir hikâye anlatmak istemediğinin de göstergesidir. Hatta fotoğrafların bir tanesi, İlyas’ın daha sonraki, daha ziyade sıradan yaşamından bazı göstergeler sunarken, kendisi ve çevre- si arasında herhangi bir bağlantıya işaret etmiyor (bkz. Tablo 3, Fotoğ- raf 14). Mekânını kendisi için nasıl konforlu hale getirdiğini ya da mü- zikten nasıl keyif aldığını göstermiyor. Üzerinde bir ceket var. Dışarı çıkmak üzereymiş gibi görünüyor. Sanki bir arkadaşı, evden çıkmadan önce çabucak bir fotoğrafını çekmiş ve bir iç mekân enstantanesi için uygun giyinip giyinmediği de umrunda değilmiş gibi bakıyor. Ama fo- toğraf gerekli: okuma yazma bilmeyen karısına gönderilecek.

İlyas Coştum eve yolladığı ilk fotoğrafta, Berlin Kreuzberg ya- kınlarını bilen birinin tanıyabileceği bir kiliseyle çevrilmiş bir parkta poz veriyor (bkz. Tablo 3, Fotoğraf 15). Ancak verdiği pozda, kilise- ye, turistik bir mekânı ziyarete gelmiş biri için anı özelliği taşırmışça- sına göndermede bulunmuyor; yeni çevresini tanıtmak istermişçesine

Tablo 2, Fotoğraf 10: Atelier Mathesle 1974, Kreuzberg Müzesi Arşivi, Berlin.

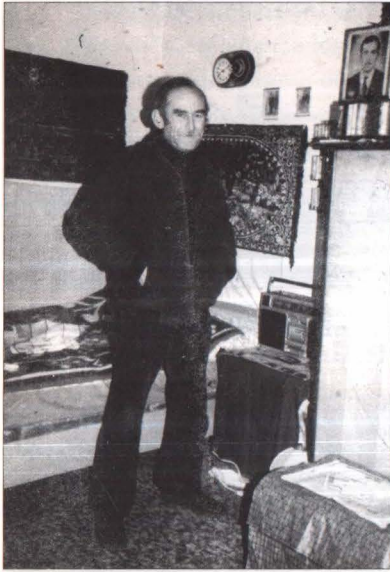
Tablo 2, Fotoğraf 11: J.B.'nin özel fotoğrafı, Les Éditions de Minuit özel izniyle.

Tablo 2, Fotoğraf 12: Chico Herrera Miyamura Allesinin fotoğrafı, Richard Chalfen'in özel izniyle.

Tablo 2, Fotoğraf 13: Omalla'nın Stüdyosu 1989, Helke Behrend Koleksiyonu.

Tablo 3, Fotoğraf 14.
Kaynak: Coştum Alle Albümü.

Tablo 3, Fotoğraf 15.
Kaynak: Coştum Alle Albümü

de poz vermiyor. Kilisenin fotoğrafta bulunuşu adeta tesadüf. Hatta fotoğrafı çeken kişi ya da İlyas Coştum'un kendisi, kilisenin varlığını fark etmemiş bile olabilir. Caddeden birkaç adım içeride, yeşilliğin üzerinde poz vermiş ve fotoğraf çekilmiş. Eve yolladığı bu ilk fotoğrafta, ufuk ile üst ve alt marjlar hizaya konulmamış. Ama bu orantısız fotoğraf bile, evde kendisinden bir yaşam belirtisi bekleyen karısına gönderilerek iletişimsel amacını yerine getiriyor. Yirmi yıldan fazla zaman önce, Samsun'da onu ilk tanıdığımda Perihan'ın gözyaşlarını hatırlıyorum. Geride kalan pek çok eş gibi o da, kocası Almanya'daki sıkıntılara katlanabilecek mi, diye endişe ediyordu.

Bir mektupta sadece gönderenin düşünceleri paylaşılabılır alıcıyla. Ama fotoğraf, tutulabilir, sergilenebilir ve ona sahip olunabilir. Özellikle de bir portre, gönderenin kendisi yerine geçer. Fotoğrafla ilgili sosyal çalışmalarda gözden kaçırılan nokta, fotoğrafın bu araçsal-

lık ve özdeksellik boyutudur, ki bu tarz fotoğrafları anlamamıza yardımcı olan da zaten bu boyuttur.

Fotoğrafı çekilen kişiyi yeni bir gruba ya da çevreye aitmişçesine konumlandırmayan fotoğraflar, gönderenin bir değişimin parçası olmadığının kanıtıdır. Hatta zamanla İlyas, kendisinin yönettiği mütevazı fotoğraf seanslarında bir nevi koparılmış/ayrılmış bir poz geliştirmişti. Gerçekten de İlyas Coştum'un tüm fotoğrafları gönderilenin dünyasına kolaylıkla dahil edilebilir ve böylelikle aile bütünlüğünü sürdürebilirdi. Bu nedenle de bir hikâye anlatmaları beklenmiyor. Bu imajların tek amacı, eksik olan aile bireyini temsil etmek. Burada, temsiliyetin en temel kavramlarından biriyle karşı karşıyayız, bu Régis Debray'ın sözleriyle, yok olanı var kılmak demektir: "*c'est rendre présent l'absent*" (aktaran Wendl, 1996: 170).

DEĞİŞEN MEKÂN ALGISINI NAKLETMEK

İlyas ve Perihan'ın Almanya'da yeniden bir araya gelişlerini gösteren fotoğraf, özellikle öğretici olan bir fotoğraflar serisinin parçasıdır. Bu 4 fotoğraflık seride ayrıca İlyas'ın yalnız olduğu iki fotoğraf ve erkek arkadaşlarından biriyle çektiği bir fotoğraf yer alır. Bu arkadaş muhtemelen çiftin fotoğrafını da çeken kişidir (bkz. Tablo 4, Fotoğraflar 16-19). İlyas, yalnız görüldüğü fotoğraflardan birinde bir dekorla, elinde bir buket çiçekle poz verir. Buketli bu portre, on yılı aşkın bir süre boyunca çekilmiş fotoğraflardaki alışıldık poz, tatlı ve sevgi dolu bir jestle tekrarlar. Aynı zamanda, eski yalnız adam pozuyla da dalga geçer. İlk kez burada İlyas'ın görsel üretiminde şakacı bir yan keşfediyoruz. Çiçeklerin kastedilen alıcısı elbette ki karısı, ancak o artık İlyas'ın görsel karşılığını yansıtmak üzere çektiği fotoğrafların işaret ettiği alıcı değil. Bu seri, İlyas'ın tamamen yalnız başına uzaklarda olduğu dönemin sonunu belirler. Ayrıca, İlyas'ın ailenin iki mekân arasında sürekli yer değiştiren tek üyesi olmasının da sona erdiğini bildirir. Perihan ve İlyas'ın Almanya'da yeniden birleştiklerini onaylamak için bir tek fotoğraf yeterli olmaz mıydı? İlyas'ın on yılı aşkın bir dönem boyunca çekilen fotoğrafları bir kural oluşturmuştu. Bu 4 fotoğraflık set bu kuralla oynuyor ve onu bozu-

Tablo 4, Fotoğraf 16.
Kaynak: Coştum Aile Albümü.

Tablo 4, Fotoğraf 17.
Kaynak: Coştum Aile Albümü.

Tablo 4, Fotoğraf 18.
Kaynak: Coştum Aile Albümü.

Tablo 4, Fotoğraf 19.
Kaynak: Coştum Aile Albümü.

yor. Fotoğraflarda pozun arkadaşlı ve arkadaşsız tekrar edilişi ve İlyas'ın buketli performansının çekimi, daha önceden ifade edilemeyecek bir hassasiyeti açığa çıkarır ve ilk kez, belirli bir aile fotoğrafı tipinin modasının geçmiş olduğu gerçeğini yansıtır.

Bu dört fotoğrafık seri, İlyas'ın işgücü göçü sonucunda ortaya çıkan fotoğrafik kabulü kastederek, şimdi ikisinin birlikte onun mekânında poz vermelerini mümkün kılan koşulların görsel onayı olarak işlev görmektedir. Gerçekten de İlyas'ın yeri, ilk kez bir sosyal mekâna dönüşmüştür (de Certeau, 1984: 117). Çiftin elele tutuşarak verdikleri poz, çok büyük olasılıkla Türkiye'de kalan oğullarına ithaf edilmiştir. Almanya'dan gönderilen bir fotoğraf, ilk kez, içinde olunabilecek başka bir mekânın varlığına dair bir mesaj içermektedir.

SANAL BİR YAKINLIK YARATMAK

Masadaki üç oğula bir kez daha bakalım (bkz. Tablo 5, Fotoğraf 20). Anne, masadaki iki oğul ve duvardaki üçüncü oğlun dışında, orada beşinci bir kişi daha var; Ahmed'in fotoğraf makinasını kullanan ve Ahmed'in bakışıyla dahil edilen, arkadaşı Mustafa. Yine burada da bir yerleşim söz konusu, Almanya'da bir aile yaşamı var!

Ahmet ve Mustafa bizi tesadüfen, görsel üretimin yeni bir dönemine götürür. Her ikisi de Türk düğün salonlarında kameraman olarak çalışmışlar. Burada da yine, "*cult of unity*"i –ritüel pratikler olarak görsel pratikler– gözlemliyoruz. Bourdieu'nun fotoğrafın sosyal kalitesi fikri de bu olayda kullanılabilir. 1980'lerde, araç erişilebilir hale gelir gelmez, düğün törenleri ve sünnet düğünlerinin zorunlu bir parçası haline geldi. Artık Türk fotoğraf stüdyoları, düğün salonlarıyla işbirliği halinde, video kaydı da içeren tam bir servis sunuyorlar. Kamera yerini almadan, ne yüzükler takılabiliyor, ne düğün pastası kesilebiliyor. Bir gelinin ya da sünnet düğününün video kayıtları 4-6 saat arası süren kutlamaların tamamını içeriyor. Steven Vertovec'in (1997: 290) Marie Gillespie'ye (1995: 87-95) atıfta bulunarak, Güney Asya'da çekilen dini video kayıtları ve bunların Berlin'deki dağıtımıyla ilgili olarak iddia ettiği gibi, bu tarz video kayıtlarının uzunluğu, ritüel

Tablo 5, Fotoğraf 20. Kaynak: Coştum Alle Albümü.

kalitelerinin esas unsurudur. Bunu Türk düğün ve sünnet düğünleri için de söyleyebiliriz. Bu tarz bir kaset akrabalar, arkadaşlar ve komşulara gösterileceği zaman, uzun sürecek bir video seansına hazırlanmaları gerekir. Bu, aracın –daha doğrusu bu özel video uygulamasının– gerçek olayın ayinselliğini nakletme biçimidir.

Almanya’daki kutlamadan sonra kaset akrabalara ve arkadaşlara yollanır. 90’ların ortasında böyle bir kasetin izini sürerek Türkiye’ye gittim. Aralarında Perihan Coştum’un en büyük oğlunun ailesiyle birlikte yaşadığı Samsun’daki ev de dahil, çeşitli evlerdeki video gösterimlerine katıldım. Akşamın sonunda, toplam 16 akraba bir araya gelmiş ve iki, üç ya da dört saati ekranın karşısında Perihan’ın yeğeninin, bir ay önce Berlin’de yapılan sünnet törenine katılarak geçirmişti. Tören, bir düğün salonunda verilen bir partiyle gerçekleştirilmişti ve aralarında Perihan ve İlyas, Ahmed, onun küçük kardeşi, onların eşleri ve töre-

ni özel bir dikkatle izleyen çocuklarının da bulunduğu 300'den fazla oturan konuk vardı. Çoğu zaman bir izleyici, oturduğu koltuktan fırlayıp, Berlin'deki parti davetlileri arasından birini –bir akraba, arkadaş ya da son dedikodulara konu olan meşhur biri– tanıyabiliyordu.

Tıpkı salondaki konuklar gibi, herkes dans pistindeki kişiler hakkında dedikodu yapıyor, kıyafetler ve saçlarla ilgili yorumlarda bulunuyor; kimin hangi grupta oturduğunu ya da bu konukların sünnet çocuğuna veya genç çiftte verdikleri hediyeleri merak ediyor ve bir şeyler atıştırıp içiyor, lavaboya gidiyor ya da yer değiştiriyorlardı. Gerçek konuklar ve evsahipleri gibi, izleyenler de bedenlerini ritme göre hareket ettiriyor, alkış tutuyor ya da şarkı söyleyerek sürekli çalan müziğe eşlik ediyorlardı. Bir film izlemekten –ya da *audio-visuel* bir anlatıyı pasif olarak takip etmekten– çok, ikinci mekândaki konuklar da partiye katılıyordu.

Bir karşılaştırma yapmak için İlyas Coştum'un fotoğraflarını düşünün. Büfedeki fotoğrafı, orada olmayan ama Türkiye'ye dönüşü beklenen babaya evin odasında bir yer verir. Hareketli görüntülerin dip akıntısıyla sesin oturma odasına dolması ise tersi bir etkiye yol açar. TV ekranının cazibesi akraba ve arkadaşları uzaktaki partiye çeker. Onlar da, gecikmeli olarak da olsa, Almanya'daki bir kutlamaya katılırlar. Böylece, kameraya dikkat kesilirken kendilerinin gecikmiş katılımını hesaplayan Almanya'daki sevdikleriyle, arkadaş ya da eş dostlarıyla yakınlaşırlar.

Sadece Coştum ailesinin fotoğraf kutusunda değil, başka koleksiyonlarda da rastladığım ilk dönemlerin yaşam belirtisi fotoğrafları, Almanya'daki emek göçünün geçici özelliğini yansıtır. Bunlar, göçmen işçinin Türkiye'deki evinde yeniden yerleşmesini görsel olarak mümkün kılıyordu. Beden merkezli ve çerçevesiz bu erken dönem fotoğrafları, gelecekte Türkiye'de gerçekleşecek aile birleşimini hayal ediyordu. Almanya'ya yapılan ilk aile ziyaretleri, yeni bakış açılarının önünü açtı. Bu noktada çekilen fotoğraflar, hem Almanya'da hem Türkiye'de aile yaşamının olabileceğini açığa çıkardı. Bu, sınır fotoğrafları olan “Avusturya” ve “Yugoslavya”nın çekildiği zamandır. Sonraki video

çekimleri, konuk listesinin görsel olarak genişletilmesini sağladı. *Audio-visual* olarak bu çekimler, aile ve arkadaşların önemli sosyal olaylarına ilgisi olan herkesin katılımını olanaklı kıldı. Bu görsel iletişim pratiği, Nina Glick Schiller'in kullandığı kavramla söyleyecek olursak, bir "*transmigrant*" cemaatin oluşumuna işaret eder (1995: 48). Yeni, ulusaşırı bir yerellik yaratılmıştır. Yaşam artık her iki ülkede, Almanya'da ve Türkiye'dedir. En iyi yansımasını çifte vatandaşlıkta bulan bu yer algısı, Türklerin çoğunluğunun yeğlediği bir şeydir. Artık bireylerin ev bağları, uçurumu derinleştiren belirleyici bağlantılar değildir. Sanal yakınlıklar oluşmaktadır.

Kentsel Türkiye'deki kameramanların işleriyle Alman kentlerinde yapılanlar arasında bir kıyaslama, daha çok şeyi açığa çıkarır. Türkiye'de kameramanlar tören salonunun içinde ve dışında çekim yaparlar ve gelin ya da sünnet çocuğu yerlerini alırken omuz kamerası kullanırlar. Aksine, Almanya'da kameramanlar sadece düğün salonlarının içinde çekim yaparlar. Almanya'daki çekimlerde dış çevre görüntüleri hiç olmayabilir. Tıpkı fotoğrafların yaptığı gibi, Alman toplumuna entegrasyonla ilgili herhangi bir işarete yer vermez. Aynı biçimde disentegrasyona dair de işaret içermez. Almanların Almanya'yla olan ilişkileri burada mevzu bahis değildir.

Benzer şekilde, düğün salonunun nötr zemini, ne tipik Alman'dır, ne de Türklüğü vurgular: Almanya'daki siyasi tartışmalara hâkim olan ikili referans çerçevelerinin ötesinde bir sanal yakınlık yaratır (bkz. Römhild, 2002). Bu yolla öyle bir yerellik üretilir ki, bu, kişinin ikâmet ettiği yeri kendi yeri haline dönüştürür ve bu ne tipik bir Alman, ne de tipik bir Türk yeri değildir. Bunun da ötesinde, Berlin'deki tören salonunda bulunan konukların hepsi Türk kökenli değildir ve kasetleri de sadece Türkiye'deki değil, herhangi bir yerde yaşayan tüm akrabalar izleyebilir.

Bir zamanlar, "bütünlük kültü"nü en üst noktasına ulaştığı yer fotoğraftı. Şimdi ise, bu video kayıtları üzerinden gerçekleşiyor. Bu tür imajların üretimi, özel bir dikkat ve büyük çabalar gerektirir. Apadurai'nin "mücadele"sinin bu boyutu, birlik için –ya da diğer bir

deyişle yerelliğin üretilmesi için– kaçınılmaz olan efor, imajlarda açıkça görülmektedir. Eğer, daha önce sözü edilen düğün töreni gibi olaylara dikkat eder; kutlamayı sürdürüp, birbirlerine yüzükleri takamayan gelinle damadın beden dilini okuyabilirsek, bir yerelliğin görsel üretimi için gösterilen çabayı ve sanal bir yakınlığın kuruluşunu görebiliriz.

TEŞEKKÜR

Coştum ailesine, beni misafir ettikleri, bana fotoğraf koleksiyonlarını gösterdikleri ve özel fotoğraflarını emanet ettikleri, benimle deneyimlerini ve hikâyelerini paylaşp, görsel üretim ve iletişimlerinin pek çok yönünü bana sabırla anlattıkları için çok müteşekkirim. Özellikle destekleri ve arkadaşlıkları için Perihan ve İlyas Coştum'a, tören videoları konusunda bir uzman olan ve beni düğün fotoğrafları ve videoları çalışmalarıyla tanıştıran Ahmet Coştum'a teşekkür borçluyum. Ayrıca elinizdeki metni Türkçeleştiren Bahar Şahin'e teşekkür ederim.

Türkiye-Almanya Arasında Ulusötesi Aile Göçü, Kuşaklarda Aidiyetlerin Dönüşümü ve “Çokmekânlı-Etnografya”

HALİL CAN

I don't think migration, the process of being uprooted, necessarily leads to rootlessness. What it can lead to is a kind of multiple rootings. It's not a traditional identity crisis of not knowing where you come from. The problem is that you come from too many places... It's not that there are pulls to many directions so much as too many voices speaking at the same time.”

Salman Rushdie¹

Göç olgusunun, insanların hareketliliğini ifade etmesine ve küreselleşme süreçleri ile birlikte ulusötesi alanların ve diasporaların oluşumlarını beraberinde getirmesine rağmen, göç konulu araştırmalar gerek Almanya’da gerekse Türkiye’de şimdiye kadar çoğunlukla tek mekâna odaklı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle, aktörlerin ulusötesi göç dinamiklerini yeni bir bakış açısı ile değerlendirmek fazlaca önem kazanmaktadır. Göç, kimlik ve kültür üzerine yürütülen araştırmalarda yeni teorik perspektiflerin geliştirilmesi açısından, metodik yaklaşımların paradigmatik bir değişimden geçmesi gerekmektedir. Bu makalede, doktora çalışmamın konusu olan “*Kimlik aidiyetlerinin ve biyografilerin göç süreci içerisinde kurgusu ve dönüşümü:*

1 Salman Rushdie’yle New York Times Book Review’de 13.11.1983 tarihinde yapılmış bir söyleşiden alıntı; Bräunlein, P. J. & A. Lauser, (1997) içinde: “... Göçün, diğer bir deyişle yerinden edilmenin, köksüzleşmek anlamına geldiğini düşünüyorum. Göç süreci, olsa olsa, çokköklülüğü beraberinde getirebilir. Nereden geldiğini bilmemek, sıradan bir kimlik krizine işaret etmez. Asıl mesele çok fazla sayıda yerden geliyor olmaktır... Bizleri çok sayıda mekâna çeken bir şey olmaktan ziyade, aynı anda konuşan birçok sesin varlığı gibi bir şeydir göç...”

Türkiye-Almanya göç geçmişli çokkuşaklı ailelerden örnekler” çerçevesinde, çokmekânlı etnografya (*multi-sited-ethnography*) alan araştırması metodunu kullanmak suretiyle birlikte çalıştığım Gün ailesinin göç deneyimlerini tanıtmaya çalışacağım.

Hasan Gün ve ailesini, yaptığım alan araştırması sırasında önceden tanıdığım oğulları Arif aracılığıyla 1993 yılı başlarında tanıdım. Amacım, araştırma konum itibarıyla Türkiye’den Almanya’ya göç etmiş üç kuşak göçmen işçi aileleri üzerinde katılımcı gözetim (Kaschuba, 1999), çokmekânlı etnografik (Marcus, 1995; Welz, 1998) ve biyografik söyleşi metodlarını (Rosenthal, 1995) kullanarak bir alan araştırması yapmaktı. Ampirik araştırmamda konuya gerekçeli kuram (*grounded theory*) (Glaser & Strauss, 1967; Strauss, 2004) doğrultusunda mikroperspektif açıdan özneye dayalı bir bakışla yaklaştım. Bu bağlamda aile fertlerini göç olgusunun odağı ve göçün aktif birer aktörü olarak kabul edip, onların bizzat farklı zamanlarda ve değişik mekânlarda, aile içi ve aile dışında, hem Almanya’da hem Türkiye’de güncel yaşamlarında ve sosyal ilişkilerinde izini sürdüm, gözlemledim ve anlattıklarına kulak verdim. Böylece ailenin “bitmeyen göç” odisesini (macerasını) kuşak ilişkileri ve bireylerin aidiyetlerinin dönüşümü ekseninde sorguladım ve anlamaya çalıştım. Ulusötesi alan araştırmamı örneklemek için aşağıda 2003 yazında Türkiye’nin çeşitli yerlerinde gerçekleştirdığım toplam dört haftalık bir araştırma gezisi kapsamında birkaç günlüğüne Doğu Anadolu’nun “Tovar” kasabasında evlerinde misafir kaldığım Gün ailesindeki ziyaretimi de konu edeceğim.

GENÇ BAKIş: TÜRKİYE’DEN ALMANYA’YA GÖÇ

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra dünyanın Soğuk Savaş’a girip iki süper güç arasında kutuplaştığı ve sömürge ülkelerinin birer birer bağımsızlığa kavuştuğu dönemi Ludger Pries uluslararası düzeyde göç akımlarının yön değiştirdiği yeni bir göç çağı olarak nitelerken (1998: 55-56), Nermin Abadan Unat bu dönemden uluslararası göçün dördüncü ve beşinci dalgası olarak bahseder (2002: 33-34). Daha önce çoğun-

lukla merkezden, yani sanayileşmiş sömürgeci ülkelerden sömürülen marjinal tarım ülkelerine göç edilirken, bu güzergâhlar tam tersine dönmüştür. Aynı dönemde Doğu-Batı Bloğu olarak kutuplaşan yeni dünya düzeninde Türkiye, 1952'de NATO üyeliğiyle tarafsızlıktan çıkıp, Batı Dünyası'nda kendini odaklamıştır (Çağlar, 2003: 184). Bu üyelik Türkiye'nin Batı'ya yönelme politikasının bir devamıdır ve aynı zamanda sonraki işçi göçlerinin zeminini hazırlamıştır. Türkiye o zamanlar henüz tarım ülkesidir ve yeterince genç, dinamik ve sağlıklı işgücüne sahiptir. O dönemin askeri yönetimi, ülkeyi modernleştirmek amacıyla ilk olarak 30 Ekim 1961 tarihinde batılı sanayi ülkelerinden Almanya ile işgücü anlaşması imzaladı (Jamin, 1998: 69-83). Bu sözleşme Türkiye'yi ve Türkiye insanını ekonomik, kültürel, sosyal ve politik açıdan nasıl etkileyecekti? Ancak yarım asırlık bir göç sürecinden sonra bu sorunun boyutlarını kavrayabilmekteyiz. Bu süre içerisindeki milyonlarca gidişli gelişli göçlerden sonra şu anda Essen'deki Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin verilerine göre Avrupa Birliği sınırları içerisinde, yaklaşık 3.5 milyon kadar Türkiye kökenli insan ikâmet etmektedir. Bunların yaklaşık 2.5 milyonu ise Almanya'dadır (Goldberg vd., 2001). Hasan Gün ve ailesi bu göç kervanına katılıp Almanya'ya göçmüş ailelerden birisidir.

GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE GÖÇ ARAŞTIRMALARI VE GÖÇMENLER ÜZERİNE İMAJLAR

Türkiye'den Almanya'ya göç süreci özellikle Alman araştırmacılar tarafından yeterince ve oldukça geniş kapsamlı biçimde araştırılmıştır. Türkiye'de ise göç konusu hem hükümetler düzeyinde hem de akademik alanda, kısmen ilgi odağı olabilmektedir. Ancak özellikle son yıllarda göç konusu ulusal ve uluslararası yönüyle Türkiye'de de bilim, medya ve hükümetin güttüğü politikada görülmemiş önem ve ilgi kazanmıştır.

Almanya'daki akademisyenlerin göçmenler üzerindeki büyük ilgisi her ne kadar olumlu yorumlansa da Almanya'da zamanında "Gastarbeiterforschung" veya "Ausländerforschung", yani "konuk işçi araştırması" veya "yabancılar araştırması" adı altında sürdürülen

bilimsel araştırmalarda, göçmenlere ekonomik, veya Alman toplumu-na entegrasyonu zor olan bir faktör gözüyle, yani bir nesneymiş gibi bakılmıştır. Göçmenleri ve ailelerini nesneleştiren ve toplumu “biz” olan Almanlara ve “ötekiler” olan yabancılara bölen bu tutum, Hartmut M. Giese (1984) gibi bilim adamları tarafından ilk olarak 80’li yılların ortalarında özeleştirel ve eleştirel biçimde sorgulanmaya başlanmıştır. Benzeri imajlar Türkiye’de 60’lı ve 70’li yıllarda ülke dışı göçmenler üzerine yapılan araştırmalarda da görölmektedir (Abadan-Unat ve Kemiksiz, 1986). Almanya’da ancak bundan 15-20 yıl önce göç araştırmaları yapan akademik çevrelerde o güne kadar hâkim olan imajlar, kavramlar, metodlar ve teorilerin sorgulanmaya başlanmasıyla araştırmacıların merceğinde göçmenler öznellik kazanmıştır. Buna rağmen Almanya’da göç üzerine söylemler –akademik düzeydekiler dahil– hâlâ Alman çoğunluk toplumu tarafından belirlenmektedir. Bu bakımdan Almanya’da ve Avrupa’da göçmen kökenli azınlık toplumuna ait olan ve sayısı günden güne çoğalan akademisyen ve araştırmacıların göç üzerinde sürdürölen söylemlere çok perspektiflilikleri ile dahil olmaları, bence göç temalarına farklı paradigmatik bakış açıları ve yeni çözüm önerileri getirecektir.

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA ZAMANLA MEKÂNIN ERİMESİ

Geçtiğimiz on yıllar boyunca bilim ve teknolojiye meydana gelen ve dünyayı “altüst eden” yenilikler, pazarın küreselleşmesi, kutuplaşmış dünya düzenin çözölməsi ve nihayet 11 Eylül olayları yeni bir çağın habercileriydi. Öyle bir çağ ki, şimdiye kadar mekân ile zaman hakkında ve insanların bu kapsamdaki hareketliliği üzerine düşünöleni temelden sorgulamakta ve yeniden tanımlamakta. Bu bağlamda çağımız “postmodern” olarak ve metaforik anlamda “küresel köy” (McLuhan, 1968) ve “bağından çözölmüş dünya” (Giddens, 2001) kavramlarıyla tasvir edilmektedir. Söz edilen dünyada bizler en modern iletişim ve ulaşım araçları sayesinde daha hızlı ve daha ucuza değişik gerçek veya sanal mekân ve zaman kürelerinden geçebilmekteyiz. Bununla birlikte yakınlık ve uzaklık gibi kavramlar, mekân ve zaman içinde

bireyin hareketliliğine göre kendine has bir öznellik ve bağıllık kazanmakta. İstesek de istemesek de bizler bu arada kurulmuş sınırları aşmaktayız. Örnek olarak ise ulus devletler ve kültürel kimlik modelleri arasındaki sınırlardan geçilmesi gösterilebilir ki bunlar sınır aşanlar tarafından pratik yaşamda yeniden kurgulanarak neticede içeriğini kaybeder veya yeni içerik kazanırlar. Öyle görünüyor ki sanki her şey – mallar, para, bilgi, yaşam biçimleri ve insanların kendileri – dünyanın dört bir yanına doğru harekete geçmişler. Ama neoliberalizmin ve küreselliğin görüntüsü insanı yanıltabiliyor. Küresel göç ve devingenlik, hem gerçek hem sanal yaşamda, halen ancak statükoya, paraya ve bilgiye sahip olanların ayrıcalığıdır.

KÜRESEL GÖÇ, “ÜÇÜNCÜ ALAN” VE “ÇOKMEKÂNLİ ETNOGRAFYA”

Küresel göç görünüşü kesinlikle yeni ve sadece sözümona “sınırsızlaşma” (*Entgrenzung*) veya “alansızlaşma” (*Enträumlichung*) olgularını içinde taşıyan küreselleşmenin bir sonucu değildir. Daha ziyade, insan zaten hep göçebe ve sınırları aşan biri olarak yeniden yollara düşmek için bir yerlere yerleşmiştir. Çağımızın göçebe insanının başlıca farkı, modern iletişim ve ulaşım araçları sayesinde yeni ve daha büyük mekân ve hız boyutlarında hareket edebilmesidir. Bu olguya, devingenlik ve göç araştırması açısından baktığımızda, acaba nasıl bir anlam kazanır? Etnolog Gisela Welz (1998: 177-194) kültür antropoloğu Arjun Appadurai’a dayanarak şu sonuca varmakta:

“Kültürler ve kültürel uygulama ile söylemleri yaratan insanlar 20. yüzyılın sonuna doğru ‘moving targets’, yani harekette olan hedeflerdir. Bundan dolayı bilim onlarla ilgili perspektifini hep yeniden ayarlamak zorundadır. Onlar yerlerinde durmuyorlar, kök saldıkları yerde kalmıyorlar. Kim onları anlamak istiyorsa, kendisi devingen olmak zorundadır.” (çeviri: H.C.)

İşin sihri, küreselleşme koşullarında bilimsel araştırma yapmak isteyen araştırmacıların “kendilerinin devingen olmasıdır”. Bu bilhas-

sa göç araştırmacıları için geçerlidir. Aslına bakılırsa devingenlik özellikle etnologlar için (ama diğer sosyal bilim dallarından gelen araştırmacılar için de) pek yeni bir şey sayılmaz. Bilindiği gibi onlar etnografik, nicel ve niteliksel alan araştırma metodları uygulayarak “denek”lere giderler. Buna rağmen araştırmalarında genelde coğrafi olarak sabit ve sınırlı kalırlar. Böylelikle de araştırmaları küreselleşme sürecinin getirdiği gerçeği gerektiğince yansıtamaz. Sadece yerelliğe ve toprağa bağlı kalmış göç ve cemaat araştırmaları bundan dolayı kesinlikle sorgulanmalıdır. Çünkü bu biçimde yapılan araştırmalar, üzerinde araştırma yapılan kişileri coğrafi olarak mekânlaştırmakla birlikte onları kültürüyle ve kimliğiyle de mekânlaştırmakta ve böylece nesneleştirmeye veya hapsetmeye çalışmaktadırlar. Mekân, kültür ve kimlik bileşiminde kurulmuş böyle bir düşüncenin ne kadar sorunlu bir hal alabileceğine Stuart Hall, Arjun Appadurai ve Homi K. Bhabha gibi kültür teorisyenleri değinmekte. Bu bağlamda Hall (1994) kültürel kimliğin hibridliği kavramını kullanıyor. Bhabha (1990) da hibridite kavramından yola çıkarak “üçüncü alan” kavramını ortaya atıyor.

Hall ve Bhabha ile aynı güzergâhta giden Appadurai’da bugünün dünyasındaki “kosmopolit eğilimlerden” ve onların arasındaki karmaşık ulusötesi bağlantılardan bahseder ve küresel kültürel süreçleri açıklayabilmek için yürütülen tartışmaya etnik manzara (*ethnoscape*) terimiyle girer. Bu bağlamda “etnik alanlar” kavramını “mekân, köy, cemaat ve yerlilik” kavramları yerine koymaya çalışır. Nitekim o da şimdiye kadar “alan, istikrar ve kültürün yeniden üretimi arasındaki sıkı bağlantı” hakkında var olan düşünceyi sorgular. Appadurai’ye göre mekânsızlaşma süreci içinde “gruplar uzun süre belli teritoryalara odaklanmış, belli mekânlara bağlı değiller” ve grup kimlikleri sosyal, mekân ve kültür oluşumunda değişmekte, yani dinamik ve homojen değiller. Bu sebeptendir ki mekânsızlaşmanın kültürel dinamiklerini, yani küresel düzeydeki kültürel süreçleri disiplinlerüstü araştırabilmek için, antropolojiye yeni etnografik izlenim ve tanım metodlarının geliştirilmesinde büyük görevler düşüyor (Appadurai, 1998).

Buna rağmen Welz (1998) etnik bilimlerde küreselleşme süreçleri üzerine sürdürülen tartışmanın teori geliştirme düzeyine indirgenmiş kalmasından yakınıyor. Onun kelimeleriyle söylersek "Appadurai, Hannerz veya Clifford gibi tanınmış söz sahibi kişiler kendi etnografik araştırmalarına dayandırdıkları hemen hemen hiçbir sonuç sunmaktalar. Somut izlenimlerini ise çoğunlukla –kendi tezlerini kabul ettirmek niyetinde olsalar da– sadece öznel renklendirilmiş anekdotlar biçiminde dile getirmekteler." Bunun içindir ki Welz (a.g.e.) geleceğin etnografik araştırması için şu talepte bulunuyor: "Sürekli devinim ve değişim süreçleri içinde bulunan yeni kültürlerin kavramsallaştırmaları somut ampirik araştırmalarda gözden geçirilmiş olmak zorundalar."

Bundan dolayıdır ki acilen cevaplanması gereken soru şudur: Eğer şimdiye kadar uygulanan duraksal ve yerel alan araştırması metodları artık sorgulanıyorsa, bundan sonra göç araştırmacıları küresel, ulusötesi ve kültürlerötesi süreçlere hangi ampirik metodlarla yaklaşacaklar? Sonuç itibarıyla yukarıda belirtildiği gibi yere, mekâna bağlı olmayan bir araştırma uygulamasına geçmek, yani araştırmacılar olarak düşünsel ve bedensel açıdan "sınırsızlaşarak" ve "mekânsızlaşarak" üzerine araştırma yapılan kişilerin yollarına düşmek gerekir. Appadurai'nın (1989) diliyle konuşursak, "moving targets" yani devingen hedeflere, gittikleri güzergâhlar ve durdukları duraklarda katılarak, katılımcı gözlemci ya da "yoldaş" olup araştırma yapmak gerekir. Kültür antropoloğu George M. Marcus (1995) böyle bir devingen alan araştırma metoduna "*multi-sited-ethnography*" (çokmekânli etnografya) diyor ve bilinen yerel alan araştırması "*single-sited-ethnography*" (tekme-kânli etnografya)'ya karşı alternatif olarak sunuyor. Bir yanlış anlamayı önlemek için burada belirtmek gerekir ki, gaye göç araştırmalarında, şimdiye kadar yaygın olan metodik uygulamayı reddetmek değildir. Daha ziyade maksat, küreselleşmenin ve küresel göçün gereksinimleri doğrultusunda var olan metodları geliştirmektir. Çünkü sadece yerel mekâna kısıtlı kalan göç ve devingenlik araştırmaları küreselleşen dünyada ulusötesi göç dinamiklerini yansıtmakta eksik kalırlar. Bilhassa göç araştırmalarında metodik yaklaşım olarak

“çokmekânli etnografya”nın ne kadar ilginç ve önemli olabileceğini aşağıda Gün ailesini örnek alarak göstermek istiyorum.

GÜN AİLESİNİN AİLE BİYOGRAFİSİ VE GÖÇ ÖYKÜSÜ

... ve Hasan Gün² başlıyor halen devam eden göç hikâyesini anlatmaya:

“Şimdi bizim durumumuz böyleydi. Biliyorsun memleket çocuğuyuz [...] Memlekette [...] 66'da deprem oldu. [...] Bu deprem dolaşısıyla Türkiye Devleti bize [...] Almanya'ya göndermek için öncelik tanıttı 1966 sıralarında (...). Ee, bekledik tabi, ta 67'ye girdik, 67'nin onuncu ayında Almanya'ya geldik. Almanya'ya geldiğimizde, ee, biliyorsunuz, dilden uzaktık, dil bilmiyorduk. Yalnız Almanlar yabancı insanları çok seviyorlardı, böyle bir yabancı işçi geldiğinde, hakketten çok severlerdi ve çok da önem veriyorlardı. [...] Şimdi ilk geldiğimizde o sıralarda gurbet zor gelirdi insana, hakketten bizim için çok zordu, çoluk çocuğumuzu bırakıp da Almanya'ya geldik. Biz, ee, bir kışın çalışalım dedik, niyetimiz öyleydi yani fikrimiz oydu. Kışın çalışalım, biraz para biriktirelim tekrar geri dönüp gidelim memlektimize, ya birkaç tane koyun alalım, ya birkaç tane inek alalım, o bakımdan idaremizi yapalım, yani o niyetle. Neyse o kışı da geçirdik yazın gideceğiz diye, yaz geliyordu bahar gideriz diye, bahar geliyordu kışa gidiyoruz. Netice işte kaldık bugüne kadar. 1966 senesinde deprem oldu, 1967'de işbaşı yaptık, bugün de maşallah 2003 yılına girmiş oldum, halen gidiyoruz (Hasan gülüyor) [...]” (Hasan Gün, 14.03.03, 47-71)

ALMANYA'YA YÖNELİK GÖÇÜN BAŞLAMASIYLA BİRLİKTE GELENEKSEL AİLENİN DAĞILMASI

Üç kuşaklı Gün ailesinin aile ve göç öykülerine bakılırsa aile aslen Doğu Anadolu'nun bir ilinde bulunan Tovar ilçesinin Yazlık köyünden gelmektedir. Almanya'ya işçi göçü ve aile birleştirmesinden sonra Batı Berlin'de doğan ailenin en küçük çocuğu Yılmaz ve toplam yedi torunları dışında, ailenin diğer dört çocuğu babaları Hasan'ın köyü Yazlık'ta doğmuşlar.

2 Yer ve kişi isimleri araştırılan aileleri anonim tutmak için yazar tarafından değiştirilmiştir.

Gün ailesinin anadili Zazaca'dır.³ Zazaca Türkiye'de konuşulan, İran ailesine ait olan bir Hint Avrupa dilidir ve 1950'li yıllara kadar, yani Türkiye'nin sanayileşmesi ile yurtiçi ve yurtdışı göçünün yaşanmasından önceki zamanda, sadece Yazlık ve Tovar'da değil, aynı zamanda Doğu Anadolu'nun Tunceli (eski ismiyle Dersim) ve etrafındaki özellikle kırsal kesimde yaşayan halkın konuştuğu başlıca dil olmuştur (Bingöl ve Elazığ kökenli Alevi Zazalar kendilerine Zaza ve konuştukları dile de Zazaca derler. Tunceli ve Erzincan'da ise Alevi Zazalar kendilerine "Kirmanc" veya "Kurmanc", konuştukları dile ise "Kirmanc-ki" derler. Öbür taraftan Sünni Kürtler de kendilerini "Kirmanc" veya "Kurmanc" olarak tanımlarlar, (Alevi) Zazalar tarafından ise "Kur" olarak tanımlanırlar. Siverekli Zazalar kendilerine ve konuştukları dile ise "Dimili" veya "Dimli" derler. Sünni Zazalara gelince onlara "Kirdas" denir). Türkiye'de resmi olarak 1992'ye kadar kabul görmeyen Zazaca dili göçle birlikte kentlerde ve ülke dışında da konuşulmaya başlanılmıştır. TRT, 2004 yılında Türkiye'de bir ilk gerçekleştirerek, haberleri Zazaca yayınlamış olsa da, diğer devlet (özellikle eğitim) kurumlarında (ne Türkiye, ne de Almanya'da) bu dil resmi olarak kullanılmamaktadır. Paralel olarak Avrupa diasporasında Zazaca konuşan entelektüellerin 80'li yıllarda başlattığı kimlik tartışmasıyla birlikte Zazaca sadece konuşulan bir dil olmaktan çıkıp yazılan bir dil olmaya başlamıştır (Kehl-Bodogri, 1998; Selcan, 1998: 104-116). Buna rağmen etnik kültürel gruplar üzerine yürütülen tartışmalarda Zazalar hem Türkiye'de hem diasporada görünmez ve marjinal kalmıştır. Marjinalleştiren bu gibi kültürel politik uygulamalar ve diskurlar toplumun mikro düzeyinde Zaza kökenli Gün ailesini örnek alırsak, egemen Türk ve Alman kültürü tarafından dil ve kültürü bakımından marjinalleştirilerek ve asimile edilerek erozyona ve tahribata uğramıştır. Gün ailesinin (göç) biyografisi örneğinde göreceğimiz gibi kuşaktan kuşağa kültürel bir travma olarak izini sürebileceğimiz bu tahribat, kuşaklararası sosyal iletişimde kültür taşıyıcı özelliğine sahip olan Zazaca'nın zamanla

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Selcan, (1998), Kehl-Bodogri (2000: 143-156).

yok olmasıyla, sonraki kuşakların biyografilerinde, kültürleri ve geçmişleri ile ilgili bilgi boşluğunun oluşmasına ve böylece kuşaklararası diyaloglarda yabancılaşmaya neden olabilmektedir.

Hasan Gün'ün Almanya'ya göçü, çocuklarının Türkiye'de olsun Almanya'da olsun egemen Türk-Sünni veya Alman-Hristiyan kültürünü temsil eden iki toplumun eğitim kurumlarına çocuklarını emanet etmesi dil kanalıyla sürdürülen kuşaklarüstü aile içi iletişimin sürece içerisinde devinimi ve yapılanmasını şöyle dile getiriyor:

"Ben yengeyle nasıl hesap gelirse [...] hem Türkçe, hem Zazaca (H: Karıştırıyorsunuz da?). Vallah icab ederse Türkçe konuşuyor, icab etmezse mesela şöyle bir misafir filan gelirse beraber oturursa tabii ki, heb Türkçe konuşur ama, ee, bizim köylü bizim akrabamız, tanıdığımız geldilerse onlar da Zazaca konuşurlar. Biz Zazaca konuşuruz, yani ekseri çoğu Zazaca konuşuruz. (H: Hm, siz korumuşsunuz ana dilinizi gine). Tabi! [...] Yo, biz anadilimizi bırakacak değiliz, fakat, niye unutalım, diğer dilde konuşsak, Almanca mesela, çocuklar Almanca konuşuyorlar. Mesela benim torunlarım Zazaca bilmiyorlar, Türkçe de pek iyi bilmiyorlar, mecburuz Almanca konuşuruz kendileriyle. Anladığımız kadarıyla anlarız, anlamadığımız, onlarla Türkçe konuşuruz. [...].

H: Ama senin çocukların da Zazaca biliyorlar, değil mi?

Hs: Şimdi Arif biliyor, Damla'da biliyor, fakat Gül ile Nur anlıyor ama konuşamıyorlar [...]." (Hasan Gün: 14.03.03/1353-1373).

Hasan Gün kuşağı açısından bakılırsa Gün ailesi inanç bakımından Anadolu Alevilerinin senkretizm ve heterodoks anlayışına sahip olan topluluğuna aittir (Tan, 1999: 69-70; Kehl, 1988). Anadolu Alevileri, tahminlere göre Türkiye'deki nüfusun dörtte birini oluştururlar (Vorhoff, 1998: 11). Avrupa Alevi Federasyonu'nun verilerine bakılırsa oran olarak Alevilerin sayısı Avrupa diasporasında yaşayan Türkiye kökenli azınlıklar arasında daha da yüksektir, yani yaklaşık topluluğun üçte birini oluşturduğu tahmin edilir (Greve, 2003: 278).⁴ Bu demektir

⁴ Ayrıca, Berlin Anadolu Alevi Kültür Merkezi (AAKM, Cem Evi) son bildirisinde Almanya'da 700.000 Alevinin yaşadığını tahmin ediyor.

ki Gün ailesi Almanya'ya göçmeden önce de Türkiye toplumunda azınlık, (*outsider*) statüsünde yaşamaktaydı. Aile mensupları Almanya'da bir taraftan Alman çoğunluk toplumunca Türk-Müslüman konuk işçi ailesi olarak nitelendirilip dışlanırken, diğer taraftan da daha önce geldikleri ülkeleri Türkiye'de egemen Türk Sünni çoğunluk toplumu tarafından dışlanmış ve ötekileştirilmiş bir topluluk durumundaydı. Bu bağlamda araştırmamda ortaya çıktığı gibi Gün ailesinin fertleri her üç kuşakta da güncel yaşamlarında zaman zaman farklı şekillerde etnik, kültürel ve dini açıdan egemen ve çoğunluk toplumu tarafından çifte bir şekilde hem toplumsal hem kurumsal ayrımcılığa ve ırkçılığa maruz kalmışlar ve kalmaktalar. Böylesi bir ötekileştirme ve (ırkçı) dışlanmayı aile fertleri farklı şekilde Türkiye'de "Almancı" olarak damgalanmalarının dışında konuştukları Zaza dilinden ve mensubu oldukları Alevi aidiyetinden dolayı yaşarlar. Almanya'da ise Alman çoğunluk toplumunca Türk ve Müslüman olarak tanımlanılıp yabancı olarak dışlanırlar.

Hasan'ın eşi Gülsabah Gün Zazaca-Türkçe dillerinde sürdürdüğüümüz söyleşilerin birinde Türkiye'deki Sünni-Kürt kökenli komşularının kendileri hakkında Alevi kökenli olduklarından dolayı şöyle konuştuklarını anlatmıştı:

"[...] desto xo ne şüne, pese sare halali niya, goşte halal niyo, Allahyekber ne vane, ne bilem, ne bilem, ne wone. Pese sare bire, göşde a pese ne wone çe made. (... ellerini yıkamıyorlar, kestikleri koyun helal değildir, eti helal değildir, Allahuekber demiyorlar, ne bilem, ne bilem, yemiyorlar. Bizim evde kesilmiş koyunun, o koyunun etini yemiyorlar; çeviren H.C.)." (Gülsabah Gün: 02.05.03/308-310)

Yukarıda gösterdiğimiz örnekteki gibi olgular "ötekileştirme" olarak tanımlanır. Ötekileştirmeyi benzeri şekilde Gülsabah Gün'ün kızı Gül, altı yaşındayken köyden Almanya'ya geldiğinde yaşıyor. Hemen okula alınıp "*Vorbereitungsklasse*" denilen Türk sınıfına yerleştiriliyor. Bu yaşta sadece Zazaca konuşabilen Gül, bir yandan Türk sınıfında, diğer yandan Alman okulunda ötekileştirilerek bir anda çifte travma yaşıyor.

“[...] Zazaca konuşuyordum... Zaten o şey de kötüydü, ben yeni okula başladım, hem Türkçe hem Almanca, okula başlamakla beraber artık Zazacayı tamıtamina verneinen (reddetmek, H.C.) yaptım, yani, utangaçlık da duydum onu bildiğime, tamı tamına doch onun yok olmasını istedim.

[...] Integrationsklasse (uyum sınıfı, H.C.), hepimiz Türktük ama Alman [...] öğretmenlerden ders yapıyorduk. O da ne kadar sürdü, 4. sınıfa kadar, 4. sınıftan sonra, tam Alman okuluna gönderdiler beni [...] ordada böyle ilk defa Ausländerfeindlichkeit (yabancı düşmanlığı, H.C.) yaşadım, ilk yabancı bendim, ehm, kıyafetlerime baktıklarını biliyorum, annemin öyle giysimine şaşırdıklarını biliyorum, so böyle şeyler, aber das konnte ich alles nicht verdauen (ama içime sindiremiyordum, H.C.), onun için dediinki, ben kendimi değiştiricem, onlar gibi olucam, [...]. Annemler örneğin sokakta, onun başörtülü olması beni çok rahatsız ediyordu, hiç anneyle bir yere gitmek istemiyordum.” (Gül Gün: 11.06.2004/982-999)

Gül, yukarıda anlattığı Alman sınıfında tek göçmen kökenli öğrenci olarak yaşadığı “ötekileştirmeye” karşı geliştirdiği adaptasyon ve kamufle stratejisini şöyle anlatıyor:

[...] ve okulda kabul edilmem için, kendimi değiştirdim (H: Nasıl değiştirdin, ne oldu, ne yaptın, adapte olmak ne demek senin için?). Kıyafetimi değiştirdim, ismimi değiştirdim (H: Nasıl değiştirdin?), adım Sandra’ydı (H: Sandra, kendini Sandra olarak tanıtıyordun?). Hm, hm, genau (H: Onlarda öyle seni kabul ediyordu?). Hm, hm, genau. Adımı hiç söylemiyorlardı. Söylediği zaman hep gülerlerdi. Ailemi çok değişik tanıttırdım. Bizde böyle böyle yapılır, şöyle şöyle yapılırdı, evimi çok değişik anlatırdım, yani her şey modern-di [...] (Gül Gün: 11.06.03/1124-1130).

Göç araştırmalarında insanları göçe zorlayan birçok faktör sıralanır. Yoksulluk, işsizlik, ayrımcılık, baskı ve kültürel asimilasyon ilk akla gelenlerdir. Gün ailesinin Almanya’ya iş için göçme kararında yukarıda değindiğim gibi başka bir faktör çok daha fazla etkili olmuştur: 1966 yılında Tovar’da yaşanan deprem felaketi. Hasan Gün Tovar deprem felaketinden bir yıl sonra 1967’de Almanya’ya gittiğinde 35

yaşındadır. Geride eşini, dört çocuğunu, akrabasını, köyünü, köylüsünü bırakır. Hasan'ın, ailenin ilk ferdi olarak "el kapısına" gitmesiyle birlikte Gün ailesinin Odisesi ya da "bitmeyen göçü" başlar ve ailenin geçmişteki göç dalgalarına halka olur, devam eder.

Hasan Gün babasının erken ölümünden sonra genç yaşta bütün ailenin geçimini üstlenmek zorunda kalır. Almanya'ya gitmeden önce sadece kırdan tarım ve hayvancılık değil, bunun dışında etraftaki kentlerde sezon işçiliği de yapar. Kapılarının Almanya'ya açılışı bütün aile için sanki bir hayır, bir saadet, daha iyi bir geleceğe umut ışıltısı olarak algılanır. Ama "el kapılarının" açılması aynı zamanda geleneksel ve sosyal açıdan geniş aile düzeninin bozulmasına, kökünden sökülmesine ve aile fertlerinin Türkiye ve Almanya'da değişik yerlere dağılmasına neden olur. Hasan Gün Almanya'ya geldikten 4 yıl sonra hamile olan eşi Gülsabah Gün'ü ve en küçük çocukları Gül ile Nur'u 1972 yılında Batı Berlin'e getirtir. Aynı yıl oğulları Yılmaz Batı Berlin'de dünyaya gelir. O zamanlar henüz memlekete geri dönüş düşüncesiyle yaşamlarını biçimlendiren Gün ailesi, yaşça büyük olan kızı Damla ve oğlu Arif'i köyde akrabalarının yanında bırakırlar.

Damla anneden babadan uzak kalmışlığını, köydeki yalnızlığını ve aile özlemini şöyle dile getirir:

"[...] daha '75/76 senelerindeydi annem babamlar buradaydı, Almanya'daydı. E ben orda kalıyordum, kalmak zorundaydım, çünkü annem daha Almanya'daydı, işte o '74/75 seneleri sırasındaydı, kaç yaşındaydım, on bir, on iki felandım galiba (...). O dönemler çok zordu işte, orda daha çok anne-baba özlemini duyuyordum, ikinci muamele görüyorduk, [...] (Damla Gün: 04.07.03/63-67)

(...) ondan sonra zaten o acımasız dönemlerden sonra, beni çok etkiledikten sonra zaten işte sürekli mektuplaşır, mektup yazardım oturup annelere, ben burada kalmak istemiyorum artık beni götürün felan, ben istemiyorum, eh, ondan sonra, garip olan annem izine geldiğinde de annemi görmek istemezdim. Saklanırdım, öyle görmek istemezdim annemi, bağ yoktu annemle aramızda (...) annem özellikle giderken de, hiç vedalaşmak istemezdim annemden, uzaktan seyredirdim annemin gidişini). Köyde sabah otobüs kal-

kardı, hiç unutmuyorum bir gün annem temelli tekrar Almanya'ya dönecekler ben sabah erken böyle çık saklanırdım böyle, vedalaşmak istemezdim annemlen (H: Zoruna gidiyordu?) evet, gidişini böyle seyredirdim otobüse, o dönemleri hatırlıyorum, nasıl gittiğini hatırlıyorum annemin, hiç görmek istemezdim [...] çünkü ben dim yalnız kalan orda, kardeşlerim buradaydı, abimgil giderdi.” (Damla Gün: 04.07.03/81-97).

GÜN AİLESİNİN ALMANYA'DA TEKRAR BİRLEŞMESİ VE “GÖBEKTEN KOPUŞLAR”

Çekirdek aile şeklinde olsa da iki ülke arasında bölük pörçük olmuş büyük ailenin zamanla memleketleşen gurbet ülkesi Almanya'da tekrar birleşmesi toplam 13 yıl sürer. Ailenin birleşmesi neticede ancak ailenin Türkiye'de kalmış son ferdi Arif'in 1979⁵ yılında, yani 12 Eylül darbesinden kısa süre önce, Almanya'ya getirilmesi ile sona erer. Buna rağmen tekrar birleşmiş çekirdek ailenin bütünlüğü de fazla sürmeyecektir. Çünkü o sıralarda henüz yedi fertten oluşan iki kuşak Gün ailesi daha yeni birbirlerini bir çatı altında tekrar bulmuşken, aile içinde yeni bölünmeler, göbekten kopmalar başlar. Bu defa harekete geçenler ebeveynler değil onların Almanya'da yetişen çocukları, yani “ikinci kuşak”tır. Ailenin ergenlik çağına olan iki kızı peşpeşe ve ansızın anne-baba evini terk eder ve böylece daha yeni kazanılmış ve uzun süre hayal edilmiş olan aile bütünlüğü yerle bir olur. Kızlardan büyük olan Gül, sonraları Yunan kökenli bir erkekle evlenir ve bu iki çocukları olur. Evlilik fazla sürmez ve çift boşanır. Kızlardan küçük olan Nur ise Alman kökenli bir erkekle evlenir ve onunla birlikte Batı Almanya'nın bir eyaletine taşınır. Böylece Nur, babasının Türkiye'den Almanya'ya başlattığı ulusötesi aile göçünden sonra ailesinde kendi kuşağının ilki olarak Almanya'nın doğusundan batısına doğru iç göçle göç öyküsünün devamını örer.

Aile, bu dönem, sürekli bir gerginlik hali yaşamaktadır. Bunlar aile fertleri için derin değişimler içermekteydi, çünkü konulan kültürel

5 Çoğu göçmen işçi ailesinin yaptığı gibi, GÜN ailesi de 1970'lerin sonunda Türkiye'de politik tartışmaların çoğalmasıyla, 12 Eylül askeri darbesinden kısa süre önce oğlu Arif'i temelli olarak Almanya'ya yanlarına getirir.

ve sosyal sınır çizimlerinin ve alan kurgularının aşımı hep direnişle ve aile içi ile toplumsal çatışmaların, savaşımalarının sürdürülmesiyle ilintiliydi. Ama ilginçtir, çeşitli türden farklılıklar ve kuşaklarüstü gerginlikler zamanla aile içerisinde hafifler ve normalleşir. Bunun nedeni ise, aile aktörlerinin ailevi sosyal ve ulusal sistemlere karşı uyguladıkları sınır aşma stratejisini artık tavır olarak çatışmaların yahut gerginliklerin azaltılması veya çözülmesi için kullanmalarıdır. Şimdi ise çok kuşaklı-aile içerisindeki değişimler o denli gelişti ki, sürekli sınır aşımı, esnek tavır olarak çatışmaları baştan engellemek niteliğinde önleyici strateji ve böylece de sorunların çözümü için yaratıcı bir yaklaşım biçimi haline geldi. Bu konuya ayrıntılılarıyla daha sonra emekli olmuş birinci kuşağın ulusötesi "gidişli gelişli göçünü" örnek alarak değineceğim.

Böylece Gün ailesinde ayrılık ve tekrar birleşme, göbekten kopma ve tekrar bağlanma ikilemini bütün göç süreci içerisinde sancı dolu bir tecrübe olarak gösterebiliriz. Aynı zamanda bu ikilem kendi içinde yaratıcı stratejilerin geliştirilmesi için bir potansiyel taşımaktadır. Sınırların aşımı, yani gelinilen ülke, akraba ağı ve büyük aile gibi kolektif sistemlerden göç, evlilik, kaçış ve ayrılık yollarıyla kopma ve başka diyarlara (mekânlara) dalmayı bir nevi kendi hayatını kendi eline alma ve kendi gücünü bulma çabası olarak değerlendirebiliriz. Verilen çabayı, göç stratejisiyle sosyal ve ekonomik boyundurukları kırma ve firar etme çabası ve çaresizlik içinde riskli bir özgürleşme güdüsü olarak da niteleyebiliriz. Neticede bu durum, ailede ve toplumda var olan bireysel ve güncel sorunların çözümü için alternatif yolların aranışını ifade eder:

Göç uygulaması ("praxis of migration"), yani sınırlı alanlar içerisindeki devingenlik, karşı dinamizm olarak dürtüsünü sınır kurgusunun uygulanmasından ("praxis of construction of borders") alır. Böylece aktörün sınır aşma stratejisinde bireyin "ulusötesi sosyal alanlarda" ("transnational social spaces")⁶ kendi hayatını kendisi-

6 Bkz. Pries, Ludger (1998), s. 74f.: "Ulusötesi Sosyal Alanlar derken yeni 'Örgü Bağları' (Verpflichtungszusammenhänge) (Elias 1986) anlaşılmaktadır ki bunlar alansal açıdan karmaşıklaşmış veya mekânsızlaşmıştır ve aynı zamanda sadece bir transit sosyal alan (Bourdieu 1982 ve

nin belirlemesi, kendi gücünü bulma ve emansipasyon fikri yatmaktadır.

GÜN AİLESİ ÖRNEĞİNDE KÜRESELLİK, “KÜRESELLEŞME” VE ULUSÖTESİ GÖÇ

Daha sonra Gün ailesi örneğinde göreceğimiz gibi göç uygulaması, bir yerden hareket edip herhangi bir yere yerleşmenin çizgisel bir süreci değildir. Sınırsal alanın içinde bu gibi pratikte uygulamalar daha ziyade akıcılık, salınım ve sirkülasyon niteliğinde kendini göstermektedir. Sınırlar ve alanlardan bahsettiğimde kavramları sadece coğrafi politik iç ve dış sınırlar ve mekânlar anlamı doğrultusunda kullanmıyorum. Bu kavramların içine cinsiyetler, kuşaklar, aileler, etnik gruplar, dinler, “ırklar”, sosyal sınıflar vb. arasında var olan kültürel ve sosyal sınır çizimleri ve mekân kurgularını da dahil ediyorum.

Yerel aile hayatı küreselleşme süreçleriyle günden güne şekilleniyor. Birey ve aile bu süreç içerisinde küresel ağ toplumunun (network-society) bir parçası olmaktadır. Manuel Castells’in (2001) vurguladığı gibi, toplumlar, günden güne birey ve ağ karşıtlığına dayanan iki kutuplu ağ etrafında şekilleniyor. Böylece insan bilgi çağında bir taraftan hem sanal olarak internet, uydu televizyonu ve cep telefonu aracılığıyla hem de gerçek yaşamda hava, ray ve asfalt yoluyla devingen olmakla birlikte küresel olarak örgülenmekte. Ama bu, sanıldığı gibi insanın bireyselleşmesi, geleneksel aile yapılarının ve diğer sosyal ağlarının çözülmesi anlamına gelmiyor. Aksine bu ilişkiler yumağı –biraz sonra Gün ailesi örneğinde göreceğimiz gibi– çeşitli yerel düzeylerde daha da sıklaşıyor. Zamanımızda kendini gösteren küresel örgüleşme ile yerelleşme süreci arasındaki ikilemi veya bitişikliği Roland Robertson “*glocalisation*” kavramıyla tanımlamıştır. Bu kavramın Ulrich Beck’e (1997a) göre tanımı ise şöyledir: “*Sanki en büyüğüymüş gibi görünen, dışardaki, en sonunda eklenen ve her şeyi ezen küreselleşme*

1985) oluşturmamaktadırlar. Söz konusu ulusötesi alanlar, bir yandan toplumsallaşma süreçlerinin niteliğini ve insanların kimliklerini belli ölçüde belirlerken, öte yandan ulus devletlerin belirlediği coğrafi sınırları da aşmaktadır.” (çeviri: H.C.)

ancak 'glokal' in imzasını taşıyan küçükte, somutta, mekânda, öz hayatta, kültürel sembollerde belirgin, elle tutulur olur." (çeviri: H.C.)

GÜN AİLESİNDE GÖÇ SÜREÇLERİNİN ÖZETİ

Başta sunulduğu gibi Gün ailesinin iş göçü ilkin geleneksel büyük ailenin dağılmasına neden oldu. Ancak 13 yıl geçtikten sonra aile göç ettikleri ülkede tekrar birleşebildi; ama bu birleştirme sadece iki kuşaklı bir aile versiyonu olarak gerçekleştirilebildi ("Gurbet Memlekette" küçük ailenin birleşimi). Bunu ise çocukların aile göbeğinden, yani anne-baba evinden kaçması, taşınması veya evlilikle ayrılmaları izledi. Ancak göbekten kopuş süreci, beraberinde aile ilişkilerinin çözülmesini getirmedi. Tam tersine, aile içi birliktelik duyguları özellikle torun kuşağının aile sahnesine girmesiyle daha da pekişti.

SINIRLI ALANLAR İÇERİSİNDE MEKÂN YARATMA VE SINIR AŞIMI

Ailenin günümüzdeki ikâmet topografisine baktığımızda (Batı Almanya'ya taşınan Nur'un dışında) başlangıçta Berlin'in iç semtlerindeki yerleşikliklerden sonra, şimdi diğer dört kardeşin aileleriyle birlikte kültürel olarak zengin bileşimli bir semtte oturduklarını görebiliriz. Aile fertleri artık birlikte aynı dairede oturmasalar da, yine de birbirlerine yakın caddeler veya mahallelerde yaşıyorlar. Diğer yandan aktif olarak azınlık toplumu (*minority society*) iletişim alanları ve onun yerel düzeydeki örgüleri ile kentsel alan içerisinde aile, akraba ve komşuluk ilişkilerine yeniden önem veriyorlar. Vermelerinin sebebi çok yönlüdür. İlk başta bunun bir sosyal işlevi vardır, o da göç toplumu içerisinde dayanışma sağlamak ve kimlik oluşturunca birlikteliği yaratmaktır. Bir taraftan ayıran ve böylece anlam veren ve güven sağlayan alanların üretimiyle sosyal istikrar sağlıyorlar, diğer taraftan ise aynı zamanda sabit ve homojen mekânlardan kopabilme ve sınır aşma çabasındalar. Böylece geçirgen, birbirleriyle kesişir ve örtüşür alanlar yaratarak, içinde hareket ediyorlar.

ÖRNEK I: ÇOKKUŞAKLI VE ÇOKDİLLİ ALANDA İLETİŞİM VE KİMLİK ÜRETİMİ

Örneğin Gün ailesinde torun kuşağından çocuklar kültürlerarası ve ikidilli, yani eşit değerde Almanca ve Türkçe dilinde ders ve eğitim verme ilkesini temsil eden yuvaya yahut ilkokula gönderiliyorlar. Böylece bu çocuklar resmi kurum olan okulda sınır aşımı ile birlikte alan değişimi yaşıyorlar, bu ise aktif bir süreçtir ve bakış açının değişimine neden olur. Böyle durumlarda üst üste gelen yahut örtüşen kültürel, kimliksel ve sosyal alanların ve bununla birlikte farklı perspektiflerin oluşumu yaratıcı bir süreç olarak algılanabilir. Stuart Hall gibi kültür teorisyenlerince ifade edersek, kültürel kimliği süreç içinde hep yeniden üretilen bir kurgu olarak görmek gerekir (1994: 26). Dilin kendisi de kültürel kimliğin bir ögesi olduğu için burada da geçerli olan prensip şudur: Dil kapalı ve değişmeyen bir alanda hapis değildir, daha ziyade hep yeniden yapılır/yaratılır. Alanların içinde salınır ve salınırken de alanı değiştirir. Bu bağlamda filozof Henri Lefèbvre sosyal aktörler tarafından “üretilen alandan” bahseder (Lefèbvre, 1991; Noller, 1999).

Dil üretimi, özellikle çokdilli göçmen ailelerindeki sınırların belirlenmesi, aşılması ve neticede gerçekleşen sınır karışımında farklı alanların nasıl aktif olarak yaratıldığını ve şekillendirildiğini tanıtmak için en belirgin emarelerden birisidir. Aktörler ise bu alanların arasında yaratıcı bir öğrenim ve edim süreci içerisinde hareket ederler.

Gün ailesinde yaptığım alan araştırmasında örneğin benimle Gün ailesi arasında fazla sürmeden kuşaklarüstü bir güven ortamı oluştu. Bu bakımdan belirleyici olan etkenlerden birisi benim onların dil koduna sahip olmamdı. Bu büyük avantaj, araştırma projemin gerçekleştirilebilmesi ve aileye kabul edilebilmem açısından belirleyici önem taşımaktaydı. Böylece aile fertleri söyleşi ve sohbetlerimizde kendilerini oldukları gibi bana açabiliyorlardı. Konuşma esnasında dillerinin seçimi ve kullanım biçimi ise kendilerini bana ve başkalarına karşı kim olarak tanıttıklarını göstermekteydi. Onların dil uygulaması böylece kimlik imajlarının bir yansımasıydı. Dil üzerinden hangi kimlik imajlarının açığa vurulduğu ise kendilerinin hangi ilişki, za-

man ve mekân bağlamı içinde bulunduklarına bağlıydı. Böylece var olan yahut sahip oldukları dil yeteneğine / koduna göre çok sayıda farklı iletişim kurma olanakları mümkündü. Bundan dolayı söyleşilerde ve sohbetlerimizde benimle yerine göre Türkçe, Almanca ve Zazaca konuştular, oysa benim Zaza dilbilgimin yeterince akıcı olmadığını biliyorlardı. Dil kodları arasında sık sık bir sıçrama (*code-switching*) ve karıştırma (*code-mixing*) oluyordu. Kendi özlerini değiştirme gereğini duymuyorlardı, çünkü şunu biliyorlardı: Konuştukları üç dil-den hangisini nasıl kullanırlarsa kullansınlar, neticede ben onları anlayabilecektim. Ama torunlar yetişkinleri Zazaca konuştuklarında anlayamıyorlardı. Kaldı ki iki uluslu evlilikten gelen Gül'ün iki çocuğu bir de bambaşka bir dil koduna, yani Almanca Yunanca diline sahiptiler. Sonuçta Gül'ün çocukları Gün ailesinde sadece Almanca dilinde diyalog ortamı kurabiliyorlardı. Bu bile zaman zaman sorun oluyordu. Çünkü Gül'ün annesi Almanca konuşamıyordu. O yüzden o da torunları gibi "outsider" durumuna düşüyordu. Diğer taraftan baba dilini konuşmakta zorluk çeken Gül'ün çocukları Yunanca'yı henüz yeni öğreniyorlar.

Hasan Gün'ün kullandığı dil hazinesine bakıldığında ise hiç beklenmedik bir yelpaze ortaya çıkıyor. Kendisi Almanya'ya gelmeden önce Zazaca ve Türkçe dışında bir de Kürtçe konuşabiliyor ve Alevi Hocası⁷ olduğundan dolayı da Kuran'dan Arapça okuyabiliyordu. Almanya'da ise kendisini ifade edecek kadar Almanca öğrenmişti. Bu dil zenginliği bütün göç biyografisinde ve sınır aşımalarında kilit fonksiyonu taşıyor. Çocuklarına gelince, okulda temel İngilizce'yi öğrenmişler. İlkokul son sınıfta okuyan torunların ikisi ise okulda Almanca ve Türkçe'nin yanı sıra İngilizce'yi henüz yeni öğreniyorlar.

7 Normalde Alevi cemaatinde dini görevler sadece Seyyid ailesinden gelen Alevi Dedeleri tarafından yerine getirilir. Yani soy olarak bir aile 12 İmam veya Ehl-i Beyt ailesinden geliyorsa ancak Dede olarak kabul edilir. Hasan Gün'ün ailesinde Seyyidlik olmamasına rağmen, kendisi cenaze törenleri gibi dini ve kültürel ayinlerde Kuran okuyordu. Hasan Gün, Kuran'dan Arapça okumayı köyün bir başka Alevi hocasından küçük yaşta öğrenmişti. Arapça yazıyı Alevi cemaatinde pek kimse okuyamadığı için hocalık görevi böylece Hasan Gün'e düşüyordu.

DEĞERLENDİRME: ÇOKDİLLİLİK VE “ÖNDER KÜLTÜR”

Toparlarsak, üç kuşak ailesi Gün’ün dil uygulaması şunu göstermektedir: Ailenin Almanya’ya iş göçü ile zaten birlikte getirdikleri dil çokluğu, daha da yelpazeleniyor ve genişliyor. Kültürel bir kaynak olarak çokdillilik, “*glocalisation*” ve ulusötesi göç sürecinin en önemli kültürel sermaye biçimlerinden birisi olarak göstermektedir. Ancak bunu olanaklı kılan koşullar, Gün ailesi açısından hem geldikleri ülke Türkiye’de, hem de göç ettikleri ülke Almanya’da başlangıçta fazlasıyla kötüydü. Aile, okul eğitiminden mahrum kalmış Doğu Anadolu asıllı köylü ve azınlık kökenliydi. Resmi ve sosyal alanda dili, etnik kimliği ve inancı Türkiye’de geçmişte ayrımcılığa ve asimilasyona uğramıştı ve halen de uğramaktadır. Ama Almanya’nın (okul sistemi gibi) resmi alanlarında da ana dilleri Zazaca –kısmen ülke dilleri Türkçe de– gözardı edilerek ayrımcılığa uğramıştır. Örneğin halen Almanya’da okullarda pedagoglar Türkiye göç kökenli öğrencilerin ana dilinin Zazaca olabileceğini bilmiyor veya böyle bir dilin varlığından haberdar değiller. Bu tutum tabii Türkiye’de de fazla farklı değil. “Önder kültür”⁸ düşüncesi üzerinde kurulan ulusal kültür anlayışı doğrultusunda şekillenen bu türden dışlayıcı ve ayrımcı eğitim, kültür ve azınlık politikaları Almanya’da olsun Türkiye’de olsun hâkim toplum tarafından yürütülmektedir. Bu bağlamda iki ülke içinde de toplumu temel olarak düzenleyici ve biçimlendirici unsur, ulusal mono kültür perspektifidir (Gogolin, 1994; Gomolla vd., 2002). Bundan dolayı özellikle Türkiye’de, ama aynı zamanda Almanya’da da azınlık kültürler hâkim kültür tarafından dışlanırlar.

Tüm olumsuzluklara, engellere ve haksızlığa rağmen Gün ailesine baktığımızda göç süreci içerisinde örnek olarak dil kullanımında “çokdilli aktörler” (*multi lingual player*) haline gelebildiklerini görürüz. Aile fertleri sınıraşanlar olarak çokdillilikleriyle kültürel, sosyal ve

⁸ İlk olarak bu kavramı Almanya’da muhafazakâr Hristiyan Demokrat Partisi (CDU) önde gelen politikacılarından Friedrich Merz kullandı ve böylece göçmenlerin Almanya’daki yeri ve Almanların kimliği üzerine halen devam eden büyük bir tartışma yarattı. Onun gibi düşünen politikacılar Alman kültürünü hâkim veya “önder kültür” olarak görürler ve Almanya’da yaşamak isteyen “yabancıardan” bu kültürü hedef bilip özümsemelerini şart koşarlar.

ulusal alanlar arasında başarılı bir biçimde hareket edebilmekteler, yani onlardan “çokalan aktörleri” (*multi space player*) veya Homi Bhabha’nın “third space” kavramından esinlenerek “üçüncü alan aktörleri” olarak (*third space player*) bahsedebiliriz.

ÇOKDİLLİ AKTÖR ARIF

İki çocuk babası olan Arif (43) Türkçe, Almanca ve Zazaca dilleri için yeminli tercüman olarak çalışmakta. Arif “çokdilli aktör” olarak böylece sadece özel değil, aynı zamanda resmi mesleki anlamda da farklı alanlarda hareket etmekte. Örneğin kendisi mahkemede tercüman olarak çalışırken yukarıda bahsedilen diller arasında profesyonel bir *code-switcher* ve “göçebe” (*nomad*) haline bürünmüş. Ayrıca, “dil alanını” genişletebilmek için bir de Kürtçe öğreniyor. Kürtçe ona yabancı değil, çünkü çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği Tovar çevresinde bugün de güncel yaşamda Türkçe, Zazaca ve Kürtçe konuşulmaktadır. Bunun için babasının üç dilde hemen hemen aynı seviyede kendisini ifade edebilmesi hiç şaşılabilecek bir şey değil. Almanya’ya göçle birlikte Arif’in çokdilli olma becerisi onun için sadece iletişim doğrultusunda bir gereksinim teşkil etmiyor, aynı zamanda da ailesini geçindirebilmek için hayati bir önem kazanıyor. Böylece onun için her bir yeni dile hâkim olmak hem ekonomik, hem kültürel açıdan bir zenginliktir. Çünkü “dil alanının” ufku “kültürel kimlik alanının” genişliğini yahut darlığını belirliyor. Arif bunun bilincindedir ve bundan dolayıdır ki eşiyle birlikte 11 yaşındaki oğlu Ufuk’un dil öğrenimine ve aynı düzeyde çokdilli büyümesine önem verirler. O nedenle, Ufuk bu yıl Avrupa’daki tek örnek olan Berlin’deki iki dilli ilkokuldan mezun oldu. Türkçe ve Almanca bu okulda temel olarak eşit değerde görülür. Bu ilke ana dil açısından öğretim programı ve öğrenciler ile öğretmenlerin tamamı için de geçerlidir. Beşinci sınıftan itibaren yabancı dil öğrenimi zorunlu olduğu için, Ufuk böylece ailenin ilk torunu olarak okulda öğrendiği İngilizce’yle toplam olarak üç dilli büyüyor. Birinci ve ikinci kuşakta konuşulan “babadili” Zazaca benim şimdiye kadar yaptığım gözlemlere göre ve dedesi Hasan Gün’den duyduğu-

muz kadarıyla, torun kuşağı tarafından henüz konuşulmuyor. Bu bağlamda bir bakıma Ufuk'un annesi Sümbül'ün anadilinin Türkçe olması anlam taşımaktadır.

ÖRNEK II: BİRİNCİ KUŞAĞIN

ULUSÖTESİ GÖÇMENLİĞİ VE ÇOKALAN AKTÖRLÜĞÜ

90'lı yılların ortalarında Hasan Gün 28 yıl ve Gülbahar Gün 22 yıl Almanya'da çalıştıktan/ikâmet ettikten sonra malülen emekli olarak iş hayatından ayrılıyorlar. Hemen ardından onların yeni emekliler olarak devingenlik tutumları değişir. Daha önce Türkiye'ye izne sadece kısa süreli izin dönemlerinde gidebilirlerken, emekli olduktan sonra istedikleri gibi Almanya ile Türkiye arasında gidip geliyorlar. Onların çocukları ve torunları ise bu olanağı bir fırsat bilip hemen hemen her yaz tatilinde kendilerini ya metropol kenti İstanbul'da ziyaret ediyorlar ya da hep birlikte Antalya'da buluşuyorlar. Ama ailenin babası Hasan Gün'ün Yazlık köyünü terk edip şimdi onun için "Yaban Sılası"na dönüşmüş olan Almanya'nın yollarına düşmesinden 36 yıl sonra ilk defa, Gün ailesi 2003 yılı yazında aslen geldikleri kasaba Tovar'da üç kuşaklı ilk büyük aile buluşmasını gerçekleştirdiler. Özellikle birinci kuşağın hayalinde sürekli var olan geri dönüş mitosunu ve ailenin Tovar'da tekrar birleşerek bu hayali –sadece birkaç günlüğüne olsa da– “gerçekleştirebilmesi”, bir mucize gibi görünüyordu.

ANADOLU: GÖÇ DENEYİMİNİN

ÖBÜR YAKASINDAN GÖRÜNTÜLER

Tovar'daki aile buluşmasının hemen başlangıcında, ben de Gün ailesinin ilk esas yeniden birleşmesine (*family-re-union*) tanık oldum. 36 yıl göçten sonra bütün aile (anne-baba, çocuk ve torun kuşağı) hayal edilen “yuvaya” (memleket, vatan, sıra) kavuştular. Ben burada “yuva” yerine “home” veya “imagined home”⁹ kavramını kullanacağım.

9 Burada bilinçli olarak İngilizce'deki “home” veya “imagined home” (hayali vatan) kavramını kullanıyorum. Çünkü teritoryal içerikli “sıra” (memleket, vatan) kavramına karşın “imagined home” kavramı birçok değişik yoruma yer veriyor. (Ulusötesi) göç ve (post-)modernizm ile kü-

Özellikle Hasan ile Gülbahar Gün için hayal edilene kavuşmak, oldukça zor ve uzun süren süreçten geçmek demekti. Bunun için birkaç kriterin aynı zamanda yerine getirilmiş olması gerekiyordu:

Birinci kriter ailenin asıl geldikleri yere yine yerleşmiş olmalarıydı (ikâmet, ev). Tovar'da 1966'da yaşanan depremde beri, ailenin köyleri olan Yazlık'ta kendilerine ait içinde oturabilecekleri evi yoktu. Belediye ve valilik tarafından verilen yeni ev yaptırma sözü depremde 37 yıl sonra birlikte köyü ziyaret ettiğimizde halen yerine getirilmemişti. Yapılacak ev inşaat halindeydi (son aldığım bilgilere göre, köydeki evin inşaatı nihayet bitmiş). Bundan dolayı da Hasan Gün, Tovar merkezinden uzak yüksek bir yerde bir müstakil ev satın almıştı. Ziyaretimden bir gün önce kendisi eşiyile birlikte yoğun çabalardan sonra nihayet evin son tamirat ve döşeme işlerini ancak bitirebilmişti. Daha önce Tovar'da ikâmet ettiklerinde hep yakın akrabarda konaklıyorlardı. İstanbul'da ise daha çok önceden bir daire almış ve böylece kendilerine Türkiye'nin metropollerinden birinde yurt edinebilmişlerdi. İkinci kriter ise bütün aile fertlerinin aynı zamanda, aynı yerde, yeni alınan evde "yani asıl memleket" olan Tovar'da biraraya gelmeleriydi.

Böylece ulusötesi göç bağlamında -36 yıl geç kalınması ve sadece kısa süreli olmasıyla birlikte- ailenin bir çatı altında tekrar birleşmesi hayali veya projesi ve "home"un mistik içerikli "asıl mekân" Tovar'da yeniden kurgusu gerçekleştirebildi. Berlin ve Tovar yahut İstanbul mekânları arasında planlanarak daha önceden de torunların tatiinde üç kuşak buluşmaları Antalya deniz kıyılarında gerçekleştirilmişti. Ama Tovar'da ilk defa gerçekleşen ve tüm aile fertleri tarafından aynı zamanda sıcaklığına şahsen farklı şekillerde yaşanan olay hiç şüphesiz ailenin göç biyografisinde veya hafızasında derin bir iz bıraktı. Örneğin Tovar'daki buluşma gerçekleşmeden önce bile güçlü bir

reselleşme bağlamı açısından böyle bir kavramın getirdiği farklılaştırmanın daha uygun olduğunu düşünüyorum. Çünkü "imagined home" teritoryal mekânın yanı sıra sembolik ve düşünsel, yani manevi içeriğini de içinde taşımaktadır. Örnek vermek gerekirse: Bellekte tutulmuş "sıla" düşüncesi, sınırlar ötesi akraba örgüsüyle kendini tanımlayan göçmen (ailesi) veya diaspora kimliği, yani yaşanan göçmenliğin ve aynı kökenli olmanın kaderini idealize edip sınırlar ötesi bir sanal birliktelik veya "yurt" yaratmak şeklinde düşünülebilir.

duygusal enerjinin boşalmasına neden oldu. İlk önce Tovar'da olan anne (Gülbahar) çocuklarının yanına gelmeyeceğini anlayınca hastalandı. Annelerinin hastalığı üzerine çocuklar duygusal olarak telaşlanarak hemen ilk uçakla Tovar'a anne-babalarının yanına gittiler. Daha önceki "*imagined home*" duygusunun bir tür gerçek hal alma atmosferi gün geçtikçe aileyi dinginliğe ve aile içi keşif seyahatine götürdü. Mistik mekân Tovar –ki orası "*home*"u temsil ediyordu– geçmiş zaman/şimdiki zaman, ben/öteki yüzleşmesi, yani aile biyografisi bellek çalışmasını (Neyzi, 2004) başlattı. Böylece, aile fertleri birbirlerine doğru yürüyerek ve karşılıklı etkileşimde bulunarak kendilerini ve diğerlerini farklı bir şekilde görmeye başladılar.

Bu ortamda benim rolüm üç yönlüydü. Bir taraftan araştırmacı ve misafir olarak görülürken diğer taraftan "ailenin dostu" olarak da kabul ediliyordum. Böylece çoğunlukta beni oradaki çevrelerine tanıtıyorlardı. Ama buna rağmen –aynı Almanya'da olduğu gibi– ailemin etnik ve inançsal kökeninin sorulup öğrenilmesinden sonra, beni "kendilerinden birisi" sayıp sosyal gruplarına dahil ettiler.

GENEL DEĞERLENDİRME

Mikro açıdan bakıldığında aile, Gün ailesi örneğinde görüldüğü gibi bireysel aidiyetlerinin oluşumu ve devinimi aile içi ve akraba içi kuşak ve cinsiyet ilişkileri içerisinde oluşmaktadır. Diğer taraftan ise bu gibi oluşum süreçleri, değişik azınlık gruplarının kendi içindeki ve azınlık ile çoğunluk toplumu arasındaki ilişkiler içerisinde kurgulanmaktadır. Bu bağlamda göç geçmişli aile içerisindeki süreçlerin ve yapıların (çoğunluk) toplum(u) ile sıkı iletişim içerisinde olduğunu ve birbirlerini karşılıklı biçimde etkilediğini düşünüyorum. Fakat göç kökenli bireyin aidiyetler kurgusu ailede ve yaşanan toplumda var olan güç dağılımı tarafından da belirlenmektedir. Çoğunluk ve azınlık toplumu arasındaki ilişki ise asimetrik, yani eşitsizdir (Rommelspracher, 1995) ki bu eşitsizlik aynı zamanda (göçmen) aileler içi, kuşaklar ve cinsiyetler arası ilişkiler için de geçerlidir. İfade edilen eşitsizlik boyut ve içerik açısından farklı biçimlerde belirse de Gün ailesinde üç kuşakta da

hem Almanya'da hem Türkiye'de marjinalleştirilme, ötekileştirilme ve hatta ırkçılık niteliğinde "bizden" ve "bizden olmayan" ayrımı yaşanmıştır.

Ulusötesi aile göç sürecine gelince: Tanıtılan Gün ailesi örneğinden gösterildiği gibi kırdan kente ve ülke içinden ülke dışına (iş-)göçü mekânsal ve zamansal açıdan çizgisel ve sınırlı bir süreç değildir. Bununla birlikte göç olgusu yakın zamana kadar çoğunlukta tarif edilen şemaya göre, ülke dışı göç (*emigration*), bir ülkeye göç (*imigration*), orada yerleşim (*settlement*), oraya uyum (*integration*) ve böylece bir yere ulaşmayla yürümemekte veya geriye göç (*remigration*) ile bitmektedir. Daha ziyade araştırdığım göçmen işçi ailelerinde şu olguyu tespit etmekteyim: Almanya'ya göçmeden önce de iç göç (köy-kent gibi) şeklinde göç tecrübeleri edinmiş bulunmaktaydılar. Onların Almanya'ya iş göçü ise zorunlu olarak kendilerinin Almanya'da kesin yerleşmeleri veya –eğer "pasaportlarını öldürmedilerse" (Wohlbert, 1995)– geldikleri ülkelere temelli dönmeleriyle sonuçlanmadı. Tam tersine: Özellikle "misafir işçi" kuşağını örnek alırsak, bunun geçmişte de günümüzde de böyle olmadığını görürüz. Araştırdığım ailelerin fertleriyle yaptığım çeşitli sohbet ve söyleşilerden çıkardığım topografik tabloda ailelerin değişen alanları ve çok sayıda ikâmetleri belirmekte. Bu tabloda ilginç olan, ailelerin ikâmet ettikleri Almanya ile Türkiye arasında olan ulus devlet sınırlarını da aşmaları. Thomas Faist (2000b: 10) böyle bir devingenlik için "devletüstü alanlar" kavramını kullanıyor. Burada "daireseel göç" (*circular migration*) olarak tanımlamak istediğim (iş-) göçü kendini farklı güzergâhlarda ve ikâmetlerde daireseel çerçevede göstermektedir.

Bu bağlamda Gün ailesi örneğinde belirttiği gibi, emekli olmuş birinci kuşak, Alman pasaportu sahibi olmaksızın Almanya ile Türkiye arasında var olan ulusal sınırları sürekli geçerek yarattıkları ulusötesi sosyal alanın küreselleşen dünyada öncü ulusötesi göç aktörleri haline gelmekte. Bunun yanı sıra, ikâmet ettikleri iki ülkede de sürekli alan değiştirmekte. Başka bir deyişle, ikâmet ettikleri farklı mekânlar ulusal ve ulusötesi göç güzergâhlarının örgülenmiş ikâmetleri-

dir. Birinci kuşakta gözlemlediğim ve yukarıda tanıttığım “dairesel göçü”, analizimin başında olduğumun bilinciyle, şöyle değerlendirmek istiyorum: “Sıla kaybı” (*home-loss*), “sıla-sızlık” (*home-lessness*) ve “sıla yabanel” (*home-abroad*) ve böylece “köksüzlük” (*rootlessness*) ve “dışarda kalmışlık” (*being outsider*) duygusuna karşı iki tür birbirine zıt ama birbirini tamamlayan strateji geliştirilmekte. Çok mekânlı stratejide sözkonusu olan, yerellik ve küresellik, köklülük ve köksüzlük, sıla ve silasızlık arasında var olan gerilimi aşmaktır. Bu gerilimin içinde var olan potansiyel, Gün ailesinde gördüğümüz gibi coğrafi, kültürel ve sosyal açıdan hem durağanlık hem de devingenlik tutumları ile yaratıcı bir şekilde değerlendirilir. Mekânlar ve alanlar arasında hem içinde hem dışındalar, hem yerleşik hem gezginler, hem var hem yoklar. Bu özellikleri şu an özellikle yine öncülük niteliği taşıyan bir zamanlar köylü olan, sonradan “misafir işçi” ünvanına layık görülen ve şimdi de emekli işçiler olarak kervansaraycılığa soyunan birinci kuşakta gözlemleyebiliyorum. “Asıl mekân” ile “sonraki mekân”, geçmiş ile şimdiki zaman arasında gidişli gelişli güzergâh hattı ve kervan yolları kuran onlar, yaşadıkları ilişki örgüleri içerisinde bir diasporik kültür kimliği yaratıyorlar. Onların bir mekânda tam yerleşik olmamaları ama aynı anda çokmekânlı olmaları, çeşitli adreslerinin olmasına neden oluyor ve böylece asıl kaldıkları yer belirsizleşiyor, muğlak bir hal alıyor.

Neticede “sıla” aslen yerel odaklı anlamını yitiriyor ve ulusal düşünülen sınırlar ulusötesi göçmenlerin gözünde siliniyorlar. Bundan dolayı “sıla” yerine diasporik anlamda “*imagined home*” kavramını tercih ediyorum. Küreselleşen dünyada “konuk işçiler” ve aileleri artık ulusötesi göçün öncülerini sahneye çıkarmaktalar. Ulusötesi aktörler Hasan ile Gülsabah Gün’ün güzergâh haritasına baktığımızda sanki onların perspektifinde şimdiden Türkiye, Avrupa Birliği’nin veya öbür türlü baktığımızda Berlin (veya Almanya) Türkiye’nin bir eyaletiymiş (parçasıymış) gibi görünüyor. Böylece onlar güncel yaşamlarındaki klasik ulusal devletlerin sınır rejimlerini zorlayan devingenlikleri ile sanal yeni politik hudutlar çiziyor ve yeni politik yapılanmalar

ra ve kimlik kurgularına neden oluyorlar. Bundan dolayı da onlardan "ulusötesi politik aktörler" ve "ulusötesi kimlik kurucuları" olarak bahsetmemizin yerinde olduğunu düşünüyorum. Birinci kuşakta belirgin bir şekilde kendini gösteren ulusötesi sosyal alanın oluşmasını ve şekillenmesini onların çocuklarında da tespit etmek mümkün. Bu bağlamda Gün ailesinde çocuk kuşağı olsun, torun kuşağı olsun ulusötesi aktörlük rolünü daha ziyade kurgulanmış kimlik ve kültür alanlarının aşımıyla gerçekleştiriyorlar.¹⁰

Bu bağlamda (aile) göç araştırmalarında "çokmekânli etnografya"nın önemini yeniden vurgulamak istiyorum. Küreselleşen dünyada aile bağlantılarını mikroperspektif ve etnografik bakışla irdelemek göç araştırması açısından göç süreçlerini başka türlü görmek ve yeniden yorumlamak için imkânlar açıyor. Böylece ailenin çokmekânli etnografya yoluyla mercek altına alınmasının, makro ölçekte gözlenilen ve teorik olarak yorumlanan göç görüngülerinin yeni ve farklılıkları gözetken bakış açılarıyla anlaşılmasına katkıda bulunacağını düşünüyorum. Neticede böyle bir yaklaşım (Almanya ve Türkiye’de) şimdiye kadar uygulanan göç araştırmalarına ekleme yapmanın yanı sıra bir de eleştirel sorgulamayla birlikte genişlemesini içerir.

SONUÇ

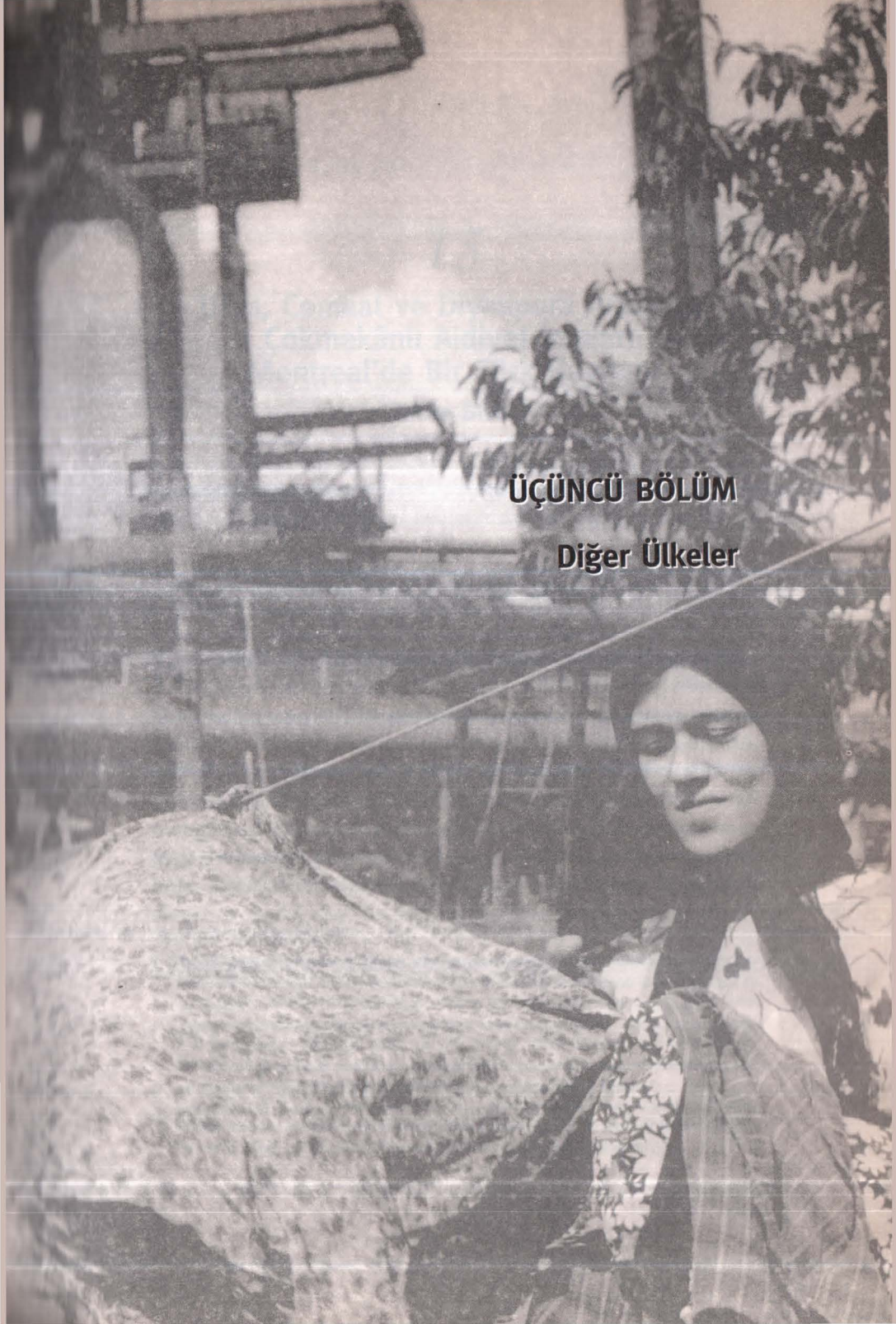
"[...] bana kalırsa toprak hep birdir, gerekse burada olsun, gerekse Türkiye’de olsun. Ben öldükten sonra nere olursa olsun yani, toprak hep aynıdır, yalnız gönül rahatına bakarsan, memleket, memleketine gönderirlerse, daha iyi olur, çünkü orda senin toprağın Türk toprağındır diyorlar ya, bana kalırsa toprak hep aynıdır ama gönül rahatlığıyla diyorum, onun için göndermek istiyor herkes cenazesini, Türkiye’ye giderilerse daha iyi olur bana kalırsa (...) [...] can istiyorki, mesela gö-

10 Bu bağlamda Ayhan Kaya Berlin’de yaptığı araştırmada benzeri sonuçlara varır ve çalışmasında "modern diasporik strateji" ve "modern diasporik kimlik"ten bahseder: "Diasporik kimliğin oluşumu, sürekli birbiriyle etkileşimde bulunan kültürler arasındaki diyalogun bir ürünüdür. Diasporik kimlik, ulusal, dinsel ve etnik kimlikleri parçalayan daha üst bir kimliktir. Bu nedenle diasporik kimlik, aslında evrensel ile yerel, geçmiş ile gelecek, 'burası' ile 'orası' arasındaki etkileşim sürecinden çıkan bir tasarımdır." Kaya, (2000:66).

nül istiyorki benim arazim var memlekette, benim köyüm karşısında bir tane tarlam vardı. Mezarların yarısı, yarısı değil de yani az çok girmiş o tarlama, yani eğer yapabiliyorlarsa, gönderirlerse orada yapsalar daha iyi olur. Şayet olmazsa benim kardeşlerim İstanbul'da kalıyorlar. Ben mesela yatırıma İstanbul'da yatırmışım. Artık bana kalırsa en iyisi tabiki benim memleketimdir. İstanbul "Tovar'dır", "Tovar'da" İstanbul'dur ama bugün bütün ailem hep İstanbul'da. (H: Hepsi). Hepsi İstanbul'da (H: Onun için sen İstanbul'u tercih edersin?). Tabi, tabi, İstanbul'u tercih ederim (...). (Hasan Gün: 14.03.03 / 1403-1421)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Diğer Ülkeler

Ulus, Cemaat ve Diaspora Arasında Çökmekânli Aidiyet İcraları: Montreal'de Bir Türk Bayramı

SIRMA BİLGE

Bu çalışma, göç bağlamında etnik cemaat¹ oluşum (*Vergemeinschaftung*) ve dönüşüm süreçlerinde belirleyici olan etkenlerin Montreal'de yaşayan Türk göçmenleri arasında sorgulanması amacını taşıyan bir doktora tezine dayanmaktadır.² Montreal'de yaşayan Türk uyruklu göçmenler arasında gözlenen cemaatleşme süreçleri, ortak bir aidiyet bilincine dayalı olarak kurulan toplumsal ilişkiler, örgütlenme ve toplumsal eylemler ve bu süreçlerde etkin olan unsurlar bağlamında çözümlenmeye çalışılmış ve bu amaçla iki yıl süren bir alan araştırması yapılmıştır. Bu alan araştırması çerçevesinde bilgiler üç yöntemle

-
- 1 Burada cemaat (*community*) kavramından anlaşılan yalnızca ortak bir din etrafında oluşturulmuş topluluklar değil, üyelerin paylaştıkları ortak kimlik duygusuna dayalı olarak kurulmuş özgül toplumsal ilişkiler bütünüdür. Emik cemaatte bu ortak kimlik duygusu aynı gerçek ya da varsayımsal atalardan geldiğine dair beslenen ortak inançtır (Weber, 1922). Cemaat ve toplum kavramlarının ideal tipik ayrımı için, bkz. Tönnies (1887). Bu ideal tipik ayrım, Weber'in de belirttiği gibi, gerçeği yansıtmaz; zira toplumsal davranışlar hem cemaate atfedilen duygulara dayanan sosyal ilişkileri hem de topluma atfedilen akılcı ilişkileri kapsar.
 - 2 Sırma Bilge (2002), *Communalisations ethniques postmigratoires: le cas des Turcs de Montreal* (Ethnic Community-Building Processes in a Post-Migration Context: the Case Study of Turks in Montreal), Université Paris III- Sorbonne-Nouvelle, Aralık 2002, 671 sayfa.

toplanmıştır: yarı yönlendirici (*semi-directive*) görüşme,³ katılımcı gözlem ve belgesel araştırma. Bu tümleyici metodolojinin amacı çok-kültürlü bir toplum içinde etnik cemaat oluşumunda belirleyici olan grup içi ve gruplar arası ilişkilerin çözülmesinde makrososyal, mikrososyal ve simgesel (sembolik) boyutların birarada irdelenmesi (de Rudder, 1990) doğrultusunda çokboyutlu veriler toplamaktır. Kısaca şemalaştırıldığında, mülakâtlardan bireylerin Biz/Ötekiler ayrımına yükledikleri anlamlara ve toplu temsillere (*collective representations*) yönelik sembolik boyutta veriler elde edilirken, gözlemlerden bireylerarası ilişkiler, eylem ve etkileşimlere dair, (mikrososyolojik), resmi belge araştırmalarından da toplum yapısına, kurumlara, Kanada'da Türk göçünü etkileyen ekonomik ve siyasi faktörlere ve tarihsel süreçlere dair (makrososyolojik) niteliksel veriler elde edilmiştir.

Tezin kuramsal yönelimi, ampirist yaklaşımın bir veri olarak sorgulamadan kabul ettiği ve sağduyu söyleminde egemen olan bağdaşık (yeknesak, homojen), değişmez (statik) ve özcü (*essentialist*) bir etnik cemaat anlayışından uzaklaşarak, sorgulamayı toplumsal kurmacı (*constructivist*) bir çerçeve içinde ele almayı güder.

Ampirist yaklaşımının, özellikle de *primordialist* olarak tanınan bazı çalışmalara atfedilen (bkz Shils, 1957; Geertz, 1963; Novak, 1972 ve Isaacs, 1975) eşsözel (*tautologic*) düşünce biçimi, etnik olguyu sosyolojik olarak açıklanamayacağı düşünülen birincil ve esasî (*primordial*) etnik bağlarla, etnik bağları da birincil ve esasî kültürel özelliklerle açıklamaya çalışmıştır.⁴ Günümüz sosyal bilimlerinde geçerliliğini yitirmiş olan bu yaklaşım, gerek siyasi gerekse medya söylemlerinde kalıcılığını, dolayısıyla toplumsal etkisini sürdürmektedir. Öte yandan, göçmen aidiyetleri üzerine yapılan niteliksel çalışmalarda bireylerin etnik kimliklerini çoğunlukla olumlu bir öz (*positive essence*) söy-

3 31'i erkek 23'ü kadın olmak üzere toplam 54 göçmenle görüşme (mülakât) yapılmıştır. Yaklaşık üç saat süren görüşmeler katılımcıların izni alınarak audio kasetlere kaydedilmiş, içerikleri anonim kodlama yapıldıktan sonra deşifre edilmiştir. Mülakât taslağı için, bkz. Bilge (2002: 663-667).

4 Esasçılığın eleştirisi için, bkz. Muga (1984).

lemiyle dile getirdiklerini, ancak bu tözcülüğün (*strategic essentialism*) hegemonik azınlık çoğunluk ilişkilerinde stratejik olarak kullanıldığı (Spivak, 1988), dolayısıyla da değişmez bir öz değil, bağlamsal olduğu sonucu çıkmaktadır. Marjinalliğe itilen bu azınlık kimliklerinin bireyler tarafından pozitif aidiyetlere dönüştürülme süreçlerinde bu tip bir özcülüğün oynadığı önemli rol (Hall, 1990) dikkate alınırsa, bu bağlamda sosyal bilimciye düşen görev, tözcü (*essentialist*) söylemlerin yapı bozumunu yaparak, bunların ardında yatan toplumsal nedenleri, kuruluş mekanizmalarını ve işlevleri ortaya çıkartmaktır.

Bu makale, çokkültürlü bir toplumda örgütlenme süreci içinde olan bir göçmen grubunun kutladığı bir bayram aracılığıyla içe ve dışa yönelik farklı olarak sergilediği “cemaat” olgusunu çözümleme ve bu sergilemenin içerdiği çokboyutlu politik anlamları sorgulama amacını güder. Ulus, cemaat ve diaspora arasında kimi zaman örtüşen kimi zaman da sürtüşen göçmen aidiyet söylemleri ve kimlik yönelimleri Montreal’de yaşayan Türkler tarafından kutlanan bir bayram çerçevesinde incelenecektir. İncelemenin odağını oluşturan etkinlik, “Montreal Türk cemaati” adına her yıl kamusal mekânda kutlanarak yerel bir “Türk geleneği” haline dönüştürülmeye çabalanarak Türk Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı’dır.

Bu kutlamanın Montreal’de yaşayan Türkler arasında taşıdığı anlam(lar) ve üstlendiği işlevler incelenmeden önce, ilk aşamada törenselleşmiş toplumsal davranışların göçmen etnisitesinin oluşum ve dönüşüm süreçlerinde oynadığı roller kavramsal açıdan ele alınacaktır. İkinci aşamada ise Montreal’de yaşayan Türkiye kökenli nüfus ve oluşturdıkları toplumsal yapılar hakkında kısa bir betimlemede bulunulacaktır.

GÖÇMEN ETNİSİTESİNDE TÖRENSELLEŞMİŞ ETKİNLİKLERİN ANLAM VE İŞLEVLERİ

Göçmen grupların “geleneksel” olarak nitelendirilen toplumsal davranışları, kutlama ve anma törenleri gibi etkinlikleri, aslında sürekli olarak yeniden yorumlanan (Hilly & Meintel, 2000) tarihi ve kültürel or-

tak bir miras üzerine dayandırılan özgül bir etnik kimliği ifade eder ve o ortak kimliğin ve mirasın gelecek nesillere aktarılması kaygısını taşır. Göçmen olarak adlandırılan azınlık topluluklarının örf ve âdetlerinin incelenmesi, yalnızca bunları uygulayan bireylerin kendi kültür ve tarihlerini koruma, gelecek kuşaklara aktarma ve yeniden yorumlama çabalarının anlaşılmasını amaçlamakla kalmaz; aynı zamanda bu uygulamalar çerçevesinde göçmen toplulukların yerleştikleri yeni toplumla kurdukları çok boyutlu ilişkilerin kavranmasını hedefler. Bu bağlamda, törensel etkinlikler azınlık grupların içinde bulundukları çoğunluk toplumuna kendi ortak bilinçlerini ve özgül tarihi belleklerini eklemlenerek ait olma girişimleri, toplumsal mekânı sembolik olarak sahiplenme biçimi olarak ele alınmalıdır.

Azınlık kutlamalarının aidiyet icrâları (performative belongings) (Fortier, 2000) bağlamında çözümlenmesi antropolojik çalışmalarda genellikle yalnızca iç (interne) işlevleri ön plana çıkarılmış törenselleşmiş (ritualized) etkinliklerin dış boyutlarına da dikkat çekmektedir. Antropolojide egemen olan bu yaklaşım göçmen âdetlerini sadece cemaatin içine yönelik, kendini sürdürme ve iç bağları perçinleme amaçlarını güden toplumsal davranışlar olarak ele alır (Baumann, 1992). Dış işlevler gözardı edilerek iç işlevlere verilen bu ayrıcalıklı konum, göçmen âdetlerinin sadece kültürel ve sosyal boyutlarına indirgenmesine ve politik boyutlarının yeterli düzeyde ele alınmamasına neden olmuştur. Oysa, etnik ya da kültürel olarak nitelendirilen cemaatler yalnızca sosyal, kültürel ya da ekonomik olgulara indirgenemezler; zira politik süreçler etnik cemaat oluşumlarını, cemaatlerin yapısal gelişim ve değişimlerini ve onları dokuyan toplumsal ilişkileri derinden etkiler (Breton, 1983).

Cemaati oluşturan bireylerin paylaştığı etnik duygunun tanımı, Weber'e göre, ne ortak kültürel özelliklerde ne de ortak tarihte yatmaktadır; bu ortak aidiyet bilincinin oluşmasında belirleyici olan, dil, din ya da tarih beraberliği değil, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan aynı ataların soyundan inildiğine dair beslenen ortak öznel (subjective) inançtır (Weber, 1921-2). Ancak etnik gruptan sözdebilmek için bu bilincin toplumsal davranışları yönlendirmesi ve eylem haline

dönüşmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, bu makalede benimsenen konstruktivist kuramsal anlayışa göre, etnik cemaatten söz edebilmek ve bu kavramı enformel etnik ilişki ağlarından ayırt edebilmek için üç unsurun birarada bulunması gerekmektedir: 1) özgün bir etnik kimliği olduğuna inanan ve kendini diğer kolektif yapılardan farklı kabul eden ve onlar tarafından farklı olarak görülen bir topluluğun varlığı; 2) bu topluluğun ortak etnik bilinç çerçevesinde toplumsal davranışlarını yönlendirmesi ve bu yönde örgütlenmesi; 3) ve yine bu ortak bilince dayalı, çoğu zaman da siyasi amaç güderek, toplu olarak hareket etmesi; elindeki maddi ve sembolik kaynakları seferber ederek toplumsal eyleme geçebilmesi (Yancey, Ericksen ve Juliani, 1976).

Bireyler tarafından genellikle ortak tarihsel bellek ya da ortak kültürel mirasa dayandırılan kollektif kimlik duygusu, göç bağlamında farklı toplumsal değişimlere maruz kalmaktadır. Kamusal mekânın ve toplumsal kurumların kendi grubunun tarihini ve kültürel değerlerini yansıtmadığı bir ortamda göçmen grubunun azınlık kimliğini sürdürmesi –ki bu bir yeniden yorumlamadır– öncelikle özel mekânda, aile içi ilişkilerde kendini gösterir. Etnik farklılık bilinci, tüm azınlık konumlarında, özellikle de kamusal mekânda çoğulculuğa yer verilme-yen siyasi sistemlerde, aile içinde, özellikle anneler tarafından gerçekleştirilen toplumsallaşma (*socialization*) süreci içinde aşılana bir aidiyet duygusudur (Juteau-Lee, 1983). Bu ortak bilincin toplumsal örgütlenmeye önyak olarak cemaatleşme sürecine yaptığı katkı, sosyolojik düşüncüyü karakterize eden süreçle ürün arasındaki etkileşim ve ters-yüz olmanın tipik bir örneğini oluşturur: ortak kimlik bilinci kolektif eylemin ilk etapta kaidesini oluşturur gibi gözükmekte, ancak kimlik eylem süreci içinde perçinlenmektedir (Schnapper, 1998).

Etnik kimliğin cemaat örgütlenmesiyle olan etkileşimi yalnızca topluluğun iç özellikleriyle açıklanamaz; azınlık grubunun içinde bulunduğu çoğunluk toplumunun makrososyolojik yapısıyla da yakından ilintilidir. Şöyle ki, Kanada gibi çokkültürlülüğü önce bir devlet politikası olarak kabul etmiş (1971) daha sonra da federal bir kanuna dönüştürmüş (1988) çoğulcu bir demokraside, azınlık grupları kendi

okullarını kurabilmekte ve kendi cemaatlerine yönelik dini, kültürel, ekonomik ya da sosyomedikal işlevleri olan kurumlar (dernek, kilise, camii, banka, hastane, huzur evi vs.) açabilmektedir.⁵ Bu bağlamda kamusal mekânda cemaati temsil eden bir bayram kutlamasının incelenmesi, hem azınlıklar arası rekabet ortamına hem de azınlık çoğunluk ilişkilerinin farklı boyutlarına ışık tutar. Sözkonusu kutlamanın aynı zamanda bir ulusal bayram olması göçmen grubun ulus ve diaspora ile kurduğu sembolik bağlara da dikkat çeker.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu makale, belkemiğini oluşturan örnek olay incelemesi (Çocuk Bayramı) çerçevesinde, bir taraftan Montreal'de yaşayan Türk göçmenler arasında gözlemlenen etnik yapılaşmanın ardında yatan toplumsal mekanizmaları ortaya koymayı, diğer taraftan da göçmenlerin kendi gruplarını kamusal mekânda temsil etmeye ve diğer gruplardan ayırmaya yönelik girişimlerini, kolektif eylemlerine verdikleri anlamları çözümlemeyi hedefler. Bu çözümleme etnisiteyi dokuyan toplumsal ilişkilerin hem nesnel hem öznel boyutlarına ışık tutar. Azınlık gruplar tarafından kamusal alanda düzenlenen bayram kutlamaları ya da anma törenleri, hem grup ötesine –çoğunluğa ve diğer azınlıklara karşı– özgül bir etnik kimlik irdelemesi, hem de grup içine yönelik birlik ve beraberlik (*social cohesion*) ispatı niteliğindeki toplumsal davranışlar olma özelliğini taşırlar. Törenleşmiş etkinliklerin bu çifte işlevi bu uygulamalar aracılığıyla azınlık

5 Bu irdelemeden, ne Kanada'nın asimilasyonist bir geçmişi olmadığı, ne de çoğulcu uygulamaların 1970'ler öncesinde varolmadığı anlamı çıkartılabilir. Kanada'nın tarihsel özelliklerinden kaynaklanan etkenler asimilasyonist politikaların hem eyaletlere (*province*), hem de dönemine göre aynı yoğunlukta uygulanmamasına yol açmıştır. Kanada'nın iki sömürgeli (Fransız ve İngiliz) geçmişi, Québec eyaletinin nüfussal çoğunluğunun Fransız kökenli oluşu ve İngiliz idarecilerin 1763'te Yeni Fransa'nın İngiliz sömürgesine dönüşmesinden itibaren, Amerikan devriminin Kanada'ya sıçrama olasılığının yarattığı korkunun da etkisiyle, yerleşik Fransız toplumuyla yaptığı anlaşmalar sonucu "Fransız Kanadalıları"na tanınan özel haklar, Kanada'nın öncelikle zoraki olarak ikikültürlü olarak olan inşa edilen, daha sonra diğer azınlıkların istemleri ve eylemleri sonucunda çokkültürlülüğe dönüştürülecek olan, çoğulcu toplum yapısının temellerini atar. Bu toplumsal biçimlenmeden 1960'lara kadar Amerika yerli halklarının (Kanada'da Amé-rindiens, Métis ve Inuit olmak üzere üç ana grupta toplanırlar) tahliye edilmiş olması da ayrıca kayda değer. Ancak bu konuları işlemek çalışmamızın sınırlarını aşar.

grubun hem kendi kendisine, hem de kendisi hakkında dışarıya konuşmasında, iç ve dış mesajlar üretmesinde gözlemlenir.

MONTREAL'DEKİ TÜRK TOPLULUĞUNA GENEL BAKIŞ

Montreal'deki Türk göç tarihçesine kısa bir bakış, 1950'ler sonunda ve 1960'larda gelmiş olan kent kökenli ve yüksek okul diplomalı kalifiye elemanların toplum hayatının biçimlenmesinde ve ortak bir kültürel kimliğin belirlenmesinde oynadıkları baskın rolü açığa çıkartır (Bilge, 2002). 1986'de yaşanan kırsal kökenli mülteci akımından önce, Montreal'deki Türk nüfusu bine yaklaşmaktaydı ve bu nüfusun büyük bir çoğunluğunu kent kökenli, yaş ve mesleki özellikleri (doktor, mühendis, hemşire, mimar, teknisyen), yaşam biçimleri, politik eğilimleri ve Montreal'e yerleşme güzergâhları birbirine benzeyen, homojen bir kitle oluşturunuyordu. "Laik cumhuriyetin çocukları" olarak nitelendirebileceğimiz bu çekirdek grubun Montreal'deki kolektif hayatı, toplumsal dışlamalardan ve çoğunluk tarafından üretilen olumsuz imgelerden uzak, İkinci Dünya Savaşı sonrasının elverişli ekonomik ortamında biçimlenir (Bilge, 2002). Burada üzerinde durulması gereken nokta, bu yüksek seviyede kalifiye elemanların Montreal'e göçlerinin Québec ekonomisinin hizmet sektörünün büyümesiyle aynı zamana denk gelişidir. Kalifiye işgücüne duyulan ihtiyacın büyük ölçüde artmasına neden olan bu büyüme, Quebec hükümetinin kamusal ve yarı kamusal kurumlarda (okul, hastane, sosyal servis, vs.) izlediği reform politikalarının sonucudur (Labelle vd., 1983). Böylece, Montreal Türk topluluğunun çekirdeğini oluşturan ve varlığı kayıtlarla kanıtlanabilen bu ilk Türk grubunun, hem yüksek nitelikli meslek elemanlarından oluştuğu, hem de göçmen olarak geldikleri yeni toplumda iş hayatına atılmalarının sonradan gelen ve yine kalifiye elemanlardan oluşan gruplara kıyasla son derece elverişli bir ortamda gerçekleştiği sonucu çıkmaktadır.

Bu noktada, Montreal'e Türkiye'den gelen kalifiye eleman göçünü tarihsel bağlamına oturtmakta fayda var. 1950'li ve 60'lı yıllarda Türkiye'den Kuzey Amerika'ya göç, genelde doktorları ve mühendisleri kapsayan, yüksek seviyede bir eleman göçü biçimini almaktay-

dı (Oğuzkan, 1971). Eğer o dönemlerde ABD ve Kanada kendi toplumlarının etnik ve kültürel dokusuna uyumsuz olduğu gerekçesiyle Türkiye gibi Üçüncü Dünya ülkelerinden gelen göçü kısıtlayan politikalar uygulamıyor olsaydı (bu kota 1960'ların ortasına kadar yılda 100 göçmenle sınırlıydı) bu göçün kapsamı çok daha geniş olacaktı (Halman, 1980). 1962 ve 1965'ten itibaren, Kanada ve ABD'nin göçmen politikalarından bu ırk ve etnik ayrımcılığını kaldırmasıyla ve 1961'de Türk Anayasası'nda yapılan değişikliklerin⁶ de etkisiyle, Kuzey Amerika'ya giden yüksek diplomalı göçmen sayısında 1970'li yılların ortalarına kadar artış görüldü. Bu göç, 1973-74 petrol krizinin getirdiği yeni ekonomik koşullar ve yabancı ülkelere gelen yüksek diplomalı elemanların işe alınmalarına getirilen mesleki engeller gibi yaptırımlar etkisiyle yavaşlar.

Montreal Türk topluluğunun yansıttığı bu yeknesak portre, 1970'li yılların ikinci yarısında gelen sol görüşlü küçük bir grup "yarı öğrenci yarı işçi" göçmenin Montreal'deki üniversite ve sendika çevrelerinde kendi ortak bilinçlerini ortaya koymaya ve kendilerini, askeri darbe ve politik baskılara rağmen Türk devlet politikasına karşı hiçbir eleştirel tutum içine girmeyen ilk gruptan ayırt etme çabalarıyla, çeşitlenir. 12 Eylül darbesinin ardından bu grupta ufak çaplı da olsa sayısal artış kaydedilir. Ancak yalnızca Montreal'de değil, tüm Kanada çapında Türk göçmenleriyle ilgili yaşanan en belirgin olay, aylarca medyanın gündeminden inmeyen, 1986'da yaşanan mülteci akımı⁷ ve bu

6 1961 yılında T.C. Anayasası değiştirilerek Türkiye'ye giriş çıkış temel bir hak ve özgürlük olarak tanınmıştır.

7 Bu akım o dönemde Kanada'nın Türk pasaportu taşıyan ziyaretçilerden turist vizesi istemediğine ve orada kalabilmek ve çalışma hakkı alabilmek için iltica isteminde bulunmanın yeterli olduğuna dair kulaktan dolma bilgilerin zincirleme olarak Türkiye'nin bazı bölgelerinde (Denizli-Tavas gibi) aileler arasında yayılmasıyla başlar. Yapılan araştırmalardan göçmen adaylarının büyük bir çoğunluğunun biletlerini İzmirli iki seyahat acentasından almış oldukları ve bu yayılda o acentaların da rol oynadığı izlenimi çıkmaktadır (Bilge, 2002). Giden ailelerin izlenmesi gereken etapları yakınlarına detaylı bir biçimde anlatarak teşvikleriyle hızlanan akım 7 Ocak 1987 tarihinde Kanada hükümetinin Türk uyruklu ziyaretçilere vize zorunluluğu koymasıyla kesilir. 1986 yılının Eylül ayından vize zorunluluğu getirilen tarihe kadar iki bine yakın Türk uyruklu kişi Montreal'e gelerek iltica isteminde bulunur.

mültecilerin bir kısmının gelişlerinden bir buçuk yıl sonra federal hükümet tarafından geri gönderilmeye çalışılması döneminde yaşanan gerginliklerdir.⁸

1980'lerin ikinci yarısından itibaren "Batı" ülkelerine giderek iltica isteminde bulunanların sayısında kaydedilen önemli artış,⁹ ekonomik durgunluğun da etkisiyle bazı ülkelerde açık ya da üstü örtük bir yabancı düşmanlığının şekillenmesine yol açar. Kanada bağlamında, politik ve medyatik söylemlerde kendini gösteren ve "sahte mültecileri" hedef alan bu moral panik, aynı zaman çerçevesi içinde Muhafazakâr parti yönetimi altında federal hükümetin Kanada'nın çok yumuşak olduğu ve suistimale maruz kaldığı iddia edilen iltica istemlerini kabul politikalarını sertleştirmeyi öngören reform projesiyle birlikte farklı bir ivme kazanır. Türk mültecilerin Montreal'e gelişleri ve daha sonra da federal hükümet tarafından, iltica istemleri Cenevre Konvansiyonu'yla belirlenmiş tanıma uymadığı için reddedilenlerin, yani büyük bir çoğunluğunun geri gönderilmesi,¹⁰ iltica isteminin toplumsal bir sorun olarak görüldüğü, gerçek/sahte tanımlarının birbiriyle yarıştığı ve Muhafazakâr federal meclis tarafından önerilen sert reformların çoğunluğunu Liberallerin oluşturduğu Senato tarafından engellendiği sosyal ve politik ortamla çakışarak etkileşir. Buna ek olarak, o dönemde yaşanan ekonomik durgunluk dolayısıyla, resmi yollardan seçilerek gelen göçmenlerin iş piyasasına girmekte çektikleri güçlükler ve bu ekonomik sıkıntıların *sponsorship* programları çerçevesinde uygulanan aile birleşmesini zorlaştırması, "resmi" göçmenlerin iltica talebinde bulunan ekonomik göçmenlere karşı olumsuz bir tutum içine girmelerine yol açmıştır. Kısaca, bu dönemde, iltica talebinde bulunan gruplar hem göçmen azınlıklar, hem de toplumsal çoğunluk tarafından kötü gözle görülerek, olumsuz bir sosyal sınıflandırmaya (*stigmat*) maruz kalırlar. Bu durumda Montre-

⁸ Bu konu makalemizin sınırını aşmaktadır. Bkz. Bilge (2002: 283-352; 2004).

⁹ Kanada genelinde 1980'de yalnızca 1.600 mülteci iltica istemi kaydedilmişken bu sayı 1988'de 35.000'i bulur.

¹⁰ Oysa ki Türklerin geri gönderilmesine kadar yakın geçmişte görülen normatif uygulamalar, gerçek anlamda mülteci sayılmasalar da, bu kişilerin daha fazla mağdur edilmeden insanî nedenlerle Kanada'da kalmalarına izin verilmesi yönündeydi.

al'e gelen kırsal kökenli Türk iltica istemcilerinin kentsel kökenli soydaşları tarafından neden kolay kabullenilmediklerini ve önemli bir dayanışma ağına giremediklerini anlamak zor olmaz.¹¹

Montreal'deki Türk cemaati 1986'daki kırsal kökenli mültecilerin gelmesiyle önemli bir dönüşüm sürecine girer. Montreali bir gazetecinin "Montreal'in sosyetik Türkleri Anadolu köylülerinin akımına uğradı" şeklinde tanımlandığı olay,¹² topluluk içinde zaten var olan gerginliklerin su yüzüne çıkmasına neden olur. Söz gelimi, o dönemde etkinlik gösteren tek Türk derneği,¹³ yeni gelenler ve onları örgütlemeye çalışan sol eğilimli "öğrenci takımı" ve İslâmî değerlerin topluluğun yaşamında daha fazla belirleyici olmasını isteyen muhafazakâr kanat tarafından etnik, politik ve sınıf ayrımcılığı uygulamakla suçlanmıştır. O dönemde yaşanan cemaat içi gerginlikler Biz/Onlar kutuplaşmasının grup içi/grup dışı boyutunun ötesinde bir de iç boyutu olduğunu önemli bir göstergesidir. Diğer bir deyişle, mülteci akımıyla gelen kırsal kesimli göçmenler, Montreal'in "eski erbabı" olma niteliğini bir grup içi prestij kaynağı ve kimlik haline dönüştürmüş kentlilerin "iç-ötekileri"ne dönüşür. Yeni gelenlerle birlikte belirginleşen bu iç farklılaşma altgrupların birbirlerine taktıkları isimlerde ve olumsuz kolektif temsillerde de kendini gösterir: bir tarafta "Eski Türkler", onların "sosyete derneği"ni ve "Türklüğünü yitirmiş" ikinci kuşağını buluruz; diğer tarafta ise "Mülteciler" ya da "Denizlililer" vardır, gelip Montreal'e, diğer altgrupun "uygunsuz" gördüğü bir semte yerleşmiş ve o semtin adıyla anılmaya ("Jean-Talon takımı"), hatta kendilerine atfedilen "Welfareci"likle damgalanmaya başlamışlardır.

11 Mülakâtlarda Montreal'deki Türk mülteci akımının ve bu olay çerçevesinde yaşanan politik gelişmelerin kendi sosyal çevresinde yarattığı rahatsızlığı dile getiren kişilerden birisi o dönemleri şöyle niteler: "İnsan içine çıkıp da ben de Türkün demeye utanılacak zamanlardı."

12 G. Leblanc, "Anciens et nouveaux Turcs", *La Presse*, 20.02.1987, A5.

13 1950 ve 60'larda gelen kent kökenli ve yüksek seviyedeki meslek elemanlarının oluşturduğu ilk çekirdek grup tarafından 1964'te kurulan Kanada Türk Kültür Derneği (*Turkish Canadian Cultural Association*) Montreal'in ilk, Kanada'nın da ikinci Türk derneği (ilki 1963'te Ontario eyaletinin London şehrinde kurulmuştur) olma özelliğini taşır. Bu dernek, 1970 yılında Québec milliyetçi söyleminin etkisiyle hem ismini değiştirir, hem de Fransızcaştırır: Québec Türk Kültür Derneği (*Association culturelle turque du Québec*).

Özet olarak, Montreal'deki Türk nüfusu birbirinden farklı sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklere sahip olan iki temel göç dalgasıyla oluşmuştur. Bu iki grup arasında yaşanan toplumsal ayrımlaşma, cemaatleşme süreçlerinde, gerek kimlik bilinci gerekse örgütlenme boyutlarında, kendini belirleyici bir etmen olarak gösterir. Bu ayrımlaşma çerçevesinde yaşanan gerginlikler, rekabet ve iktidar ilişkileri, basamaklıp olarak cemaatin güçsüzlüğü ve bölünmüşlüğü olarak yorumlansa da, sonuç olarak cemaat üyelerinin kendi işlerine verdikleri önemi arttırmakta ve grup dışıyla olan etkileşimlerini kısıtlayabilmektedir (Breton, 1964).

ULUSAŞIRI ALANDA ULUSUN KUTLANMASI

Montreali Türkler arasında her yıl kutlanarak gelenekselleştirilen 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı Türk göçmenlerin kamusal alanda kutladıkları tek bayram olarak kendini cemaat içinde kutlanan diğer bayram ve anma törenlerinden ayırt eder. Azınlık kutlamalarının genel olarak marjinalliğe itilmiş kimliklerin söz sahibi konumuna geldiği ve statükoyu sorguladıkları özgürlükçü ve alternatif ortamlar sunduğu düşünülse de (Cohen, 1982; Ribart, 1999), Montreal'de kutlanan bir Türk ulusal bayramı olan Çocuk Bayramı Türk devletinin resmi söylemini ve ideolojisini yansıtan ve statükocu yanı ağır basan bir kutlamadır. Türkiye'deki hegemonik toplumsal yapıyı (etnik, dinsel ve cinsiyet ilişkileri açısından) sorgulayıcı olmaktansa devam ettirmeye yönelik, özellikle de Türk devletinin yurtdışındaki imajını düzeltme amacını güden ve bu anlamda toplumsal çoğunluğun (Türkiye bağlamında) çıkarlarını gözetken bir etkinliktir. Ancak Kanada bağlamı gözönüne alındığında kamusal alanda bir yer edinme amacını güden azınlık istemleri boyutu da ortaya çıkar.

Bu kutlamanın statükocu olarak adlandırdığımız yönünü çözümlemek için Montreal Türk topluluğu arasında gözlemlenen siyasi eğilimleri irdelemek gerekir. Avrupa'daki Türkiye kökenli göçün aksine Kuzey Amerika'da yaşayan Türk nüfusu arasında Ankara rejimine karşıt siyasi hareketler önemli bir örgütlenme göstermezler. Tam tersi-

ne, Kuzey Amerika'daki Türklerin devlete karşı takındıkları genel tutum, göç öncesindeki toplumsal konumlarıyla yakından ilintili olup, milliyetçi ve bir bakıma apolitik –parti yandaşlığından uzak bir devlet yandaşlığı (*pro-étatisme*)– biçimini almıştır.

Kuzey Amerika'ya yerleşmiş Türkler arasında aşırı solcu, kök-tendinci ya da özerk bir Kürt devleti yandaşlarının sayıca azlığı ve örgütsüzlüğü, Avrupa'daki durumun tersine (Bozarslan, 1992), bu kıtada Türk siyasetinin marjinal oluşumlarının kök salmadığı, ancak ege-men siyasi söylemlerin –Kemalist olsun, Türk İslâm sentezcisi olsun– yandaşının bol olduğu bir portreyi ortaya çıkarır. Bu bağlamda Avrupa'daki Türkiye kökenli toplulukların yapılanmasında belirleyici rol oynayan Türk/Kürt, Sünni/Alevi gibi ayrımlar Kuzey Amerika'daki Türkler arasında aynı toplumsal belirleyiciliği taşımamakta, ancak etnik cemaatin toplumsal sınırlarının kurulması büyük ölçüde “ötekiler”in üretimine dayandığından (Barth, 1969), bu kıtada da grubun “birlik ve beraberlik ruhu” başka bir grupla yaşanan karşıtlıkta kendini devam ettirmektedir.¹⁴

Bu noktada, Montreal'deki Türk cemaatinin “belirleyici ötekisi” kimdir sorusuna yanıt aramak gerekmektedir. İki yıl süren alan araştırmamızdan çıkan sonuca göre, Montreal'de yaşayan Türkler, bazı ekonomik güçlüklerle karşı karşıya kalsalar da –özellikle 1980'lerde ve 90'larda yaşanan ekonomik durgunluk döneminde–, Türk olmalarından ötürü çoğunluk tarafından bir toplumsal dışlanmaya ya da olumsuz bir damgalanmaya (mülteci akımının yaşandığı dönem sayılmazsa) maruz tutulmazlar. Bu durum göze alındığında, Montrealli Türklerin, Kuzey Amerika genelinde olduğu gibi, etnopolitik eylemlerinin ardında yatan nedenlerin altında çoğunlukla Türk devletinin dış politikasında sorunlu olarak bilinen konuların savunuculuğunu yapma arzusu yaygın bir motif olarak kendini gösterir.

Öyle ki, 1964'te Montreal'de ilk Türk derneğinin kurulmasının temelinde yatan neden, uluslararası arenada varlığını hissettiren Kıb-

¹⁴ Grup dışıyla yaşanan anlaşmazlık ve çatışmaların etnik cemaatleşme ve grup içi bağları kuvvetlendirmedeki etkisi için bkz. Smith (1981, 1986), Nagel (1986).

rıs Krizi'nin Türkler arasında yarattığı hoşnutsuzluktur. Dernek arşivlerinden ve yapılan mülakâtlardan çıkardığımız bilgilere göre, Batı dünyasında Türkiye'nin bakış açısına yer verilmediği ve Batı'da yaşayan Türklerin haksızlığa uğradığı düşüncesiyle harekete geçen "bir avuç vatanperver" "Yunan diasporası yanlısı Batı medyası tarafından gündeme taşınan Türk düşmanlığına" son vermek için örgütlenmeye karar verirler. O zamandan beri, dernekler çerçevesinde yürütülen etkinlikler ve girişimlerde "Türk düşmanlığını yaymaya çalışan lobilere karşı koyma" arzusu önemli bir yer tutarak, etnik mobilizasyon kaynağı olmuştur. Unutmamak gerekir ki "kolektif sorumluluk duygusu" etnik grupların oluşmasında ve devam etmesinde önemli bir rol oynar (Wirth, 1929). Türk devletinin imajının ve "milli şeref" dünyaya karşı savunulması fikri üzerine kurulan bu retorik çerçevesinde kurulan toplumsal ilişkiler, hem Montreal'deki Türk cemaatinin iç bağlarını kuvvetlendirmekte, hem Montreal dışında olup da aynı siyasi kaygıları taşıyan diğer Türk göçmen dernekleriyle kurulan iletişim ve toplu hareketleri yönlendirerek diasporik siyasi bir sanal alan yaratmakta (Werbner, 1998) ve Türk devletine ve ulusuna duyulan bağları tazelemektedir. Burada hatırlatmak gerekir ki Türk devleti de bir taraftan bu "model göçmenlere" duyduğu minneti sembolik olarak ifade ederken, diğer taraftan da göçmenlerin arasında şemsiye kuruluşların yayılarak devletin çıkarlarını gözeten güçlü bir lobi haline dönüşmesi için stratejik ve lojistik destek verir. Göçmenler arasında "vatansever" davranışların yayılmasını hedefleyen bu sembolik tanımaya bir örnek, Montrealli bir Türk toplum liderinin Kanada'daki Türkler arasında verilen ilk "üstün hizmet" madalyasına layık görülmesi ve bu vesile ile 2002 yılında yapılan resmi törendir.

Çocuk Bayramı kutlamasının ardındaki toplumsal motivasyona bakıldığında altının çizilmesi gereken nokta şudur: Bu bayramın kamusal mekânda azımsanmayacak maddi kaynaklar kullanılarak kutlanmasının altında yatan motiflerden biri "Türk milli şeref" hasar gördüğü kritik bir dönemde, yani Ermeni diasporasının soykırımı andığı 24 Nisan haftasında, kendinden olumlu bir biçimde bahsettirme-

ye duyulan özlemdir. Ermeni diasporası tarafından soykırımın dinsel törenler ve kültürel etkinliklerle anılması, soykırımın devlet nezninde (gerek belediye meclislerince, gerek eyalet ve federal hükümetler nezninde) tanınması için çeşitli kanunî yollara başvurulması, Melbourne'den Montreal'e kadar dünyanın her yerinde Türklerin ve Ermenilerin azınlık olarak birarada bulundukları ortamlarda periyodik gerilimlere yol açar.¹⁵ Kimi Türk göçmenlerin "24 Nisan sendromu" olarak adlandırdıkları bu kolektif ruh hali, 24 Nisan'ın "Ermeniler tarafından kutlanan bir Türklerden Nefret Etme Günü" (*Hate-the-Turk Armenian Day*) şeklinde yorumlanmasına yol açmıştır. Bu arada Kanada'daki Ermeni topluluğunun Türklere oranla hem sayısal¹⁶ hem de örgütsel üstünlükleri, Kanada'daki geçmişlerinin daha eskiye dayandığı ve Kanada toplumu içinde ekonomik, siyasi ve sembolik (kültürel) kilit noktalarına ve güç kaynaklarına daha fazla ulaşabildikleri gözönüne alındığında, Türklerin Ermeni etkinlikleri karşısında kapıldıkları moral paniğin bazı somut boyutları açığa çıkar. Bu moral panikte Türk devletinin diplomatik temsilcilerinin de rol oynadığı dikkate değer bir konu. Sözelimi Kanada'nın önde gelen film yönetmenlerinden Ermeni kökenli Atom Egoyan'ın 2002 yılında ilk kez Cannes film festivali çerçevesinde gösterilen ve daha sonra Kanada'da vizyona giren "Ararat" filmi çerçevesinde Ermeniler ve Türkler arasında yaşanan gerginlikler, filmi beğenen sinema eleştirmenlerinin Türkler tarafından "Türk düşmanı", "Ermeni uşağı" vs. olarak nitelendirilmesine, filmi beğenmeyen eleştirmenlerin de Ermeniler tarafından "revizyonist" (tarihsel gerçekleri yadsıyan), "Türk şantajına boyun eğen şahsiyetsiz"

15 Türk-Ermeni diasporaları arasında yaşanan çekişmelerin Montreal ortamında kendini gösteren siyasi boyutlarının ve bu etnopolitik seferberliklerin (*ethnopolitical activism*) ABD'de bulunan Türk lobi gruplarıyla olan bağlarının detaylı incelemesi için bkz. Bilge (2002, 2003).

16 2001 nüfus sayımı verilerine göre Kanada'daki Ermeni etnik kökenli nüfus 40.505, buna karşılık Türk etnik kökenli nüfus 24.910 kişidir. Montreal'deki bu sayılar, Ermeni kökenli nüfus için 18.445, Türk kökenli nüfus içinse 5.160 olarak verilmiştir. <http://www12.statcan.ca/francais/census01/products/standard/themes/>. Türk konsoloslüğundan alınan bilgilere doğrultusunda Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan son yıllık raporda Kanada genelindeki Türk uyruklu nüfus 35.000 olarak verilmiştir.

kişiler olarak adlandırılmasına yol açmıştır.¹⁷ Ancak bu iki azınlık arasında yaşanan gerginlik ve çoğunluğu, kamuoyunu kendi tarafına çekmeye yönelik stratejiler, Ottawa'daki Türk Büyükelçisi'nin Kanada haber ajansına verdiği bir demeç üzerinden (ki bu demecin asıl amacı Fransız *Le Monde* gazetesinde yayınlanan ve Türk devletinin Ararat filmi hakkında hukukî işlemlere başvuracağına dair çıkan haberin asılsız olduğunu belirtmektir) Kanada'daki Türklere yönelik verdiği dolaylı mesajla farklı bir boyuta ulaşır:

“Elbette sanat özgürlüğü var, ifade özgürlüğü var (...) herkes gibi buna saygı duyuyoruz. Yani, filme karşı yasal bir prosedür girişimi sözkonusu değildir. Ancak Türk hükümeti değilse de bireysel gruplar, haklı görülebilir nedenlerle sonrasında çeşitli eylemlere girişebilirler. Ben sıradan bir Türk, bir Kanada Türkü olsam, elbette, geçmişim, ait olduğum ulus haksız yere suçlansa, rahatsızlık duyardım.”

Görünen odur ki, Montreal Türkleri arasında yaşanan etnik cemaatleşme, yani hem ortak kimlik duygusunu, hem de bu temelde örgütlenme ve siyasi amaçlı toplu olarak harekete geçme boyutlarını birarada bulunduran toplumsal ilişkiler, çoğunlukla Türklerin Ermenilerle soykırım konusunda yaşadıkları gerilim ve çatışmalar çerçevesinde biçimlenmektedir. İncelememizin son noktası olan Çocuk Bayramı kutlaması da, bizce, bu toplumsal bağlamdan soyutlanarak anlaşılmaz.

Montreal'de kutlanan bu bayram, kentsel kökenli ve diğer alt grup tarafından sosyete derneği olarak adlandırılan *Turqébec* derneği tarafından düzenlenir. “Montreal Türk toplumu” adına düzenlenen ve kamusal mekânda, Montreal'in merkezindeki en büyük tiyatro salon-

17 15 Mayıs 2002 tarihinde Kanada ulusal gazetelerinden *Globe and Mail*'de çıkan Ray Conlogue imzalı makale filme getirdiği eleştirilerden örürü Kanadalı Ermeniler'den yüzlerce protesto mektubu almıştır. Teknolojik gelişmelerden nasibini alan bu tip sözüm ona *grassroots* kampanyaları, gerek Ermeni (*National Committee of Armenians of Canada*, gibi), gerekse Türk demeklerinin (*Federation of Canadian Turkish Association* gibi) ve diğer etnik lobi gruplarının da çok kullandığı bir teknik olan Web sayfalarında ilgilenenlere sunulan örnek protesto mektuplarına dayanır. Böylelikle İngilizce ya da Fransızca yazamayan kişiler bile bu tip etnik protesto kampanyalarında seferber edilebilmektedir. Sözü geçen gazete makalesi Atom Egoyan'ın bile tepkisini çekmiştir ve *Globe and Mail* daha sonraki bir tarihte ünlü yönetmenin Ray Conlogue'a yazdığı cevabı yayınlamıştır.

larından biri kiralanarak kutlanan ve çeşitli etnik grupların folklor gösterilerinden oluşan bu büyük gösteriye hem yerel, hem de federal hükümet yetkilileri ile Türk diplomatik çevreleri davet edilir.

1998 yılında yaptığımız gözlemlere dayanarak betimlenen bu bayram kutlaması, Uluslararası Çocuk Festivali adı altında, 26 Nisan Cumartesi günü Montreal merkezindeki Saint Denis tiyatrosunda gerçekleştirildi. Québec politik söylemlerinde egemen olan ideoloji yüklü terimlerin (*interculturalisme*, *communautés culturelles*) yoğun olarak kullanıldığı gösteri programında ve üç dilde (Türkçe, İngilizce ve Québec eyaletinin resmi dili olan Fransızca) yapılan açılış konuşmasında, Kanada mozağine göndermelerde bulunuldu. Montreal’de etkinlik gösteren iki Türk kültür derneğinin dışında (*Turquébec* ve *Association Culturelle Turque du Québec*) on dört “kültürel topluluğun” (Kore, Macaristan, Dominik Cumhuriyeti, Polonya, Vietnam, İskoçya, İrlanda, Meksika, Bulgaristan, Guetamala, Hindistan, Barbados, İsrail ve Québec) folklor gösterileriyle¹⁸ katıldıkları bu şenlik, organizatörler tarafından hem çokkültürlü hem de kültürlerarası diye nitelendirilir. Bu çifte nitelendirme, Quebec’te yaşayan çoğu göçmen azınlığın başvurduğu ve grubun birbiriyle rekabet içinde olan Kanada çoğulcu söylemi (*multiculturalism*) ve Québec çoğulcu söylemi (*interculturalism*) arasında manevra yapabilmek için kullandığı bir stratejidir. Aynı zamanda, ulus devlet sembollerinin sahne düzenlemesinde kullanılması ve cemaatten ulusa, kültürlerarasından uluslararasına (*intercultural*, *international*) gözlemlenen sürekli anlam kaymaları, Türklerinin gözünde çoğulculuğun ulus devlet bazında anlaşıldığını göstermektedir. Katılan “ülkelerin” bayraklarıyla süslenmiş olan sahne, “kültürel toplulukların” şenliği düzenleyen Türkler tarafından devletlerinin temsilcisi olarak algılandığına işaret eder. Kısaca görülen odur ki, bu törenselleştirilmiş etkinlik aracılığıyla kurulan gruplararası ilişkileri Türklerin gözünde anamlanabilir kılan temel prensip, toplumun ulus devlete dayalı bir anahtarla okunmasıdır.

18 1998 yılındaki şenlikte, her topluluk birer temsil sunarken, şenliğin “assolisti” olan Turquébec derneğinin folklor ekibi tam altı gösteri sundu.

SONUÇ

Şenlikler ya da anma törenleri gibi etkinlikler göçmen grubun kendi ortak belleğini yerleştiği toplumun belleğine eklemleme, o topluma ait olma ve o mekânı sembolik olarak sahiplenme girişimleri olarak ele alınmalıdır. Ancak göçmen kutlamaları yalnızca yeni yerleşilen topluma aidiyet icraları olmakla kalmaz, aynı zamanda eşgüdümlü olarak başka mekânlara ulaşabilme çabalarını da ortaya koyar.

Ulusal Çocuk Bayramı’nın Montrealli Türkler tarafından ulusötesinde kamusal mekânda kutlanmasına analitik olarak baktığımızda ortaya üç temel toplumsal ilişki boyutu çıkmaktadır: cemaatiçi boyut (ya da azınlık içi boyut, ki bu diaspora boyutunu da içermektedir), azınlıklararası ilişkiler boyutu ve azınlık/çoğunluk ilişkileri boyutu.

Ulusal Çocuk Bayramı, Montrealli Türkler tarafından kamusal alanda düzenlenen tek toplu etkinlik olarak cemaat yaşamında önemli bir yer tutar. Bu etkinlik hem iç hem de dış işlevleri yerine getirir. İç işlev ele alındığında, bu gösteri için aylar önce başlayan hazırlıkların göçmen aileleri her haftasonu biraraya getirerek cemaat içi ilişkileri pekiştirdiği gözlenir: Dernek lokalinde biraraya gelen anneler kostümleri dikerken, yan odada çocuklar halkoyunları çalışmaları yaparlar. Babaların genelde “dışarıda” olduğu bu hazırlık etabı, aynı zamanda gösterinin içeriği ile ilgili –kostüm seçimi, repertuar hazırlanması, hangi yörelerin danslarının seçileceği konularında– bazı ideolojik çekişmelere sahne olur. Örneğin kimileri repertuarın “modern” danslar da içermesi gerektiğini savunurken, diğerleri geleneksellikten yanadır. Kostüm seçiminde yaşanan bazı ideolojik zıtlasmalar topluluğun heterojenliğinin anlamlı bir göstergesidir. Kimileri yurtdışında “bağnaz ve İslâmcı” bir Türkiye ve Türk imajını çizmekten duyduğu kaygıyla önerilen geleneksel giysileri çok kapalı bulurken, diğer taraf bu savda olanları “Batıcı”, “kompleksli” ya da “Batı’ya yaranabilmek için ruhunu satmaya hazır” olmakla suçlar. Ancak, bu gösteriye verilen önem, bu iç anlaşmazlıkların geçici de olsa üstesinden gelinmesini sağlar. Sonuçta bu gösterinin başarısı, Montreal Türk topluluğu adına gösteriyi düzenleyen derneğin cemaat içindeki yeri kadar, dernek yö-

netcilerinin üyeler gözündeki meşruiyetini de sağlamlaştırmaktadır. Gösterinin sanatsal açıdan kalitesi, Montreal'deki ve Kanada'nın diğer şehirlerindeki Türk dernekleri nezdinde organizasyondan sorumlu derneğin cemaat ve diaspora içindeki prestijini de artırmaktadır. Örneğin, *Turqu bec* derne inin halkoyunları ekibi düzenli olarak diğer şehirlerdeki çokkültürlü festivallere, sözgelimi Mayıs ayında Ottawa'da düzenlenen Lale festivaline çağırılır.

Bu etkinliğin dış işlevlerini özetlersek, ilk etapta 23 Nisan haftasında yer alan bu kutlamaya verilen önem, bir anlamda Türkiye ve Türkler aleyhine olarak algılanan ve "devletin imajını" ve "milletin şerefini" karaladı ı d   n len 24 Nisan Ermeni etkinliklerine karşıt olarak ve o etkinliklere e   d ml  olarak olumlu imaj yaratabilecek bir etkinlik ortaya koyma çabası olarak kendini gösterir. Aynı zamanda, bu etkinlik bir göçmen azınlığın kamusal me  n arayışı, kimliğini kurumla tırma, ortak belleğini ve tarihsel/kültürel mirasını toplumsal ( o  nluk) mirasa ekleme ve kendini topluma kendi koyduğu tanımlar çerçevesinde kabul ettirme stratejileri boyutlarını da içermektedir. Bu etkinliğin ortaya koyduğu çok anlamlı politik mesajlar yalnızca cemaat içine, diasporaya, toplumsal  o  nlu a (Kanada ve Quebec) ve diğer azınlıklara yönelik değildir. Bu etkinlik, aynı zamanda Türk devletine yönelik sadakat ba larını tazeleyici, "Biz gurbetçi değil, devletimizin iyi niyet el ileriyiz," mesajını veren bir kimlik sergileni idir. Tüm bu boyutlar gözönüne alındığında, bu kutlama aidiyetin çok me  nlı ve çok anlamlı performanslarına dönüşmektedir.

İsveç'te Yaşayan Türk Kadınlarının Sosyal İlişki Ağları, Evlilik ve Boşanma Durumları

AYLİN AKPINAR

Bu makalede uluslararası göç olgusu, Türk kadınlarının göç edilen ülkede kurdukları sosyal ilişki ağları bağlamında incelenecektir. İsveç'te yaşayan iki kuşak Türk kadınının hayat hikâyelerinin analizi, göç sürecinin evlilik stratejilerine etkisinin ve boşanmaya kadar gidebilen durumların anlaşılmasına yardımcı olacaktır.¹

Uluslararası göç, kadın ve erkek göçmenlerin kurdukları sosyal ilişki ağlarının yapısını ve yoğunluğunu etkileyen bir zaman süreci olarak düşünülmelidir. Bu süreç, göçmenler açısından var olan sosyal ilişki ağlarını kullanmayı gerektirdiği gibi, aynı zamanda yeni ilişki ağları kurmayı da zorunlu kılmaktadır. Sosyal ilişki ağları dinamik olarak düşünülmelidir; bireylerin yaşamlarının değişik dönemlerinde genişleyebilir veya daralabilirler (Erickson, 1984). Uluslararası göç, özellikle Türkiye'nin kırsal kesimlerinden gelen göçmenlerin toplumsal cinsiyet açısından daha ayrılmış ve daha yoğun olan sosyal ilişki ağlarını dö-

¹ Makalenin dayandığı alan araştırması İsveç'te, 1991-1993 yılları arasında yapılmıştır. Burada aktarılabilecek olan hayat hikâyeleri Uppsala Üniversitesi'nde 1998 yılında sunduğum doktora tezinin temelini oluşturmaktadır. Bu makalede gördüğüm kişilerin gerçek isimleri kullanılmamıştır.

nüşüme uğratabilmektedir. İsveç'e yerleşmiş olan kadın veya erkeğin hanesi etrafında kurduğu sosyal ilişkiler, evlilik yoluyla bu haneye gelen gelin ya da damadın yeni ülkede kuracağı ilişkileri etkilemektedir. Bu makalede açıklamaya çalışacağım üç temel soru şunlardır:

1. Türk göçmen kadınlarının sosyal ilişki ağları uluslararası göçe bağlı olarak ne şekilde değişmektedir?

2. Sosyal ilişki ağları evlilik yoluyla ne şekilde kurulmaktadır?

3. Göçmen kadınların kurdukları sosyal ilişki ağları boşanmaları durumunda nasıl bir rol oynamaktadır ve ne gibi sonuçlara yol açabilmektedir?

Bu sorular yanıtlanırken, önce Türk göçmenlerinin İsveç'te kurdukları sosyal ilişki ağlarının niteliğine bakılacaktır. Daha sonra Türk kültüründe sosyal ilişki ağları geliştirmede kadınların oynadıkları rolün önemine değinilecektir. Bu rolün özellikle görücü usulü evlilikler kurulurken gençleri yönlendirmede etkili olduğundan bahsedilecek, eli beş yaşlarında dul ve yalnız ebeveyn olarak yaşayan bir kadının hayat hikâyesinden hareketle, ilk kuşak göçmen kadınların gençlere Türkiye'den evlilikler ayarlayarak İsveç'teki statülerini nasıl yükseltmeye çalıştıkları gösterilecektir. Öte yandan, uluslararası göçün geleneksel olarak aileler arasında dengeli ilişkiler kurulmasını gözetken görücü usulü evliliklerin niteliğini ne şekilde bozabildiğine işaret edilecektir. Göçe bağlı olarak ortaya çıkmış olan bu dengesizliğin gençlerin evliliklerini ve yaşamlarını ne şekilde etkilediği ve boşanmalarına nasıl yol açabildiği açıklanmaya çalışılacaktır.

Bu araştırmada da görüleceği gibi, sosyal ilişki ağları kadınların boşanması durumunda hem destekleyici, hem de köstekleyici bir rol oynayabilmektedir. Özellikle kırsal kesimden gelen Türkiyeli genç kadınlar arasında, boşanmaları durumunda, kendi yakın çevreleri tarafından destek görememe ve yeni ülkede yalnız kalma riski bulunmaktadır. Her şeye rağmen, bu gençlerin bazıları yalnızlıklarını başka etnik gruplardan göçmenlerle kurdukları sosyal ilişkiler sayesinde yenebilmektedirler. İsveç'te eşlerinden boşanmış, yalnız ebeveyn olarak yaşayan Türk kadınları genellikle ücretli olarak çalışmaktadırlar. Aynı zamanda da İs-

veç sosyal refah devletinin olanaklarından faydalanmaktadırlar. Oysa ki Türkiye'de eşlerinden ayrılmış kadınlar büyük ölçüde geniş aile ilişkilerinin desteği sayesinde ayakta durabilmektedirler.

İsveç'te 1960'ların ortalarından itibaren giderek artan sayıda kadının işgücüne katılmasıyla, boşanan kadın sayısında da artış gözlenmiştir (Trost, 1993). 1974 yılında kabul edilen boşanma kanunu özgür olarak evlenen bireyin boşanmakta da özgür olduğunu vurgulamaktadır. Bu kanuna göre, boşanmak için hiçbir mazeret gerekmediği gibi, çocukları olmayan çiftlerin hemen boşanabilecekleri beyan edilmiştir. Çocukları olan çiftler için altı ay bekleme süresi mevcuttur. 1983 yılından itibaren çocukların ortak velayeti kabul edilmektedir. 1974 yılından başlayarak İsveç'te boşanmalar hızla artmıştır. 1980'lerin başında evlenen çiftlerin takriben dörtte biri on sene sonra boşanmıştır. Boşanan çiftlerin yarısı çocuk sahibidirler (Skilsmassor och Separationer, 1995). Göçmen gruplar arasındaki boşanma oranı oldukça yüksektir (Tema Invandrare, 1991). Örneğin, İsveç'te doğmuş kadın ve erkeklerden oluşan çiftler arasında boşanma oranı yüzde 1.2 iken, bu oran Latin Amerikalı çiftler için yüzde 6.5, İranlılar için yüzde 5.2, Arap ülkelerinden gelen çiftler için yüzde 2.8 ve Güney Avrupa ülkelerinden gelen çiftler için yüzde 2.4'tür. İlginç olan Vietnamlı ve Türk göçmen grupları arasında İsveçli çiftlerden daha düşük boşanma oranlarının gözlenmesidir (Sjöblom & Hydén, 1997). İkinci evliliklerini yapmış olan Türk kadınlarının boşanma oranları ise ilk boşanmalara kıyasla takriben dört kat fazladır. Türk kadınları içinde İsveçli erkeklerle evlenmiş olanlar yüzde 2.7 ile en fazla boşanma riskini taşımaktadırlar (Leiniö, 1988).

İsveç sosyal refah devletinde 1947 yılından beri gelirleri ne olursa olsun, yalnız ebeveyn olarak yaşayan kadınlar çocuk yardımı almaktadırlar. Çocuk reşit olana kadar devlet erkek ya da kadın kim ödemekle yükümlüyse, o kişiden nafaka istemektedir. Yalnız ebeveyn olarak yaşayan kadınların desteklendiği bu sistemde yine de kadınlar erkeklere göre dezavantajlı durumdadırlar. Gelirleri boşanmış ve yalnız ebeveyn olarak yaşayan erkeklerin üçte biri kadardır (Fob, 1990

Inkomst). Çocukları ya da kendileri hastalandığında geçici çocuk bakımı sağlanmasına muhtaçtırlar. İş piyasasına daha güçlü katılabilmek için kendilerini eğitmeleri gerekmekte ve bu anlamda da çocuk bakımına ihtiyaç duymaktadırlar. İsveç'teki bu koşullar, eşlerinden ayrılmış Türk göçmen kadınlarının da konumlarını etkilemektedir. Özellikle kırsal kesimden gelen Türk kadınları boşanmaları durumunda aile ve sosyal ilişki ağları desteğini kaybedebildiklerinden, onların koşulları yalnızlığın etkisiyle daha da ağırlaşabilmektedir.

TÜRK GÖÇMEN KADINLARININ KURDUKLARI SOSYAL İLİŞKİ AĞLARI

Bott (1957) İngiliz toplumundaki gözlemlerine dayanan klasikleşmiş çalışmasında, sosyal ilişki ağlarının özelliklerine bakarak aile bireylerinin yeni sosyal çevrelerindeki etkileşimlerini anlayabileceğimizi söylemektedir. Aileyi kuşatan sosyal ilişki ağlarıyla karı/koca arasındaki sosyal ilişkilerin yoğunluk derecesi bağlantılıdır. Aileyi kuşatan sosyal ilişkiler sıkı olduğu ölçüde, karı/koca arasındaki ilişkiler daha ayrılmış ve tersine aileyi kuşatan sosyal ilişkiler gevşek olduğu ölçüde de karı ve kocanın paylaştıkları sosyal ilişkiler daha fazla ve iç içe geçmiş olacaktır. Bott (a.g.e.) ayrıca, ilişkilerin sıklığı ya da gevşekliğinden ziyade “yoğunluk dereceleri” üzerinde durmamızın daha anlamlı olacağından bahseder. Çok yoğun sosyal ilişki ağları denince, Ego’yu, yani merkezde yer alan bireyi tanıyan herkesin birbirini de tanıdığını anlarız. Az yoğun sosyal ilişki ağları durumunda ise kimse birbirini tanımaz ama herkes Ego’yu, yani merkezdeki kişiyi tanır. Sosyal antropolog Olson (1982) Bott’un yaklaşımını Türkiye’de yaptığı alan çalışmasında Türk ailelerine uyarlamaya çalışmış ve bu yaklaşımı sosyal ilişki ağlarının “odağı” kavramlaştırmasıyla geliştirmiştir. Olson “çift odaklı aile yapısı” (*duofocal family structure*) kavramını kullanır ve Türk ailelerinde, ister kentsel, ister kırsal olsun, kadın ve erkek her yetişkinin kendi bağımsız sosyal ilişki ağlarının odağı olduğundan bahseder. Olson’un Türk toplumundaki gözlemleri, Yanagisako’nun (1977) Amerika’da yaşayan Japon kökenli ailelerde gözlemlediği kadın odaklı hısım/akra-

ba ilişkilerine benzer. Farklı haneleri birbirine bağlayan hısımlı/akrabalık ilişkileri ağının temel ekseninde her zaman bir kadın yetişkin bulunmaktadır. Geleneksel olarak kadın odaklı sosyal ilişki ağları hem toplumsal cinsiyet açısından, hem de mekânsal olarak ayrılmış sosyal ilişkilere işaret eder. Sosyal antropolog Delaney (1991) Türk toplumundaki kadın odaklı sosyal ilişki ağlarına rağmen kadının sosyal olarak görünmediğini iddia eder. Sembolik olarak kadının toplumsal cinsiyeti babası ve kocasına bağımlıdır. Bu durum Türk ailesini anlamamız açısından önemlidir. Delaney (a.g.e.) Türkiye'de yaptığı alan araştırmasında aile kavramının kadın ve erkekler için taşıdığı farklı anlamlar üzerinde durur. Kırsal kesimdeki ilişkiler bağlamında aile, erkeğin karısı ve çocuklarıdır; her erkek bir aile edinir. Kadınlar açısından aile kavramı, içine doğduğu aileyi işaret eder. Bu anlamda kadın her zaman bir ailenin parçasıdır; erkek ise aile sahibidir. Kadınlar ailenin parçası olarak erkeklerin kontrolü ve yönlendiriciliği altındadırlar; bu kişi baba, ağabey, oğul ya da koca olabilir. Böylelikle çift odaklı Türk ailesi kadın ve erkeklerin ayrılmış ve eşit olmayan sosyal ilişki ağlarından oluşmaktadır.

Şimdi bu kavramsallaştırmaların ışığında uluslararası göç sürecinde yeni sosyal ilişki ağlarının nasıl kurulduğuna bakalım. İsveçli etnolog Svanberg (1988: 47) etnik Türkleri "Sünni Müslüman ve Türkçe dilini konuşan heterojen bir grup" olarak tanımlamaktadır. Siyaset bilimcisi Alpay (1980) İsveç'e göç etmiş olan etnik Türkleri üç kategoride ele almaktadır:

1. Nüfusu 15.000 altında olan küçük tarımsal yerleşmelerden gelen erkekler (ağırlıklı olarak Konya'ya bağlı Kulu kazasının köylerinden gelenler),

2. Benzeri yerleşim alanlarından gelen kadınlar (çoğunlukla aile birleşim yoluyla gelenler)

3. Kentsel yerleşimlerden gelen kadın ve erkekler (İstanbul'dan, İstanbul'u transit olarak Trabzon ve çevresinden, Ankara ve civarından ve Gaziantep'ten gelenler).

Alpay (a.g.e.) araştırmasında Konya'ya bağlı Kulu kazasının köylerinden gelenlerin oranını takriben yüzde 36 olarak göstermiştir.

1980'lerden bu yana evlilik yoluyla gerçekleşen göçler sayesinde muhtemelen Kulu kökenli Türklerin oranı daha da artmıştır. Stockholm'e bağlı tipik bir göçmen banliyösü olan Rinkeby'de yaptığı alan çalışmasında sosyolog Köksal (1986) görüşme yaptığı 21 aileden sadece 3'ünün İsveç'te yaşayan akrabaları olmadığını saptamıştır. 16 ailenin Rinkeby'de ve hatta aynı apartman bloklarında oturan akrabaları vardır. İsveçli etnologlar Lundberg ve Svanberg (1992) Rinkeby'de yaşayan 1.400 etnik Türk'ten yüzde 81'inin Kulu'dan ve Kulu'ya bağlı 29 köyden geldiklerini söylemektedirler. Rinkeby'i Türkiyeli göçmenlerin yaşadığı diğer banliyöleri temsil edebilecek nitelikte bir yerleşim yeri olarak düşündüğümüzde, Türk kadınlarının sosyal ilişki ağlarına dair ipuçları elde edebiliriz. Türk kadınları yoğun, toplumsal cinsiyet açısından ayrılmış ve kadın odaklı hısım/akrabalık ilişkileri içerisinde yaşamaktadırlar. Yerel yerleşim yerlerinde özellikle Kulu'dan gelen Türkiyeli göçmenlerin, hısım/akraba ilişkileri sayesinde kendilerine yeterli etnik bir grup olarak varlıklarını sürdürebildiklerinden söz etmek mümkündür.

Türkiye'nin kentlerinden gelen ve Kululu Türkler tarafından "İstanbulullar" olarak adlandırılan Türkler ile kentlerden gelenler tarafından "köylüler" olarak adlandırılan Kululu Türkler arasında kurulan sosyal ilişkiler, asgari düzeydedir. İsveç'te yaşayan Amerika kökenli antropolog Narrowe'un (1998) da gözlemlediği gibi, Kululu Türkler kentli Türkler tarafından küçümsendiklerini düşünmektedirler. Öte yandan kentli Türklerin İsveç'te edindikleri birtakım işlerin, -anadili öğretmenliği, çocuk bakıcılığı, sosyal asistanlık gibi- kendilerinin varlığı sayesinde olduğunun bilincindedirler. Narrowe (a.g.e.) alan araştırmasına dayandırdığı çalışmasında görüşmecilerin kırsal ve kentsel sosyal ilişki ağlarının farklılığını vurguladıklarından bahseder. İsveç'te "Kululu" ve "İstanbulu" deyimleri siyasal eğilim, sosyoekonomik sınıf farklılığı ve İslâm dinine ilişkin tutumlar açısından önemli bazı farklılıkları akla getirmektedir. "Türk toplumu" içindeki farklılıklar ise özellikle konuşulan ağız farklılıkları, eş seçimlerindeki farklılıklar ve toplumsal cinsiyet rollerindeki farklılıklar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kentli görüşmeciler

kendilerinin çocuklarının eş seçimlerine karışmayacaklarını söylemektedirler ve bu durumu en önemli farklılık olarak ön plana çıkarmaktadırlar (Narrowe, 1998: 105-106). Kululu Türkler yaşadıkları banliyöler hakkında geliştirilen kalıplaşmış (klişe) yargılardan, buralarda egemen olan dedikodu kültürü ve sosyal kontrolden sıkça şikâyet ederler. Bu banliyölerde yaşayan çok az sayıdaki İsveçli ise kendi aralarında görünmez ilişkiler kurarak bir bakıma Türkleri kendi sosyal ilişki ağlarını kurmaya zorlamaktadırlar (Lundberg, 1991).

Yoğun ve kadın odaklı sosyal ilişki ağlarının varlığı Türk kadın göçmenleri açısından ne anlamlara gelmektedir? İsveçli sosyal antropolog Engelbrektsson (1995) Türk kadınlarının, kocalarının işlettiği küçük işletmeler hakkında yaptıkları bilgi alışverişinin dışında kaldıklarından bahseder. Türk kadınları, Türk erkeklerinin kamusal alanda sosyal ilişkileri sayesinde edindikleri bilgilerden haberdar değildir. Buna karşılık kadın odaklı sosyal ilişki ağları sayesinde evlilik stratejileri kurarak ve geliştirerek statülerini yükseltmeye çalışmaktadırlar (Akpınar, 1998). İsveçli sosyal antropolog Sachs (1983) Türkiye'de yaşadıkları köylerden göç etmek isteyen genç erkeklerin İsveç'te oturma izni olan genç kızlara "altın pasaport" tabiri ile yaklaştıklarını belirtmektedir. Öte yandan İsveç'te yaşayan Türkler tarafından "Türkiyeli Türkler" olarak adlandırılan kişilerle yapılan evliliklerin kendi deneyimleriyle genel olarak "kültür farklılıklarından dolayı" problemli olduğu öne sürülmektedir. Türkiye'den gelenler bazen geleneklerin hatırlatıcısı konumundadır. Narrowe'un (1998: 101) araştırmasında Türkiye'den gelen bir damat, İsveç'teki gelinin ailesinde her akşam Kuran okunmadığını fark edince şoka uğradığını ve hemen bu geleneği yeniden başlattığını öne sürmüştür. Öte yandan, bazen tam tersine Türkiye'de köylerdeki baskıcı ve gelenekçi ortamdan kaçarak, hayallerindeki özgür refah ülkesi İsveç'e gelmek için genç kızların evlenmeye can attığı durumlar da sözkonusudur (Akpınar, 1998).

Araştırmamda 17-30 yaş arasındaki gençler arasında eşlerinden ayrılmış kent kökenli kadına rastlamamış olmam, Türkler arasında göze çarpan erken yaşta ve görücü usulü evliliklerin daha ziyade kır-

sal kesime ait bir olgu olduğuna dair bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Finlandiyalı sosyologlar Leiniö (1988) ve Simila (1987) farklı göçmen gruplarını karşılaştırdıkları araştırmalarında, erken yaşta evlenmenin Türkler arasında daha fazla göze çarptığını belirtmektedirler. Makalenin devamında hem kırsal kökenli, hem de kent kökenli kadınların göç süreçlerine ve İsveç'teki yaşam stratejilerine bağlı olarak kurdukları sosyal ilişki ağlarının niteliğine değineceğim.

GÖÇ BAĞLAMINDA KADINLARIN STATÜ BEKLENTİLERİ: EVLİLİK STRATEJİLERİ

Geleneksel olarak Türk kültüründe evliliğin iki bireyden çok iki aile arasında kurulan bir ilişki biçimi olduğu düşünüldüğünde, hısım/akrabanın uzun vadede önemi ortaya çıkar. Kırsal kökenden gelen bir kadının başka kadınlarla evlilik ya da akrabalık yoluyla kurduğu ilişkiler dışında sosyal etkileşim alanı çok azdır (Reiter, 1975). Dolayısıyla hısım/akrabalık kırsal kesimdeki kadınların yaşam biçiminin önemli bir boyutunu oluşturur. Kırsal kesimde kadınlar yaş hiyerarşisine önem verirler. En yakın ilişki anneler ve kızları arasındadır. Anneler ve kızları arasındaki ilişkiler duygusal açıdan karı/koca arasındaki ilişkiden daha yoğundur. Buna rağmen kızlardan evlendiklerinde anneleriyle olan duygusal bağlarını kopararak, kayınvalidelerinin taleplerine ve yerine göre kocalarının ilgisizliğine katlanabilecek ölçüde bağımsız ve kuvvetli karakterler geliştirmeleri beklenir (Delaney, 1991:175). Delikanlılar kendi aralarında zaman geçirirken, genç kızlar daha ziyade diğer kadın akrabalarla, özellikle anneleriyle ve kız kardeşleriyle birliktedirler. İdeal olarak gelinlerin kayınvalidelerine “anne” diye hitap ederek, yeni ailelerinin parçası olduklarını göstermeleri beklenir. Geleneksel ataerkil aile koşullarında kayınvalide ve gelin birbirlerinin rakibidirler. Kadınlar soyun devamının oğullarına bağlı olduğunun bilincindedirler. Anne/oğul arasındaki kuvvetli bağlar, gelin kocasını etkileyip kayınvalidesiyle geçinemezse çelişkilere yol açabilir. Hanenin devamı ve yeniden üretimi için kayınvalide ve gelinin anlaşmaları gerekmektedir. Göç bağlamında evlilikler kurulurken, potansiyel olarak bir-

birinin rakibi olan genç ve yaşlı kadınlar, aynı erkeğin otoritesini aşarak kendi çıkarları doğrultusunda evliliği ve göç sürecini yönlendirmeye çalışabilmektedirler. Aşağıda sunulan Esmâ Hanım'ın hayat hikâyesi bu durumu oldukça detaylı bir şekilde betimlemektedir:

GÖÇ YOLUNDA BİR KADIN: ESMA HANIM

Esmâ Hanım kırk yaşlarındayken İsveç'e İstanbul'da yaşadığı gecekondu-dan gelmiştir. Daha önce İstanbul'a bir Karadeniz kasabasından göç ettiğini söylemektedir. Gecekondu yaşamında geliştirdiği kadın odaklı ilişkilerini İsveç'te kaybederek güçsüzleşmesinin hikâyesini şöyle anlatır:

"İstanbul'da ev yapmak için harç kardım, sıva döktüm... Annemi ve iki kız kardeşimi İstanbul'a getirdim. Onlara da aynı bahçeye ev yaptık... Üç kere evlendim, üç adamı da boşadım. Benim birinci adam iki oğlanı İsveç'e getirince buraya göçtüm. Önceden erkek kardeşim de buraya göçmüştü. Buraya gelince onun himayesine girdim. Çok zoruma gitti... Dil bilmezdim. Yol yordam bilmezdim. Altı aylık bir bebeğe döndüm... Benim oğlanlar bana iş buldular. Benim tercümanım oldular. Her yere onlarla gittim..."

Esmâ Hanım'ın bu durumu önemli bir kimlik krizine işaret etmektedir. Bundan sonra Esmâ Hanım'ın en önemli amacı oğulları üzerindeki otoritesini kaybetmemektir. Oğullarının sadakati çok önemlidir. Giderek İsveç'te yeni sosyal ilişkiler kurması gerektiğinin bilincine varır. Bu durumu şöyle açıklar:

"Erkek kardeşimle aram bozuldu... İstanbul'daki kız kardeşim İsveç'e gitmeden önce büyük oğlanı komşunun kızıyla evlendirmemi öğütledi. Oğlan İsveçli bir kızla tanışıyormuş... Beni kırmamak için sonunda komşu kızla evlenmeye rıza gösterdi... Meğerse kız arkamdan kuyumu kazıyormuş, benim oğlana anneni İsveç'e götürme demiş... Ama kendisi gidecek..."

Kayınvalide ve gelin arasında aynı erkeğin otoritesini aşmak için karşılıklı çekişmeler ve pazarlıklar başlamıştır. İsveç'e geldikten sonra oğullarından başka kimsesi kalmayan Esmâ Hanım oğlu ve gelini üze-

rinde otorite kurabilmek için çalışırken, gelin de kayınvalidesinin otoritesini kırabilmek için uğraşır. Önce gelin kocasını kendi evlerine çıkmaya ikna eder. Ama daha sonra kocası ile bazı sorunlar yaşayınca yine dönebileceği tek kişi kayınvalidesidir. Çünkü kendi ailesi de Türkiye’de yaşamaktadır. Esmâ Hanım İstanbul’daki ilişkilerini kaybetmiş olduğu için İsveç’te durumunu sağlamlaştırmaya çalışır. Geline ile geçinmek zorundadırlar ve gelinini bu konuda ikna eder. Esmâ Hanım kendi hayatı hakkında radikal kararlar almış olmasına rağmen, oğullarının üzerindeki otoritesini yitirmek korkusuyla ataerkil aile değerlerinden uzaklaşamaz. Daha önce belirtildiği gibi, İsveç’te kuracağı yeni sosyal ilişkiler oğullarının evliliğini etkilemesine bağlıdır. Oğulları üzerindeki otoritesinin farkındadır ve bunu da olumlu bir şekilde yorumlar:

“Allah’ıma şükürler olsun bugünlere geldim, ama sahibin yok mu kocan, ne gelin ne de damat saygı göstermez. Oğlum olsun, gelinim olsun kimse bana karşı koyamaz. Ama ben de onların aile işlerine burnumu sokmam! Çaylarını içmeye giderim, verirlerse yemeklerini yerim. Bazen bana birbirlerini şikâyet ederler, o zaman hepsiyle konuşurum. Allah’tan beni dinlerler. Tek sorunun İsveç’te büyüyen oğlum. Dışarı çıkmalar, sabaha karşı 2:00’de gelmeler. Ona çok sinirleniyorum ama bağırımıyorum, o da bana bağırır korkusuyla. Ona sürekli Türkiye’de beşik kertmesi yaptığımı söylüyorum. Bunu arkadaşlarına anlatıyormuş. Onu küçük kız kardeşimin kızına vermek istiyorum, ele gitmesin diye...”

Esmâ Hanım’la görüştüğümüzde küçük oğlunu teyze kızıyla evlendirip, evlendiremeyeceği henüz belli değildi. Ama burada önemli olan, bu niyetinin gerçekleşmesinden çok, Esmâ Hanım’ın Türkiye’deki sosyal ilişkilerini de kullanarak, oğlunu evlendirmek yoluyla İsveç’teki statüsünü yükseltmeye çalışmasıdır. Esmâ Hanım göç yolunda kent, iş, eş ve son olarak ülke değiştirmiştir. Ama hayatında ilk kez kendisini bu kadar güçsüz hisseder. Çünkü dil bilmez ve İstanbul’da kurduğu kadın odaklı hısım/akraba ilişkilerinden destek alamaz. Göç olgusuna bağlı olan potansiyel çelişkili durum onu da etkiler. Esmâ Hanım bu durumu şu sözlerle dile getirir:

“Bir gün Türkiye’ye döneceğim. Küçük oğlumun 18 yaşına girmesini bekliyorum. Kendi kendime onu evlendirdikten sonra dönerim diyorum. Ama dönsem de Türkiye’de ne yapacağım? Oğullarım burada. Onların uğruna İsveç’e geldim. Annem ve kız kardeşlerim Türkiye’de ama benim için önemli olan çocuklar. Anadan babadan ayrılmak da zor ama en zoru çocuktan ayrılmak. Allah düşmanıma vermesin. Türkiye’de yaşarken hep çocuklarımı düşünürdüm. Oynayan ya da ağlayan bir çocuk gördüğümde onlar aklıma gelirdi. Yüz tane kocadan boşanırm ama çocuklarımdan ayrılamam.”

Bu hikâye önemli bir olguya işaret etmektedir. Göç süreci, Esma Hanım’ın oğullarının evliliğine ilişkin ataerkil değerlerini değiştirmemiştir. Tam tersine, sosyal ilişkilerinde pazarlık gücü azaldığı için İsveç’te yaşayan oğulları üzerinde otorite kurarak onların evliliklerini etkilemeye çalışmaktadır. Ancak bu şekilde İsveç’e göçün yol açtığı kimlik krizinin üstesinden gelebileceğine ve statüsünü koruyabileceğine inanmaktadır. Göç sürecinin yol açtığı olgulardan bir tanesinin, geleneksel olarak aileler arasında denge unsurunun ağır bastığı görücü usulü evliliklerin niteliğini değiştirmek olduğundan bahsetmiştim. Şimdi de görücü usulü evliliklerin uğradığı dönüşümlere bakalım.

GÖRÜCÜ USULÜ EVLİLİKLERDE GÖÇÜN YARATTIĞI DENGESİZLİK

1984-86 yıllarında Rinkeby’de yaptığım alan araştırması sırasında 2. kuşaktan beş kadın görüşmecinin yaşantılarını katılarak gözlemleme imkânım olmuştu. Bu görüşmecilerin hikâyeleri, yaptığım araştırmalar, gözlemlerim ve Türklerle ilgili İsveç’te yapılan diğer araştırmalar, evliliklerin göç stratejileri için kullanıldığını göstermektedir (Akpınar, 1986, 1988; Berg, 1994; Engelbrektsson, 1995; Koçtürk-Runefors, 1991; Köksal 1986; Sachs, 1983). Evlilikler göç stratejileri için kullanıldığında aileler arasındaki statü dengesi bozulabilmekte ve hısım/akraba ilişkilerinde çelişkiler ortaya çıkabilmektedir. Gözlemlerime göre göç bağlamında iki türlü evlenme söz konusudur. Daha geleneksel olan evlilikte, İsveç’te ailesiyle birlikte yaşayan erkek, yaz tatilinde Türki-

ye'ye gittiği sırada ailesinin köyünden/kasabasından bir kızla tanıştırılabilir. Evlendikten sonra gelin erkeğin hanesine gelir ve birkaç yıl erkeğin hanesinde kayınvalide ve kayınbaba ile birlikte oturur. Geleneksel ataerkil ailede gelinin çocuk doğurduktan sonra, çocuğun 4-5 yaşına gelene kadar kayınları ile birlikte oturması sözkonusudur. İsveç'te ailesiyle birlikte oturan kız tarafıysa, kız ailesinin köyünden/yakın köyden/kasabadan evlenip, damat İsveç'e geldikten sonra ayrı bir hane açma olasılığı oldukça yüksektir. Bu durum, ailenin başının erkek olduğunu varsayan ataerkil norma dayandırılabilir (Akpınar, 1986). Böyle bir evlilikte kayınvalide baskısından uzaklaşabilen kadının statüsünü yükseltebileceğini düşünebiliriz. Ancak kadın bu sefer kocasının yeni ülkede azalabilen statüsünün yarattığı gerilimlere ve olumsuzluklara karşı koymak durumundadır. Ayrıca İsveç'te yetişmiş genç kızlar "baskıcı koca" istememektedirler.

İsveç'te, geleneksel geniş Türk aile ilişkileri, yeni evli çiftin erkeğin ailesi ile birlikte birkaç sene de olsa yaşamasiyla dönüşüme uğrar. Çünkü yeni evli çift aynı evi paylaştıkları erkeğin ailesine kira öderler. Olanak varsa evin farklı kısımlarını kullanırlar. Yeni evli çiftin erkeğin ailesine para ödemesi bir anlamda İsveç'teki bireysel akılcılığa uyumu gösterir. Artık hanenin bütün bireyleri işgücüne katılabildiklerine göre, para ödemeleri doğal karşılanır. Ama bu durumu doğrulamayan bazı örnekler de alan araştırmam sürecinde rastladığımı belirtmeliyim. Örneğin, İsveç'e daha önce yerleşmiş bir çift, yeni gelen erkek ya da kız kardeşin eşiyle birlikte onlarla oturmasına, erkek bir iş bulup para kazanana kadar göz yumar. Bu durumda yeni çift mutfak masraflarına katılabilir ama kira ödemez. Yeni çift kendi hanelerini açtıktan sonra bile eskiden evli olan kardeş ve eşi yeni çiftte mobilya yardımı yapabilir. Bu örneklerden çıkardığım sonuç şudur: Göç bağlamında aileler yeni bir çelişki ile karşılaşır; ya İsveç'te geçerli olan bireysel akılcılığa ya da geleneksel hısım/akrabalık ilişkilerinin dayattığı ahlaka uygun davranmak durumundadırlar. Bu tür çelişkiler geleneksel hısım/akrabalık ilişkilerinin sorgulanmasına yol açabilmektedir.

Genç kadınlarla yapılan görüşmelerde aktarılan hayat hikâyeleri

evliliklerin göç stratejileri için halen kullanıldığını göstermektedir. Bu durumda evlilikler potansiyel olarak boşanma riskini taşımaktadır. Yine bu süreçte bazı Türk kadınları kendileri için kullanılan “altın pasaport” tabiriyle kendilerine biçilen değerin farkına varmışlar ve Türkiye’den “adam getirmek” deyimini kullanır olmuşlardır. Aslında bu durum onların avantajlı konumda olduklarını göstermez, çünkü erkekler de göç stratejileri için evlenme yoluna gidebilmektedirler. İsveç’te yaşayan erkeklerle evlenmeyi kabul eden bazı kadınlar Türkiye’de sahip olduklarından daha özgür ve güvenceli bir hayat özlemi içindedirler. Bazıları İsveç’e gittikten sonra boşanırım düşüncesiyle evlenmeyi kabul etmektedir. Bu onlara göre oldukça iyi bir stratejidir; çünkü böylece hem kendi ailelerinin rızalarını almış, hem de kendi amaçlarını gerçekleştirmiş olacaklardır. Ama bazen kadınlar İsveç’e göç ettikten sonra korunma yöntemlerini bilmedikleri için hamile kalabilmekte ya da kocalarının ısrarı üzerine çocuk yapmak zorunda bırakılmaktadırlar. İstemedikleri evliliklere son vererek boşanabilen bazı kadınlar ise yalnız ebeveyn olarak yaşamaya başladıktan sonra etnik grup tarafından kontrol altında tutulabilmektedir. Selvi’nin hayat hikâyesi bu duruma bir örnektir:

“Beni köyde anneannem büyüttü. Ailem beni on bir yaşında İsveç’e getirdi. Anneannemi çok özlüyordum, dayanamayıp iki sene sonra köye döndüm. Bir süre sonra ailem Türkiye’ye döndü. On beş yaşına girdiğimde köyde kendime bir gelecek göremedim. İsveç’e gitmek istiyordum ama ailem beni yalnız yollamak istemedi. Evlenecek olursam İsveç’e gidebilirdim. Zaman kaybetmek istemedim, on yedi yaşına girince komşu köyden bir oğlanla evlendim. Ablam da aynı yolu denedi. İlkimiz evlenerek İsveç’e geldik. Ailemizin bıraktığı apartmanda bir süre beraberce oturduk. Ablam kararını çabuk verdi ve bir sene sonra eşinden ayrıldı. Ama benim çocuğum olmuştu, beş sene evli kaldım. Sonunda ben de boşandım. Bu arada ailem geri dönmüştü. Boşanmamı razı olmadıkları için bana yardım etmediler. İsveç’te yalnız kaldım...”

İsveç’e göç etmek için evlilik yolunu kullanan iki kız kardeşin durumu bir bakıma ataerkil aile ilişkilerinde kullanabilen bir strateji-

yi gözler önüne sermektedir. Öyle ki, Selvi bütün yalnız bırakılmışlığına rağmen bir süre sonra kendisini eğitir, kuaför olarak çalışmaya başlar ve bu arada ailesi ile de barışır. Kendi ifadesiyle, “bir ağacın farklı dalları gibi” ailesi onun farklı olduğunu kabullenmek zorunda kalır. Ben onu tanıdığımda önceki evliliğinden olan çocuğu ve başka bir etnik grubun mensubu olan Müslüman erkek arkadaşıyla, İsveç usulü birlikte yaşamaktadır.

Bu örnekten sonra, İsveç’te yetişen ikinci kuşak Türk genç kız ve erkeklerinin de birbirleriyle evlenerek var olan dengesizliğe son verip veremeyeceklerini merak edebiliriz. Lange (1989) ikinci kuşak eski Yugoslavlar ve Türkler ile ilgili araştırmasında, İsveç’te yetişmiş Türk gençlerinin birbirleriyle evlenmek istemediklerinden bahseder. Bu durumu antropolog Douglas’a (1966) gönderme yaparak içerisi/dışarısı ve temiz/kirlenmiş analojisi ile açıklamak mümkündür. İsveç’te yetişmiş olan Türk delikanlılar, Türk kızlarının İsveç’teki serbest cinsellik anlayışından etkilenmiş olduklarından hareketle onlarla evlenmek istememektedirler. Türkiye’den gelecek olan genç kızların daha ‘temiz’ olacakları varsayımı vardır. Öte yandan İsveç’e göç etmek isteyen Türk kızlarının daha özgür bir ortama gelme özlemlerinden bahsetmiştim. İsveç’te yetişmiş olan Türk kızları ise İsveç’te yetişen erkeklerle tanınan özgürlükten şikâyetçidirler. Çünkü çok sayıda erkeğin evlenmeden önce birden fazla İsveçli veya başka etnik gruptan kız arkadaşı olabilmektedir. İsveç’te yetişen Türk erkekleri ile evlenmeyerek bu çifte standardı sessizce protesto ediyor gibi gözükmemektedirler. Öte yandan Türkiye’den “adam getirmek” ile pasaportları için kullanılmış olabileceklerinin de bilincindedirler. Ama fazla seçim şansları yoktur. Sonuçta istenmeyen evliliklerini protesto amacıyla boşanma yoluna gitmektedirler. Bu durum onların özgürleşme mücadelesine bir örnektir ve boşandıktan sonra etnik grup tarafından dışlanmayı dahi göze alabilmektedirler. İkinci evliliklerinde kendi eşlerini kendileri seçmektedirler ama bu eş yine genellikle bir Türk erkeği veya Müslüman bir erkek olmaktadır. Bu durum da onların her şeye rağmen etnik sosyalleşmeye sağladıkları uyumun bir göstergesidir. İsveçli etnolog Berg

(1994) "Selda's Bröllop" (Selda'nın Düğünü) adlı kitabında genç Türk kızlarının nasıl geleneği kendilerine göre yorumladıklarını, ama yine de sonuçta ailelerinin istemlerinden çok uzaklaşmadıklarını göstermiştir. Bu çalışmaların tümü, özellikle kırsal kesimden gelen ikinci kuşak kadınların değişen kültürel değerlerine ve birinci kuşak kadınlar ile aralarındaki görüş farklılıklarına rağmen etnik grup içerisinde yaşayabilme çabalarına işaret eder. Makalemin devamında ikinci kuşak ile birinci kuşak kadınlar arasındaki çelişkilere ve genç kadınların yürüyen evlilikleri durumunda onlara destek ya da engel olabilen sosyal ilişki ağlarına değinilecektir.

GÖÇMEN KADINLARA DESTEK YA DA ENGEL OLAN SOSYAL İLİŞKİ AĞLARI

Çift odaklı Türk aile yapısında karı ve kocanın birbirinden bağımsız ve ayrılmış, aynı zamanda yoğun hısım/akraba ilişkileri içerisinde olduklarına değinmiştim. Bu durumdan hareketle, herhangi bir evlilik yürümediği zaman kadın ya da erkeğin kendi hısım/akrabasından destek alabileceğini düşünebiliriz. Ancak araştırmam, bir kadının boşanması durumunda en yakınındaki akrabalarının her zaman kadına destek olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, yoğun hısım/akrabalık ilişkilerini her zaman bir güvence sistemi olarak düşünmek doğru değildir. Hanife adıyla bahsedeceğim yaşlı birinci kuşak bir kadın boşandıktan sonra, kendi çevresindeki hısım/akraba kadınlardan olsun, kendi etnik grubundaki diğer kadınlardan olsun, hiçbir destek almadığını anlatmıştır (Akpınar, 2001: 98-100). Kendisi de boşanmasını "utanılacak bir olay" gibi algıladığı için açılmadığını dile getirmektedir:

"Biliyorum ki benim çevremde benim gibi, benim yaşımda kadınlar var. Çoğu da çalışıyorlar. Başkaları da var biliyorum. Hatta bir kaçına rastladım ama içimi dökemedim. Utanıyordum. Onlardan da bazısı birkaç sefer bana açılmaya çalıştı ama olmadı. Herkes kendi problemini kendisine saklıyor. Ben konuşacak birisini arıyorum ama bulamıyorum. Bazen düşünüyorum da, içimi açıp konuşacak birisini bulsam ne işe yarayacak?"

Hanife Hanım boşanması esnasında destek alamamıştır; çünkü sosyal çevresindeki en yakın kişiler de bu krize dahil olmuşlardır. Örneğin kocası Türkiye'ye gittiğinde boşanma isteğini Hanife Hanım'ın babasına bildirir. Hanife Hanım boşanmak istememesine rağmen, bu duruma kızan yaşlı babası Hanife Hanım'a kocasından ayrılması gerektiğini empoze etmeye çalışır. Çünkü bu durum ona göre bir şeref meselesidir. Bu örnek, maddi ya da manevi destek varlığının ya da eksikliğinin uluslararası göç durumunda sadece göç edilen ülkedeki etnik grupla sınırlı olmadığını gösterir. Çünkü hısım/akrabalık ilişkileri fiziksel yakınlık ya da uzaklık ile bağlantılı değildir. Adına Semra diyeceğimiz ikinci kuşaktan başka bir genç kadın da ona şiddet uygulayan kocasından boşandıktan sonra en büyük desteği köyündeki ablasından telefonda konuşarak aldığından bahseder (Akpınar, 2003). Onu çok etkileyen böyle bir kriz durumunda, Türkiye'deki ablasından başka kimseyi yanında bulamaz. Durumu biraz düzeldikten sonra, benzer durumda genç kadınlar olduğunu düşünerek kamuoyu oluşturmaya çalışır ama başarılı olamaz. Bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“İşim yoktu. Sosyal asistanım bir dikiş kursuna gitmemi önerdi. Kursu gittim ama mekân yaşlı kadınlarla doluydu. Kendilerine şalvar dikiyorlardı. Kendi kendime bu yaşlı kadınların olduğu yere adım bile atmamaya yemin ettim. Kocasından boşanmış genç bir kadının aralarında ne işi vardı?... Çok zor. İsveç'te boşanmış genç bir kadın olmak hem kolay hem de zor. Dışardan bakacak olursan her türlü imkânım var. Özgürüm, Avrupa'da yaşıyorum. Ama yakından bakacak olursan hâlâ köyde yaşıyorum! Sosyal asistanıma gittim, dedim ki, bana bir lokal verin, genç kadınlar için bir grup oluşturayım. Bütün eşinden ayrılan genç kadınlar oraya gelsinler. Çok var öyleleri. Oturup konuşuruz, birbirimize destek oluruz dedim. Ama yalnız kaldım. Kimse beni dinlemedi. “Hayır” dediler, böyle bir lokalin kirasını kim ödeyecek!”

Ona kötü davranan kocasından ayrılmış bir kadın olarak Semra, hısım/akrabalık ilişkilerine alternatif arkadaşlık ilişkileri yaratmak

istemektedir, ama sosyal hizmetler kurumunun parasal açıdan destek vermemesi böyle bir girişimde bulunmasına engel olur.

Evlilik yoluyla İsveç'e gelmiş olan Semra gibi, eşlerinden ayrılmış olan diğer ikinci kuşak genç kadınlar da kendi kızkılık ailelerinden uzaktadırlar. Sadece erkeğin hanesinde kurdukları ilişkilere bağımlı kalabilmekte ve boşandıkları durumda da yalnızlığa itilebilmektedirler. Geleneksel olarak kuracakları ilişkiler, kayınvalideleri, görümceleleri ve geniş aile ilişkileri içine giren diğer kadınları ve komşu kadınları kapsamaktadır. Evlilik yoluyla İsveç'e göç eden kadınlar kendi ailelerinden uzakta, denge oluşturan ilişkilerden yoksundurlar ve erkeğin hanesindeki ilişkilerden destek bulamazlar. Esma Hanım'ın hikâyesinden de anımsanacağı gibi, özellikle kırsal kesimden gelen birinci kuşak kadınlar, ailedeki otoritelerini korumak için oğulları üzerinde baskı kurabilmektedirler. Bu durum ikinci kuşak kadınlar ile birinci kuşak kadınlar arasında potansiyel bir güvensizliğin doğmasına yol açabilmektedir.

Öte yandan, göç ettikten sonra kayınvalideleriyle iyi ilişkiler kurabilen genç kadınlar başlangıçta destek görmekteyse de kocaları ve kayınvalideleri arasında çelişkilerin çıkması durumunda geniş aile ilişkileri onların da durumunu sarsabilmektedir. Adına Fatma diyeceğimiz orta yaşlarda İstanbul'dan evlenerek İsveç'e gelen görüşmeci, İsveç'teki ilk yıllarını şöyle anlatmaktadır:

"Gelir gelmez problemlerimiz başladı. Hiç bilmediğim bir adamla evlenmiştim. Dil bilmiyordum ve doğum kontrolü bilmediğim için de gebe kaldım. Geniş aile ilişkileri içinde yaşıyorduk ama kocam annesi ve kız kardeşleriyle geçinemiyordu. Kendi evimize taşındıktan sonra kocam onlarla ilişkilerimi engelledi. Bir yere kadar da olsa onlardan destek gördüğüm için yapayalnız kalmıştım. Yanımda annem yoktu. Doğum yapacaktım ama hiçbir şey bilmiyordum. Daha da kötüsü kocam kendisinin annesiyle olan anlaşmazlıklarına beni de katıyordu ve evlilik durumum gitgide kötülüyordu. Kayınvalidem bile bana acımaya başlamıştı. Beni İsveç'e getirtmekle hata ettiklerini söylüyordu..."

Bu alıntı, Türkiye’deki aile ilişkilerinden uzak kalan bir kadının içine düşebileceği mağduriyete işaret etmekteyse de aynı zamanda kayınvalide ve görümcelerle kurulabilecek olan alternatif dayanışmayı da göstermektedir. İsveç’te akrabaları olmayan Fatma Hanım geçinemediği kocasından boşandıktan sonra kendi sosyal ilişki ağlarını kurmayı başarır. Ona evliliğinde de destek olmuş olan kayınvalidesi ve görümcesiyle ilişkilerini sürdürür. Ama boşandıktan sonra ona en büyük destek Almanya’da yaşayan annesinden gelmiştir. Öte yandan İsveç’te hısım/akrabalık ilişkilerini aratmayan arkadaşlık ilişkileri kurabilmiştir. İsveç’te yeni sosyal ilişki ağları kurabilmesinin hikâyesini şöyle anlatmaktadır:

“Hamile bir kadın olarak Türkiye’ye dönemezdim. Akrabalarım ne derlerdi? Kendime olan güvenimi tamamen kaybetmiştim ve tam iki sene hiç anneme bahsetmedim. Bende birçok psikosomatik hastalık belirtisi baş göstermişti. Oğlum üç yaşına gelince anneme durumu açtım. Annem beni destekliyordu ama yine de hemen boşanmaya karar veremedim. Evlendikten altı sene sonra ayrıldım. Boşandıktan sonra kendimi buldum... Bir çocuk yuvasında Türk çocuklarla çalışmaya başladım ve daha sonra benim en iyi arkadaşlarım olacak olan Türk ailelerle tanıştım. Yaz tatillerinde Türkiye’ye gittiğimde bile onları özliyordum. Geri döndüğümde adeta aileme geri dönmüş gibi oluyordum. İsveç’teki anonim hayatı da seviyordum. İsveç’teki çevrem benim gibi kişilerden oluşuyordu. Onlar beni yalnız ebeveyn olarak kabul edip destekliyorlardı. Anneme bile anlatmadığım dertlerimi onlara anlatabiliyordum. Oğlum da kendi yaşlıları olan çocuklarıyla doğal bir sosyal çevre bulmuştu...”

Fatma Hanım ailesinin ve akrabalarının şerefi karalanmasın diye Türkiye’ye dönemez. Anlattığına göre aslında onu kısa kaç gibi içine alan ve bıktıran hısım/akrabalık ilişkilerinden kaçmak için evlenip İsveç’e gelmiştir. Ama boşandıktan sonra yine kendi etnik grubundan yoğun ilişkilere muhtaçtır. İsveç’te aile ilişkileri yerine geçen, kendi etnik grubundan kişilerle kurmayı başardığı ilişkiler sayesinde geldiği yeni ülkede yaşantısı ve uyumu kolaylaşmaktadır.

Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere, kadınların destek aldıkları sosyal ilişki ağları Türkiye'den geldikleri sosyal kökene göre değişebilmektedir. Özellikle kırsal yörelerden gelenler hısım/akraba ilişkilerinden destek ararken, kent kökenliler kendi arkadaş ilişkilerini kurabilmektedirler. İsveç'te yetişen kent kökenli göçmenlerin çocukları büyük olasılıkla daha geç yaşlarda evlenmektedir. Genç yaşta (17-30) boşanmışlar arasında kent kökenlilere rastlamamış olduğum için kentsel kökenli ve kırsal kökenli ikinci kuşak gençler arasındaki ilişkileri incelemek fırsatım olamadı. İsveç'teki Türk etnik grubunun gelecekte şekillenmesini etkilemesi açısından bu tür ilişkileri incelemek önemini korumaktadır. Öte yandan, kırsal kökenden gelenler arasında İsveç'te aileleriyle birlikte yaşayıp, sonradan Türkiye'den gelen damatlarla evlendirilen genç kadınlar oldukça mağdur duruma düşebilmektedirler. Birinci ve ikinci kuşak arasındaki potansiyel güvensizlik bazen anneler ve kızları arasındaki güvensizlik olarak gözükabilmektedir. Genç kızlar çoğunlukla kendileri için düşünülen evliliklere karşı çıkamasalar da, bazıları bu durumu protesto için evlendikten sonra evden kaçabilmekte, anne/kız bağıni koparabilmeyi göze alabilmektedirler. Bu kızlar, birkaç yıl sonra anneleri ile olan ilişkilerini yeniden tanımlayabilmektedir. Adına Ayla diyeceğimiz genç kadının hayat hikâyesi bu duruma örnektir (Akpınar, 2003: 433-435):

"Annem İsveç'te fabrika işçisiydi... Beş kardeşlik. On beş yaşıma kadar beni Türkiye'de anneannem büyüttü. On beş yaşımda annelere katıldım ama onlara yabancılaşmıştım... Köylülerin çok olduğu bir göçmen mahallesinde yaşıyorlardı. Türkiye'de hayatımın daha iyi olduğunu fark ettim. En azından konuşabildiğim erkek sınıf arkadaşlarım vardı. Ailemle anlaşamıyordum. Köylüler anneme beni evlendirmesi için baskı yapmaya başladılar. Türk kızlarla anlaşamıyordum, başka göçmen arkadaşlar edindim. Mahalledeki Türkler oğlanlarla geziyor diye hakkımda dedikodu çıkardılar. Dedikodu sonunda kasabaya kadar ulaşmış. Birkaç sene sonra yazın Türkiye'ye gittiğimizde anneannem ve teyzelerim beni evlendirmesi için annemi ikna ettiler. Annem de babamı ikna etti. Bütün karşı çıkmalarıma rağmen beni yaşlı biriyle evlendirdiler... İsveç'e

geldik. Yüksekokulda okumak istemem kocam için tahammül edilemez bir durumdu. ‘İsveç’e para kazanmaya geldik’ dedi... Bana dayak atmaya başladı... Annem bana inanmadı... Kocandır döver dedi... İntihar etmeye karar verdim... Hastane personeli beni Sığınma Evi’ne götürdü. Hiçbir Türk’ün olmadığı bir kasabada yaşamak istedim. Yalnız yaşamak zordu... Orada okula gidiyor ve öğrenci yurdunda kalıyordum. Türk olan her şeyi özlemeye başlamıştım, Türk yemeği, Türk müziği, Türk insanları... Artık hiç evlenmem diyordum... Ama İsveçli bir oğlana rastladım okulda ve fikrim değişti. Herkes ondan konuşuyordu... Onu görünce evlenmeye karar verdim...”

Ayla ile görüştüğümde İsveçli kocası ve küçük bir oğlu vardı. Görüşmemden birkaç yıl sonra tesadüfen kendisine rastladığımda işleri iyi gitmediği için depresyona giren İsveçli kocasından ayrıldığını öğrendim. Çocuğu kendisinin yanındaydı. Birkaç sene geceleri taksi şöförlüğü yaptıktan sonra bir turizm firmasına ortak olmuştu. Bu hikâye, geleneksel olarak genç kadınların evliliklerinde destek aldığı kadın odaklı sosyal ilişki ağlarının göç bağlamında sorgulandığını göstermektedir. Bu bağlar yeni ülkede alternatif yaşam tarzları denemek isteyen genç kadınları engellemeye çalışan bir işlev görmektedir. Makalenin başında Esmâ Hanım’ın örneğinde göstermeye çalıştığım gibi bu bağları aşmak oldukça güçtür. Çünkü yeni ülkede birinci kuşak yaşlı kadınların tek tutunma noktası bu bağlardır. Bütün genç kadınlar Ayla kadar cesur olmayabilirler, ama onun gibi genç kadınların varlığı dahi etnik grup baskısının sorgulandığını göstermektedir. Ayla sadece kız kardeşleri için bir rol modeli olmakla kalmaz. Aynı zamanda İsveç sosyal hizmet kurumlarının sergilediği kültür indirgemeci yaklaşım ve ayrımcı bakış açısını da sorgular. İlk kez evden kaçtığında İsveçli polisin “Türk kültüründe bir adam karısını dövebilir” diyerek müdahale etmek istemediğini belirtmektedir. Buna karşılık, İsveç kasabasında öğrenci yurdunda yaşadığı süreç içerisinde kendisi gibi zorla evlendirilmek istendiği için evden kaçan Süryani asıllı bir genç kadına yardımcı olur. Onu kendi odasında saklar. Ayla o dönemde rastladığı İsveçli polislerin kültür ayrımcı yaklaşımı yüzünden genç göçmen kadınlar

arasında dayanışma gerekliliğini fark eder. İsveç'te yaşadığım süre zarfında İsveç polisi ve diğer sosyal hizmet otoritelerinin bu ve benzeri konularda doğru yaklaşımı bulabilmek için eğitim aldıklarına tanıklık ettim. Araştırmamda ön plana çıkan bir başka tema ise, farklı etnik gruplardan kadınlar arasındaki dayanışmadır. Örneğin, Türk etnik grubu tarafından dışlanan bir Türk kadınının üç intihar teşebbüsünden sonra, Latin Amerikalı kadın komşusunun, onun evinin anahtarını alarak kendisine göz kulak olduğuna tanıklık ettim. Daha önce adı geçen Selvi'nin, farklı etnik gruplardan yalnız ebeveyn olarak yaşayan üç kadın komşusuyla düzenli olarak buluşup, sorunlarını tartıştıklarını ve birbirlerinin çocuklarına baktıklarını da öğrendim. Bu şekilde göçmen kadınlar arasında etnik gruplar arası dayanışma bağları oluşabilmektedir. Yugoslav asıllı İsveçli sosyolog Alund (1991) da eski Yugoslav kökenli göçmen kadınlar arasındaki benzer dayanışma bağlarından bahseder. Bu tür bağlar, uluslararası göç bağlamında sorgulanan ve dönüşüme uğrayan geniş aile ilişkileri benzeri bağların yerini alabilmektedir. Bütün genç kadınların hikâyelerindeki ortak tema, özlem duydukları aşk evliliğine karşı, etnik grup bağlamında geliştirilmeye çalışılan ve Türkiye ile bağları korumak adına kendilerine dayatılabilen görücü usulü evliliklerdir.

SON SÖZ YERİNE: İSVEÇ'TE 'BİZ' VE 'ONLAR'

Kırsal kesimden gelen genç kadınların hayat hikâyeleri, istemedikleri evliliklerinden kurtulmak için boşanmaları durumunda, etnik grupları tarafından dışlanarak, yalnız bırakıldıklarını göstermektedir. Genç kadınlar özgürlük arayışlarında etnik grup sınırlarını ne kadar zorlayabileceklerini kendi tecrübeleriyle öğrenebilmektedirler. Bu da zaman alan ve büyük ölçüde cesaret isteyen bir süreçtir. Kırsal kesimden gelen birinci kuşak yaşlı kadınlar, boşanmaları durumunda, bir parçası olarak özdeşleştikleri aileleri parçalandığı için önemli bir kimlik krizine girebilmektedirler. Uluslararası göç olgusu, onları, ailelerini bir arada tutabilmek için önemli çabalar göstermeye teşvik etmektedir. Geleneksel olarak görücü usulü evliliklerdeki sembolik mantığın içerisi/dı-

şarısı ve temiz/kirli ikilemlerini içerdiğinden bahsetmiştim. Bu anlamda ‘içerideki’ kadınlar yani akrabadan kadınlar ‘temizdirler’. Erkeğin soyunun ‘kirlenmeden’ devamını sağlarlar. Kadınların evlilik sınırlarını çizerek, kırsal kesimde düzeni sağlayan görücü usulü evlilikler, göç bağlamında önemli bir sosyal kaosa yol açmaktadır. Çünkü bu tür evlilikler sömürüye açık bir nitelik kazanmış; kadın, erkek, genç, yaşlı her kategoriden insan tarafından göç stratejileri için kullanılır hale gelmiştir. Genç kadınlar her ne kadar etnik grup baskısından kaçmaya çalışsalar da, kendi etnik ve toplumsal cinsiyetlerini İsveç’te yeniden –birinci kuşaktan farklı olarak da olsa– üretebilmek için etnik grup desteğine muhtaçtırlar.

İsveç’te yaşayan Türk kadınları, genç ya da yaşlı, cinsellikteki çifte standart ölçüsünden şikâyetçidirler. İsveç’te kadın cinselliği üzerindeki baskı Türkiye’dekinden daha azdır ve kamusal alana kaymıştır. Birinci kuşak Türkiyeli kırsal kesimden gelen kadınlar arasında İsveçli kadınlar uğruna kocaları tarafından terk edilenler vardır. Geleneksel görücü usulü evlilikler, kadınların cinsellikleriyle kamusal alanda rekabet etmekten kurtulmalarını sağlamakta ve aileler arasında ilişkiler kurarak düzeni devam ettirmektedir. Öte yandan, İsveç’teki cinsel özgürlük özellikle kırsal kesimden gelen birinci kuşak Türk kadınlarını dezavantajlı duruma getirmektedir. Çünkü İsveçli ve Türk kadınlar arasında suni bir rekabet yaratılmaktadır. İkinci kuşak Türk kadınları aşk evliliğine eğilim göstermeleri nedeniyle, etnik aile ilişkilerini korumaya çalışan daha yaşlı kadın grubunun beklentilerini sorgulamaktadır. Bu durum göç bağlamında Türk kadınları arasındaki kuşak farklılıkları olarak kendisini göstermektedir. İsveçli kadınlar uğruna kocaları tarafından terk edilebilen kadınlar, çocukları da istedikleri evlilikleri yapmayınca hem eş, hem anne, hem de kayınvalide rollerinin zorlandığını hissetmektedirler.

İkinci kuşak genç Türk kadınlarının sosyal ilişki ağları ve evlilikleri bağlamında, toplumsal cinsiyetlerinin belirlediği pozisyonlarını anlamaya çalışırken, bir uçta ‘baskı’, ‘saygı’, ‘hiyerarşi’, öbür uçta ‘özgürlük’, ‘birey’, ‘eşitlik’ terimleriyle ifade ettikleri bir çizgi düşünülebi-

lir (Narrowe, 1998). Aileleri kırsal kesimden gelen genç kadınlar hı-sım/akraba ve hemşehri ilişkilerinin oluşturduğu bağları kendi evlilik-leri yoluyla yeniden üretmektedirler. Bir yandan bu ilişkilerin getirdiği sosyal baskıdan şikâyet etmekte, öte yandan yine bu ilişkilerin oluştur-duğu 'beraberlik' sayesinde kendilerini güvencede hissetmektedirler. Eşlerinden boşanmış genç kadınlar arasında rastlamadığım aileleri kent kökenli olan genç kadınlar ise, daha ziyade 'bağımsız hayat' ara-yışı peşinde ve İsveç toplumunun daha fazla 'içindedirler' (a.g.e.). Bu farklılıklara rağmen, genel olarak ikinci kuşak genç kadınlar, anneleri gibi İsveç toplumunda sadece etnik grup içerisinde izole değillerdir. Gittikleri kurslar, çocuklarının İsveçli öğretmenleriyle kurdukları iliş-kiler, çalıştıkları işler, İsveç kurumlarıyla ilişkileri ve İsveç toplumunun etkisiyle evliliklerinde bilinçli olarak geliştirmeye çalıştıkları daha 'eşit' toplumsal cinsiyet rolleri sayesinde etnik grup ilişkilerini yeniden, ama farklı olarak üreten bilinçli birer İsveç yurttaşlarıdır. Bu anlamda, İs-veç toplumunun ikinci kuşaktan itibaren Türkleri 'göçmen' olarak de-ğil, Türk etnik grubunu farklı şekilde yeniden üreten İsveçli yurttaşlar olarak kabul etmesi önem kazanmaktadır.

Bir Paris Banliyö Mahallesindeki Türk Göçmen Kadınlarının Gündelik Yaşamı

ELİF AKSAZ

Üniversitem, benden saha çalışması gerektiren bir sosyoloji araştırması¹ yapmamı istediğinde, ‘kestirme bir yol’ bulduğuma sevinierek, Paris’e olan Türk göçü konusuna yöneldim. Türk göçmenleri ile aynı dili konuşmanın bana iletişimde sağlayacağı kolaylığın yanı sıra, benim de bir Türk ve bir yabancı olarak, Fransa’ya üniversite eğitime başlamak üzere gelmiş olduğum gerçekliği bende, onların ortamına yabancı olmayacağım fikrini doğurmuştu. Ancak, araştırılan ortama yakınlık gerektiği kadar, bu ortamı oluşturan bireylerin bakış açılarından farklı ve analitik bir bakış yakalamak için belli bir mesafenin olması gerektiğini düşünen tez danışmanım bu konumuma tereddütle yaklaştı. Oysa, çok geçmeden ikimiz de anlayacaktık ki, benim ‘yakınlık’ olarak tanımladığım ve inandığım şey kendiliğinden var olan tekil bir unsur olmadığı gibi, “gavur olmayan yabancı” olarak tanımlandığım Türk göçmenlerin dünyasına girebilmek için uğraş gerektiren uzun bir süreçti. *Lilas* mahallesinde, Cezayirli bir ailenin² evinde kalarak, Türk sakinle-

1 Sosyoloji yüksek lisans tezi (Kasım 2000-Kasım 2001), D.E.A *Politiques Sociales et Société*, Paris I Panthéon Sorbonne Üniversitesi, Profesör Jean-Michel Chapoulie danışmanlığında, Paris.

2 Bu ailenin büyük kızı üniversite yıllarında tanıdığım bir arkadaşım. Her ne kadar kendisi Londra’da yaşıyor olsa da, ailesi beni evlerinde ağırlamayı kabul etti.

ri ile ilişki kurma arayışında aylar geçirecektim. Mahallede Türk ve Türk kökenli genç erkekler ile diyalog kurmaya başladım ve zamanla, Türk aileleri bana kapılarını teker teker açtı. Daha sonra anlayacaktım ki bu 'kabul ediş' aslında, "*mahalleye gelmiş... kimin nesi belli olmayan... 'Araplar'da kalan... dışarıda oğlanlarla konuşan*" genç bir Türk kızının varlığını nerdeyse dayatarak onları içine soktuğu rahatsız edici bu durumu idare etmenin onlara cazip gelen bir yoluydu. İlerleyen zamanlarda bana, araştırmanın gelişiminde, duruma göre destek veya köstek olan değişik kimlikler yakıştırıldı:³ "*Ailesinden uzak genç bir 'kız çocuğu'*", "*Evin kızı*", "*Mahallenin kızı*", "*Öğrenci*", "*Yazar*", "*Gelin adayı*", "*Mahalleye gelmiş 'sosyetik'...*"⁴ Fakat bir konuda hemfikirler; o da yaşamlarını merak eden bir kimse olduğumdu.

Fransa'daki Türk göçmenleri, mevcut diğer göçmen topluluklarla karşılaştırıldıklarında, sosyal bilimciler tarafından az işlenmiş,⁵ yeni ve daha çok kırsal kökenli bir göç akımıdır. Sosyolojik çalışmalar bu nüfusu genel olarak iki farklı bakış açısından değerlendirmektedirler.

Yaklaşımlardan birine göre, Türk göçmenleri, sosyal, beslenme, dilsel, dini ve evlilik pratiklerinden yola çıkarak oluşturulmuş göstergelerin incelenmesi sonucunda, Fransa'ya 'entegre' olmaya elverişsiz ve "*Fransız toplumuna önemli bir sorun yaratmakta gecikmeyecek*" (Tribalat, 1995:223); toplum düzenini tehdit edici bir kitle; bir "*Türk istisnası*" olarak ortaya çıkmaktadır (De Tapia, 1995).⁶ Özellikle

3 Bu kimliklerin oluşum/dönüşüm süreci ve araştırmanın gelişimi ile etkileşimi için, bkz. Ruth Horowitz (1986): (*Urban life* içinde [1986]: 409-430).

4 Yetişkinlerin kullandığı "*şehirli*" tanımının yanı sıra, Yeşilçam'ın cömertçe kullandığı yüksek sınıfa mensub olma gerçekliğine gönderme yapan ve bunu yaparken de aslında bu ortamdaki 'fazlalık-eksiklik' konumunu karikatürize edip bunu samimice belirten bu adlandırmayı çocukların ağzından duyuyordum.

5 "Fransa'da 1990'lı yıllara kadar Türkiye veya Türk uyruklular üzerine yapılmış tezler az sayıda iken, 1983 öncesi, sosyal bilimlerde bu konuda yapılmış hiçbir tez bulunmamaktadır." Rigoni (2000:8): (*Turquie: les mille visages. Politiques, religion, femmes, immigration* içinde [2000, I. Rigoni (der.):] 7-21).

6 "Geldiklerinde uysal ve sessiz işgücü"nü (Delerm, 1967) temsil eden Türkleri, Emmanuel Todd (1994), Türk evliliğinin antropolojik yapıları nedeniyle, entegre olmaya elverişli buluyor, fakat "Fransa'daki Türklerin benzersiz durumunu, göçlerinin yeni olmasının açıklayıcı bir neden olmayacağı bir cemaatsel ['communaute'] içine kapallılık olduğunu ekliyor ve Michèle Triba-

“genç araştırmacılar tarafından yapılan yenilikçi ve az yayımlanmış çalışmaların” (Rigoni, 2000: 8)⁷ desteklediği ikinci yaklaşım, bu tahlilleri çürütme kaygısıyla ortaya çıkmış, teorik söylemin içerdiği çelişkiler ve çatlaklardan hareket ederek ‘entegrasyon’ kavramının tanımında ve ‘entegre’ olma derecesinin ölçümünde kullanılan kriterleri sorgulamıştır.

Ancak, birbirinden ayrı gibi görünen bu iki perspektif de kamıca işledikleri sorunsal açısından ortak bir noktada buluşmaktadır. Her iki yaklaşımda da çalışmalar, tanımında ve değerlendirme kriterlerinde uzlaşma sağlanamayan, ancak her halükârda ulaşılması arzu edilen ‘topluma entegre olmuş göçmen’ modelinin ekseninde dönmektedir.⁸ Kuşkusuz ‘iyi niyetlerin’ güdüldüğü Türk göçmenleri üzerine yapılan bu araştırmaların ortak yaklaşım şekli, ele aldıkları topluluğun özelliklerinden kaynaklanan bir yaklaşımın ürünü değil, aslında genel göç olgusuna Fransa’da süregelen ve Abdelmalek Sayad’ın (1999) sözünü ettiği, “kısmi ve etnomerkezci” (*partielle et ethnocentrique*) bakışın doğrultusundadır:

Göç olayları hakkında yapılan ve göç edenin (*l’émigré*) göç ederek ayrıldığı yerdeki şartları göz ardı eden her çalışma, kendini göç olayına *kısmi ve etnomerkezci* bir bakış oluşturmaya mahkûm eder. Bir taraftan varlığı sanki Fransa’ya geldiği zaman başlamışçasına, göç eden⁹ değil, göçmen¹⁰ –ve yalnız o– göz önünde bulundurulmuştur; diğer taraftan, sorunsal, açıkça veya üstü kapalı belirtilmiş göçü “kabul

lat (1995) entegrasyona en elverişsizler olarak görüyor. Yavaş yavaş, Riva Kastoryano’nun tezinden (1986), François Dubet (1989) ve Michèle Tribalat (1995)’nin raporlarından sonra, Mağrib İslâm’ından farklı bir Türk İslâmı üzerinden oluşan bir komüniter kapalılık, kimliksel içe dönüklük, bir “Türk istisnası fikri kendini kabul ettirdi”, De Tapia (1995) Colloque national de démographie de Poitiers, 25-26-27/10/1995.

7 Paris 8 Üniversitesinin işbirliği ile IRESO-CNRS’te 9 ve 10 Aralık 1999 tarihlerinde düzenlenen uluslararası “Les transformations de la société turque contemporaine, en Turquie et en exil” kolokyumunun sonucunda I. Rigoni tarafından derlenmiş bu çalışmalarda söz konusu yaklaşımdan örnekler bulunabilir.

8 “Bizleri rahatsız eden, daha çok, entegrasyon tematiğinin içerdiği istisnalar ve bunların kapsamıdır”, Rigoni (2000: 15).

9 *l’émigré*: içeriden dışarıya göç eden.

10 *l’immigrant*: dışarıdan içeri gelen göçmen.

eden” topluma uyum sağlanmasıdır. Devamında, ne kadar faydalı olsalar da, göçmenlerin evreninin tahlili, kendilerini birbirinden soyut ve indirgeyici iki söyleme kapatma riski taşır: Göç alan toplum olan egemen toplumun tekilleştirici davranış ve tutumları ile karşılaştırıldığında, göç edenlerin davranış ve tutumlarının birer “eksiklik” olarak belirlemekten başka seçeneği kalmaz ve bunları açıklamak için, kimi kez işlevdışı (*dysfonctionnel*) davranışlardan böylece sorumlu tutulan varoluş şartlarına, kimi kez her zaman basit bir kültürel miras olarak ele alınan ve yeni sosyal çevreye uyum sürecine ters düşen ‘fren’, ‘engel’ olarak işlenen köken sosyal ve kültürel özelliklere yüklemek kalır. (1999: 56)

Fransa’daki Türk göçmenlerin Fransız toplumuna entegre olup olmadıkları ve entegrasyona ne derece yatkın oldukları, ne Fransa’ya ne de bu zaman birimine özgün bir sorunsaldır. Sosyal bilimler tarihinin en tanınmış anketlerinden biri olan Pittsburgh Survey (1906-1909), Amerika’daki Slav, İtalyan ve Polonyalı göçmenleri¹¹ benzer perspektifte ele almaktaydı (Morawska, 1993).¹² Araştırmacılar elde edilen verilerden şu sonuca varmakta ve korkularını dile getirmektedir:

“[göçmenler] Amerika’da asimilasyonlarını zorlaştırmaya yönelten ulusal adet, gelenek ve göreneklerini sürdürüyorlar”; Amerikan toplumuna entegre olmadıkları takdirde, “ülkenin [Amerika’nın] gelenek ve göreneklerinin aşmakta zorlanacağı bir duvar örecektir. İşte bu durum, şu an Pittsburgh’da varolmaktadır. Polonyalılar

11 Bu araştırmada, göçmenlerin büyük çoğunluğunun ülkelerine dönme projeleri, köydekiler ile mektuplaşmaları, vatandaşlığa geçiş oranlarındaki azlık, Avrupa’daki ailelerine gönderdikleri düşük maaşlarından biriktirdikleri büyük miktarlar, İngilizce’yi öğrenmekteki çok az çabaları ve erno-ulusal demeklerin çoğalmasa kaydedilmekteydi.

12 Paul Kellogg tarafından yönetilmiş araştırma ekibinin bu çalışmasına, Slav göçmenler örneği üzerinden eleştirel bakış getiren Ewa Morawska, araştırmanın yapıldığı döneme dair şu açıklamayı yapıyor: “O zamanlar, *slums*’lardaki sefalet ve bunlara yerleştirilmiş göçmen işçilerin yaşam şartları, sosyal sorunlara uygulanan bilimsel anket ve araştırma tekniklerinin toplumu değiştirmekte yararlı olduğu kanısına varmış reformcuların bütün dikkatini çekmekteydi. Pittsburgh ekibinin tutumunu belirleyen bir başka epistemolojik eksen ise göçmenlerin egemen Amerikan yaşam tarzı şemalarını özümleyeceğine dair inançlarıydı”, Morawska (1993), (in *Actes de la recherche en sciences sociales. Migrations et minorités* [1993, 99 (9)]: 66).

ve İtalyanlar şehirde bir şehir oluşturmaktadır.” Araştırmacılar, işte bu kültürel ve sosyal içine kapalılığı dikkatle inceleme zahmetine girişmemişlerdi. Göçmenleri “şehir içinde şehir”lerinin içine çeken bazı ‘garip’ faaliyetleri ortaya çıkartmışlar, fakat bunları kendi projelerini yönlendiren kaygılar doğrultusunda ele almışlardı, yani *slum*’ların “normal” Amerikan yaşam tarzı olarak tanımladıkları kriterlere uygun mahallelere dönüştürülmesi. Oysaki, bu yaklaşım, anglo-protestan burjuvazisinden göçmenlerin dünyasını ayıran duvarların arkasındaki günlük yaşam hakkında ancak dar bir görüş verebilirdi; bu yaklaşım ne faaliyetlerin aktörler için taşıdığı anlamı ne de yaşadıkları kendilerine özgü gerginlikleri yakalamaya elverişliydi. (1993:65)

Türkiye’nin kırsal bölgelerinden göç etmiş, eğitim seviyesi düşük, çoğunluğu erkeklerden meydana gelen vasıfsız bir işgücünü oluşturan, aynı köy veya yakın köylerden genelde akrabalık ilişkileri olan kişiler ile evlen(diril)miş göçmen ailelerinin yaşadığı bir Paris Banliyö mahallesi *Lilas*’da¹³ yürütülmüş bu etnografik çalışmada, göçmenlerin dünyalarına bir giriş olarak kadınların günlük yaşam faaliyetlerinin incelenmesi teklif ediliyor. *Lilas*’daki Türk kadınların, bir gün içerisinde yaptıkları ve diğer günler tekrarladıkları ve bu yüzden onlar için bir alışkanlık ve sıradanlık içeren bu faaliyetlerin başında gelen “ev işleri” ve “misafir ziyaretleri” incelenecektir:

“Hayat burada [*Lilas* Mahallesi’nde] bunlara [mahallenin Türk göçmen kadınlarına] kolay. Ordakiler [köyde yaşayanlar] sabahtan akşama dek inek sağır, odun keser. Burda, bunlar ne istese var, çamaşır makinası, ‘sèche linge’, ‘congélateur’ [konuşmada fransızca: ‘çamaşır kurutma makinası’, ‘dondurucu’]. Yaptıkları tek şey var, o da ev işi. Ha, bunu da, bi ‘devlet işi’ yaparlar. Bi şu bebek var, uğ-

13 Mahalleye, ismini gizli tutmak amacıyla kurgusal bir isim verilmiştir. *Lilas* mahallesi, Paris banliyösünde bir ‘HLM sitesidir’ (*Habitat loyer modéré*: Düşük kiralı konut). Türkçe’ye ‘toplu konut’ olarak geçmiş, Fransa’da gündelik konuşmalarda ‘cité’ (site) veya ‘quartier’ (mahalle) olarak adlandırılan bu konutlar, maddi gelirleri düşük olan ailelere ayrılmış olup kiralardan bir bölümü kamusal gelirlerden karşılanmakta ve kullanım hakkı devlet tarafından verilmektedir. Türkçe’deki ‘site’ ve ‘toplu konut’ terimleri aslında Fransızca karşılığı “résidence” olan, sakinlerin gelir düşüklüğü olgusundan bağımsız konutları ifade eder.

raşmak gerek, o kadar. Gerisi boş. O ona gider, bu buna gider, günler 'lak lak' yapmakla geçer." M. (38), dört çocuk babası, inşaat sektöründe çalışan işçi Türk göçmeni.

Mahalledeki komşu kadınlara sıkça yapılan bu ziyaretler ve ev işlerine ayrılan zaman ve yüklenen önem, sosyolojik yazının dikkatinden kaçmamıştır (Kastoryano, 1986¹⁴ ve Timmermans, 1994¹⁵). Fakat, 'entegrasyon' ekseninde ele alınan bu faaliyetler 'geleneksel, kültürel, dini kimlik ve değerler' temelinde işlenmiş, sonuç (hem sonuç hem neden) olarak, farklı kültürle karşı karşıya gelince bu değerlere daha sıkı bağlanan 'entegre' olmamış veya olamamış göçmen Türk topluluğu yapbozunun uyumlu parçası (çalışmayan, eve kapanmış, gelenek-göreneklerine saygılı, edilgen konumdaki 'otantik göçmen kadını') ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın amacı kadınların kendi durumlarını nasıl tanımladıklarını anlamayı [yani "sosyal olarak düzenlemiş davranışları belirleyen değişkenleri ortaya çıkarmak yerine, insanların nasıl ortak perspektifler geliştirdikleri ve birbirlerine ayırdıklarını anlamak" (Thomas, 1918)] ve bu faaliyetlere onların "bakış açılarından bakmayı"

14 "Göçle birlikte komşuluk ilişkileri daha da önem kazanmakta ve bunlar kadının yalnızlığına ve invazısına bir yardım eli uzatmaktadır. Kadınların çalışmadığı ve sadece grubun varlığına mecbur kaldıkları Terrasson'da olay daha da açıktır. [...] Terrasson'da olduğu gibi Paris'te de, ailelerin birbirlerinin evlerine yaptıkları ziyaretler, gelenekselliğe bir dönüştür; aileler toplandıklarında, sandalyelere (veya odalara) dağılma ve konuşmalarla, erkek dünyası kadın dünyasından ayrılır. Erkekler ve çocuklar, evin en büyük odasına geçerler (televizyon ve videonun genelde bulunduğu yer), araba fiyatları ve Türkiye'deki siyaset üzerine konuşurlar. Bu sırada, evin hanımı çay servisini yapar ve hemen diğer odada bulunan kadınların yanına gider, elinde örgüsü veya danteli ile diğerleri hakkında (genelde orada bulunmayan) 'taze haberler' üzerine yapılan konuşmalara katılır." Kastoryano (1986: 44; 63).

15 "Kadınlar, evden ve çocuklardan sorumludur. Erkekler, ailelerine maddi olarak bakmak ve dış dünya ile bağ kurmak ile yükümlüdür. [...] Kadınlar, birbirlerini evlerinde ziyarete giderler, bu çoğunlukla kızları ve küçük erkek çocuklarının eşliğinde yapılır. Erkekler ve kadınlar arkadaşlığı ve sevgiyi hemcinslerinde bulurlar. Kadınlar, erkekler ile aynı yerde bulunduğu mümkün olduğunca ölçülü davranmak zorundadır. Sonuç olarak, kadının statüsünü, geleneksel olarak, onun eşinin soyunu devamını ettirme kapasitesi belirler. Bu ebeveynler için, kızlarının yapması gereken ve öğrenmesi gereken tek şey ev işleridir." Timmermans (1994), (*Familles Turques et Maghrébines Aujourd'hui* içinde [1994]: 74).

denemektir (Geertz, 1986).¹⁶ M.'nin deyişiyle, Türk kadınları zamanlarını birbirlerinin evinde “*lak lak yapmak*” ile geçiriyor ve ev işlerini bir “*devlet işi*” edasıyla yapıyorlarsa, bu faaliyetlerin arka planında kocalarına ve diğer kimselere anlamsız gelen veya onlar için aynı anlamı taşımayan olgular bulunmaktadır. İlk bakışta rutin görünen bugünkü faaliyetlerin anlamlarını başka düzeylerde aramak gerekir çünkü “bunlar, aile içerisinde oluşturulmuş bir projenin veya böyle bir projenin var olmayışının günlük olarak güncelleşmesi ve yinelenmesidir” (Bertaux-Wiame, 1983:51).¹⁷ Bu faaliyetlerin sosyal düzendeki rolünü kavrayabilmek için, kadınların birbirleri ile kurdukları etkileşim ilişkilerini¹⁸ gözlemek, sosyal çevrelerini ve göç deneyimlerini nasıl algıladıklarını sorgulamak uygun araçlar oluşturabilir.

Kadınların birbirlerine yaptıkları ev ziyaretleri, onlara günlük yaşamlarında karşılaşmaları ve buluşmaları için zaman ve mekân oluşturmaktadır. Bu karşılaşmalar esnasında, karşılıklı konuşmalar “ev işleri” teması üzerinden başlatılır. Her biri, gün içerisinde yapmış olduğu ev işini ne kadar zamanda nasıl yaptığını ve örneğin Auchan’da¹⁹ keşfetmiş olduğu hangi ürünle halılarını yıkadığını anlatır. Daha sonra ev işi konusunda birbirlerine danışır ve birbirlerini karşılaştırırlar. Bu karşılaştırmalarda, ev işi faaliyetleri üzerinden “temiz” bir kadın “pis” bir kadından ayrılırken, iki ayrı temsillendirme ortaya çıkar:

“Temiz” bir kadın “iyi” bir kadındır:

“Bunun anası çok iyi bi ‘karıdır’. Git bak evine, tertemizdir, pırlırlıdır. Çok titiz bi karıdır!” Alışveriş merkezinde karşılaşmış ol-

16 “Başka bir toplum için yakın tecrübeye dayanan kavramları yakalamak ve bunu, teorisyenlerin sosyal yaşamın genel hatlarını kavrayabilmek için oluşturdukları deneyimden uzak kavramlar ile aydınlatıcı bir ilişkiye yerleştirecek şekilde yeterince iyi yapabilmek”, Geertz (1986: 74).

17 Bertaux-Wiame (1983), (*Le sens de l'ordinaire*, içinde [1983]: 51).

18 “Symbolic Interactionism rests on three primary premises. First, that human beings act towards things on the basis of the meanings those things have for them, second that such meanings arise out of the interaction of the individual with others, and third, that an interpretive process is used by the person in each instance in which he must deal with things in his environment.” Herbert Blumer (1962), (*Human behavior and social processes: An interactionist approach* içinde [1962]).

19 Ülke çapında yayılmış bir süpermarketler zinciri.

duğumuz bir Türk komşu kızının annesinden bahseden diğer bir Türk kadını.

Ve Mağrib ülkelerinden göç etmiş komşu kadınlar; “Arap” kadınlar, “pistir”:

“‘Arap’ karıları pistir. Biz Türkler temizliğe çok dikkat ederiz. ‘Araplara’ benzemeyiz.” Mahalledeki Türk kadınlarının ortak söylemi.

Buradaki amacımız yukarıdaki yargıların ‘doğruluğunu’ tesbit etmek değil, bir varsayımı ortaya atmaktır: Türk göçmen kadınları için “temiz” olmak –daha doğrusu, bir kadınının diğer kadınlar tarafından temiz olarak görülmesi– misafirlik esnasında (zamansal ve mekânsal olarak) işleyen bir iç değerlendirme sisteminde, kendini diğerlerinin gözünde değerli kılma kıstasını oluşturur. Buna paralel olarak, bu kıstas, Türk kadınlarına kendilerini “pis” olarak etiketledikleri Mağripli kadınlardan farklı kılmayı ve ayırtetmeyi sağlamaktadır. O halde amaç, Türk göçmen kadınlarında “temiz” ve “pis” kadın kategorilerinin sosyal oluşum şartlarını ve bunların onlara ne sunduğunu, Türk göçmen kadınının dünyası hakkında verebileceği bilgi doğrultusunda incelemektir.

İlk bölüm, Türk göçmen kadınlarının günlük yaşamlarının geçtiği yaşam çerçevesinin sunumuna adanacaktır. İkinci bölüm, günlük değerlendirme, ayırt etme uygulama ve söylemlerinin oluşum şekli ve dinamiğini inceleyecektir. Son olarak üçüncü bölüm ise bu uygulama ve söylemlerin bir parçasını oluşturduğu ve içinde anlam bulduğu sosyal sistemi çözümlemeyi deneyecektir

MAHALLENİN VE TÜRK SAKİNLERİNİN SOSYAL YAPISI

Şehrin İçinde ve Dışında Bir Mahalle

Lilas mahallesi Paris’e 40-50 km uzaklıkta bulunmaktadır. Mahallede dolaşınca bir düzensizlik göze çarpar; sokaklara bırakılmış alışveriş merkezlerinin küçük sahihsiz el arabaları, yerlere savrulmuş çöp ve kâ-

ğit parçaları, parçalanmış birkaç araba hurdası, bir yıl önce yanmış bir apartman dairesinin kalıntıları, kapıların önünde gelişi güzel bırakılmış bebek arabaları, kırık dökük posta kutuları, asansörlerde köpek dışkısı kokuları...vs ile *Lilas* mahallesi, banliyöde bulunan birçok HLM sitelerinden biridir. İnşa edildikleri 1960 yılından beri bakımı yapılmamış, renkleri artık ayırt edilemeyen, eski ve birbirine bitişik binalar karanlık, sevimsiz bir dekor oluşturmakta, mimarisi bir ‘mahalle çocuğu’nun betimlemesine göre: “Her şeyden uzak, dünyanın geri kalanından kopuk, bir hapisane ortamı”nı anımsatmaktadır.

Sanki seri üretimden çıkmışçasına birbirine benzeyen bu binalarda, farklı ülkelerden gelmiş, değişik dillerde konuşan, çeşitli geleneksel kıyafetler giyen, heteroklit bir topluluk yaşamaktadır. Sayısı 3392 olarak beyan edilen “çoğunluğu yabancı kökenli”²⁰ mahalle sakini, bu yaşam kadrosu içinde yaşamaktadır. *Lilas* mahallesi, *La Vallée* şehrini²¹ oluşturan yedi mahalleden biridir. Her ne kadar şehir belediyesi diğer altı mahalleden gurur duysa da, sözkonusu *Lilas* olunca daha az hoşnuttur: “*La Vallée*’nin çocuk hizmet biriminde 125 kreş danışmanı,... bulunmaktadır. [...] Şunun altını çizmek gerekir ki mahkeme emri ile kuruma yerleştirilmiş veya anne danışmanlarına verilmiş 58 çocuğun 27’si *Lilas* mahallesindendir.” Bu belirtmede, *Lilas*’nın şehrin diğer mahalleleri içerisindeki tümünden ayrılmış konumu ima edilse de, *Lilas* sakinleri açısından da *Lilas*’nın durumu tümünden ayrıdır. Farklılıklarını onlar şu şekilde ifade etmektedir: “Biz *Lilas*’lılar, fakirler, yabancılarız”, “Onlar *La Vallée*’liler, zenginler, Fransızlar.”

“Biz Fakir”, “Onlar Zengin”

Lilas’da işsiz nüfus oranı yüzde 12.6’dır. Genel aktif nüfusu oluşturan 15-24 yaş arası nüfusun yüzde 27’si işsiz olup, bu oran 25-30 yaş grubu için yüzde 51, 40-59 yaş için yüzde 20.8, 60 yaş ve üzeri için yüz-

20 Yerel resmi belgeler kaynak olarak kullanılmıştır.

21 “*La Vallée*”: *Lilas* mahallesinin bağlı bulunduğu yerleşim birimine verilmiş kurgusal bir isimdir. *La Vallée* idari anlamda bir “commune” (belediye) veya bir “ville” (şehir) olarak tanımlanıyor. Bu çalışmada ‘şehir’ tanımlaması kullanılacaktır.

de 1,8'dir. Erkek aktif nüfus için, bu oranlar sırasıyla yüzde 36, yüzde 31, yüzde 31 ve yüzde 1.06'dır. *Lilas*'daki işsizlik oranının şehrin ortalama işsizlik oranını 'yukarı çekerek' kötü etkilediği açıktır, buna rağmen şehirde: "İşsizlik oranı yüzde 8.4'tür.²² RMI²³ 160 kişiyi kapsamaktadır. [...] Gördüğünüz gibi, La Vallée'de gereken tüm kurumlar mevcuttur ve bunların desteğinden yararlanılmaktadır. Derneksel yapısı çok gelişmiş olup..." Tanımı INSEE (Ulusal İstatistik ve Ekonomik Çalışmalar Enstitüsü) tarafından belirlenmiş işsizlik oranının ölçütlerini *Lilas* nüfusuna uygulandığında, bu oran, güvenilirliği tartışmalı bir veri oluşturur. Birincisi, 1999 sayımında *Lilas* nüfusu 3392 olarak beyan edilmiş olsa da, mahalle dernek üyeleri, şehir belediyesi çalışanları ve mahalle sakinlerinin ortak görüşüne göre bu gerçek rakamdan uzak bir rakamdır: "3500", bu denilen. Asıl bunu ikiyle çarparsan *Lilas*'da kaç kişi yaşıyor, ortaya çıkar."

İkincisi, kişisel maddi gelirler ve devletten sağlanan maddi gelirler (sosyal güvenlik, işsizlik tazminatı, aile yardımları vs.) arasında seçim yaparak veya birkaçını toplayarak optimum getiriye bulmaya yaran rasyonel hesaplar sözkonusudur; bu, kişilerin durumlarını beyan etmemeleri veya bilinçli olarak yanlış beyan etmeleri sonucunda oluşur. Sakinlerin ifade ettikleri gibi "evrak doldurmak", birlikte durumların karşılaştırıldığı, bilgi alışverişinin yapıldığı, yardımlaşıldığı anlardır ve bu genelde kadınların üstlendiği bir görevdir. Fransızca'yı göreceli iyi bilen veya "bu işlerden anlar" itibarına sahip olan kadınlara diğerlerinin resmi evrak işleri devredilir.

Fransa'da bulunma süresi, eğitim seviyesi ve bu konularda en iyi çözümü üretme yaratıcılığını ispatlamış olması, bu itibarın oluşumunda rol oynar. Bir de, bu nüfus sayımının hangi şartlarda yapılmış olduğunu da göz ardı etmemek gerekir:

"Doğrusu, hiç saymadığımız binalar bile var. 'Bize ne' dedik. Zaten finansmanı elde etmek için bi kota vardı, ona ulaşınca, gerisini 'sal-

²² Bu oran ulusal işsizlik oranının (yüzde 10) altında bulunmaktadır.

²³ RMI: "Revenu Minimum d'Insertion": topluma katma, kazandırma asgari geliri.

ladık'. Bi de, sayımı yaparken, biraz 'hızlıca' yapıyoduk, yani, anladın mı?" Nüfus sayımına sayım görevlisi olarak katılmış mahalle sakini bir Mağripli genç erkek.

Ele aldığımız bütün bu nedenlere mahallede işleyen kayıt dışı ekonomik faaliyetleri de eklersek, Lilas'daki işsizlik oranına var olduğundan daha az veya daha çok değer biçiliyor olabilir. Fakat her durumda, bu mahallede yaşayanlar yaşam standartlarını şehrin diğer mahallelerine nazaran düşük bulmaktadır:

"Burası sefalet. Bilmiyorum, diğer mahallelere bakıyorum, çiçekler var, güzel evler var, parklar, ağaçlar... Sokaklarda çocuk bile yok. Bakın, burda, her zaman bi sürü çocuk var. Orda çocuklar nerde? O mahallelerde yalnız yetişkinler mi yaşar?" K (72), Renault fabrikasından emekli Mağripli bir erkek işçi.

Lilas'nın diğer mahallelerden farkı sosyoekonomik unsurların dışında veya bu unsurların yanı sıra diğer bir olgu temelinde de vurgulanıyor: Uyruk farklılığı.

"Biz Yabancı", "Onlar Fransız"

Mahalle sakinlerinin sık sık dile getirdikleri "Burası yabancılar mahallesidir," tanımı, Lilas'nın tamamının yabancılardan meydana geldiği izlenimini uyandırabilir. Aslında, istatistik verilerin saymayı başardığı şehirdeki mevcut yabancı nüfusun Lilas'da yoğunlaştığı doğrudur: La Vallée (26.746 sakin) komününü oluşturan toplam yedi mahallede yaşadığı beyan edilen 2509 yabancı sayısı, mahalleler arasında orantısız dağılmış olup, bunun 956'sı yani yüzde 38.6'sı Lilas mahallesinde yaşamaktadır. Fakat, Lilas'da yaşayan toplam 3392 sakin sayısına oranla, burada yabancılar yüzde 28'i temsil etmekte, bu oran nüfusun tümünü hatta çoğunluğunu bile oluşturmamaktadır. Ortak söylemin tersine, mahalle nüfusu çoğunlukla yabancılardan değil, yabancı olmayanlardan, yani Fransızlardan oluşmaktadır. Fakat Fransız kategorisi Fransız vatandaşlığına 'geçirilmiş' kişileri ("les naturalisés") de içermektedir ve bu kate-

gorideki ‘naturalisé’lerin payı, muhtemelen mahalle toplam nüfusunun yarısından çoğunu oluşturan gençleri de kapsadığından, küçümsenmemelidir. Yerel bir resmi belgede, “Lilas’da nüfusun çoğunluğu yabancı kökenlidir (Afrikalı, Mağripli, Türk, Portekizli, Hindu)” yazmaktadır. Bundan şu sonuca varılabilir: Lilas’da yüzde 28’i temsil eden yabancı oranı, tanımı gereği Fransız vatandaşlığına geçmişleri kapsamadığından, sakinlerin gözünde ‘yabancı’ olanların sayısını olduğundan düşük ifade etmektedir. Fransız vatandaşlığına sahip göçmen ve göçmen çocuğu, bir “Fransız” değil “kâğıtları olan”²⁴ bir ‘yabancı’dır.

Bu şartlar altında, bir “Fransız”dan veya “gavur”dan²⁵ söz edildiğinde, şehirden veya başka bir yerden birisi ifade edilmektedir; fakat sözkonusu kişi “yabancıların mahallesi” Lilas’dan birisi değildir. Mahallede “Fransızlar”ın da mevcut olması, ki sakinler “yabancı” olmayan bu insanların varlığını kabul etmektedirler, Lilas’nın yabancıların mahallesi olarak tanımlanmasına engel olmamaktadır. Sınırdan kalmış bu kategoriye ait kişiler –Lilas’da yaşayan Fransız– ne yabancı ne de Fransızdır. Onlar “toplumsal vakalar”dır.

“Bunlar gerçek Fransız değil. Bunlar “Toplumsal vaka” [“des cas sociaux”]. Gerçek Fransızlar sitede yaşamazlar. Biz burdayız, çünkü yabancıyız. Fransızlar bunları bizimle yanyana koydularsa, demek bunlar bizden daha kötüler. Bizi bu tavuk kümeslerine koydular çünkü biz kendi evimizde [‘chez nous’: ülkemizde] değiliz.”

‘Bizim aramızdaki diğerleri’ni “toplumsal vakalar” diye adlandırıp hor görmek, ‘diğerleri’nin (Fransızlar) ‘bize’ uyguladığı damgalanmışlık hissini idare etmenin bir yoludur:

“Onlar [şehirde yaşayanlar] için, Lilas, La Vallée’nin lekesi. Onlar için burası Afrika. Lilas’lıysan, tamam, bir göçmen parçasısın, bi pisliksin onların gözünde.”

24 “Les sans papier” (kâğıtsızlar) illegal göçmenleri ifade ederken, “kâğıtları olan” Fransız vatan-dışı statüsüne geçmiş olanı tanımlar.

25 Mahallenin Müslüman sakinleri “Fransız” terimi yerine, Arapça “Gaour” (erkek için), “Gaouria” (kadın için), Türkçe “Gavur” terimini kullanıyor.

“Şehrin insanları bizim hakkımızda ne mi düşünüyorlar? Bizi parmakla gösteriyorlar. İşte pislik burdan geliyo, ‘la délinquance’ [kanunlara aykırı davranışlar, suçluluk (burada, Banliyö ‘sitelerini’ suçluluk yuvası olarak yansıtan Fransa’daki bazı siyasi ve medya söylemlerine gönderme yapılıyor)] burdan geliyo. Bura ‘Delinquance’ın Q. G’si [‘Quartier Général’: ‘Genel Mahalle’; askeri organizasyonların yürütüldüğü yer, komando merkez]. Tamam, içimizde ‘délinquant’lar [suçlular] var ama hepimiz ‘délinquant’ değiliz. Evet, biz bu şehrin ‘küçük’ burjuvaları [‘les petits bourgeois’: burada ‘küçük’ tanımı ‘genç’ anlamında kullanılmaktadır] değiliz. Mahallenin, göçmenlerin ‘entegrasyon’unu [göçmenlerin Fransa’yla bütünleşmesine dair politik söyleme göndermektedir] istiyorlar, peki bizi istiyorlar mı? [‘est-ce qu’ils veulent de nous?’: ‘Bizi aralarında istemek, kabul etmek’] Bizi pislik çıkaranlar olarak görüyorlar. O zaman biz de onları istemiyoruz.”

Böylece, mahalle ve göçmenlik olgularının birbirine bağımlı olduğu düşüncesi muhafaza edilir. Mahalledeki yaşam, yabancılar arasında yoksul bir yaşamdır; yoksul bir yaşam çünkü yabancılar arasındadır. Fransız olan zengin, yabancı olan fakir olarak algılanır. O halde, mahallede bir Fransız’ın varlığı, ona Fransız niteliğini kaybettirir, çünkü aynı anda hem Fransız hem yoksul olunamaz.

Türk Sakinleri

Lilas’da yaşayan nüfusu belirlemekte belirli zorluklarla karşılaşan istatistikî yöntem, bu nüfusun coğrafi kökenine ilişkin veriler de sunamaktadır. Yine de Lilas’da yaşayan Türk nüfusunun sosyal yapısına dair bilgi edinmek istiyordum. Mahallede bir anket yürüterek bir “Türk sakinleri listesi” oluşturup, bundan yola çıkarak sayısal verilerimi elde ettim. Lilas’da yaşayan ‘yabancılar’ın içinde, diğerleri tarafından “Türkler” diye adlandırılıp, kendilerini “Türk” olarak niteleyen bir grup insan sözkonusu listeyi oluşturmaktadır.²⁶ Yani bu liste, kendisini “Türkler” grubuna ait olarak nitelendiren kişileri kapsamaktadır. Bu grup 156 bi-

²⁶ Bu çalışma boyunca “Türk” tanımı Türk veya/ve Fransız vatandaşı olabilecek, kendini “Türk” olarak tanımlayan herkesi ifade etmektedir.

reyden oluşmakta ve bu bireyler toplam 31 hanede yaşamaktadır. Bekar kişi veya kişilerden oluşan hane yoktur, Lilas'da her Türk hanesi çekirdek ya da geniş aileden oluşmaktadır.²⁷ 31 hanenin 29'u bekâr çocuklarıyla yaşayan anne ve babaların oluşturduğu hanelerden; bir tanesi, bir geniş aileden (23 yaşındaki oğlu ve onun 18 yaşındaki eşi ile birlikte yaşayan anne-baba) ve biri de, 15 yaşında evli fakat eşi henüz Türkiye'den Fransa'ya gelmemiş bir kız ve birlikte yaşadığı ebeveynlerinden oluşmaktadır. Son hanedeki bu kızın özel durumu göz önünde bulundurulursa, Lilas'daki Türk nüfusu 32 evli çift (29 hanedeki çift + geniş aile hanesindeki 2 çift + 1 çift: genç kızın ebeveynleri) ve 65 evli kişiden (32 çifti oluşturan 64 eş + genç kız) oluşmaktadır. Bekar sayısı 91 olup, Türk sakinleri nüfusunun yüzde 58.3 oranını temsil etmektedir. Bekarlar 27 yaşın altındadır (20 yaşın altındaki kişi sayısı 85, 20-27 yaş grubundakilerin sayısı 3 olup, bunun ikisi 22 yaşından küçük, biri 27 yaşındadır).²⁸ Bu 91 bekâr kişi 46 erkek ve 45 kadından meydana gelmekte, bu kızların 15-19 yaş arasında olanlarından 3'ü Türkiye'de bulunmakta olan birer Türk erkek ile nişanlı olup bir tanesi de 'sözlü'dür.

Erkeklerin çoğunluğu inşaat sektöründe çalışmaktadır (işçi ve küçük mütehit). Diğerleri, tesisatçı, çöpçü, sanayii fırınında ve ilaç fabrikasında işçi, Auchan'da görevli (kasiyer, reyon görevlisi, kapı görevlisi) olarak çalışmaktadır. Fransa'da okul eğitimi almamış olanlar –ülkeye geliş yaşlarından dolayı– çoğunlukla diplomasız veya Türkiye'de ilkokuldan mezun olmuştur. En yüksek seviyede diploma sahibi, köyünün bağlı bulunduğu kasabadaki liseyi bitirmiş bir kişidir. Fransa'da eğitim almış birkaçı, meslek okullarına gitmiş²⁹ fakat mezun olmamıştır. Genç erkeklere gelince, meslek lisesinde okumakta, okul eğitimini ve de iş yaşantısını birlikte götürmektedirler. Bazıları, eğitimle-

27 Bunun yanı sıra, yasadışı göç etmiş ve "kaçak göçmen" durumunda olan erkeklerin mahalledeki akrabalarının evinde barındırıldığı veya onlar için, bu akrabalarının mahalle yakınlarında ev kiraladığı durumlar vardır.

28 Toplam sayı 91 rakamını değil 88'i bulmaktadır, çünkü üç çocuğun yaşları bilinmemektedir (Mahalle sakinleri "yeni gelen" bir ailenin hakkında, üç küçük çocuklarından birinin kız diğer ikisinin ise erkek olduğunun dışında, hiçbir bilgiye sahip değillerdi).

29 CAP: meslek beceri sertifikası ve BEP: meslek öğrenim brövesi.

rini bu seviyede veya daha önceki aşamada bırakmışlardır. Çalışanların büyük çoğunluğu babaları ile aynı iş sektöründe, yani inşaat sektöründe, birkaçı da yakında bulunan iş yerlerinde çalışmaktadır (Auchan'da ve diskotekte güvenlik görevlisi).

Evli kadınlar eğitim seviyeleri açısından erkekler grubuyla benzerlik göstermektedir. Türkiye'de kasabadaki liseye gitmiş biri mezun olmamış iki kadının dışında, çoğunluğu Türkiye'de ilkokula gitmemiş veya bitirmemiştir. Fransa'da okula gitmiş olan birkaçı ise muhasebe CAP diplomasına sahiptir. Büyük çoğunluk maaşlı veya yevmiyeli bir işte çalışmamaktadır. Bazıları Fransa'ya geldiklerinde evin alt katında bulunan aile dikiş atölyesi gibi enformel işlerde çalışmıştır. Profesyonel aktiviteye sahip birkaç kadın, yakın iş yerlerinde (Auchan'da kasiyer, Flunch'ta³⁰ görevli) çalışmaktadır. Bekar genç kızların ise, en yüksek diplomalısı, meslek lisesinde CAP hazırlayan ve bunun yanında aynı iş yerinde part time çalışan iki kız kardeştir. Diğerleri, daha alt seviyede okumakta veya bu seviyeden önce okulu bırakmış bulunmaktadır.

Misafirlik ve Evişleri: Günlük Yaşamı Yapılandıran İki Faaliyet
Türk göçmen kadınlarıyla karşılaşmalarımda, konuşma şu şekilde başlıyordu:

“Merhabalar. Nasılsınız, n'apıyorsunuz?”³¹

“N'apalım, hep aynı, temizlik, çamaşır, ütü, çoluk çocuk... Günümüz ev işleriyle geçiyo.”

“Nasıl, hiç durmaz mısınız?”

“[Gülmeler] Dururuz, dururuz. Bizim burda [mahallede], ev işi bitti mi, biz Türk kadınları birbirimize gideriz. Çay içeriz, konuşuruz. Bi, o zaman dinleniriz.”

30 Ülke çapında yaygın bir 'fast food' restoran zinciri.

31 Türk dili burada bir kelime oyunu sunuyor: “Merhabalar, nasılsınız, ne yapıyorsunuz?”, şeklindeki günlük hal hatır sorma yani selamlaşma ile yaklaşan kişi, gün içerisindeki faaliyetleri hakkında soru yöneltilen kişi konumunu buluyor. Böylelikle, “Siz gün içerisinde ne yapıyorsunuz?” soruşturma-sorgulama biçiminden kaçınmayı sağlarken, aynı anda kişi gününün gelişmesi hakkında konuşmaya ve bilgi vermeye yanaşılıyor. Türk göçmen kadınlarını selamlamak, onları dile getirmekten oldukça haz aldıkları ev işi faaliyetlerini anlatmalarını beraberinde getiriyordu.

Lilas mahallesinde, erkeklerin yaşamı daha çok mahallenin dışında geçmektedir. Paris'e veya yakın banliyö ve şehirlere, şantiye çalışmasına giderler. Eşlerinin evde bulunmadığı bu zamanlarda, Türk kadınları bana şöyle der: "Benimki [eşi] 'deplasmanda',³² ne zaman istersen [bizim eve] gel". Eşleri 'deplasmanda' olsun olmasın, işyerlerinde veya başka yerlerde olsunlar [iş dışı vakit geçirme ve eğlence yerleri bazıları için kafeler, Türk kahvehaneleri,³³ diğerleri için diskoteklerdir], bu durum kadınların günlük aktivitelerinin niteliklerini etkilemez. Günlük yaşamlarında, iki şeyle meşguldürler: "ev işi yapmak" ve "birbirlerine gitmek". Bu iki faaliyet, Türk kadınlarının günlük yaşamlarını yapılandırır. Bir Türk kadınının bir gün içerisinde ev işi yapmamış olması ve kendisine biri gelmediyse diğer birinin evine gitmemiş olması, çok ender rastlanabilir bir durumdur, hatta buna, sağlığının elvermediği durumlar bile, 'geçmiş olsun' ziyaretleriyle istisna oluşturmamaktadır.

İlk olarak, ayrıntılı ve net bir biçimde analizin merkezinde olan bu iki faaliyetin tanımını yapmak gerekir. Türk kadınlarının ifade ettiği "ev işi yapmak" veya "temizlik yapmak", ev içerisinde yapılan bu faaliyetlerin yapıldığı zaman, mekân ve nitelik açısından üç koşul sunar. Aile fertlerinin gündelik besin ve hijyen ihtiyaçlarını gidermek için Türk kadınının kendi evi içerisinde yaptığı bu faaliyetlerin arasında, yemek pişirmek, bulaşık yıkamak, odaların temizliği, camların silinmesi, ütü yapmak sıralanabilir. "Ev işi yapmak" denilirken, temiz kılmaya gönderme yapılarak ("temizlik yapmak") bu faaliyetlerin hijyenik boyutu ön planda tutulur. Bu çalışma boyunca, 'ev işi' ve 'temizlik yapmak' terimleri kullanılacaktır.

Günlük yaşamın ikinci kanadını "misafirlik" oluşturmaktadır. "Misafir", eve haberli veya habersiz gelen, 'ağırlanan' kişi olarak tanımlanır. "Misafirlik" ise bir başkasının evinde misafir olarak bulun-

32 İş için yer değişimini ifade ediyor.

33 Fakat bir erkeğin ifadesine göre: "*Türk kahveleri, aynı borsa gibi. Orda [erkekler] aralarında iş ve işçi pazarlığı yapıyorlar*", bir bakıma Türk kahvelerine geçirilen zaman üretim alanından tamamen ayrı olarak kavranamaz.

ma durumudur: “Y.’lere (Y. ve ailesi) misafirlğe gittik” veya “Y.’ler bize misafirlğe geldiler.” Bu, kocasının ona eşlik ettiği veya etmediği kadının varlığını zorunlu koşul kılan kadınsı bir aktivitedir; erkeklerin tek başlarına birbirlerine ‘misafirlğe’ gittiği söylenilmez. Genel anlamda, bu aktivitelere komşuluk ziyaretleri denir. Bu ziyaretlerde, birbirinin evinde çay, pasta ve benzeri eşliğinde görüşülür ve böylece kadınlar arası bir toplumsallık (*sociabilité*) yaratılır. Bu çalışmada, bu karşılaşmalar veya buluşmalar ‘birbirine gitmek’, ‘misafirlğe gitmek’ adı altında sunulacaktır.

Bu iki faaliyet birbiriyle yoğun ilişkiler sergiler. İlk olarak, kadınların yaşamındaki belli işlevleri açısından, ev işleri kaçınılmaz bir sorumluluk ve bir yük olarak değerlendirilirken, misafirlik, boş vakit geçirme, oyalanma, hatta bir hoş vakit geçirmek olarak algılanır. Bir başka deyişle, ev işleri bir ‘iş’ gibi kavranırken, misafirlik, özgürce geçirilen iş dışı bir zamandır: *“Bugün hava öyle sıcaktı, ‘Hadi bari biraz A.’ya gidiyim, bişey çıkmaz, sonra devam ederim’, dedim”* (bir Türk kadını ütülemesi gereken eşyalardan bahsediyor). Fakat iş/boş zaman farklılığının dışında bu faaliyetler başka şeyi de temsil etmektedir. Misafirlikler, iç tanışıklığın³⁴ yayılmasını sağlayan gün içerisinde düzenlenen karşılaşmalardır.

“Burda Herkes Herkesi Tanır”

HLM siteleri üzerine yazılarda belirtildiği gibi (Lepoutre, 1997), Lilas mahallesi bir iç tanışıklık ortamıdır. “Burada herkes herkesi tanır” deniliyordu. Gerçekten, bir büyükşehirle karşılaştırılınca, Lilas’daki yaşam daha fazla kişileştirilmiştir. Bu, bazı mekânsal ve zamansal unsurlarla açıklanabilir. Çoğunlukla göçmen ailelerinden oluşan sakinler, daha iyi konutlarda yaşama şartlarına ulaşıncaya dek maddi olanakların yetersizliğinden bu mahallede oturmaya zorunludur veya gelecek ilgili planları (göç ederek ayrıldıkları ülkelerde ve/veya Fransa’da ev sahibi olmak) kendilerini buna zorunlu kılmaktadır. Ve mahalleden

34 “*Interconnaissance*”: bir mekânda veya ortamdaki kişilerin birbirlerini tanınması durumu.

taşınılsa bile, buradan fazla uzaklaşmamaktadır çünkü ilişki ağı burada kurulmuştur: “Nereye gidiyim, tabi ki La Vallée’de kalıcam. Herkes gibi, ben de buraya yakın bi yerde ev arıyorum.” Böylece, aileler birbirlerini Fransa’ya geldiklerinden beri tanımakta ve çocuklar birlikte büyümektedir. Komşu çocuğu, arkadaş, mahalle arkadaşı, sınıf arkadaşı, kuzen, 20-25 yaş arasındaki gençler birbirlerini doğdukları günden beri tanımaktadır.

Aynı mahallede yaşamak sakinler arasındaki bağları dokur ve iç tanışıklık oluşturur ki, bu, mahallede geçirilen zamanla daha da pekişir. Bir de, günlük yaşamda nadiren mahallenin dışına çıkılır. Türk kadınlarının durumunda, mahalle dışı mekânlara çıkışların sıklığı, bu coğrafi uzaklaşma doğrultusunda seyrelme göstermektedir (haftada bir kere Auchan’a alışverişe gitmek, yılda bir kere Paris’e, iki yılda bir Türkiye’ye, ayda bir kere diğer banliyöde yaşayan tanıdık ve akrabaları ziyarete gitmek...).³⁵ Bunun yanı sıra, mahallede kısıtlı sayıda karşılaşma mekânları vardır. İki çocuk parkı, bir ‘tabac’ (gazete, sigara satılan yer), bir kafe, bir küçük süpermarket, bir ‘helal’ kasap³⁶ ve bir eczane. Bütün bu unsurlar, Lilas’da günlük yaşamda, aynı kişilerle karşılaşma olasılıklarını yükseltir. Böylece zamanla, komşu olanlar birbirlerinin simalarını tanımaya başlar.

Fakat, aslında mahallede herkes birbirini tanımamaktadır. Mağripli kadınların çoğunluğu şunu söylemektedir: “Biz burda Türk kadınlarını tanımayız. Onlar bizim için sanki Çinli gibi. Halbuki onlar da Müslüman biz de.” Onları tanıdıklarını iddia edenlerse, isimlerini dahi bilmemekte, onları yalnızca “Türk” olarak nitelendirmektedir: “Bizim binada bir Türk oturuyor.” Birbirini tanımak için aynı mahallede oturmak yeterli değildir. Mağripli kadınlar birtakım nedenler-

35 Sözkonusu değerlendirme, gözlemlerime dayanarak yaptığım tipolojik bir değerlendirmedir. Site dışına daha az sıklıkla çıkan kadınlar olduğu gibi: “Yıllardır burda yaşayanlar var, Paris’e gitmemiştir”, hiç çıkmamış olanlar da vardır: “Ben Eiffel kulesini gördüm, benim kocam iyidir, beni götürdü. Burda bazılarının aşağı [parka] bile inmesi yasak.”

36 İslâmî usüllere göre kesilmiş etlerin satıldığı kasap. Türk sakinler, bir Mağripli mahalle sakininin işlettiği bu kasaptan alışveriş etmezler, yakın banliyöde Türklerin işlettiği ‘helal’ kasaplardan alışveriş yapmayı tercih ederler.

den dolayı birbirleriyle farklı sıklıkta görüşmekte ise de, Türk kadınları ile olan ilişkilerinin sınırlılığı ve aralarındaki temas yokluğu bu ilişkiyi neredeyse bir ‘ilişkisizlik’ düzeyinde tutar. Mahallede bulduğum ilk zamanlarda, ki Türk ortamı ne varlığımdan ne de Türk olduğumdan haberdardı, Türk kadınlarının mesafeli davranışlarını gözlemledim. Bir Mağripli kadın şöyle yorumluyordu:

“Görüyorsunuz nasıllar [Türk kadınları]? Ne selam, ne sabah. Hep kendi aralarındalar, diğerlerini hor görüyorlar. Çocuklar şakalaşıyorlar [Türk kadınlarının çocukları diğer kadınların çocukları ile birlikte oyun oynarsa], hemen koşuyorlar arkalarından, çekip uzaklaştırıyorlar.”

Oğlunun yaşıtı olan bir Türk ailesinin oğlu B. ile arkadaşlığından ötürü Türk kadınlarıyla ilişkide olan tek Mağripli kadın olduğunu düşünen T.’ye gelince, mahallede selamlaştığı veya bana bahsettiği Türk kadınlarının isimlerini bilmemekteydi. Bayan T. *Lilas*’nın eski sakinlerindendir (24 senedir) ve B’ nin annesi ile on altı sene boyunca kapı komşusu olmuşlar, oğulları bu süre zarfında aynı sınıflarda okumuştur. Bütün bunlar bayan T.’nin ilişkilerini şu şekilde tanımlamasına engel olmamaktadır:

“B.’nin annesi soğuk bir kadın. Çok sert birine benziyor. Yavaş yavaş: ‘Merhaba’ demeye başladı. Ama hiç birbirimizle görüşmedik, birbirimize gidip gelmezdik. Zaten Türk kadınlarının hepsi böyle, kendi aralarında.”

Türk kadınları, Mağripli kadınlardan bahsederken, ‘Arap’ kavramını sıfatını kullanmaktadırlar:

R: “Ne biliyim [bu] kim; bi ‘Arap’.”

EA: “Cezayirli’ye benziyor.”

R: “Nerden biliyim, ‘Arap’ işte.”

Mağripli kadınlar hakkındaki bu bilgisizlik ve ilgisizliğe karşı, Türk kadınları birbirlerinin göç ederek ayrıldıkları şehir, hatta bazen

köy isimlerine kadar bilmektedirler: “Fikriye’lerden geliyom, hani şu Bayburtlular, altı [numaralı bina]’da oturanlar.”

Türk kadınları arasındaki iç tanışıklık oldukça yoğundur. Birbirleri hakkında formel ve enformel, hem genel hem de ayrıntılı bilgiye sahiptirler: isim, soyad, mahalleye taşınılan tarih, birbirlerinin çocuklarının yaşları ve günü dahil olmak üzere doğum tarihlerini (“Dört ay sonra beş yaşına girecek”), diğerinin yaşamında yer alan başka olaylar ve bunların tarihlerini dahi bilmektedirler. Bu bilgiler onlar için kendilerini zaman içerisinde belirlemeye yarayan unsurlardır (“Ne zamandı?.. C.’ler [kadın C. ve eşi] o zaman arabalarını yeni aldıydı [komşu kadın C.’nin yaşamış olduğu bu olay, anlatının devamına konu olan olay ile aynı zaman biriminde gelişmiş olmanın dışında hiçbir ilişki içermemektedir], bundan dört sene önceydi, biz...”). Bir olgu hakkında birkaç kişi tarafından farklı bilgiler öne sürülmüş olsa da, bu bilgiler karşılaştırıldığında, farklılıklar büyük değildi. Mahallede bilgi hızlı bir şekilde yayılıyor ve herkese değişik derecelerde ulaşıyordu. Bu yoğun iç tanışıklık ortamında, her kişi bir diğeri için ve diğeri hakkında potansiyel bilgitaşıyıcısı rolü oynamaktadır ve bu kişilerin bilincinde olduğu bir durumdur. Mahallenin Türk kadınları arasındaki bir ilişki ağı, bilgi üretim ve yayılımını sağlamaktadır.

Ziyaretlerin Enformel Düzenlenmesi

Komşuluk ziyaretleriyle pekiştirilen iç tanışıklık ortamında komşuluk ilişkileri, akrabalık ilişkilerine alternatif olarak, dostluk, yardımlaşma, materyel ve hizmet değişimlerinin yaşandığı sosyal ilişki ağı oluşturmaktadır: “Sevim abla³⁷ hastaydı, hastanede on yedi gün yattı. Çocuk-

37 İsimleri Türkiye’de olduğu gibi, ‘Abla’ ‘Abi’ sıfatları takip ediyor. Bu, Fransızca kurulmuş cümlelerde de uygulanıyor. Bu kullanım, Türkiye’de olduğu gibi, kişiler arası ilişkideki samimiyeti belirirken, yaş farkının getirdiği saygı boyutunu da gösterir. Fakat mahallede, aralarında yaş farkı olmadığı halde, hatta ondan daha büyük yaşta olan kadın, bir erkeğe ‘Abi’ diye hitap etmektedir. Bir kadın sadece eşine ve kendinden küçük diğer bir kadına ismi ile hitap eder. (Fakat bundan yola çıkarak, kadınların yaş değişkenini gözetsizce erkeklerle saygılarını belirleme gerekliliği gibi hızlı bir sonuca varılmamalıdır zira bu, biri isim ile hitap etmek, diğeri ismi ‘bey’ veya ‘efendi’ ile devam ettirmek gibi, iki ayrı uç olarak algılanan hitap şekilleri arasında seçilmiş orta karardır).

lar bende kaldılar. Ben ondan bi karşılık istemedim. Ama bi gün olur da ondan bi şey istersem, ‘yüzüm tutsun’.”

Bu ziyaretlerin gelişigüzel yapılmayıp bir sıraya uyarak gerçekleştirilmesi, bu görüşmelerin bir sosyal kodlama taşıdığına dikkat çekilebilir:

“Hatice abla, yeni gelenlere gitmek lazım, unutmayasın.”

“He, he, aklımda, bi misafirlerimi göndereyim, öyle.”

İki ev arası ilişkileri mümkün kılan misafirlik tecrübesi kanalı ile, yeni gelenler toplumsal ağa dahil edilerek iç tanışıklık dairesinin genişlemesi sağlanmaktadır. Lilas’ya yeni gelen bir Türk ailesinin ev hanımının evine gitme ritüelini izleyemedim (bu aile araştırmanın sonlarına doğru gelmişti ve bu ziyaret konuşulmakta fakat henüz yapılmamaktaydı). Fakat diğer kadınlar mahalleye gelişlerinde, evlerine gelenlerin sunduğu ‘yardımlaşma’ ve ‘sıcaklık’ göstergesi ‘davet’ ve ‘hediyeler’i bana anlattılar. Kadınların, ‘hoşgeldine gitmek-gelmek’ diye adlandırdıkları bu ritüel, yeni gelene gruba katılma hakkının sembolik sunuluşudur. Böylece, yeni gelen için, evine gelmiş kişilerin evlerine gitme hakkı doğar (“bize de gel, artık sıra sende”). Aynı anda, bu, yeni gelene gruba ait olma isteğini gösterebilmesi için sunulan bir fırsattır. İlişki sisteminin içinde yer almak istiyorsa, ona iki görev düşmektedir: Bu davetlere cevap vermek (‘iade-i ziyaret’) ve evine gelmiş olanları evine ‘davet’ etmek (‘tekrar beklerim’).

Ziyaretlerin yapılış sıralaması belli bir kodlamaya tabidir: Ziyaretler sırayla ve karşılıklı yapılır, birbiriyle görüşme isteği hem birbiri-ne hem gruba gösterilir:

“Burda bi garip ‘valla’, [söylem fransızcadır, kelime Türkçe söylenmiştir], annem ve arkadaşları, bi arkadaşına giderse [mahalledeki arkadaşlardan yani birbirlerinin komşusu olan Türk kadınlarından bahsedilmektedir] evine gittikleri [annesi ve arkadaşlarının birlikte ziyaret ettikleri kadın] bize ve diğerlerine [annesiyle birlikte giden kadınlar] gitmek zorunda. İki kere birine gidilmez.” P. 17, Türk asıllı genç kız.

Bu sıralamaya uymamak, görüşme sisteminden kendini geride tutmak isteği olarak algılanabilir:

Hayriye: “Sivaslı bana haber göndermiş [kişinin yokluğunda hakkında söylenen ama bunu duyan kişinin o kişiye ileteceğinin umulduğu veya en azından tahmin edildiği bir bilgi]. Hani geçen sefer Cemile’lerde olan... ‘Hayriye abla niye bana gelmiyor?’ diye.”

“Davet etmeli ve edilen davet kabul edilmelidir. Davet edilmeye karşılık, davet etmelidir, tıpkı “nezaket”in sunulduğu gibi” yazmaktadır Marcel Mauss (1950: 258).³⁸ Bu misafirlik ziyaretleri, “nezaket” ilişkileri, bir olguyu, bir sosyal yönetim biçimini, belirli bir anlayış yapısını temsil eden kurumlardan biridir. Eski toplumlarda değiş tokuşun biçim ve nedenlerini araştıran Mauss, Polinezya klanlarında, “toplam yükümlülükler” veya “potlatch” sistemi olarak adlandırdığı, verilenin mecburi dolaşımını sağlayan, zorunlu ve istemli, bir verme-alma, geri verme, değiş tokuş sisteminden bahseder.³⁹

Toplam yükümlülükler sadece alınan hediyelerin karşılığında bir şey geri verme zorunluluğunu beraberinde getirmez, bunun yanında bir o kadar önemli iki zorunluluk daha varsayar: hediye sunmak ve hediye kabul etmek. Bu üç mecburiyetin, aynı bütünlüğün üç temasının, tam teorisi, Polinezya klanları arasındaki bu sözleşme şeklinin tatmin edici temel açıklamasını yapabilir. Çünkü bir kabile, bir ev halkı, bir arkadaş, bir ev sahibi, konuk severliği geri çevirmekte, hediye almamakta, ticaret yapmamakta, kadınlar veya kan yolu ile ittifak kurmamakta özgür değildir. [...] Vermeye razı olmamak, davet etmeyi önemsememek, almayı reddetmek, savaş ilan etmeye eş değerdir; bu, ittifakı ve uyuşmayı geri çevirmektir. [...] Almak mecburiyetinin bir-

³⁸ Mauss (2000. 1. Basım 1950), bölüm: “Essai sur le don: Forme et raison dans les sociétés archaïques.”

³⁹ “Değiş tokuş yalnız mal, varlık, mobilya, bina, ekonomik kullanırlığı olan şeyler değildir. [...] Varsılıkların dolaşım pazarının yalnız bir anı ve bir şartını oluşturduğu, her şeyden önce nezaket, şölen, tören, kadınlar, çocuklar, dans, kutlamaların sözkonusu olduğu daha geniş ve daha sürekli bir sözleşmedir.” M. Mauss (1950: 151).

kimseyi içine soktuğu durum basit bir durum değildir. Birinin kendisine sunulanı geri çevirme, bir *potlatch*'ı reddetme hakkı yoktur. Böyle davranmak, geri vermekten korkmanın, geri verilmediği takdirde “alçalmış” olmaktan korkmanın göstergesidir. Aslında bu, daha şimdiden “alçalmış” olmaktır. İsmnin “ağırlığını” kaybetmek; ya da baştan kaybettiğini itiraf etmektir, veya bazı durumlarda, tam tersine, kendini yenmiş ve yenilmez ilan etmektir. [...] Kabul etmek, bir şeye söz vermek, bir şeye girişmektir. Bir şeyden ve bir kutlamadan yararlanmanın ötesinde, bir meydan okuma kabul edilmiştir ve bunun üstesinden gelebileceğimize, eşitsiz olmadığımızı ispat edebileceğimize emin olduğumuz için bunu kabul etmişizdir. (1950: 161; 162; 210; 211).

‘Hoşgeldine gelme’ ritüelini kabul etmeyen ev sahibi olmamıştır, bu, kendini Türklerin görüşme sisteminden soyutladığının göstergesi olarak algılanır. Yeni gelen bu ziyaret sistemine dahil edildiğinde, grup içinde öncelikli ilişkide bulunmak istediklerini seçme sürecine girecektir ve kendini diğerlerine bu ziyaretlerde tanıtacaktır. ‘Misafirperverlik’ (evlere ziyaret yapmak, ziyaret kabul etmek, davet etmek) vasıtasıyla, iç dünyalar birbirine açılır ve birbirleri hakkında yargılama nesnesi ve aracı olabilecek verilere ulaşma olanağı oluşur:

“Bi gidiyim [yeni gelenlerin evine] bakıyın, kimmiş bunlar, ‘kimin nesiymiş?’ [Temelde bu sorgulama şekli bir kişinin akrabalık ilişkileri yapısındaki konumunu belirlemeye yararken (kişi kiminle ve ne tür bir akrabalık ilişkisindedir? Kimin kızı, kimin eniştesi vb.), kişi hakkındaki başka herhangi bilgileri de içerebilir)].

Ben de, mahallede Türk kadınlarından sayısı bilinmez davetler aldım ve bazı davetler dolaylı olup, karşılaştığım eşleri veya oyun oynayan çocukları vesilesi ile yapıyordu: “Karım seni çağırıyor”, “Annem seni bekliyo”. İlk zamanlar, bu çağrıların aciliyetinden endişelenip, safça, neden annelerinin veya eşlerinin beni “çağırdığını” soruyordum. Sorularıma anlam veremeyen onlar da safça cevaplıyorlardı: “İıı... bilmem, seni görürsem: ‘Çağır, gelsin’ dedi.” Bazı kadınlar bana sitem ediyorlardı: “Gel bu akşam, bizde kal, iki gecedir onlarda

kalıyorsun.” Bu sunulan ziyaretleri yerine getirme şekli, yapılış sıklıkları ve sıralaması, karşı kişi ile uyuşma, anlaşma ve onunla bilgi değişimi ilişkisine ne derece girmeyi arzuladığımızın göstergesi olarak yorumlanır. “Birbirlerine gitmek” taraflara, birbirleri hakkında yargı ögesi oluşturma imkânını sunarken, gruba da bu ziyaretler üzerinden tarafları birini birine göre yargılama fırsatını da verir:

“Bu akşam Şükriye'lere gidilcek.”

“Ben gitmem. Biliyosun.”

“N'aapsın 'karı' daha? [Şükriye] Seni soruyomuş işte, 'Niye gelmiyo bana' diye.”

“Olsun. Ayağıma gelmedikçe gitmem. Sonra ne derler? 'Şuna bak, bi de [Şükriye'nin] evine gidiyo.’”

Mahalleye taşınmanın yer verdiği formel ‘hoşgeldine gitme’ ziyaretinin ve periodik olarak veya ender yapılan diğer ziyaretlerin dışında (hastalık, “izin” dönüşü –tatillerde Türkiye’ye yapılan yolculuktan dönüş– gibi özel bir durum teşkil eden nedenlerden dolayı yapılan ziyaretler), kişilerin birbiriyle görüşmeyi sürdürmeleri, grup içinde birinin itibarının değerlendirilmesinde diğerinin itibarının göz önünde bulundurulmasını beraberinde getirir. Bu da durumun bilincinde olan tarafların birbiriyle görüşmelerini nasıl yönlendireceği üzerinde etkisiz değildir. Bu ‘itibar üzerine sosyal oyunları’ en iyi örnekleyen, Türk kadınlarının evlerine, onların merakını çeken ve mahallede oturmadığımdan dolayı evime davet edemeyecek durumda olan kendimin ziyaretleri olabilir. Bana yapılan birçok formel davet, ilk olarak birkaç ‘öncü’ kadının beni evlerine almalarından ve bir kere bu ziyaretlerin düzenli olup, sonrasında evlerinde yatıya kalmaya başlamamdan ve de itibar pazarlığının (‘négociation’) yapılmasından sonra meydana geldi. Tedbirli bir Türk kadını, ortamın dile getirilmeyen kodlarından haberdar olmadığımı düşünerek veya bunları bilip de gereken dikkati göstermeyeceğimden şüphe ederek bana bir hatırlatma yapma gereğini hissetmiş, evine girme ‘hakkımın’ bana yüklediği sorumluluğu söz ile ifade etme gereğini duymuştu:

“Artık bize gelip gidiyosun [ziyaretlerimin bir gel git hareketliliğini taşıdığının altının çizilmesi bu ziyaretlerin dış dünyayla bağlantısının ve diğerlerinin gözü önünde olduğunun öneminin vurgular], ‘evin kızı’ sayılırsın. Ne kadar istersen kalabilirsin, biz ne yersek sende onu yersin. Bundan sonra senin ‘namusun’ bizim ‘namusumuz’. Derler [mahalledeki diğer Türkler] ‘Bu kız bunlara girip çıkıyo [artık mahalle sakinlerindeki itibarım ev üyelerinin itibarını etkiler durumdaydı].”

Birbirleri ve diğerlerinin hakkında bilgi üretim ve yayımı misafirlik ziyaretleri yoluyla yapıyor. Kadınların kurmuş oldukları bu ilişki ağı, onlara çevreleri üzerinde belirli bir sosyal denetim sağlamaktadır. Bu durum, iç tanışıklığın olumlu yönlerinin yansıtıldığı söylemlerin yanı sıra (“Burası harika, herkes birbirini tanır. Burda biz büyük bi aileyiz”, “Bi şeye ihtiyacın olsa, herkes [yardıma] koşar”), olumsuz söylemlere de yer vermektedir; topluluk tarafından onaylanmayan ve yasaklanan davranışlarda hareket marjlarının darlığından yakınan genç kızlarda (genç kızların bu hareket marjlarını genişletme yolunda geliştirdikleri stratejilere bu yazıda değinilmeyecektir). Eğer ev ziyaretlerinin düzenlenmesi bir değerlendirme, dayanışma ve bilgi ağının örülmesine yarıyorsa, bu aynı anda, Türk kadınlarına bu ağdan istenilmeyenleri uzak tutmayı sağlıyor.

‘Arap’ları Eve Almamak

“Sokma içeri ‘Arapları!’” Annesi, Hasan’a (12) Mağrib kökenli arkadaşlarını eve almamasını emrediyor. Hasan, ‘diğerleri’ ile ancak abisinin yaptığı gibi evin dışarısında görüşebilir. Konuşmak için ya da merdivenlerde ve bina dışında bilgisayar oyunu takası veya alım satım ‘işlerini’ görmek için, bu gizli yasağın bilincinde olan Mağripli arkadaşları Hasan’ın evinin kapısının eşiğine kadar gelirler. İlk defa kutladığı doğum gününde, Hasan’ın ‘Arap’ arkadaşlarından hiçbiri yoktu, daha doğrusu davet edilmemişlerdi. Davetlilerin tamamı mahallenin Türk erkek çocuklarından oluşmaktaydı. Eğer Hasan’ın kendi yaş grubundan veya herhangi bir yaş gurubundan hiçbir Türk arkadaşı olmasay-

dı, Hasan –daha doğrusu annesi– belki ‘Arap’ arkadaşlarını davet etmek zorunda kalacak, belki doğum gününü kutlamayacak veya tek başına kutlayacaktı. Türk ailelerinin başka Türk ailelerinin bulunduğu bir yere yerleşmeleri (ilk gelenler, birbirlerini önceden birlikte yaşadıkları ve Türklerin yoğun olduğu bir banliyöden tanıyan üç ailedir) ve oraya başkalarının da gelmesi yolundaki çabaları, bu tür riskli durumlara karşı alınan bir güvencedir. Dahası, mahalleye yerleştikten sonra kadınlar bazı stratejilere başvurabilir.

Bir sabah Ayşe’nin evindeyiz, çocuklar, komşular gibi alışılmış konulardan bahsediyoruz:

Hatice: “Eee, ‘benle’ [benimle birlikte, aynı zamanda] kim çocuk yapar?”

Sultan: “Ben bekliyorum, daha erken, işi bırakmam, [‘iş hayatını bırakmak’, bir fast food restoranında mutfak işçisi]. Dördüncüyü [çocuğu] yapıp öyle bırakçam işi. Burdan taşınmak istiyoz. Dün gece, Nuri [eşi] dedi, bi ev varmış, iyiymiş ama 750.000 ‘lira’⁴⁰ istiyolarmış. N’apcaz bilmiyom.”

Hatice: “Hadi kız Sultan abla! Kim benim çocuğuma arkadaş olacak?.. Ayşe abla, sana hiç demiyom, senin daha ‘bu’ var [Ayşe’nin kucağında beş aylık bebeği].”

Ayşe: “Önce bi büyüt [Hatice’nin iki çocuğu var], öyle. Bak ben pişmanum, nası yoruyo beni görüyön! [bebeğini göstererek iç çeker, sonra yüzünde gururlu bir tebessüm belirir].”

Bu durumdan yola çıkarak bir genelleme yapmaksızın, kadınların çocuklarının doğum zamanlarını organize etmeye, böylelikle yaşıt Türk çocukları gruplarında arkadaşlık ilişkisi oluşmasına, yani gelecek kuşaklar için bir sosyal görüşme ortamı sağlamaya meyil ettiği öne sürülebilir. Komşuluk ilişkileri ile bir ailenin kız kardeş, görünce ve eltileri arasında varlığı tespit edilmiş bir olgunun akrabalık ilişkileri dışına yayıldığı öne sürülebilir: mahallede bir aile örneklemesinde, her çiftteki eşin diğer çiftteki eşlerden biriyle kardeş olduğu 5 çiftin toplam

40 Fransız Frangı terimi yerine Türk lirası terimi kullanılıyor (Euro henüz, kullanılmakta olan para birimi Fransız Frangı’nın yerine geçmemiştir).

14 çocuğu vardır (sırasıyla 4, 3, 3, 2, 2 çocuk). 16 yaşında olan en büyük çocuğun dışında, 4'ü: 12-13 yaş arasında, 3'ü: 6-8 yaş arası, 3'ü: 1 yaşından küçüktür (2-11 ay arası). Anne-babaların “yeğenime bi arkadaş yapmak” şeklinde açıkladığı bu doğum zamanlamaları, tek açıklaması bu olmasa da, farklı nesillerdeki sülale bireylerine nesilleri doğrultusunda sosyal ilişki kurma tabanını oluşturur ve bu, belki mahalle çapına genişletilmektedir.

Bir Mağripli kadının bir Türk erkeği ile evlilik bağı ona misafirlik ağına girmeyi sağlamamakta, ‘Arap’ olmakla özdeşleştirilen eşini de bu görüşme sisteminden uzaklaştırmaktadır. Bu, mahallede yaşayan ve Mağrib kökenli bir kız ile evli bulunan, Türkiye’den göç etmiş anne-babaya sahip Furkan (25) ve eşinin durumudur: “Boş ver Furkan’ı, o ‘Arap’ artık!” Türk topluluğunun ona karşı aldığı mesafenin farkında olan Furkan, söyleminde, bu durumu kendi seçimiymiş gibi göstererek ‘kurban’ konumundan sıyrılmayı dener:

“Burda Türkler kadar ırkçı kimse yok, çok geriler [‘geri kafalılar’, muhafazakâr]. ‘Rebeu’ler de Müslüman. Unutmamalı, bizi birleştiren İslâm. Ama onlar [Türk topluluğu] böyle düşünmüyo. Onlar için onlar [Mağribliler] ‘Arap’, bu kadar. Onları tanımıyorlar bile. Ben hiç bi Türkle görüşmem. Ha, mahallede beni sayarlar. Ama görüşmem onlarla. Benim bütün arkadaşlarım ‘Rebeu’ dür”. (söylem Fransızca’dır).

Bana gelince, ilk başlarda Cezayirli bir ailenin evinde kalıyor olmam Türkler tarafından hoş karşılanmamıştı:

“Dün bütün gece düşündüm yatakta. Fehmi’yle de [eşi] konuştum. O da ben gibi düşünmüş. Sen buraya [mahalleye] bi Türk kızı olarak gelmişsin, sana bi ‘Arap’ kadını sahip çıkmış [ilgilenmiş], bu bize yakışmaz [kurallara uymaz]. Bundan böyle, bize [‘bizim eve’] geleceksin, bizde kalacaksın, burası senin evin sayılır.”

Türklerin arasında belli ilişki sistemi vardır. Bu ilişki sistemine bir ‘Arap’ dahil olamamaktadır. Benim için hem ‘Arap’larda hem de

Türkler’de kalmak mümkün değildi, bu iki dünya birbirinden ayrı kılınmak isteniyordu.

“Temiz” Bir Kadın Olmak, ‘Arap’ Kadını Olmamak

Her sosyal grup gibi, Türk göçmen kadınlar grubu da kendi normlarına, değerlendirme ve yargılama kıstaslarına sahiptir. Bu grupta temiz bir kadın olmak, kişiyi değerli kılan bir olgudur. Türk ailelerin evlerinde bulunduğum zamanlarda, kadınların neredeyse rekabet halinde oldukları temizlik işlerine sarılmaları beni hayli şaşırtmıştı. Evlerine girer girmez – ziyaretlerim hiçbir zaman habersiz olmamıştır, tersine evlerinde onların davetleri üzerine bulunmuşumdur – kadınlar “dağınıklıktan ötürü” özür dilerlerdi. Halbuki, bir hijyen anketi yapmasam da evlerinin durumunun bana gayet uygun görünmesinin ötesinde her odada mükemmel bir düzen hakimdi. Bu özürler üzerine, her şeyi ‘tertemiz’ bulduğumu söylememin üzerine, bir kadının inşaat sektöründe işçi olan eşi karısına ironi ile iltifatta bulundu: “Biz bi evi [evin inşaatını] bitiririz, bizim ‘Madam’ daha bizim evi [ev temizliğini] bitiremez!”, (karşılıklı gülmeler).

Fakat ev işlerine zamanla katılımım, “temizliğin” arkaplanına ulaşmama yaramıştı. O zaman “temizlik” daha farklı bir yaklaşım gerektiren bir olgu olarak belirdi. İlk başlarda, Raziye kızına (13 yaş) ev işlerini yapmasını emrediyordu: “Çabuk ol, şuna bak şuna, sana bunu böyle yapma demedim mi kaç kez? Bu kız dayak yemeyince anlamıyo.” Genç kız sessiz ve ezik bir tavırla ev işi faaliyetlerini yapmaya devam ediyordu, ama annesinin tehditleri durmak bilmiyordu: “Çabuk tut dedim sana elini, bak geliyo şimdi sopa!”; Raziye bir taraftan da bana dönerek göz kırpyordu. Bir zaman geldi, annesinin bu tehditleri dindi, hatta genç kız odasında oyun oynarken ben ve annesi ev işi bölümümünde şimdiye kadar ona düşeni de yapmaya başladık (yemek sonrası masayı toplamak, bulaşık makinasından temiz bulaşıkları çıkarıp yerleştirmek gibi). Genç kız Seçil, annesinden bahsederek şunu belirtti:

Seçil: “Püffff! Senin önünde nasıl havalara giriyor! Çok ‘acınası’.”⁴¹ Seçil şunu yap! Seçil bunu topla! ‘Genre’!⁴² Yalnızken [Seçil ile annesi], umurunda bile değil” [Fransızca söylem].

EA: “Ne yani, başkası yokken sen ev işi yapmıyo musun?”

Seçil: “Yo, tabiki yapıyorum. Ve bundan nefret ediyorum. Ama herkesin yanında [annesi] bana hizmetçi muamelesi yapıyo.”

Aslında ev işleri ve onun uzantısı “temiz olmak” sorunsalı, bir kadının başkalarının gözünde “temiz görünmek” ve kızına aktarmış olduğu düşünülmesini istediği bir değer olarak ele alınmalıdır.

Şüphesiz “misafirlikler” temizlik konusundaki becerilerin sergilendiği ve bu becerilerin karşılaştırıldığı uygun mekân ve zamandır. Türk göçmen kadınları bu sosyal sahneden Mağripli kadınları onlarla görüşmeyerek, bunu da onların temizlik normuna aykırı olma niteliklerini öne sürerek doğrularlar [1980’lerin ortasında, bir HLM sitesinde yaşayan Türk kadınları Mağripli kadınları için: “Onlarla iyi anlaşılamayız, başlarını şimdiden kapatmışlar, çocukları suç işliyor,” açıklamasında bulunmuştur. (Riva, 1986:52)⁴³]. Mağripli kadınların en az Türk kadınlarının olduğu kadar temiz veya onlardan daha “temiz” olduğunu kanıtlamaya çalışmak, bu yolda olabildiğince nesnel kıstaslar oluşturmaya neden olsa da, sosyal bilimlere sağlayabileceği yapıcılık açısından tartışmalıdır. Bu arayış, Howard S. Becker’in (2000: 152) sözünü ettiği bazı Amerikan sosyologların örneğinde, analizi yanıltıcı

41 “*Elle fait trop ‘tiép’*”: “*tiép*”, “*pitié*” (‘acuna’) kelimesinin dilinde söylenmiş halidir, bu da, sokak dilinde ‘gülünç’ duruma düşmeyi ifade eder.

42 Fransızca’da “tarz, davranış, tavır” anlamlarında kullanılan bu terim, sokak dilinde olduğundan farklı görünme çabasındaki kişinin bu çabasını karşı tarafın farkettiğini veya bu yapaylığın kişiyi onun gözünde küçük düşürdüğünü ifade eder.

43 Sözkonusu çalışmada, Kastoryano (1986: 52) şunu belirtir: “Türk göçmenler için dinin taşıdığı önemin, aynı sitede yaşayan diğer Müslüman topluluklarla anlaşma sağlayacağını düşünebilirdi. Oysa ki, Müslüman dayanışması yalnız aynı ulusal gurubun içinde işlemektedir.” Bir önceki sayfada, Fransız sakinlerin çoğunluğunu oluşturduğu bir HLM sitesinde yaşayan bir Türk işçinin söyleminden (“*Binada yabancılar yok, çünkü temiz, başka yerler çok kötü, burası iyi*”), “Fransızlarla kendini özdeşleştirerek, onların yabancılar ve ‘hataları’ hakkındaki olumsuz söylemini çevirmektedir,” sonucunu çıkarır. ‘Din’ üzerinden açıklaması yapılamayan Türklerin Mağriplilere dair söylemlerine, ortak nokta teşkil eden bir başka değişken olan, ulusal aidiyet üzerinden yaklaşmıştır.

ve hedeften uzaklaştırıcı bir yöne yönlendirir. Bu araştırmacılar bir kimse, Siyahların Beyazlardan kötü koktuklarını iddia ettiğinde, aslında bir Beyaz ile bir Siyahın ter kokuları arasındaki farkı anlamalarının mümkün olmadığını ispatlamaya çalıştılar ve yaptıkları çalışmalar, Çin asıllı Amerikalıların Beyazların ter kokularını kötü bulduklarını gösterdiği vakit hoşnut olmuşlardı. Ancak, Hughes'a [(1971)] göre bu araştırmacılar yanılmıştı, çünkü karşı oldukları ve boşa çıkarmaya çalıştıkları savın mantığını sezemiyorlardı. Hughes bu alttaki mantığı [*logique sous-jacente*] şu şekilde sunuyor:

“Etnik veya ırksal eşitsizliği doğrulamayı amaçlayan bu rasyonelleştirmelerin her biri bir tasım ('syllogisme') içerir: Bir olguyu sergileyen 'Minör' ifade edilmiştir; lakin bir ilke kuran 'Majör' belirtilmemiştir. Majör'ü değerlendirmek ve karşı tarafı da bunu yapmaya yönlendirmek yerine, Minör'ü sorgulayıp, çürütmek ve geri çevirmekle yetiniyoruz. Bu iddialardan birini inceleyelim: 'İrksal ayrım uygulamaları Siyahların kötü kokması ile doğrulanıyor' [H. S. Becker: "Bunlar, tiyatro yerleri, tuvalet, restoran, kuaför salonları vs. gibi kamusal donanımları Beyaz'lara ve Siyah'lara ayrı kullanım zorunluluğu getiren uygulamalardır"]. Bizim kültürümüzün insanları [H. S. Becker: "yani Amerikalılar"], ırksal ve etnik eşitliğe inanıyor ya da tam tersine bu usçullaştırmaları kullanıyor olsalar da, aslında ne düşündüklerini apaçık belirtmekten pek hoşlanmazlar. Biz, eğer hoş kokmuyorsak, servis şefliğine veya satış müdürlüğüne yükseltilmeyeceğimizi bize söyleyen reklamlarla dehşete düşen bir toplumuz. Amerikan kadını, onu en yakın arkadaşının bile hakkında uyarmaya cesaret edemeyeceği hoş olmayan bir koku yüzünden erkek bulamayacağı, veya kocasının onu bu yüzden terkedeceği fikrinden korkabilir. [H. S. Becker: "Hughes burada o zamanlar "En yakın arkadaşınız bile vücut kokunuzla başınızın dertte olduğunu söylemez" diye garanti eden bir deodorant reklamına gönderme yapmaktadır]. Burada, gelişim ve yükselmenin büyük ve meşru Amerikan rüyasına göndermesi çok açıktır. Ve Siyahların kötü koktuğu olgusunu alttan öne süren Majör hakkında neden düşünmediğimizi anlamak, belki bu kadar zor değildir." (Hughes 1971:214).

Hughes daha sonra, aynı şekilde “düşük” bir sosyal grubun bir mahalleye sızmasının engellenmesi gerektiği savını alttan varsayan Majörü inceliyor ve onların buradaki gayri menkul fiyatlarının düşmesine yolaştığını açıklığa kavuşturuyor.

Misafirlik ziyaretleri ile, bir taraftan temizlik kıstasının iç değerlendirilmede kullanıldığı bir grubun konturları belirlenmekte, diğer taraftan, “pis” olarak etiketlenen ve böylece aykırı beyan edilen Mağripli kadınlar uzak tutulmaktadır. Aynı mahallede yaşama koşullarında Mağripli kadınların Türk kadınları için ne açıdan rahatsız edici olduğu incelenecektir. Temizlik kıstasıyla değerlendirmenin sosyal yaşamın hangi alanlarını etkilediğini incelemek bir araç olabilir: Temiz bir kadın olarak değerlendirilmek Türk kadınına neyi sağlıyor ki “pis” itibarı Mağripli kadınları bundan mahrum bırakıyor?

Misafirlik Ziyaretlerinin ve Temizlik Kıstasında Değerlendirmelerin Alt İşlevleri: “Kibar” Olmak

Lilas’da yaşayan Türk ailelerinin çoğunluğu Türkiye’nin kırsal bölgelerinden göç etmiştir, “köy”lerden gelmiştir⁴⁴ (Fransızca söylenen cümlelerde de “köy” Türkçe söylenmektedir). Yalnız iki aile büyük şehirden gelmektedir, fakat bu kişiler “şehirli” olarak tanımlanmamaktadır, çünkü onlar bu şehirlere de Fransa’ya göç etmeden önce köylerinden göç etmişlerdir.⁴⁵ Bu mekânsal hareketliliği maddi nedenlerin yönlendirdiği mutlaklıdır. Fransa’da çalışmanın ve varlığını sürdürmenin sunduğu sosyal avantajların (sosyal güvence, aile yardımları vs.) önemi vurgulanır: “Buraya geldik, insan olduk. Bak, bize bakan doktorumuz var, çocukların gideceği bi okul var. Çocuklar için para bile veriyorlar.” Kaçak yollardan gelmiş ve kaçak statüsündeki göçmen için her ne kadar devlet yönetmeliğinin dışında (saat başı asgari ücretin uygulanması, iş koşulları denetimi...) ve iç profesyonel ağın enformel kurallarının yönetmeliğinde çalışsa da, Fransa’ya gelmek cazip bir dene-

44 Erzurum, Bayburt, Samsun, Sivas şehirlerinin köyleri.

45 Ankara.

yimdir: “Çoluğu çocuğu bıraktım, geldim. Ekmek parası kazanmaya geldik, niye gelelim?”

Fakat, Fransa’ya gelmiş kadınlar göç deneyimlerine kendilerine özgü bir anlam yüklüyorlar, bunu en kapsamlı ifade edebilecek olan Sevdâ’nın anlatısıdır:

“Kocamla nasıl mı tanıştım? [Eşiyle nasıl evlenmiş olduğunu sorduğumu anlayarak] Bizim orlarda [‘bizim oralarda’: ‘köylerde’yi ifade ederken, ‘bizde’: ‘Türklerde’, ‘bizim burada’: ‘mahallede’yi ifade etmek için kullanılıyor], ‘görücü usulü’ derler ya, öyle oldu. Bunun [eşinin] anası beni görmüş, beğenmiş. Bizim yakın köyden bunlar. Beni istemeye gelmişler [Olayların akışı kendisinin dışında gelişmişçesine ‘mişli’ geçmiş zaman kullanıyor]. Ben bunlara gelin geldim [Hem mecazi hemde nesnel anlamda: Eşinin ailesine bir üye ve dört sene –başta belirsiz bir süre için– aynı evde onlarla birlikte yaşamış ev nüfusuna katılan bir birey olarak]. Her şey böyle başladı... Ben bunları kibar sanırdım, derdim kendime: “Yıllarca Fransa’da yaşamış bunlar, bir başkadırlar, oturmaları kalkmaları bir başkadır.” Derdim [düşünürdüm] “Orda [Fransa’da] nasıl oturup kalktığıma dikkat etmeliyim”. Nerdee... Geldim, gördüm, ne kadar kabaymış bunlar, ne kadar kötü, ne kadar cahilmiş hepsi. Kendilerini bilir sanırlardı, ben susardım, susardım. Bişey demezdim. ‘Evet ana’ [kayınvalidesine] derdim, ‘evet Fatma’ [Görümcesi] derdim. Bilirdim, dedikleri doğru değildir, yanlıştır, benim dediğim doğrudur. Ama ses etmezdim. Örnek mi? Lafin gelişi, bi gün makarna yaptım, salçalı. Biri der: ‘ben yemem’, öteki der: ‘ben yemem’. Yemediler. Bilmiyolar. Hiç bişey bilmiyolar. Biz ailemde hep böyle yedik, böyle gördük. Bunlar burda hiç bişey görmemişler. Biz köydeydik ama anamız bizi güzel giydirdi, üstümüz başımız temizdi... Bunu [eşini] ilk gördüğümde: “Ana” dedim [annesine], “bunun yüzü çocuk yüzü gibidir. Bu mu bana sahip çıkacak? [onunla ilgilenip, ihtiyaçlarını giderebilecek].” Fransa’daydı, hani. Ama öbürü [diğer eş adayı] daha iyiydi. O, Fransa’da değildi, kasabadaydı, ama gururluydu. Hani bana gururlu gibi geldi. Babam dediği herkese: “Benim kızı şehre verecem, ne köye ne kasabaya veririm.”

Dört çocuk annesi Sevdâ 37 yaşındadır ve bundan on yedi sene önce Fransa’ya gelin olarak gelmiştir. Mahalledeki gelin olarak göç et-

miş diğer kadınlar gibi, o da kayınvalidesinin evinde başta belli olmayan bir süre yaşamıştır. Sevda, kendi durumunda dört yıl sürmüş olan bu birlikte yaşama süresini maddi nedenlerle açıklıyor: “Para biriktirinceye kadar...” Bu süre kadının eşi üzerindeki güç etkisinden bağımsız değildir: “Şükran yalnızca iki sene kaldı kaynanasıyla [kayınvalidesinin evinde]. Eee, ne de olsa kasaba kızı o, şanslı. Kocasını çok sever, dikkat eder. Bizimkiler gibi değil.” Kayınvalide ile aynı çatı altında geçen çatışmalı senelerin ardından, Sevda yakın bir mahalle olan Lilas’a taşınır.

Babası onu ‘köye’ değil ‘şehre’ vermek istemiştir; mekânlar kişileştirilirken, kişi yaşadığı yer ile özdeşleştirilip kişisizleştirilir. Yaşanılan yerin köyden coğrafi ve merkeze doğru katmansal uzaklığı doğrultusunda kişinin prestiji artmaktadır. Şehirde yaşayan damat adayı, köydeki’nin önüne geçen kasabadakine tercih edilirken, onların hepsine Fransa’da bulunan damat adayı tercih edilmektedir. Fransa’da yaşıyor olmanın sağladığı maddi olanakların yanı sıra, insanda oluş ve davranış şekillerinde farklılık yarattığı düşünülür; köyden göç etmek, ‘başka bir kişi’, ‘kibar bir kişi’ ye dönüşme deneyimi olarak algılanır. Sevda Fransa’da eşinin ailesi tarafından alttan bir kişi olarak görülme ihtimalinden çekinerek, bir taraftan özendiği bu davranışları içinde bulunacağı yeni duruma uyum sağlamak için takınmayı düşünmekteydi. Fransa’ya göç etmiş için kullanılan “kibar” tanımlaması “kaba”, “cahil” ve “görmemiş” (bulunduğu sosyal ortamdan ve konumdan çıkmamış) tanımlamalarına terstir. Bu olumsuz tanımlamalar köyde yaşamakla eş değer olmasa da, her kim köyden çıkmışsa bunlardan kendini yalıtmış olacağı düşünülür. Diğer yandan “Kibar” tanımı “gavur” diye adlandırılan “Fransız”ın (La Vallée şehrinde yaşayan) ve ‘Şehirli’nin (Türkiye’de şehirde yaşayan) betimlenmesinde de kullanılmaktadır. Göç, göçmenin Fransa’ya göç ederek ‘Fransızın’ ve ‘şehirlinin’ bu yönünü alacağını, göç edenin ‘seçkin’, ‘üstün kesimden insan’a dönüşeceğini varsayan bir sosyal yükseliş deneyimi olarak algılanmaktadır. Mekânsal ve sosyal hareketlilik özdeşleştirilmiştir.

Köyde yaşayan gelin ve damat adayları, bu mekânsal ve sosyal hareketlilik deneyimini yaşamaya cüret edebilmek için, kayınbaba ile

kayınvalidenin ve onların yargısını etkileyebilecek diğer kişilerin gö-
zünde kendilerini köydeki diğer adaylardan farklı kılacak niteliklere
sahip olmalıdır. Önceden bir mekânsal (ve sosyal) hareketlilik yaşamış
olmak bu ayrıcalığı sunabilir. Lilas'daki en yüksek diploma sahibi er-
kek (kasabadaki liseye gitmiş ve mezun olmuş) Türkiye'den damat
olarak gelen biridir. Diğer bir örneklemede, mahallede meslek lisesin-
de okuyan 19 yaşındaki genç bir kızın nişanlısı İstanbul'da üniversite
öğrencisidir. İki gencin anne-babaları Samsun'un aynı köyünden olup,
Samsun'un bir kasabasında komşudurlar (genç kızın ailesinin "izinler-
de" kalmak için köye değil kasaba'ya inşa ettirmeyi tercih ettiği ev, bu
kasabaya yerleşmiş erkek ailesinin evine yakındır). Fakat gelin adayla-
rı için, anne-babaları ile bu mekânsal ve sosyal hareketliliği yaşamış
olmanın (köyden kasaba'ya taşınmış olmak) dışında bir önemli şey de,
"temiz" kadın ünvanına sahip olmaktır. Temizliğe yüklenen anlam
çok önemli olduğu kadar belirsizdir çünkü toprak, ev, hayvan sahibi
olmak ve de köyde saygı gören bir kişi olmak gibi alt kıstaslarla ek-
lemlenmektedir. On dokuz yaşında bekâr bir genç kız iken çekilmiş
stüdyo fotoğraflarında, Sevda olduğundan çok farklı görünüyor: to-
puklu ayakkabılar, başı açık, makajlı, diğer "köylülerden" farklı, "ki-
barların" arasına girmeye hazır bir gelin adayı olarak beliriyor. Ve bir
konuşmada, Sevda şunu anlatıyor:

"Anam okumayı istiyordu ama köyde sayılırdı ['saygı gören bir kimsey-
di']. Bütün köylüler ona akıl sormaya [danışmaya] gelirlerdi. O,
hayatın kitabını okumuştur [hayat deneyimine sahip]."

"Bizim köyün çocukları okumaz [okul eğitimi almaz veya sür-
dürmez]. Babam abimi Bursa'ya gönderdi, okusun diye. Şimdi Bur-
sa'da muhasebecilik yapıyor. Kardeşimi de aldı yanına [Bursa'ya]. Be-
raber muhasebe bürosu açtılar. Sonra anamla babamı da aldılar yanla-
rına. Şimdi hepsi Bursa'da."

Göç sürecinde etken olarak şehir yaşamına, daha doğrusu bu
yaşamdan algılanana olan özlem yatmaktadır. Köyden Fransa'ya göç
etmek, sosyal hiyerarşide, bu yerden gidilerek başladığı düşünülen bir

yükseliştir. Temiz olarak görülme, diğerlerinin arasından gelin olarak seçilip, bu mekânsal ve sosyal hareketliliğe ulaşmak çerçevesinde anlam taşır. Bu mekânsal hareketliliği *Lilas*'daki Türk kadınlarının büyük çoğunluğu yaşamıştır. Kaçak göç erkeklere mahsus bir olgu olsa da (mahallede akrabalarının evinde barındırılan bekâr veya eşleri köyde kalmış erkekler vardır), mahallede kaçak yollardan 'getirilmiş' bir gelin bulunmaktadır. Resmi kurumların inceleme prosedürlerinin yol açacağı zorluklar ve zaman uzamasının yaratacağı belirsizliği devre dışı bırakan ve tehlikeler taşıyan bir süreç sözkonusudur; hem köyden mahalle'ye kaçak gelen gelin açısından, hem onu bir otomobil vasıtasıyla getiren kişiler (erkeğin anne-babası ve akrabaları), hem de bu yolculuk esnasında mahallede bulunan ve gelinin Fransa'ya giriş yapması için pasaportu kullanılan görünüşü açısından bir risk alınmıştır. Ve bu kaçak göç deneyimini durumları sonradan yasallaşmış birkaç kadının yaşamış olması, bu geçitte evlilik bağlarının taşıdığı önem hakkında düşünmeye davet eder.

'Evlilik bağı ve göç' eklemlemesi, mahalledeki 32 evli Türk çiftini⁴⁶ dört kategoriye ayırarak incelenebilir:⁴⁷

A Kategorisi (10 çift): Türkiye'den çocuklarıyla (Fransa'da doğmuş diğer çocuklar olabilir) gelmiş çiftler (kadın erkekten sonra gelmiştir). Bu 'birinci nesil' diye adlandırılan kesimdir. Evlendikten sonra göç etmiş iki eşin anne-babaları Türkiye'de kalmıştır.

B Kategorisi (2 çift): Bu kategorideki iki çifti oluşturan dört eş Fransa'ya anne-babaları ile küçük yaşta gelmiştir. Bu iki çiftin evlilik bağları ve Fransa'ya gelişleri birbirinden zamansal olarak çok ayırdır. Bu çiftlerden biri araştırma esnasında boşanma işlemleri sürmekteyken, yeniden birleşmeye karar verip tekrar birlikte yaşamaya başladı.

⁴⁶ *Lilas*'da yaşayan 31 hane ve 32 çift olduğunu gördük. 'Çift kategorileri', 'Türk aileleri listesi'nden bir aileyi ("yeni gelenler") bilgi yetersizliğinden dolayı kapsamamaktadır. Buna rağmen çiftlerin toplam sayısı 32 olmasının nedeni, eşi Türkiye'de olan genç kız örneklemezinin (anne ve babasının evinde yaşayan 15 yaşındaki evli kız) 'Çift kategorileri'ne eklenmiş olmasıdır (bu çift C2 alt kategorisindedir).

⁴⁷ Türk erkek ve Magripli kadından oluşan çiftin (Furkan ve eşi örnekleme) "Türk aileleri listesi"nde olmadığını hatırlatırım.

C Kategorisi (19 çift): Bu kategoride eşlerden biri “birinci nesil” göçmen iken, Fransa’da bulunan diğeri için “ikinci nesil” tabiri kullanıldığından –her ne kadar bu tabir bir anlam belirsizliği içerse de (Fransa’da doğmuş, çocukken gelmiş, veya aile bütünleşmesi ile 15 yaşından sonra gelmiş insanlar bulunmaktadır), bu çiftler “Karışık çiftler” diye adlandırılmaktadır. Aslında A kategorisinden bir çiftin çocuğu ile anne-babası ve kendisi Türkiye’de bulunan birinin evlilik bağı sözkonusudur ve bu evlilik sonucu Türkiye’de bulunan eş Fransa’ya gelmiştir. Bu çiftler içerisinde, cinsiyete göre iki alt kategori oluşturulabilir: C1 alt kategorisinde (13 çift) kadın eşler ve C2 alt kategorisinde (6 çift) erkek eşler evlendikten Fransa’ya sonra göç etmiştir.⁴⁸

D Kategorisi (1 çift): Bu evlilik, ikisi de Fransa’da bulunmakta olan bir kadın ile Fransa’ya ‘kaçak’ olarak göç etmiş bir erkeği birleştirmiştir.

Evlilik öncesi eşlerin her ikisinin de Fransa’da bulunduğu üç çiftin (B ve D kategorileri) dışında, *Lilas*’daki Türk çiftler evlendikten sonra Fransa’ya göç etmiştir (A ve C kategorileri: toplam 29 çift), Bunların çoğunluğunu evlilik öncesi biri Fransa’da diğeri Türkiye’de bulunan çiftler oluşturmaktadır (C: 19/29). Fakat A kategorisinden doğma çocuklar için bu evlilik biçimi sosyal norm teşkil etmektedir (19/22). Bunların çoğunluğu evlendikten sonra göç eden kadınların oluşturduğu çiftler meydana getirmektedir (13/19). Sevda gibi, *Lilas*’daki diğer kadınlar, Fransızcaya “ayarılanmış evlilik” olarak geçen “görücü usulü evlilik” yaşamıştır. İlk anlamda bu, kız ailesinin evine erkek ve ailesi tarafından yapılan ‘kız isteme’ ziyaretini çağırıştırır. Fakat bu ritüel bir sürecin parçasıdır; bu ziyaretin öncesinde kızı ‘görmüş’ ve değerlendirmiş ‘aracı’ olabilecek ‘arada’ kişilerin varlığı sözkonusudur. Çiftlerin aynı coğrafi kökenlere sahip anne-babaya sahip olmaları bu kişilerin nitelik ve niceliklerini belirlemekte etkindir. Erkek ve kadın mekânlarının az çakıştığı ve erkeklerin genelde birbirlerine kızlarından bahsetmediği bu ortamda, kadın dünyasının önemli parçasını teşkil

⁴⁸ Bu erkeklerden biri Türkiye’de bulunmaktadır, henüz Fransa’ya hiç gelmemiştir.

eden misafirlik karşılaşmaları, bu değerlendirmede etkin bir rol oynar. Eğer bir ‘evliliğe değin pazar’ sözkonusu ise, ‘arz ve talep’ dolaylı yollardan karşılaşır. Değerlendirme gelecekte birbirine eş olacak kişilerin dışında, kadınlar arasında da yapılmaktadır. Değerlendirme yalnız gelin adayı olan kız üzerinden değil, annesinin itibarı ve kadınların itibarları birbirine bağlantılı olduğundan, annesinin diğer kadınlarla ilişkileri ve bu kadınların itibarlarından doğru da yapılmaktadır. Dolaylı olan bu arz talep karşılaşmasının diğer bir özelliği de, birden fazla mekânları birbirine bağlamasıdır. Mahallede kadınların birbirlerine “dünür” olma olasılığı enderdir, çünkü evlilikler göçün başladığı mekân olan, köyler ve *Lilas* arası bir geçit oluşturmaktadır ve bu ‘pazarın’ bir ayağı da köyde bulunmaktadır. Kadınların ve genç kızların itibarlarının oluşumu sınırlar ötesidir ve kadınlar köy/*Lilas* arası birer bilgi kaynağı ve taşıyıcısıdır.

Türk Sakinleri İçinde İş Bulma

Temizlik bir diğer yandan, kadının erkek ve kız çocuğunun ve eşinin iş bulmasında etkin bir kıstastır. Mahallenin Türk sakinleri arasında profesyonel ilişkiler bir örümcek ağı gibidir. Auchan’da kasiyer olmak için iş başvurusu dosyası doldururken, şu soru belirtilmişti: “Auchan’da önceden çalışmış birisini tanıyor musunuz?” Türk sakinlerinin çalıştıkları iş alanlarında bir uzmanlık istenilmemektedir ve banliyöye kurulmuş büyük ticari yapılar, cemaatsel denetim ağının bireylerin davranışları üzerinde uyguladığı sosyal kontrol sisteminden habersiz değildir. Bu bir çeşit kefil göstermek gibidir ve yakın mekân sakinlerinin sunduğu vasıfsız işgücünün işe alımı ‘tanışıklık’lar üzerinden yapılması, bir işgücü yöntemidir. Aşağıda ‘tavsiye etme/edilme’ etrafında oluşmuş bir işe alım zinciri bulunabilir. İnşaat sektöründe çalışmakta olan Süleyman, bundan önce sırasıyla Auchan ve Flunch’ta çalışmıştır. İki kız kardeşini Auchan’a aldırıştır ve kız kardeşlerden biri hâlâ orada çalışmaktadır. Üçüncü kız kardeş yirmi iki senedir Flunch’ta çalışmaktadır ve Süleymanı Flunch’a o aldırıştır. Bu kız kardeş aynı iş yerine mahalledeki iki genç kızı da aldırıştır:

“Bunlar iyi kızlar. Aileleri iyi. Evlerinde gittiğinde, analarına hiç iş yaptırmazlar, karınca gibi çalışırlar.”

Bu kızlardan biri Nermin, iki senedir bu iş yerinde çalışmaktadır ve mahalledeki diğer bir kızı Sevim’in de aynı iş yerine girmesine yardımcı olmuştur; Nermin’in evinin mutfağında, iş talebi dosyasını birlikte doldurulduktan ve ikisinin de isimleri bu dosyaya yazıldıktan sonra, Nermin şöyle bir yorumda bulundu:

“Sevim iyi bi kız. Çok akıllı başında. Hakkında hiç kötü laf çıkmamıştır. Çok ‘hanım’ [fransızca söylemde türkçe] bi kız, gördün mü, nasıl ‘becerikli’ [Türkçe; Sevim’in o gün mutfaktaki ev işlerinin yapımında yardımcı olmasından bahsediliyor].”

Fakat yapılan ‘tavsiyelerin’ olumsuz olduğu durumlar da vardır:

“İş görüşmemden sonra, Auchan’da birine benim için sormuşlar, o da, ‘ismi bende kalsın’, benim için olumsuz cevap vermiş”, Zeliha, 31, iki çocuk annesi.

Zeliha’nın işe alınmasına dair yapılmış bu olumsuz ‘tavsiye’de, yani tavsiye etmemede, ailesi ile çatışmalı ilişkileri etken olmuş olabilir. Eşinden boşanma işlemleri bir buçuk senedir sürmekte iken, Zeliha’nın eşi ile barışması sonucu, eşi yeniden eve gelmiştir ve bu ailesi tarafından bir ‘ayıp’ olarak nitelendirilmiştir: “Bi buçuk sene adamdan ayrı kal, şimdi de tekrar koynuna gir, ele güne karşı ayıp değil mi!?” Zeliha’ya göre bu durumun ailesini rahatsız eden tarafı, bu ayrılık döneminde, Zeliha’nın çocuklarının yanı sıra üç erkek kardeşinin günlük bakımıyla ilgileniyorken, birleşme ile bunu artık devam ettirmeyecek olmasıydı: “Tabi [anne-babanın] işlerine geliyordu. ‘Yeter’ dedim [diye düşündüm], ‘üçüyle uğraşacağıma [erkek kardeşleri], biriyle [kocas] uğraşırım daha iyi.” Ve bu üç kardeşin ikisinin Zeliha’nın işe girmek istediği Auchan’da çalışıyor olması, iş talebinin olumsuz sonuçlanmasında bir etken olmuş olabilir.

Kadınların birbirini değerlendirmesi ve oluşturdukları itibar eşlerin işe alımında da etkili olabilir:

Bir akşam, Kadriye ve Kazım çifti Dursune ve Hüseyin çiftini evinde ağırlamaktadır. Her ne kadar, iki kadın, Kadriye ve Dursune, birbirlerine gitmeye alışık olsalar da, Hüseyin ilk defa Kazım'ın evinde bulunmaktadır. Bir gün önce Kadriye ısrar etmiştir: "Dursune, yarın kocan da gelsin." Devam eden hafta içerisinde, Kazım, Hüsnü ile Dursune'nin evine gitti, mutfakta birlikte kahve içildi. Bu esnada Kadriye evinde misafirleri ile ilgilenmekteydi. Ertesi gün, Dursune, Hüseyin ve Kazım ile yakında bir 'fast food' restorana gidildi. Böylece iki 'yeni olan kişi', yani ben ve Hüseyin (Hüseyin ve Dursune mahalleye sene içerisinde taşınmıştı ve eşine göre Hüseyin "Hep eski mahalledeki arkadaşlarını görmeye gidiyor, burdakilerle arkadaşlık etmiyor"du), Ahmet'e (çöpçü, mahallede dürüst ve "lafını saklamayan" biri olarak tanımlanıyor) tanıtılacaktık. Diğer bir akşam, bu üç erkek Kazım'ın evinde televizyonda bir futbol maçı izlemeye geldiler. Çocuklar odalarda oynamakta, kadınlar (üç erkeğin eşleri ve Ahmet'in iki kızı), beylerle içilen ilk çaylardan sonra mutfaka çekildiler. Bazı kodları bilmediğimi tahmin eden Dursune, salona gelip kulağıma fısıldadı: "Adamların yanında nıpiyosun, gelsene yanımıza." Mutfakta kadınlar arasında çaylar sigara eşliğinde içilebiliyordu (kadınlar başkaları varken eşlerinin önünde sigara içmiyorlar). Gece geç vakit evlerine döndüklerinde, Dursune ve Hüseyin salonda konuşuyorlar:

Hüseyin: "Ne diye bana soru soruyolar, yok iş var mıymış, nasıl gidiyomuş?"

Dursune: "Hüseyin, her lafta kötü bişey arama. Dur bi bakalım, belki sana iş önercekler, belki adama ihtiyaçları var. Valla ne garip bi adamsın sen. Hiç bişeyden anladığın yok."

E. A: "N'oldu Hüseyin abi? Bişey mi oldu?"

Hüseyin: "Yok, bi şey olmadı da... Dursune'ye diydum ki, bana sorular sordular: Şu aralar n'ıpiyosun, işler nasıl gidiyo falan diye..."

Dursune: "Ben de diyorum, belki Kazım abi'nin kafasında bişey var. Kadriye abla dedi [Kazım ve yanında çalıştırdığı diğer in-

şaat işçileri sözkonusu] bu aralar iş varmış; belki ona [Hüseyin'e] bi şey teklif etcek. Sen de biliyosun [Eşine bakarak], bu işler böyledir. Kazım abi sana işaret veriyö, sense hiç bişey anlamıyosun, bi de kızıyosun."

Dursune'nin eşine söylediği gibi, 'bu işler böyle yürümekte'dir; İş teklifinin yapılması, karşılaşmaların belli sıra ve şekillerde yapılmasını öngören bir sürece aittir. Bir iş sahibi olmakta veya daha iyi fırsatlar sunan diğer bir işe alınmakta, mahalledeki kadınların sosyal ilişki ağı ve itibarları etkindir.

Ayırdetme Bilmecesi

Bir olgu incelenirken, marjinal bir örnek devre dışı bırakılmak yerine, analize dahil edilebilir. Yasemin evine bir 'Arap' komşusu, Sonia'yı (Cezayirli baba ve Fransız anne'den olma ve Fas asıllı bir erkek ile evli bir kadın) kabul eden tek Türk kadınıdır. Yasemin'in evine ilk gittiğim zamanlarda, kendisinin Sonia hakkında olumsuz hisleri olduğu, onu hor gördüğü çok açıktı, çünkü evine gelen ve Türkçe bilmeyen Sonia'dan şu şekilde bahsediyordu: "Bak, yine geldi bu", "Çok alıştı ama." Aslında beğenmediği bu insanı evine kabul etmesinin bir açıklaması vardı. Yasemin, bu normdışı durumu bir acıma duygusuna bağlayarak meşru kılmaktaydı:

"Bunun kocasının ailesi onu dışlamış. Hani biz gibi, biz de dışlarız ya [Türk erkeğinin Türk olmayan eşinin diğer Türkler tarafından dışlanması]. Bi bizi var...anası zengin bi karıymış. Anasından dönünce tırnaklarını yaptıriyo...Bunun [Sonia'nın] ne zararı dokunacak? Bak, karnı burnunda [Sonia yedi aylık hamiledir]. Bazen Selçuk'un önünde [Yasemin'in 17 yaşındaki oğlu] karnını falan açıyo ama bilmez bizde bu ayıptır. Ama ben gösteriyom ona. Benle kala kala Türk oldu. Burda kimse 'Arap'ları sokmaz evine. Türk değilsen giremezsin. Kocalarını ayartır diye korkarlar. Sanki kocaları yapcağını yapmıyomuş gibi. Bak, Pakize'ye, bi 'Arap' kadınıyla saç saça baş başa girmiş. Neymiş, kocasını ayartıyomuş... N'olcak, ikisi şakalaşıyomuş."

Türk kadınları tarafından “açık saçık”, “Fransızlaşmış” (“pis” tanımı gibi bunlar da olumsuz anlamda kullanılmaktadır) olarak tanımlanan Mağribli kadınlar, kendi evlilikleri ve çocukların ilerideki kuracağı evlilik bağları açısından bir tehdit unsuru olarak algılanmaktadır. Ev ‘kutsal’ bir mekândır. Gelecek, iş, evlilik (eş ve iş bulma ve bulundurma) gibi alanları bağlayan günlük etkileşimlerin meydana geldiği bu sahneye, seçilmiş kişiler girebilmektedir. Bu uzak tutma ve farklı kılma pratik ve söylemlerinin Mağribli kadınları hedef alması, Türk sakinlerinin gözünde Mağriblilerin, diğer kategorilere göre en yakın kategori olarak algılanmasından kaynaklanır. İçinde bulunulan yaşam koşullarında, “Fransızlar” veya “gavurlar” ve “sosyal vakalar” ile mesafe edinilmiştir ve bu ‘diğerleri’ ile bağların (özellikle evlilik bağlarının) kurulma ‘riski’ oldukça düşüktür. Fakat Mağribliler ile bağ kurulmasında caydırma çabası, ‘biz’ ile ‘onlar’ kategorilerinin ayrımının güvencede hissedilmediğini yansıtır. “Biz” ve “onlar”ın “diğerleri” tanımlanmasının birlikte yapılması ile ‘diğerlerinin’ gözünde bir bütün olarak algılandığımız varsayımı birbirini doğurur.

Bu iç sosyal ilişkiler sisteminden Mağribli kadınların uzaklaştırılması, onların bunun içine sızdıkları takdirde sistemin işleyiş mekanizmasına zarar verebileceği veya istenmeyen değişimler meydana getireceği sebebiyle uygulanmaktadır; çünkü bu sistem göç edilen köyle-ri ve Lilas’ı bağlamaktadır ve kadınlar bu sistemin işleminde rol oynamaktadır. Türk kadınlarının durumu “görünürde köle gibi kullanılan, gerçekte çok güçlü prestij ve etkiye sahip Chaouïa kadınının durumu” ile benzeşmektedir (P. Bourdieu, 1958: 29).

SONUÇ VE AÇILIM

Yukarıdaki çalışmadan elde edilen veriler, Türk göçmenlerin dünyasına yaklaşımda yeni bir analiz çerçevesi önerebilir. Fransa’da karmaşık bir göç sistemi hakimdir ve evlilikler, iş bulma şekli, kadınların aralarındaki ilişkiler, bu sistemin önemli birer ögesidir. Bu sistem, diğer kategorilerle evlilik bağlarının oluşumunu caydırmaktadır.

Kadınlar, iç sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde dışarıdan bakıl-

dığında belirgin olmayan, aktif bir rol oynamaktadır. Komşu, kızkardeş, aynı köyden (“köylüm”), iş arkadaşları eşi gibi çeşitli statüleri birlikte temsil eden kadınlar, günlük yaşamlarında ziyaretler yoluyla bir iç tanışıklık, bilgi dağıtımı ve sosyal denetleme ağı oluşturarak, bir iç değerlendirme sisteminde temizlik kıstası üzerinden iyi kadın itibarı oluşturmakta ve bu itibar üzerinden işe alımlar ve eş bulmada etkin olmaktadır. Aynı anda bu sosyal sistemden “pis” olarak etiketleyerek ayırt ettikleri Mağribli kadınları uzak tutmakta ve göç edilen köyler ile etkileşim halinde işlemekte olan bu sistemi işler kılmayı sağlamaktadırlar. Fransa’daki Türk göçmenlerinin göç ettikleri köyler ve bu köylerden başka yerlere göç etmiş insanlar ile kurdukları ilişkilerin, göçmenlerin Fransa’daki yaşamlarını nasıl yönlendirdiklerini anlamakta bilgiler sunabilecek, daha kapsamlı bir araştırmanın konusu olabileceği öne sürülebilir.

Batı Avrupa’da Yaşayan Türk ‘İthal Gelinler’ ve Entegrasyon Sorunları: Belçika Örneği

ŞEBNEM KOŞAR-AKÇAPAR

1961 Anayasası’yla Türk vatandaşlarına ülkeden giriş/çıkış özgürlüğü tanındıktan sonra Türkiye’den Avrupa’ya yönelen göç hareketleri, (Abadan-Unat, 2002: 37) başta Almanya olmak üzere, aralarında Avusturya, Belçika, Hollanda, İsviçre ve Fransa’nın bulunduğu birçok Batı Avrupa ülkesi ile ikili işgücü mübadele anlaşmaları imzalandıktan sonra ivme kazanmıştır. Bunun sonucunda, Almanya’daki Türk işçilerinin sayısı Ekim 1961 itibariyle 7.000’i bulmuş ve sadece birkaç ay içinde bu rakam 18.500’e ulaşmıştır (Abadan-Unat, 1976: 5).

Genel anlamda bakıldığında, 1960’lı yıllardan bu yana, Türk dış göçü 8 ana başlık altında incelenebilir:

1. Çoğunlukla bekâr erkeklerin oluşturduğu ilk işçi göçü akımları. Bu ilk göçmen işçilerin evli olmaları durumunda, eşleri Türkiye’de kalmakta ve zaten yapılan anlaşmalar gereği erkek işçilerin bir-iki yıl içinde gerekli parayı biriktirip geri dönecekleri düşünülmektedir.

2. Belirli şartlar altında gerçekleşen aile birleşmesi yoluyla, Türkiye’de kalan eşlerin ve çocukların Batı Avrupa’ya göçü.

3. 1973’ten sonra tekstil, elektronik ve gıda gibi sektörlerde da-

ha az kalifiye ve ucuz işgücüne duyulan gereksinimden dolayı Türk kadınlarının da yabancı işçi göçüne katılması.

4. Petrol zengini Arap ülkelerine yönelik erkek göçmen akımları.

5. 1980 askeri darbesinden sonra artan oranlarda görülen sığınmacıların göçü.

6. Aile birleşmesinin büyük ölçüde tamamlanmasıyla birlikte, Batı Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarımız arasında görülen ve makalenin de ana temasını oluşturan evlilik göçü.

7. Yeni pazarları keşfetmek ve yatırım amacıyla Orta Asya ve Doğu Avrupa'ya yönelen göç.

8. Özellikle İngiltere ve ABD'ye yönelen beyin göçü ve Türk öğrenci akımı.

1970'li yılların ortalarında Avrupa'da başgösteren ekonomik durgunluk, işçi göçü akımını bir ölçüde durdursa da, Batı Avrupa'ya turist vizesiyle ya da yasadışı yollarla giden Türklerin sayısında bir artış gözlenmiştir (Abadan-Unat, 2002: 47-49). Yine aynı yıllarda, Türk göçmenler ülkelere geri dönmek yerine, uygulanan politikalar sonucu, aile birleşiminden yararlanmaya başladılar. Zira, yurtdışında kalabilmenin tek yasal yolu ya aile birleşimiydi ya da Batı Avrupa vatandaş biriyle evlenmektir (Gailly, 1997: 148). Bir anlamda, Türk göçmen işçiler, göç politikaları ve kanunlarında yapılan değişikliklere, geçici statülerini kalıcıya dönüştürerek karşılık vermişlerdir (Reniers, 2000: 64-5). Ancak, yine 1973'ten sonra tekstil, elektronik ve gıda sektörlerinde istihdam edilmek üzere, daha az nitelikli ve daha ucuz emekle çalışan Türk kadınları da, daha önce erkeklerin çoğunluğu oluşturdukları göçmen işçiler arasında yerlerini aldılar. 1980'li yıllarda Türkiye'de yaşanan askeri darbeye birlikte sığınmacı olarak başvuran Türklerin sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. 1985-1994 yılları arasında, 264.491 Türk vatandaşı sığınmacı olarak Batı Avrupa ülkelere birine başvurmuştur. Bu sayının yüzde 90'ı başvurusunu Almanya, Fransa ve İngiltere'de gerçekleştirmiştir (Böcker, 1998: 35-46). Bu ülkeleri seçmelerindeki başlıca sebepler ülkelerin sığınma politikalarının yanı sıra, buralarda var olan akrabalar, hemşeriler, yakın

arkadaşlar ve yurtdışında yapılan siyasi örgütler olarak gösterilmektedir (a.g.e.).

Sadece 1999 yılında, yurtdışına göç eden Türklerin sayısı 90.000'e ulaşmıştır. Bunların arasında, yurtdışında yaşayan Türklerle yapılan evlilikler yoluyla göç edenler ilk sıraları paylaşmaktadır (SOPEMI 2001). İstatistiklere göre, Almanya, Fransa ve Hollanda gibi Avrupa'nın en çok göç alan bu üç ülkesine yönelik Türk vatandaşlarının göçü, 1996'dan bu yana giderek azalarak 2000 yılında 45.000'e kadar gerilese de (SOPEMI 2003), ailevi nedenlerle gerçekleştirilen göç halen en baskın göç şekli olmaya devam etmektedir. Bugün Batı Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının sayısı Dışişleri Bakanlığı'nın kayıtlarına göre, 4 milyona yakındır. Yurtdışında yaşayan Türklerin sayısı yaşadıkları ülkenin vatandaşlığını almalarına ve nüfus sayımlarında Türk olarak görülmemelerine rağmen artmaya devam etmekte ve Türkiye'nin genel nüfusunun yüzde 5.5'i oluşturmaktadır.

TABLO 1
Oturdukları Ülkeye Göre Yurtdışında Yaşayan Türkler

Ülke	Türk nüfus	Ülke	Türk nüfus
Almanya	2.300.000	Kanada	35.000
Hollanda	280.000	Avustralya	120.000
Fransa	305.300	Suudi Arabistan	120.000
Avusturya	140.000	İsrail	30.000
Belçika	130.000	Libya	6.000
Danimarka	45.000	Kuveyt	3.300
İngiltere	80.000	Rus Federasyonu	30.000
Norveç	10.000	Azerbeycan	5.000
İsveç	50.000	Gürcistan	1.200
İsviçre	80.000	Kazakistan	7.000
İtalya	15.000	Türkmenistan	5.000
Finlandiya	3.500	Özbekistan	3.700
ABD	300.000	Kırgızistan	2.200
TOPLAM			3.937.200

ULUSLARARASI GÖÇ HAREKETLERİNDE TÜRK KADINLARI VE EVLİLİK GÖÇÜ

Son yıllarda göç hareketlerinde giderek artan sayılarda gördüğümüz kadınlar, fakirlik ya da borçlanma, ücret farklılıkları gibi ekonomik nedenler ile kadınlar üzerindeki baskı, eğitim eşitsizliği, evlilik veya evlilik sorunları gibi ekonomik olmayan nedenlerle de göç etmektedir (Morokvasic, 1983; Kofman, 2000). Bazı durumlarda, kadınların göç yoluyla cinsel ayrımcılıktan kurtulabildikleri ya da cinsel rol dağılımını lehlerine çevirebildikleri bilinmektedir. Almanya'ya 1960'lı yılların sonunda işçi olarak göç eden Türk kadınları, 'ekmek kazanan' olma özellikleri sayesinde aile reisi rolünü üstlenmişlerdi (Davis ve Heyl, 1986: 192-3). Ancak, göç alan ülkelerin politikaları tarafından belirlenen ve kadını çoğu zaman erkek egemen toplumun döngüsü içine sokan kurallar, kadının eş statüsü sayesinde belirli şartlar altında ülkeye girebildiği durumlarda, kadını eşine daha bağımlı hale getirmiştir (Kofman, 2000: 25). Zaten işçi statüsü alarak ülkeye giriş yapan kadınların yaptıkları iş de çoğu zaman daha az gelir getiren ya da temizlikçi gibi iş olarak kabul görmeyen, evlerde gözlerden ırak gerçekleştirilen işlerdir.

Yine de, uluslararası göç Türk göçmenler için geleceklerini garanti altına almak ve para biriktirmek amacıyla gerçekleştirilen bir yol olarak görülmektedir. Genellikle, Batı Avrupa'daki zor yaşam koşullarına ve kötü ev şartlarına göğüs geren Türkler, kendi köy ve kasabalarında toprak alıp ev yaptırmakta ve geride kalan yerel halk arasında bir 'Alamanyalı' miti oluşmaktadır. Türk göçmenler, ülkelerine kısa süreli döndüklerinde, Avrupa'nın hangi şehrinde yaşarlarsa yaşasınlar 'Alamanyalı' olarak adlandırılıyorlar; yaz tatilinde beraberlerinde getirdikleri pahalı arabalar ve hediyeler ile harcadıkları bol paralarla yerel halkın gıptayla baktığı ama bir kısmının da 'kültürsüzlükle' suçladığı bir kesimi oluşturuyorlardı (Timmerman, 1992: 112). Bu göçmen aileler için, Batı Avrupa'nın 'çürümüş' değerleriyle yetişmiş bir ikinci ve hatta üçüncü nesil kız almaktansa, memleketten Türk değerleriyle yetişmiş, büyüklerine saygılı ve her şeye boyun eğecek bir kız almak

daha makbuldü. Bu bağlamda, Avrupa'ya yönelik Türk göçünün yeni bir sosyal katman yarattığını söylemek abartma olmayacaktır (Abadan-Unat, 1996: 266).

1980'li yılların sonlarında hemen hemen tamamlanan aile birleşmesi, daha sonraki yıllarda evlilik yoluyla göç şeklini almıştır (Türk Etüdleri Merkezi, 1993: 17). Bazı araştırmacılar, bunu 'göçe yolaçan evlilikler' diye adlandırarak (Reniers, 1997), evlilik göçü ve daha çok da akrabalar arasında yapılan evliliklerin Batı Avrupa'da yaşayan yabancı toplumlar arasında en çok Türklerde görüldüğünü saptamışlardır (Reniers, 1997: 4). Aşağıda Türk göçmen toplumunda evlilik göçünün nedenleri irdelenecektir.

TÜRK GÖÇMEN TOPLUMUNDA EVLİLİK VE AKRABALIĞIN ÖNEMİ

Göçmen Türk toplumu arasında gruba bağlılık ve sosyal kontrolün devamı önem atfedilen unsurlardır. Pek çok göçmen işçi, akrabaları ya da yakın bir arkadaşları ve hemşerilerinin oluşturduğu sosyal ağlar aracılığıyla Batı Avrupa'ya gelmiş; yine onlar sayesinde iş bulmuş ya da bir iş kurmuş ve kalacak yer ayarlamıştır. Bir örnek vermek gerekirse, 1974'te sona eren yabancı işçi alımlarına rağmen, çok sayıda ekonomik göçmen sosyal ağlarını kullanarak turist vizesiyle Batı Avrupa'ya gelip iş bulmuştur. Bugün ise, popüler deyişle 'ithal' gelin ya da damatlarla süregelen göç akımlarında, kadınlar da erkekler kadar yasal göç hareketlerinin bir parçası olmuştur. Diğer yandan, Türk kırsal kesiminde eş seçerken tercih edilen "endogami"de, grup dışından biriyle evlenmeye izin vermeyen ve ailenin namusunu/onurunu en iyi şekilde paylaşarak koruyacak, yakın ve 'iyi bilinen' bir kız bulma bakış açısı hakimdir (Delaney, 1991: 101). Onur ya da namus, evlilik kararı verilirken gözetilen önemli faktörlerdendir. Yurtdışında yaşayan Türk göçmenlerin grup içi ilişkileri ve grubun oluşturduğu sosyal baskı göz önüne alındığında, aileler, Türk ve Müslüman kızlarının, Türk ve Müslüman olmayan biriyle değil evlenmesini, yanyana yürümesini bile çoğu kez düşünmez (Timmerman, 1995: 25). Hatta bazı durumlarda, hemşeri olma-

yan ve farklı dini topluluklara mensup Türk ailelerin çocukları arasındaki evliliğe bile hoş gözle bakılmamaktadır. Bir ölçüde, hemşeriler arasında kız alıp vermek, göç yoluyla ayrı düşmeye bir başkaldırı anlamına gelmekte (Delaney, 1991: 107) ve ‘dışarıdaki diğerlerine karşı biz bir bütünü, aynı topraktan gelmeyiz’ mesajı da taşıyabilmektedir (Lindo, 1999: 83). Erkek aileleri ise, yurtdışında doğup büyümüş Türk göçmen kızlarının yeterince ağırbaşlı ve söz dinler olmadığını düşünmekte; aynı zamanda köylerinden alacakları gelinlerin Türk kültürünü gelecek kuşaklara daha iyi aktaracağına inanmaktadırlar.

EVİLİK GÖÇÜNDE SOSYAL VE EKONOMİK NEDENLER

Hiç şüphesiz, evlilik yoluyla yapılan göçler, göçmen toplumların yapısını çeşitli biçimlerde etkiler (Lievens, 2000: 125). Böcker’in deyişiyle, ekonomik ve sosyal nedenlerle “göç hikâyesinin her iki ucundaki seçicilik mekanizmaları işlemeye devam edecek ve kaynak ülkeden gelen eşlerle yapılan evlilikler aracılığıyla daha da belirgin hale gelecektir” (1994). Göç, Türkiye’deki yaşam koşullarına ve işsizliğe alternatif bir seçenek olarak gençlerin önüne sunulmaktadır. Bu yüzdendir ki, çoğu zaman yurtdışında akrabaları olanlar kızlarını veya oğullarını akraba göçmen çocuklarıyla evlendirmek için baskı bile yapmaktadırlar (Reniers, 1998: 16-17). Maddi ya da manevi destek karşılığında, Türkiye’de kalanlar göçmen ailenin kazancına ortak olmak istemektedirler. Örneğin, bir göçmen ailesine kız veriliyorsa, kız tarafının erkek tarafından genelde (daha fazla başlık parası, pahalı hediyeler, maddi destek, kayınçoya turist vizesi temin etmek ve hatta akrabalara iş bulmak gibi) daha yüksek beklentileri olmaktadır. Öte yandan, eğer bir göçmen kız, Türkiye’den bir erkekle evlendiriliyorsa, genelde kız ailesine yüksek başlık paraları ödenmekle kalmayıp, eğitim düzeyi ve/veya sosyoekonomik durumuyla kız ailesinin statüsünü artıracak bir damat aranmaktadır. Zaten kalifiye olmayan birçok genç Türk erkek için bugün yasal yollarla Avrupa’da yaşamının başka bir yolu kalmamıştır. Bu çeşit karşılıklılık esasına ve beklentilere dayanan bir evlilik ilişkisi, göçmen ailelerin omuzlarına yük bindirse de, anavatandaki geniş aile,

akraba ve dostlar da birçok açıdan yardımcı olabilmektedir (Gitmez, 1987: 95). Zincirleme göç, akrabaları ve hemşerileri göç akımının içine itmede önemli bir rol oynamıştır. Bu şekilde, yurtdışında geniş aile ve hemşerilik kavramları yeniden yaratılmakta; göçmen aileleri de coğrafi uzaklığa rağmen Türkiye'ye bağlamaktadır.

TÜRK "İTHAL GELİNLERİ" NİN SORUNLARI

Her yıl Türkiye'den sadece Belçika'ya 1.300 dolayında kişinin evlilik yoluyla göç ettiği düşünülecek olursa, bu ayrı bir göç biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki satırlarda evlilik yoluyla Batı Avrupa'ya gelen Türk gelinlerin sorunları birkaç ana başlık altında incelenecektir.

BİLİNMEYENE YOLCULUK

Türk gelinler Batı Avrupa'ya yüksek beklentilerle gelmektedirler. Ancak orada buldukları yaşam standartları bazı durumlarda Türkiye'dekinden daha düşük olabilmektedir. Genelde, gelir getiren bir işte çalışmadıkları, yabancı bir dil, kültür ve ortama yeni girdikleri ve moral destek verecek akrabalarından uzak oldukları için eşlerine ve eşlerinin ailelerine daha bağımlı hale gelmektedirler. Aşağıda 2001-2002 yılında Belçika'da yaşayan Türk 'ithal' gelinler arasında yürütülen alan çalışmasından kısa örnekler verilecektir:

'Buraya geldiğim ilk iki yıl çok çektim. Dilini bilmezdim, insanlarını bilmezdim...Belçika bir açık hava hapishanesi benim için...Oysa okuyup polis ya da öğretmen olmak istiyordum. Evlenip buralara geldiğimde kimsecikler yardım elini uzatmadı, kayınlarım bile! Sonradan öğrendim ki, eşimin kumar sorunu varmış, evlenince uslanır akıllanır, sorumluluklarını öğrenir diye apar topar evlendirmişler meğer ama nerede?!' (Fevziye)

'Brüksel'e geldiğimde 17 yaşındaydım. Kocam da 17 yaşındaydı. Teyzemin oğludur aslında. Liseyi bitirmeme 1 yıl kalmış. O zamanlar aklımdan bile geçmiyor evlilik. Ama zaten kimse bana fikrimi de

sormadı! Babam ‘Okulu bitirip de ne yapacaksın? Başına talih kuşu kondu. Avrupa’ya gidiyorsun’ dedi.’ (Muazzez)

‘Uçak alçalmaya başlayınca, aşağıya beni neyin beklediğine baktım. Küçük sıra sıra tuğla evler görünce şaşırdım. Antalyalıyım ben. Uzun güzel apartmanlar vardır orada. Mutfak, oturma odası, banyosu, her şey vardır evlerin içinde. Halbuki burada hiç de öyle değildi. Bir-iki odalı eski evlerde oturuyordu bizim Türkler. Hayal kırıklığına uğramıştım. Ne bileyim, belki de televizyondaki filmlerin etkisiyle New York gibi bir yer beklemiştim...’ (Fatma)

‘Buradaki evleri görünce şaşkınlıktan küçük dilimi yutuyordum. Evde banyo falan yoktu. Hatta bazı evlerde tuvalet bile yoktu. Banyomuzu plastik leğenlerin içinde yapıyorduk. Kocamla evlenip gelmek benim fikrimdi oysa. Ailem karşı çıkmıştı. Gurbet ellerde yapamazsın diye...’ (Zekiye)

GENİŞ AİLE İÇİNDE YAŞAMANIN GETİRDİĞİ SORUNLAR

Batı Avrupa’da yaşayan diğer göçmen toplumlarla karşılaştırıldığında, en çok Türklerin kendi ülkelerinden gelen hemşehrileri ile evlendiği gözlemlenmektedir. Belçika’da yaşayan Türk aileleri arasında ‘ithal’ gelin getirme oranı yüzde 75; ‘ithal’ damat getirme oranı da yüzde 70’e varmaktadır (Lesthaeghe, 2000: 20). Bu durum birkaç şekilde açıklanabilir:

- Avrupa ülkelerinde 1970’lerden bu yana aile birleşimine getirilen kısıtlamalar;
- Görücü usulü evliliklerin, endogaminin ve hatta akrabalık evliliğinin Türk toplumunun içinde süregelmesi;
- Geniş aile bireyleri ve kaynak ülke insanıyla ekonomik ve sosyal ilişkileri korumada gösterilen ulusötesi çabalar;
- Ekonomik sıkıntılardan dolayı, Türkiye’den yurtdışına göç etmek isteyen genç erkeklerin sayısının büyüklüğü ya da kızlarını göç ettirterek ekonomik çıkar peşinde olan ana babaların bulunması;
- Evlilik çağında çocukları bulunan göçmen ailelerin geleneksel anlamda yetiştirilmiş ve ikinci nesil göçmen Türk kızlarından daha ‘temiz’ ya da daha ‘söz dinler’ olarak algılanan gelin arayışı içine gir-

meleri ve bu durumun oralarda yaşayan Türk toplumunda artık norm olarak görülmeye başlaması.

Denilebilir ki, 'ithal' gelin Türk gelenek ve göreneklerini yurtdışında doğacak diğer kuşaklarda yaşatacak otantik bir unsur olarak görülmektedir. 'İthal' damat ise, genelde yurtdışında yaşayan hemcinslerinden daha eğitilmiş ve daha 'kültürlü' olmakta, kayınların sosyal statüsünü bir anlamda yükseltmektedir (Reniers, 2000: 85). Ayrıca, bazen başlık parası olarak verilebilen 20-25 bin Euro ile bir anlamda Türkiye'de işsizlik ve ekonomik darboğazdan kaçmak isteyen gençlere bir kaçış yolu sunulmaktadır.

'İthal' gelinlerin durumu daha önce de belirtildiği gibi, pek çok açıdan oldukça zordur. Genç gelinler köy ve kasabalarından çıkıp, geleneksel, ekonomik ve pratik nedenlerle en azından ilk başlarda kayınlarla birlikte oturdukları evlere taşınırlar. Genç olmaları, ailelerinin yanlarında olmaması, geldikleri yeni ülke ve konuşulan dil hakkında bir şey bilmemeleri yabancılaşma hislerini daha da artırmakta ve 'ithal' gelinleri bu yeni girdikleri aile hiyerarşisinin en altına itmektedir (Mirdal, 1984: 991).

Belçika'da görüştüğümüz genç kadınlar aile içi dengesizliği ve geniş aile içinde yaşamının zorluklarını şöyle tanımladılar:

1

'Kaynanamla 6 yıl boyunca aynı çatı altında yaşadık. Sonra ayırdık evleri. Şimdi pek görüşmüyorum onlarla. Hep birlikte yaşarken sanki tüm gücümü kaybetmiştim. Kazandığımız parayı bile kaynanama verirdik. Paraya ihtiyacımız oldu mu cep harçlığı isterdik ondan. Canı isterse verirdi, istemezse bahane bulur vermezdi. Tek oğluydu kocam ve annesinin sözünden çıkmazdı. Bir gün her şeyi göze alıp 'Kararını ver. Ben ve çocuklar mı, annen mi?' dedim. Bizi seçti ama anasını da seçebilirdi...Risk almadan olmuyor hayatta!' (Sevilay)

'Kocamla nişanlandığımızda bana ilk sorduğu şey 'Annemle geçinebilir misin?' oldu. Görücü usulü tanışmıştık. Kendisiyle geçinip geçinmeyeceğimi değil, annesiyle geçinip geçinmeyeceğimi soruyordu. Evlenip buraya geldik. Kocam beni dışarı çıkarsa kaynanam küser, günlerce bir köşeye çekilirdi. Her işi ben yapardım evin içinde, yine de kocam gelince beni kötülerdi ona...' (Ayşe)

İslâm ve Gelenekler: Başörtüsü ve Kapalı Bir Toplumda Yaşam

Michelle Rosaldo *Women, Culture and Society* başlıklı kitabının giriş yazısında, kadın ve erkek rolleri arasında kültürlerarası pek çok değişkenin bulunduğu ve her iki cins arasında evrensel nitelikte bir asimetri olduğuna dikkati çeker (1974: 19). Diğer bir yaklaşım ise, her ne kadar kadın ve erkeklere yüklenen sosyal rollerin ve iki cins arasındaki ayrımın kültürlerarası farklılıklara dayandığını kabul etse de bazı toplumlarda kadınların baskı altında tutulmasının doğurgan ve ev içi rollerinin önemsenmemesinden kaynaklanmadığını, tersine kadınlarının doğurganlığına her yerde son derece büyük önem atfedildiğini ve bu yüzden erkeklerce kontrol altında tutulması gerektiğini savunur (Stone, 1997: 1-3).

Türk toplumu oldukça karmaşık, heterojen, etnik, kültürel ve dini açıdan farklılıklar içeren, aynı zamanda sosyal sınıf, kırsal-şehir ve kalkınma boyutları bakımından çarpıcı değişiklikler gösteren bir toplumdur (Kağıtçıbaşı, 1982: 1) yine son derece hızlı değişimlerden geçen bir toplum olma özelliği gösteren Türk toplumu, son yıllarda Medeni Kanun hükümlerinde yapılan değişikliklerle de hukuksal alanda kadın-erkek eşitliğini sağlama yolunda çaba göstermiştir. Ancak, bu durum, özellikle Anadolu'nun kırsal kesimlerinde süregelen erkek egemenliği konusundaki kültürel anlayışı yok edememiştir. Amerikalı antropolog Carol Delaney'in de belirttiği gibi, (erkeklerin 'tohumu' verdikleri ve kadınların da bebeklerin büyümesi için gerekli 'toprağı' sağladıklarını söyleyen) yaratılışın "tohum toprak kuramı" sadece fizyolojik üreme ya da kadın-erkek ilişkisi ile sınırlandırılmaz zira tohumu verdiği için erkeğe atfedilen yaratıcı güç, bir anlamda Tanrı'ninkine eşdeğer tutulmuştur (1991: 35). Bu yüzden erkeğin kadın üzerindeki egemenliği doğal algılanmakta ve sorguya yer bırakmamaktadır. Erkeğin gücü ve otoritesi yaşamı devam ettirme gücüne, onuru ise çocuğun kendi tohumundan olduğunu kanıtlayabilmesine, yani kadını kontrol altında tutmasına bağlıdır (Delaney, 1991: 39).

Türk göçmen aile yapısı, kırsal kesimin kadın-erkek ideolojisiindeki asimetrisi de yansıtmaktadır. Bu asimetri, çoğu kez dinle açık-

lanmakta, değerler sistemi erkeklerin kadınları kontrol etmesine ve İslâm dinine sıkı sıkıya bağlılık üzerine kurulmaktadır. Batı Avrupa'da Anadolu'daki köylerinden veya kasabalarından daha bağnaz bir çevre yaratan göçmenler, bunu sosyalleşme yoluyla toplumun diğer üyeleri-ne de yaymaktadırlar (Abadan-Unat, 1982). Böylece, yurtdışında hem 'modern laik Türkiye devleti' imajıyla hem de evsahibi ülkelerin Hıristiyan çoğunluğuyla zıtlık içinde olan bir kadın-erkek ilişkisi yaşanmaya başlanır. Kadınlara başörtüsü taktırarak Müslüman kimliği öne çıkarmak ve bunu etnik grubun bir sembolü olarak koruyarak (Barth, 1994: 16) geleneksel sosyal değerleri ve yurtdışında yaşayan Türk 'köy' toplumunun 'saflığını' bozmamak arzusu önem kazanmaktadır. Avrupalı Türkler gettolaşma ve sosyal baskı altında tutucu bir biçimde kimliklerini kaybetme korkusuyla yaşarken, bazı Avrupalılar İslâm'a bağlılık ve başörtüsü kullanımını anti demokratik köktendincilik olarak anlamlandırmaktadırlar (Snauwert, 1999: 151). Son zamanlarda Almanya ve Fransa hükümetlerinin bu konuda takındıkları tavır da bunun kanıtıdır. Aşağıdaki örnekler 'ithal' gelinlerin evlenip Avrupa'ya geldikten sonra başörtüsü kullanmaya başladıklarını doğrular biçimdedir:

'Kocam ilk evlendiğimizde çok kıskançtı. O zamanlar köyde bile başörtüsü takmazdım. Sizin gibi pantolon bile giyerdim. Ama evlenip buraya gelince bana başımı örtmemi söylediler. İlk günden kattı beni. Sabaha kadar kavga ettimse de nafile! Şimdi bana diyor ki başını aç. Ama bu sefer de ben istemiyorum. İçimde bir şeyler değişti artık.' (Ayşe)

'Köyde başım açıktı. Bir gün kocamın uzak akrabalarından biri görüp beni sordurmuş. Aileme, bir fotoğraf verin de Belçika'ya gönderelim, demişler. Ben de onlara verdim bir tane. 'Yok' dediler 'böyle değil, başörtülü bir tane lazım.' Garipsedim ama verdim yine de. Ne de olsa orası Avrupa, daha açıklar zannediyordum.' (Ayşe)

'Buraya evlenip gelince kapandım. Kimse zorlamadı, ben kendim istedim. Etraftaki herkes kapalıydı zaten. Ama tatillerde Türkiye'ye gidince açarım başımı, mayomu giyer öyle yüzerim.' (Ayten)

Etnik Kimlik, 'Ben' ve 'Diğeri' Kavramı

Barth (1994) kültürel özelliklerin etnik farklılıklar yaratmadığını söylese de, konuştuğumuz dilden, giyim tarzımıza, yeme içmeden mimiklerimize kadar sosyalleşme yoluyla kazanılan birtakım kültürel özelliklerin etnik kimliği belirlemede önemli olduğu açıktır (Jenkins, 1997: 76). Kültürel ve etnik kimlik, insanların sahip oldukları veya bağlı oldukları bir şey olmaktan çok, yere, zamana ve karşılaşılan kişi veya gruplara göre değişkenlik gösteren ve diyalektik bir süreçte yeniden üretilen toplumsal bir tasarımdır (Jenkins, 1997: 14). Bu şekilde algılandığında, etnik kimlik hem o kültürün kullanımına gönderme yapar, hem de o kültürün bir parçasıdır. Benzer bir şekilde, aile kavramı, eşe ve büyüklere saygı, kadın ve erkek arasındaki ilişkiler, oğluya evlendirmek üzere memlekette 'temiz' kız arama gibi özellikler, kültürel özelliklerdir.

İdeal olarak düşünülecek olursa, yerel halk ve göçmenler arasındaki kültürel farklılıkların göç bağlamında ortadan kalkması beklenir. Zira her iki kesimin üyeleri aynı toplumda yaşamakta, çoğu zaman aynı dili konuşmakta, çocukları aynı okul sistemi içinde sosyalleşmekte ve aynı iş piyasasına girmektedir (Roosens, 1989). Ancak, etnik açıdan 'farklı' olma hissi bu ortamda daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır (Barth, 1994: 15). Bunun en belirleyici nedenlerinden biri de, göçmenlerin sonradan içine girdikleri 'güvensiz' ortamda tutunacak bir dal aramaları ve kendi değer ve kültürel özelliklerine daha sıkı sarılmalarıdır. Avrupa'da yaşayan Türkler gözönüne alındığında, birinci ve ikinci – üçüncü nesil arasında büyük farklar bulunmaktadır. Birinci nesil, geçmişe ve Türkiye ile bağlara önem vermiş ve misafir/geçici olduklarından hareketle kendilerine ait bir dünya kurmuşlardı. İkinci ve üçüncü nesil Türkler ise, artık vatandaşlık haklarını da elde ettikleri ve doğup büyüdüğü topraklarda kendilerini Avrupalı gördükleri için, kendilerine farklı davranılması durumunda bunu adaletsiz bulmaktadırlar. Bu tür negatif sosyal statü ile başa çıkmanın bir yolu da Johan Leman'a göre 'ikinci göç', yani etnik kökenlere geri dönmektir (Snauwert, 1999: 142).

Belçika'da yaşayan genç Türk göçmen kadınlarla yapılan görüşmelerde, içinde yaşadıkları topluma entegrasyon ve 'diğer'ine –Batı toplumundaki kadına– bakışları sorulduğunda Türk gelinler, Belçikalı kadınlar ve kendileri arasındaki farklılıkları kendilerini tanımlamak için özellikle vurgulamışlardır:

'Bence bu topluma entegrasyon onların dilini konuşmak ve kendi kimliğimizi kaybetmeden karşılıklı anlayıştan geçmektedir. Burada daha iyi kabul göreceğim diye kendi kimliğimden vazgeçemem. Ben nasıl onları kabul ediyorsam, onlar da beni etmeli...Burada yaşamaktan memnunum. Ama çocuklarımı düşününce... ya yabancılarla evlenirlerse? Kültürel farklılıklar var. Geçenlerde kocamın akrabalarından biri bir Yunanlıyla evlenmiş. Düşünebiliyor musunuz?' (Sevilay).

Anne-babalar, evsahibi toplumun egemen sosyal değerleriyle yoğrulan çocuklarının geldikleri kültürü unutmaları kaygısını taşımaktadırlar. Batı Avrupa'da tekrar yarattıkları dinsel kimliklerini de kaybetmekten korkmaktadırlar. Belli bir yere kadar entegre olmaya karşı olmamakla beraber, kendi gelenek ve göreneklerini de yaşatmak istemektedirler.

Özellikle 'ithal' gelinler için, Batı Avrupa toplumuyla temas neredeyse yok denecek kadar azdır. Sonradan gelmeleri, dil bilmemeleri, kapalı bir toplumda yaşamaları her açıdan onları daha da yabancılaştırmaktadır.

'Ben nereden bileyim Belçikalılar kimdir, nasıl yaşarlar? Dışarıdan bakınca bile onları görmüyorum burada (Türk mahallesinde)...Zaten ben de Avrupa'da yaşıyorum ama evden dışarı çıkamıyorum. Buradaki Türkler köydekenden bile daha gerikafalı. Hemen söz oluyor. Geleli dokuz yıl oldu, ama bir kez bile sinemaya, tiyatroya, müzeye falan gitmedik!' (Ülker)

Belçikalı kadınlar hakkında kimi zaman olumsuz düşünceleri olsa da, bazıları güçlü yanlarını da görmektedir:

'Buralı kadınların öyle pek kıskanılacak şeyleri yok bana kalırsa. Çok çalışıyorlar. Aile hayatları yok. Çocuklarına yemek pişirmiyorlar. Kocalarını hoş tutmuyorlar. Hatta, kocalarını başka adamlar uğruna bırakıp gidiyorlar...Çok fazla özgürlük mahvetmiş bunları, her şeyle ini kaybetmişler!' (Sevilay)

'Avrupalılarla bizler iki farklı dünyanın insanlarıyız sanki. Bizim için en önemli şey ailemiz, kocamız, çocuklarımız, sonra yaşlılar gelir. Onlar için önce kendileri...Çocukların o kadar bağımsız olmasını da istemeyiz çünkü kötü alışkanlıklardan, yabancılaşmadan korkarız. Kendimiz çocukları döveriz ama başka kimse de elinin ucuyla dokunsun istemeyiz.' (Fatma)

'Dışarıdan rahat gözükselerde aile içi kavgaları çok bunların da. Alkole çok para yatırıyorlar. Biz paramızı biriktiriyoruz. Bunlar har vurup harman savuruyor.' (Aysel)

'Belçikalı kadınlar ne isterse yapabiliyorlar. Söz hakları var. Bizimse hiçbir şeye hakkımız yok!' (Zekiye)

'Avrupalı kadınlar bizden daha eğitilmiş, daha olgun. Onlar gibi olabiliriz tabii ama eğitim çok önemli. Çok cahil olduğumuz yan var, çok batıl inançlarımız var, din adı altında çok yanlışlar yapmışız, yapıyoruz. Biz neden onlar gibi iki ayağımızın üstünde duramıyoruz? Hep erkeklerin ya da büyüklerin baskısı altında eziliyoruz...' (Ayten)

'Belçikalı kadınlar daha bağımsız ve bizim çektiğimizi çekmiyorlar. İşleri, paraları, kendi evleri var. Bizim hiçbir şeyimiz yok. Kocamdan ayrılırsam ne yaparım?' (Melahat)

Çocukların Eğitim ve Dil Sorunları

Farklı kültürler, medeniyetler ve dinler arasındaki farklılıklar genç göçmen çocukların zihinlerinde birbirine zıt resimler oluşturmaktadır (Abadan-Unat, 1982: 230). İthal gelinlerde sıkça rastlandığı gibi, genç annenin sürekli evde kapalı kaldığı, oturduğu ülkenin dilini konuşmadığı durumlarda okul yetkilileri ile ilişkiler kurulamamakta, dil engeli yüzünden çocukların okul ödevlerine yardımcı olunamamaktadır. Halbuki, bir göçmen çocuğun kültürel adaptasyonu, içinde yaşadığı toplumun eğitim olanaklarıyla doğrudan ilintilidir (Timmerman, 1995: 26). Bazı durumlarda, aile üyeleri arasında nesiller arası kültürel uçurumlar ve çatışmalar görülmektedir. Sonuçta, çoğu aile eğitim sistemini ve ço-

cukların okuldaki durumlarını takip edememekte ve okul idaresi tarafından haklı olarak ilgisizlikle suçlanmaktadır. Bu durum, zamanla çocukların annelerine yukarıdan bakmasına ve bir göç ortamında anne ve çocuk arasındaki yabancılaşmaya neden olabilmektedir. İkinci ve üçüncü nesil 'gönülsüz ya da zoraki göçmen' olarak da adlandırılabilir; zira göç etme kararını kendileri değil; anne-babaları ya da büyükbabaları almıştır (Suarez-Orozco, 1994: 262). Bu yüzden ebeveynlerinin ülkesi ya da Türkiye onlar için eninde sonunda geri dönecek bir yer olmaktan çok, mistik ve hayali bir yer olarak kalır. Ancak, bu çocukların çeşitli nedenlerle Avrupa'da eğitim basamaklarını çıkamaması, hiçbir yere aidiyet geliştiremeyen bir genç ordusu oluşmasını tetiklemektedir.

Doğal olarak, göçmenler yaşadıkları ve geldikleri kültürler arasında gidip gelirler. Kadının da bu dönüşümler yaşanırken, kendi kimliğinden vazgeçmeden topluma uyum sürecinde üsteleneceği rol çok önemlidir. Ancak, bu rol için donanımlı olması ve eğitim sistemini, kullanılan dili bilmesi gerekmektedir. Türk kültürünün koruyucuları olarak da görülen gelinler ise, sonradan katıldıkları bu göçmen toplumda yeni bir nesil yetiştirirken işe daha dezavantajlı başlamaktadırlar. Yapılan grup görüşmelerinde, genç kadınlar aşağıda sıralanan sorunlar üzerinde durmuşlardır:

- Bazı istisnalar olsa da, Batı Avrupa'da yaşayan Türk çocukları eğitim olanaklarından yeterince yararlanamıyor ve anne-babalar çocuklarına eğitim konusunda örnek olup, destek veremiyorlar;
- Dilsel ve kültürel engeller yüzünden, özellikle evlilik yoluyla sonradan gelenler içinde yaşadıkları toplumun bireyleriyle yakın ilişki kuramıyorlar;
- Ağırlıklı olarak göçmen çocukların okuduğu okullarda çalışan öğretmenlerin de beklentileri az oluyor;
- Çocuklar paranın tadını alınca, okumaktan vazgeçiyorlar;
- İş arama sürecinde göçmenlerin maruz kaldığı görünmez engeller de çocukların eğitimi gözardı etmelerine neden oluyor;
- Kız çocuklar, kısmen aileleri tarafından ve kısmen sosyal baskı yüzünden fazla okumamaya özendiriliyor;

• İşsiz ve daha alt tabakaya mensup insanların yaşadığı yerlerde oturan Türk göçmen toplumunda, gettolaşma ile yayılan sosyal baskı ve grup dinamikleri gençlerin kaderini belirlemede önemli bir rol oynuyor.

Batı Avrupa’da Yaşamak: Kâr-Zarar Analizi

Göç hareketlerinde giderek artan sayılarda gördüğümüz birçok göçmen kadın, etnik ve kültürel kökenlerine bakılmaksızın, daha alt tabakalarda görülmekte, evsahibi topluma adaptasyon ve entegrasyona en çok ihtiyacı olan sorunlu bir grup olarak algılanmaktadır (Kadıoğlu, 1994: 535). Evlilik yoluyla Batı Avrupa’ya giden gelinler de çoğu zaman üretime ve işgücüne katılmayan, cahil, çok çocuklu ve içinde yaşadıkları ülkenin dilini bilmeyen, eşlerine ve ailelerine bağımlı kadınlar olarak görülmektedir. Türkiye’den ve kendi ailelerinden uzakta yaşamının getirdiği dezavantajlara rağmen, görüşülen pek çok kadın, aynı zamanda bazı getirilerden de bahsetmişler; bir kâr-zarar analizi yoluyla durumlarını daha açıkça ortaya koymuşlardır. Böylece, Batı Avrupa’da yaşamının getiri ve götürülerini dengeleyerek kendilerine bir dünya yarattıkları da söylenebilir. Kapalı bir toplumda yaşamının sorunlarını birebir yaşamakta ve daha eşitlikçi bir toplumda erkek-kaynana egemen bir hayat tarzı sürmektedirler. Öte yandan, sosyal baskıya yol açmasına rağmen, Türk mahallelerinde yaşamak bir çeşit güvenlik hissi de vermektedir. Görüşülen kadınların hemen hepsi, eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlerin Türkiye’dekinden daha iyi olduğunu belirtmişler; ancak çocukların kimliğini kaybetmesinden ve bir yabancıyla evlenmesinden duyulan genel kaygıyı da vurgulamışlardır:

‘Buraları hiç sevmiyorum. Ama daha çok para kazanıyoruz, hastalanınca gidecek iyi hastaneler var. Ama başka bir hayat yok bize burada. Ne evden dışarı çıkabiliyoruz, ne anne-babamız yanımızda...Yabancı kadınlar gibi de davranamazsın! Kapalı bir kutu içinde yaşıyoruz. Pazara gitsek bile, laf oluyor...’ (Ayşe)

‘Kızım zihinsel özürlü. Burada çok iyi bir özel okula gidiyor. Türkiye’de ona bakamazdık oysa. Ama burada sırlarını paylaşabi-

leceğin ne arkadaş var, ne yakın akraba. Her sorunu kendi içinde yaşamak zorundasın...' (Fatma)

'Türkiye çok güzel ama hayat çok zor orada. Yazları Türkiye'ye gitmeyi seviyoruz çünkü paramız var. Türkiye'de insanların hayatlarına bakınca, burada zorluklarla olsa da yaşamaktan mutlu oluyorum...' (Sevilay)

Abadan-Unat'ın göçü, 'hem aile yaşamına hem de kadının statüsüne etki eden bağımsız bir etken' (2002: 152) olarak nitelemesine karşılık, göç, aynı zamanda kadının aile içindeki konumunu bağımlılık ve sosyal ağlarının kaybı, kadınlara yönelik işgücü arzının daha kısıtlı ve daha az para getirir olması, erkeklerce daha fazla kontrol edilmeleri gibi nedenlerle, daha da dezavantajlı hale getirebilir. Bu durumda, 'ithal' gelinlerin 'özgürleşme' (*emancipation*) sürecinden bahsetmek de mümkün olmayacaktır.

Kadının özgürleşme derecesini ölçmek için Abadan-Unat'ın önerdiği 1) geniş aile ilişkilerinin çözülerek çekirdek aile kalıplarının benimsenmesi, 2) kadının ücrete dayalı bir üretim sürecine katılması, 3) kitle iletişim araçlarından daha fazla etkilenilmesi, 4) dinsel faaliyetlerin azalması, 5) eğitim açısından kız ve erkek çocuklara eşit fırsatların tanınması, 6) tüketime yönelik davranış ve normların benimsenmesi gibi son derece önemli ölçekler de (1976: 35 ve 2002: 152) 'ithal' gelinlerimiz düşünüldüğünde yetersiz kalmaktadır. Türkiye'den Batı Avrupa'ya gelin gelir gelmez geniş aile yapılarının içine giren kadınların, daha sonra çekirdek aile kurmalarına rağmen tam anlamıyla 'özgürleşme' yaşadıkları söylenememektedir. Bunun için ailenin yaşadığı ortama, kadının sosyal ağlarının ne ölçüde tampon mekanizma oluşturduğuna, kadının eşiyile yaşarken karar alma ve otorite paylaşma gibi konularda daha öncekine kıyasla değişiklik yaşayıp yaşanmadığına da bakmak gerekmektedir. Ayrıca, kadının ücrete dayalı bir üretim sürecine katılması da ne yazık ki kadınlar üzerindeki erkek hegemonyasını azaltmamaktadır. Örneğin, Brouwer ve Priester'in Hollanda'da yaşayan Türk göçmen kadınlar üzerine yaptığı çalışmalarda Türk kadınları maaşlarını harcama konusunda kontrolün her zaman kendilerin-

de olmadığını belirtmişlerdir (1983: 127). Bizim çalışmamızda da benzer bir durum söz konusudur. Buna ek olarak, çalışan kadınlar için iş yükünün ikiye katlanması ve kadınların çocukları gün içinde eşlerinin akrabalarına bırakarak ya da memlekete göndererek ayrılıklar yaşadıkları da bilinen bir başka durumdur.

Kitle iletişim araçlarından daha fazla etkilenilmesinin de her zaman olumlu bir etki yaratmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira bazı araştırmacıların belirttiği gibi, Türk göçmenlerin takip ettiği aşırı milliyetçi ve dinci söylemlerle dolu yayınlar, yaşadıkları ve hatta vatan-daşı oldukları ülkelere entegrasyonu zorlaştıran etkenlerdir (Türk Etüdleri Merkezi, 1993: 107). Dinsel faaliyetlerin azalması ve eğitimde kadın-erkek eşitliği gibi ölçekler ise, sosyal baskı ve Hristiyan bir toplumda kimlik kaybetme korkusu gibi nedenlerle çoğu kez gerçekleşmesi şimdilik uzun zaman alacak süreçler gibi görünmektedir. Son olarak, tüketime yönelik davranış ve normların benimsenmesi, Abadan-Unat'ın deyimiyle ancak 'sözde özgürleşme' olarak yorumlanabilir.

Bu bağlamda, birinci bölümde bahsedildiği gibi, 'ithal' gelinleri uluslararası hareketlere katılan Türk kadınlar genel başlığında ayrı bir bölüm altında irdelemek daha doğru olabilir. Zaten kadının 'özgürleşme' derecesi aile üyelerinin yurtdışında kalış süresine, benimsenen yurttaşlık kimliğine (Abadan-Unat, 2002: 153), yaşanan ortama, kadının altyapısına ve eğitimine (Kadioğlu, 1994: 552) olduğu kadar göç etme nedeni ve şekline de bağlıdır.

SONUÇ

Türkiye'deki ekonomik zorluklar ve işsizliğe cazip bir seçenek olarak görülen evlilik yoluyla göç, Türk göçmen toplumunun yapısında birtakım değişikliklere neden olmaktadır. Zira, bu çeşit zincirleme göç, akrabaları ve hemşerileri göç akımlarının içine itmede önemli rol oynamaktadır. Böylece, yurtdışında geniş aile ve hemşerilik kavramları yeniden yaratılmakta; göçmen aileleri de coğrafi uzaklığa rağmen Türkiye'ye bağlamaktadır. Birinci, ikinci ve üçüncü nesil arasında entegrasyon açısından önemli farklılıklar bulunsa da, Batı Avrupa'da çoğu

kez Türk göçmenlerin yaşadıkları negatif sosyal statüyle başa çıkmanın bir yolu da 'ikinci göç' yani etnik kökenlere geri dönmektir. Batı Avrupa'da, Anadolu'daki köylerinden veya kasabalarından daha bağnaz bir çevre yaratan göçmenler, bunu sosyalleşme yoluyla toplumun diğer üyelerine de yaymaktadırlar. Bu yüzden, dini kimliği öne çıkarmak ve grup içi evlilikler (endogami) yapmak yoluyla, geleneksel sosyal değerleri ve yurtdışında yaşayan Türk köy toplumunun 'saflığını' bozmamak arzusu önem kazanmaktadır.

Türk gelenek ve göreneklerini yurtdışında doğacak diğer kuşaklarda yaşatacak otantik bir unsur olarak görülen 'ithal gelinler', aynı zamanda Batı Avrupa'da doğup büyümüş hemcinslerinden daha 'temiz' ve daha uysal olarak algılanmaktadır. Ancak, Batı Avrupa'ya pek çok vaat ve yüksek beklentilerle gelen Türk gelinlerin yaşam standartları bazı durumlarda Türkiye'dekinden daha düşük olabilmektedir. Ayrıca, gelir getiren bir işte çalışmadıkları, geniş aile içinde yaşadıkları, yabancı bir kültür ve ortama yeni girdikleri, kapalı bir toplumda yaşadıkları ve destek verecek akrabalarından uzak oldukları için eşlerine ve eşlerinin ailelerine daha bağımlı hale gelmekte ve her açıdan daha da yabancılaşmaktadırlar. Kadınların evde kapalı kaldığı, oturduğu ülkenin dilini konuşmadığı durumlarda çocukların eğitim sorunlarının üstesinden gilememektedir. Halbuki, doğal olarak yaşadığı ve geldiği kültürler arasında gidip gelen göçmen kadının, kendi kimliğinden vazgeçmeden içinde yaşadığı topluma uyum sürecinde üstleneceği rol çok önemlidir. Zaten asıl sorunlardan bir tanesi de, evlilik yoluyla göç eden bu bireylerin 'ithal' diye adlandırılarak, entegrasyon sürecinde ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulmalarıdır. Türkiye'ye dönmek zor olduğunun bilindiği bir ortamda, kimi zaman kısa süreli, kimi zaman da kalıcı bir şaşkınlık, depresyon ve uyum sorunları yaşayan gelinler, içinde bulundukları çevreye karşı da bir tavır belirlemede genellikle zorlanmaktadırlar. Yukarıda sayılan pek çok nedenden dolayı, evlilik yoluyla göç eden kadınlar hem yabancısı oldukları Batı Avrupa toplumuyla hem de Türk göçmen toplumuyla düzenli ilişkiler kurmakta güçlük çekmektedirler. Konumuz kadınlar olmasına rağmen

men, evlilik yoluyla göç eden erkeklerin de sorunlar yaşadığı bilinen bir gerçektir.

İsveç'ten Danimarka'ya, Almanya'dan Belçika'ya kadar pek çok ülkede, bu evliliklere bir engel koyabilmek için bazı hükümetler birtakım önlemler almışlardır. Örneğin, 20 Eylül 2003 tarihli *Milliyet* gazetesinde yayınlanan bir habere göre, Danimarka hükümeti, akraba evliliklerini yasaklamış ve ancak 28 yıl sürekli ikâmet eden yabancıların yurtdışından sevgilisini veya eşini getirebileceği yolunda değişikliğe gitmiştir (s.16). Benzer politikaların yakında başka ülkelerce de benimsenmesi uzak bir ihtimal değildir. Ancak, 'yabancı' bir ortamda, aynı ülkeden, hatta aynı şehir ve köyden gelen insanlar arasında görülen güçlü bağlar ve yakın ilişkiler bu evlilik biçimini en azından şu an için sürekli kılmaktadır. Bunun yanı sıra, Türk göçmen ailelerinin evliliğe bakışı, görücü usulü ve grup içi evliliklerin Batı Avrupa'da halen geçerliliğini koruması ve diğer sosyoekonomik nedenlerle bu tür evliliklerin önüne geçilmesi zor görülmektedir.

Öte yandan, önümüzdeki yıllarda Batı Avrupa'da doğup büyümüş gelecek kuşakların, anne-babalarından daha farklı özellikler göstererek, bakışlarını Türkiye'den içinde yaşadıkları ve hatta vatandaşları olup oy kullandıkları ülkeye çevirmeleri beklenebilir. Bu beklenti, göçmen toplum içinde görülecek değişimler kadar, 'ev sahibi' ülke vatandaşlarıyla da kurulacak etkileşime bağlıdır. Her şeyden önce, evlilik yoluyla göç eden kadınlarımızın, yaşadıkları ülkelerde kalıcı oldukları bilincinden hareketle, hem 'ev sahibi' ülke vatandaşları ve sivil toplum örgütleriyle, hem de Türk dernekleri ve kurumları aracılığıyla uyum yolunda ortak projeler geliştirip bir an önce faaliyete geçirmek daha yapıcı olacaktır. Ayrıca, gelecekte yapılacak çalışmalarda, evlenerek Batı Avrupa'ya giden erkeklerin de sorunlarının tespit edilip bu projelere dahil edilmesi yerinde olacaktır.

Göçmenlik Deneyimine Kozmopolit Perspektiften Bakış*

ASU AKSOY

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek bir tehdit olarak ele alınan göçmenler, modern ulus devlet devrinde hep problem olarak görülmüşlerdir. Yekpare bir bütün olarak tahayyül edilen ulusal kimlik ve aidiyeti bozma potansiyeli taşıyan rahatsız edici ve hatta ‘kirletici’ unsurlar olarak görülen göçmenler, –ucuza çalıştırılacaklar ama sosyal hakları konusu ne olacak; eşlerinin gelmesine izin verilecek mi; çocuklarının entegrasyonları sağlanacak mı– gibi tartışmaların konusu oldular. Türkiye’de geçtiğimiz yıl yapılan *Pop Star* yarışması sırasında yarışmacılardan Rus kökenli Elena’ya jüri üyelerinden birisinin milyonlarca izleyici önünde yönelttiği bir soru (‘Han Duvarları¹ Şiirimizi’ okuyabilir misin?), bugün aramızda yaşamaya ça-

(*) Bu çalışma Kevin Robins ile birlikte 1999-2002 arasında Londra’da Türkiyeli göçmenlerle yürüttüğümüz araştırma projelerinin sonuçlarına dayanarak ortaya çıktı. Bu projelerimizde daha çok Türkiyeli göçmenlerin uydu kanalları yoluyla Türkiye yayınlarını izleyebilmelerinin getirdiği dinamikleri inceledik.

1 Han Duvarları, Behçet Kemal Çağlar ile birlikte 10. Yıl Marşının da sözlerini yazan, Faruk Nafiz Çamlıbel’in (1898-1973) klasikleşmiş şiiridir. Şair, *Han Duvarları*’nda 1922’de Ankara’ya geçtikten sonra Kayseri’ye öğretmen olarak tayin edilmesi dolayısıyla buraya yaptığı yolculuğun bir hikâyesini anlatır ve ilk defa Anadolu coğrafyası ve insanıyla karşılaşan bir İstanbullu şairin

lışan ‘yabancı’ uyrukluların ‘bizden’ olanı öğrenmedikleri durumda nasıl dışlanabileceklerinin bir göstergesiydi. Göçmenin tehdit olarak görülmesi olgusu, göçmenlerin sayıca daha büyük rakamlara ulaştığı ve dolayısıyla görünür hale geldikleri durumlarda daha da vahim bir şekilde önümüze çıkmaktadır. Hele bir de bu göçmenler birtakım kültürel haklar için sokaklara dökülmeye başarlarsa –Almanya ve Fransa’da bugün başörtüsü yasağına karşı yükselen göçmen sesinde olduğu gibi– ya da Belçika’da 2002’de Arap-Avrupa Ligi’nin yaptığı türden, Belçika’da Arapça’nın dördüncü resmi dil olarak benimsenmesi gerektiği gibi talepler öne sürmeye başarlarsa.

Bugün göç ve göçmenlik ulusların iç ve dış politikalarının en temel meselelerinden birisi haline gelmiştir. Birleşmiş Milletler rakamlarına göre 1990 yılında 120 milyon kişi doğduğu ülkenin sınırları dışında yaşamaktaydı ve gelişmiş dünyanın nüfusunun yüzde 4.6’sı göçmenlerden oluşmaktaydı (bu oran kuzey Amerika’da yüzde 8.6 ve Batı Avrupa’da yüzde 6.1’dir) (Zlotnik, 1999). Ancak, meselenin bu kadar önem taşıması sadece göç rakamlarıyla ve göç hareketlerinin büyüme eğilimleri ile açıklanacak gibi değil. Göçün önüne set çekebilme meselesi, ulus devletin kendi toprakları ve nüfusu üzerindeki gücü, etkisi ve uluslararası alandaki egemenliğinin bir endeksi haline gelmiş bulunmaktadır. Küreselleşme ile birlikte kendi kaderini belirleyebilme yetisinde aşınma yaşayan ulus devletlerin denetleme kontrol fonksiyonlarını hâlâ büyük ölçüde yerine getirebildikleri yer sınırlarıdır. Ulus devletler kendilerini tehdit altında hissettikçe sınırlarına daha fazla yüklenmektedirler öyle ki, göç politikaları bugün sınır politikaları ile özdeşleşmiş durumdadır. Öbür taraftan da, göçmenler, toprağıyla, kültürüyle, kimliğiyle, tarihiyle ve yurttaşlarıyla hep bir birlik ve beraberlik şeklinde tahayyül edilen ulusal cemaat idealine “çomak sokan varlıklar” olarak, bir toprak parçası üzerinde kader birliği etmiş, birbirinin benzeri insan topluluğı tahayyülünü rahatsız etmekte ve bu birlik fikrinin ne kadar kurmaca olduğunu sürekli hatırlatmaktalar.

Aslında göç yeni bir olgu değil, insanlar tarih boyunca hep hareket halinde olmuşlardır. Ancak göç olgusunu bir problem olarak görme, ulus devlet bakışının bir parçasıdır. Andreas Wimmer ve Nina Glick Schiller'in dedikleri gibi, ulus devlet kurma süreçleri göçün nasıl anlaşıldığı ve karşılandığını, nasıl dışardan içeri bir insan hareketi olarak (*immigration*) tanımlandığını temelden belirlemiştir (Wimmer ve Schiller, 2002). Gümrük noktalarının belirlenmesi, fiziki olarak sınırların çekilmesi² ve ülke topraklarının kutsallaştırılması, ulus devletlerin kuruluşu ile bağlantılıdır, zira ulusal alan, bağımsız ve egemen nüfusun sınırlarını çizmek, vatandaşların ana yurtlarını belirlemek, sosyal düzen ile düzensizlik arasındaki sınırı tanımlamak ve yurt ile gurbet arasındaki ayrışımı yapmak anlamına gelmektedir (Wimmer ve Schiller, 2002). Bu düzenlemede göçmen, ulusal alana dışardan giren, ulusal alanın betimlediği vatandaş-topluluk-kültür örtüşmesini rahatsız eden bir olgu ve bu nedenle de özel olarak mercek altına alınması gereken, özel politikaların odağı haline gelen bir nesnedir. Göçmenler, ulusal cemaate yabancı varlıklar olarak düşünülmekteler zira bu cemaat fikrinde vatandaşın devlete karşı sadakati ve bunun karşılığında vatandaşlık haklarının tanınması temel kurucu prensiplerdir.

Göçmenlerin ne kadar asimile olsalar da sadık vatandaşlar olmayacakları düşüncesi 11 Eylül olayları neticesinde gelişen havada açık bir paranoyaya dönüşmüştür. Hatırlanacağı gibi o dönemde (ve hâlâ) göçmenlere sorulan yegâne soru 'Bizden yana mısınız, yoksa teröristlerden mi?' idi. Burada 'bizden' ile kastedilen kimi zaman 'medeni' ulus devletler dünyası, kimi zamansa 11 Eylül'ün ulus devlete sadakat meselesi etrafında ele alındığını gördüğümüz ABD, İngiltere, Almanya, gibi ulus devletlerdi. Sadakatlerinden kuşkulanılan göçmenler, ulus devletin güvenlik arayışında temel günah keçileri haline getirildiler. Örneğin, merhum Hugo Young 'Britanyalı Müslümanlar bazı rahatsız edici sorulara cevap vermeliler.' diyordu çokkültürlülük modelini bu gözle değerlendirdiği prestijli günlük gazete *The Guardian*'da-

2 Sinan Çetin'in *Propaganda* filmi, bu anlamda ilginç bir örnek olarak hatırlanmalıdır.

ki köşe yazısında: ‘11 Eylül’ün Britanya için ortaya çıkardığı en temel soru, bütün göçmen menşeli vatandaşların, özellikle de Müslümanların, içinde yaşadıkları toplumun üyesi olmak isteyip istemedikleridir’ (Young, 2001).

11 Eylül, bugünün modern politik ulus devlet yapılanmalarının ve ulusal içerme/dışlama mantığının artık uluslarötesi yaşam pratiklerini ve yönelimlerini anlamakta/anlatmakta yetersiz olduğunu göstermesi bakımından çok önemliydi (Aksoy, 2004). Daha da önemlisi, 11 Eylül, göçe ilişkin aslında artık miyadi dolmuş olan bu ulus merkezli bakış açısının nasıl da söylemlerimizde yer etmiş olduğunu gösterdi. Dünyanın ulus devletler mantığına göre düzenlendiği fikri o kadar yerleşik ve o kadar kendinden muktedir kabul edilegeldi ki, bu kaçınılmaz olarak göç çalışmalarına da, çok yakın zamana kadar, damgasını vurdu. Andreas Wimmer ve Nina Glick Schiller’in ‘metodolojik ulusalcılık’ kavramı ile anlatmaya çalıştıkları da bu fiktirdir; onlara göre ulus-merkezli bakış ‘sosyal bilimler teorisi ve metodolojisini ve özel olarak bunların göç ve entegrasyon alanında söylediklerini temelden belirleyegelmiş durumdadır’ (Wimmer ve Schiller, 2002: 301-2). Bu yazıda, bu ‘metodolojik ulusalcılık’ paradigmasının göç çalışmalarına nasıl yansıdığını ele almayacağım. Bununla ilgili olarak Wimmer ve Glick Schiller’in çalışması halihazırda çok önemli bir mesafe katetmiş durumdadır. Benim burada üzerine eğilmek istediğim, göç çalışmalarına şimdiye kadar hâkim olagelmış olan bu ulus merkezli bakışın ötesine nasıl geçebileceğimiz.

Son yıllarda göç çalışmaları alanında üzerinde tartışılmaya başlanan ulusaşırılık kavramı (*transnationalism*) bu doğrultuda önemli açılımlar getirse de, bu yaklaşımın ulus merkezli perspektifi ne derecede aştığı ve bugün göçmen deneyimini tarif eden uluslararası hareketlilik, sürekli iletişim ve sınırlar aşırı hayat biçimlerinin yol açtığı sonuçları ne derecede anlayabildiği tartışılmalıdır. Bu çalışmadaki amacım, bu soruları sorarken, göç gündemini ulus merkezli bakışın ötesine taşımak ve bunu yaparken Ulrick Beck’in geliştirdiği kozmopolit yaklaşımdan yararlanmak. Bu düşünce sürecinde Londra’da uydu yoluyla

hemen hemen tüm Türk kanallarını izleyen Türkiyeli göçmenlerle yaptığımız çok sayıdaki araştırmanın sonuçlarından yararlanacağız (Aksoy ve Robins, 2003; Robins ve Aksoy, 2004).

Bugün, göçmenlerin kültürel pozisyon alış ve kendilerini ifade ediş biçimlerine, yaşama biçimlerine baktığımızda ortaya çıkan yeni bir ulusaşırı duyarlılık ve duruş ile karşılaşyoruz. Bu yeni deneyimden öğreneceğimiz çok şey var. Özel olarak TV izleme sorunsalından hareket ederek göçmenliğin karmaşık sosyallığı ve ulusaşırı hareketliliği üzerine ne tür dersler çıkarılabileceğine dair yapacağım tartışmada amacım biraz da, bu öğrenme sürecine kozmopolit bir yerden baktığımız taktirde, çokkültürlülük tartışmalarında ve geleceğin Avrupa toplumu tasarruvurunda yeni açılımlar yaratabileceğimizi önermek olacaktır.

GÖÇ ÇALIŞMALARINDA ULUSAŞIRI YAKLAŞIM

Göç çalışmalarında yakın zamana kadar yaygın olarak kabul gören varsayım, göçmenlerin ya geldikleri ulus devletten koparak diğerine temelli yerleştikleri ya da geçici bir süre sonra ülkelerine geri dönmek üzere göç ettikleri idi. Her iki durumda da temel referans ulus devlet ve varsayım ulus devletin bu alandaki egemenliğinin su götürmez olduğu idi. Dolayısıyla temel sorun devletin bu göçmenleri bünyesine nasıl alacağı, onları nasıl idare edeceği şeklinde belirleniyordu. Göçmenlerin hareketinin hem uzamsal olarak hem de sosyal olarak birbirinden ayrılmış topluluklar arasında gerçekleştiği ve bu hareketin tek yönlü olduğu (gönderenden gidilene) düşünülüyordu. Birbirlerinden farklı hayat biçimleri ile ayırt edilen cemaatler arası hareket olarak görülen göç süreci (kırdan kente, Türkiye’den Almanya’ya, geleneksel den moderne gibi), Roger Rouse’ın dediği gibi, ‘göçmenlerin ve onların neslinden olanların bir düzenden öbürüne kademeli olarak geçişleri süreci olarak görülür’ (Rouse, 1991: 11). Burada göçmenlerin ya gelinen hâkim düzene tam bir geçiş gerçekleştirdikleri ya da ileride, yeni kuşaklarla, ortadan silinecek olan, yeni ile eskinin bir sentezini inşa ettikleri öngörülüyordu.

Göç olgusunun bu şekilde anlatılması sonucunda göç politikaları alanında şimdiye kadar üç temel yaklaşımın etkili olduğu söylenebilir. Birinci yaklaşım, asimilasyoncu yaklaşımdır ve yani göçmenlerin bağılılıklarını yeni ülkelere transfer etmeleri ve yeni bir ulusal kimliği benimsemelerini ifade eder. İkincisi, seçmeci dışlayıcılıktır, burada göçmenlerin göç hareketlerinin, ‘misafir işçi’ örneğinde olduğu gibi, geçici olduğunun varsayılması ve dolayısıyla ancak bazı sosyal haklardan yararlandırılmaları (Castles, 2002) sözkonusudur. Üçüncüsü ise çokkültürlülük politikası olarak tanımlanan yaklaşımdır; göçmenlerin ne asimile oldukları ne de kendi ülkelerine geri döndükleri anlaşıncaya ortaya atılmış ve kültürel farklılığa karşı toleransı savunmuştur. Bu üç yaklaşımı birleştiren ortak amaç, göç olayının ulus devletin kendi bütünlüğüne ve egemenliğine zarar vermesini önlemek üzere içsel bir dinamik haline dönüştürülmesidir. Hedeflenen, göç olayının, göçmenlerin topluma adaptasyonu, ana topluma katılımlarının sağlanması, gibi konulara indirgenmesi suretiyle idamesi/idaresidir.

Ancak, 1990’lı yıllardan bu yana, göç olayının bu tarz anlatımında bir kriz yaşandığı görülmektedir. Sovyet rejiminin çöküşü, Berlin duvarının yıkılışı, Yugoslavya’nın parçalanması gibi gelişmeler ile birlikte, eski ‘taşıyıcı’ sosyal yapıların çökmüş ve değişim ile birlikte yeni bir göç dalgası bütün gelişmiş ülkeleri etkilemiştir. Bu artan hareketliliğe ulus devletlerin cevabı sınırlarını güçlendirmek, sınır geçişlerini daha sıkı kontrol altına almak ve göçmenlik rejimlerini iyice sıkılaştırmak olmuştur. ‘Avrupa Kalesi’ fikrinin bu kadar rağbet görmesinin arkasında artan göçmen akımına karşı bir set çekmek arayışı ve bunun da ötesinde, ‘içerdekini’ ortak bir Avrupa’ya ait olma fikrine yaklaştırarak entegrasyonlarını sağlama almak hedefi yatıyordu. Fakat, daha önce de belirttiğim gibi, 11 Eylül olayları içerdeki ötekine karşı duyulan gizli korkuyu ortaya çıkardı ve ulus devlet projesinin (ve bunun uzantısı olan Avrupa projesinin) toplulukları birarada tutmada ne kadar etkili olabildiği sorusunu gündeme getirdi. Nitekim bu tür soruların getirdiği rahatsızlık yüzünden olsa gerek, bu iç tehdit paranoyası-

nı şiddetle yaşayan ülkeler, şiddetle vatandaşlarını ulusal aidiyetlerinin nerede olduğuna karar vermeye çağırıyordu.

Bir taraftan artan ve yeni nitelik kazanan göç dalgaları ve mevcut göç çalışmaları modelleri ile yeni durumun anlaşılamayacağını ortaya çıkmaya başlaması, öbür taraftan da küreselleşme üzerine yapılan çalışmaların etkilerinin görülmeye başlanması, göç çalışmaları alanını silkelemeye başlamıştır. Göç sürecinin, eskiden düşüldüğünün tersine, tek yönlü bir kopuş hareketi olarak görülemeyeceğini yazanların sayısı artmaya başlarken, 90'lı yılların ikinci yarısından bu yana ön plana çıkan konular, göçmenlerin sınıraşırı hareket biçimleri, mevsimsel gidiş gelişleri, farklı ülkelerdeki yerleri farklı amaçlarla kullanmaları, geri dönüşler ve yeniden göç hareketleri olmuştur Burada, eski yaklaşımdan farklı olarak, göçmenler bağlarını kopararak yeni bir toplumsal düzene ait olma mücadelesi verenler olarak değil, ülkelerarası bağlarını aktif olarak kullanan ve değerlendiren, kararlarında tek bir ülke, toplumsal düzen, sosyallikle sınırlı kalmayan, vatandaşlık pratiklerinde çok-ülkeli olarak davranabilenler olarak kavramsallaştırılmaktadır. Eski bakış açısında göçmenlik bir noktadan öbür noktaya şeklinde, noktalararası ve tek yönlü bir hareket olarak düşünülürken, ulusaşırı olarak tarif edilen bu yeni yaklaşımda göçmen noktalarası ve çokyönlü hareket eden ('*transmigrant*') olarak tanımlanmaktadır. Click-Schiller vd. bir başka çalışmalarında '*transmigrant*' olgusunu 'günlük hayatları uluslararası, sınırlararası, sürekli ve çok yönlü bağlantılara dayalı olan ve kamusal kimlikleri birden fazla ulus devletle olan ilişkileri sürecinde belirlenenler' olarak tanımlamaktalar (Glick-Schiller vd., 1992). Kısacası, burada üzerinde durulan 'ulusaşırılık' ('*transnationalism*') olgusu; göçmenlik dinamiklerinin geline ülke sınırları içinde bitmediğinin anlatımıdır. Uluşaşırılık, göçmenlerin geldikleri toplum ile içinden çıktıkları toplumu birbirine bağlantılandıran çokyönlü toplumsal ilişkileri nasıl meydana çıkardıklarını ve geliştirdiklerini anlatan süreci ifade eder: "Bu süreçlere ulusaşırılık süreci diyoruz... böylelikle birçok göçmenin bugün coğrafi, kültürel ve politik sınırları kesen sosyal alanlar yaratmakta olduklarının altını çizabiliyo-

ruz” (Basch vd., 1994: 7). Portes, Guarnizo ve Landolt da politik sınırları kesen yoğun uluslararası ağların artan önemine dikkati çekmektedir. Göçmenler tarafından ileri geri hareketlilik her zaman sözkonusu olmuş olsa da, bu hareketlilik ancak şimdi yeni bir sosyal alanın ortaya çıkışına işaret edecek yoğunluğa ve karmaşıklığa erişmiştir: “Bu alan ikili hayatlar yaşayan, iki dil konuşan, iki ülkede de kendilerine ev yapan ve ulus sınırları aşırı düzenli ve sürekli kontaklar sayesinde geçimini kazanan, sayıları giderek artan insanlardan oluşuyor” (Portes vd., 1999: 217).

Göçmenlerin uluslararası hareketliliği ve sosyalliği, sermayenin uluslararasılaşmasında olduğu gibi, günün koşullarına ulus sınırlarını aşarak ve en son teknolojik imkânları kullanarak cevap arayışlarını ifade ediyor. Basit bir örnek verecek olursak, bugün Londra’da kendi işini kurarak geçimini sağlayan Türkiyeli bir göçmen, işi nedeniyle Türkiye’deki aile fertleriyle ve içinde bulunduğu sektördeki diğer yatırımcı iş adamlarıyla sıkı ve sürekli bir bağlantı içindedir. İngiltere pazarına iş yaptığı için İngilizce de bilmesi ve İngiliz iş sistemini kavraması gerekir. Yine işi gereği Avrupa’da bu sektördeki diğer iş adamları ile görüşmesi, mal alışverişinde bulunması ve bu nedenle Avrupa ülkelerine çok sık ziyarette bulunması gerekir. Ailenin hem Türkiye’deki hem de İngiltere’deki fertleri Avrupa çapında bu iş operasyonuna katılır, sosyal olarak ailenin fertleri yaygın olduğundan pek çok ülkeler arası seyahat yapılır, aile kararları telefon bağlantısı sayesinde anında alınır, çocuklar eğitimleri için ya da sosyal nedenlerle Türkiye’ye yollanır, yatırımını büyütmek ve başka ülkelere de yaymak için bu kişi İngiltere’de sermaye arayışına girebilir, vs. Dolayısıyla bu kişinin hayatı, işi, geleceği hem İngiltere, hem Türkiye arasında kurduğu çok-yönlü ve sürekli ilişkiler ve her iki taraftaki eşzamanlı müdahillliği neticesinde örülmektedir.

Göçmenlerin bu sınıraşırı pratiklerini okuma çabalarında ‘metodolojik ulusalcı’ perspektiften tamamen kopuşun gerçekleşmemesi ve hatta ulus merkezli bakışın farklı versiyonlar şeklinde uluslararası çalışmalarda yeniden üretilebilmesi sözkonusudur. Wimmer ve Glick

Schiller, ‘ulusaşırı topluluklar çalışmalarında cemaat çalışmalarının eski hatalarına yöneltilen eleştirilerin çoğunun geçerli olduğunu’ söylemektedir:

“... birçok ulusashırı çalışma, ulusashırı toplulukların iç homojenliklerini ve bütünlüklerini abartmaktalar; bu toplulukların bireyin eylemi üzerindeki belirleyici ve yönlendirici etkisini aşırı boyutlarda algılamaktalar; topluluklar-arası ilişkilerin önemini azımsamaktalar ve aynı zamanda, bu toplulukların sınıf, cinsiyet, bölgesel dinamikler, politik kimlikler bakımından bölünmüş olabileceğini dikkate almamaktalar; üstelik göçmenler arasında ulusashırı toplulukların meydana gelmediği ya da mevcut olan bu tür toplulukların bireyler için giderek anlamını yitirdiği durumlara karşı kavramsal olarak kör bir tutum izlemekteler” (Wimmer ve Glick Schiller, 2002: 324).

Burada temel sorun kültürel kimlik, topluluk, aidiyet gibi ulus-merkezli bakışın temel kavramlarının kullanılmaya devam edilmekte oluşudur. Uluslara ayrılmış standart bir dünya resmini yeniden üreten bu ‘yeni cemaatçi ulusashırı’ yaklaşımlar, “dünyanın bu tür kavramsallaştırılmasını yeni formlar çerçevesinde doğallaştırmaktalar... Göçmenler artık köklerinden koparılmış olarak ya da asimilasyon merdiveninde tırmanarak ulusal orta sınıfları yakalayanlar olarak değil, fakat ötekiler olarak, ulusal topluma yabancılar olarak ele alınmaktalar” (a.g.e., 324).

Örneğin, özellikle son on onbeş yıldır gelişmekte olan ve kültürel çalışmalar alanından esinlenen birçok medya ve diaspora çalışmasında (bu alt literatüre ‘diasporik medya çalışmaları’ diyebiliriz) göçmenlerin geldikleri ülke ile sürdürdükleri ilişkileri ‘uzun mesafeli ulusculuk’ olarak betimleyen bir eğilime rastlanmaktadır. Göçmenlerin kendi dillerinde uydu televizyonu kanallarıyla ülkelerinin yayınlarını izlemeleri, örneğin, etnik ve kültürel kimliklerinin bir gereği olarak anlatılmaktadır bu yaklaşımlarda (Cunningham, 2001). John Sinclair, Elizabeth Jacka ve Stuart Cunningham, küresel televizyon üzerine yaptıkları çalışmalarında, uydu televizyon sinyallerinin ulus devlet sınırla-

rını aşarak her yerden ulaşılabilir hale gelmesiyle, bu sürecin yarattığı yeni izleyici topluluklarının mahiyetini anlamak için Benedict Anderson'un "hayali cemaatler" kavramına başvurulabileceğini söylemektedir (Sinclair vd., 1996: 24-25). Benzeri bir şekilde, 'Küreselleşme ve Diasporik Medya' başlığını taşıyan çalışmasında Stefaan Verhulst, 'diasporik iletişim ağlarının yeniden tahayyül edilmiş toplulukların ortaya çıkışlarına imkân verdiğini' söylemekten geri durmamaktadır: "Diasporik topluluklar gelişen iletişim teknolojileri sayesinde, kimliklerini sürdürmek doğrultusunda uğraş veriyorlar; bu kimlikler ister dini inançla, ister etnik gururla, ekonomik iddia ile, geline tarihi yerlerle olan bağ ile tanımlansın, dayanışmacı ve birbirleriyle ilişki içinde olan topluluklar kurarak bu kimliklerini devam ettiriyorlar" (Verhulst, 1999: 31). Bu analizde temel sorunsal, görüldüğü gibi, ulusal topluluk bağlarının mesafeler aşırı nasıl korunduğudur Bu bakış açısı, olayı ulusal olanın nasıl yeniden tahayyül edildiğine ve korunduğuna indirgemesi nedeniyle ulusaşırılaşan göç ilişkilerinde yeni olanı anlamaya açık değildir (Robins ve Aksoy, 2004). Dolayısıyla, bugün modern toplumların karşı karşıya olduğu karmaşıklığı, heterojenliği, farklılıkların karşılaşmasını, dönüşüm ve hareketliliği göz önüne alan bir düşünme biçimine açık değildir. Ulusaşırı göç/diaspora çalışmaları ulus merkezli bu tür bakış açılarının ötesine geçemediği sürece yeni bir şey söyleyemiyorlar, yeni olanı basit bir kollektif kimlik sorunsalının ötesinde göremiyor ve ulusal bakıştaki basite indirgeyici tavrı tekrarlıyorlar.

Bu durumda, şu soruların sorulması gerekir: Ulusaşırılaşma sürecine farklı bir şekilde nasıl bakılabilir, ulusaşırılaşma etnik kimliklerin sınırlar ve uzamlararası yeniden üretiminden mi ibarettir? Göçmenlerin ulusaşırı pratiklerine bir örnek olabilecek, kendi dillerinde ulusaşırı televizyon yayınlarını izleyebilmeleri olayını etnik/kültürel kimliklerinin olumlanması süreci olarak mı sınırlandıracağız? Yoksa ulusaşırı pratiklerle örülü bu yaşam/deneyim olgusunu alternatif, karmaşıklığa ve çok katmanlılığa açık, yeni bir kavramsallaştırma çerçevesinde mi ele alacağız? Bence, bu ulusaşırı pratikler dünyasını kim-

lik/aidiyet ekseninde anlatmak göçmenliğin karmaşık sosyalliğini tek-düzeleştirmenin ötesine gidememektedir. Bu pratikleri, yol açtıkları ve işaret ettikleri tüm çelişkileri ve karmaşaları ile anlayabilmemiz için farklı ve alternatif bir kavramsallaştırmaya ihtiyaç vardır.

Bu alternatif kavramsallaştırma çabasında, üzerinde karara varmamız gereken konulardan birisi ulusaşırı aktörleri nasıl tanımlayacağımızdır. Göçmenler hep kültürel kimlikleri çerçevesinde ele alındılar, mesela Türkiye’den gelen göçmenlerin Türk kimliği taşıyanlar olarak ele alınması örneğinde görüldüğü gibi. ‘İdari bir kategori değil de nedir Türklük?’ diye sorar Marisca Milikowski, ‘ulusal kimlikler uluslaşma sürecinin yarattığı soyut icatlardır’ (Milikowski, 2001: 126). Bunun da ötesinde, kimlik söyleminde, birey ile kolektif kimlik arasında hep bir örtüşme olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayımla, ‘bireyin bu verili kimliklerin ötesinde kendi “dünyası” – bilinci, duyarlılığı, düşünceleri – olabileceği göz ardı edilmekte, oysa eleştirel bir bakış, birey ile grup arasındaki ilişkiyi problemlili bir ilişki olarak dolayısıyla analiz edilmesi gereken bir ilişki olarak ele almalıdır’ (Cohen, 1994: 119). Etnik, kültürel ya da ulusal kimlik söyleminin kapatıcı ‘basite’ indirgeyici yöneliminin tam olarak kapsayamadığı, elinde tutamadığı, yaramaz bir çocuk gibi hep avucunun içinden kaçma eğiliminde olan bir birey olgusuna işaret etmektedir Cohen. Birey hep bu kimliklerin ötesine geçme potansiyeli taşır. Bu bağlamda, geliştirmek istediğimiz alternatif bakışta özneye kimlik penceresinden değil de özenin yaşadığı deneyim perspektifinden bakmayı tercih ediyoruz. ‘Deneyim’ kavramı sosyal bilimler alanında marjinal bir yere sahip olmakla birlikte, John Dewey’in pragmatist sosyal felsefesinden başlayarak Victor Turner’in kültürel antropoloji alanında yaptığı çalışmalarda boy göstermektedir (Turner ve Bruner, 1986). Deneyim, insanların yaşadıklarından, başlarına gelenlerden başlayıp, sosyal dünya ile olan çok katmanlı angajmanları, ilişkileri ve dahil olma/sebebiyet verme dinamiklerine uzanan bir alanı kapsamaktadır. (Robins ve Aksoy, 2004). Burada anlatılmak istenen, bunun kopukluklar, kaymalar, yoldan şaşmalar taşıyan – sürekliliği, bilinir olanı, tasdikleyici olanı hep öne çıkaran kim-

lik söyleminin tersine bir duruş olduğudur. Deneyim ya da ‘deneyim yaşayan özne’ kavramını tamamlayan önemli bir diğer kavram, düşünme kavramıdır. Çiğ deneyim süreci düzenleyici, anlamlandırıcı bir düşünme sürecinden geçmek durumundadır. Burada düşünme, rasyonel ve soyut bir kategori değil, fakat daha geniş anlamıyla, ayırdına varmadan duygular repertuarına kadar uzanan, düşünme, duygulanma, isteme ve arzu etmeyi içeren bir kavram olarak ele alınmaktadır (Turner, 1986).

Deneyim, hayata katlanmayı, hayatın içinden geçmeyi, hem de düşünerek geçmeyi ifade ediyor; başımıza gelenleri, hayatın önümüze attıklarını, yaşadıklarımızı, anlamlandırma çabamızı yani. Bunlar içiçedir. Ve kuşkusuz, her yeni durumda yeni anlamlandırma çabasının –düşünmenin – halihazırda edinmiş olduğumuz fikirlere, düşüncelere, bilgilere başvurması kaçınılmazdır, yoksa Dewey’in dediği gibi, ‘Yeni olanı aklımızın önünde bile tutabilmemiz mümkün olmaz, bırakın anlamayı. Fakat, yeni tam anlamıyla yeni olduğu için, halihazırda var olan ve öğrenilmişlerin/bilenlerin bir tekrarı olamaz. İşte yeni olanı kavramak ve yorumlamak doğrultusunda eski olan yeni bir renk ve anlam kazanmakta’ (Dewey, 1958: viii-ix). Değişim bu şekilde gerçekleşmektedir. Sorgulayan bir düşünce deneyim süreci sürekli bir yeniden anlatım, yeniden anlamlandırma ve yeniden tanımlama, eylemlerini içeriyor. Verili ya da edinilmiş, addedilmiş roller, kimlikler, fikirler, düşünceler ile yeni olan arasında sürekli bir müzakere var. Bu alışveriş sürecinin sonucunun nasıl olacağı önceden belli değil ancak Dewey için bariz olan, yeni anlatımların, anlamlandırmaların, hikâyelendirmelerin imkânının hep bir potansiyel olarak mevcut bulunması. Dewey’in pragmatist felsefesi bu anlamda düzgüsel (*normatif*): somut insan deneyimi ve bu deneyimin imkânlarına olan saygı üzerine oturan bir yaklaşım’ (Aksoy ve Robins, 2003a: 374).

Buradan nereye varmak istiyoruz? Bu bölüme başlarken uluslararası aktörleri kimlik söylemi ötesinde nasıl tanımlayacağız diye sormuştum. Dewey’in ‘deneyim’ kavramının yardımıyla, aktörleri ‘deneyim yaşayanlar’ olarak tanımlıyoruz. Göçmenler için bu ‘deneyim’

kavramının özel bir tınısı var. Göçmenler alışık oldukları mekânlarından/referans noktalarından ayrılarak bir hareket yörüngesine geçiyorlar. Bu hareket yörüngesinde referansları artık bilinen ile sınırlı olamaz, tam tersine, her hareket durumunda olduğu gibi, göçmenler de kendilerini bilinmeyen, karmaşık ya da alışlagelenin dışında bir örüntüler dünyasında buluyorlar. Bu durum, özellikle Londra gibi çokkültürlü metropollere gelenler için çok belirgin. Deneyim kavramını benimseyerek göçmenlerin eski ile yeni arasında kurdukları ilişkilendirmeyi anlamak istiyoruz. Verili kimlikleri (ve de kendilerinden beklenen kimlikleri) ile karşılaştıkları yeni gerçekler arasında nasıl bir alışveriş gerçekleştiriliyor? Yeni olan ile nasıl bir bağlantı kurulmakta; yeni olan nasıl anlamlandırılmakta ve bu çerçevede, eski olan –bilinen– yenden nasıl ele alınmakta, dillendirilmekte? Burada normatif bir eğilim içinde olduğumu belirtmeliyim. Yani, beni ilgilendiren, anlam dünyalarının genişlemesi ve zenginleşmesi. Tabii ki birçok hareket halinde olan insan için bilinir olanın, tekkültürlülüğün, ulusal, etnik, kimliğin çekiciliği sözkonusudur. Bu olguyu kuşkusuz göz ardı etmemek gerekir. Fakat, benim ilgilendiğim konu, kültürel repertuarları zenginleştiren ve farklılaştıran daha karmaşık kimlik pozisyonlarını –duruşlarını– nerede bulabileceğimizdir.

Kimlik söyleminin kapatıcı –yenilikleri dışlayıcı– eğilimine karşılık alternatif bakışın başlangıç noktasının deneyim-düşünce aksiyonu ile tanımlanan bir aktör olması gerektiğini söyledim. Nesnemiz bu şekilde tanımlanınca, nesnenin kimlik ile olan ilişkisi de revizyona açılıyor. Keith Negus ve Patria Román Velázquez'in eleştirdikleri, garip ama çok yaygın olan kimlik söyleminde, insanın 'üzerinde doğduğu toprak kimliğini ve kültürünü tanımlıyor ve nereye giderseniz gidin bu kimliği taşıyorsunuz' (Negus ve Velázquez, 2002: 136). Türkiye'de doğduğunuz için, otomatik olarak Türk kimliği ile belirleniyorsunuz. Burada, altta yatan benliğin toplumun ya da sosyal topluluğun sadece bir minyatür kopyası olması fikri. Topluluk kimliği Türk, dolayısıyla benim de orada doğmuş birisi olarak kimliğim Türk. Göçmenler için çizilen senaryoda da, göçmenler ya kendi ulusal kimliklerine sarılıyor-

lar (diaspora opsiyonu) ya da geldikleri toplumun kimliğini alıyorlar (entegrasyon opsiyonu). Diğer bir opsiyon ise her ikisini karıştırıp, topluluk olarak melez (*hybrid*) kültürler yaratmak. Oysa bireylerin benlikleri, üyesi oldukları ve katıldıkları topluluklara indirgenemez; bireyler hep daha ‘fazlalar’. (Cohen, 1994). Ve bireyin etnik/kültürel/ulusal kimliği ‘edinmesi’ pasif bir verili olana uyma, verili olan kıyafete bürünme şeklinde gerçekleşmiyor. Anthony Cohen’in tartıştığı gibi, bireyi ‘verili’, empoze edilen ya da bulduğu kimlikler ile alışveriş içinde olan bir ‘yazar’ olarak görmek gerekir. Göç ile birlikte, göçmenlerin kimlikler dünyası ile olan ilişkilerinde yeni dinamiklerin ortaya çıkışı söz konusudur. Burada temel soruyu, göçmenlerin hangi kimlikleri alacakları şeklinde değil, verili kimlikler ile (Türklük, Almanlık, gibi) olan ilişkilerinde ne tür yeniden kurgulamaların ortaya çıkacağı şeklinde sormamız gerekir.

Bu bağlamda, Türkçe konuşan göçmenlerin Türk televizyon kanallarını izlemelerini, sadece Türk kimliklerinin teyit edilmesi çerçevesinde ele almayacaksak – ki bu yaklaşımın eksikliğini yukarıda anlattım – neden Türk televizyonu izlendiğini ve bunun etkilerinin, sonuçlarının ne olduğunu nasıl anlayacağız ve anlatacağız? En önemlisi, televizyon izleme sorunsalından hareketle göçmenliğin karmaşık sosyalliği ve ulusaşırı hareketliliği üzerine ne tür dersler çıkaracağız? Bu bölümde bu sorular üzerinde duracağım.

NEDEN TÜRK TELEVİZYONU?

Londra’da Türkçe konuşanlar arasında yaptığım birçok görüşme ve toplantıda insanlar uydu televizyonun Türkiye ile bağlarını nasıl canlı tutmaya yaradığını anlattılar. Londra’da on iki yıldır bulunan bir göçmen şöyle diyordu:

‘Televizyonu seyrediyorum çünkü oradaki herkesi merak ediyorum, orada ne kadar sıkıntı çekmiş olsam bile, benim ülkem... yani orayı unutmam mümkün değil, çünkü orada doğdum, büyüdüm. Orada yaşadım ve orada olup bitenlerin benim üzerimde etkisi var’ (Robins ve Aksoy, 2004).

Bu uydu kanallarını çekici kılan, Türkiye’de gündelik olarak olup bitenler hakkındaki haberleri Londra’daki hayatlarının içine getirebilmeleri idi. Yukarıdaki alıntıda gösterildiği gibi, insanlar Türkiye gündelik hayatı ile bağlantılarının kopmasını istemedikleri için uydu televizyonu izlediklerini söylüyorlardı. Neden bir başka yere geldiler diye bağlarının kopması gereksin? Onca zaman alışageldikleri bir referanslar dünyası ile bağları neden sürmesin? Buradaki olayı bir Türk dünyasına kapanma olayı olarak değerlendirmemek gerekir. Aslında tam tersi sözkonusudur; kimliğin zayıflaması sürecidir bu. Uydu televizyonu gelmeden önce insanlar kendilerini gerçekten geldikleri yerlerden kopmuş hissediyorlardı. Bu da geride bıraktıkları yerlere ilişkin – Türkiye’ye, Kıbrıs’a – donmuş ve sabitlenmiş fikirlerin (“Bizim oralar da böyle şeyler olmaz”, vb.) ortaya çıkışına neden olmuştu. Böylesi bir ortamda kimlikler Türkiye’nin gündelik realitesi ile olan kopukluğun yerini dolduracak şekilde işlev görmekteydi. Ancak uydu televizyonun gelişi ile birlikte Türkiye’ye ilişkin beslenen ve Türk kimliği ile ifade edilen düşüncelerin revize edilmesi gündeme geldi. Zira televizyon, Türkiye’nin gündelik yüzünü seyirciye ulaştırıyordu. Bu anlamda uydu televizyonun geride bırakılan ülkeye ilişkin beslenen mitolojileri yerle bir etme özelliğine parmak basılabilir. Türkiye kültürel dünyası televizyon vasıtasıyla tekrar banal haliyle karşımıza çıkmaktadır. Göçmenler de korumaları gerektiğini düşündükleri bir Türk kimliğine defansif bir şekilde asılmak ihtiyacını çok fazla hissetmemektedirler, zira Türkiye medyasına bu kadar kolay erişim o kopukluk hissini ortadan kaldırmaktadır. Türkiyeli izleyiciler Türkiye’den gelen yayınlarda ‘gündelik’ olanı arıyorlar, diğer bütün izleyicilerin yaptığı gibi bildikleri, aşına oldukları şeyler görmek istiyorlar – aşına yüzler, aşına manzaralar, sesler. Türk televizyonunu etnik ve milliyetçi duygularla değil, sosyal nedenlerle istiyorlar. Televizyondan aldıkları keyif bildik olanı ve alışageldiklerini onaylayanı bulabilmeleri ile ilgilidir.

Ancak, Türk televizyonlarını bir taraftan arar ve izlerken, öbür taraftan da gördükleri hakkında şikâyetçi olmaktan, eleştirmekten de geri durmuyorlar. İzledikleri pek çok şeyi rahatsız edici, kötü yapılmış,

teşhirci, sınır tanımaz olarak niteliyorlar. Bir grup toplantısında katılımcılar Türk televizyonunu “kalite bakımından düşük”, “sansasyon yapmaya meraklı”, “iyi derlenmemiş” ve “basite kaçan”, terimleri ile tanımlamışlardı. Türk televizyonunu Londra’da seyretmek genel geçer bir televizyon seyretme olayından çok farklı değil, ama bu olgunun beraberinde getirdiği ilginç birtakım unsurlar var. Bunlardan en önemlisi Türk televizyonunun Londra’daki ya da daha geniş anlamıyla ‘yurtdışındaki’, izleyicisini ‘bilmiyor’ olması. Burada ‘bilmek’den kasıt, izleyiciye ortak bir ulusal uzamın, zamanın ve gündemin parçası olduğunu hatırlatan/yaşatan programlama anlayışına sahip olmaktır (Aksoy ve Robins, 2003b). Londra’daki Türkiyeli izleyici Londra’da yaşıyor olmaktan dolayı Türk televizyonunun sosyal dünyasının ötesindeki dünyalara da açıktır. Göçmenin gündelik dünyası ile Türk televizyonunun harmanladığı ve ‘bizim’ olarak sunduğu gündelik dünya arasında bir fark vardır. Türkiyeli göçmenin uydu televizyon izlemesi bir ‘yerinden çıkmışlık’ gibidir, çünkü, ‘bilinir’ olana ortak kılınamamaktadır ‘dışardaki’ izleyici. Yerinden çıkmış bir izleyicilik durumu ile anlatmak istediğim, göçmen izleyicilerin Türkiye’de yaşamadıkları için, medya uzamı ile dışardaki gündelik Türkiye gerçekliği uzamı arasında gidip gelme imkânına sahip olmayışlarıdır (Aksoy ve Robins, 2003b). Londra’daki izleyicinin televizyonun söylediklerini gerçeklik ile test etmesi mümkün değildir. Bu durumda izleyiciler, özellikle ilk başlarda, Türk televizyon kanallarında gördüklerinin Türkiye gerçekliği olduğunu zannedip paniğe kapılıyorlar ve ancak Türkiye’ye gidip geldikçe anlıyorlar ki (ve de hatırlıyorlar) abartı ve sansasyon, Türkiye televizyon retorığının önemli parçalarıdır ve gerçek hayatı birebir yansıtmazlar. O zaman izlediklerine karşı giderek daha mesafeli ve eleştirel bir konum almaya başlıyorlar. Bu ise göçmen izleyicilerin çok daha seçici ve karşılaştırmacı olması sonucunu getiriyor. Unutmamak gerekir ki, göçmen izleyiciler en az iki kültürel uzam içinde ve arasında hayatlarını geçiriyorlar. Türk kanallarının yanı sıra birçoğu dolaylı da olsa (mesela, çocukları vasıtasıyla) İngiliz gibi, yaşadıkları ülkelerdeki kanalları da izliyorlar, farklı kanalları izleyince de kaçınılmaz olarak kar-

şılaştırma yapmaya başlıyorlar. 11 Eylül olayları sonrasında yaptığım tartışma toplantılarında karşılaştırma yapmanın önemi defalarca vurgulandı katılımcılar tarafından. ‘Hepsinin yanlı yayın yaptığını düşünüyorduk’ diyordu bir katılımcı. ‘Belki biz yanılıyorduk, belki söylenenler, haber edilenler doğrudur, ama biz tatmin olmuyorduk... Onun için hep kanal değiştirdik, farklı kanallara baktık, daha iyi bilgilenebiliriz, daha çok haber alalım, bilgi alalım diye. Küçük bir araştırmaydı bizim yaptığımız yani’ (Robins ve Aksoy, 2004). Türkiyeli göçmenlerin televizyonu artık ‘içerden’, ‘bildik’ pozisyonundan izlemeleri mümkün değil. Ve dolayısıyla, yukarıdaki alıntıda belirtildiği gibi, tatmin olmaları da artık mümkün değil. Gördüklerini diğer referanslarla karşılaştırarak, gördüklerinin ne kadar kurgusal bir söylem olduğuna dair daha keskin bir duyarlılık geliştiriyorlar. Bu karşılaştırma ve eleştirel mesafe neticesinde, izleyiciler televizyon dünyasının nasıl bir ‘yaratı’ eseri olduğunu ve dolayısıyla geçiciliğini (yani mutlak olmadığını) ve ihtiyarlığını anlamaktadırlar.

Özetle, Türkiyeli göçmen izleyicinin Türkiye’den gelen uydu yayınları ile kurduğu ilişki bir kimliğin olumlanması ve aidiyetin pekiştirilmesi çerçevesinde anlaşılabilir. Göçmenlerin televizyon izlemeye ilişkin deneyimlerinin anlattığı hikâye bir ‘yerinden çıkma’ ya da bir kaymaya işaret ediyor. Televizyon dünyasının gündelik hayat ile kamusal hayat arasında geliştirdiği aracılık retorığının göçmenlik koşullarında fazla çalışmadığını görüyoruz. Evet, göçmenler aşına olanı görmek istiyorlar, bilineni pekiştirmek ve zahmet etmeden eğlenebilmek/bilgi alabilmek ve bilinir referanslar dünyasını kullanabilmek istiyorlar ve bu yüzden Türk TV kanallarını izliyorlar, zevk alıyorlar, bilgileniyorlar, vs. Ancak Türkiye’nin gündelik hayatından ayrı oldukları için televizyon dünyasının kendilerini davet ettiği gündelik ve ortak sosyal dünyanın parçası olamıyorlar. Bu bakımdan televizyonun göçmenlik durumunda çok daha farklı ve bir mesafe konarak okunması sözkonusudur.

Bu, ulusaşırı aktörlerin bilgi ile olan ilişkilerinde bir değişime işaret etmektedir. Göç durumunda artık alışageldik anlamlandırma mekanizmaları işlevlerini tam anlamıyla yerine getiremiyorlar ve göç-

menler birden fazla kamusal alana erişerek birden fazla bilgi uzamıyla (ulusal bilgi cemaati) ilişki kuruyor. Göçmen izleyicilerin eskiden taşıdıkları güven ile medyaya ve bilgi kaynaklarına yaklaşımları artık mümkün değil. Bu durum hemen bir yabancılaşma çağrışımı yapsa da, genellikle yabancılaşma sözkonusu olduğunda pek gündeme gelmeyen başka bir duruşun varlığı sözkonusu burada: İroninin ortaya çıkışı. Burada, kimlik ile olan ilişkinin, bilgi, bilinen, aşına olunan ile olan ilişkinin değişimi sözkonusu.

Verili kültürel söylemlere yaratıcı-üretken bir yabancılaşma/ironik duruş almaktan söz ediyorum. Verili olana bu yabancılaşma sürecine paralel olarak, ulusaşırı aktörlerin kültürel dünyalarının girdilerini seçmek ve referanslarını belirlemek konusunda çok daha aktif oldukları görülmektedir. Geline coğrafya ile bağlantıların koparılması ve aynı zamanda yeni dil ile bağlantı kurulabilmesi için ulusaşırı aktörler en az iki dilli olmayı öğrenmekte, hem ordan hem burdan kültürel referanslarla dünyalarını zenginleştirmektedirler. Birden çok dil öğrenmek suretiyle göçmenlerin önüne birden çok yaşam/deneyim alanı açılmaktadır. Bu farklı yaşam/deneyim alanlarıarası gidiş geliş ise zenginleştirici bir hareketliliklerdir. Amin Maalouf'un dediği gibi, 'dilsel çeşitlilik her türlü çeşitliliğin püf noktası'nı oluşturmaktadır (Maalouf, 1998: 172). Öbür taraftan, ulusaşırı aktörler yaşadıkları yerlerdeki sosyal, politik, ekonomik dinamiklerin önemli parçaları olma doğrultusunda adımlar atarken, geldikleri yerlerle gerek yatırım düzeyinde, gerekse aile ve hemşeri bağlarını koruyarak, iki taraflı bir angajman içine girmektedirler. Bu bakımdan, ulusaşırı aktörlerin sosyalliklerinin bir ülke sınırında bittiğini söylemek artık mümkün değildir. Yaşadıkları bölge, şehir, iş yaptıkları yerler, işlerini ve yaşamlarını etkileyen politik yapılanmalar, aile bağları, ilişki içinde bulundukları kültürel ağlar, bunların hepsi artık tek bir ulusal uzamın sınırlarını aşmış, birçok ülkeyi içine alan bir ulusötesi uzamın parçaları haline gelmiştir (Pries, 2001). Sosyalliğin ulusötesileşmesi ile birlikte toplumla olan ilişkide de bir değişimin olması kaçınılmazdır. Artık bu insanlar geldikleri toplumun bir 'azınlığı olarak' konumlandırmak istemiyorlar

kendilerini. Ulrich Beck'in dediği gibi, ulusötesi göçmenler giderek 'ulusötesi düşünüyorlar ve yaşıyorlar, yani hayatlarında birçok kimliği ve sadakati birleştirebiliyorlar' (Beck, 2002a: 62).

Ulusötesi göçmenlerin işaret ettiği bu değişen sosyallik olgusunun anlaşılmasına yardım edecek iki temel gelişmeden bahsedebiliriz. Birincisi, Türkiyeli ulusötesi göçmenler çerçevesinde ele alacak olursak, göçmenler içinde yaşadıkları toplumlarla ilişki içinde olmak istiyorlar, çoğu hayatını bir yerde, en azından uzun bir süre için (örn. çocukların okulu bitene kadar ya da emekli olana kadar), kurmuş vaziyette olmak istiyor ve bu yaşadıkları yere kopuk olmak istemiyorlar. Ama bu ilişkinin nasıl olacağının belirlenmesinde kendi sözlerinin de geçmesinin istiyorlar. Farklılıklarının kabul edilmesini istiyorlar, ancak bu farklılıkların kimlik söylemi çerçevesine indirgenmesini istemiyorlar. Farklılıklarını teşkil edenin ulusal kimlik ya da ötsel bir Türklük olmadığını, fakat, kendi ötsel sosyal, politik deneyim ve yönelimlerinden kaynaklanan, aktif olarak kişinin kendisine biçtiği, çok katmanlı ve çok parçalı bir kimlikler *kümesinin* temel olduğunu söylüyorlar. İkinci olarak, Türkiye'li göçmenler sosyalliklerinin İngiltere, Almanya ya da gelinen herhangi bir ülke ile sınırlı olmadığını anlaşılmasını istiyorlar. Yaşadıkları, ilişki içinde oldukları toplum, sınır kapılarında bitmiyor. Dışarıda olan buradaki günlük hayatlarının da bir parçası. Bulundukları uzam ile bunun ötesindeki uzamlar arasında bir devamlılık olduğunun vurgusudur bu. Aynı zamanda, 'ulusötesi düşünen ve yaşayanların' gerçekliğine uygun düşücek yeni bir sosyal paradigma arayışının da ip uçlarıdır.

KOZMOPOLİT PERSPEKTİFTEN

ULUSAŞIRI GÖÇMEN DENEYİMİNE BAKIŞ

Ulrich Beck bir söyleşisinde 'kozmopolitan sosyoloji'den, 'metodolojik kozmopolitlik'ten bahsediyor; metodolojik ulusculuk paradigmasının ötesine geçebilmek için temel sosyolojik kavramların kozmopolit yerellik kavramına göre yeniden tanımlanması gerekliliğini vurguluyor (Beck, 2001a: 275). Beck'in sorduğu temel sorular, küresel çağda sos-

yolojik analizin nasıl yeniden düzenlenebileceği ve ulus devlet merkezli analiz çerçevesinin ötesine nasıl geçilebileceği (Beck, 2001b). Beck'e göre kozmopolitlik fikri, siyaset felsefesinin "dünya vatandaşı" olma şeklindeki yaklaşımları ile ilgili değil, topluluk olarak birarada olmaya ilişkin yeni bir düşünceye ihtiyacımız olduğunun ifadesidir. Ona göre, 'kozmpolitanlaşma tezi metodolojik ulusalcılığı aşmamızda yardımcı olacak olan metodolojik bir kavram'dır (Beck, 2002b: 18). Kozmpolitleşme, 'küreselleşmenin içselleşmesi olgusunun analizi'dir (Beck, 2001b: 47). Beck, sınırların çizilmesinde ahenksizliğin ortaya çıkışını küreselleşmenin içselleşmesinin bir özelliği olarak tanımlarken, 'sınırlar artık önden belirlenmemekte, ne olacakları seçilebilmekte (ve yorumlanabilmekte), fakat aynı zamanda yeniden çizilmeleri ve yeniden meşrulaştırılmaları gerekmekte' demektedir (Beck, 2002b: 19). 'İçten küreselleşme' kimin içeride kimin dışarıda bırakılacağına ahlaki temelini çizgelmiş ulus devletin bu alandaki meşruiyetini giderek kaybetmesi anlamına gelmektedir. 'Sırf kaza eseri aynı milliyete sahip olduğumuz için mi diğer insanlara karşı özel bir ahlaki sorumluluk hissetmek zorundayız? Neden ulusal sınırın öte tarafında doğmuş olanlara karşı benzeri bir ahlaki sorumluluk almak zorunda değiliz?' (Beck, *a.g.e.*, 20). Bu kararları kim verecek, bizlerin yanı sıra 'yabancılar' da katılabilir mi bu süreç? Bu sorularla Beck, ulus devlet mantığına göre düzenlenmiş olan içeridekini ve dışarıdakini tanımlama tekelinin ve mantığının çöküşüne işaret ediyor. Ulus devlet ile toplum arasında varsayılan örtüşme geçerliliğini yitirmekte, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak insanların hayatlarını tek bir ulus çerçevesinde yürütmeleri mümkün olamamaktadır. 'Hayatın alacağı yöne ilişkin sorular meselâ, ne yeneceğinden, ne üretileceğine, kimlik, korku, hatıra, keyif, kader, bütün bunların hepsinin cevabı artık ulusal olanda ya da yerel olanda değil, daha çok küresel olanda ya da küresel-yerel olanda bulunmaktadır' (*a.g.e.*, 30). İnsanların deneyim alanları artık 'küreyerel' (*glocal*) hale gelmiştir.

Beck'in ortaya attığı 'içsel küreselleşme' kavramı benim burada anlatmaya çalıştığım göçmenliğin değişen deneyimini özetler niteliktedir. Bu kavram kimliklerin, insanların hareket koordinatlarının, dene-

yim alanlarının artık sadece ulusal olan ile sınırlı olamayacağını ifade eder: “İnsanlar artık sadece ulus devlet uzamında değil de dünya toplumu uzamında hareket ediyorlar ve yaşamlarını bu boyutta sürdürüyorlarsa o zaman bu insanların kültürel, politik ve biyografik bilinçleri nasıl değişiyor ya da değişmeli?” (Beck, 2002a: 73). Bu sorulara eskinin, ulusal olan ile ortaya çıkmış olan kimlik, aidiyet, topluma sadakat söylemleri ile yanıt vermek mümkün değildir. Öyleyse, bu soruya kozmopolit bir duruştan nasıl bakılabilir? Bu noktada yeni soruların sorulmasına ihtiyaç vardır. Ulusaşırılışma ile birlikte yeni tür kimlikler mi ortaya çıkacak? Kimliklerle olan ilişki biçimleri nasıl değişecek? Kùltürler kimlik ötesi başka şeylerle mi gelişecek? Belki de artık kimlik sahibi olmak zorunda olmayacağız. O zaman kùltürlerle olan ilişkimizi nasıl düşünmeliyiz?

Kùltürler üzerine ve ulusaşırı durumun bizi uyardığı yeni hayat biçimleri üzerine alternatif bir şekilde düşünme çabasında tekrar ‘deneyim yaşayan’ aktör kavramına geri dönülebilir. Göçmenlerin yaşadığı çokkattmanlı ulusaşırı deneyimin niteliği üzerinde durdum daha önce. Bazı uzamlar deneyimlerin üzerinde düşünmeyi, ders çıkarmayı, öğrenmeyi ve yeni fikirler üretmeyi kolaylaştıran çerçevelerdir. Bazıları ise deneyimin içinde barındırdığı potansiyeli ‘çöpe atan, geri yollayan, sadece taklit eden ya da istifleyen’ kapatıcı çerçevelerdir (Young, 1994: 34). Aynı şey fikir kalıpları için de söylenebilir. Uzamdan uzama ve fikirden fikre fark vardır; bazıları düşünmeyi kapatıcı ve sınırlayıcı, bazıları ise (örn. kent uzamı) düşünce için üretken araçlardır; deneyimde ve düşüncede karşılaşılan komplikasyonları merkeze alabilen olanaklara açıktırlar (Robins, 2001). İşte hareket halinde olmak, bir yerden çıkıp bir başka yere gidebilmek, iki dil arasında gidip gelmek, Ludger Pries’in ulusaşırı sosyal uzamlar kavramıyla anlatmak istediği olgu, böylesi bir üretken, yaratıcı ve dönüştürücü bir potansiyel yaratmaktadır. Sınırları aşmak, geçmek, düşünce için provokatif bir imkândır. Anthony Cohen’in dediği gibi sınırlar ‘insanın kim olduğunu, diğerlerinin kim olduğunu düşünmek için mevkiler’dir (Cohen, 1994: 128). Felsefeci, psikoanalist Pontalis, hareketi deneyimin merkezine

oturtuyor: ‘Yaşamamız ve kendimizi özgür düşünebilmemiz için birçok uzama ihtiyacımız var’; bir uzamdan öbürüne geçebilme imkânımız olmalı (Pontalis, 1993, aktaran Robins ve Aksoy, 2001). ‘Bir dil-den öbürüne –ya da bir lehçeden diğerine– bir kültürden öbürüne, bir bilgiden ötekine geçebilme –üstelik bu *transferin* içerdiği bütün riskleri de göz önüne alarak geçebilme’– halini ‘göçebilme kapasitesi’ olarak tanımlıyor Pontalis (*capacité migratrice*) (a.g.e., 709). Belki göçmenlik deneyiminden öğreneceklerimiz bu hareketliliğin –ya da Ulrich Beck’in deyimiyle ‘içten küreselleşme’nin– imkânları üzerine düşünmemiz ile yakından bağlantılıdır.

Ulrich Beck, kozmopolit perspektifin merkezi tanımlayıcı karakteristiklerinden birisini ‘diyalojik tahayyül’ olarak belirliyor. Bununla kastettiği ‘bir insanın kendi hayatında kültürlerin ve akıl sistemlerinin çatışmasını yaşaması... bireyin deneyiminde birbiriyle çatışan hayat biçimlerinin birarada olması, dolayısıyla, karşılaştırma yapma, düşünme, eleştirme, anlama, çelişkili ama kesin olan şeyleri biraraya getirmenin hayat memmat meselesi olması’dır (Beck, 2002b: 18). Birbiriyle çelişkili kültürel deneyimler arası karşılaştırma yapabilme ve müzakerede bulunabilme tam da göçmenlerin gündelik olarak yapmak zorunda oldukları şeydir.

Farklı kültürel repertuarları kullanarak bireyin kendi tabirini (*idiom*) oluşturması (oluşturabilmesi) kültürlerarası geçişkenliği engellemeyen uzamlarda kolaylaşmaktadır. Ulrich Beck’in ‘diyalojik tahayyül’ kavramı ile kastettiği ‘bireyin deneyiminde birbiriyle hasım hayat biçimlerinin yanyana varolabilmesi’ (a.g.e.) durumunun koşullarının başında farklılığa açık, sınırlarını geçişken ya da geçici olarak düzenleyebilen, esnek uzam ve duruşlar geliyor. Bugünün “duvarlarla örülü Avrupa” fikri böyle bir olasılığa çok uzak. Avrupa’yı sınırlarla kapatılmış, korunmaya alınmış bir büyük ulus devlet olarak değil de, geçişken, hareketli ve bağlantılanmış bir mevki şeklinde tahayyül edebilirsek ancak o zaman sadece bireylerin değil, toplulukların da kozmopolitasyonundan bahsedebiliriz. Zira Beck, kozmopolit yaklaşımı sadece birey ile sınırlamamakta; Nietzsche’den alıntı yaparak, dünyanın çeşit-

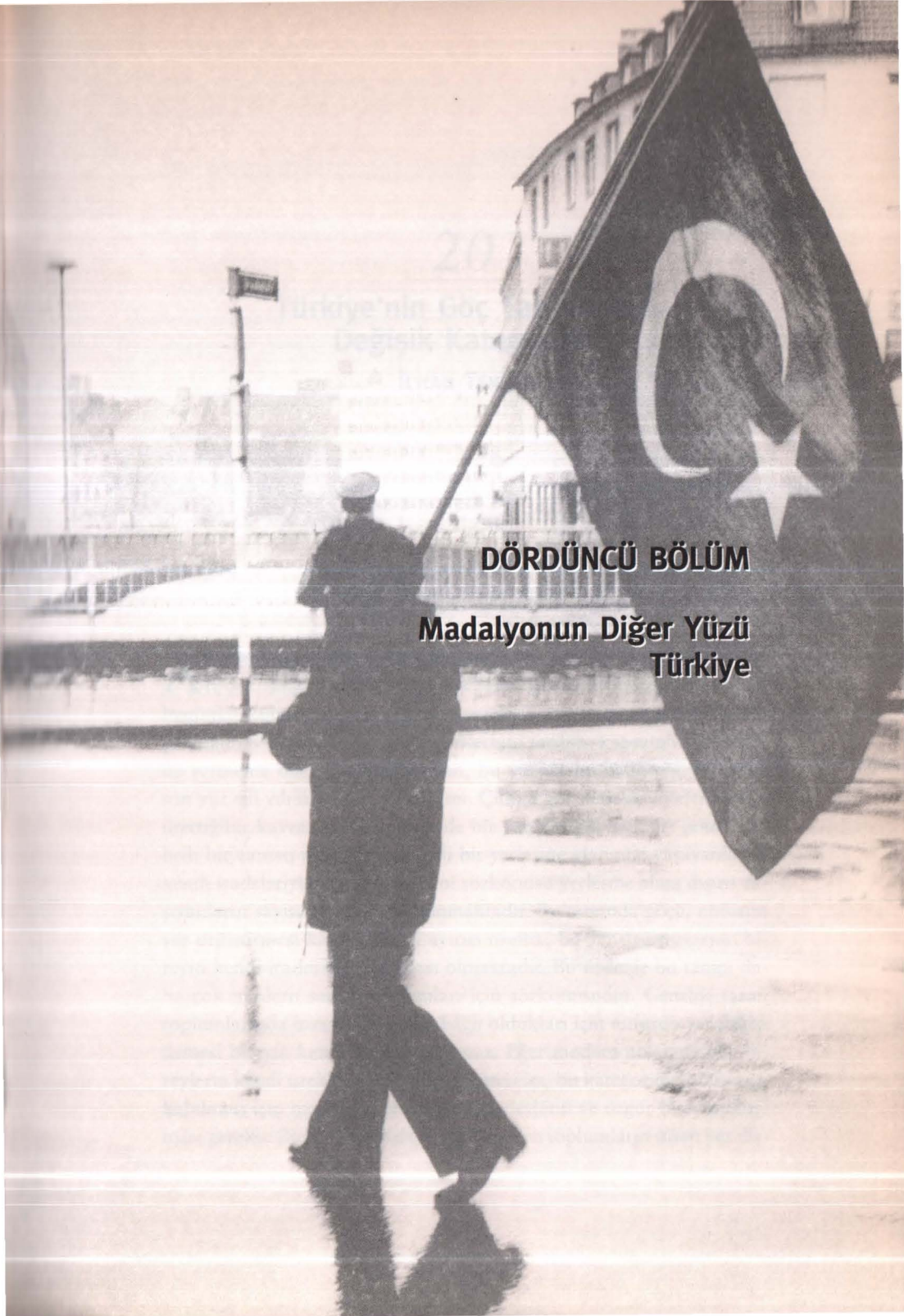
li kültürlerinin de nasıl karşılıklı birbirleriyle etkileşim içinde olduğunu altını çizmektedir: ‘Ve bu etkileşim ta ki her kültürün her fikrinin yanyana geldiği, bir kombinasyon halinde bulunduğu, birbiriyle karşılaştırıldığı, birbiriyle rekabet ettiği ve çeliştiği ve bunun her yerde ve her zaman gerçekleştiği duruma gelinene kadar sürecektir’ (a.g.e.). Ulusaşırı göçmenliğin getirdiği değişimlerden birisi de budur: Kültürel repertuarların birbiri ile karşılaşmalarının ve müzakerelerinin zemini yaratmak ve uzamları çok daha günlük düzeyde birbiriyle bağlantılı hale getirmek. Bu olguyu anlamak ise ancak yukarıda ana hatlarını çizmeye çalıştığım kozmopolit bir bakış ile mümkün görünmektedir.

20

Türkiye'nin Göç
Değişiklik

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Madalyonun Diğer Yüzü Türkiye

Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler

İLHAN TEKELİ

Anadolu'nun onbin yıllık yerleşme tarihi içinde, Anadolu toprakları çok zengin ve nitelikleri çok farklı göç deneyimleri yaşamış ve bugünkü kültürel çeşitliliğini bu süreçler sonrasında kazanmıştır. Bu çok uzun dönemdeki nüfus hareketlerinin tarihini kapsamlı bir biçimde vermeme olanak olmadığından, bu yazıda bu uzun göç tarihinin son yüz elli yılı üzerinde duracağım. Çünkü göç temelde modernitenin ürettiği bir kavramdır. Günümüzde bir yerdeki göç miktarı genellikle, belli bir zaman dilimi içinde belli bir yerleşme alanında yaşayanların, kendi iradeleriyle, yaşam yerlerini sözkonusu yerleşme alanı dışına taşıyanların sayısı olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımда göçü, nüfusun yer değiştirmesi kavramından ayırıcı özellik, bu yer değiştirmenin bireyin kendi iradesiyle yapılması olmaktadır. Bu nedenle bu tanım daha çok modern sanayi toplumları için sözkonusudur. Genelde tarım toplumlarında insanlar toprağa bağlı oldukları için nüfusun yer değiştirmesi bireyin kendi iradesiyle olmaz. Eğer modern anlamda göç bireylerin kendi istekleriyle yer değiştirmesi ise, bu kategorinin ortaya çıkabilmesi için modern toplumun, ulus devletin ve özgür bireyin oluşması gerekir. Böyle olunca da iç göç modern toplumların insan yer iliş-

kisinin düzenlenmesinde yararlanılabilecek bir kategori olarak gelişmiştir. Eğer göç olgusunun modernleşme süreciyle yakından ilişkili olduğu kabul edilebilirse bunun en geriye götürülebileceği tarih, utangaç bir Osmanlı modernitesinin gelişmeye başladığı 19. yüzyılın ortaları olmaktadır. İkinci bir sınırlandırmayı da bu yüz elli yıllık dönemdeki göç öyküsünü sürekli bir tarihsel anlatı içinde kurmaktan kaçınarak, bu dönem içindeki göçleri niteliklerine göre sınıflandırarak ve sadece bu kategorileri ayrı ayrı ele alarak yapacağım. Bu bağlamda, yüz elli yıllık tarih içinde niteliksel olarak birbirinden farklı dört göç kategorisi üzerinde duracağım.

Dört kategoriden ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun ulus devletlere ayrışması sırasında oluşan büyük sayılardaki nüfusun yer değiştirdiği "Balkanlaşma göçleri"dir. Bu göçler, genel olarak 1860-1927 yılları arasında, büyük topraklara yayılmış bir sanayi öncesi imparatorluğunun ulus devletlere parçalanması sırasında, siyasal nedenlerle ortaya çıkmıştır. Küçülen imparatorluğun kaybolan topraklarında artık barınamayan Müslüman nüfus büyük kitleler halinde Anadolu'ya sığınmıştır. Bu göçler Anadolu'nun bugünkü etnik kompozisyonu belirlediği kadar, tarımsal teknolojinin ve desenin belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır.

İkinci olarak "kentleşme" süreci üzerinde duracağım. 1945-1980 arası dönemde Türkiye'deki hâkim göç türü, bu kategoride yer alan kırdan kente doğru olan nüfus yer değiştirmeleri şeklindedir. Bu sanayileşmede geç kalmış bir ülkenin, bir yandan demografik geçiş sürecinin başlangıç evrelerini yaşarken, öte yandan kırsal alanda başlayan bir çözülmenin ortaya çıkardığı bir göçtür.

Üçüncü kategori olarak 1975'lerden sonra hâkim hale gelen "kentler arası göç" ele alınabilir. Denilebilir ki, bir ülkede kentleşmenin belli bir oranı aşması halinde hâkim olan göç türü kentler arası göç olacaktır. Tabii bu mantıksal bir sonuçtur. Ama burada vurgulanmak istenen bu mantıksal sonuçlar değil, göçlerin gerisindeki güdülerin ve temel mekanizmaların değişmiş olmasıdır. Artık bir yapısal dönüşümün ortaya çıkardığı göçlerden değil, ekonomik fırsatların mekânsal

dağılımının eşitsizliğinden kaynaklanan göçlerden söz etmek doğru olacaktır.

Dördüncü bir kategori olarak insan ve mekân ilişkisinin değişmesini tanımlamakta göç kavramının yetersiz kalmaya başladığı, bunun yerine “yaşam güzergâhları” kavramının tercih edilmesinin daha anlamlı olduğu üzerinde durulmaktadır. Günümüzde insanlar yaşamları boyunca çok sayıda yer değiştirmekte, yani yaşamları boyunca tek bir güzergâh üzerinde hareket etmektedirler. Belki bundan daha önemlisi, bu güzergâhların sadece belli bir kısmının daha başlangıçta planlanabilmesidir.

Her göç olgusu hem bireysel, hem de toplumsal düzeyde bir uyum sağlamaktadır. Ama kısa erimde bu uyum çoğu kez hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sancılı olmakta ve doğurduğu sorunların çözülmesi için çaba gerektirmektedir. Bu nedenle her göç kategorisi ele alınırken bu göçlerin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ne tür uyumlar sağladığı ve kısa erimde ne tür sorunlar yarattığı üzerinde durulacaktır. Tabii ki, bu dört göç kategorisi betimlenirken her biri, içinde geliştiği ortamın demografik ve ekonomik karakteristikleri içine oturtulmaya çalışılacaktır.

BALKANLAŞMA GÖÇLERİ

Balkanlaşma göçleri diye kavramsallaştırdığımız, Osmanlı İmparatorluğunun küçülmesi ve ulus devletlere parçalanması sırasında ortaya çıkan göçlerin, hem bir çeşit dış göç olması, hem de savaş ve şiddetle yakından ilişkili olması bakımından zorunlu göçler kategorisi içinde alınmasının daha doğru olacağı söylenebilir. Daha önceki bir çalışmamda (Tekeli, 1990) ben de böyle bir sınıflandırma yapmış olmama karşın, iç göçler üzerinde yoğunlaşan bu yazıda Balkanlaşma göçlerini iç ve dış göç arasında sayılabilecek ayrı bir kategori olarak ele aldım.

Bunun nedenlerinden biri, bu göçün iç ve dış kavramlarının yer değiştirmekte olduğu durumlarda ortaya çıkmasıdır. Eskiden iç olan birden dışa dönüşmüştür. Bir an önce içte olanlar, yeniden içte olmak için yer değiştirmektedirler. Öte yandan bu yer değiştirmenin belli bir

ölçüde de olsa iradi yanı bulunmaktadır. Savaştaki toprak kaybı dolayısıyla ve mezalim yüzünden yer değiştirmek zorunda kalanlar, çoğu kez barış anlaşmaları sonrasında geri dönüş olanağı elde etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı eski yerlerine geri dönmüşlerdir, geri dönmeyenler ise kendi iradelerini kullanarak göçtükleri yerlerde kalmışlardır. Bu göçlerin bir başka ilginç yönü moderniteyle olan diğer ilişkileridir. İç göçler kavramını tanımlarken bu kavramın modern sanayileşmiş ülkeler için anlamlı olduğu üzerinde durmuştuk. Oysa Osmanlı İmparatorluğu sanayileşmiş değildir. Ama modernite bu göçlerle ulus devlet boyutu üzerinden ilişkilenebilmektedir. Bu göçler çoğu kez ulus devletler kurulurken ortaya çıkmaktadır.

Bu tür göçlerin arkasındaki güdüler ve ilişkili olduğu uyum mekanizmalarını ortaya koymak için Batı Avrupa'daki uluslaşma süreçlerindeki yerel bağlılıkların aşılarda daha büyük bir mekânda bir ulus bağlılığının yaratılmasıyla, sanayi öncesi imparatorlukların parçalanması sırasında, yani Balkanlaşma süreci içinde ortaya çıkan dil, din ve kültür birliğini esas alan Herderci bir uluslaşma arasındaki farklılıklara değinmekte yarar vardır. Osmanlı İmparatorluğunun küçülerek içinden ulus devletlerin doğuşu ve en sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışı, tüm 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yirmi yılında sürmüş oldukça uzun bir süreçtir. İmparatorluğun aşama aşama küçülmesi birbirini destekleyen iki mekanizmayla birlikte gerçekleşmiştir. Mekanizmalardan biri Fransız Devrimi sonrasında ulusçuluk düşüncesinin yayılması ve Osmanlı millet sistemin verdiği olanaklar içinde, değişik ulusların gelişen ticaret burjuvazisinin öncülüğünde, geliştirilen eğitim sistemi ve kilisenin yardımıyla ulusçuluk bilinci oluşturulmuş ve ulusal ayaklanmaya öncülük edecek çeteler hazırlanmıştır. Çoğu kez böyle bir gelişme yaşanırken Rus İmparatorluğu'nun genişleme süreci içinde Osmanlı İmparatorluğuna açtığı savaşları kazanması, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybına hem de sınırlarında ulus devletlerin doğmasına neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni doğan ulus devletler ve savaşlardaki yenilgileri dolayısıyla büyük toprak kayıpları olunca bu top-

raklarda yaşayan Müslüman nüfus, yaşadıkları yerleri terkederek Osmanlı İmparatorluğu'nun küçülen toprakları içine sığınmışlardır. Bu küçülme ve göç aşama aşama tekrar etmiştir. Bazı durumlarda küçülenin ilk aşamasında içe göç edenler, ikinci aşamada yeniden göç etmek durumunda kalmışlar, bir tür kademeli bir geri çekilme yaşanmıştır. Bu göçler modernite öncesinde bir yerin işgal edilmesinin yarattığı nüfus yer değiştirmelerinden çok farklıdır. Sanayi öncesi bir İmparatorluk bir yeri işgal ettiğinde o yeri büyük miktarlarda nüfusun terk etmesini istememiştir. Çünkü bu yer değiştirme kıt olan üretici emeğin, dolayısıyla denetlenecek artı ürünün azalması demektir. Oysa ulusçuluk geliştikten sonra, özellikle de bu ulusçuluk Herderci bir anlayışla oluşmuşsa, bu süreç içinde oluşturduğu ötekilerin kendi denetimine geçen toprakları terk etmesini istemektedir. Yani ulusçuluk ideolojisi geliştğinde etnik temizlik istenilen bir şey haline gelmektedir. O nedenle Müslüman gruplar çok kısa bir sürede yaşadıkları toprakları terke zorlanmaktadır. Göç edenlerin paralarına ve değerli eşyalarına el konmakta, zor kullanılmaktadır. Bu göç süreçlerinde göç edenlerin yüzde yirmiye yakını ölmektedir. Göç çok acılı ve acımasız bir süreçtir. Bu mezalimin görmezden gelinmesini ulusçuluğun oluşturduğu "öteki" duygusu kolaylaştırmaktadır. Bu acılı süreç nüfus dağılımını yeni siyasal realiteyle uyumlu hale getirmektedir. Savaş ve ayaklanma sonrasında ortaya çıkan ve büyük sayılardaki nüfusu yaşadıkları topraklardan koparan ilk göç dalgası gerçekleştikten sonra birden kesilmemekte, yıllar boyunca sürececek olan küçük sayılardaki göçleri başlatmaktadır. İlk göç dalgası yeni ortaya çıkan ulus devletteki Müslüman nüfusu tamamen temizlememekte, orada kalanlar bulunmaktadır. Bu kalan nüfus zaman içinde akrabalarının yanına gitmektedir. Göç zaman içinde ağır ağır sürmektedir. Genellikle savaşlar sonrasında barış anlaşmaları yapıldığında malı mülkü geride kalanların bir kısmı, eski yerlerine geri dönüş yapmaktadırlar. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu küçülürken İmparatorluğa olan göçler sadece Müslüman göçleri olmamaktadır. Çoğu kez bu göçleri Yahudi göçleri izlemektedir. Bu ülkeler bağımsızlıklarını kendi ticaret burjuvazileri öncülüğünde elde

etmiş olduklarından ticaretle uğraşan Yahudileri uzaklaştırmak için baskı yapmakta ve onlar da Osmanlı topraklarına göç etmektedirler.*

Bu göç hareketleri, Osmanlı toplumunu derinden etkilemiştir. İlk göç hareketleri başladığında İmparatorluğun henüz kurumsallaşmış bir örgütlenmesi yoktur. İlk dalgalarda gelen göçmenleri halk misafir etmiştir. Göç dalgalarının güçlenmeye başladığı 1860'lı yıllardan sonra devlet Muhacirin Komisyonları kurarak göçmenleri Trakya ve Anadolu'ya daha sistemli olarak yerleştirmeye çalışmıştır. Başlangıçta gelenlerden sadece memurlar ve ilmiye sınıfından olanlar kentlere yerleştirilmiştir. Diğerleri belli bir miktar toprak ve para verilerek kırsal alana yerleştirilmişlerdir. 1878'den itibaren kentlere de yerleşmelerine izin verilmiş ve kentlerde geometrik düzende göçmen mahalleleri kurulmaya başlanmıştır.

Sayıları çok büyük olan bu göçmenlerin Osmanlı toplumu üzerinde çok önemli etkileri olmuştur. Bilinmektedir ki, bu göçmen grupları tarıma yeni teknolojilerin ve ürünlerin sokulmasında çok etkili olmuştur. Anadolu tarımına pulluk ve yaylı arabalar, patates üretimi bu gruplarca sokulmuştur. Ayrıca Müslüman girişimcilerin sayısının artmasını da teşvik etmişlerdir. Balkan Savaşı'ndan sonra Selanik'ten İstanbul'a göçenler İstanbul'da dokuma sanayiinin kurulmasında önemli rol oynamışlardır. Bu göç hareketinin ekonomik katkıları da göz önüne alındığında bu iç göçün Osmanlı İmparatorluğunun küçülmesini bir ölçüde kompanse ettiği söylenebilir. Bu göç, devletin denetlediği artı üründeki küçülmenin topraktaki küçülmeden daha az olmasını sağlamıştır.

Gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimde kısıt olan faktör emektir. Bu nedenle Kırım Harbi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu bir göç politikası izlemeye başlamıştır. 9 Mart 1857'de yayınlanan bir irade ile göçler serbest hale getirilmiştir. Buna göre, Sultana bağlılık yemini edenler gelebileceklerdir. Osmanlı ülkesine gelenlere devlet toprak verecek, Anadolu'da yerleşenler 6, Rumeli'de yerle-

(*) Yunanistan böyle bir örneği teşkil etmektedir - c.n.

şenler 12 yıl vergiden muaf olacaklardır. 1878 sonrasında Müslüman olmayanların göçü kısmen sınırlanmıştır. 1890 sonrasında Yahudilerin bireysel göçleri serbestliğini korurken, kitlesel göçleri yasaklanmıştır. Daha sonraki dönemlerde İttihat ve Terakki yönetimi bu bakımdan daha aktif davranarak, “celp” politikası izlemiş ve İmparatorluk dışındaki Türk ve Müslümanları sistemli olarak göç ettirmeye çalışmıştır.

Küçülen İmparatorlukta yaşanan içe göç, Müslüman nüfusun oranının artmasına neden olmuştur. Hatta bazı yazarlar II.Abdülhamid'in İslâmcı bir politika izlemesinin nedenlerinden biri olarak nüfus kompozisyonundaki bu değişmeyi göstermektedir. Göçmenler göç ettikleri ülkeye göçtüklerinde artık aynı kişi değildirler. Beraberlerinde toprağından sökülmenin acısını getirmektedirler. O nostaljiyle koptukları toprakları hatırlamaktadırlar. Onun için de artık çok derin kökleri olan “ötekiler” oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı bunca travmaya karşın içinden bir Türkiye Cumhuriyeti ulus devletinin doğmasını bu grupların varlığı önemli ölçüde kolaylaştırmıştır denebilir.

Balkanlaşma göçlerinin buraya kadar olan anlatımı içinde ele alınmayan bir geri besleyici sonucuna daha değinmek gerekir. Osmanlı devletinden koparak bağımsızlıklarını sağlayan ulus devletler, bu başarılarının da etkisiyle kendi topraklarıyla yetinmeyen ve daha büyük topraklar hayal eden irredantist programlar geliştirdiler. Bu ülkeler hem birbirinin, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde talepler oluşturdular. Bu programları doğrultusunda da göç hareketlerini teşvik ettiler. 19. yüzyılın ikinci yarısında Ege kıyılarının adalardan gelen göçlerle Rumlaşması da buna örnek gösterilebilir. Bu tür oluşumlar karşı hareketleri de beraberinde getirdi. Ege kıyılarındaki Rumların Birinci Dünya Savaşı arifesinde yaratılan korku dolayısıyla bir anda kıyıları terk etmesi sonucunu doğurması gibi.

İmparatorluğun küçülmesi sırasında ortaya çıkan nüfus yer değiştirmeleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında nitelik değiştirmiştir. Savaş sırasında gerçekleştirilen Ermeni tehciri ve Kurtuluş Savaşı sonrasında Lozan Barış Anlaşması sırasında kararlaştırılan Yunanistan'daki Müslü-

manlar ile Türkiye’deki Rumların mübadelesi, tabii ki zorunlu nüfus yer değiştirmeleridir. Burada onlar üzerinde ayrıca durulmayacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki, sözkonusu yer değiştirmelerle Balkanlaşma göçleri arasında önemli benzerlikler ve sebep sonuç ilişkileri bulunmaktadır.

Bu göç sürecinin sistematik olarak araştırılmasını Karpat’ın Osmanlı Nüfus sayımlarına dayanarak yaptığı Osmanlı Nüfusu çalışması başlatmıştır denilebilir (Karpat, 1985 orj./2003 türkçe çeviri). Son yirmi yılda bu konuda hem Türkiye içinden, hem de Türkiye dışından kaynaklanan bir ilgi yoğunlaşması olmuştur. Bu göçlerin Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu yıllardaki nüfus kompozisyonunun oluşmasına etkisini tam olarak hesaplamak hem sürecin karmaşıklığı hem de kullanılabilecek verilerin sınırlılığı açısından hemen hemen olanaksızdır. Yine de McCarthy’nin bu konudaki çalışmaları yaşanan kayıpların ve nüfus kompozisyonunun değişikliğinin boyutları hakkında bir fikir sahibi olmamızı sağlamıştır (McCarthy, 1998). Yapılan çalışmaların önemli bir kısmında göç sırasında yaşanan mezalimin derecesi ön plana çıkmıştır. Bu çalışmalarda genellikle bir zalimler-mazlumlar ayrımı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Fakat son yıllardaki çalışmalarda ulusçuluğun ötekileştirme çizgisinin aşılmaya başladığı görülmektedir. Nacracas (2003)’ın çalışmasında olduğu gibi ulusçu söylem sorgulanmakta ya da Gökaçtı (2002)’nin çalışmasında olduğu gibi yerleşme sürecinin ayrıntıları ön plana çıkarılmaktadır.

Bu bölümü sonuçlandırmadan önce bir konuya daha değinmekte yarar var. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki göçlerin sadece Balkanlaşma göçleri olduğunu düşünmek doğru olmaz. Ama Balkanlaşma göçlerinin önemi, daha çok ekonomik ve sosyal nedenli göçlerin üzerinde durulmasını engellemiştir. Klasik Osmanlı döneminde temelde köylünün toprağa bağlı olması nedeniyle kentler arasında geliş gidişler için “mürur tezkeresi” alınmasını gerekmesine karşın denetlenemeyen göçlerin gerçekleştiğini, değişik zamanlarda bu göçü engellemek için alınan önlemlerden, örneğin “çift bozan akçesi” gibi bir tür cezanın gelişmiş olmasından, biliyoruz. Bu tür yer değiştirmelerin 19. yüzyılın sonlarına doğru artmış olması beklenebilir.

McCarthy 1878-1911 yılları arasında Anadolu'nun nüfusunun yüzde 50 düzeyinde arttığını hesaplamıştır. Bu, nüfusun yılda yüzde 1.5 büyümesi demektir. Bunun sadece dıştan alınan göçlerle açıklanmasına olanak yoktur. Bunda bu dönemde halk sağlığı koşullarının gelişmiş olmasının önemli katkısı bulunmaktadır. 1835'ten itibaren veba, 1865'ten itibaren kolera salgınları görülmemiştir. 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'da doğum oranlarının düştüğünü, buna karşılık özellikle liman kentlerinde nüfus artışlarının hızlandığını biliyoruz. Bu çerçeveye bize bu dönemde belli bir ölçüde kentleşmenin ve iç göçün yaşandığını gösteriyor. Ama bunu bu çok hareketli dönemde gerçekleşen diğer nüfus hareketlerinden ayırarak hesaplayamıyoruz.

KENTLEŞME

Kentleşme dediğimizde yapısal değişmeyi de işaret eden bir iç göç hareketinden söz ediyoruz. Bu iç göçle yaşamlarını köylerde sürdürenlerin bu yaşam yerlerinden koparak kentlerde tarım dışı işlerle hayatlarını kazanarak yaşamaya başlaması anlatılmaktadır. Kentleşmeyle bu tür tek yönlü bir yer değiştirme ve aynı zamanda toplumsal bir dönüşüm kastedilmektedir. Bu her ulusun sanayileşme yolunda yaşaması gereken yapısal ve sancılı bir dönüşümdür.

Türkiye bu dönüşümü Avrupa ülkelerine göre çok kısa bir sürede yaşamıştır. Bu dönüşüm bir kişinin yaşam süresi içinde olup bitmiştir. Avrupa ülkelerinde yaşanan dönüşüme göre en azından iki misli hızlı yaşanan bir dönüşümdür. Bu dönüşümün modernitenin meşruiyet çerçevesine uygun olarak gerçekleşmesi için hem sanayi alanında büyük yatırımlar yapılarak istihdamın yaratılması, hem de kentlerin gerekli alt ve üst yapılarla donatılması için büyük yatırımlar yapılması gerekmektedir. Oysa Türkiye'nin kapital birikim hızı bu gereksinimleri karşılamaktan çok uzaktır. Bu nedenle sözkonusu dönüşümün sorunlar taşıyarak gerçekleşmesi kaçınılmazdır.

Türkiye'de bu dönüşüm çok partili bir siyasal rejime geçiş ile birlikte yaşandığı için, modernist gelişme kalıplarını zorlayan bir popülizmin katkılarıyla, Türkiye çok önemli siyasal gerilimler yaratma-

dan bu dönüşümü gerçekleştirmeyi bilmiştir. Kentleşme olgusunun yeterli bir biçimde kavranabilmesi için önce köylülüğün nasıl çözüldüğünü ve kırsal alanda ne tür değişimler yaşandığını açıklamak gerekir. Daha sonra köyden kente gelen grupların kentlere nasıl yerleştiğine ve kendilerine yaşam kurduklarına açıklık kazandırmak gerekir.

Özellikle Batı Anadolu'da kırsal alanda yapılan tarımsal üretimin dış pazarlar için yapılmaya başlaması dolayısıyla tarımsal üretimde uzmanlaşmanın tarihi 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Makinalı tarımın ilk uygulamaları 20. yüzyılın başlarında görülmeye başlamıştır. Cumhuriyet, kuruluşunun ilk yıllarında makinalı tarıma geçiş için bir atılım yaptıysa da, 1929'da dünyada yaşanmaya başlayan büyük ekonomik bunalım, bu atılımın sürdürülmesini engellemiştir. Bu nedenlerle Türkiye kentleşme dönüşümünü İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşamaya başlamıştır. Kentli nüfus oranı 1945'lerde yüzde 20'ler iken 2000'lerde oran yüzde 80'lerin üstüne çıkmıştır. Köylerden kente göç bu süre içinde doğrusal olarak artan bir akım halinde gerçekleşmemiştir. Bahattin Akşit, Shorter'ın (1996) geliştirdiği *The Population of Turkey 1924-1994* (Türkiye Nüfusu 1924-1994) adlı çalışmasından yararlanarak üç sıçrama ya da üç dalga saptamaktadır (1998: 22-37). İlk sıçrama 1950-1955 döneminde olmuştur. 1945-1950 yılları arasında köylerden kentlere olan göç 214 bin iken 1950-1955 döneminde birden 904 bine sıçramıştır. Bu dört misli bir artıştır. 1960-1965 dönemine kadar kırdan kente olan göç, aşağı yukarı bu düzeyde sabit kalmış, bu dönemde 1.939 bine yükselerek iki misli bir artış göstermiştir. Bu düzeyini dalgalanmalarla korurken 1985-1990 döneminde 2.654 bine yükselerek yeni bir sıçrama göstermiştir. Eğer köyden kopuşun böyle sıçramalı bir seyir izlediği kabul ediliyorsa, bu kopuşu açıklamak için geliştirilecek kuramların bu dalgalanmaları da açıklayabilmesi gerekir.

KIRDA YAŞANAN DÖNÜŞÜM

İlk sıçramanın gerçekleştiği 1950-1955 döneminde, kırdan kopuş Türkiye'nin Marshall Planı'ndan yararlanmasına olanak verilmesi üzerine

tarımda hızlı bir makinalaşmanın yaşanmasıyla açıklanmıştır. 1948-1956 yılları arasında tarımda kullanılan traktör sayısı 1.800'den 44.000'ne yükselmiştir. Aynı yıllara Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF)'nin yürüttüğü Türkiye'de Zirai makinalaşma araştırması (1954) bu kanının pekişmesine yardımcı olmuştur. Bu açıklamalarda genellikle tarıma sokulan her bir traktörün 10 işgücünü açığa çıkaracağı varsayımı üzerine hesaplar yapılmıştır. Bu mekânîk açıklama ilk bakışta çok ikna edicidir, ancak bir ilüzyon yaratmaktadırlar. O zamandan beri kentleşmeden her söz edildiğinde bu göçü tarımdaki makinalaşmaya dayandırmak büyük ölçüde yeterli görülmüştür. Buna dayanarak da Türkiye'deki göçlerin kentlerin çekimiyle değil kırların itimiyle gerçekleştiği ileri sürülmüştür.

Oysa üzerinde biraz düşünce geliştirince bu ilüzyon ortadan kalkmaktadır. 1948 yılında ekili, dikili ve nadasa bırakılan alanlar 15.408 bin hektardan 1956'da 24.329 bin hektara yükselmiş, böylece Türkiye'de ekilebilecek toprak miktarının sınırlarına varılmıştır. Bu artışta traktörle sürülen toprakların payı 5.156 bin hektardır. Buna karşılık hayvanla işlenen toprak miktarı yüzde 40 artış göstererek 13.788 bin hektardan 19.173 hektara yükselmiştir. Aynı dönemde çift hayvanlarında da yüzde 5,6'lık bir artış olmuştur. Bu sayılar traktörün girişinin kırsal alandaki üretimin de artması yüzünden toplam emek talebini azaltmadığı, hatta çok önemli derece de artırdığını göstermektedir. Öyleyse bu mantığa göre köylülerin köyden itilmeleri için bir neden yoktur. Tersine eskiden eksik istihdam edilen köylülerin hem emek talebinin artması, hem de büyük sayılarda göç verilmesi dolayısıyla daha çok çalışmak durumunda kaldıkları, eksik istihdamın azaldığı söylenebilir. Bu durumda kırdan açığa çıkan nüfus miktarını açıklamakta kullanılan bir başka varsayım, traktörlerin genellikle daha önce ortakçı kulanan çiftliklerce alındığı ve makinalı tarım başlayınca, ortakçıların çiftlik dışına çıkarıldıkları, bunların da göçe neden olduklarıdır. Kuşkusuz böyle durumlar vardır. Ama bunun büyük sayılardaki göçü açıklamakta yetersiz kalacağı söylenebilir. Kâzım Köylü (1948 ve 1951), İkinci Dünya Savaşı öncesindeki bir araştırmasında büyük çiftliklerin çok

büyük kısmının işçi bulunamadığı için ekilmediğini saptamıştır. Yani büyük çiftliklerde açığa çıkarılacak büyük sayılarda emek bulunmamaktadır. Ayrıca bu türde açığa çıkarılanların önemli bir kısmının ormanlık yerlerde ve meralarda kendilerine yer açtığı bilinmektedir. Göçü traktör sayısı ile açıklamanın tutarlı olmayacağını bir başka kanıt da, Türkiye'nin dış ödemeler dengesinde karşılaştığı sorunlar dolayısıyla 1956-1962 döneminde traktör sayısı artmazken aynı miktarlarda kırdan kente göçün gerçekleşmiş olmasıdır. Demek ki kırdan çözölmeyi salt tarımdaki makinalaşmaya bağlamak yeterli değildir.

1960 sonrasında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'nin kuruluşu ve Türkiye'de siyasetin sosyalist düşünceye açılması sonrasında, köylerin toprak sorununun siyasal gündemin sıcak konularından biri haline gelmesi üzerine, Türkiye'de kırsal alanda yapılan çalışmaların sayısında önemli bir artış olmuştur. Bu çalışmalar kırdan yaşanan dönüşümün daha iyi anlaşılmasını, dolayısıyla kırdan kente olan göçlerin daha derinden kavranmasını sağlamıştır.

Bu alandaki çalışmaların öncülerinden biri olan Mübeccel Kıray, Çukurova köylerinde kapitalistleşmeye farklı düzeyde açılmış köylerde yaptığı karşılaştırmalı araştırmada hızlı bir toprak kutuplaşması olduğunu görmüştü (1972). Çukurova özelinde geçerli bu durum, programlarında toprak reformu öngören partilerin görüşlerini destekliyor, topraktan kopma sürecinin hızlanacağı beklentisi yaratıyordu. Oysa Devlet İstatistik Enstitüsün (DİE)'nin yaptığı toprak sayımları çok büyük toprak mülkiyetinin yaygın olmadığını, buna karşılık küçük mülkiyetin yaygın olduğunu ve Türkiye'de kırsal alanın bu özelliğini büyük ölçüde koruduğunu gösteriyordu. Bu durumda da beklenti toprak mülkiyetinin kutuplaşması olduğu için bu istatistik bilgilere kuşkuyla bakılıyordu. Ben bu dönemde yaptığım bir çalışmada Türkiye'de tarımda kapitalistleşmenin toprak kutuplaşması olmadan gelişebileceğini, Türkiye'de küçük çiftçilerin traktör almasına olanak veren traktör yarıcılığı üzerinde durarak göstermeye çalıştım (Tekeli, 1974). Bahattin Akşit (1998)'in Türkiye'nin değişik dönüşüm deneyimi yaşayan köylerinde yaptığı araştırma dört farklı dönüşüm yo-

lunun olduğunu ortaya koydu. Bunlardan biri feodal ağa köylerinin kapitalist köye dönmesiydi; bu köyler dönüşümleri sırasında dışarıya göç veriyordu, ama bu tür dönüşüm geçiren köy sayısı çok azdı. İkincisi eşit toprak mülkiyetine sahip bir köyde toprak kiralayarak, traktör yarıcılığı vb. yollarla büyükçe işletmelerin oluşması sürecidir. Bu köyler de bir modern çiftçi köyüne dönüşürken göç verebilecektir. Üçüncü yol ise köylülerin köyünde kalarak tarımın yanı sıra yaptıkları faaliyetlerle gelirlerini çeşitlendirmesidir. Tarımsal işçilik, mevsimlik göç, elişleri vb. yollar kullanarak gelirlerini yükselten köylüler, köylelerini terk etmemektedir. Dördüncü dönüşüm yolu üçüncü türdekinden farklı olarak sözkonusu köyün gelirini çeşitlendirme yolu bulamaması halinde ortaya çıkmakta, piyasa mekanizması içinde toprağını kaybeden köylüler köyü terkederek kente yerleşmekte ve köyde yalnız yaşlı nüfus kalmakta ve köy nüfusu giderek azalmaktadır.

Türkiye'deki kırsal dönüşümle ilgili bu çalışmaların yanı sıra burada değinmediğimiz çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu konu, o dönemde Türkiye'de toplum bilimlerinin özgün katkılar yaptığı bir alan olmuştur. Bu çalışmalar köyden olan göçün köylerin yaşadığı dönüşüm kalıplarına bağlı olarak açıklanabileceğini gösterdi. Yine bu çalışmalar köyde yaşanan dönüşümün köye göçü yavaşlatan mekanizmalar içerdiği, tarımda küçük üreticiliğin köyde kalarak varlığını sürdürebilme yolları olduğunu ortaya çıkardı. Bunun ise ilginç bir sonucu olmuştur: köyden dışarıya olan göçün kentte olan gelişmelere bağlı olduğunu saptanmıştır. Kent, köyden gelen göçmenlere yeterli iş yaratabilse köyde çözülme hızlanacaktı. Oysa kentte iş yaratılabilme olanakları sınırlı olunca ya da ekonomi bunalımlara düşünce, köyler nüfusu bir biçimde tutmak olanağı buluyorlardı. Kırsal kesimin yapısının bu nitelikleri taşıdığı kabul edilince de gözlediğimiz üç göç sıçramasının açıklamasını kırdaki olanlarda değil, kentlerde olanlarda aramamız gerektiği görülmektedir.

Kentlerin göç yükü, sadece köyde göçü azaltan mekanizmaların bulunması nedeniyle azalmamıştır. 1963 yılından sonra Avrupa'ya başlayan göçler de kentler üzerinde doğacak nüfus baskısının azaltıl-

masında önemli rol oynamıştır. Önemli bir kısmı kırsal alandan doğrudan Avrupa'ya olan bu göçleri kentleşme olgusunun bir tamamlayıcısı olarak düşünmek doğru olur. Kırsal dönüşüme ilişkin çalışmalar ne yazık ki, 1980'li yıllar sonrasında yoğunluğunu kaybetmiştir. Bu dönemde, sulu tarımın toplam tarım içinde payının artması, seracılığın gelişmesi gibi tarımdaki emek talebini artıran önemli gelişmeler olmuştur. Nüfusu azalan köylerin sayısı, toplam köy sayısına göre, büyük oranlara ulaşmıştır. Birçok köyde sadece emekliler yaşar hale gelmiştir. Bu köylerde pazar için hemen hemen hiçbir üretim yapılmamaktadır. Köyde yaşayanlar geçimlerini emekli aylıklarıyla ya da yurtdışından gelen paralarla sürdürmektedirler. Bazı emekli köylerinde hızlı nüfus artışı bile görülebilmektedir. Emekli aylıklarıyla yaşam sürdürülüyorsa, köye bir geriye dönüşün bulunması gerekir. Nüfus kaybeden köyler bile artık eski köyler değildirler. Köyde kalanlar bile değişmiştir. Ama ne yazık ki, köylerde 1980 sonrasında yaşanan dönüşümleri kategorize edecek kapsamlı bir çalışmaya henüz sahip değiliz.

KENTTE YAŞANAN UYUM SÜREÇLERİ

Kırsal alandaki dönüşümler kentleşme dediğimiz dönüşümün sadece bir yanını yansıtıyor. Bu olgunun daha önemli yanı kente gelenlerin kentte yaşadıkları ve kentte yarattıkları dönüşümdür. Nitekim sözkonusu olgu adını kentten almaktadır. Kente gelenlerin uyumu üç ayrı boyutuyla toplumsal araştırmalara konu olmuştur. Araştırılan ilk olgu bu grupların kentte yaşamak için bir konut edinme ve yer sağlama çabalarının ortaya çıkardığı gecekondulardır. İkincisi gecekonduluların emek piyasası içinde kendilerine nasıl bir yer açtıkları ve formel pazar içinde kendilerine yer bulamayanların enformel kesimi nasıl yarattıklarıdır. Üzerinde durulan üçüncü olgu ise kente gelenlerin bir kültürel dönüşüm geçirip geçirmediği ve ne türde kültürel gelişimlere kaynaklık ettikleridir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkmış olan Türkiye hızlı bir kentleşme beklentisi içinde değildi. Hızla sanayileşmeyen bir ülkede bu hızdaki bir kentleşmenin olabileceğini de o zamana kadar yaşanan dünya

deneyiminde göstermiyordu. Zaten Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesindeki temel politikası nüfusun kırdan tutulması ve kentleşmenin önlenmesi yönündeydi. Türkiye çalışan nüfusun işçileşmesini ve kentleşmesini tehlikeli buluyor ve sosyal rahatsızlıkların kaynağı olarak görüyordu. Bu nedenle en açık örnekleri, Zonguldak kömür madenlerinde ve Karabük Demir ve Çelik işletmelerinde görüldüğü biçimde, köyde yaşayan işçi kategorileri yaratılmaya çalışılmıştı. Yani Türkiye'nin yöneticileri ve elitleri yaşanacak hızlı kentleşme olgusuyla, bu olgunun kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunun bilincinde olmadan ve zihni olarak ona karşı bir vaziyet alışışı içindeyken karşılaşmışlardır.

Gerçi Cumhuriyet ilan edilirken, Ankara'nın başkent seçilmesi üzerine, kent planlaması konusunda önemli adımlar atılmıştı. 1930'lu yıllarda çıkartılan bir seri yasayla, kent planlaması zorunlu hale getirilerek kurumsallaştırılmıştı. Bir kentin büyümesi ve yeni yapıların yapılması konusunda koyu bir modernist meşruiyet çerçevesi benimsenmişti. Hatta İkinci Dünya Savaşı sonrasına ulaşıldığında, uluslararası yarışmaları kazanacak düzeyde, kent planlamasında uzmanlaşmış bir mimarlar grubu yetişmişti.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kentsel planlama konusunda oluşturduğu bu kapasiteler ve zihniyet çerçeveleriyle, karşılaşılan hızlı göç olgusunun niteliği arasında büyük bir tutarsızlık bulunuyordu. Kırdan koparak kentlere gelen grupların kapasiteleri göz önüne alındığında, kurumsallaştırılmış bulunan modernitenin meşruiyet kalıplarının, onlara kentlere meşru olarak yerleşme olanağı bırakmadığı, hemen farkedilir. Kısacası, modernitenin meşruiyet kalıpları, kente yeni gelen kitlelere bir çözüm sağlamaya uygun değildi. Bu durumda kente gelenler kendi başlarının çaresine baktılar, gecekonduları inşa etmeye başladılar. Kentlerin etrafında gecekondu kuşakları doğdu. Kente yeni gelenler, kendi koşullarına uygun bir şekilde, kentte kendilerine yer bulmayı başardılar. Köyden koparak kente gelenler kendi çözümlerini yaratmışlardı. Ama bu modernitenin meşruiyetinin sıkı kalıplarına sığmıyordu.

Toplumun aydın kesimleri, özellikle de mimar ve mühendis camiaları, modernite karşısında spontan olarak gelişen bu çözüm karşı-

sında nasıl bir tavır takınacakları sorunuyla karşılaştılar. Modernitenin meşruiyet kalıplarıyla koşullanmış zihinler, hemen iki ayaklı çözümler geliştirmişlerdir. Bunun bir ayağı bu kitlelerin kentlere gelmesinin engellenmesini istemek biçiminde ortaya çıkmıştır. İkinci ayağı ise yasalara uygun olarak yapılmamış bu binaların yıkılmasını istemek ve bunun için de yıkıma ilişkin mevzuatın işletilmesinin hızlandırılmasını sağlayacak düzenlemelere gidilmesini talep etmek olmuştur. Dönemin gazeteleri bu tür yazılarla doludur. Hemen hiç kimsenin aklına modernitenin meşruiyet kalıplarını sorgulamak, bunların yerine, kente yeni gelen bu kitlelerin kapasiteleriyle tutarlı, yeni meşruiyet kalıpları önermek gelmemiştir.

Kente Yeni Gelenler Konut Sorununa Yanıt Olarak Gecekonduları Geliştiriyorlar

Gecekondu olgusuna ilk kez sahip çıkan, bir Türk düşünürü ya da plancısı değil, 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra Nazi Almanya'sından kaçarak İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Kürsüsü'ne profesör olarak gelen G. Kessler olmuştur. Almanya'da çok başarılı konut kooperatiflerinin gelişmesinde önemli rol oynamış sosyal demokrat eğilimli bir bilim adamı olan Kessler, gecekondu ve gecekonduculara sahip çıkmıştır. Kessler, devletin çözemediği sorunları kendi girişimleriyle çözen gecekonduculara anlayış ve sempatiyle yaklaşmıştır. Yapılması gerekenin onların cezalandırılması değil, onlara yardımcı olunarak daha yeterli konut sahibi olmalarının kolaylaştırılması olduğunu savunmaktadır. Bu girişimci gecekonducuların belediye seçimlerinde, şehir meclislerine girmesinin sağlanmasını ve kentlerde onların girişimci potansiyelinden yararlanılmasını önermektedir.

Bir toplumun yaşayabileceği bu en büyük dönüşüm olgusunun gerisinde bulunan büyük itici gücün yarattığı emrivakilere karşı, Türkiye'nin kurumsal yapısının direnişi, o kurumun rejim bakımından önemine göre, çok farklı düzeylerde olmuştur. Bu direniş farklılığı kendisini en açık biçimde çıkartılan gecekondu aflarında ortaya koymuştur. İlk gecekondu affı 1948 yılında çıktı. Bu afta gecekondu sözcüğü geçmi-

yordu. Yasanın adı “Bina Yapımını Teşvik”ti. Ankara için özel olarak çıkarılan bu yasada gecekondulu alanları yasaya ekli bir haritada mavi çizgilerle sınırlanmıştı. Bu çizgi içindeki alanlara belli bir süre için af getiriliyordu. Bu süre içinde modernitenin kalıplarına bağlı olmadan yaşam koşulları iyileştirilebilecekti. Yani bu yasayla modernitenin kalıpları dışına çıkmak mekânla ve zamanla sınırlanıyordu. Modernitenin meşruiyet kalıpları içinde bu yolla açılan delik çok küçüktü.

İmar aflarının karşılaştığı en önemli direnç mülkiyet kurumundan gelmiştir. Bu direnç de mülkiyet türleri arasında önemli farklılıklar göstermiştir. Özel mülkiyet kurumunda hiçbir zayıflama olmamış, ama kamunun toprak mülkiyeti büyük ölçüde işgallere açık hale gelmiştir. Kurumsal yapının, emrivakilerin zorlaması karşısında en çok zedelenen kesimi, daha çok yönetmeliklerin iç tutarlığında ortaya çıkmıştır. Örneğin oturma izni alınmamış yapılara su ve elektrik bağlama olanağı yaratılmıştır. Belediyeler imar planı olmayan alanlara yol ve alt yapı götürebilmişlerdir. Belediye sınırları dışında yapılaşma büyük ölçüde köy mevzuatına bağlı bırakılmıştır. Burada modernitenin meşruiyet kuralları geçerli değildir.

Kente gelen bu yeni grupların kentte varlıklarını kabul ettirmesinden ve kentin fırsatlarından yararlanmaya başlamasından sonra gecekondulu olgusunun nitelik değiştirmesi hızlanmıştır. 1970’li yıllarda iki yönlü bir gelişme gerçekleşmiştir. Bir yandan var olan gecekondulu mahalleleri, kentsel hizmetlerden yararlanmayı sürekli artırmakta, sağlanan güvenceler gecekonduluların konutlarını büyütmesine, çok katlı hale getirmesine, yapı kalitesini geliştirmesine yol açmaktadır. Öte yandan gecekondulu, kente gelenlerin geldiklerinden kısa bir süre sonra, kendi emekleriyle gerçekleştirebildikleri derme çatma bir konut olmaktan çıkmıştır. Artık kente yeni gelen bir köylü ancak bir gecekondulu kiracısı olabilmekte, gecekondularda kiracı olarak oldukça uzun süreler yaşadktan sonra bir gecekondulu sahibi olabilmektedir. Gecekondulu yapımı yarı piyasa ilişkileri, yarı mafya türü güç ilişkileri içinde gerçekleştirilmektedir. Bu yeni ilişkiler gecekonduların maliyetini artırmıştır. Ama bu ilişkiler gecekonduya meşruiyet sağlamasa bile

ona güvence sağlayabilmektedir. Artık gecekondu hazine toprakları üzerinde değil, hisseli mülkiyet statüsüne sahip, mafya türü güç ilişkileri içinde parsellenmiş, hiçbir hukukî geçerliliği olmayan ama üzerinde yapı yapma güvencesi şu ya da bu şekilde sağlanmış bir parsel üzerinde yapılmaktadır. Bir anlamda gecekondulaşma, modernitenin meşruiyeti dışında ortaya çıkmış bir tür planlama içinde gerçekleşmektedir. Bu gayriresmi planlama, mafya türü gücün zorlamasıyla, büyük itirazlar olmadan uygulanmaktadır. Tabii ki böyle bir zor düzeninin moderniteyi temsil eden devlet bürokrasisi içinde yandaşları olmadan varlığını sürdüreceği düşünülemez. Kente yeni gelenlerin modernite dışında emrivakilerle kurduğu yeni düzen sadece modern dışı alanda kalmamakta, modernin içine sızarak onu değişik bakımlardan tahrir eder hale de gelmektedir.

Artık yapılan gecekonduların niteliği de çok değişmiştir. Gecekonduların oldukça büyük oranı çok katlı hale gelmiştir. Bu çok katlı hale geliş değişik süreçlerin birlikte işleyişiyle ortaya çıkmıştır. Bu süreçlerden biri, gecekondu sahiplerinin para biriktirdikçe, gecekondularına yeni katlar eklemesi yoludur. Bir diğeri ise, kentin imarlı kesimi içinde, bir arz süreci olarak, spontan olarak gelişmiş bulunan yapsatçılığın, çok katlı gecekondu mahallelerinin de oluşmasında işlemeye başlaması olmuştur. İkili yapısı oldukça kemikleşmiş kentte adeta iki ayrı konut pazarı oluşmuş bulunmaktadır. Gecekondu alanlarında uzun yıllardır yaşayanların birikimleri olmaya başlamıştır. Bu birikimlerini kentin modern kesimlerine değil gecekondu bölgelerine gecekondu yaptırarak değerlendirmeye başlamışlardır. Yatırım olarak yapılan bu gecekondu kiralık konut arzında önemli bir paya sahip olmuşlardır.

1970'li yılların sonuna doğru gecekondu yapımında yeniden bir nitelik değişmesi ortaya çıktı. Kente yeni gelenlerin, kentte kısa sürede gecekondu yapabilmeleri büyük ölçüde olanaksız hale gelince, gecekondu yapımı şiddet kullanabilen radikal siyasal gruplar tarafından örgütlenmeye başladı. Özellikle yeni gecekondu alanları şiddet kullanan radikal grupların himayesi altına girdi. Buralarda artık mafya gücü değil, bu grupların gücü egemen olmaya başladı. Artık onlardan pa-

ra değil, gecekondu yapımlarına olanak verilmesi karşılığında radikal ideolojilere sadakat talep ediliyordu. 1980 müdahalesi sonrasında gecekondu alanlarında bu parçalanma zaman içinde yok oldu. Ama aynı model bir ölçüde değişik tarikatlar tarafından sürdürüldü.

Gecekondu konusuna toplumun bakışındaki önemli bir değişme 1984 yılında çıkartılan af yasasında ortaya çıktı. Bu yasa da gecekondu olgusunun modernist meşruiyet çerçevesiyle ilişkileri konusundaki ironik durumu sergilemesi açısından çok ilginç hükümler taşımaktadır. Bu yasa okunduğunda, ilk bakışta Türkiye'deki siyasi otoritenin, bunca yaşanan maceraya karşın, kentlerin büyümesi konusunda modernist meşruiyet çerçevesi içinde çözüm bulunmaya çalışıldığı kanısı uyanmaktadır. Yasada gecekondu alanlarında imar ve ıslah planları yapılması ve bu planlar yapıldıktan sonra piyasa süreçleri içinde gecekonduların yıkılarak yerine yapsatçılık yoluyla çok katlı apartmanlar yapılması öngörülüyordu. Bunun gerçekleşebilmesi için de imar ve ıslah planlarında yüksek imar hakları verilmesi isteniliyordu. Bu da gecekondu olgusunu iyi tanımamaktan kaynaklanan, görünüşte bir başka modernist çözümdü. 1950'lerde modernist meşruiyet adına gecekonduların yıkılarak temizlenmesini öngörenlerin çözümü kadar yüzeyseldi.

Bu çözüm de gecekonduların yıkılıp temizlenmesini çözüm olarak gören anlayış üzerine kurulmuştu. Ama bu temizleme işlemi devletin değil, piyasa mekanizması yoluyla yapsatçıların gerçekleştirmesi öngörülüyordu. Bunun ilginç yanı, siyasal otoritenin gecekonduculara geçmişteki aflarda olduğu gibi sadece kentte yaşamlarını sürdürmeleri için bir hak tanımış olmaktan öte, bir anlamda devletin, kendisi halkının konut hakkını karşılayamadığı için emrivaki olarak gelişmiş bir duruma razı olmasından çıkması ve gecekonduculunun da kentte toprak spekülasyonu yapabilme hakkının varlığını tanımış olmasıdır. Bu spekülasyon hakkını tanımanın üstü kapalı gerekçesini ise kentin her yanında modernitenin meşruiyet çerçevesini yürürlüğe koymak teşkil etmiştir. Bu çözüm ancak büyük kentlerde prestijli konut alanlarına yakın gecekondu mahallerinde etkili olmuş ve dönüşümlere yol açmıştır.

Boğaz sırtlarındaki gecekondu bölgelerinde olduğu gibi eski gecekonduları sahiplerinin çok büyük kazançlar elde etmelerine neden olmuştur. Bu da toplum vicdanını rahatsız etmiştir.

Bu amaçla gecekondu bölgeleri için imar ve ıslah planları hazırlanırken belediye başkanları plancılardan her gecekondu yerine verilecek imar haklarının hesabında ikinci kuşak gecekondulunun konut sorununun çözülmesinin göz önünde tutulmasını rica ettiler. Yani bu gecekondu yerine yapılacak apartman için yapsatçının gecekondu sahibine en az iki kat vermesine olanak sağlayacak kadar imar hakkı verilmiyordu. Böyle bir anlayış içinde gecekondu sorununa yaklaşıncı devletin düzenine uygun olarak hareket etmiş bir yurttaşına göre devlet gecekondulu yurttaşına daha çok hak tanımış oluyordu. Devlet gecekondu yapmak yerine modern kesimden bir kat almış bir ailenin çocuklarının konut sorununu düşünmezken, kentin iyi yerlerinde gecekondu yapmış olanların ikinci neslinin konut sorunu çözmeye çalışıyordu. Böyle yaparak modern ulus devleti, yurttaşları arasındaki eşitlik anlayışını da ihlal etmiş oluyordu.

Ama bu çözüm bir kentin çok küçük bir kesimi için geçerli olabilecekti. Diğer gecekondu bölgeleri için bu gerçekçi bir çözüm değildi. Bu bölgelerdeki gecekonduların sahiplerinin büyük kesimi af için gerekli harçları bile yatırmadılar. Gecekondu mahallerinin bir kısmında yıkıp süreciyle yaşanan bu dönüşüm gecekondu kiracılarına gecekondu arzını azaltıyor, onların yaşamını daha da zorlaştırıyordu. Bu son af yasasının belki de en ironik yanı gecekondu bölgelerini modernitenin meşruiyet kalıpları içine sokmak isterken, modern kesimlerin imar mevzuatı dışındaki gelişmeleri ve kaçak yapıları için af getirmesiydi. Devlet nasıl spekülasyonda eşitlik sağlıyorsa kentin iki kesimi arasında imar mevzuatı dışına çıkmada da eşitlik sağlıyordu! Gecekondu bölgelerinin zihniyeti arabesk müzikle nasıl kentin diğer kesimlerine taşındıysa, imar konusundaki tutumları da aynı şekilde kentlerin diğer kesimlerini etkiliyordu. Kentin modern kesimindekiler gecekondulularla girdikleri ilişkilerde onların dönüşmesini beklerken hayretle kendilerinin de dönüştüğünün farkına varıyorlardı.

1984 yılında yürürlüğe giren bu aftan sonra geçen yirmi yılda beklenen dönüşümün piyasa mekanizması içinde gerçekleşmesi ancak belli alanlarda oldu. Ama Türkiye'de kent planlamasının gündemine dönüşüm projeleri sorunsalı girdi. Bu dönüşümde belediyeler girişimci rolünü oynamaya başladılar. Bu yolla önemli dönüşüm projeleri gündeme geldi. Kırk yıl boyunca sürekli çözümsüzlüklerin nedeni haline gelmiş olan modernitenin meşruiyet kalıbı değişim projeleriyle kendisini yeniden üretmek yolu buluyordu.

Türkiye yaşamakta olduğu bu büyük dönüşüme pratikte spontan çözümlerle uyum sağlarken, yaşanmakta olan bu olguyu kavramakta ve bununla ilgili politikalar üretmekte modernist imar anlayışlarının ve bunlara ilişkin değer yargılarının yetersiz olduğunun da farkına varmaya başlamıştır. Bu farkına varış için on yıl kadar bir süre gerekmiştir. Denilebilir ki gecekondu konusunda siyasal kararlar üzerinde en çok etkisi olan çalışma Hart'ın Zeytinburnu gecekonduları üzerinde 1962 yılında yaptığı saha araştırması olmuştur. Aynı yıl İbrahim Yasa (1966) ve Granwill Sewell (1964) de Ankara gecekonduları üzerinde saha çalışmaları yapmışlardır. Bu araştırmalar toplumda gecekonduyunun ve gecekonduyunun özelliklerinin daha sistematik olarak tanınmasına yol açmıştır. Daha sonraki yıllarda gecekondu alanında çok sayıda saha araştırması yapıldı. Bu alan Türkiye'de sosyal bilimcilerin özgün katkılar yaptığı bir alan oldu. Tansı Şenyapılı (1979) gecekondu nüfusunun bütünleşme sorununu gündeme getirirken, Kemal Karpat (1976) hemşehriliğin rolünü, Kemal Kartal (1983) gecekonduyun bir yatırım alanı haline gelişini ortaya koydu. Ben de değişik araştırmaların bulgularını bir araya getiren sentetik bir kuramsal çerçeve oluşturarak planlamayla ilişkilerini kurmaya çalıştım.

Emek Pazarına Uyum

Gecekondu konusundaki araştırmaların gecekondu olgusunun geçirdiği dönüşümlere paralel olarak nasıl nitelik değiştirdiği, kendi başına, ayrıntılı olarak ele alınması gereken bir konudur. Burada bu konuyla ilgili daha fazla ayrıntıya girmeyecek, kente göçenlerin ikinci uyum so-

runu olan kentteki emek pazarında kendilerine nasıl yer buldukları üzerinde duracağım. 1950'lerin ikinci yarısı ve 1960'lı yıllar Türkiye'nin ithal ikâmesiyle sanayileştiği yıllar olmuştur. Kente gelenlerin hep gecekondulu sorunuyla özdeşleştirilmesi ilk yıllarda kente gelenlerin sanayileşme açısından öneminin gözden kaçmasına neden oluyordu (Tansı Şenyapılı (1979)'nin araştırmalarında bu ilişki yeterli düzeyde kurulmuştur. Gecekondular sanayileşme için gerekli olmasına karşın, sanayileşmenin yarattığı istihdam kente yeni gelenlerin sayısı karşısında yetersiz kalıyordu. Bu durumda gecekonduda yaşayanların kente uyumunun anlaşılabilmesi, büyük ölçüde kentsel alandaki istihdamın niteliğinin tanınmasına bağlı hale geliyordu.

İstihdamın yapısının tanınmasında iki farklı türde çalışma geliştirildi. Birinci tür, Raci Bademli (1977) ve Gürel Tüzün vd. (1979)'nin yaptığı gibi geleneksel teknolojiyle küçük üretim üzerinde duruyordu. Bu tür çalışmalar bu kesimin kentteki istihdam sorununa katkısından çok ekonomik kalkınmada oynayabileceği kritik rolü ele alıyordu. İkinci türde olan çalışmalar önceleri marjinal sektör daha sonra enformel sektör diye adlandırılan kesim üzerinde durdu. Kırsal kesimdeki mekanizmalar göçü azaltmasına karşın, ne sanayileşme ne de küçük üretim bu azaltılmış göçü bile emecek kadar istihdam yaratamıyordu. Bir anlamda modernitenin meşruiyet kalıpları içinde, nasıl kente gelenlere konut sağlanamıyorsa, bu kalıplar içinde aynı şekilde yeterli istihdam sağlanamıyordu. Ama onlar nasıl kentte gecekondulu yaparak yaşıyorsa, kendilerine enformel denilen, yani modernitenin meşruiyet kalıplarına sığmayan iş olanakları yaratıyordu. Bu olgu, örgütlü olmayan işler kavramı altında ilk olarak Mübeccel Kıray'ın İzmir çalışmasında (1972) ele alındı. Ben de bu kesimin Türkiye'de büyüklüğünün hesaplanabilmesi için bir yöntem geliştirerek büyüklüğünü hesapladım.

Gelenler Yalnız Dönüşmüyor, Aynı Zamanda Dönüştürüyor
Üzerinde duracağımız üçüncü uyum kente gelenlerin geçirdiği kültürel dönüşümdür. Türkiye yaşanan bu olgunun bir yönüne ilişkin olarak nasıl bir gecekondulu terimini ürettiyse, kültürel dönüşüm yönüyle iliş-

kili olarak kentleşme terimini de geliştirmiştir. Ama bu terimi üretenler halk değil elitlerdir. Avrupa ülkelerinin kentleşmesi sırasında ise böyle ayrı bir sözcüğe genellikle gereksinme duyulmamıştır. Bu ülkelerde kentleşme sözcüğü hep kentleşmeyi de kapsayan bir anlam içerecek biçimde kullanılmıştır. Türkiye'de yaşanan kentleşme deneyimi sırasında, kente gelen köylülerin kısa bir sürede kültürel bir dönüşüm geçirerek, kentli değerleri benimseyemediklerini kavrayınca, bu kültürel dönüşümdeki gecikmeyi anlatabilmek için, kentleşme terimine de gereksinme duyulmuştur. Muhtemelen Avrupa'da kentleşme Türkiye'ye göre çok daha az hızla yaşandığı için böyle bir sözcüğe gereksinme ortaya çıkmamıştır.

Böyle bir terimin geliştirilmesinin modernitenin meşruiyet çerçevesini korumak bakımından önemli sonuçları olmuştur. Kente gelen bu göçmenler artık kentteki köylülerdir. Eski kentliler onların kente gelmesini engelleyememiş, onlar kente gelmişlerdir. Şimdi eski kentliler onları kavramsal olarak yarattıkları sanal köylere hapsedmek istemektedirler. Onların kentte bulunurken özgün bir kültür yaratabileceğini kabul etmemekte ve belli bir gecikmeyle de olsa moderni temsil eden eski kentli kültürünü benimseyeceklerini beklemektedirler. Bu benimsemenin gerçekleşmediği görüldüğünde de yaşanan pek çok sorunun kaynağı olarak köylülükten kurtulamamak gösterilmektedir. Bu düşünce en sofistike ifadesini Doğan Kuban'ın son yıllardaki yazılarında bulmuştur (Kuban, 1999: 319-331).

İlk gecekonduların çoğunda hep gecekonduların hangi konularda ne kadar kentleştikleri araştırılmıştır. Bu araştırmalarda ilk dönüşümlerin tüketim kalıpları içinde ortaya çıktıkları açıklık kazanmıştır. Kentte yerleşme yollarını bulmuşlardır ve siyasette kayırmacılık yoluyla da olsa isteklerini yerine getirebilmektedirler. Kentin fırsatlarından yararlanabilmektedirler. Gecekonduların kent mekânına iyice yerleşmeleri karmaşık bir ekonomik sektör niteliğini kazanması sadece yapı alanında kalmamaktadır. Piyasa mekanizmasının sağladığı demokratiklik içinde müzik alanında ilginç bir başka spontan gelişme ortaya çıkmıştır. Bu kesimin duygularına tercüman olmak

için gelişen arabesk müzik, aynen gecekondu olgusunda olduğu gibi, başlangıçta modern kesimin temsilcisi olan devlet medyası tarafından dışlanmasına karşın, piyasa mekanizması içinde etkili olmuş ve zaman içinde kendisi de bazı dönüşümler geçirerek meşruiyetini kabul ettirmiştir. Daha önce imar mevzuatındaki gelişmeler üzerinde dururken gördüğümüz üzere gecekonduyunun imar konusundaki emrivaki yaratma özelliği gecekondu bölgelerinde kalmamış, tüm kent alanında geçerli hale gelmiştir. Eğer bu konuya kültürel etkileşim kuramları çerçevesinde bakarsak bu sonuca pek de şaşırmamak gerekir. İki kültürün etkileşmesi sözkonusu olduğunda her ikisinde de belli dönüşümler olması beklenen bir şeydir. Tek yönde bir dönüşme olmasını beklemek modernitenin bir özgüvenini yansıtmaktadır. Oysa modernitenin 1980'lerde yaşadığı eleştiriler hatırlanırsa böyle bir özgüvenin güçlü bir dayanağı olmadığını da görmeye başlarız.

KENTLER ARASI GÖÇLER

Bir düşünce deneyi yaparak kentleşme sürecinin tamamlandığını düşünmeye başlarsak bu tarihten sonra gerçekleşecek tüm iç göçler kaçınılmaz olarak kentler arası göç haline gelecektir. Burada bu tür göçlerin kentleşmeden ayrı bir kategori olarak ele alınmasının nedeni, bu göçlerin salt bir yaşam yeri değiştirmesi olması ve artık bireyle ilgili bir dönüşüm beklentisini taşımasıdır. Bu varsayımın yapılabilmesi daha önce sözünü ettiğimiz kentleşme-kentlileşme ayrımının önemini yitirmesine bağlıdır. Kentleşme ve kentlileşme ayrımı olgunun başlangıcında yapılmış olsa bile günümüzde gelinen noktada bu ayrımı sürdürmenin ne kadar olanaklı olacağı tartışma konusudur. O muhayyel kentliliğe kim ne zaman ulaşacaktır? Artık buna dayanarak kentin düşük gelirliilerini dışlamak olanağı bulunulamaz.

Kentleşme belli bir oranı aşınca, kırlardan kentlere olan göçlerin miktarı kentlerden kentlere olan göçten daha büyük hale gelecektir. Bu tarihten sonra kentlerden kentlere olan göç sürekli olarak haki-miyet oranını artıracaktır. Ayşe Gedik'in (1996) hesaplamalarına göre 1965-70 döneminde il merkezleri arasındaki göçün toplam göçlerin

yüzde 28,5'ini oluşturarak, aynı dönemde tüm göçlerin yüzde 17'sini oluşturan kır-kent göçlerini aşmıştır. 1975-80 döneminde il merkezleri arasındaki göç yüzde 33,7'ye yükselirken kırlardan kentlere olan göç yüzde 14'e düşmüştür. 1980-85 döneminde il merkezleri arasındaki göç, toplam göçlerin yüzde 31,2'si iken, kırdan kente olan göçler yüzde 8,5 düzeyinde kalmıştır.

Artık hâkim olan göç eğilimi kentten kente olan göçlerdir. Bu göçler kırdan kente olan göçlere göre daha akışkandır. Göç edenler git-tikleri yerlerde çok daha az uyum sorunları yaşamaktadırlar. Sistemin akışkanlığı artmıştır. Nüfusun dağılımı ekonomik fırsatlara daha kolayca uyum sağlamaktadır. Göçün sistemin etkin olarak çalışmasını sağlamakta katkısı daha çok artmıştır.

GÖÇ KAVRAMININ YETERSİZLEŞMESİ VE YAŞAM GÜZERGÂHI KAVRAMININ POTANSİYELİ

İnsanların akışkanlığının artması ve dünyanın küreselleşmesi ve bilgi toplumuna geçilmesi göç kavramını kullanılabilir olmaktan çıkarmaktadır. Göç olgusunda insanlar belli bir paha ödeyerek, belli uyum sorunları geçirerek, bir anlamda ömür boyu yaşamak için kalıcılık içeren bir yaşam yeri seçeceklerdir. Göç olgusunun gerisinde herkesin mekân-da bir yaşam noktasıyla özdeşliği kabul edilmektedir. Böyle bir anlayışın bireyin bir ulus devletin yurttaşlığı ve toplumda denetim altında tutulması bakımından önemli işlevleri olduğu açıktır.

Bir düşünce deneyi olarak, bir an için insanların tam akışkan hale geldiğini kabul ederek, böyle bir toplumda içgöç kavramının ne anlama geldiğini sorabiliriz. Böyle bir toplumda göç kavramının anlamı yok olacaktır. Hiçbir şey ifade etmeyecektir. Yer değiştirme, artık onun hayatında, çok nadir ve bazı zorunluluklar karşısında gerçekleştirilen bir şey değildir. Sürekli ve eğer yaşam anlamlı ise ona anlamı veren öğelerden biri haline gelmiştir. Bu düşünce deneyi geleceğe ilişkin kestirimler bakımından anlamlı olmasa da iç göç kavramının insan yer ilişkisine nasıl bağlı olduğunu göstermesi bakımından anlamlı hale gelmektedir.

Bilgi toplumunda kapitalin sürekli olarak kendisini mekânda yeniden dağıtan rasyoneli içinde, insanlar sanayi toplumuna göre mekânda daha sık yer değiştireceklerdir. Böyle bir durumda insanları bir yere bağlı olarak düşünmek yerine, insanları yaşamları boyunca yer-yüzünde belli güzergâhlar üzerinde hareket ediyorlar diye düşünmek, var olan gerçekliğin daha doğru bir temsili olacaktır. İnsanın yerle ilişkisi böyle bir güzergâh üzerinden düşünüldüğünde, yer değiştiren insan, göç eden insan olmaktan çıkarak, dünyadaki güzergâhını gerçekleştiren bir insana dönüşür. Bu durumda insanların yerlerinden çok güzergâhlarından, güzergâh kalıplarından söz etmek gerekecektir. Güzergâhları zamanda ve mekânda kesişen insanlar bir yerleşme ve topluluk oluşturacaklar, bu toplulukta sorumluluk yüklenecekler, yaşamlarına anlam kazandırabileceklerdir.

Nasıl göç, bireye ilişkin bir kararsa güzergâh seçimi de bireye ilişkin bir karardır. Göç kuramlarının bireyin kararına ilişkin yönlerini güzergâh seçimleri ya da güzergâh oluşturulması konularında yeniden formüle etmek gerekecektir. Aslında sanayi toplumunda bile bireylerin kariyer seçimlerinin gerçekte bir yer seçimi değil bir güzergâh seçimi olduğu düşünülebilir. Örneğin subay olan ya da dışişleri bakanlığına giren bir memur her noktasını kendinin seçemeyeceği bir güzergâh seçmiş olmaktadır. Küreselleşmiş bir dünyanın bilgi toplumuna yol alırken bireylerin mekânla ilişkisini çözümlemekte iç göç kavramı elverişli olmaktan çıkacak, güzergâh kavramını kullanmak gerekecektir.

SON VERİRKEN

Son yüz elli yılda gelişen dört farklı nitelikteki dört göç kategorisi üzerindeki tartışmamızı tamamladık. Burada sözü edilen dört kategori, saf kavramsal kategoriler olarak tanımlanmıştır. Tabii belli bir dönemin göçünün betimlenmesi sözkonusu olduğunda bu dört, hatta yabancı ülkelere olan göç de dahil olmak üzere beş kategori birlikte kullanılacaktır. Burada böyle gerçek göç miktarlarına dayalı sürekli bir tarihsel anlatı kurulmayacağı için her kategori saf olarak ele alınmış-

tır. Eğer böyle saf kategoriler geliştirilmemiş olursa gözlenen toplam göçlerin yorumlanmasında netlik elde edilemez.

Bu dört türdeki saf göç tartışmasının tümü gözden geçirildiğinde dikkati çeken bir özellik bu tartışmada modernite projesinin aldığı merkezi konumdur. Göç olgusunun anlaşılmasında, hem yaşanan uyum sorunlarının ortaya çıkmasında hem de bulunan çözümlerin yorumlanmasında modernite güçlü bir referans oluşturmaktadır. Genel olarak göç uzun erimde alındığında bir uyumu gerçekleştirmektedir, yani bir çözümdür. Göç kısa erimde pek çok sancıya ve soruna neden olmaktadır. İşte politika önerilerinin esas yoğunlaşacağı alan bu kısa erimdeki sancıların azaltılması, sorunların çözülmesidir. Bu konuda elde edilecek başarı toplumun akışkanlığını artıracaktır. Akışkanlık ne kadar yükselmişse göçün bir çözüm olarak görülmesi eğilimi artacaktır.

Türkiye'deki Avrupa Birliği Yurttaşları: Siyasal ve Toplumsal Katılımın Önündeki Engeller*

BIANCA KAISER

A lmanya ile Türkiye arasındaki göç ilişkileri çoğunlukla tek yönde gerçekleşen bir olgu olarak algılanmakta, göç (ve etkileri) denince genellikle Türkiye'den Almanya'ya göç akla gelmektedir. Öncelikle göç akınlarını yalnız ekonomik ve siyasi sorunları olan ülkelerden daha iyi şartların mevcut olduğu ülkeler yönünde izlemeye alıştığımız için, göç bağlamında dikkati aksi istikâmete yöneltmek bize ilk etapta olağandışı gözükmektedir. Ancak, gerçeğe bir bakış aksi istikâmette bir göçün de pekâlâ cereyan ettiğini göstermektedir. Türkiye yalnızca dünyanın dört bir yanına akın eden göçmenlerin çıkış ülkesi olarak değil, aynı zamanda son yıllarda önemli ölçüde dış göç alan bir ülke olarak bu gerçeği dikkate alan bir göç politikasının ilk oluşumlarını geliştirme aşamasındadır. Göç akınlarıyla ilgili ayrıntılı verilerin mevcut olmamasına rağmen Türkiye'nin gerek transit gerekse uzun vadeli kalma durumunda olan göçmenler ile yasadışı ve yasal yollarla gelen göçmenler için cazip bir ülke olduğu kabul edilmektedir.¹ Bura-

(*) Ayhan Kaya'ya çok değerli destek ve katkılarından dolayı teşekkürlerimi bir borç bilirim.

1 Türkiye'deki göçmenlerle ilgili envanter ve istatistiksel verilerin toplanmasına ilişkin sorunlar için bkz. İçduygu (2002).

da Avrupa Birliği ülkelerinden gelen göçmenlerin Türkiye'deki durumları ve Türkiye'deki siyasi ve toplumsal sürece katılımlarında karşılaştıkları engeller ortaya konulacaktır. Bu alanda en fazla Alman göçmenlerle ilgili araştırma sonuçları mevcuttur. Bunun sebebi Türkiye'deki AB menşeli göçmen kitlesi içerisinde Alman yurttaşlarının en büyük grubu oluşturmalarıdır. Ancak, bu grupla ilgili birçok araştırma sonucu AB'nin diğer ülkelerinden gelme göçmen grupları için de geçerlidir.

Günümüzde yaklaşık 2,7 milyonu Almanya'da olmak üzere, AB sınırları dahilinde yaşayan yaklaşık dört milyon Türk kökenli insan vardır. Buna karşılık Türkiye'de, yaklaşık 70.000'i Alman olmak üzere, 140.000 AB yurttaşı yaşamaktadır.² Tahmine dayalı olan bu rakamlar çokuyrukluluğu veya oturma süresini dikkate almaksızın tüm Alman yurttaşlarını kapsamaktadır. Burada, Türkiye'de yaşayan AB ülkelerinden gelme göçmenlerin arz ettiği çeşitlilik ve bu kitlenin Türkiye'deki yaşam koşulları hakkında genel bir tablo sunulmadan evvel, Türkiye'ye göçte etkili olan ana sebepler sıralanacaktır:³

- 1980'li yıllardan beri devam eden siyasi ve ekonomik dış açılım süreci Türkiye'yi göçmenler için daha cazip bir hâle getirmiştir;
- Türkiye 80'li yılların ikinci yarısından itibaren Avrupalıların giderek daha fazla tercih ettiği bir tatil ülkesi olmuştur. Türkiye ile ilk olumlu teması tatilde yaşamış olan birçok kişide daha sonra ülkede daha uzun süre kalma isteği uyanmıştır;
- Türkiye'nin AB'ye tam üyelik adaylığı konusunda kaydettiği ilerleme de önemli bir husustur; çeşitli göstergelere bakılırsa bu sürecin sonunda Avrupa Konseyi Aralık 2004'te Amsterdam'da tam üyelik müzakereleri için tarih belirleyecektir. Bu gelişmeler Türkiye'yi göç ülkesi olarak özellikle AB yurttaşları için giderek daha cazip kılmaktadır.

2 30/31 Ekim 2002'de Bilkent Üniversitesi'nde düzenlenen "Türkiye ve Göç Olgusu" başlıklı toplantıda Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Müsteşarı Fikri Şahin tarafından belirtilen rakam.

3 Ayrıca bkz., Kaiser (2003).

AB'den Türkiye'ye veya aksi istikâmette göçe sebebiyet veren *itici ve çekici (Push-Pull) faktörlerin* ayrıntılı bir dökümü daha önce başka bir çalışma ile ortaya konulmuştur (Kaiser-Pehlivanoglu, 2001).⁴ Bu faktörler en az etkiledikleri göçmenler kadar çeşitlilik arz etseler de, aralarından en önemli ve en sık karşımıza çıkanları belirtmek mümkündür. Netice itibariyle AB'den Türkiye'ye doğru gerçekleşen göç hareketinde etkili olan başlıca *itici ve çekici* faktörler şunlardır: AB üyesi ülkelerde Türk nüfusunun artması, AB'nin kimi bölgelerinde artan işsizlik ve artan yabancı düşmanlığı; Türkiye'nin Akdeniz iklimi ve ülke insanının mentalitesi, Türkiye'de geçim masraflarının daha düşük olması. Aksi istikâmette gerçekleşen göç hareketinde etkili olan *itici ve çekici* faktörler ise şunlardır: Türkiye'de sosyal güvenlik ve eğitim olanaklarının yetersiz olması, deprem riski, ekonomik kriz, siyasi istikrarsızlık; AB ülkelerinde sosyal güvenliğin daha yüksek oluşu; daha iyi ve daha yüksek gelirli iş imkânları ile daha nitelikli eğitim olanaklarının bulunması.

TÜRKİYE'DE YAŞAYAN AB YURTTAŞLARININ OLUŞTURDUĞU GRUPLAR

Değişik sebeplerden ötürü Türkiye'ye gelip yerleşen AB göçmenleri, sosyal ve ekonomik faktörler bakımından da homojen bir grup oluşturmuyorlar. Göçmenleri yedi gruba ayırarak gerçekleştirilen aşağıdaki basit sınıflandırma, birkaç yıl önce yalnız Alman göçmenlere odaklanarak konuya eğilmiş olan Suzan Erbaş'ın çalışmasını (Erbaş, 1997) tamamlayıcı niteliktedir. AB'nin diğer ülke yurttaşlarını da kapsayan bu sınıflandırmada yer alan grupların ad ve nitelikleri şöyledir:

i. AB menşeli şirket veya kurumların görevli ve temsilcileri: Bu grupta yer alan kişilerin çoğunluğu erkektir ve bu nedenle çoğunlukla

4 Göç teorileri ele alınırken "İtici-Çekici Faktörler" göç pratiğine zemin hazırlayan önemli nedenlerden bir olarak ön plana çıkar. Ancak, bu faktörler göç teorilerinden sadece biridir. Bunun yanı sıra Stephen Castles (1993)'in ayrıntılarını anlattığı "Göç Sistemleri Teorisi" ve Manuel Castells (1997) ve Thomas Faist (2003) gibi dile getirdiği "Toplumsal Ağlar ve Sosyal Sermaye" gibi kuramlar son yıllarda daha çok ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu konuda ayrıca bkz., Abadan-Unat (2003).

kendileri de birer AB yurttaşı olan eşleriyle beraber gelirler. Türkiye’de kalış süreleri genellikle iki ile altı yıldır.

ii. *Eşi Türk yurttaşı olan AB yurttaşları*: “Evlilik göçmenlerinin” yüzde 95’ini kadınlar oluşturmaktadır. Ancak Türkiye dışında okuyan ya da çalışan Türk kadınlarının sayısı arttıkça, Türk bayanlarla evli yabancı erkeklerin sayısı da sürekli artmaktadır. Bu grubun büyük bir bölümü ailece daimi olarak Türkiye’ye yerleşmiştir.

iii. *Karma evliliklerle kurulan AB-Türk ailelerinin çocukları*: Bu grupta yer alanların çoğu çifte pasaportlu olduğu için Türkiye’de doğrudan Türk yurttaşı statüsü sahibidirler. Bu grubun giderek büyümesinde çocukların Alman yurttaşlığına tabi olması da etkilidir. Alman hukukuna göre yurttaşlık ebeveynlerden (baba ve/veya anne) çocuklara aktarılabilir. Bu grupta yer alanların çoğu çifte pasaportlu olduğu için Türkiye’de doğrudan Türk yurttaşı statüsü sahibidirler. Bu grubun giderek büyümesinde çocukların Alman yurttaşlığına tabi olması da etkilidir. Alman hukukuna göre yurttaşlık ebeveynlerden (baba ve/veya anne) çocuklara aktarılabilir.

iv. *Emekli AB yurttaşları*: Emeklilik dönemlerini Türkiye’nin Ege ya da Akdeniz sahillerinde geçirmek isteyen ve bu nedenle Türkiye’de gayrimenkuller satın alan AB yurttaşlarının (Almanlar, Hollandalılar, İngilizler, Avusturyalılar, Belçikalılar, Danimarkalılar, vs.) sayısı giderek artmaktadır. 2001 yılında güney ilçelerinden Alanya’da 6000 Alman yurttaşı tapu siciline kayıt yaptırmıştır. Neredeyse aynı sayıda Hollanda yurttaşı da Alanya civarına yerleşmiştir.

v. *Alternatif bir yaşam tarzı arayan AB yurttaşları*: Bu grubun mensupları ağırlıklı olarak 35 ila 55 yaş arasında olup kendilerine Türkiye’de yeni bir düzen kurmayı amaçlamaktadırlar. Aralarında serbest sanatçılar olduğu gibi dükkân (butik, suvenir/hatıra eşyası, vs.) işletenler de vardır.

vi. *Türk kökenli AB yurttaşları*: Bunlar Türk kökenli olup zamanında kendilerini kabul eden ülkenin (genellikle Almanya) yurttaşlığına geçerken Türk yurttaşlığından çıkmak zorunda kalmış olan kişilerdir. Genellikle “pembe kart” olarak anılan bir belgeye sahiptirler. Bu belge sayesinde, seçme ve seçilme hakkı hariç, bir Türk yurttaşının tüm haklarından istifade edebilirler.

vii. *‘İstanbul Boğazı Almanları’*: Bunlar Osmanlı İmparatorluğu döneminde Almanya veya başka Batı Avrupa ülkelerinden günü-

müz Türkiye topraklarına gelmiş olan göçmenlerin torunları/altsoylarıdır.⁵ Ataları genellikle ticaret yapıyor ya da Osmanlı ordusuna danışmanlık ediyorlardı. Bunların çoğu ya da çocuk veya torunları Türk yurttaşlığına geçmiş durumdadır.

SERT (HARTE) VE YUMUŞAK (WEICHE) ENTEGRASYON

Bu araştırma esasen yukarıda sıralanan ilk beş gruba yoğunlaşmaktadır. Bu göçmenlerin dünyalarını, özellikle de siyasal ve toplumsal katılımın önündeki engelleri tarif etmek amacıyla “entegrasyonu” iki bileşene ayırarak inceleyebiliriz:⁶

a) *Sert entegrasyon*: Sert entegrasyon denildiğinde çalışma ve oturma izinlerinin verilmesi, siyasal katılım ve göçmeni kabul eden ülkenin yurttaşlığına geçiş gibi öncelikle yapısal/resmi özellikli hususlar ön plana çıkmaktadır.

b) *Yumuşak entegrasyon*: Yumuşak entegrasyon, dil öğrenimi, inanç özgürlüğü, göçmen çocuklarının okul eğitimi ile eğitim olanaklarını, göçmen kültürünün açılım ve gelişimiyle kültürel kimlik hususlarını içeren, entegrasyon sürecinin kültürel bileşenidir.

‘Sert’ entegrasyon uygulanmadıkça ‘yumuşak’ entegrasyon kapsamında yer alan göçmenlere has özelliklerin güçlenip pekiştiği ileri sürülmektedir. Burada konunun tüm husus ve ayrıntılarına inmemiz mümkün olmadığı için Türkiye’de yaşayan AB menşeli göçmenlerin hayatlarını şekillendirmede ağırlık kazanan en önemli koşullar betimlenecektir. Bu süreçte önce göçmenlerin yaşam alanlarını belirlemelelerinde merkezi önem taşıyan Türkiye’deki iş ve ikâmet hukukunun yabancılara yönelik düzenlemesi tarif edilecektir.

YASAL DURUM: OTURMA HAKKI VE İŞ HUKUKU

Türkiye’de ikâmet eden tüm göçmenler 1950 yılında yürürlüğe girmiş olan T.C. Yabancılar Kanunu’na tabidir. AB göçmenlerinin durumu esa-

5 Konuyla ilgili olarak özellikle A. Dietrich’in çalışmaları tavsiye edilir (1987).

6 Müteakip açıklamalarla ilgili olarak ayrıca bkz., Kaiser (2003), s. 270-71.

sen şundan ibarettir: Türk hukukunda ikâmet hukuku bağlamında herhangi bir oturma hakkı, bu yönde bir düzenleme mevcut değildir, yani süresiz oturma müsaadeleri yoktur ve bu nedenle süresiz çalışma izinleri de verilmez. Oturma müsaadeleri, kişinin Türkiye’de geçirdiği süreye bakılmaksızın, en fazla beş yıllığına verilir.⁷ Başka bir deyişle: Göç ettikleri ülkede yurttaşlığa tabi olmadan kanunlar önünde neredeyse ülke yurttaşlarıyla eşit, güvenli bir konum elde etmiş olan normatif bir göçmen kategorisini ifade etmek için Thomas Hammar tarafından kullanılan ‘*Denizenship*’ kavramı (Hammar, 1990) Türkiye’de henüz mevcut değildir. Ayrıca başvuruda bulunan bir göçmene oturma müsaadesi verilmemesini veya oturma müsaadesinin geri çekilmesini gerektiren sebepler listesi çok genel kapsamlı olmakla birlikte yurttaşlığa geçiş için aranan şartlar da yoruma açıktır. Örneğin göçmen ‘iyi ahlâk sahibi olmalı’ ve ‘Türkiye’deki örf ve adetlere aykırı davranmamalıdır.’

AB’den gelme göçmenler ile diğer yabancıların büyük bir bölümü iş hukuku itibarıyla Türkiye’deki iş piyasasının dışında kalmaktadır; yabancılar tarafından icra edilmesi yasak olan meslek sanat ve işlerin listesi bir hayli uzun olup (yaklaşık 80 meslek) fotoğrafçı, tiyatro oyuncusu, tıp doktoru, eczacı, pilot, kuaför ve hasta bakıcısı/hemşire gibi meslek gruplarından taksi şoförlüğüne, berberliğe ve fabrika işçiliğine kadar uzanmaktadır.⁸ Sınırlı süreli özel çalışma izni almış kurumsal temsilci ve görevliler ise bu yasağın dışında kalmaktadır. Neticede Türk iş piyasasında bir nevi ‘kalifiye konuk işçi’ sistemi söz konusudur. Birçok göçmen için bu kısıtlayıcı hukuk ortamında kendi gücüyle geçimini sağlamak imkânsız hâle gelmektedir. Bu çok problematik durumlar yaratabilen, hatta örneğin karma evliliklerde, Türk eşin hastalık ya da vefat nedeniyle ailenin geçimini sağlayamaması durumunda hayati önem taşıyan bir husustur. Boşanma halinde de, iş ve

7 Eylül 2003’te yürürlüğe giren yeni *Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun* belirli şartlar altında süresiz çalışma izninin verilmesini de öngörüyor. Ancak kanunun henüz kısa süredir yürürlükte olmasından dolayı olacak ki, bir yabancıya süresiz çalışma izninin verilmiş olduğuna dair herhangi bir haber bugüne kadar yazara intikal etmemiştir.

8 Ancak yeni çalışma kanunu bu kısıtlamaların belirli meslek grupları için münferit olarak kaldırılmasını da öngörmektedir.

oturma hukuku açısından ciddi zorluklar yaşanabilir. Görevli ve temsilci eşleri de genellikle iş piyasasına giremiyor ve bu nedenle, boşanma ya da eşin vefatı durumunda, memleketlerine dönmek mecburiyetinde kalıyorlar.

AVRUPA'DA YASAL DURUM

Yukarıda belirtilen kısıtlama ve dışlamalar AB göçmenlerinin birçoğunu kanunsuzluğa itmektedir. Ne de olsa 1995 ile 2001 yılları arasında 1.582 Alman yurttaşının izinsiz olarak Türkiye'de yaşadığı belgelenmiştir.⁹ Türkiye, gerek 1963 yılında AT (Avrupa Topluluğu) ile imzalanan ve Ankara Anlaşması olarak bilinen Ortaklık Anlaşması gerekse Ortaklık Konseyi'nin müteakip kararlarıyla bağlayıcı bir taahhüt altına girmiştir. Ortaklık Konseyi'nin ortaklığın geliştirilmesi konusunda 1/80 sayılı, 19 Eylül 1980 tarihli kararı ile AT'de yaşayan Türk işçilerine ve Türkiye'deki AT yurttaşlarına iş piyasasına katılabilme konusunda karşılıklılık ilkesi bazında birtakım haklar tanınmıştır. AB ülkelerinde ikâmet eden Türk işçileri karşılıklı taahhütler yerine getirilmediğinde, geçmişte davalarında kısmen başarılı sonuçlar elde etmiş oldukları Avrupa Birliği Adalet Divanı'na başvurabilirken, Türkiye'de ikâmet eden AB göçmenlerine yargı yolu kapalıdır. Aradaki farkı yaratan sebep AB Adalet Divanı'nın yetki alanının AB'nin coğrafi hudutlarıyla sınırlı olması ve yargının ancak AB hudutları dahilinde yaşayan insan topluluklarına tatbik edilebilmesidir. Türkiye'deki mahkemelerden karar aşamasında AB hukukunu tatbik etmeleri beklense de genellikle pratikte böyle bir şey sözkonusu değildir. Ancak bu çoğu kez Türk hakimlerinin Avrupa Hukuku konusunda aldıkları yetersiz eğitimden de kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin AB'ye tam üyelik müzakerelerine çok daha yoğun bir şekilde hazırlandığı 2003/2004 yılından beri ise Türkiye'deki mahkemeler kararlarında açıkça AB hukukuna atıfta bulunmaktadır.

Son 10-15 yıl içerisinde yaşanan hızlı gelişmeler karşısında Türk Yabancılar Kanunu'nun yetersiz kaldığını ve bu nedenle acilen

9 Bu rakamlar İçişleri Bakanlığı'na bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü'nün Yabancılar, Hudut ve İltica Dairesi'nce açıklanmıştır; bkz., İçduygu (2002) ve Frantz (2003).

'modernize' edilmesi gerektiğini Türk tarafı da giderek daha fazla idrak etmektedir. Türkiye'de yaşayan yabancılara uygulanan yasaların tümü geçen yüzyılın ortalarında hatta daha erken bir dönemde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, sözkonusu yasaların güncellenmesini "orta vadeli hedefler" kapsamında 2000 yılında ulusal programına dahil ettiğinde, bu eksikliği gidermeye yönelik ilk adımı atmış oldu. Ulusal program Türkiye'nin AB'ye tam üyelik yolunda henüz gerçekleştirilmemiş olduğu hukuk reformlarında ve AB müktesebatına ('*acquis communautaire*') uyum çalışmalarında yön gösterici niteliktedir.

TÜRK YABANCILAR HUKUKUNDA REFORMLAR

Açıkça ortada olan reform gayretlerine rağmen uygulamada henüz pek fazla değişiklik kaydedilememiştir. Yukarıda bahsedilen, yabancılara yönelik iş hukukuna ilişkin güncelleme ve değişikliklerin Türk parlamentosunca onaylanıp çıkarılması yıllarca beklenmişse de bunlar Ağustos 2002'de sunulan ilk geniş kapsamlı reform paketinin dışında tutulmuştur. İlgili kanunun yeni bir metni 25 Aralık 2002'de Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Uzman Kurulu'na onaylandıktan sonra yeni seçilen meclise sunulmuş ve meclisten geçtikten sonra 4817 sayılı *Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun* olarak 27 Şubat 2003 tarihinde Resmi Gazetede¹⁰ ilan edilmiş ve altı ay sonra yürürlüğe girmiştir. Yeni kanunla çalışma izinlerinin verilmesine yeni bir sistem getirilmekte ve böylece yabancıların Türkiye'de bir işe girmesi kolaylaştırılmaktadır. Bu kanunla ilk kez açıkça yabancıların Türkiye'deki istihdamını konu alan sistematik bir mevzuat ortaya konulmuştur. Organizasyon yönünden bakıldığında, çalışma izinlerinin verilmesinde artık önceden olduğu gibi çeşitli bakanlıklar ve diğer devlet kurumları değil, yalnızca T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı yetkili kılınmıştır (Erder ve Kaska, 2003).

10 Yeni kanun metni için aşağıda belirtilen internet adresine girmeniz yeterlidir: <http://rega.basbakanlik.gov.tr/GUNLU/bugun.htm>. Kanun metninin henüz yayımlanmamış İngilizce'ye çevirisi "Law No. 4817: Law on the Work Permit for Foreigners" başlığı altında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü'nce hazırlanmıştır.

Yeni kanunun yürürlüğe girmesiyle daha önceki duruma kıyasla açıkça bir ilerleme kaydedilmiş olsa bile göçmenlere süresiz çalışma hakkı hâlâ tanınmış değildir. Kanunun 6. maddesinde Türkiye'de kanuni ve kesintisiz en az 8 yıl ikâmet eden veya toplam 6 yıllık kanuni çalışması olan yabancılara iş piyasasındaki durum ve çalışma hayatındaki gelişmeler dikkate alınmaksızın ve belirli bir işletme, meslek, mülki veya coğrafi alanla sınırlandırılmaksızın süresiz çalışma izni 'verilebileceğinden' söz edilmektedir.¹¹ Ancak, çalışma izninin verilmesi zorunlu olmamakla birlikte yine yetkili mercilerin inisiyatifine bırakılmıştır. Ayrıca, kanunun 13. maddesinde belirtildiği gibi, diğer kanunlarda yer alan, yabancıların çalışamayacağı iş ve mesleklere dair hükümler saklıdır; bu hükümler ancak hususi kararnameler ile kaldırılabilir. Bakanlığa intikal eden başvuruların en geç 90 gün içerisinde cevaplandırılacağı hükmü (13. madde) ise, özellikle geçmişteki uzun işlem süreleri hatırlandığında, bürokratik verimliliğe ve şeffaflığa doğru olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.

SIYASAL VE TOPLUMSAL KATILIM

Türkiye'de yaşayan AB menşeli göçmenlerin topluma entegrasyonu ve siyasal/toplumsal hayata katılımları konusunda şu tespit geçerlidir: Türkiye'de ikâmet eden yabancılar, oturma süreleri ne olursa olsun, seçme ve seçilme hakkına sahip değildirler. Çok kısıtlı ölçüde uygulan- sa da, AB'nin diğer ülkelerinden ya da üçüncü ülkelerden çıkıp bir AB ülkesine yerleşen göçmenlere belirli bir oturma süresinden sonra yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkını tanıyan AB yönergesine benzer bir kural veya düzenleme Türkiye'de mevcut değildir.

Türkiye'de siyasal katılım ve temsil eksikliğini gidermek amacıyla göçmenler tarafından kültür dernekleri biçiminde kurulmuş olan çok sayıda temsil organı vardır. Aralarındaki en etkin birliklerden birini kayıtlı bir dernek olan *Die Brücke* ["Köprü"] teşkil etmek-

11 Türk yurttaşı ile evli olan yabancıların çalışma iznine ilişkin son durumla ilgili olarak ayrıca bkz.: Hürriyet Gazetesi'nin Online Forum'unda yer alan ilgili makale (Hürriyetim, 6 Mart 2003).

tedir.¹² Almanca konuşan Türkler de dahil olmak üzere, Almanya, Avusturya ve İsviçre'den gelen, ortak dilleri Almanca olan göçmenler bu dernekte bir araya gelmektedir. Zaman içerisinde Türkiye çapında bir dernek ve kişisel muhatap ağı oluşmuş, bunların da bir kısmı yeni kayıtlı dernekler kurmuştur. Öncelik sırası dernekten derneğe fark gösterebilse de, dernek çalışmalarının ana hedefi Alman göçmenlerin yasal statülerinin iyileştirilmesi, kültürel etkinliklerin teşviki ve hayır işlerinin desteklenmesidir. İstanbul'daki özel *Avrupa Koleji*'nin kuruluşu (1998) Alman, çifte yurttaşlığa tabi veya Almanya'dan kesin dönüş yapmış olan ailelerin çocukları ile Türk olup da Almanca konuşan çocuklar da olmak üzere ana veya ilk dilleri Almanca olan çocukların teşvik ve desteğine yönelik esaslı projelerden biridir. İkidilliliğin ve iki-kültürlülüğün desteklenmesi ve her iki [Türk & Alman] eğitim sisteminin sentezi, Milli Eğitim'e tabi olan bu okulun anlayışını temsil etmektedir. Gerek ikidilli ortamda gerçekleşen dil edinimi gerekse kültürel kimlik oluşumu açısından okul kültürel kimlik ve entegrasyon araştırmaları için bol malzeme sunabilecek bir ortam niteliğindedir.

AB üyesi çeşitli ülkelerin Türkiye'de kurmuş olduğu diğer organizasyonlar şunlardır (bunlardan bazıları hayli eskiye dayanırlar): Hristiyan cemaatleri, kültür enstitüleri, sanayi ve ticaret odaları, ana yerleşimi AB'nde olan şirketlerin şubeleri ve ortak girişimler, yabancı dilde eğitim veren okullar (özellikle İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca olmak üzere), araştırma kuruluşları ve çeşitli siyasi vakıflar. Hatırlanacağı üzere, Alman siyasi vakıfları Ankara Cumhuriyet Savcılığı'nın suç duyurusu üzerine 2002/2003 yılında mahkemelik olmuştur. Savcılığın çeşitli iddiaları arasında Türkiye aleyhinde komplo kurmak da yer almıştır. Tüm suçlamaların beraat kararıyla sonuçlanmasına karşın bu olay Türkiye'deki Alman topluluğunda ve diğer yabancı/AB menşeli gruplarda bir süre için güvensizlik duygusuna yol açmıştır.

12 Bu derneğin amaçlarıyla ve dernek çalışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için Türkçe ve Almanca dillerinde hazırlanmış olan şu web sayfasından yararlanabilirsiniz: <http://www.bruecke-istanbul.org/de.asp>.

YURTTAŞLIK STATÜSÜ

Türkiye'de yurttaşlık konsepti geleneksel olarak üniter devlet fikrine dayanmaktadır. Türk devleti resmi bir "Türk kimliği" belirlemiştir. Kendini bu resmi kimliğin dışında tanımlayan herkes devletin varlığını tehdit eden bir unsur olarak algılanmıştır.¹³ Bu algılayış biçimi Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 yılında düzenlediği kurultayda tanımlanan altı ilkeye dayanmaktadır: Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Cumhuriyetçilik, Devletçilik ve İnkılapçılık. Bu ilkeler 1937'de anayasal yükümlülük haline getirilmiştir. Devletin yurttaşlık anlayışı uzun süre boyunca bireyin elde edebileceği bir haktan ziyade "yükümlülük" fikrine dayanmaktaydı. Bu nedenle bu yükümlülüğün hedefi, yani "toplumsal yararın" tanımı, devletin tekelinde olup ülke yurttaşlarının talep ve haklarının üzerinde tutulmaktaydı. Bu anlayış bireyin özel ve aile hayatıyla, din özgürlüğüyle ve hatta boş vaktini değerlendirme biçimiyle çatışıyordu (Kadıoğlu, 1999).¹⁴

Mevcut Türk/Alman ilişkilerinin oluşturduğu uluslararası alan çerçevesinde bu ülkeler arasında yurttaşlık konusunda büyük bir benzerliğin söz konusu olduğu da belirtilmelidir. Her iki ülkede yurttaşlık temelde "ius sanguinis" prensibine, yani kan esasına dayanmakta idi. Almanya'da 2000 yılında yürürlüğe giren yeni yurttaşlık kanunu kısmen "ius soli" prensibini, yani toprak esasını, dahil edip düzenlemele- re bir değişiklik getirerek AB'nin çağdaş yurttaşlık anlayışına yaklaşı- ken¹⁵ bu tür bir yaklaşma Türkiye'de henüz görünürde değil.

13 Türk devletin bu temel tutumu TBMM'nin Ağustos 2002'den bu yana çıkarmış olduğu toplam sekiz reform paketi aracılığıyla değişikliğe uğramıştır. Türkiye'deki etnik azınlıklara kültürel hakların tanınması bu bağlamda birincil önem arz etmiştir. Bu reformlar Türkiye'nin AB ile yürüttüğü tam üyelik müzakereleri sürecinde gerçekleştirilmiştir.

14 Türk kimliğinin oluşum sürecini anlayabilmek açısından daha ayrıntılı bilgi ve tartışma için bkz., Aktar, 2000; Yıldız, 2001 ve Bali, 1999.

15 Alman yurttaşları Türk yurttaşlığına geçtiklerinde otomatikman Alman yurttaşlığından çıkmış oluyorlardı. 2000 yılından bu yana Almanya ile olan bağın devam ettiğini kanıtlamak kaydıyla kişinin başka bir ülke yurttaşlığına da tabi olmasına izin veren bir "(Alman yurttaşlığını) Korumaya İzni" almak mümkün. Ancak bu belge yalnızca sınırlı bir süre (iki yıl) için geçerlidir. Göçmen alan ülkedeki yurttaşlık işlemleri bu süre zarfında tamamlanmadığı takdirde bu belge için tekrar başvuruda bulunmak gerekiyor. Almanya Yurttaşlık Yasası'nın tarihsel gelişimi için bkz., Kaya (2004).

Türk hukuk sisteminde yer alan yabancı ve göçmenlere ilişkin tüm yasal düzenlemeler hâlâ 1934 yılında yürürlüğe girmiş olan 2510 sayılı İskân Kanunu'na tabidir. Bu kanuna göre yalnızca Türk kökenliler “muhacir” statüsüne alınabilir (İskan Kanunu, 3. madde). Türk kökenli olmayan göçmenler ise muhacir statüsünde değildirler (4. madde). Şu an yeniden düzenlenmekte olan İskan Kanunu'nun yeni bir tasarısı TBMM'ye sunulmuş durumda. Yeni tasarıda daha önceki katı ve dar kapsamlı Türk yurttaş tanımlamasından uzaklaşılsa da halen yalnızca Türk kökenli kişilerin Türkiye'ye yerleşebilecekleri ifade edildiği için kanun metni ayrımcı niteliğini muhafaza etmektedir (Kemal Kirişçi, 2003).¹⁶

Türk Yurttaşlık Kanunu'nun nadiren fark edilen bir özelliği de Türk erkeklerinin yabancı uyruklu bir kadınla evlenmeleri durumunda kadının, eğer nikâh Türkiye'de kıyılıyorsa, sadece bir imza atarak Türk yurttaşlığına geçebilmesiydi. Nikâh yurtdışında kıyıldığı takdirde kadının Türk yurttaşlığına geçmesi için 45 gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilciliğine başvurulması gerekiyordu. Burada altı çizilmesi gereken husus, bu olanağın erkeklere değil, yalnızca yabancı uyruklu kadınlara sunulmuş olmasıydı, çünkü erkekler yalnızca sınırlı oturma hakkına sahip. Bu yüzden erkekler kadınların Türk Aile Hukuku'nda kısmen eşit haklarla donatıldığı 1999 yılına kadar mağdur durumda idiler, zira kanunen kadının ikâmetgâhı kocasının yaşadığı yerde sayılıyordu. Sözelimi, eğer erkek yabancı uyruklu ise kadının ikâmetinin yurtdışında olduğu varsayılmaktaydı. Eşit Muamele Kanunu sayesinde yabancı uyruklu kocanın durumu iyileşirken, 12 Haziran 2003 tarihinde yürürlüğe giren Yurttaşlık Kanunu ile yabancı kadınlar için bir Türk ile evlenirken Türk yurttaşlığına geçme olanağı ortadan kaldırıldı. Kanun, özellikle eski SSCB ülkeleri ve Orta ile Doğu Avrupa ülkelerinden gelen kadınlarla yapılan “sahte evliliklerde” kaydedilen artışa dayanarak, kadınların yurttaşlığa geçişte normal prosedürü takip etmelerini öngörüyor.

16 1934 İskân Kanunu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Çağatay (2002), Aktar (2000) ve Kaya (2005).

Türk yurttaşlığına geçmek isteyenlere yöneltilen koşullar arasında şunlar yer almaktadır: Müracaat edilen tarihten geriye doğru Türkiye’de kanunlara uygun olarak beş yıldır kesintisiz olarak ikâmet etmiş olmak (yabancı uyruklu eşler için sadece üç yıl); bir Türk yurttaşıyla evlenerek (aile cüzdanının ibrazı) ya da Türkiye’de taşınmaz mal edinerek Türkiye’ye sürekli olarak yerleşmeye karar verdiğini göstermek; sağlıklı olmak (sağlık raporu ibraz ederek); Türkçe’yi en az meramını anlatacak kadar konuşabilmek ve söyleneni anlamak; “iyi” ahlâk sahibi olmak, vs. (Aybay, 1991).

Bu bağlamda, yakın geçmişte gerek AB yurttaşlarından gerekse üçüncü ülkelerden gelme diğer yabancılar arasından Türk yurttaşlığına kabul edilenlerin sayısının çok az olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin 1999 yılında *Milliyet* gazetesinin verdiği bir haberde, geçen iki yıl [1997-1998] zarfında tek bir yabancıнын bile Türk yurttaşlığına kabul edilmediği belirtiliyordu (Baydar, 1999). Türkiye’de yaşayan yabancıların oluşturduğu ulusal çıkar gruplarıyla kültür derneklerini bir araya getiren bir çatı organizasyonu niteliğindeki Yabancı Eşler Çalışma Ağı (*Network of Foreign Spouses*)’nın 2000 yılında verdiği bilgiye göre, Türk makamlarınca cevapsız bırakılan Türk yurttaşlığına geçiş başvurularının işleme alınmasına kadar sekiz yıl kadar beklemek gerekebiliyor. Ayrıca, evlenirken Türk yurttaşlığına geçmek isteyen çok sayıda yabancı kadın eşlere Türk yurttaşlığına geçebilmeleri için önadlarını Türkçe olarak değiştirme koşulu da getirilmiş (Kaiser-Pehlivanoglu, 2001). Hürriyet gazetesinin verdiği bir habere göre de Çanakkale’de antik Truva kenti kazılarına başkanlık ederek Türkiye’nin tarih, kültür ve sanat mirasına özel hizmetlerde bulunmuş olan arkeolog Prof. Dr. Manfred Korfmann *Onsekiz Mart Üniversitesi* Rektörlüğü’nün teklifi üzerine 12 Aralık 2003’te Çanakkale’de T.C. Bakanlar Kurulu kararınca Türk yurttaşlığına kabul edilirken “Osman” önadını almış (Balkan, 2004).

SONUÇ

Türkiye’deki AB göçmenlerinin oluşturduğu kitle son derece heterojen bir yapıya sahiptir: göçmenlerin ikâmet süreleri, göç sebepleri, sosyal

statüleri, eğitim düzeyleri, iş/çalışma durumları, entegrasyon düzeyleri ve geleceğe yönelik perspektif ve beklentileri arasında büyük farklar sözkonusudur. Türkiye’de yabancılara uygulanan hukuk, dışlayıcı nitelikte bir hukuftur. Entegrasyonun “teknik” aracı olarak asimilasyon uygulanmaktadır. Zorlu ve şeffaflıktan yoksun olan Türk yurttaşlığına geçiş süreci buna örnek gösterilebilir. Çok uzun zamandan beri (yaklaşık 30 yıldır ya da daha uzun süredir) Türkiye’de yerleşik olan göçmenlere dahi sürekli ikâmet hakkı verilmemektedir.

Türkiye’de yaşayan AB göçmenleri, AB ülkeleriyle kurdukları kültürel, siyasal ve ekonomik ağ ve bağlantılarıyla Türkiye ile AB arasındaki ulusaşırı (*transnational*) nitelikteki kesişme alanının vazgeçilmez bir ögesi haline gelmiş durumdadır.¹⁷ Türkiye’deki AB göçmenlerinin entegrasyon düzeyini ele alırken bu çalışmada daha önce de belirtilen bazı hususların altı çizilmelidir; sert entegrasyon çerçevesinde gerek çalışma, ikâmet ve yurttaşlığı düzenleyen hukuk gerekse Türkiye’de oluşan bir nevi “kalifiye konuk işçi sistemi” göçmenlerin siyasal/toplumsal katılımında önemli birer engeldir.

Siyasal katılım ancak Türk yurttaşlığına geçerek gerçekleşebilir; Türk kökenli olmayıp sürekli oturma iznine de sahip olmayan göçmenlerin siyasal katılımı ne politik arenada ne de kamuoyunda konu edilmektedir. Türkiye’deki AB göçmenlerinin büyük çoğunluğu Türk yurttaşlığına geçemeyeceği için pratikte mümkün olabilecek siyasal ve toplumsal katılım araçları olarak kültürel dernek ve uluslararası lobi çalışmaları (bkz. *Die Brücke & Network of Foreign Spouses* örnekleri) türemiştir. Bu dernek ve çıkar gruplarının tartışılmasında daha önce ulusal olanak ve sorunları temel alan tartışmalar yön değiştirmiş, Türkiye’nin AB tam üyeliği baz alınmaya başlanmıştır. Tartışma sürecinde göçmen gruplarının ulusal çerçeveleri aşılmaktadır. Dolayısıyla bu bağlamda gerçekten AB üye ülkelerinden gelme göçmen gruplarının “Avrupalılaştırılması”ndan söz edilebilir.

Türkiye’de yaşayan AB’den gelme göçmenlerin Türk toplumun-

17 Alman-Türk ilişkilerinin oluşturduğu ulusaşırı alana ilişkin düşünceler için ayrıca bkz., Kaiser (2004).

ca algılanışında birçok basmakalıp yargı oluşmuştur. Ancak “pozitif ayrımcılığa” yol açan birtakım önyargılar da mevcuttur; AB göçmenlerinin hemen tümüne atfedilen belirli olumlu özellikler (birçok alanda devam eden hukuksal ayrımcılığa karşın) onların Türk toplumuna entegrasyonunu kısmen de olsa kolaylaştırmaktadır. Bu olgu, büyük ölçüde, Türkiye Cumhuriyeti’nin uzun süredir devam eden Avrupa yöneliminden kaynaklanmaktadır. Güncel kamuoyu yoklamaları, Türk halkının büyük çoğunluğunun Türkiye’nin AB üyeliğini onayladığını göstermektedir.¹⁸ Türkiye’nin AB müktesebatına uyum çalışmalarında henüz yerine getirilmemiş olan yasal eksikliklerle ilgili olarak 2000 yılından beri Avrupa Komisyonu’nca hazırlanan ilerleme raporlarında kişilerin serbest dolaşım hakkı konusunda henüz önemli bir ilerleme görülmemektedir. Ancak, Türkiye’deki azınlıklara yönelik düzenlemelerde kaydedilecek ilerlemelerin AB göçmenlerine ilişkin kanunlarda da bir iyileşmeyi beraberinde getireceği ve böylece siyasal ve toplumsal katılımın önünde duran engellerin ortadan kaldırılacağı beklenmektedir.

¹⁸ Hakan Yılmaz’ı 2004 yılında yaptığı ‘*Euroscepticism in Turkey*’ (“Türkiye’de Avrupa Şüphciliği”) adlı çalışmasında Türk halkının AB’ye üyelik konusunda yüzde 78’e kadar varan bir destek verdiği saptanmıştır.

İç Göç-Dış Göç İlişkisi: Ankara-Mamak'taki Bir Alevi Gecekondu Mahallesi Üzerinden Açılımlar

TAHİRE ERMAN

Bu makale iç göç-dış göç ilişkisini gecekondu üzerinden anlamayı amaçlamaktadır ve konuyu Ankara'da Alevilerin ağırlıklı olarak yaşadıkları bir gecekondu mahallesi üzerinden irdelemektedir. Avrupa'daki Türkiyeli göçmenler¹ ve Türkiye'deki gecekondu olgusu² birçok çalışmaya konu olmuştur. Ancak bu iki grubun birbirine karşı zaman içinde değişen duruşları ve birbiriyle gittikçe karmaşık ilişkiler içine giren örgütleri yeteri kadar araştırılmamıştır. Bu makale bu ilişkileri anlamaya yöneliktir ve sözkonusu eksikliğin giderilmesi yolunda atılmış bir adımdır. Makale başlıca iki konu üzerinden gelişmektedir. Bir yandan 'Almanci' - 'gecekondu'³ ilişkisine sosyal ve ekono-

1 İçinde dış göçün Boğazlıyan ilçesi (Yozgat) üzerindeki etkisine bakan bir araştırmanın da bulunduğu Abadan-Unat (2002)'in kitabı bu konuda temel bir kaynaktır.

2 Gecekondu araştırmalarına eleştirel bir yaklaşım için, bkz. Erman (2001).

3 Makalede böyle olumsuz anlam yüklü iki kavramın kullanılmasındaki amaç, var olan olumsuz etiketlemeyi yeniden üretmek olmadığından, sözkonusu kavramlar tırnak içinde kullanılmaktadır. Araştırmadaki mahallenin insanlarının 'Almanci' sözcüğünü yurtdışında yaşayan Türkiyeli göçmenleri, ki bunlara Almanya'da yaşayanlar yanında Fransa ve Hollanda gibi ülkelerdekiler de dahil edilmektedir, işaret etmek için kullanma eğilimlerinin sonucunda böyle bir tercih yapılmıştır. Son zamanlarda Avrupa'daki Türkiyeli göçmenler için 'Euro-Türk' sözcüğünün kullanılmaya başlanmasına karşın, bu sözcük araştırmamızdaki kişiler için yabancıdır. 'Gecekondu'

mik yönden bakarken, öte yandan iç göç sonucunda kurulmuş derneklerin ('Köy Dayanışma Dernekleri') yurtdışındaki göçmenlerle ve onların kurdukları derneklerle olan ilişkisine ekonomik ve siyasi yönden bakmaktadır. Ayrıca makalede araştırmanın yürütüldüğü gecekondulu mahallesinin bulunduğu semtteki bir Alevi derneğin (Pir Sultan Abdal Kültür Derneği) yurtdışında Türkiye'den göç edenler tarafından kurulmuş Alevi-Bektaşî Dernekleri ile olan ilişkisine ve daha genel olarak yurtiçindeki ve yurtdışındaki Alevi örgütlerinin ilişkisine bakılmaktadır.

Makale üç yıldır etnografik bir araştırmanın sürdürüldüğü Ankara-Mamak'taki bir gecekondulu mahallesinden elde edilen bilgilerin sağladığı açılımlar üzerine kurulmuştur. Mahalledeki köy dernekleri kurucu başkanları ile Mamak Pir Sultan Abdal Derneği Başkanı ve iki yöneticisi ile de görüşülmüştür. Ayrıca internet üzerinden Çorum, Sivas, Yozgat ve Gümüşhane Köy Derneklerine ilişkin ayrıntılı bilgi edinilmiştir. Bu derneklerin kimisi Türkiye'nin Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerinde, kimisi geline köyün bağlı olduğu şehirde (örn. Çorum), kimisi köylerde ya da ilçelerde (örn. Zara-Sivas), kimisi ise yurtdışında (örn. Frankfurt-Almanya) kurulmuşlardır.

Sözkonusu mahalle 1970 ortalarında oluşmaya başlamıştır ve ağırlıklı olarak Çorum, Sivas ve Yozgat gibi Orta Anadolu şehirlerinin köylerinden göç almıştır. Ayrıca mahallede Gümüşhane'nin köylerinden göç edenlerin oluşturduğu büyük bir nüfus vardır. Mahallede Alevis çoğunluktadır (yüzde 70 Alevi, yüzde 30 Sünni) ve sosyal demokrat (özellikle CHP olmakla birlikte son zamanlarda SHP) ve sol partileri (ÖDP, TKP, İP ve DEHAP) desteklemektedirler. Mahallede 1990 sonrasında Çorum-Gökçeada, Sivas-Gürün ve Gümüşhane-Kırıntı-Yeniköy-Dilek Köy Dernekleri kurulmuştur. Mahalle halkının Almanya ve Fransa başta olmak üzere yurtdışında akraba ve köylüleri mevcuttur. Ayrıca Almanya'dan emekli olup, mahallede iki katlı betonar-

ise araştırmada kabullenilen bir kimlik olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu gecekondulu kimliğini kabulleniş durumu, mahallelinin gecekondulu kimliklerini gururla taşımaları yerine, bu kimlikleri gerçek bir durumun pasif olarak kabullenişleri anlamındadır.

me apartman yaptırtıp oturan birkaç aile vardır. Mahalleye henüz müteahhit girmemiştir, ancak mahallenin civarında gecekonduların hızla apartmanlara dönüştüğü gözlemlenmektedir. Mahallenin bulunduğu semtin merkezinde Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin şubesi ile sol partilerin şubeleri bulunmaktadır.

Araştırmanın yapıldığı mahallenin Alevilerin yoğun olarak yaşadıkları bir mahalle olması, Alevilerin iç ve dış göç süreçlerine katılma durumları ile ilgili bilgilendirmeyi gerekli kılmaktadır. “1950'lere kadar neredeyse tamamen köy toplulukları halinde...ve Osmanlı döneminde uğradıkları katliamlar sonucu (çoğunlukla) dağlık ve ulaşılması güç yerlerde izole gruplar halinde yaşayan ve devleti ve baskın çoğunluğu oluşturan Sünni gruplarla ya hiç ya da asgari düzeyde etkileşim halinde olan” (Şahin, 2001: 6) Alevi nüfus, 1950'lerden itibaren bir taraftan büyük kentlere ve diğer taraftan Batı Avrupa'ya göç etmeye başlamış, böylece yüzyıllardır yaşadığı kapalı toplumun dışına çıkarak, farklı düşünce ve inanç gruplarıyla karşılaşmıştır. Bu ‘Öteki’ ile şehirde karşılaşma durumu, Alevileri kendi köylü ve akrabalarıyla aynı mekânda kümeleşme eğilimi içine sokmuş, böylece Alevilerin yoğunlaştıkları gecekondulu mahalleleri ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, Şahin'in de dediği gibi, kırdan kente göçün bir uzantısı olarak kabul edilen dış ülkelere göç (Abadan-Unat, 1969; Aker, 1972), Türkiye'nin 1961'de Almanya ile imzaladığı anlaşma ile başlamış, 1964'te Belçika, Hollanda ve Avusturya ve 1967'de İsveç ve Avustralya ile imzaladığı anlaşmalarla sürmüştür. Yurtdışına göç eden Aleviler de kendi yöresel, etnik ve dini kimliklerini paylaşan kişilerle birarada yaşama ve onlarla ilişki ağları oluşturma eğilimi içine girmişlerdir.

Aşağıda ilk önce iç göç sonucu araştırmanın yürütüldüğü gecekondulu mahallesine yerleşmiş olan köy göçmeninin dış göç sonucu Avrupa'ya yerleşmiş akraba ve tanıdıklarıyla olan ilişkilerine bakılmaktadır. Bunu, yurtiçindeki köy ve Alevi derneklerinin yurtdışındaki göçmenler tarafından kurulmuş olan derneklerle olan ilişkileri izlemektedir.

YURTDIŞI GÖÇMEN ('ALMANCI') - YURTIÇİ GÖÇMEN ('GECEKONDULU') İLİŞKİSİ: SOSYAL TABAKALAŞMA DİNAMİKLERİ VE FARKLILIKLARIN HİYERARŞİKLEŞMESİ ÇIKMAZI

Bilindiği gibi, iç göçün en görünür olgusu gecekondulardır. Gecekondu, köylerden büyük şehirlere kitle göçünün yoğun olarak yaşanmaya başladığı 1950'lerden itibaren kentlerin çeperlerinde oluşmuş ve şehirlerin betimleyici unsuru olmuşlardır. Gecekonduyun ortaya çıkmasıyla birlikte, gecekondu insanının 'Öteki' olarak toplum içinde nasıl kurgulandığına baktığımızda, şöyle bir resim ortaya çıkmaktadır: Gecekondulular yoksun kesimdir; hem yoksuldurlar, hem de kültür ve eğitim düzeyleri bakımından geridirler, 'kentli' olamamışlardır; köylüler ve akrabalarıyla yakın ilişki ve dayanışma içinde bir arada yaşarlar; evlerini ('kondularını') kendilerine ait olmayan arazi üzerine ve yapım kurallarına uymadan yaptıklarından 'yasadışı' bir konumdadırlar; siyasi olarak uçlara kaçma ve toplum için tehlike yaratabilme şüphesini barındırırlar (Erman, 2001).

Bu resim, gecekondu ve gecekondu halkında zaman içerisinde oluşan değişiklikler sonucunda günümüzde dar ve sınırlı kalmaktadır. Bugün gecekondu halkı, ev sahibi olanlar ve kiracılar olarak ayrılmaktadır. Bu ayrılmaya gecekondu apartmanlaşması sonucunda birkaç daire sahibi olanları da eklemek gerekir. Ayrıca Alevi, İslâmcı, Kürt kimlikleri de gecekondu mahallelerini işaretlemek için kullanılmakta ve gecekondu mahalleleri kimi zaman karşımıza 'aşırı sol' ya da 'İslâmcı' örgütlerin barındıkları 'varoşlar' olarak çıkmaktadır (Etöz, 2000; Erman, 2001). Bu durum özellikle ülkenin en büyük metropolü olan İstanbul için geçerlidir. Ankara ise daha 'mazbut' bir kent olarak, gecekondu insanının 'varoşlaşma'sına henüz büyük ölçüde tanık olmamaktadır.

Öte yandan 1960 sonlarında ivme kazanan dış göçün (Abadan-Unat, 2002), ki bundan bu makale çerçevesinde anlaşılan Batı Avrupa ülkelerine olan göçtür, Türkiye'den bakıldığında en çarpıcı olgusu yine 'Öteki' olarak kurgulanan 'Almancılar'dır. Bu grubun toplumda şöyle

kurgulandığından bahsedebiliriz: Para sahibidirler, Mercedesleri vardır; gelişmiş ve zengin dış ülkelerde yaşama şansını yakalamışlardır ve elde ettikleri avantajlı durumu ispat etme çabası içindedirler; para harcamayı, gösterişi severler.⁴ Bu resim de günümüzde yurtdışındaki göçmenlerdeki değişiklikler, örneğin ikinci ve üçüncü kuşak göçmenlerin ortaya çıkması, işçi olarak Batı Avrupa'ya gidenlerin yanı sıra, siyasi mültecilerin bulunması, işçi olarak çalışanların yanında kendi işlerini kuranların oluşması gibi durumlar sonucunda çeşitlenmiştir. Araştırmanın yürütüldüğü gecekondu mahallesinde 'Almancı' için şöyle denilmektedir: "Cahil insan, eli para görünce, *kırsal kesim* diye bizi aşağı görüyor"; "Oradakilerin durumu daha iyi olduğu için buradakileri küçümsüyorlar, buraya hava atmak istiyorlar." Böylece 'gecekondu'lar için 'Almancı'lar "zengin olmuş ama cahil kalmış", "gösteriş meraklısı" olan insanlar olarak ortaya çıkmakta, maddi avantajlarını kendilerine karşı kullandıkları, "hava attıkları" için eleştirilmektedirler. 'Almancı', Öteki olarak kurgulanmaktadır: "Maddi gücü olunca Almancı deriz. Ben fakirim, o zengin ya. O Almanya'dan yükledi geldi. Biz onunla bir olamayız. O Almancı, biz değiliz." Böylece kendi aralarından çıkmış, ama kendilerinin sahip olmadıkları maddi güce kavuşmuş olan yurtdışında yaşayan akraba ve köylüler, 'gecekondu' tarafından kendi toplumları dışında bir grup olarak görülmektedir.

Kısacası, bu kurgulara baktığımızda, zaman içindeki değişikliklere karşın, bir taraf yoksul ve kent kültüründen yoksun, öbür taraf da yeni zengin ve dejenere olarak tanımlanmakta, böylece iki taraf da negatif etiketlenmenin kurbanları olmaktadır.

'Almancı'ların ekonomik üstünlüklerinin getirdiği avantajları kullanarak yüksek statü ('itibar') arayışları, göçün ilk zamanlarında köylülerine ve akrabalarına getirdikleri hediyeler aracılığıyla olmuştur. Alan araştırmasında 'Almancı'lar için şöyle denmektedir: "Alman-

4 Kaya (2000) da Almanya'da yaşayan Türklerin Türk halkı tarafından 'Almancı' şeklinde adlandırılmasının altında bu insanların "Almanlar gibi zengin oldukları, domuz eti yedikleri, rahat bir yaşam sürdükleri, Türklüklerini kaybettikleri gibi önyargılar"ın (s.143) yattığından bahsetmektedir.

ya'dan ziyarete gelenler önceden hediyeler dağıtırlardı, ekonomik güç gösterisi⁵ olarak. Şimdi onlar kalmadı. Bıraktılar o işi." Bugün 'Almanci'lar eskisi gibi hediyeler getirmemekte, para dağıtmamaktadırlar. Sonuçta da eskisi gibi dört gözle beklenmemektedirler: "Eskisi gibi evlere çağırılmıyorlar, yemekler verilmiyor artık. Onlar da gitmez. Çok yalnız kaldılar." 'Almanci'ların değişmesine hak verenler de vardır. Bir köy derneği kurucusu avukat, "Evvelden Almanya'daki akrabalar borç alma yeri gibiydi. Oradakiler de bıktılar artık, sıkıldılar, vermiyorlar," diyerek durumu açıklamıştır. Ama genelde 'Almanci'ların yurtdışında geçirdikleri süre arttıkça, 'bireyci' olduklarından, 'maddileştiklerinden' yakınılmaktadır. Örneğin, bir Alevi derneği başkanı, dernek binasının kendisi gibi Alevi olan Almanya'daki sahibini, "125 milyon kiraya tamah ettiği için," "mülkiyet düşkünü" olarak suçlamaktadır. Evvelden köylüye, gecekonduadaki akrabalara düğün, ev yapımı gibi konularda yapılan maddi yardımlar azalmıştır. Almancılarının değiştikleri, kimseye yararları olmadıkları yaygın bir yakınma konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Aralık 1999'da Dünya Bankası için Ankara, İstanbul, İzmir ve Mersin'deki gecekonduarda yürütülen araştırmanın (World Bank, 1999) bulguları na göre yoksul ailelerden seçilen 100 kişiden 51'nin yurtdışında akrabası yokken, 38 kişinin yurtdışında akrabası mevcuttur ancak maddi yardım almamaktadırlar ve bu durumdan şikâyetçilerdirler. Şöyle demektedirler: "*Almancılar* çingene olur, gözü aç olur, onlar bizden bekler", "Yok anam ne gezer", "Eniş-telerim bir başörtüsü bile vermediler. Çok haindiler." Bir kişi ise eskiden az miktarda yardım aldığını ama artık onun da kesildiğini söylemiştir. Yardım aldık/alıyoruz diyenlerin sayısı altıdır ve bu yardımı özel bir durumda (örn. bir kaza olduğunda) ya da az miktarda ("Oğlum 2-3 ayda bir 200 mark falan gönderiyor", "Kardeşim bazen para yolluyor, 'kendine harca,' diye") almışlardır. Kocanın kumarbaz olduğu bir ailede ise kadının Almanya'daki ailesi kızlarına kocasından gizli para yollamaktadır.

5 Yurtdışındaki göçmenlerin ziyarete geldiklerinde getirdikleri hediyelerin güç gösterisi olarak algılanması ilginçtir.

Kısacası, anne-baba, çocuklar dışında kalan akrabalara genelde yurtdışındaki göçmenlerden yardım gelmemektedir ve 'Almancı'nın maddi katkısı dar aile çevresiyle sınırlı kalmaktadır. Yurtdışındaki evli çocuklar genelde geride kalan anne ve babalarına, kardeşlerine sahip çıkma eğilimindedirler. Örneğin, araştırmada görüldüğü gibi, yurtdışındaki evli kız her yıl babasına bilet yollayıp, bir süreliğine yanına aldırmakta ya da yurtdışındaki baba Türkiye'deki evli oğlunun ekonomik sorunlarından dolayı ona düzenli olarak para yardımı yapmaktadır. Dar aile çevresiyle sınırlı olan bu ekonomik ilişki, Türkiye'deki akrabaların başarıyı yakalaması sözkonusu olduğunda (iş kuran enişte-ler, kuzenler; muhtarlık da olsa bir siyasi konuma ulaşmış olan amcalar, yeğenler), geniş aileye yayılma eğilimi göstermiştir. Bu durumda yurtiçi-yurtdışı akraba bağlantıları güçlenmekte, ilişki ağları aktif olarak kullanılmaktadır. Böylece ilişkiye aşağı yukarı eşit avantajlar getiren yurtiçindeki ve yurtdışındaki akrabalar, aralarında kurdukları ilişki ağlarıyla durumlarını ileriye götürme sürecine ivme kazandırmayı amaçlanmaktadır. Yoksul olan, gelişme vaat etmeyen akrabaların ise ekonomik ilişki ağlarının dışında bırakılması eğilimi sözkonusudur.

İlginçtir ki, dağıtılan hediyelerin, yapılan yardımların azalması-na karşın, 'Almancı' buradaki çevresiyle ilişkilerini koparmamaktadır. Yurtdışında akrabası olan bir kişi şöyle demektedir: "Parası var ama yine de gelip bu semtte daire aldı. Pek fazla kopamıyor." Bu durum büyük ölçüde birinci kuşak 'Almancı'nın referans grubunun 'gecekon-dulu' ya da köylüsü olduğu sürece kendisini başarılı, ilerlemiş hissedebilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak görüldüğü gibi, 'Almancı'nın ekonomik üstünlüğüne bağlı toplumsal itibar ve statü talep ve beklentileri gecekondu tarafından karşılanmamaktadır. 'Almancı' ve 'gecekondu' arasında çekişme ve çekememezlik sözkonusudur. 'Gecekondu' 'Almancı' için, köylüye kıyasla daha bir rakiptir. İkisi de köylere-nden çıkmış, yeni bir çevrede yaşantılarını kurmuşlardır. Ve farklı çevreleri içinde farklılaşmışlar, ama yine de birbirlerinden beklentilerini sürdürmüşlerdir. 'Gecekondu' 'Almancı'dan ekonomik katkı talebinde bulunurken, 'Almancı' da 'maddi güç gösterisi' ile toplumsal iti-

bar talebinde bulunmuştur ve böylece farklılıklarının hiyerarşikleşmesi çabası içine girmiştir. Ancak iki talep de karşılığını bulamamış, ilişki bir çıkmaz içine girmiştir.

Yukarıda ayrıntıyla anlatılan bu sosyal psikolojik olgunun altında, kentte ve daha genelde köyden göç edenler arasında, toplumsal tabakalaşmanın oluşma süreci yatmaktadır. Sınıf atlayabilen, orta sınıf kentli gibi yaşayabilen 'Almancılar' geçmişlerinden uzaklaşmaya, köylü çevreleriyle ilişkilerini koparmaya eğilimlidirler ve geri dönüş yaptıklarında şehrin orta sınıf semtlerinde yaşamaktadırlar (Erman, 1998). Ancak ekonomik ve toplumsal kültürel olarak böyle bir sıçramayı yakalama durumu olmayan 'Almancı' için toplumsal statüsünü arttırmak, aynı sınıf içinde kalarak konumunu yükseltmek, yurtdışına giderek geride bıraktığı akraba ve köylüleriyle kendini karşılaştırma yoluyla olmaktadır. Ancak 'gecekondulu' 'Almancı'yı kendisinden birisi olarak görmeyerek, Avrupa'daki göçmenin ekonomik üstünlüğünü, onun başarılı, kendisinin ise başarısız olduğu şeklinde kabul etmemektedir.

'Almancı'ların ekonomik üstünlükleri ve bunun getirisi ile kendi toplumları içinde itibar arayışlarının fiziki boyuta yansımaları, daire satın alma ya da gecekondu mahallesi içinde birkaç katlı apartman yaptırmak şeklinde olmaktadır.⁶ 'Almancılar' maddi birikimleri ile çoğunlukla gecekonducuların yerine yapılan ve akraba ve köylülerinin, dolayısıyla referans aldıkları kendi 'toplum'larının oturdukları gecekondu mahallelerine yakın olan apartmanlarda daire satın almak ya da gecekondu mahallesi içine iki, üç katlı modern betonarme binalar yaptırmak eğilimindedirler. Gecekondu mahallelerinde Avrupa'ya işçi olarak gitmiş kişilerin bulunduğu ailelerin konutları kalitelerinin göreceli yüksekliği ile farkedilmektedir. Ayrıca, apartman köyden kente göç edenler için bir statü göstergesidir (Erman, 1996; Ayata, 1989). Apartman şehirlilerin, yüksek eğitimlilerin, kültürlülerin yaşam çevresidir. Apartmanda yaşamak rahatlıktır, temizliktir, konfordur. Köy-kent

6 Daire satın alınmasının nedeni olarak geleceğe yönelik yatırım yapmak arzusunun belirtilmesine karşın, göçmenin bu şekilde kendi toplumu içinde itibar arayışı içinde olduğunun anlaşılması önemlidir.

göçmeni için gecekondudan apartmana geçmek modern ve şehirli olma yolunda büyük bir adım atmak, “daha ileri” bir yaşantıya sahip olmak demektir. Dolayısıyla ‘Almanci’ların daire almalarına ve geri dönüş yapanların apartmanlarda yaşamalarına gecekondudakiler gıpta etmektedirler. Böylece geri dönüş yapan ya da Avrupa’da emekli olduktan sonra yılın bir kısmını yurtdışında, bir kısmını Türkiye’de geçiren ‘Almanclar’, yurtdışına gitmeden önceki konumlarına göre daha yüksek bir noktadan toplumlarına giriş yapmakta, neredeyse sınıf atlamaktadırlar. Gecekondu da kirada oturan bir kadın dairede oturan ‘Almanci’ akrabasını ziyarete gittiğimizde şöyle demiştir: “Ben de keşke dairede oturabilsem. Ne güzel temiz, düzenli. Bu akrabamın karısı iyi yaşamaya alışmış. Evine çok güzel mobilyalar aldı. Acaba bir gün ben de böyle bir yerde yaşayabilecek miyim?” Böylece ‘Almanclar’ ekonomik üstünlüklerini hediye dağıtma, düğünlerde altın takma gibi çabuk buharlaşıp yok olabilen ve umdukları itibarı da getirmeyen bir yol yerine, daha somut, görünebilir bir yolla çevrelerine göstermektedirler. Böylece ‘Almanci,’ gecekondudan apartmana dönüşümün ana aktörlerinden birisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Yurtdışında yaşamayı sürdürenler sözkonusu olduğunda, kendi adlarına satın alınan daireler ya kiraya verilmekte ya da yakın akrabaya (anne-baba, kardeş, evli çocuk) kira ödemededen oturmaları için verilmektedir. Zorlaşan ekonomik şartlar ve maddiyata verilen önemin artması sonucunda birinci duruma yönelme sözkonusudur. Yurtdışına gidenin yanına akrabalarını aldırması ise, her iki taraf için de, olası sorunlar barındırsa bile, istenen bir durumdur. Yurtdışında olan, bu sayede kendi çevresini kurabilmekte, yalnız kalmamakta, yabancılar arasında sıradan bir göçmen olmaktan kurtulmakta; akrabasının yanına yurtdışına giden ise böylece daha iyi bir yaşam şansını yakalayabilmektedir. İki senelik işletme bölümü mezunu oğlunu iş bulamaması üzerine İngiltere’deki akrabasının yanına yollamayı planlayan mahalle muhtarı, “Uzanan kol bende kalsın,” diyerek böyle bir ilişkiyi desteklemektedir.

İç göç-dış göç aktörleri (‘Gecekondulu’-‘Almanci’) arasındaki ilişki ekonomik ve sosyal boyutla sınırlı kalmamaktadır. Yurtdışındaki

akrabaların potansiyel bir ‘siyasi sığınma’ alanı olarak varlıkları sözkonusudur. 1970’lerde ve özellikle 1980 askeri darbesini izleyen yıllarda çok sayıda insanın Batı Avrupa ülkelerinde siyasal sığınma için başvuruda bulunduğu bilinmektedir. Yurtdışında akrabaların bulunması bu olayı kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır. Mahallenin önde gelen kişilerinden birisi Türkiye’nin baskıcı ve gittikçe ‘sağcılaştan’ siyasi ortamında, ‘her ihtimale karşı’ yurtdışında akrabaların bulunmasının avantajından bahsetmiştir. Ayrıca, araştırma sırasında gözlemlendiği gibi, siyasi olmayan bir nedenle hakkında tutuklama kararı çıkarılan ve yurtdışına yerleşmiş kızı olmasa böyle bir girişimin altından kalkabilecek deneyim birikimi olmayan orta yaşlı bir kişi, yurtdışındaki akrabasının yanına, akrabasının çağrısı yoluyla vize alarak gidebilmekte, gittikten sonra ise siyasi sığınma için başvurabilmektedir. Tabii yurtdışında siyasi sığınmacı statüsü ile bulunanlar ile işçi olarak gidenler arasında, geride bıraktığı ülkesi ve gittiği ülkedeki kendi memleketlisi ile olan ilişkileri açısından büyük farklar bulunmaktadır. ‘Sığınmacı’ ülkesine gelememekte ve araştırmadaki bir kişinin bahsettiği gibi, işçi olarak orada bulunan Türkiyeli göçmenler tarafından istenmemekte, dışlanmaktadır. Sığınmacıya, “Sen gelmeseydin, biz daha iyi iş bulurduk,” denmekte, ayrıca siyasi görüşü ön plana çıkardığından dolayı tepki gösterilmektedir.

Yukarıda yurtdışındaki özellikle ilk kuşak göçmenlerin gecekondudaki akraba ve köylüleriyle ilişkilerine değinildi. Aşağıda ise örgütlenme düzeyinde yurtiçi-yurtdışı göç ilişkileri, yurtiçinde ve yurtdışında kurulan köy dernekleri ve Alevi dernekleri çerçevesinde irdelenecektir.

YURTIÇİ-YURTDIŞI KÖY DERNEKLERİ VE ALEVİ DERNEKLERİ İLİŞKİSİ: DAR ALANDA PASLAŞMALAR?

Köy Dernekleri

Gecekondu mahallelerinde, özellikle Alevi kesiminde en yaygın örgütlenme biçimi, köy dernekleridir. 1961 Anayasasının sivil toplum örgütlenmelerine geniş alan açmasının da etkisiyle, kente göç etmiş Aleviler 1960’lardan itibaren köy dernekleri etrafında örgütlenmeye başlamış-

lardır. Alevi kimliğinin kamusal alanda görülmediğı, gizlendiğı bu yıllarda, Alevilerin köy dernekleri kurmaları kendileri açısından daha anlamlı olmuştur. 1970'lerde, sol görüşün Aleviler arasında benimsenmesi sonucunda, halkı Alevi-Sünni ayrımı olmadan sol ideoloji etrafında örgütlemeyi hedefleyen devrimci liderlerin gecekondü çevrelerinde kurdukları 'Mahalle Dernekleri' ortaya çıkmış, ancak köy dernekleri de varlıklarını sürdürmüştür. 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile dernekler kapatılmış, siyasi örgütlenmeler bastırılmıştır. 1982 Anayasası örgütlenme ve dolayısıyla dernekleşme faaliyetlerine kısıtlamalar getirmiştir. 1990 sonrası ise köy derneklerinin sayısında bir patlamaya tanık olmuş, yüzlerce köy derneğı kurulmuştur. Aleviler, Alevi köy ve şehirlerinin yardımlaşma ve dayanışma dernekleri etrafında örgütlenmişlerdir. Araştırmanın yapıldığı mahalledeki üç köy derneğı de 1990 ortalarından sonra kurulmuştur ve bu derneklerin kurucularından ikisi 1970'lerin devrimci liderlerindendir: Ankara'ya 12-14 yaşlarında gelmişler, kentte yetişmişler, sendikal ve sendika dışı çeşitli örgütlenme deneyimleri kazanmışlar, mahalle örgütleri kurarak ya da mahalleliyi harekete geçirerek gecekondü mahallelerinin gelişmesinde, alt yapı ve hizmetlerin elde edilmesinde rol oynamışlardır. Alan araştırması çerçevesinde gerçekleştirilen bir yüksek lisans tezinin (Coşkun, 2003) gösterdiği üzere, bu köy derneklerinin kurucu başkanları, yüklendikleri "halkı aydınlatma misyonu"nu köy dernekleri aracılığıyla sürdürmeyi amaçlamışlar, çıkarttıkları dergiler, düzenledikleri geziler yoluyla kendi insanların, geldikleri yöre ve kültürleri yanında, kenti ve kentli değerleri de benimsemelerini hedeflemişlerdir. Öte yandan, köy dernekleri sıradan üye için genelde cenazelerinin kaldırılmasında, düğünlerinin yapılmasında maddi destek ve kolaylık sağlayan pragmatik bir araçtır (Coşkun, 2003). Ayrıca köy dernekleri aracılığıyla köy kökenli göçmenin kültürel değerlerinin kent ortamında yeniden üretilmesi, köyüyle ilişkisinin sürdürülmesi mümkün olmaktadır. Alevi kültür öğelerinin unutulmaması Alevi kesim için giderek daha çok önem kazanmaktadır. Köy dernekleri köye ya da Hacı Bektaş gibi önemli Alevi merkezlerine geziler düzenlemekte, semah gibi Alevi kültür öğelerinin öğretildiği

kurslar vermekte, dernek üyelerini pikniklere (örn. Abant Gezisi) götürmektedir. Köylerine adak, derviş/eren türbe ziyareti, kurban kesmek için gitmek mahalledeki Aleviler arasında yaygındır.

‘Almancı’ların köyle olan ilişkilerine bakıldığında, bu konu hakkında alan araştırmasında elde edilen bilgiler Türkiye’de ziyaret için bulunan birkaç kişiyle sınırlıdır ve bu bilgilerin daha derinlemesine araştırılmaları gerekmektedir. Yine de anlatılardan şöyle bir resim çizilebilir: Çoğu ‘Almancı’ için köyleri ve köye yapılan ziyaretler önemlidir; bir nostalji kaynağıdır. Geçmişini romantik olarak kurgulayan ‘Almancı’ köyünü özlemektedir. Yurtdışındaki zorlu çalışma ve yaşam ortamından yorulmuş ‘Almancı’ için köy soluk alınacak, enerji toplanacak ortamdır. Köklerini ve Alevi kimliğini sahiplenme bilincine sahip çocukları da köye yönelme eğilimindedir. Köy, Alevi kültürünün ortaya çıktığı ve yaşanacağı yerdir. Bu amaçla köylerine cemevi yaptıranlar vardır. Gecekonuda yaşayan bir kadın, köyü hakkında sorulan soruya, “Bizim köyde cemevi var şimdi. *Almancılar yaptırmış,*” diye cevap vermiştir. Yurtdışında yaşayan göçmen, köyünden evlenme, gelin alma eğilimindedir ve Alevilerin özelinde bu durum endogaminin sürekliliği anlamına gelmektedir. Almancıların köylerine yaptırdıkları evler dikkat çekmektedir ve köye gösterişli ev yaptırmak da bir statü göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Almanya’dan gelip Tunceli’nin dağ köyünde ev yaptıranlar vardır. Köylerine tatile gelen ‘Almancı gençler’ de dikkat çekmektedir. Otuz yaşlarında bir köy derneği kurucu başkanı şöyle demektedir: “Bu gençler çok modernler, köylülerle uyuşamıyorlar. Ama yine de köyde tatillerini geçirmeye geliyorlar”. Orta Anadolu’nun çoğu Alevi köyleri bugün şehre göç sonucu büyük ölçüde boşalmış durumdadır. Örneğin, 1960’lı yıllarda 125 haneden (650-700 kişi) oluşan Çorum’un Cemilbey-Çorak köyünün nüfusu, büyük şehirlere ve sınırlı oranda Almanya, Fransa, Hollanda ve Avusturalya gibi yurtdışına göç sonucunda bugün 40 haneye düşmüştür (<http://cemilbey.liyiz.biz>; Cemilbey-Çorak Köyü web sitesi). Geride kalanlar, yaşlılar ile kimi zaman toprağı olan ailelerin en büyük yetişkin erkek çocukları ve onların aileleridir. Ancak bu köyle-

rin Ankara'ya olan göreceli yakınlığı şehre göç etmiş olanların köylerini ziyarete gitmelerine olanak vermektedir ve köyde yaşayan sınırlı nüfusa karşın, köye gelip giden bir nüfus ortaya çıkmaktadır. Bu nüfusa yazları yurtdışından gelenler de katılmaktadır. Örneğin, Ütük-yurdu (Sivas) köyünün 20 hanelik nüfusu yaz aylarında “büyük şehirlerde oturan Ütük-yurduların” “sıla turizmi” ile gelmeleri sonucunda 70 haneye çıkmaktadır (<http://utuklu.tripod.com/dernek.htm>; Ütük-yurdu Köyü web sitesi). Köy dışında yaşayan 5.000 “Mursal kökenli insan”ın olduğu Mursal (Çorum) köyünde de yazları nüfus 2.000'i bulmaktadır: “Yazları köy adeta bir tatil yeri görünümündedir” (<http://www.mursal.com>; Mursal Köyü web sitesi).⁷ Son zamanlarda büyük şehirlerde yaşayan göçmenlerin tatillerini geçirmek için köylerinde ev yaptırma/yapma eğilimi ortaya çıkmıştır. Bu konuda Ödek Köyü (Divriği-Sivas) web sitesinde “Son zamanlarda köye yapılan bu evleri tersine göç olarak nitelendirmek mümkün görünüyor” denmektedir. Ayrıca şehre göç edenlerin köylerinde festival/şenlik düzenlemeleri ilginçtir (Şahin, 2001: 26). “Yeni bir gelenek haline gelen şenlikler”den bahsedilmektedir (<http://www.aktas.dernegi.com>; Aktaş Köyü web sitesi). Kültürel kimlik ve grup aidiyetini yeniden üretme açısından bu şenlikler önemlidir. Örneğin, bir Çerkez köyü olan Cemilbey-Çorak Köyü'nün⁸ 2003 yılında kurulan ‘Cemilbeyliler Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği’ tarafından 30 Ağustos 2003'te düzenlenen ‘Bağrıbütn Festivali’ ile ilgili fotoğraflar web sitelerinde mevcuttur. Şenlikten şöyle bahsedilmektedir: “Tüm yaşlıların elleri öpüldü, hatırları soruldu...mis kokulu ‘Bağrıbütn’ (yöre kavunu-yazarın notu) dilimleri ikram edildi...Gençler büyük bir maharet ve enerjiyle

7 Yazları köylere olan ve olumlu bir gelişme olarak nitelendirilen bu akının köy üzerinde olumsuz etkileri de ortaya çıkmaktadır. Örneğin Kırıntı Köyü sitesinde ‘ikinci kuşak’ın “derelere bira kutusu atmamayı, Burga Baba’da kola kutusuna nişan almamayı, Kara Doruğun reçine kokulu çamlarının dibine çöp poşeti bırakmamayı ve rakı dolu midelerinden çıkan kusmuklarla tertemiz Kırıntı toprağını kirliletmeyi öğrenecekler”inden bahsedilmektedir (Kırıntı sitesi).

8 Makaledeki köy derneklerinin Alevi olanlarla sınırlı tutulması kararına karşın, bu Çerkez köy derneği sitesi, zengin bilgi taşıması ve kültürün dernek faaliyetleri ile yeniden üretilmesine iyi bir örnek oluşturduğu için çalışmaya dahil edilmiştir.

çerkez oyunları oynadılar. *Pşivane* (Akordiyon çalan) kendisini büyük bir sessizlik ve dikkatle dinleyen herkese Çerkezce şarkılar çaldı. Şarkıların hikâyelerini hem Çerkezce hem de Türkçe anlattı” Cemil-bey-Çorak Köyü web sitesi).

Köylerine bağlılık hisseden yurtdışındaki göçmenler köy derneklerini de benimsemektedirler ve para yardımı yapmak konusunda isteklidirler. Bir köy derneği kurucu başkanının dediği gibi, bazı köy dernek başkanları yurtdışına ziyarete giderek para toplamışlar ve dernek merkezlerini satın almışlardır. Yurtdışına çok göçmen gönderen köylerin dernekleri daha zengindir ve dernek binaları şehrin Kızılay gibi merkezi semtlerindedir (Coşkun, 2003). Köy derneklerinin yurtdışında üyeleri vardır. ‘Almanci’ üyeler genelde yazları geldiklerinde üye aidatlarını toptan ve Euro üzerinden ödemektedirler ve normal aidatın üstünde para ödemekte sakınca görmemektedirler. Yurtdışında üyeleri bulunan köy dernekleri avantajlıdır. Örneğin, Zara köylerinden Ütükyurdu Köy Derneği (1991) yurtdışındaki üyeleri sayesinde çok gelişmiştir. Web siteleri bunu yansıtmaktadır. Sitede yeni evlenen çiftlerin fotoğraflarından uluslararası ihalelere, Almanya’da faaliyet gösteren uluslararası avukat bürosundan İstanbul’daki ‘24 Saat Acil Servis’ veren Ağır Ceza ve Ticari Ceza Hukuku avukatının adresine kadar yayılan geniş bir yelpazede bilgilere rastlanmaktadır. Derneğin Hasköy-İstanbul’da kendi mülkiyetinde olan 120 metrekaarelik bir lokali vardır.

Köy derneklerinin web sitelerine bakıldığında, alan araştırması üzerinden köyün göçmen için anlamını betimleyen resmin desteklendiği görülmektedir. Hem yurtiçi, hem yurtdışındaki göçmenlerin arasında giderek köy kimliği bazında örgütlenmelerin yayıldığı görünmektedir. “Orada bir köy var uzakta” başlıklı yazısında Kazım Doğan, Almanya’daki Türkiyeli göçmenler tarafından kurulan derneklere bakarak, “Gelen köy ve şehrin ismi etrafında yaşanan bu tür örgütlenme yönteminin temelinde kültürel ve köken kaybına yönelik endişe ve terk edilen topraklara yönelik özlem ve yardım duyguları bulunuyor,” demektedir. Örneğin Frankfurt’taki dernekler arasında Gümüşhane’nin bir köyü olan Günbatur’dan göç edenler tarafından kurulmuş olan

‘Günbatur Birlik ve Dayanışma Derneği’ (1994), Çorum’un Kuşsaray köyünden göç edenler tarafından kurulmuş olan ‘Kuşsaray Yardımlaşma Derneği’ (1996), Sivas’ın İmranlı ilçesinden gelen 110 aileyi bünyesinde toplayan ‘Kızılırmak Kültür Derneği,’ Sivas Yıldızeli-İslim köyünden göçedenler tarafından kurulmuş olan ‘Yıldızeli-İslim Köyü Dayanışma Birliği (1995) ve Yozgatlılar Sosyal ve Dayanışma Derneği (1998) bulunmaktadır. Bu derneklerin kuruluş nedenleri altında genelde “ikinci ve üçüncü kuşak çocuklarının köken ve kültürden kopma endişesi” yatmakta; “yeni kuşakların kökeninden uzaklaşmasını engellemek”, “aynı yöreden gelenler arasındaki dayanışmayı güçlendirmek”, “gençlerin birbirini tanımasına, gelenek ve göreneklerin yeni kuşaklara aktarılmasına olanak sağlamak” hedeflenmektedir. Bu amaçla Sivas Yıldızeli-İslim Köyü Dayanışma Birliği üyeleri her yıl Temmuz ayının ikinci haftasında köylerinde buluşmaktadır. Yozgatlılar Sosyal ve Dayanışma Derneği ise “(yurtdışında) doğup büyüyen Yozgatlı gençler ile Yozgat’ta yaşayan gençleri kapsayan öğrenci değişimi projesi” üzerinde çalışmaktadır. Bu derneklerin faaliyetleri arasında köye yönelik olarak “köy okulunun tüm ihtiyaçlarının Almanya’dan karşılanması”, “kırtasiye malzemeleri yardımının yapılması,” köyde “gurbetçiler fidanlığı”nın oluşturulması, köyün ağaçlandırılması, köyün ziyaret edilmesi, köye maddi yardım yapılması, “köyün sokak aydınlatma sisteminde meydana gelen aksaklıkların giderilmesi,” “köye ulaşım yolları üzerindeki trafik levhalarının yaptırılması,” köy yollarının asfaltlanması, çöplerin toplatılması, köprü yapımı, kanalizasyon projesi gibi faaliyetler yer almaktadır. ‘Gurbetçi’lere yönelik olarak da ‘aşure günleri’nin [“aşure, dernek tarafından hazırlanmış ve *köylülerimize* ikram edilmiştir” (<http://www.kussaray.net>; Frankfurt-Kuşsaray Dayanışma Derneği sitesi), pikniklerin, yemeklerin, “kültür ve buluşma” gecelerinin, festivallerin (örn., Zara Festivali, 30-31 Ağustos 2003) düzenlenmesi, bayramlaşmak için dernek lokallerinde biraraya gelinmesi gibi faaliyetler bulunmaktadır. Danimarka’daki Sivas-Şarkışla Gümüştepe Köyü’nden 128 ailenin 1998 yılında kurduğu ‘Gümüştepe Köylüleri Kültür ve Dayanışma Derneği’ de köylerine bir

cenaze yıkama aracı ve köy okuluna üç adet bilgisayar götürmüştür (<http://gumustepe.dk>; Gümüştepe Köyü web sitesi).

Tabii ki köye yapılan yardımlar yurtdışındaki göçmenlerle sınırlı kalmamaktadır. Yurtdışındaki köy dernekleri de köylerine yönelik yardım ve çalışmalarda bulunmaktadır. Örneğin, Ovacık Köyü Köy Derneği üyeleri ağaçlar satın alarak köylerine dikmişler, dikilen ağaçları sulamak için İstanbul'dan pompalı su tankeri satın almışlardır (<http://www.ovacikkyd.org>; Ovacık Köyü web sitesi). Merkezi Ankara'da bulunan Çorum-Gökköy Köyü Derneği de köylerine içme suyu, çeşmelerin tamiri, yol yapımı, telefon santrali, "gurbette yaşamını yitirenlerin doğdukları topraklara iade işi," semah, tiyatro ve folklor ekiplerinin oluşturulması, adak kurbanlarının topluca kestirilmesi gibi hizmetlerde bulunmuştur (<http://www.goekkoey.de>; Çorum Gökköy Köyü web sitesi).

Yurtdışında ve hatta yurtdışında kurulan köy derneklerinin bazılarının web siteleri vardır ve yeni iletişim teknolojisinin kullanılması bazı köy dernekleri tarafından teşvik edilmektedir.⁹ Ayrıca derneği olmayan köylerin de web siteleri olabilmektedir. Bu siteleri kuranlar genelde köyün şehirde büyümüş ikinci ve üçüncü kuşak gençleri ya da yurtdışındaki göçmenler olmaktadır. Örneğin, Mursal köyünün sitesini 1950'de köyde doğan, lise ve üniversiteyi İstanbul'da bitirerek avukat olan Musa bey kurmuş, oğlu Nezir ise sitenin İngilizce kısmını hazırlamıştır. Sitelerde köylerini unutmayacakları, bu duyguları gelecek nesillere aktarmak istedikleri, haberleşme ağları ile birbirlerini kollaracakları vurgulanmakta, siteyi "gün geçtikçe birbirinden uzaklaşan akrabalık, dostluk bağlarının kopmasına izin vermemek ve daha da güçlendirmek için" hazırladıkları (<http://www.fahrli.com>; Fahrli Köyü web sitesi) vurgulanmaktadır. Gençleri derneğe çekmek ve sokaktan kurtarmak için bazı köy dernekleri tarafından 'Gençlik Kolları' oluşturulmakta, yapılabilecek ortak faaliyetleri saptamak için

9 Demek merkezi İstanbul'da olan Ütükürdu Köyü Derneğinin websitesinde "teknolojik verileri takip için demek lokalinde bir bilgisayara ihtiyaç olduğu" vurgulanmakta, iletişimin e-mail üzerinden yapılmasından bahsedilmektedir.

'Gençlik Kokteyli' (Ovacık Köyü web sitesi) düzenlenmekte ya da "köyümüz gençliğinin birbiri ile tanışması ve birlikte sosyal etkinlik içinde kaynaşmasını sağlamak amacıyla" '19 Mayıs Gençlik Haftası'nda Abant'a gezi düzenlenmekte; "gençler halay çekerek, yarışmalara katılarak, futbol maçı yaparak" birarada zaman geçirmektedir (Ovacık Köyü web sitesi). Ayrıca "yeni yetişen gençlik ile derneğimiz arasında ilişki kurmak, gelişen kent yaşamı ile paralel olarak gençlerin taleplerine cevap vermek için bileşim teknolojilerinden faydalanmak" (Ovacık Köyü web sitesi) söz konusu olmaktadır.

Bu sitelerde köylerinin tarihi ve kökenleri, coğrafyası ve kültürü anlatılmaktadır. Kültür ana başlığı altında şu alt başlıklar yer almaktadır: "Adetler, Ananeler, Duygu ve Düşünceler: Yemekler, Düğün ve Nişan Törenleri, Çocuk Oyunları, Genç (delikanlı) Oyunları, Kahvehane Oyunları, Hasat Dönemi, Ziyaretler" (Cemilbey-Çolak Köyü web sitesi); "Ozanlarımızdan, Şive (Yerel Ağız Örnekleri),¹⁰ Halı Motiflerinin Dili, Şiir, Yazı Köşesi" (<http://www.odekkoyu.com>; Ödekköy web sitesi); "Gökköy Ağız-Deyimler-Atasözleri, Geleneklerimiz, Saygı-Ölçütleri, Köyümüzde Düğünler, Köyümüzde Halay, Köyümüzde Çocuk Adları ve Adların Gizemi, Eski Tedavi Yöntemleri, Gökköy İnanç Dünyası – Alevi dede ve babaların isimleri, Gökköy'de Oynanan Oyunlar, Gökköy'de Lakaplar, Gökköy Sözlüğü" (Çorum Gökköy Köyü web sitesi). Web sitelerinde yöreye özgü özellikler (örn. Cemilbey-Çorak köyünün Bağrıbutün kavunu: "bu mis kokulu kavun... nadiren parayla satılır, mevsimine yetişen hastalara, yaşlılara ve misafirlere ikram edilir") yazı ve resimlerle sergilenmekte, köylerin haritası (hatta Mursal Köyü sitesinde 'Dünya'da Mursal' 'Türkiye'de Mursal' 'Bölgede Mursal' 'Mursal ve Yakın Çevresi' başlıkları altında farklı ölçekte haritalar yer almaktadır) ve köyün ve insanların fotoğrafları yer almaktadır.¹¹ Hatta köylerdeki sülalelerin ve soyadlarının listesi,

10 Ödekköy sitesindeki 'Yerel Ağız' listesinin kaynağı, köyün monografisi üzerine yazılan bir yüksek lisans tezidir.

11 Bu fotoğrafların alt başlıkları şöyledir: "Resim Galerisi" (Aktaş Köyü web sitesi); "Fotoğraflar-Sosyal" ("Dedeler, Babalar, Amcalar, Dayılar", "Yuva'da bir Gölge Altı", "Yürüyüşte", "Dü-

sülaleler hakkında ayrıntılı bilgi ve soyağacı çizimi ile köyün telefon rehberi verilebilmektedir. Cemilbey-Çorak Köyü örneğinde olduğu gibi, köyün ünlenmiş, gurur kaynağı olan kişilerine (Güreşte Dünya ve Olimpiyat Şampiyonu olan Mahmut Atalay) yer verilmekte, Gökköy Köyü sitesinde olduğu gibi “Gökköy’de Renkli Simalar” başlığı altında, örneğin içkiyle iç içe yaşayan, küfürleriyle tanınan ama insani yönüyle çok sevilen kişiler anlatılmaktadır. Böylece göçmenler tarafından köyleri sanal ortamda geçmiş, insanları, gelenek ve kültürü ile yeniden üretilmekte, kökene bağlı kimlik, köy üzerinden bir gurur kaynağı olarak kurulmaktadır.

Ancak bu geleneksel kültür ve geçmiş, gurur duyulan bir kimlik çerçevesinde yeniden üretilirken, gelenek bir ‘kültürel sermaye’ olarak olduğu gibi alınmamakta, bazı geleneklerin günümüzdeki gelişmeler ışığında uygulanmasının artık sözkonusu olmadığı ifade edilmektedir. Örneğin, “büyüklerle saygı adına çocukların susturulması, çocuğun gelişimi ve sağlıklı bir toplum olma açısından sakıncalar taşımaktadır,” denilmektedir (Gökköy Köyü web sitesi).

Ayrıca sitelerinde şiirler, atasözleri, türküler [“türkülerimiz” (<http://www.kirinti.de>; Kirinti sitesi)] yer almaktadır. Şiirlerde köye olan özlem ve sevgi ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Çorum Gökköy Köyü sitesindeki yeralan şiirler arasında ‘Gidesim Gelir Gidemem’, ‘Köylüm’, ‘Köye Gel’, ‘Değişmem’, ‘Köyümüz’, ‘Özledim’, ‘Gurbetçi’, ‘Biz Varız’, ‘Hep Beraber’, ‘Özledim Geldim’ yer almaktadır. ‘Özledim’ şiirinde şöyle denmektedir: “Kilometrelerce uzaklarda, Almanya, Hollanda Fransada, Lanet olsun parasına puluna, Ben yurdumu özledim, En zoru da ben köyümü, GÖKKÖY’ümü özledim.”

Sitelerde ayrıca yapılan faaliyetler, ‘etkinlik takvimi’ (takvimde işaretlenmiş günler) yer almakta, sohbet (*chat*), ‘cebe mesa’, ‘ziyaretçi defteri’ aracılığıyla elektronik ortamda konuşma, haberleşme imkânı tanınmaktadır. Çorum-Gökköy Köyü sitesinde ‘yardım’ başlığı altında yardıma ihtiyacı olan insanlar (örn. kaza sonucu sakat kalanlar)

hakkında bilgi verilmekte, özellikle yurtdışındaki köylülerinden bir bankanın hesap numarasına 'euro' olarak para yatırımları istenmektedir. Web sitelerinin sohbet ('chat'), 'ziyaretçi defteri' gibi sayfaları köye duyulan hasreti, sevgiyi yansıtmaktadır. Yurtdışına çok göç vermiş köylerin sitelerinde, Karakoçuş köyü web sitesinde olduğu gibi, "Gurbet Köşesi" ("Avusturalya Gurbet Sayfası", "Belçika Gurbet Sayfası") bulunmaktadır. Böylece ulusaşırı ilişki sanal ortamda kurulmakta, iletişim sağlanmakta, köy etrafında bir kimlik oluşturulmakta, köye duyulan nostalji paylaşılarak çoğaltılmaktadır.

Köy ismiyle kurulmuş bu derneklerin hemen hepsinde Alevi kimliği ortaya çıkmakta, Alevi kültürüyle ve yürütülen kültürel etkinliklerle ilgili bilgiler paylaşılmaktadır. Örneğin, 'ozanlar listesi' (ozanların isimleri, yaşadıkları yerler, kitapların ve şiirlerin isimleri,¹² semah ekibi fotoğrafları (Mursal Köyü sitesi) ve 'aşure yemeği,' 'Nevruz kutlaması' gibi faaliyetler, hatta Alevi dede ve babalarının isimleri (Gök köy sitesi) bu derneklerin sitelerinde yer almaktadır. Özellikle 1996'da kurulan ve 1997'den itibaren "Almanya yasalarına uygun bir dernek statüsü'ne giren" Frankfurt-Kuşsaray (Çorum) Dayanışma Derneği'nin (KDD) 2001 yılında oluşturduğu web sitesi çok detaylıdır. Örneğin, hem Frankfurt hem de Çorum hava durumu verilmektedir. KDD ayrıca 'Kuşsaray Haber' adlı bir dergi çıkartmakta, 'Kadınlar Kolu' ve 'Gençlik Kolu' faaliyetleri yürütmektedir. Köylerin web sitelerinde yansıtılan Alevi kimliği ve kültürü, kimi zaman siyasal bir durumu da göstermektedir. Örneğin, 1991'de kurulan ve merkezi İstanbul'da bulunan Ocak Köyü Kültür ve Dayanışma Derneği (OCAK-DER)¹³ sitesinin ana sayfasında "Köyümüz İslâm ve insan temizliğinin, çağdaşlığın, gelecek kuşaklara sevginin, modernliğin, kendini Doğu insanına adanmış Hıdır Abdal Sultan'a bağlılığın ve Türk'ün Ata'sı

12 Frankfurt Kuşsaray sitesinde ozanların şiirleri arasında "Kuşsaray Destanı," "Güzel Memleketim," "Kuşsaray Köyünü Övgü" ve "Köyüm Kuşsaray" yer almaktadır.

13 Bu dernek 1952'de 'Ocak Köyü Güzelleştirme Derneği' olarak kurulmuş, ismi 1955'te 'Ocak Köyü Kalkındırma Derneği' olarak değiştirilmiş ve dernek 1980 darbesi sonrası yeniden kurulunca 'Ocak Köyü Kültür ve Dayanışma Derneği' ismini almıştır.

ulu önder Atatürk'e sevgi ve saygının savunucusudur," denmektedir. Derneğin sitesinde "Hacı Bektaş Pirimiz", "Atatürk'ün İzinde", "Laik Cumhuriyet", "Çağdaş Demokrasinin Şanlı Bekçileriyiz" sözlerinin de yer aldığı 'Ocak Marşı' vardır ve sitede üzerine tıklanılarak dinlenilebilmektedir. Merkezi Tuzluca-Yazır-Ankara'da bulunan Mursal Kültür ve Dayanışma Derneği'nin sitesinde sol örgütlerin düzenledikleri yürüyüşlerdeki Mursal Derneği temsilcilerinin fotoğrafları ("Mursallılar Yürüyüşte") yer almaktadır. Frankfurt-Kuşsaray Dayanışma Derneği sitesinde '8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü' kutlamasından bahsedilmektedir. Öte yandan, Çerkez köyü olan Cemilbey-Çorak Köyü sitesinde derneklerinin "hiçbir siyasi amacının olmadığı, din, dil, ırk, zengin, fakir ayrımı yapmayacağı" söylenmekte, siyasal bir konumlarının olmadığına altının çizilmesi gereği duyulmaktadır. Danimarka'daki Gümüştepe Köylüleri Kültür ve Dayanışma Derneği sitesinde de "Denegimizin hiçbir siyasi amacı yoktur", denilmektedir.

Bu derneklerin kurulma süreçlerine ve hukuki temellerine baktığımızda, Türkiye'de kurulmuş bir derneğin Avrupa'da şubesinin açılması bu seneye kadar uzun bir bürokratik süreç gerektirmekteydi; Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü alınarak, İçişleri Bakanlığı'nın önerisi üzerine Bakanlar Kurulu'nun onayının alınması zorunluydu. Avrupa Birliği'ne üyelik süreci içinde, 2908 sayılı Dernekler Yasası'nın 11. ve 12. Maddeleri kaldırılarak, yasada bu konuda bazı kolaylıklar getirilmiştir. Ancak bu durum uygulamalara henüz yansımamıştır. Dolayısıyla Avrupa'da şube açılması yerine, yeni derneklerin kurulması söz konusudur. 1986 yılından itibaren Avrupa Parlamentosu'nun Avrupa'daki göçmenlerin dernekleşme faaliyetlerini bütçesinden ödenek ayırarak teşvik etmesi sonucunda, Türkiyeli göçmenler bulundukları ülkelerin yasalarına uygun biçimde dernek statüsünü elde etme yoluna gitmektedirler. Dolayısıyla, yurtdışındaki göçmenler 1990'lardan itibaren köy kimliği etrafında bir kurumsallaşma süreci içine girmişlerdir.

Kısacası, hem Türkiye'de, hem de Avrupa'da göçmenler giderek artan bir biçimde köy (yöre) kimlikleri bazında örgütlenmektedirler. Alan araştırmamızdaki üç köy derneği iç dinamiklerle kurulmuştur.

Ancak yaptığımız internet araştırması, Türkiye'deki bazı köy derneklerinin yurtdışından gelen insiyatiflerle oluştuğunu göstermektedir. Örneğin, 1997'de Almanya'da yasal statü kazanan 'Frankfurt Kuşsaray Dayanışma Derneği'nin (KDD) hemen ardından Ankara'da ve 2003 ilkbaharında Çorum'da KDD kurulmuştur. Böylece yurtiçi-yurtdışı ilişkiler, bu ortak köy kimliği bazında kurulan dernekler aracılığıyla yürütülmekte, karşılıklı etkileşim gerçekleşmektedir. Ayrıca Avrupa'daki farklı ülkelerde yaşayan 'Kuşsaray köylüleri' de bu örgütlenme ile ilişkilerini sürdürebilmektedirler. Örneğin, 2001 yılında Frankfurt'da '30 Yılın Buluşması' adı altında 'Kuşsaraylılar Gecesi' düzenlenmiş, 2003 yılında ise böyle bir gece Danimarka'da yapılmıştır ve bu etkinliğin geleneksel hale gelerek, iki yılda bir yapılmasına karar verilmiştir. Böylece köy derneği yurtdışında yaşayan Türkiyeli göçmenleri köy kimliği etrafında bir araya getirmektedir.

Bir köyün derneğinin yurtdışında ve yurtiçinde kurulması sonucunda güçlenmesi Gümüşhane-Kırıntı köyü için de sözkonusudur. Bugün Avrupa Kırıntı Köyü Derneği (1995), bir üyesinin yazdığı gibi, "Bir olalım, iri olalım, diri olalım, ama nerede olursak olalım, aslımızı unutmayalım, Kırıntı'da buluşalım," ideali doğrultusunda gelişmekte, İstanbul'daki Kırıntı Köyü Derneği ile sıkı ilişki içinde faaliyetlerde bulunmaktadır. Ancak bu ilişkilerde bazı sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Yurtdışındaki dernek kendi gündemini oluşturarak bunu Türkiye'deki derneğe dayatmak isteyebilmektedir. Örneğin Almanya Kırıntı Köyü Derneği 'Kırıntı 2. Bergama Olmayacak' konusu üzerinden üyelerini mobilize etmek isterken, Türkiye'deki Kırıntı Köy Derneklerinin çok farklı talepleri olabilmektedir. Ve yurtdışındaki derneklerin sahip oldukları maddi güç kendilerine dernekler arasındaki güç ilişkilerinde üstünlük sağlamaktadır.

Öte yandan, araştırmadaki bir köy derneği kurucu başkanının söylediği gibi, Türkiye'de birçok köy derneği yerel kalmakta, yurtdışındaki göçmen dernekleriyle ilişki kuramamakta ve imkânları ve faaliyetleri çok sınırlı olmaktadır. Kimi zaman köyler ilçe düzeyinde bir çatı dernek altında birleşerek daha etkin olabilmektedirler. Örneğin,

Görel¹⁴ ilçe ve köy dernekleri 1998 yılında ‘İstanbul-Görel Dernekleri Birliği’ adı altında birleşmiş, bunun sonucunda 2000 yılında İstanbul ‘The Marmara’ Otel’inde Görelili işadamlarının katıldıkları 1. Görel Ekonomi Paneli ve Görelili siyasetçiler ile dernek başkanları için bir tanışma yemeği düzenlenmiştir. Sivas’ın Zara (Koçgiri), köylerinin yurtdışı temsilciliği, *Zara Haber* dergisi ve ‘Zara FM’ radyo istasyonu vardır. Ayrıca İstanbul, İzmir ve Sivas Zara Vakıfları ile örgütlenme genişlemiş durumdadır. İlçe altında köylerin birleşmesi genelde ilçenin tarihsel ve kültürel kimliği üzerine inşa edilmektedir. Sivas’ın diğer bazı köyleri de ‘Kızılırmak Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği’ çatısı altında birleşmişlerdir.

Bu çatı örgüt kimi zaman, gelinen köy ya da ilçe yerine şehirde oluşan bir platform olabilmektedir [örneğin, Mamak Kitle Örgütleri Platformu (Coşkun, 2003)]. Ancak köy dernek başkanları ve/veya üyeleri böyle ‘çatı örgütlenmeler’e kuşkuyla bakabilmekte, siyasi oldukları düşüncesiyle katılmak istememektedirler. Dolayısıyla köy derneklerinin gelinen şehir (örn. Çorum) ya da yaşanan semt (örn. Mamak) bazında birleşmelerinin, üst düzeydeki örgütlerin içine katılmalarının önünde önemli engeller mevcuttur.

Kısacası, köy derneklerinin kimisi yerel kalırken, kimisi yurtdışı bağlantılarının da katkısıyla etki ve etkinlik alanını genişletmektedir. Bu da köy dernekleri ya da aynı köy derneğinin farklı şubeleri arasında bir hiyerarşi oluşturmakta ve bu hiyerarşik durum genelde hiyerarşinin alt kısmında yer alanlar tarafından eleştirilmektedir. Bir köyün yurtiçinde ve yurtdışında birbiriyle ilişki içinde birkaç derneği olabilmektedir. Bu şekilde gelişen ya da çatı örgütler içine girerek büyüyen köy dernekleri kimi zaman ticarileşme eğilimleri göstermektedir (örn. ihale duyuruları, web sitesine alınan reklamlar). Ayrıca, örneğin Zaralılar Derneği’nin uzantısı olarak ‘Zaralı Genç İşadamları Derneği’ kurulmuştur ve ‘Zara

14 Görel Giresun’a bağlıdır. Derneğin iş çevresiyle ilişkisini göstermek amacıyla makaleye dahil edilmiştir. Sünni köy derneklerinin ilçe ya da il çatısı altında birleşerek, iş çevreleriyle ilişkiye girmelerinin toplumdaki konjektürden dolayı Alevi köy derneklerine göre daha kolay olması beklenmektedir.

Haber' web sitesinde Zaralı dış hekimlerinin, avukatların ve polis müdürünün isimleri verilerek, iş çevresine hizmet etmek söz konusu olmaktadır. Çatı örgütler içine giren ya da dış bağlantılarla gelişen bu köy dernekleri kimi zamansa siyasileşebilmekte, farklı örgütlerle ilişki içine girebilmektedir. Örneğin, Kızılırmak Köyleri Kültür Dayanışma Derneği Başkanı aynı zamanda Pir Sultan Abdal Kültür Derneği Halkla İlişkiler Sekreteridir. Gümüşhane-Şiran, Kırıntı Köyü Geliştirme Derneği Başkanı ise Cem Vakfı üyesidir ve bilindiği üzere Cem Vakfı seçim zamanları belli siyasi partileri desteklemek ve bunu kamuoyuna basın yoluyla duyurmak konusunda ünlenmiştir. PSAK Derneği ve Cem Vakfı Alevilik tanımı üzerinde anlaşamamakta, birbirleriyle açık bir şekilde zıtlaşmakta, siyasi olarak çekişmektedirler. Yurtdışıyla bağlantı kurabilen bu örgütler, ki bunlara hemşehri dernekleri de dahildir, Avrupa'dan gelebilecek maddi destek için de birbirleriyle rekabet etmektedirler.

ALEVİ DERNEKLERİ

Türkiye'de Alevilerin Alevilik çerçevesinde örgütlenmeleri 1990 başlarına dayanır.¹⁵ Yaman, bu süreci şöyle özetlemektedir: “1990’lardan itibaren kurumlaşma ihtiyacı duyan Aleviler, Alevi Ulularının adlarını taşıyan onlarca dernek kurmuşlardır. Özellikle Hacı Bektaş Veli ve Pir Sultan Abdal’ın adlarına izafeten kurulmuş dernekler fazla sayıdadır. Özellikle Sivas ve Gazi Mahallesi Olayları sonrasında bu dernek sayılarında büyük artış yaşanmıştır” (Yaman, 2000: 5). Öte yandan, araştırmanın yürütüldüğü Alevi gecekondu mahallesinde köy derneklerine üyelik oldukça yaygınken, Alevi derneklerine üyelik çok sınırlıdır.

Avrupa’daki Alevi derneklerinin oluşmasıyla ilgili olarak da şu nu söyleyebiliriz: Yurtdışına göçün ilk yılları olan 1960’ların başlarında Alevi işçileri örgütlemek amacıyla Ausburg’da Türk Ameleler Birliği (TALEB) kurulmuştur (Şahin, 2001: 12). “Kurucularından olan Süleyman Cem, TALEB’in aslında Türkiye Aleviler Birliği’nin kısaltılması olduğunu, ama TALEB olarak kullanmayı tercih ettiklerini belirtmiş-

15 Ayrıntılı bilgi için, bakınız, Şeriban Şahin (2001).

tir (Şener ve İlknur, 1995: 115). TALEB daha sonra ismini ‘Yurtseverler Birliği’ olarak değiştirmiş ve Birlik Partisi’nin Almanya’daki kolu gibi çalışmıştır. Bundan hareketle Alevilerin ulusötesi ilişki ağlarını daha 1960’lı yıllarda geliştirmeye başladıkları ve bunun Birlik Partisi-Yurtseverler Birliği ile tamamen Alevi kimliği temelinde ilişki ağları kurmaya yönelik olduğu söylenebilir” (Şahin, *a.g.e.*, 12). 1980’lere gelindiğinde, Şeriban Şahin (*a.g.e.*, 12-13) Alevilerin Avrupa’da örgütlenmesini şöyle özetlemektedir: “1986’dan itibaren Alevi sözcüğü kullanılarak Alevi dernekleri kurulmaya başlanmıştır. 1989’da Almanya’daki 12 Alevi derneği biraraya gelerek ‘Alevi Cemaatleri Federasyonu’nu kurmuştur. 1992’de bu isim ‘Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu’ olarak değiştirilmiş ve 1993’te federasyona bağlı dernek sayısı 44’e, 2000’de ise 90’a ulaşmıştır.” Diğer bir Alevi Federasyonu ‘Kürdistan Alevi Federasyonu’dur ve 22 üye derneği vardır. Almanya’daki Alevilerin öncülüğünü çektiği Alevi kimlik etrafında örgütlenme, Hollanda, İsviçre, Avusturya ve Fransa’da da oluşmuş ve 1994’te Avrupa’daki Alevi derneklerini bir çatı altında toplayan ‘Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu’ kurulmuştur. Federasyonun üye dernek sayısı 140’a ve üye sayısı 120 bine ulaşmıştır. Bu federasyona üye olmayan ve daha çok Cem Vakfı’na yakın dernekler de mevcuttur (Yaman, 2000: 6). Bugün Avrupa’da Alevilerin dernekleşme eğilimi güçlüdür. Özellikle ikinci kuşak göçmen gençler, “Ben neyim?” sorusunun cevabını Alevilikte bulmaktadır (Kaya, 1998). Ayrıca Alevi dernekleri düzenledikleri etkinliklerle üyelerini bir araya getirerek, birbirlerinden kopmalarını önlemekte, dolayısıyla göçmenler tarafından talep edilmektedirler.¹⁶

Türkiye’deki Alevi Derneklerinin yurtdışıyla bağlantıları genelde güçlüdür. Örneğin Mamak PSAK Derneği Başkanı Sadık Şahin’nin söylediği gibi, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği¹⁷ ‘Avrupa’daki Alevi-Bekta-

16 Tabii ki Avrupa’daki İslamcı örgütlenmeler Alevi örgütlenmesini etkilemektedir. Ancak bu konu makalenin çerçevesi içinde yer almamaktadır.

17 Pir Sultan Abdal Kültür Derneği 1983 yılında Ankara’da ‘Banaz Köyü Pir Sultan Abdal Turizm ve Dayanışma Derneği’ adı altında bir yöre/köy derneği olarak kurulmuş, 1990 yılında bugünkü ismini almıştır.

şi Dernekleri'yle yakın ilişki içindedir. Avrupa'daki Alevi-Bektaşî Dernekleri yedi ülkede federasyon kurduktan sonra 2002 yılında konfederasyon haline gelmiştir ve yine 2002'de Türkiye'de Alevi-Bektaşî Federasyonu kurulmuştur. Yine aynı kişinin söylediği gibi, Türkiye'deki siyasi ve toplumsal gelişmeler Avrupa'daki Alevi örgütlenmesini etkilemektedir. Örneğin 1993'te PSAK Derneği'in Sivas'ta düzenlediği 'Pir Sultan Abdal Festivali' sırasında yaşanan ve otelede hapsolan çoğu PSAK Derneği semah grubundan gençlerin yanarak hayatlarını kaybetmeleri ile sonuçlanan acı olayların, Avrupa'daki ve Türkiye'deki Alevi-Bektaşî Derneklerini birleştirici rolü olmuştur. 1994 yılında Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu'nun öncülüğünde 'Alevi-Bektaşî Temsilciler Meclisi' kurulmuştur, bu isim 2000 yılında 'Alevi-Bektaşî Kuruluşları Birliği' olarak değiştirilmiştir. Öte yandan, yaşanan ülkenin siyasal ve toplumsal gerçekleri farklı gündemler oluşturmakta, bu da Avrupa ve Türkiye'deki Alevi örgütlerini birbirine ters düşürebilmektedir. Türkiye'deki PSAK Derneği insan hakları ve demokrasi gibi siyasal içerikli konulara öncelik verirken, Avrupa'daki Alevi-Bektaşî Dernekleri okullardaki din dersleri içine Aleviliği yerleştirmek gibi konularla uğraşmakta, böylece Aleviliğin din ve kültür boyutunu ön plana çıkardığı için PSAK Derneği tarafından eleştirilmektedir. Türkiye'de yaşanan olaylar Avrupa'daki Alevi örgütlenmesini etkilediği gibi, Avrupa'daki Alevi dernekleri de Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısını etkilemektedir.¹⁸ Örneğin, Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu tüzüğünde ilk amaç olarak "Alevi inancının Türkiye'de anayasal güvence altına alınması için faaliyetlerde bulunmak" maddesi yer almaktadır (Şahin, 2001). Hamburg Alevi Kültür Merkezi'nce Mart 1989'da yayınlanan ve Alevi kimliğinin kamusal alanda tanınması talebi yolundaki en önemli ilk adım olan 'Alevi Bildirgesi,' bir yıl sonra Cumhuriyet Alevilik dizisinde yayınlanarak, Türkiye halkına ulaştırılmıştır (Şahin, 2001; Erman ve Göker, 2000).

Yurtiçi-yurtdışı Alevi dernekleri ilişkilerine bakıldığında, Avrupa Alevi Derneklerinin Türkiye'deki Alevi Derneklerini meşrulaştırıcı

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için, bkz Demiray (2004).

bir rolü olduğu söylenebilir. Örneğin, Mamak PSAK Derneği Başkanı'nın söylediği üzere, geçen sene Avrupa Alevi-Bektaşî Konfederasyonu'nun kuruluş toplantısı için Birleşmiş Milletler Salonunun kullanılmasına izin verilmiştir. Avrupa'daki bu dernekler, içinde bulundukları ülkelerin hükümetlerini etkilemekte, Alevi varlığını görünür kılmakta, Alevilere yasal alan açmakta, siyasal olarak Alevileri güvence altına almaktadırlar. Mamak PSAK Derneği Başkanı şöyle demektedir: "Bizim kılıma dokunulsa, Avrupa sallanıyor." Böylece PSAK Derneği'nin statüsü yükselmekte, meşruluğu artmaktadır. Ayrıca, Avrupa'da yapılan panellere, konserlere Türkiye'den Alevi düşünce insanları, sanatçılar, dernek yöneticileri davet edilmekte, Avrupa'dan da Alevi festivallerine, etkinliklerine gelmekte, böylece bir karşılıklı etkileşim ortamı yaratılmaktadır.

İlginç biçimde, sıradan göçmenin tercihinin büyük ölçekteki ulusal dernekler yerine yerel köy dernekleri yönünde olduğu ortaya çıkmaktadır. Kimisi Pir Sultan Abdal Kültür Derneği (PSAKD), Çorum-Der gibi dernekleri siyasallaşmış bulmakta, bu derneklerden uzak durmaktadır. Yurtdışından dönen 'Almanci'lar bu derneklere üye olmama eğilimindedirler. PSAK Derneği yöneticilerinden İbrahim Karakaya bu durumu, derneğin henüz o insanların talep ettiği Alevi kültürünü veremediğine bağlamakta, bunu da Türkiye'de yaşanan demokrasi, insan hakları gibi önemli sorunlara öncelik verilmesi gereğiyle açıklamaktadır. Bu bağlamda yurtdışındaki göçmenlere duyulan gıpta, sahip oldukları maddi avantajların ötesine gitmekte, demokratik, örgütlü bir toplumda yaşama şansını elde etmiş olarak görülmelerinden kaynaklanmaktadır. Aynı kişi şöyle demektedir: "Biz burada insan hakları, demokrasi mücadelesi veriyoruz. Gündemimizde bunlar olmak zorunda. Ama onlar Batı demokrasisi içinde yaşıyorlar, yasal hakları var, rahat örgütleniyorlar." Ve yurtdışında yaşayan göçmenler, akraba ve köylülerinin kendilerine maddi yardım yapmadıklarından dolayı şikâyetlerine maruz kaldıkları gibi, dernek yöneticilerinin de kendilerine yeteri kadar maddi destek vermediklerinden dolayı eleştirilerine hedef olmaktadır. PSAK Derneği yöneticileri, derneklerin

özellikle 2000'li yıllarda yaşanan ekonomik krizlerden sonra içine girdikleri maddi zorlukların aşılmasında çok ihtiyaç duydukları yurtdışı maddi desteğin, yurtdışına yerleşmiş vatandaşları tarafından kendilerinden esirgenmesinden dolayı tepkililerdir. Mamak PSAK Derneği Başkanı şöyle demektedir: “Onların ekonomik sorunları çözülmüş. Onlar için dernek parasını vermek sorun olmuyor, ama burada ekonomik sorun var. Aidatın oluşturulması zor oluyor.”

Dernekler Yasası yurtdışındaki derneklerden maddi kaynak aktarımına izin vermemektedir. Ancak Avrupa'daki Türk vatandaşları bağış yapabilmekte, derneğe üye olup aidat ödeyebilmektedirler. Avrupa'dan Türkiye'ye bu alanda büyük bir finans akışı vardır. Örneğin, 19 Mayıs 2001'de Hüseyin Gazi cemevinin yapımına maddi destek için Berlin'de bir gece düzenlenmiştir (Şahin, 2001). Ama görüşülen PSAK Derneği yöneticileri kendilerine yapılan bağışların yeterli olmadığından yakınmaktadır.

Kısacası, köy dernekleri örneğinde de görüldüğü gibi, Alevi kimliği ve kültürü üzerinden 1990'lardan itibaren giderek artan bir örgütlenme sözkonusudur ve bu örgütlenme üzerinden karşılıklı etkileşim içerisindeki yurtiçi-yurtdışı ilişki ağları oluşmuş durumdadır. Bu örgütlenmenin alan çalışmaları yoluyla 'sıradan insan'ın bakış açısını da ortaya koyacak bir biçimde derinlemesine araştırılması, konuya yeni açılımlar getirme potansiyelinden dolayı önemlidir. Gecekodu mahallesindeki alan araştırmasında köy derneği kurucuları ile üyelerinin dernek amaçları açısından farklılıklar olduğu, mahallelinin cenazelerinin kaldırılması gibi pragmatik nedenlerle köy derneklerine üye oldukları, öte yandan dernek kurucu başkanlarının 'halkı geliştirme', 'kentli kültürünü oluşturma' gibi bir misyon yüklenerek köy derneklerini kurdukları görülmüştür (Coşkun, 2003). Dernek yöneticileri ve üyeleri arasındaki derneğe yönelik amaç ve motivasyonların Avrupa'daki köy ve Alevi dernekleri için de geçerli olup olmadığı araştırılmalıdır.

Genelde yurtiçindeki ve yurtdışındaki göçmen örgütlenmelerini birarada düşünürsek, 'dar alandaki paslaşmalar'ın coğrafi olarak aşıldığı söylenebilir. Bu örgütlenmelerin gerek Türkiye'yi, gerekse Avrupa

ülkelerini ve buralarda yaşayan göçmen topluluklarını etkilemeleri açısından bakıldığında ise, Alevi derneklerinin durumunda 'dar alanda paslaşmalar'ın ötesine geçildiği görülmektedir. Ancak bu paslaşmaların tabanını belirleme durumunda olan sıradan göçmenin bu derneklere olan katılım düzeyinin kısıtlı kalabilmesinden dolayı 'dar alanda paslaşmalar'ın bu boyutta sürdüğü söylenebilir. Türkiye'de sıradan kır kökenli göçmenler, Alevi derneklerine fazla rağbet etmemektedir. Avrupa'da ise özellikle genç kuşak, Alevi derneklerini desteklemektedir. Köy derneklerinin durumunda ise ilişkinin yerelleştirilerek sınırlı tutulduğu, toplumu dönüştürme, etkileme açısından kısıtlı kaldığı, ama yine de katılımın fazla olduğu ve köy düzeyinde birtakım dönüşümlere yol açtığı söylenebilir.

SONUÇ

Genelde iç göç-dış göç aktörleri ve özelde Alevi göçmenler bağlamında, yurtiçinde ve yurtdışında kurulan köy ve Alevi dernekleri ilişkilerine bir gecekondu mahallesi üzerinden açılarak bakan bu makale, sözkonusu ilişkilerin ürettiği çelişkilere, paradokslara dikkati çekmektedir. Bu çelişkilerin kimisi toplumsal kaynaklıdır ve toplumun kentleşme süreci içinde yeniden yapılanması, yeni toplumsal tabakaların oluşturulması sancılarının sonucudur. Kimisi ise ülkenin siyasal koşulları tarafından üretilmekte, örneğin 1980 sonrası sol kesime karşı uygulanan baskı politikaları sonucunda ortaya çıkmaktadır. 1990 sonrası Aleviliğin kamusal alanda görünürlük kazanması, özellikle Avrupa'da Alevi örgütlenmesinin ivme kazanması ve ayrıca Avrupa Birliği'ne üyelik süreci içinde Avrupa'nın ülkemizde artan etkisi, derneklerin yurtiçi-yurtdışı ilişkileri açısından belirleyici etmenler olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yurtdışında büyüyen 2. ve 3. kuşak göçmenin köken üzerinden kimlik arayışları, ailelerinin 'sıla özlemi'ne ek olarak yurtiçi-yurtdışı ilişkileri etkilemektedir.

Makalede ortaya çıkan temel sonuçlardan birisi, yurtdışındaki göçmenlerin Türkiye'deki akrabalarına bireysel olarak maddi yardım yapma eğilimlerinin giderek azaldığı, bunun yerine romantize ettikle-

ri, nostaljik olarak kurguladıkları köylerine “yardım/müdahale etme” eğiliminin, kurdukları köy dernekleri aracılığıyla güçlendiği doğrultusundadır. Tabii Avrupa’daki köy derneklerinin amacı sadece köye yönelik değildir; Avrupa’daki hemşehrilerin köy kimliği etrafında bir araya getirilmesi arzulanmaktadır. Yine de hem ‘geride bıraktıkları’ hem de gittikleri ülkedekiler tarafından ‘Ötekileştirilen,’ kendilerinden biri olarak görülmeyen dış göç aktörlerinin, sahip oldukları maddi güçle köylerine müdahale etmeye, köylerini, yurtdışında yaşamının getirdiği farklı birikimler sonucunda oluşturdukları, idealleştirdikleri bir köy hayali doğrultusunda dönüştürmeye yönelmeleri sözkonusudur. Artık köye bireysel yardım etmenin yerini köy dernekleri etrafında örgütlenerek müdahale etmek almaktadır. Şehirde küçümsenen iç göç aktörleri de köye yönelmektedir. Köyün dışından köye yapılan bu müdahalelerin, ‘kaynak aktarımı’nın ne düzeyde olduğu ve köylü tarafından nasıl karşılandığı ayrı ve önemli bir araştırma konusudur. Bu makalede ele alınan önemli noktalardan biri, maddi/fiziki müdahale yanında, köye sanal ortamda yapılan müdahaledir. Köy, bilişim teknolojisi (internet) yoluyla nostaljik olarak kurgulanmakta ve yeniden üretilmektedir. Göçmenler internet’i kullanarak köylerini tarihleri, Alevi öğeleri de dahil olmak üzere kültür ve gelenekleri, insanları ile yeniden kurgulamakta ve bu kurgulama çok sayıda insanla paylaşılmaktadır. Özellikle kimlik arayışı içinde olan genç kuşak göçmenler, sanal ortamda üretilmiş bir köy hayali peşinde gitmekte, sanal ortamda idealize edilerek yaratılan köy üzerinden oluşturulan bir ortak kimlik etrafında bir araya gelme eğilimindedirler. Böylece yurtdışındaki yaşamlarında bulamadıkları aidiyet hissini, köyleri ile yakalayacaklarına inanmaktadırlar. Köylerin sohbet (*chat*) siteleri bunu göstermektedir. Büyük şehirlere göç etmiş ailelerin şehirde yetişmiş çocukları da, yine kimlik arayışları içinde ‘kökleri’ne yönelmekte, ‘internet’e girerek’, köylerinin sitelerinde gezinmekte, ortak kökene sahip kişilerle ‘sohbet’ edebilmektedirler.

Makalede yapılan bu saptamaların farklı gecekondu mahallelerinde, örneğin İslâmcı mahallelerde ve aşiret bağları güçlü aileler üze-

rinde,¹⁹ ve farklı derneklerle yapılan araştırmalarla irdelenmesi yararlı olacaktır. İnternet araştırmasında bazı Sünni köylerin de kültür, gelenek-görenek ve tarihleri ile web sitelerinde yer aldıkları görülmüştür. Bu sitelerde İslâm referansları mevcuttur. Örneğin, Kabaktepe (Gümüşhane) köy sitesinde köydeki cami, kandil ve Ramazan bayramı kutlamaları, “En doğrusunu Allah bilir” ibaresi yer almaktadır.

Makalenin diğer bir temel fikri ise, dernekleşme ve siyasallaşma ilişkisi ve bunun ‘sıradan insan’ üzerindeki etkisi üzerinedir. 1990’lı yıllar genelde toplumumuzun ve özeld köy göçmenlerinin 12 Eylül askeri darbesi sonrası yeniden örgütlendikleri yıllardır. Ve aynı yıllar Avrupa’daki göçmenlerin, içinde yaşadıkları ülkelerin ‘çok kültürcülük’ politikaları çerçevesi içinde kültürel kimlikleri etrafında örgütlendikleri yıllardır. Bunun sonucunda göçmenlerin yöre/köy dernekleri kurarak örgütlenmeleri yaygınlaşmıştır. Ancak yerel kaldıkça Türkiye’deki köy derneklerinin etkisi sınırlı kalmakta, çatı örgütlenmelerle bu sınırlılık aşılabilmektedir. O zaman da derneğin siyasallaşması sözkonusu olmakta, bu da devletin ‘siyasete karışmış vatandaş’a bakışını çoktan öğrenmiş olan Türkiye’deki ‘sıradan vatandaş’ı ürkütmektedir. Aynı durumun Avrupa’da yaşayan Türkiyeli göçmenler açısından ne derece geçerli olduğunu anlamak önemlidir. Bu ilişkiyi derinlemesine araştıran, ‘sıradan insan’ların derneklere olan bakışlarını gösteren alan çalışmalarına gerek vardır.

İç göç-dış göç ilişkisinin, gecekondu köy-kent göçmeni ve yurtdışındaki göçmen yanında, üçüncü ayağını oluşturan köyün giderek farklı anlamlar ve açılımlar içerdiği görülmektedir. Göçmenlerin kökenlerine olan ilgileri ve kimlik arayışları sonucunda oluştuğu ileri sürülen ‘sıla turizmi’nin köydeki yansımalarının araştırılması da önem kazanmaktadır.

19 Güneş Ayata (1992) Ankara’daki bir gecekondu mahallesinde yaptığı araştırmasında Alevilerin sosyal tabakalaşma açısından homojen bir grup olduğunu ve çekirdek ailenin hâkim aile yapısı olduğunu söylemektedir.

İstanbul'da Iraklı Katolik Keldani Göçmenler: Transit Göç ve Ulusaşırı Dinî Ağlar

DİDEM DANIŞ

Son 10-15 yıl içerisinde Türkiye'deki yabancı uyruklu göçmenler arasında en kalabalık ama en 'görünmez' gruplardan birini¹ Iraklılar oluşturmuştur: Ege'de batan veya yakalanan kaçak göçmen taşıyan tekneler dışında basında hiç bahisleri geçmeyen bu grubun Türkiye'deki göç araştırmalarında da nadiren adları anılıyor, o da ancak büyük genellemeler içinde (Kirişçi, 1994; İçduygu, 1996 ve 2000; Erder, 2000). Türkiye'yi 'bekleme odası' olarak değerlendiren çeşitli transit göçmen grupları arasında Iraklı Keldani ve Asurilerden oluşan Hristiyan grup ilgi çekici bir örnektir. Bu küçük ama istikrarlı grup İstanbul'da halihazırda yaklaşık dört bin kişilik bir nüfusa sahiptir. Ancak son yirmi senedir düzenli olarak devam eden transit göç sonucunda Türkiye üzerinden yüzbinlerce Iraklı Hristiyanın geçtiği söyleniyor. Bu çalışmada Avustralya ve Kanada gibi üçüncü ülkelere gidebilmek

1 Ahmet İçduygu'ya göre (2003:18) Türkiye'deki kaçak göçmenler sıralamasında Irak kökenliler yüzde 19 ile başı çekiyor. Onları yüzde 10 ile Afganistan, yüzde 9 ile Moldova ve yüzde 5 ile Ukraynalılar takip ediyor. Irak'tan gelen Asuri ve Keldani Hristiyanlar çoğunlukla yasal yollarla giriş yapmalarına rağmen, vize sürelerini geçirdikleri için 'kaçak' konumuna düşüyorlar. Iraklı Keldanilerin İstanbul'daki ikâmetleri yasal olmasa da, genellikle Avustralya ve Kanada konsoloslukları aracılığıyla resmi kabul olarak Türkiye'den ayrılıyorlar.

için İstanbul'u geçiş durağı olarak değerlendiren Iraklı Katolik Keldaniler özelinde göçmenlerin sahip olduğu akrabalık ve din temelli toplumsal ağların işleyiş şekilleri ve göç sürecine etkileri ele alınacaktır.²

İlk kez 2002 yılında Ebru Kayaalp ile İstanbul'da yaptığımız bir semt araştırması sırasında tanıştığımız Iraklı Katolik Keldaniler, şehirde kendilerine has bir toplumsal ağ kurmuş olmaları açısından dikkatimizi çekmişti (Danış & Kayaalp, 2004). Eylül-Aralık 2003'te İstanbul'da kilise yetkilileri, din adamları ve yirmi beş Keldani aileyle gerçekleştirdiğim yüzyüze görüşmelerde şehir merkezindeki yoksul semtlerde yaşayan Keldanilerin, İstanbul'da çok dar bir alana sıkışmış gibi görünmekle beraber ulusal sınırların ötesine geçen din ve akrabalık bağları sayesinde ulusaşırı bir toplumsal alana eklemlediklerini gözlemledim.

İstanbul'daki Iraklı Katolik Keldanilerin göç süreçleri transit ve zincirleme göç olarak adlandırılabilir bir modele uygunluk sergilemektedir. Göç güzergâhlarının belirlenmesinde ve transit göç döneminde karşılaşılan zorluklarla başa çıkmada akrabalık ve din esaslı toplumsal ağlar önemli bir role sahiptir. Kademeli göç sürecini benimseyen Iraklı Hristiyanlar için akrabalık ve din esaslı toplumsal ağlar İstanbul'daki geçici ikâmet dönemlerinde karşılaştıkları zorluklarla mücadelede en önemli araçlardan birini oluşturuyor. Keldani ve Asuriler için göç sürecinde dini kimlik ulusal kimlikten daha fazla önem kazanıyor gibi görünmektedir; Iraklı Hristiyanlar İstanbul'da kalış dönemlerinde Kürt ve Türkmenler gibi diğer Irak kökenli gruplarla ilişki kurmazken, tamamen kilise çevresinde kurulmuş bir ağa ekleniyorlar. Irak'tayken siyasi katılım ve ekonomik kaynaklara erişebilirliklerini kısıtlayan ve ülkeyi terketmelerine neden olan dini kimlikleri, göç süreci başladıktan sonra karşılaştıkları sıkıntıları hafifletmeye yarayan önemli bir araca dönüşüyor. Kısacası, toplumsal örgütlenmelerinde ve kimlik tanımlarında en temel öge olan din, göç süreci bo-

2 Iraklı Hristiyan göçmen grup içinde Keldaniler büyük çoğunluğu oluşturduğu için ben daha çok onların adını zikredeceğim, ancak aksi belirtilmedikçe Keldaniler için bahsedilenler Asuriler için de geçerlidir.

yunca ve özellikle geçiş ülkelerinde uluslararası dini kurumlarla ilişkiye geçebilmelerini sağlıyor ve bu zorlu dönemde hayatlarını idame ettirebilmelerini kolaylaştırıyor.

Aşağıda önce kısaca Keldanilerin kim olduğunu ve Irak'tan ayrış süreçlerini ele alacağım. Daha sonra, geçici olarak İstanbul'da bulunan Keldanilerin sahip olduğu akrabalık ve din esaslı dayanışma ağlarını saha çalışmasından topladığım örneklerle detaylandıracağım. Kilise ve bağlantılı kurumlar çevresinde kurulan toplumsal ağın uluslararası özelliklerini tartışacağım son bölümde, göç araştırmalarında uluslararası ağlar kavramının kullanış şekline değindikten sonra bu ağların Türkiye gibi geçiş ülkelerindeki işleyiş şeklini değerlendireceğim. Son olarak, Keldaniler özelinde din esaslı uluslararası toplumsal ağların biçimlenmesinde din adamlarının oynadığı özel rolden bahsedeceğim.

Gelişmiş ülkelere yönelen göçlerinde İstanbul rotasını kullanan Asuriler ve Keldaniler Ortadoğu'da Irak ve Türkiye'nin kesiştiği bölgede yaşayan en eski Hristiyan topluluklar arasında sayılıyorlar.³ Tarih boyunca bulundukları topraklarda hep azınlık konumunda yaşamış olan bu iki grup, 16. yüzyıla dek ortak bir tarihe sahip oldular. 1553'te Asuriler içinden bir grup Katolikliği kabul ederek ana kiliseden ayrıldı ve o tarihten itibaren Keldani Kilisesi olarak anıldı. Dil ve ayin şekli açısından birbirlerine çok benzeyen Asuriler ve Keldaniler, ayrılma sonrası iki yüzyıl boyunca karşılıklı saf değiştirmelerin yaşandığı karışık bir dönem geçirdi. Ancak 1844'te Batılı güçlerin etkisi altındaki Os-

- 3 Orijinal yerleşim bölgeleri Kuzey Irak'taki çeşitli yerlerle Hakkari ve Siirt civarı olan Asuriler Türkçede 'Nasturiler' veya 'Doğu Asur Kilisesi' olarak biliniyorlar. Adını aldıkları liderleri Nas-tur'un 431'deki Efes Konsilinde aforoz edilmesiyle gelen kötü ünden dolayı, Nasturi yerine Asu-ri olarak adlandırılmayı tercih ediyorlar. O yüzden yazının devamında ben de Asuri ifadesini kullanacağım. Asuriler ve Keldaniler hakkında detaylı ve diğerlerine göre daha objektif incelemeler için bkz. Joseph (1961) ve Valognes (1994). Keldani ve Asurilerle (*Eastern Assyrians*) ortak bir coğrafyada yaşayan Süryaniler (*Western Assyrians*), İngilizcedeki isimlerinin yakınlığından veya yok olmaya yüz tutmalarından olsa gerek, sık sık birbirine karıştırılıyorlar. 4. ve 5. yüzyıllarda yapılan konsillerde ekümenik kiliseden ayrılarak değişik tarihlerde kendi bağımsız kiliselerini kuran Doğu Hristiyanlığına mensup bu üç grup benzerlikler gösterse de, iman ve ayin açısından farklı özellikler taşıyorlar. Her iki ülkede de sayıları hızla azalıyor olmasına rağmen Türkiye'de Süryaniler, Irak'ta ise Asuri ve Keldaniler diğerlerine nazaran daha kalabalık (Bilge, 2001; Albayrak, 1997).

manlı yönetiminin Keldanileri ayrı bir ‘millet’ olarak kabul etmelerinden ve 19. yüzyıldaki katliamlardan ve sürgünlerden sonra farklı cemaatler olarak geliştiler⁴ (Joseph, 1961: 32). Bugün sayıları hızla azalıyor olsa da Keldaniler Irak’taki en kalabalık Hristiyan grubunu oluşturuyorlar, Asuriler de onları takip ediyor (Yakan, 2002: 18).

KELDANİLERİN KİTLESEL OLARAK IRAK’TAN AYRILIŞI

Etnik ve kültürel açıdan birbirine çok yakın özellikler taşıyan bu iki grup Irak’ta son 25 senedir yaşanan karışıklıkta da ortak bir kaderi paylaştılar. Önce 1980-1988 arasındaki İran-Irak Savaşı, ardından 1991’deki Körfez Savaşı sırasında yaşananlar Irak’taki Kürtler, Şiiler ve Türkmenlerle beraber Hristiyanların da ülkeyi terketmesine neden oldu. Siyasi ve iktisadi nedenlerin içiçe geçtiği bu ülke dışına yönelik yoğun göç hareketi öncelikle İran-Irak Savaşı boyunca uzun ve çoğu zaman dönüşü olmayan zorunlu askerlik görevinden kaçan genç erkeklerle başladı. Ancak asıl kitlesel göçler 1988-1991 yılları arasında yaşandı. Özellikle Körfez Savaşı sonrası güç kaybeden Saddam Hüseyin yönetiminin muhalif hareketlere karşı kullandığı şiddetin dozunu arttırması, siyasi karışıklıklar ve ekonomik ambargolar sonucu yaşam standardının düşmesi, herkes gibi ülkedeki Hristiyanlar için de zor günlerin başladığının işareti oldu. Dolayısıyla, 1991’de Körfez Savaşı patlak verdiğinde doruk noktasına varan Irak’tan Türkiye’ye yönelik göçte Hristiyanlar da yer aldı (Mannaert, 2003; Van Hear, 1995).

1988-1991 yılları arasında Türkiye’ye akın eden Iraklı sığınmacılar üç dalga halinde geldiler (Kaynak, 1992). İlk gelenler İran-Irak Savaşı sırasında Irak’taki rejime karşı İran’ı destekledikleri için Saddam Hüseyin yönetiminin cezalandırma amaçlı saldırılarından kaçan Kürtler oldu. Mart 1988’de Halepçe’ye atılan kimyasal bombalarla beş bin kişinin ölmesi, benzeri saldırılardan çekinen onbinlerce kişinin Hakkari civarına kaçmasına neden oldu. Bu dönemde Kürtlerle aynı

⁴ Keldani ve Asuri adları, ortak bir millet idealini canlandırmak arzusuyla bugün, özellikle diasporadaki aydınlarca bazen birbiri yerine de kullanılmaktadır. Ancak, Katoliklik meselesini öne sürerek iki grubun farklılığını vurgulayan gruplar da mevcut.

coğrafyayı paylaşan Asuri ve Keldaniler de rejimin acımasız cezalandırma politikasından paylarına düşeni aldı ve ülke sınırları dışına göç etmek zorunda kaldılar. Bir asır önce Hakkari'den Irak'a sığınan Asuri ve Keldanilerin torunları, bu sefer Kürtlerle beraber sınırın Türkiye tarafında hayatta kalma mücadelesi vermeye başladılar.⁵ Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve ardından koalisyon güçlerinin askeri müdahalesi sırasında, çoğunluğunu yabancı işçilerin oluşturduğu bir grup Türkiye'ye sığındı. Üçüncü ve en büyük akım ise Saddam Hüseyin'e bağlı ordunun kuzeyde Kürt rejim muhaliflerinin başlattığı ayaklanmayı bastırmak için yaptığı askeri hareket sonucunda, 1992 yılının Şubat ve Nisan ayları arasında gerçekleşti. Irak'taki merkezi otoritenin güneyde Şiileri, kuzeyde Kürtleri alt etmesiyle, öncekilere benzer katliamlara maruz kalacaklarından korkan 460 bin kişi Türkiye'ye, bir milyon kişi de İran'a göç etti. Türkiye'ye gelen ve çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bu sığınmacı akımlarında, Kuzey Irak'ta yaşayan Türkmen, Asuri-Keldani ve Araplar da yer aldı.⁶

20. yüzyılın en büyük sığınma hareketlerinden biri olan bu göçe katılanlar arasında bugün İstanbul rotasını kullanan Keldani göçmenlerin akrabaları da bulunuyordu. Örneğin, Silopi kampında kalanların yarısından fazlasını oluşturan yaklaşık üç bin kişinin Hristiyan, yani Keldani, Asuri ve Süryani olduğu biliniyor (Kaynak, 1992: 147). Bu dönemde Irak'tan ayrılanlar, bugünkü Asuri-Keldani zincirleme göçünün de ilk halkasını oluşturdu. Başlangıçta daha çok genç bekâr erkeklerin öncülük ettiği bu kitlesel göç hareketi, daha sonra ailelerin çoğunlukta olduğu küçük gruplar tarafından sürdürüldü. Böylece yüzbinlerce Iraklı Hristiyan Türkiye'den geçerek nihai yerleşim ülkelerine gittiler.

5 1988'de Türkiye'ye sığınan 51.542 kişiden çoğu daha sonra Irak'a veya İran'a giderken, bir kısmı da Türkiye'de kaldı. Kalanların küçük bir kısmı Bağı ülkelerden resmi kabul aldı, diğerleri kaçak yollarla Yunanistan üzerinden kuzey Avrupa ülkelerine ulaşmaya çalıştı (Kaynak, 1992: 24-25).

6 1988-1992 arasında Türkiye'ye sığınan Iraklılar, Türkiye'nin 1951 Cenevre anlaşmasına koyduğu şerh dolayısıyla Türkiye'de "mülteci" olamadıklarından insani nedenlerle "geçici misafir" (*temporary guests*) olarak tanımlandılar. Irak'tan gelen son grup çok kısa bir süre içinde Türkiye'den ayrıldı. Muhteşem Kaynak yönetiminde yapılan araştırmaya göre, gelişlerinden altı ay sonra geçici kamplarda yaklaşık yirmibeş bin sığınmacı kalmıştı (Kaynak, 1992: 147).

Iraklı Keldani topluluğun son yirmi yıllık göç hareketi hem zincirleme göç olarak, hem de Irak'ta siyasal ve toplumsal düzenin bozulmasıyla yaşanan sorunlardan kaynaklanan bir sığınma hareketi olarak tanımlanabilir. Siyasi ve ekonomik göçmenler arasındaki ayrımın anlamını yitirdiği bir dünyada, ekonomik amaçlı göçle iltica hareketlerini birbirinden ayırtırmak giderek zorlaşıyor (Hein, 1993; Chatelard, 2002). Aynı şey Iraklı Keldaniler için de geçerli; bir yandan Hristiyan kimliklerinden dolayı gündelik yaşamda karşılaştıkları ayrımcılığın artması, diğer yandan Irak'ın içinde bulunduğu ambargolar ve ekonomik güçlüklerle her geçen gün daha da kötüleşen yaşam standartları onların bu dönüşü olmayan göç kararını vermelerine neden oluyor.⁷ Temel neden ne olursa olsun, Keldaniler için dinsel kimlikleri Irak'tan çıkışlarında önemli belirleyicilerden biri. Ahmet Sirkeci (2003) Türkiye'deki Kürtlerin yurtdışına göçünü incelediği çalışmasında Türkiye'de son yirmi senedir yaşanan etnik çatışma ortamının Kürtler için hem önemli bir itici faktör olduğunu, hem de göç etme niyetinde olup da bunu gerçekleştireme şansı olmayanlar için bir 'imkân' sunduğunu belirtiyor. Benzer bir durum Iraklı Keldaniler örneğinde de geçerli; bugün İstanbul'da bulunan Keldaniler için Hristiyan olmalarından kaynaklı ayrımcılık ülkeyi terk etmelerinde etkili olurken, mensubu oldukları azınlık grubunun maruz kaldığı kötü muamele, mülteci veya insani koruma statüsünde başvuru yapabilmelerini mümkün kılıyor. Kısacası, bugün Irak'ta pek çok kişinin can güvenliği olmayışı veya en temel düzeyde hayatını idame ettirecek imkânlardan mahrum olması klasik zorunlu/gönüllü ya da ekonomik/siyasi göç ayrımını anlamsızlaştırıyor. Makalenin devamın-

7 Bu noktada, AB'ye üye ülkeler ve ABD'nin iltica politikaları hakkında bir konuya değinmek gerekir. Son yıllarda Batılı göç alan ülkeler Saddam Hüseyin'in devrilmesiyle Irak'ın 'güvenli' bir ülke olacağını ve böylece ülkeden dışarı göçün durulacağını iddia etmekte. Gerçekten de, ABD işgali altındaki Irak'ın 'güvenli' ilan edilmesiyle pek çok AB ülkesi Irak'tan gelenleri mülteci olarak kabul etmeyeceklerini resmi olarak ilan etti. Oysa Baas rejiminin çöküşüyle bozulan düzen ve Şii grupların yükselişi, Irak'taki Hristiyanların gündelik hayatlarını her yönden daha da zorlaştırdı. Batılı devletler ve göçmen kabul büroları, Saddam Hüseyin döneminde çapraşık siyasi ittifaklar içinde görece korunaklı bir konum edinmiş olan Keldanilerin savaş sonrası genel karmaşa içinde düşükleri zor durumu anlamaz ya da umursamaz görünüyorlar.

da, ifade kolaylığı açısından İstanbul'daki Iraklı Katolik Keldaniler için göçmen terimi kullanılacak olsa da, bunun onların Irak'tan ayrılış nedenlerine dair bir yargı içermediğini belirtmek isterim.

TRANSİT GÖÇMENLERİN TOPLUMSAL AĞLARI

Göçmenlerin sahip olduğu toplumsal ağlar göç sürecini mümkün kılan ve kolaylaştıran kanallar sunması açısından uluslararası göç araştırmalarında yoğun olarak incelenen konulardan biridir (Kearney, 1986; Massey vd. 1998; Brettel, 2000). Massey vd. göçmenlerin sahip olduğu toplumsal ağları göç süreci başladıktan sonra göçün devamlılığını sağlayan bağımsız bir faktör olarak değerlendiriyor ve göçmen ağlarını 'göçmenleri, eski göçmenleri ve çıkış ve varış ülkesindeki yerleşikleri, akrabalık, arkadaşlık ve hemşerilik bağlarıyla birbirine ilintilendiren kişiler arası ilişkiler' olarak tanımlıyorlar (1993). Ayrıca göçmen ağlarının göç sürecinin maliyetini azaltıp, faydalarını çoğaltan bir faktör olarak geride kalan yerleşiklerin göç olasılığını arttırdığını da belirtiyorlar. Akrabalık ilişkilerinin yeni gelenlere destek olunması gereğini benimseyen değerleri sayesinde, bu tür göçmen ağlarına sahip olmak önemli bir sosyal sermaye anlamına da geliyor (Massey vd. 1993: 448). Bu konuda gerçekleştirilmiş pek çok araştırma göçmenler arasındaki ilişkiler ağının göç sürecini kolaylaştıran ve özendiren etkilere sahip olduğunu doğruluyor (Gurak & Caces, 1992; Böcker, 1995; Pessar, 1999). Monica Boyd göç araştırmalarındaki bu toplumsal ağlar perspektifini şöyle özetliyor:

'Ağlar göçmenleri zamansal ve mekânsal olarak bağlantılandırır. Göç akımları bir kez başladıktan sonra, varış ülkesindeki göçmenlerle çıkış ülkesindeki arkadaşları ve yakınları arasında bilgi, yardımlaşma ve yükümlülük ağlarının gelişimiyle kendi kendini besleyen bir hal alırlar. Bu ağlar geride bırakılan ülkeyle göç edilen ülkedekileri birbirine bağlar ve bu hareketlerin zamansal olarak sınırlı, tek yönlü ve daimi olmasının zorunlu olmadığını gösterir' (1989: 641).

Ancak Boyd ve diğerlerinin tanımladığı bu teorik çerçevede, Türkiye gibi geçiş ülkelerinde bulunan transit göçmenlerin kurduğu

toplumsal ağlara değinilmemektedir. Oysa çıkış ve varış ülkelerindeki toplumsal ağlar gibi, geçiş ülkelerindeki ağlar da göçmenler için kritik bir öneme sahiptir. Göçü mümkün kılan ve hatta özendiren toplumsal ağlar, Keldani göçmenlerin çoğu zaman yasal statüye sahip olmadığı geçiş ülkelerinde karşılaştıkları zorluklarla başa çıkabilmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu noktayı ileride örneklerle ele alacağım.

Vertovec (2002: 3-4) göçmenlerin faydalandığı toplumsal ağların grupların yerel tarihlerine, ulusal koşullarına ve ortak sosyo kültürel özelliklerine göre değişebildiğini söyler. Buna göre, yüksek eğitimli meslek grupları iş arkadaşları ve kurumsal ağlardan faydalanırken, vasıfsız ve yoksul göçmenler daha çok akrabalık ilişkileri üzerine kurulu dayanışma ağlarından beslenir. İstanbul'da çoğunluğunu yoksul veya göç sürecinde yoksullaşmış ailelerin oluşturduğu Iraklı Keldanilerin toplumsal ağlar açısından iki temel dayanak noktası vardır. Birincisi İstanbul'daki sıkıntılı geçici ikâmet döneminde birincil desteği sunan akrabalık ilişkileri, diğeri ise Keldani ve Asuri topluluklar için akrabalık kadar mühim olan Kilise'dir. Keldani transit göçmenler için hayati öneme sahip bu iki toplumsal ağı daha iyi anlayabilmek için, akrabalık ve din etrafında biçimlenen ilişkiler bütününe daha yakından incelemek gerekir.

AKRABALIK AĞLARI

Keldanilerin 1991 sonrası göç sürecini belirleyen başlıca faktör, yola çıkış, İstanbul'a varış ve daha sonraki etaplarda etkin olan akrabalarıdır. Keldaniler, bazen 7-8 seneyi bulan zorlu bekleme dönemlerinde karşılaştıkları ekonomik zorluklarla başa çıkmak ve hedefledikleri ülkelere ulaşabilmek için özellikle Avustralya ve Kanada'ya varmış akrabalarından yardım almaktadır. Göç sürecinin ilk adımı olan göç kararı verilmesi aşamasında çoğu zaman Batı'ya ulaşmış yakın akrabaların tavsiyesi etkili olmaktadır. Irak'tan ayrılırken hangi yolların kullanılacağı, nereden hangi ülkeye başvuru yapılacağı gibi konularda da akrabalar ve hemşeriler arasındaki bilgi ağı önemli bir kolaylık sağlamaktadır. Resmi veya gayriresmi yollarla Irak'tan ayrılan Keldanilerin

çoğı karayoluyla doğrudan İstanbul'a gelmektedir. Çoğunluk Irak'tan pasaport ve vize gibi resmi evraklarla ayrılırken, Irak-Türkiye sınırındaki dağık alandan kaçak olarak ülkeye giriş yapanlar da vardır. 1996'dan itibaren Irak'tan göç edenler 90'ların başındaki sığınmacılardan farklı olarak ailece hareket etmekte. Türkiye'ye girişte resmi veya gayriresmi yolun tercihinde temel belirleyici ailelerin ekonomik durumudur, zira en az 5-6 kişi halinde yolculuk eden aileler için son savaş öncesine kadar resmi evrakları tamamlamak için yüklü bir para gerekmektedir.⁸ Irak'tan kesinlikle dönmek üzere ayrıldıkları için çoğı geride hiçbir şey bırakmayacak şekilde her şeyini satsa da yolculuk için gerekli parayı denkleştiremediklerinde, Avustralya ve Kanada'ya yerleşmiş akrabalarından destek alırlar. Görüştüğüm kişiler Baas rejiminin düşüşünden beri evraklar için eskisi kadar para gerekmediğini, ama bu sefer de kalanların parası olmadığı için ülkeden çıkmadıklarını söylediler.⁹

İstanbul'a ulaşan ailelerin çoğı ilk geldiklerinde bir süre buraya daha önceden varmış akrabalarının yanında kalıyorlar. Bu akrabalık ilişkilerinin transit ülkede sunduğı önemli avantajlardan biridir; akrabalar yeni gelenlere hem evlerini açıyor, hem de İstanbul'da yaşamının ve göçmen olmanın inceliklerini öğretiyorlar. Akrabası olmayanlar buraya ilk geldiklerinde çok sıkıntı çektiklerini, birkaç gün Ak-saray'daki otellerde kaldıklarını, özellikle Türkçe bilmedikleri ve yol gösterecek akrabaları olmadığı için zorlandıklarını söylediler. Akrabalık esaslı dayanışma, İstanbul'daki akrabalarla sınırlı değil, Batı'ya ulaşmış yakınların gönderdiği parasal destek de transit dönemde önemli bir dayanışma unsuru olarak ortaya çıkıyor. Görüştüğüm pek

⁸ Bazıları kuzeyde Kürtlerin kontrolündeki bölgeden pasaport ve vize gibi gerekli evrakları tamamlayabilmek için yaklaşık 2.500 dolar vererek geliyorlar. Küçük çocuklar babanın pasaportunda gösterildiğinden bir aile için iki veya üç pasaport yeterli olabiliyor. Gene de Irak'ın içinde bulunduğı ekonomik şartlar göz önüne alındığında bunun karşılanması zor bir miktar olduğu ortada.

⁹ Göç kararını toplumun en zengin ve en yoksulları dışında, göç masraflarını karşılayabilecek ortalama bir sosyoekonomik seviyeye sahip olanların verebildiğine dair geniş bir literatür var. Bu konuda Türkiye'den bir örnek için bkz. İçduygu, Sirkeci & Muradoğlu (2001).

çok aile, Avustralya'daki yakınlarından düzenli olmasa da maddi destek gördüklerini ifade etti.¹⁰ Nihai hedefe varmış akrabalarla henüz yolda olanlar arasındaki ilişkilerde para yardımı, esas olarak ya çok yakın aile fertleri arasında ya da aynı ülkeden kabul alma olasılığı yüksek olanlar arasında gerçekleşiyor. Örneğin bazıları ABD'de de akrabaları olduğunu, ama onlardan hiçbir destek görmediklerini dile getirdi. Bunda Amerika'nın artık Iraklıları kesinlikle kabul etmeme politikasının, dolayısıyla bu kişilerin en azından orta vadede bu ülkedeki akrabalarıyla yüzyüze gelmeyecek olmalarının bilinmesinin etkisi olabilir. Bu da Iraklı Keldani göçmenler arasındaki akrabalık bağlarının duruma göre güçlenen veya zayıflayan ilişkiler içerdiğini gösteriyor.

Iraklı Keldaniler için son dönemde en favori hedef ülkeler olan Avustralya ve Kanada'daki göçmen kabul sistemleri de bu akrabalık esaslı dayanışma ağlarını güçlendiriyor. Avustralya'ya yönelik göçü anlamak için "sponsorluk", diğer bir deyişle kefalet sisteminden bahsetmek gerekir. Avustralya'daki göçmen kabul sisteminde iki yöntem sözkonusudur. Birincisini iltica başvurusu sonucu mülteci olarak ya da insani koruma kategorisindeki kabuller oluşturur, ki bunların sayısı son yıllarda, özellikle son Amerikan müdahalesinden sonra hızla düşmüştür. İkincisi ise 'aile göçü' kategorisinde, vatandaşlık veya daimi ikâmet izni almış kişilerin Avustralya'ya gelmek isteyen birinci dereceden yakınlarına kefil olmasıyla gerçekleşmektedir. Avustralya'ya varanların daimi ikâmet izni alır almaz diğer Keldanilerin gelişi için aracılık edışı, Massey vd. (1998) bahsettiği göçmen ağlarına iyi bir örnek oluşturmaktadır. Avustralya'daki yasal çerçeve ile göçmenler arasındaki bu toplumsal dayanışma ağının birlikteliği 'kurumsallaşmış zincirleme göç' diyebileceğimiz bir sistemi mümkün kılmaktadır.¹¹

10 Bu akrabalık ilişkileri her zaman böyle sorunsuz işlemiyor tabii. Avustralya'dan İstanbul'daki kardeşlerine sürekli para gönderdiği için kocasından boşanan kadınlar veya burada kayınavalde, görümceler ve diğer akrabalarından oluşan 10-15 kişiyle beraber yaşamak istemediği için çok zor koşulları göze alıp, ayrı ev kiralayan gelinler de var.

11 Avustralya Göçmenler Bürosuna göre, Irak doğumlular bu ülkede en hızlı büyüyen gruplardan biri. Iraklılar içinde de Asuri-Keldaniler başı çekiyor. 2001 nüfus sayımında 24.760 olarak belirtilen Avustralya'daki Irak doğumlu toplulukta en kalabalık grup yüzde 40 (9710) ile Asuri/Kel-

Avustralya'dakine benzer bir sistem Kanada'da da görülebilir. Ancak bu sistemde tek tek vatandaşlar değil en az beş kişiden oluşan gruplar karar verdiği için çok daha 'cemaatçi' bir model gelişmiştir. Topluluklar belli kişilerin veya grupların mülteci olarak kabul edilmesi için kefil (*sponsor*) olur, böylece devlet mülteci kabul edilen kişiye sunması gereken barınma, istihdam gibi sosyal hizmetleri topluluğa devreder ve kefil aracılığıyla gelenlere kefil olan kişinin 3 ila 10 yıl arası ekonomik destek sağlaması beklenir. Kanada'daki Keldani topluluk henüz küçük olduğu için kefil olma ve davet edebilme sayısı sınırlıdır, ama kilise çevresinde biraraya gelen Keldaniler bu yönde çalışmalar yapmaktadırlar.

DİN ESASLI AĞLAR

Iraklı Keldani ailelerin İstanbul'daki geçiş dönemlerinde destek gördükleri önemli toplumsal ağlardan biri de kilise ve bağlantılı kurumlardır. Dini yapılar ve kurumlar Keldani ailelerin bütün göç süreçleri boyunca önemli bir rol oynuyor; özellikle Türkiye gibi transit ülkelerde hem kimlik ve aidiyet duygularının korunmasını sağlıyor, hem de üçüncü ülkelere başvuru için hukuki destek, çocuklara eğitim ve benzeri hizmetler sunuyorlar.

Görüşüğüm kişilerden çoğu Irak'tan ayrılmadan önce kiliseye giderek din adamlarına ayrılma kararlarını bildirdiklerini ve onlardan geçiş ülkelerinde destek alabilecekleri kiliselerin adreslerini öğrendiklerini söylediler. Böylece Irak'taki kiliselerde yapılan son dualar bir yandan bu uzun ve zorlu yolculuk için manevi güç kazandırırken, diğer yandan göç sürecinin başarıyla tamamlanabilmesi için gerekli lojistik desteği sunmuş oluyor. İstanbul'a varan Keldanilerin oturdukları semtler de transit göç dönemindeki toplumsal örgütlenmelerinde dinin oynadığı önemli role işaret ediyor. Keldanilerin yoğun olarak ya-

dani kökenliler. 2003 sonunda Avustralya'da kırk binin üzerinde Irak kökenli Keldani/Asuri olduğu belirtiliyor. Avustralya son seneye kadar Iraklı Hıristiyan aileler için en önemli hedef ülkelerden olmasına rağmen 2003'teki Amerikan işgalinden sonra, Avustralya hükümeti Iraklılara yönelik kotayı büyük oranda düşürmüş ve başvuruların çoğunu reddetmeye başlamıştır.

şadığı Tarlabası, Dolapdere, Elmadağ ve Kurtuluş'un yoksul kesimleri hem buraların şehir merkezindeki en ucuz konutlara sahip olmasıyla, hem de kilise ve Katolik yardım derneği Caritas'ın¹² bu bölgede yer alıyor olmasıyla da dikkat çekiyor.

Beyoğlu'nda İtalyan Katoliklere ait olan ve yaklaşık 20 yıldır Keldanilerin kullanımına sunulan kilise ile oturdukları semtlerdeki değişik cemaatlere ait birkaç küçük kilise, Keldani sığınmacıların İstanbul'daki yaşamlarının en önemli unsurlarıdır. Özellikle Beyoğlu'ndaki kilisede yapılan Pazar ayinleri topluluğun bir araya gelmesine imkân sağlayan önemli bir buluşma alanı görevi görüyor. Bu ayinlerde 200-300 kişilik bir Iraklı Keldani cemaat hazır bulunuyor.¹³ Din, Keldani göçmenlerin yaşamında bu zor dönemde manevi dayanak oluşturmaya ötesinde, toplumsal anlamda da temel bir unsur olarak işlev görmektedir. Topluluğa mensup kişiler arasındaki ilişkileri canlı tutması, gençleri, kadınları ve erkekleri bir araya getirmesi ve dolayısıyla bir dayanışma ortamı sağlaması açısından önemli bir toplumsal işlevi var. Ayin bitiminde kilisenin küçük avlusunda yapılan sohbetler gençler arasında olası iş imkânlarının ya da karşılaşılan sıkıntılarının konuşulduğu önemli bir toplumsal alan yaratıyor. Kilise sonrası evlerine dönen aileler, hep beraber yenen yemekten sonra yapılan topluluk içi ev ziyaretleri ile günlerini tamamlıyorlar. Bu anlamda Pazar, İstanbul'daki Keldaniler için önemli bir sosyalleşme günüdür.

İstanbul'daki Keldani Kilisesi, Iraklı Katolik Keldani göçmenlerle dini hizmet sunmanın yanı sıra Kilise yetkilileri aracılığıyla Valilik ve Yabancılar Şubesi gibi kurumlarla yarı resmi görüşmelerde de bulunuyor. Kilise yetkilileri polisle başı derde giren Iraklı Keldanilerin veya üçüncü bir ülkeden kabul aldığı halde evrakları eksik olduğu için çıkış

12 Caritas, sığınmacılara hukuki danışmanlık, eğitim, gıda ve giysi yardımı gibi temel toplumsal hizmetler sunan Katolik yardım ve toplumsal hizmet amaçlı bir kuruluştur.

13 1980'lerdeki dış göçle iyice küçülen ve bugün Türkiye'de bin kişiden az kalan Türkiyeli Keldaniler, Kasım 2003'teki bombalama olaylarına dek Pazar ayinlerini kendi küçük kiliselerinde Iraklılardan ayrı olarak yapıyorlardı. Ancak bombalı saldırılar sırasında bu kilisenin ciddi hasar görmesinden dolayı, Pazar ayinlerini tamirat bitene dek Iraklılarla beraber İtalyan katoliklere ait büyük kilisede yapıyorlar.

izni alamayanların sorunlarıyla ilgileniyor, böylece onlara 'göz kulak' oluyorlar. Bu durum, Osmanlı dönemindeki 'millet' sistemine, yani kendi dini liderleri tarafından denetlenen gayrimüslim cemaatlerin devlet nezdinde gene bu dini liderler aracılığıyla temsil edildiği modele benziyor (Mardin, 1990: 39). Türkiye'ye vize veya pasaport olmadan giren veya vize sürelerini geçiren Keldanilerin çoğu, Türkiye'deki kalışları boyunca 'kaçak göçmen' pozisyonunda olduklarından emniyet yetkilileri nezdinde böyle bir temsiliyetin onlar için önemi büyük.

Kilise Keldani göçmenler için bu tür işleri yürütürken, Katolik yardım derneği Caritas göçmenlerin ihtiyaç duyduğu temel toplumsal hizmetleri sunmaktadır. Türkiye'de 1950 yılında Rum Katolik cemaatinin yöneticisi Domenico Caloveras tarafından kurulan ve 1985'ten sonra Harbiye'deki ofisine taşınan Caritas, 154 Katolik yardım, kalkınma ve toplumsal hizmet örgütünden oluşan, 198 ülkede temsil edilen ve merkezi Roma'da bulunan *Caritas Internationalis* adlı konfederasyonun bir üyesidir (Danış & Kayaalp, 2004). Caritas, Iraklı Katolik Keldanilere özellikle hukuki konularda destek olmakta, BMMYK'ne iltica başvurusunda bulunanların evrak takibini yapmakta ve Avustralya ve Kanada gibi kefil yöntemiyle göçmen kabul eden ülkelerin temsilcilikleriyle bağlantı kurmaktadır. Örgütün broşüründe belirtildiğine göre, 2000 senesinde Türkiye-Caritas 745 Iraklının evraklarını takip etmiştir. Hukuki desteğin yanı sıra, ihtiyaç sahibi göçmenlere gıda, giyecek ve acil tıp desteği de sunulmaktadır. Bu hizmetlerin arasında en önemlilerden biri, Türkiye'de ikâmet izni olmadığı için okula gidemeyen Iraklı Hıristiyan ailelerin çocuklarına verilen eğitim hizmetidir. Özellikle İngilizce dersleri sayesinde çocuklar Avustralya veya Kanada'ya gitmeden önce bu ülkelerin dilini öğrenme, yeterli olmasa da temel dersleri takip edebilme olanağına sahip olmaktadır.

Caritas, bünyesinde eğitim gören çocuklar aracılığıyla ailelerin de birbirlerinden haberdar olmalarını, gerekli durumlarda birbirleriyle ilişkiye geçmelerini mümkün kılmaktadır. Böylece kadınlar akşamları okul çıkışında çocukları beklerken başvurularında bir gelişme olup olmadığını ya da topluluk içinden yeni kabul alanların kimler ol-

duğunu öğrenebiliyorlar. Resmi belgeleri olmadığı için kaçak konumda yaşayan ve çok dar bir coğrafi çevrenin dışına çıkmayan Keldani kadınlar için haftada bir gün giyecek dağıtımı yapılan başka bir semtteki depoya gitmek de önemli bir sosyal etkinliktir. Ayrıca Caritas'ta çalışan memurlar aracılığıyla ev temizliği veya çocuk bakıcılığı gibi işler bulmaları da mümkün olmaktadır.

İstanbul'dakine benzer dini yapılar Atina, Amman, Beyrut, Şam ve Halep'te de mevcuttur. Buralarda da Keldani ya da Katolik kiliseler ve Caritas gibi dini yardım örgütleri transit göç sürecindeki sığınmacılara temel hizmetleri sunmaya çalışıyorlar.¹⁴ Örneğin Amman'daki Caritas, Asuri, Keldani ve diğer Hristiyan azınlıklara mensup Iraklı transit sığınmacılara hastane ve okul imkânı sunmakta, ayrıca kadınlar için üretime dayalı maddi kazanç projeleri geliştirmektedir. Amman'daki Caritas'ın sunduğu bu hizmetlere ek olarak, kilise yetkilileri vize işlemlerinde aracılık yapmakta veya tutuklananların serbest bırakılması için devlete bağlı yetkili birimlerle bağlantıya geçmektedir. Devletin Iraklı sığınmacı ve transit göçmenlere yönelik hiçbir hizmet sunmadığı ama Hristiyan azınlığın resmi olarak tanındığı Ürdün'de, yerel ve uluslararası bağlantılı kilise örgütleri Iraklı dindaşlarının ihtiyaçlarını karşılamaktadır (Chatelard, 2002: 21).

Benzer bir din esaslı dayanışma ağı Atina'daki Bizans Ritli Katolik Kilisesi'nde de mevcuttur.¹⁵ 1920'lerde Türkiye'den ayrılan Katolik göçmenlerce Atina'da kurulan Yunanistan Bizans Katolik Kilisesi bugün Iraklı ve Ukraynalı göçmenlere hizmet vermektedir. Kilisenin hizmet sunduğu ilk Iraklılar 1991'deki Körfez Savaşı sırasında Irak'tan ayrılıp İstanbul üzerinden Atina'ya gidenlerdir. İstanbul'daki Keldani kilisesi gibi, Atina'daki Bizans Ritli Katolik Kilisesi de,

14 Catholic Near East Welfare Association'ın (CNEWA) web sayfasında bu konuyla ilgili çeşitli makaleler bulunabilir: 'Report on Christian Emigration: Lebanon & Syria', 'Going West'.

15 Bu bağlantıyı görmemi sağlayan Elçin Macar'a teşekkür ederim. Atina'daki bu kilisenin Keldani kilisesi değil, ancak örnek Katolik kimlikten dolayı 'kardeş kilise' olduğu söylenebilir. CNEWA'nın (Catholic Near East Welfare Association) web sayfasından Vatikan merkezli bu Katolik dernek ve Orta Doğu Hristiyanlarına yönelik çalışmaları hakkında bilgi alınabilir (<http://www.cnewa.org>).

Iraklı Hristiyanlar için önemli bir dayanışma ve yardımlaşma mekânı sunmaktadır. Buradaki Iraklı Keldanilerin Atina'daki kilise ve Irak'ta geride bıraktıklarıyla ilişki kurmasında din adamları köprü görevini üstlenmektedir. Örneğin Atina'daki kilisede çalışan Iraklı Keldani peder, Irak ve Atina arasında mekik dokuyarak Irak'ta kalanlarla Atina'daki Keldaniler arasında bağlantı kurulmasına aracılık etmektedir.¹⁶

Dinin Iraklı Keldani göçmenler için önemi bununla da sınırlı değil. Keldanilerin çoğu İstanbul'da ya İstanbullu gayrimüslim bir ailenin yanında çalışmakta ya da bir gayrimüslimin evinde oturmaktadır. Bu anlamda, Keldanilerin İstanbul'da içinde hareket ettiği toplumsal ağın sınırları Hristiyanlıkla tanımlanmaktadır.¹⁷ Iraklı Keldani göçmenlerin, ev ve iş bulma gibi konularda İstanbul sakinleriyle irtibatını sağlayan 'aracılar' ise kilise bekçileridir. Özellikle Kurtuluş'taki bir kilisenin bekçisi İstanbul'a yeni gelen Keldani ailelerin hemen hepsinin tanıdığı kilit bir isim. İstanbullu gayrimüslim işverenler ve evsahipleri ile Keldani göçmenler arasında bir köprü vazifesi gören bu kilise çalışanı, Granovetter'in (1973) bahsettiği anlamda iki toplumsal ağ arasında köprü kurarak, kendi içlerinde çok güçlü ilişkilere sahip olan Iraklı Keldanilerin Hristiyanlık bağlantısıyla daha geniş bir toplumsal çevreye eklemlenmesini sağlamaktadır.

Sonuç olarak, kilise transit göç halindeki Keldaniler için hem dini kimliklerini koruyabilmelerini sağlamakta hem de bir toplumsal dayanışma ağı sunmaktadır. Böylece, dini kimlikler Keldani ve diğer Hristiyan azınlık grupların mensupları için Irak'tan ayrılmalarında etkili oldukları kadar, geçiş ülkelerinde karşılaştıkları zorluklarla mücadelede de önemli bir ayakta kalma stratejisi haline gelmektedir.

16 www.cnewa.org'ta 'Refugees Helping Refugees' adlı makale.

17 Antropologlar toplumsal ağlar konusunda ciddi katkılarda bulunmuşlardır. Ben bu yazıda konunun göç ile ilgili kısmı üzerinde durduğum için bu alanda üretilmiş zengin teorinin detaylarına girmek istemiyorum, ancak bu konuda şu eserlere bakılabilir: Boissevain & Mitchell, 1973; Boyd, 1989; Tilly, 1990; Hannerz, 1980; Barth, 2001.

ULUSAŞIRI TOPLUMSAL ALANDA DİNİ KURUMLAR

Son dönemde yapılan göç araştırmalarında, göçün ulusal sınırların ötesine geçen toplumsal, kültürel, iktisadi ve siyasi ağlar kurulmasındaki etkileri vurgulanmaktadır (Faist, 2000; Portes vd., 1999; Portes, 1997; Smith & Guarnizo, 1998). Linda Basch vd. ulusaşırı göç olarak adlandırdıkları bu süreci açıklarken ‘ulusaşırı göçmenlerin (*transmigrants*) ulusal sınırları aşarak ailevi, iktisadi, toplumsal, kurumsal, dini ve siyasi alanda ilişkiler geliştirdiklerini’ belirtiyorlar (1994: 7). Ayrıca, göçmenlerin ulusal sınırların ötesinde, ayrıldıkları ve yerleştikleri ülkeler arasında sık dokulu bir toplumsal ağ ördüklerini, böylece bu ülkelerdeki toplulukları, kurumları, yapıları birbirine ilintilendirdiklerini vurguluyorlar (Basch, Glick Schiller & Szanton Blanc, 1994). Göçmenlerin yerinden yurdundan edilmiş, ‘köklerinden koparılmış’ bireyler olarak resmedildiği eski araştırmalara kıyasla, ulusaşırı göç kavramının göç sürecinin karmaşıklığını anlayabilmemiz açısından önemli bir katkı yaptığına inanıyorum. Ancak, göçmen ağları yaklaşımında olduğu gibi ulusaşırı göç perspektifinde de, çıkış ve varış ülkeleri arasında ikili bir kutuplaşma üzerine kurulu bir bakış açısı hakimdir. Göçmenlerin ulusaşırı bağlarını vurgulayan çalışmaların büyük çoğunluğu nihai varış yerleri olan Kuzey Amerika ve Kuzey Avrupa ülkelerinde yürütülmesi nedeniyle bu araştırmalar daha çok göç edilen ülkeler üzerine odaklanıyor ve göç alan-göç veren ülke ikiliği üzerine kuruluyor.

Bu tür bir ikili bakışı benimseyen incelemelerin bir diğer özelliği de araştırma birimi olarak hareketlilik halinde olan göçmenleri (*transmigrant*) esas almalarıdır (Portes vd. 1999: 220). Sarah Mahler ulusaşırı göç alanındaki çalışmalarda, ‘bedenlerin mekânlar arası hareketliliğinin’ diğer bir deyişle ‘göçmenlerin iki veya daha fazla ülkenin ulusal sınırlarını aşarak fiziksel anlamda yer değiştirmelerinin’ temel alınmasını eleştiriyor ve yüzyüze ilişkilere birincil önem atfeden bu yaklaşımda mektup, video kaset, para gibi ‘şeylerin akışkanlığının’ göz ardı edildiğini iddia ediyor (1998: 76-78). Mahler’inkine benzer bir yaklaşım benimseyen Peggy Levitt de ulusaşırı toplumsal alanda yer almak için sınır ötesi hareketin şart olmadığını, iki ülke arasında sü-

rekli gidip gelmeyenlerin de bulundukları yerde ulusaşırı bir alana ek-
lemlenebileceğini ifade ediyor (2001: 6).

Bu tanımlamalardan yola çıkarak, İstanbul'dan 'geçmekte olan' Keldani göçmenlerin ulusaşırı bir alan yaratıp yaratamadıkları sorusuna cevap arandığında, göçmenlerin kurumsal bir düzlemde Katolik Keldani kilisesi sayesinde eklemledikleri ulusötesi alan dikkati çeken bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Elbette diğer göçmenler gibi Keldaniler de özellikle Avustralya ve Kanada'daki, nadiren de Irak'taki akrabaları ile telefon görüşmeleri, fotoğraflar, video kasetler ve para havaleleri ile ilişkilerini sürdürmektedirler. Ancak Keldani göçmenlerin ülkelerarası fiziksel hareketliliğini esas aldığımızda sürekliliği olan bir ulusötesi alandan bahsetmek zorlaşmakta, zira Iraklı Keldaniler bazen 7-8 sene gibi uzun süreler İstanbul'da kalıyor olsalar da, son tahlilde Türkiye onlar için 'geçici' bir yerleşim yeri olarak kalmaktadır. Kısacası, göçmenlerin ve onların sınır ötesi hareketliliğinin, transit göç durumunda temel araştırma birimi olamayacağını düşünüyorum. Ulusötesi alanlar kavramının temel koşullarından biri olan 'süreklilik/kalıcılık' (Pries, 2001: 22) devamlı yeni gelenlerin ve ayrılanların olduğu dinamik ve 'hareket halinde' bir grup olan Keldaniler için gerçekleşmiyor. Oysa, göçmenlerin kendileri yerine kiliseler ve bağlantılı yardım kuruluşlarına baktığımızda kalıcılığı olan bir ulusötesi alandan bahsetmek mümkün gözükmemektedir.

Ludger Pries ulusötesi toplumsal mekân kavramını incelerken 'ulusötesi ilişkilerin yayılması sürecinde üç tür ulusötesi yapının ortaya çıkabileceğini' belirtir ve bunlar arasında karmaşık düzenlemeler ile kurumsal çerçeveleri sayar (Pries 2001: 10). Pries'in bahsettiği gelişmiş kurumsal yapılar, İstanbul'daki Keldanilerin din tutkalıyla yapılandırılmış ulusötesi ilişkiler ağını anlamak için önemli bir araç sunmaktadır. Thomas Faist'in bahsettiği şekliyle (2000: 207) kilise ve diğer dini kurumlar aracılığıyla kurulan yoğun ve güçlü toplumsal ilişkiler ağı, Keldaniler arasındaki ilişkilerin akrabalık esaslı bir 'ulusötesi akrabalık grubu'ndan, daha geniş ölçekli bir 'ulusötesi topluluğa' doğru evrilmesini sağlıyor. Böylece Katoliklik bağıyla ilintilenen kilise, Caritas veya

Atina'daki CNEWA gibi örgütler arasında kurulan kurumsal bağlantı sayesinde transit göçmenlerin eklemlenebildiği ulusötesi bir alan örülüyor.

Dini akımların ve kurumların etkinliğinin siyasi sınırları aşarak dünya ölçeğinde yayılması aslında yeni bir şey değil. Özellikle Katolik Kilisesi, başlangıcından beri 'hiyerarşik düzeni, evrensellik ideolojisi ve merkezi önderlik yapısıyla' ulusal sınırların ötesine ulaşan dini hareketlerin başlıca örneğini oluşturuyor (Levitt, 2001: 2). Buna rağmen Peggy Levitt, dinin bugün yeni bir anlam kazandığını ve eskisinden farklı bir şekle büründüğünü belirterek, gelişen iletişim ve ulaşım teknolojileri sayesinde göçmenlerin bugün dini yaşamları ve göç ettikleri ülkelerdeki dini deneyimleriyle geçmiştekiler arasında farklılık olduğunu ifade ediyor. Gerçekten de iletişim teknolojilerindeki ilerleme sayesinde Keldaniler gibi yoksul göçmen toplulukları dahi ulusötesi dini alanlardan faydalanabiliyorlar. Görüşme yaptığım evlerin bazılarında çanak antenler sayesinde izlenebilen Katolik televizyon kanalı *Tele Lumiere/Nursat* bu açıdan ilgi çekici bir örnektir. Bu uydu yayını sayesinde İstanbul'daki Katolik Keldaniler hergün bir saat Ortadoğu'daki farklı kiliselerden birinde düzenlenen ayini veya Papa'nın ziyaretlerini izleyebilmekteler. Aynı şekilde transit ülkedeyken dini nikahla evlenmek isteyen çiftlerin medeni durumlarını kontrol etmek isteyen kilise yetkilileri, Irak'taki din adamlarına faks çekerek çok kısa sürede gerekli formaliteleri tamamlayabilmekteler.

'Yaygın ulusötesi dini örgütlere' iyi bir örnek olan Katolik Kilisesi 19. yüzyıl ortasından itibaren ulus devletlerin sınırlarını aşarak bütün dünyada okul açma, dini kadro yetiştirme, uluslararası toplantılar düzenleme gibi etkinlikleri sayesinde küresel bir ağ örülmesini sağlamıştır (Levitt, 2001: 11). Diğer kilise örgütlerine kıyasla, Katolik Kilisesi'nin sahip olduğu insani, maddi ve kurumsal gelişkin ağ yapısı dini grupların küresel ölçekteki yarışında Katoliklere önemli bir avantaj sunmuştur (Casanova, 1997: 133). Casanova bu gelişmelerin yanı sıra, son dönemde Caritas gibi Katolik bağlantılı yardım örgütlerinin sekülerleşmesi ve çeşitli Katolik ağlar arasındaki ilişkilerin artışı sonu-

cunda çoğu zaman Roma'yı aşan yeni bir ilişkiler ağı ortaya çıktığını ve bunun küresel ölçekte bir sivil toplum oluşumunun ipuçlarını sunduğunu da belirtmektedir (*a.g.e.*, 135-138).

Katolik Kilisesi gibi kilise örgütlerinin son dönemde üstlendiği rollerden biri de göçmen ve sığınmacılara yönelik hizmetler olmuştur. Özellikle Kuzey ülkelerindeki kilise bağlantılı yardım kuruluşları göçmen ve sığınmacılara yönelik çalışmalarıyla uluslararası iltica sisteminde önemli bir rol edinmişlerdir (Ferris, 1993: 35). Örneğin, 1991'deki Körfez Savaşı sonrasında bölgede yaşanan kitlesel göç döneminde çeşitli kilise örgütleri aktif olarak çalışmış, bir milyon doların üstünde bir kaynak Orta Doğu Kiliseler Konseyi (MECC) aracılığıyla sığınmacılara acil yardım desteği olarak ulaştırılmıştır (*a.g.e.*, 232).

Katolik ağın dünya üzerindeki etkin işleyişine ve mülteci ve göçmenler konusundaki çalışmalarına rağmen, İstanbul'daki Keldani Kilisesi'nin Orta Doğu'daki diğer Katolik kiliselere kıyasla bu alanın biraz dışında durduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin İstanbul'daki Keldani Kilisesi ne Orta Doğu Kiliseler Konseyi'ne ne de Katolik Yakın Doğu Yardım Derneği'ne (CNEWA) üyedir. Bunda Türkiye'de gayrimüslimlere yönelik politikalar kadar, Roma döneminden beri Katolikliğin Keldaniler gibi daha bağımsız bir karaktere sahip Doğu Kilisesi mensubu gruplara mesafeli tavrı da etkilidir. Yine de Türkiye gibi sığınmacı ve göçmenlere yönelik ciddi bir kabul ve ağırlama politikası olmayan bölge ülkeleri açısından kiliseler ve bağlantılı yardım kuruluşlarının oluşturduğu ulusötesi alan İstanbul, Atina, Amman gibi 'ara durak'larda geçici süre ikâmet eden Keldaniler için hayati bir öneme sahiptir: Din çevresinde kurulan bu ağlar transit göçmenlerin yerel ve ulusötesi düzeyde ilişkiler kurabilmesini mümkün kılarken, göçmenlerin geçiş ülkelerinde hayatlarını idame ettirebilmelerini de sağlamaktadır (Hagan, 2002). Thomas Faist'in ifade ettiği gibi 'ulusötesi yaşamlar hayatta kalma ve koşulları iyileştirme stratejisi' olarak önem kazanmaktadır (1999: 4).

KELDANİ TOPLUMSAL AĞININ MERKEZİNDE DİN ADAMLARI

Göç sürecinde din çevresinde kurulan bu ulusötesi alanın baş aktörleri din adamlarıdır. Keldanilerde dini liderler bugün olduğu gibi geçmişte de topluluk içinde söz sahibi olan önemli kişiler olagelmışlerdir. Din adamlarının ön plana çıkışı Keldani ve Asuriler için bir dönüm noktası teşkil eden 1800'lerde gerçekleşmiştir. Osmanlı coğrafyasında büyük siyasal ve toplumsal altüst oluşlara sahne olan 19. yüzyıl, Osmanlı'nın Batı etkisindeki merkezileştirici reformlarının doğu illerinde de etkin olması ve artan sayılarda Amerikalı ve İngiliz misyonerin bölgeye girişiyle yüzyıllardır geçerli olan toplumsal ve siyasal dengelerin bozulmasına yol açmıştır (Bruinessen, 2003: 268-301). Asuri ve Keldanilere komşu olan Kürt emirliklerinin Osmanlı yönetimince lağvedilmesi ve misyonerlerin bu bölgede yaşayan Hristiyan azınlığa yönelik çalışmaları Kürtlerin kendilerini tehdit altında hissetmelerine ve 19. yüzyılın son yarısında Hristiyan gruplara yönelik bir dizi katliama kalkışmalarına neden olmuştur (Yonan, 1999). Asuri ve Keldanilerin toplumsal hafızasında önemli bir yer tutan bu dönem, Kürtlerde olduğu gibi Hristiyanlarda da dini liderlerin siyasi bir rol üstlenmelerinde etkili olmuştur (Bruinessen, 2003: 277). Patriklik merkezi Hakkari olan Asurilerin lideri patrik Mar Şamun bu dönemde hem dini önder, hem de komşu Kürt aşiretleri ve Osmanlı vergi memurlarıyla ilişkilerde aracılık eden siyasi temsilci görevini yürütmüştür (Foggo, 2002: 21). Asurilerin Hakkari'den çıkıp önce Urmiye'ye, daha sonra 1918'de İngiliz korumasındaki Irak'a göç etmelerine de patrik öncülük etmiştir (Joseph, 1961: 163).¹⁸

Bu çalkantılı yıllarda Asuri ve Keldaniler için dini esaslı toplum-

¹⁸ İngiliz yönetimindeki Irak'ta uzun bir süre bağımsız bir oluşum vaadiyle oyalanan Asuri mülteciler arasından bir grup bu dönemde Hakkari dağlarına dönerken, binden az kişi de Avrupa ve Amerika'ya gitmiştir. Böylece Asuri ve Keldaniler daha 19. yüzyılda kitlesel göçler yaşamış ve 19. yüzyıl sonundaki misyoner okullarında eğitim alan genç erkekler arasından küçük bir grup ilk uzak menzilli göçleri gerçekleştirerek Amerika, Avrupa ve Rusya'ya gitmiştir (Joseph, 1961:124). Ayrıca, Irak'ta İngiliz manda yönetimini korumak için kurulan Asur Bölüğü (*Assyrian Levy*) isimli birlikte görev alan Asuriler arasından bir grup 1950'den itibaren dalga dalga İngiltere'ye göç etmiştir (Al-Rasheed, 1998).

sal örgütlenme ve dini liderler daha da önem kazanmıştır. Çok etnikli imparatorlukların yerini ulus devletlerin alması sırasında Asuri ve Keldaniler gibi devletsiz azınlıklar için din, hem grup kimliklerinin tanımlanmasında, hem kurdukları toplumsal yapılarda, hem de buhranlı göç süreçlerinde temel belirleyen oldu. Dini liderler sürgün ve yeniden yerleşim dönemlerinde birleştirici bir rol üstlendi ve cemaat üzerindeki siyasi erkini arttırdı. Keldanilerin 1960 ve 70'lerde kuzey Irak'taki kırsal alanlardan Bağdat ve Musul gibi büyük şehirlere göç etmelerinde de klasik kırdan kente göç motiflerinin yanı sıra Keldani patrikliğinin 1950'de Musul'dan Bağdat'a taşınması etkili olmuştur.¹⁹ Dini önderler, Asuri ve Keldani topluluğun 1988-1991 arasındaki kitlesel göçüne de öncülük etmişlerdir. Özellikle Körfez Savaşı sonrasında, Irak ordusunun saldırıları ve sonu gelmeyen askerlik hizmeti yüzünden Irak'tan kaçan Hristiyan azınlıklar bu süreçte çoğu zaman dini liderler etrafında hareket etmişlerdir.²⁰

Bugün İstanbul'da bulunan Keldani topluluk içerisindeki en önemli kişiler de yine din adamlarıdır. Özellikle, Kanada'daki Keldani göçmenlere dini hizmet sunmak üzere Kanada'ya giden Iraklı peder, yaklaşık iki sene süren İstanbul'daki ikâmeti sırasında topluluk içinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Ulusötesi alanda aktif bir profesyonel ('*transnational professional*') olarak tanımlanabilecek bu peder, dini liderliğinin yanı sıra cemaatin iltica ve göçmenlik başvuru sürecinde de etkin bir rol üstlenmiş ve dosya numaraları, form çeşitleri gibi başvuru ve kabul sürecinin karmaşık teknikleri hakkındaki bilgisiyle, Keldani göçmenler gözünde önemli bir toplumsal sermaye ve statüye de sahip olmuştur.²¹ Kanada'daki işinin bir parçası, her sene topluluk

19 Jeremy Hein (1993: 49) azınlık mülteci ve göçmenlerin, uluslararası göçten önce genellikle bir iç göç süreci yaşadıklarını yazıyor. Asuri ve Keldanilerin 1960 ve 70'lerdeki kırdan kente göçü, onların da 1990'larda Irak'tan ayrılmadan önce böyle bir süreç yaşadıklarını gösteriyor.

20 Örneğin, Eylül 1988'de Le Monde'da yayınlanan bir yazı, Silopi'deki geçici kampta barınan 500 Keldani'nin pederleri aracılığıyla Avrupa ülkelerine iltica etme isteklerini dile getirdiğinden bahsediyor (Farrere, 1988).

21 David Cook (2002) Evanjelik misyonerlerin ABD, Arjantin, Honduras ve İspanya arasında ulusötesi dini bir alan inşa edilmesinde oynadıkları rol hakkında yaptığı araştırmada, bu tür ulu-

kontenjanını kullanarak 'davet edilecek', böylece resmi yollarla Kanada'ya varması sağlanacak 20-25 aileyi seçmek olan peder, İstanbul'dayken kabul şansı olmayan aileler hakkında da detaylı bir çalışma yapmıştır.²² Gelecekte bu aileleri belirlemek için zaman zaman Türkiye'ye gelecek olan peder, Atina'daki kilisede çalışan ve Irak-Yunanistan arasında mekik dokuyan Iraklı Keldani din adamı gibi, İstanbul-Kanada hattında çalışan ve din esaslı ulusötesi alanın örülmesinde aktif olarak çalışan ulusötesi bir din adamıdır.²³

SONUÇ YERİNE

1991'de Körfez Savaşı sonrası kitlesel sığınma hareketiyle başlayan Iraklı Katolik Keldanilerin göçü bugün artık zincirleme aile göçü olarak devam ediyor. Iraklı Keldaniler ilk dönemde BMMYK aracılığıyla mülteci olarak Avrupa dahil çeşitli ülkelere yerleştirilirken, şimdilerde Avustralya ve Kanada olmak üzere iki temel rotaya yöneliyorlar. Bunda bu ülkelere 1990'ların ortalarında varmış öncü göçmenlerle, Irak'tan ayrılmaya karar veren yakınları arasında kurulan toplumsal ağlar ve bu ülkelerin göç konusundaki düzenlemelerinin etkisi var. Bazen 7-8 sene kadar sürebilen bu uzun ve zorlu transit göç döneminde göçmenler iki önemli toplumsal ağa (akrabalık ve din esaslı ağlara) eklenerek ayakta kalmaya çalışıyorlar. Dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olan akrabalar, İstanbul'da dar bir alana sıkışmış Keldani göçmenler için birincil destek sunuyorlar. Öte yandan, Türkiye, Ürdün ve-

sötesi profesyonellerin sahip olduğu yüksek prestij ve toplumsal tanınırlıktan bahsediyor. Aynı şey, çalışma vizesi sayesinde güvenli bir pozisyon ve seyahat etme imkânı bulan Keldani din adamları için de geçerli.

- 22 Kendi ifadesine göre, bugün İstanbul'daki yaklaşık bin Keldani aileden 241'inin dosyalarının 'umutsuz' olduğu düşünülürse, görevinin prestij kadar çok ağır bir sorumluluk yüklediği de söylenebilir (Pederle 24 Ekim ve 31 Ekim 2003'te yapılan görüşmeler).
- 23 Din adamlarının kademeli göç sürecindeki bu etkinliği, akla Smith ve Guarnizo'nun (1998) öne sürdüğü ulusötesi alanın aşağıdan veya yukarıdan kurulması ayrımını akla getiriyor. Keldanilerin sahip olduğu ulusötesi alan kurumsal yapısından dolayı ilk bakışta sanki sıradan insanların erişiminde değilmiş, din adamları ve sıradan göçmenler arasında açık bir üsttekiler/aşağıdakiler ayrımı varmış gibi gözükse de, Keldanilerin örneğinde bunun geçerli olmadığını düşünüyorum. Azınlık bir grubun önde geleni olmak bu ulusötesi alanın 'muktedirleri' arasında olmak için yeterli değil. Bu kavramsal ayrıştırmaya yönelik eleştiriler için bkz. Mahler (1998, 66-73).

ya Yunanistan gibi transit geçiş ülkelerinde Keldani göçmenlerin sıkıntılarını hafifleten diğeri bir faktör, kilise ve bağlantılı kurumların varlığı oluyor. Kilise eski ve yeni göçmenlerin bir araya gelmesine olanak sağlayan, daha gevşek ama daha yaygın ilişkiler sunan ulusötesi toplumsal bir kurum olarak hizmet sunuyor. Caritas gibi bağlantılı kurumlar ise bu geçici ikâmet dönemlerinde Keldaniler için hukuki destek, çocukların eğitimi ve benzeri temel ihtiyaçları karşılıyor. Bütün bu ilişkiler ağı içinde önemli düğüm noktalarından birini oluşturan din adamları, Keldani geleneği içindeki tarihsel rolleriyle de bağlantılı olarak, topluluğun kalıcı olarak yerleşmek istedikleri topraklara varmalarına ve grup içi iletişimin sağlanmasına aracılık ediyor.

Din ile tanımlanan bu gelişmiş ağılar yerel ve ulusötesi düzeyde bir toplumsal alan kurulmasını ve bu sayede göçmenlerin geçici ikâmetleri sırasındaki temel ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini mümkün kılıyor. Keldanilerin dahil olduğu Katoliklik bağlantılı yardım kuruluşları, etkin din adamları ve dünya ölçeğinde yaygınlaşmış yapısıyla hem yerel hem de ulusal sınırların ötesinde etkili oluyor ve göçmenlerin İstanbul'daki yaşamını biçimlendiren önemli bir toplumsal ağ sunuyor. Tarlabası, Dolapdere ve Elmadağ üçgeninde dışa kapalı, sınırlı bir hayat sürdüren Iraklı Keldaniler için Kilise ve Caritas mekânsal ve toplumsal anlamda bir dışa açılma noktası, bir pencere oluşturuyor. Çeşitli göçmen gruplarında olduğu gibi, Iraklı Keldaniler için de din, sağladığı manevi desteğin yanı sıra göç kararının verilmesinden başlayarak, geçilen ve varılan noktalardaki kiliseler çevresinde kurulan toplumsal alan sayesinde göçmenlerin karşılaştıkları zorluklarla mücadelelerinde temel faktör oluyor. Iraklı Keldanilerin durumunda, Irak'tan ayrılmadan önce kiliseye haber vermek, İstanbul ve diğeri transit şehirlerdeki kiliselerin desteğini almak, çanak antenler sayesinde Katolik televizyon kanalı *Tele Lumiere/Nursat*'ı sürekli izlemek gibi örnekler bu toplumsal alana işaret etmektedir.

Elbette göçmen ağları ve ulusötesi toplumsal alanlar göç sürecini belirleyen tek faktör değildir. Yukarıda incelediğim türde akrabalık ve din esaslı yerel ve ulusötesi toplumsal ağlar göçmenlerin transit dö-

namlerinde karşılaştıkları zorluklarla mücadelede can simidi işlevi görse de, geçiş ve varış ülkelerindeki göçmen, sığınmacı ve mültecilere yönelik politikalar da göç rotasını ve sürecini etkileyen önemli faktörlerdir. Bu anlamda Keldani göçmenlerin uzun göç süreçlerinde bir ayakta kalma stratejisi olarak başvurduğu din ve akrabalık temelli ulusötesi ağlar kadar, hedef ve geçiş ülkelerindeki devletlerin göçmen politikaları da göç süreçlerini belirliyor. Bu yüzden gelecekteki araştırmalarda ulusötesi toplumsal alanların işleyişinde, göçmen ağlarıyla ulus devletlerin sunduğu siyasi ve toplumsal çerçevenin etkileşimini incelemekte fayda olduğuna inanıyorum. Ayrıca ulus devletin ortaya çıkışından çok daha önce kurulmuş olan din esaslı toplumsal ağların ulusal sınırların temel belirleyici olduğu bir dönemde nasıl değişip dönüştüğü, ulus devletle nasıl bir etkileşim içinde olduğuna dair sorular, daha detaylı araştırılması gereken bir başka sürece işaret eder. Bunlara ek olarak, Keldanilerin İstanbul'daki geçici ikâmet dönemlerinde kurdukları ve geliştirdikleri toplumsal ilişkilerden gelecekte hangilerini sürdürecekleri, hangilerinin ne şekillerde değişeceği ve kalıcı olarak yerleşecekleri ülkelerde bu transit dönemde içinde bulundukları toplumsal ağın bir anlam taşıyıp taşımayacağı gibi soruların gelecekte yapılacak araştırmalar açısından anlamlı açılımlar getirebileceğine inanıyorum.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (1969), "Turkish Workers in West Germany", *AÜSBF Dergisi*, Sayı 24(1), s.21-49.
- (1982), "The Effect of International Labor Migration on Women's Roles: The Turkish Case" Ç. Kâğıtçıbaşı (Der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Bloomington: Indiana University, s.207-235.
- (1996), "The Socio-Economic Aspects of Return Migration in Turkey", Robin Cohen (Der.), *The Sociology of Migration*, Cheltenham, UK: Elgar Reference Collection, s.239-269.
- (2002), *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- vd. (1976), *Turkish Workers in Europe 1960-1975: A Socio-Economic Reappraisal*, Leiden: E.J. Brill.
- Abadan-Unat, N. ve N. Kemiksiz (1986), *Türk Dış Göçü 1960-1984*, Yorumlu Bibliyografya, Ankara.
- Agamben, G. (1998), *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford Uni. Press.
- (2001), "Heimliche Komplizen. Über Sicherheit und Terror", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, No 219, 20. Eylül 2001, s.45.
- Ağanoğlu, H. Y. (2001), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*, İstanbul: Kum Saati.
- Ahiska, M. (2003), "Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern", *The South Atlantic Quarterly*, Sayı. 102 (2/3), s.351-380.
- Aker, Ali (1972), *İşçi Göçü*, İstanbul.
- Akpınar, A. (1986), *Immigrant Women as Mediators: A Study about the Perceptions and Life Styles of the Second Generation Kulu Women in Sweden*, International Graduate School at the University of Stockholm'e sunulan yayınlanmamış makale.
- (1988), *Challenged Family and Kinship Ideals: Family Crisis and Social Networks among Turkish Immigrants*, Swedish Institute for Social Research: University of Stockholm.
- (1998), *Male's Honour and Female's Shame, Gender and Ethnic Identity Constructions among Turkish Divorçées in the Migration Context*, Uppsala: Department of Sociology, University of Uppsala.
- (2001), "Uluslararası Göç Bağlamında Kimlik Krizleri ve Kimlik Kurgulamaları, Esra, Hanife Hanım ve Aysel Hanım'ın Hayat Hikâyeleri", *Toplumbilim*, Sayı. 14, s.91-104.

- (2003), “The Honour/Shame Complex Revisited: Violence against Women in the Migration Context”, *Women's Studies International Forum*, Sayı. 26(5), s.425-442.
- Akşit, B. (1998), “İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış”, *Tarih Vakfı, Türkiye’de İçgöç*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 22-37.
- Aksoy, A. (2004), “Muslims within: September 11 and watching television”, Peter van der Veer ve Shoma Munshi (Der.), *Media, War and Terrorism*, Londra: Routledge Curzon.
- Aksoy, A. ve K. Robins (2000), “Thinking across spaces: Transnational television from Turkey”, *European Journal of Cultural Studies*, Sayı. 3(3), s.343-365.
- (2003a), “The enlargement of meaning: Social demand in a transnational context”, *Gazette: The International Journal for Communications Studies*, Sayı. 65(4-5), s.365-388.
- (2003b), “Banal transnationalism: The difference that television makes”, Karim, H. Karim (Der.), *The Media of Diaspora*, Londra: Routledge.
- Aktar, A. (2000), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Al-Rasheed, M. (1998), *Iraqi Assyrian Christians in Londra: the construction of ethnicity*, Lewiston: The Edwin Mellen Press.
- Al-Ali, N. ve K. Köşer, (Der.) (2002), *New Approaches to Migration? Transnational Communities and the Transformation of Home*, Londra, New York: Routledge.
- Albayrak, K. (1997), *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Albertsen, N ve Diken, B (2001) “Mobility, Justification and the City”, *Nordic Journal of Architectural Research*, sayı. 14(1), s.13-24.
- Allison, G. (1971), *The Essence of Decision*, Boston: Little Brown.
- Alpay, Ş. (1980), *Turkar i Stockholm* (Stockholm’de Türkler), Stockholm: LiberFörlag.
- Alund, A. (1991), *Lilla Juga, Etnicitet, Familj och Kvinnliga Natverk i Kulturbrytningars Tid* (Küçük Yüge, Kültür Dönüşümleri Çağında Etnisite, Aile ve Kadın Dayanışma Ağları), Stockholm: Carlssons.
- Angenendt, S. (2002), “Einwanderungspolitik und Einwanderungsgesetzgebung in Deutschland 2000-2001”, Bade, K.J., Münz, R. (Der.), *Migrationsreport 2002 – Fakten – Analysen – Perspektiven*, Frankfurt/New York.
- Apitzsch, U. (2000), “Beratungs- und Bildungsangebote für Selbstständigkeitsprojekte in Europa”, *Hessische Blätter für Volksbildung*, Frankfurt/Main: Hessischer Volkshochschulverband, Sayı. 50(1), s.1-13
- Appadurai A. (1998[1996]), *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation*. Minneapolis: Minnesota University Press.

- Appadurai, A. (1998), "Globale ethnische Räume. Bemerkungen und Fragen zur Entwicklung einer transnationalen Anthropologie", Beck, Ulrich (Der.), Perspektiven einer Weltgesellschaft, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Appadurai, A. ve C. Breckenridge (1989), "On Moving Targets", Public Culture, Sayı. 1 (2), s.i-iv.
- Arslan, H. (2001), 16.yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ATIAD-Verband türkischer Unternehmer und Industrieller in Europa e.V., Düsseldorf (Der.) *Türkisches Unternehmertum in Deutschland – die unsichtbare Kraft. Bestandsaufnahme 1996 und Perspektiven für das Jahr 2010.*
- Atkinson, T. ve diğ. (2002), *Social Indicators, the EU and Social Exclusion*, Oxford University Press.
- Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern (Zuwanderungsgesetz). Gesetzesbeschluss des deutschen Bundestages, Drs. 157/02
- Autorengemeinschaft (2003), "Der Arbeitsmarkt in der Bundesrepublik Deutschland in den Jahren 2003-2004", *MittAb*, Sayı.1, s.7-45.
- (2004), "Der Arbeitsmarkt-Entwicklungen, Perspektiven und Bestimmungsründe", *MittAB*, Sayı. 4, s.434-447.
- Ayata, S. (1989), "Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 46/47, s.101-127.
- Aybay, R. (1991), *Yurttaşlık Hukuku*. İstanbul: Aybay Hukuk Araştırmaları Vakfı.
- Bade, K. J. (2000), *Europa in Bewegung*, Münih: C.H. Beck.
- (Der.) (1992), *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*, Münih: C.H. Beck.
- Bademli, R. (1977), *Distorted and Lower Forms of Capitalist Industrial Production in underdeveloped Countries: Contemporary Artizan Shops and Workshops in Eskişehir and Gaziantep, Turkey*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Mass. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Bali, R. (1999) *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme serüveni (1923-1945)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Balkan, T. (2004), "Truva Kazıları Başkanı Türk Yurttaşı Oldu: Prof. Korfmann, Osman adını aldı". *Milliyet*, 29 Mart 2004.
- Barkholdt, C. ve diğ. (1999), "Das Altern der Gesellschaft und neue Dienstleistungen für Ältere", *MittAB*, Sayı. 4, s.488-498.
- Barry, B. (2001), *Culture and Equality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Barth, F. (1969), "Introduction", F. Barth (Der.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*, Boston: Little-Brown (Türkçesi (2000) *Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu*, Çev. Ayhan Kaya-Seda Gürkan, İstanbul: Bağlam),

- (1994), “Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity”, Hans Vermeulen & Cora Govers (Der.), *The Anthropology of Ethnicity*, Amsterdam: Het Spinhuis, s.11-32.
- Basch, L. et al. (1997[1994]), *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne, PA: Gordon and Preach.
- Baudrillard, J. (2001), “Dust Breeding” *CTHEORY*, Sayı. 24(3)
- (1988), *Selected Writings*, Londra: Polity.
- (1993), *The Transparency of Evil*. Londra: Verso.
- (1994), *Simulacra and Simulation*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bauman, G. (1992), “Rituals Implicate Others: Rereading Durkheim in a Plural Society”, D. de Coppet (Der.), *Understanding Rituals*, Routledge, s.97-116.
- Bauman, Z. (1996), *Postmodernity and Its Discontents*. Cambridge: Polity Press (Türkçesi, Posmodernlik ve Hoşnutsuzlukları, Çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı, 2000)
- (1998), *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press.
- (1999), *In Search of Politics*. Londra: Polity.
- (2000), *Liquid Modernity*. Londra: Polity.
- Baumert, J. ve diğ. (2001), “Schülerleistungen im internationalen Vergleich”, OECD/PISA, Berlin (<http://www.mpib-berlin.mpg.de/pisa>).
- (2002), *PISA 2000 – Die länder der Bundesrepublik Deutschland im Vergleich – Zusammenfassung zentraler Befunde*, Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung.
- Baydar, Y. (1999), “İki Yıldır Kimse Yurttaş Yapılmıyor”. *Milliyet*, 23 Temmuz 1999.
- Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen (Der.) (2000), *Bericht über die Lage der Ausländer in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen.
- (2001), *Daten und Fakten zur Ausländersituation*, Berlin: Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen.
- Beck, U. (1997), *The Reinvention of Politics*. Londra: Polity.
- (1997a), Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung, Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- (2001a), “Interview with Ulrich Beck”, *Journal of Consumer Culture*, Sayı. 1(2), s.261-277.
- (2001b), “Cosmopolitanism and risk: A conversation with Ulrich Beck, by Roy Boyne”, *Theory, Culture & Society*, Sayı. 18(4), s.47-63.
- (2002a), “The cosmopolitan perspective: Sociology in the second age of modernity”, Steven Vertovec ve Robin Cohen (Der.), *Conceiving Cosmopolitanism: Theory, Context and Practice*, Oxford: Oxford University Press.

- (2002b), “The cosmopolitan Society and its enemies”, *Theory, Culture & Society*, Sayı. 19 (1-2), s.17-44.
- Becker, H. S. (2000), “Enquête de Terrain: Quelques ficelles du métier” *Sociétés Contemporaines: Travail de terrain et observations des comportements* [2000 (40)], Paris: L'Harmattan, s.151-164.
- Becker, J. (2001), “Zwischen Integration und Abgrenzung: Anmerkungen zur Ethnisierung der türkischen Medienkultur”, *Die Ausländerbeauftragte der Freien und Hansestadt Hamburg und die Hamburgische Anstalt für neue Medien (Der.)*, *Medien - Migration - Integration: elektronische Massenmedien und die Grenzen kultureller Identität*, Berlin: VISTAS Verlag, s.89-100.
- Behrend, H. (2000), “Fotografie als Wunschmaschine. Fotografische Praktiken in Kenya und Uganda”, *Portrait Afrika: Fotografische Positionen eines Jahrhunderts*. Berlin: Haus der Kulturen der Welt, s.68-74.
- Berg, M. (1994), *Seldas andra Bröllop* (Selda'nın İkinci Evliliği), Göteborg: Etnologiska Föreningen i Västverige.
- Berger, J. ve K. Mohr (1975), *The Seventh Man. A Book of Images and Words about the Experience of Migrant Workers in Europe*. Harmondsworth, Middlesex, İngiltere: Penguin Books.
- Bertaux-Wiame, I. (1983): “Les pratiques quotidiennes des femmes sont-elles productrices d'histoire? ” *Le sens de l'ordinaire*, Philippe Fritsch, Paris: Ed. du CNRS, s.47-55.
- Bhabha, H. K. (1990), “The Third Space. Interview with Homi Bhabha”, *Rutherford, J. (Der.)*, *Identity, Community, Culture and Difference*, Londra: Lawrence and Wishart.
- Bilge, S. (2002), *Communalisations ethniques post-migratoires: le cas des “Turcs” de Montréal*, Doktora tezi, Université Paris III-Sorbonne nouvelle, 671 sayfa.
- (2003), “La construction politique de l'ethnicité et les enjeux de la représentation de la “communauté” à travers l'examen d'une fête turque à Montréal”, *International Journal of Canadian Studies*, Sayı. 27, s.71-97.
- (2004), “Présence turque au Canada: parcours migratoires et éléments d'un diagnostic sociologique”, A. Manço (Der.), *Immigrations et émigrations de Turquie: vers de nouveaux horizons*, Paris: L'Harmattan, collection “compétences interculturelles”.
- Bilge, Y. (2001), *Geçmişten Günümüze Süryaniler*, İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları.
- Birg, H. (1998), “Demographisches Wissen und politische Verantwortung”, *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, Sayı. 23(3), s.221-251.
- (2000), “Perspektiven der Bevölkerungsentwicklung Deutschlands im 21. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung von Einwanderungen”, K.H Meier-Braun ve M.A. Kilger (Der.), *Migration 2000-Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

- (2001), *Die demographische Zeitenwende. Der Bevölkerungsrückgang in Deutschland und Europa*, Münih: C.H. Beck.
- Blumer, H. (1962), "Society as symbolic interaction", Rose, Arnold Marshall (Der.), *Human behavior and social processes: An interactionist approach*, Boston: Houghton Mifflin.
- Böcker, A. (1995), "Migration Networks: Turkish Migration to Western Europe", *Causes of International Migration*, Proceedings of a Workshop, Eurostat, Luxembourg, 15-16 Aralık 1994, s.151-72
- Böcker, A. ve T. Havinga (1998), *Asylum Migration to the EU: Patterns of origin and Destination*, Belgium: Office for official publications to the European Communities.
- Bögenhold, D. (1989), "Die Berufspassage in das Unternehmertum", *Zeitschrift für Soziologie*, Sayı. 18(4), s.263-281.
- Bögenhold, D. ve U. Staber (1990), "Selbständigkeit als ein Reflex auf Arbeitslosigkeit?", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sayı. 42(2), s.265-279.
- Boissevain, J. ve J. C. Mitchell, (1973), *Network Analysis Studies in Human Interaction*, The Hague & Paris: Mouton.
- Boltanski, L. & N. C. Guilhot, (2000), "Review of Luc Boltanski & Eve Chiapello's *Le Nouvel Esprit du Capitalisme*", *European Journal of Social Theory*, Sayı. 3(3), s.360.
- Boltanski, L. (1999), *Distant Suffering. Morality, Media and Politics*. Londra: Cambridge University Press.
- Boltanski, L. ve L. Thévenot, (1991), *De la Justification. Les Économies de la Grandeur*. Paris: Gallimard.
- (2000), "The Sociology of Critical Capacity". *European Journal of Social Theory*, Sayı. 2(3), s.359-377.
- Bott, E. (1957), *Family and Social Network*, Londra: Tavistock Publications.
- Bouquet, M. (2000), "The Family Photographic Condition", *Visual Anthropology Review*, Sayı. 16(1), s.2-19.
- Bourdieu, P. (1958): *Sociologie de l'Algérie*, Paris: Que sais-je, P.U.F.
- Bourdieu, P. ve diğ. (1965), *Un art moyen*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- (Der.) (1990), *Photography. A Middlebrow Art*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Boyd, M. (1989), "Family and Personal Networks in International Migration: recent developments and new agendas", *International Migration Review*, Sayı. 23(3), s.638-70.
- Bozarslan, H. (1992), "État, religion, politique dans l'immigration", *Peuples méditerranéens. Turquie, l'ère post-kémaliste?* Sayı. 60, s.115-33.
- Braunlein, P. J. ve A. Lauser (1997), "Grenzüberschreitungen, Identitäten. Zu

- einer Ethnologie der Migration in der Spätmoderne", *kea-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, Sayı. 10, Ethnologie der Migration, Bremen: kea-Edition.
- Breton, R. (1964), "Institutional Completeness of Ethnic Communities and the Personal Relations to Immigrants", *American Journal of Sociology*, Sayı. 70, s.193-205.
- (1983), "Communauté ethnique, communauté politique", *Sociologie et Sociétés*, Sayı 15(2), s.23-37.
- Brettel, C. B. (2000), 'Theorizing migration in anthropology: the social construction of networks, identities, communities and globalscapes', C.B. Brettel ve J.H. Hollifield (Der.), *Migration Theory*, Londra: Routledge, s.97-135.
- Brouwer, L. ve M. Priester (1983), "Living in Between: Turkish Women in their Homeland and in the Netherlands", A. Phizacklea (Der.), *One Way Ticket: Migration and Female Labor*, Londra: Routledge, s.113-129.
- Brubaker, R. (1998), "Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism", John A. Hall (Der.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, s.273-301.
- Bruneau, M. (1994), "Espaces et territoires de diasporas", *L'Espace Géographique*, Sayı. 23(1), s.5-18.
- Butscher, S. (1996) "Informelle Überlebensökonomie in Berlin. Annäherung der deutschen Hauptstadt an Wirtschaftsformen der Dritten Welt", *Diskussionspapiere*, Sayı 49, Berlin: FU Berlin /FB Wirtschaftswissenschaften.
- Buzan, B. ve diğ. (1998), *Security: A New Framework for Analysis*, Boulder, CO: Lynne Reinner
- Caritas (2004), *Poverty has Faces in Europe, second report on poverty in Europe*, Brüksel (<http://www.caritas-europa.org/module/FileLib/PovertyhasfacesinEuropeweb.pdf>)
- Casanova, J. (1997), 'Globalizing Catholicism and the Return to a 'Universal' Church', Hoerber, Rudolph ve James Piscatori (Der.), *Transnational Religion and Fading States*, Colorado: Westview Press, s.121-143.
- Castells, M. (1996), *The Information Age. The Rise of Network Society*. Oxford: Blackwell. (Türkçesi: *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt I, Ağ Toplumunun Yükselişi*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.)
- (1997), *The Power of Identity, Vol. II of The Information age Economy, Society and Culture*, Malden, MA: Blackwell. (Türkçesi: *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt II, Kimliğin Gücü*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.)
- (2001), *Das Informationszeitalter. Der Aufstieg der Netzwerkgesellschaft*, Opladen: Leske und Budrich.

- Castles, S. (2002), "Migration and community formation under conditions of globalisation", *International Migration Review*, Sayı. 36(4), s.1143-1168.
- Castles, S. ve Miller M.J. (1998[1993]), *The Age of Migration*, New York: The Guilford Press.
- Center for Turkish Studies (Der.) (1993), *Migration Movements from Turkey to the European Community*, Brüksel: Avrupa Komisyonu için hazırlanmıştır.
- Césari, J. (2001), "Islam et l'extérieur, musulmans de l'intérieur: deux visions après le 11 septembre 2001", *Cultures et Conflit*, Sayı. 44, s.97-115.
- Chalfen, R. (1991), *Turning Leaves. The Photograph Collections of Two Japanese American Families*, Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Chambers, I. (1994), *Migrancy, culture, identity*. Londra, New York: Routledge.
- Chatelard, G. (2002), "Jordan as a Transit Country: semi-protectionist immigration policies and their effects on Iraqi forced migrants", working paper no. 61, Robert Schuman Centre for Advanced Studies European University Institute.
- Christ, H. (2002), "Einsprachigkeit überwinden", Marianne Krüger-Potratz (Der.), *Mehrsprachigkeit macht Europa. Texte und Dokumente zur Mehrsprachigkeit und Schule* Münster: Arbeitsstelle Interkulturelle Pädagogik, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, s.13-24.
- Clifford, J. (1992), "Travelling Cultures", Grossberg, Lawrence, Paula A. Treichler (Der.), *Cultural Studies*, New York, Londra: Routledge.
- (1997), *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Clifford, J. ve G. E. Marcus (Der.) (1986), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley: University of California Press.
- Cohen, A. (1982), "A Polyethnic Londra Carnival as a Contested Cultural Performance", *Ethnic and Racial Studies*, Sayı. 5(1), s.23-41.
- Cohen, A. P. (1994), *Self-Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity*, Londra: Routledge.
- Cohen, R. (1997), *Global Diasporas. An Introduction*, Seattle: University of Washington Press.
- Cook, D. A. (2002), "Forty Years of Religion across Borders: Twilight of a Transnational Field?" Helen Rose Ebaugh ve Janet Saltzman Chafetz (Der.), *Religion Across Borders: Transnational Immigrant Networks*, Walnut Creek: Altamira Press.
- Coser, L. (1956), *The Functions of Social Conflict*, New York: Free Press
- Coşkun, M. (2003), *Village Associations as Migrants' Formal Organizations: An Empirical Study in Mamak, Ankara*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü, Ankara.
- Cottam, M. (1994), *Images and Intervention: U.S. Policies in Latin America*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

- Council of Europe (2001), *Recent Demographic Developments in Europe*, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- (2002) *Recent Demographic Developments in Europe*, Belçika: Council of Europe Publishing.
- Cunningham, S. (2001), "Popular media as public 'Sphericules' for diasporic communities", *International Journal of Cultural Studies*, Sayı 4(2), s.131-147.
- Çağaptay, S. (2002) "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma," *Toplum ve Bilim*, Sayı 93, s.218-241.
- Çağlar, A. (1995), "German Turks in Berlin: social exclusion and strategies for social mobility", *new community*, Sayı 21(3), s.309-323.
- (2001), "Medien, Werbeindustrie und Kosmopolitentum", *Ethnoscripts*, Sayı 1, s.25-38.
- (2002), "Mediascapes. Advertisement Industries and Cosmopolitan Transformations: Turkish Immigrants in Europe", *EUI Working Paper RSC*, Florence, Sayı 2003/53.
- (2003) "'Citizenship light': transnational ties, multiple rules of membership and the 'pink card'", J. Friedmann and S. Randeria (Der.), *Globalization, Migration and Negotiations of Identity*. I.B. Taurus.
- Çağlar, Gazi (2003), *Die Türkei zwischen Orient und Okzident. Eine politische Analyse ihrer Geschichte und Gegenwart*, Münster: Unrast.
- Danış, D. ve E. Kayaalp (2004), *Elmadag: a neighborhood in flux*, les dossiers de l'IFEA, No.18, İstanbul: IFEA yayınları.
- Davies, R. (2000), "Neither here nor there? The Implications of Global Diasporas for (Inter)National Security", David T. Graham ve Nana T. Poku (Der.), *Migration, Globalisation and Human Security*, Londra: Routledge, s.23-46.
- Davis, J. F. ve B. S. Heyl (1986), "Turkish Women and Guestworker Migration to West Germany", Rita J. Simon & C. B. Brettell (Der.), *International Migration: The Female Experience*, NJ: Rowman & Allenheld, s.178-196.
- de Certeau, M. (1988), *The Practice of Everyday Life*, Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California.
- de la Hoz, F. P. (2001) *Families and Social Exclusion in the European Union*, report commissioned by the European Observatory on the Social Situation, Demography and Family, Vienna.
- de Rudder, V. (1990), "La cohabitation pluriethnique et ses enjeux", *Migrants-Formation*, Sayı 80, s.68-89.
- de Tapia, S. (1995), "La France dans l'espace transnational turc", Colloque national de démogéographie de Poitiers, 25-26-27 Ekim 1995.
- de Tapia, Stéphane (1994), "L'Émigration turque: circulation migratoire et diaspora." *L'Espace Géographique*, Sayı. 23(1), s.19-28.
- Decaux, E. (1998), "Les nouveaux cadres du droit des minorités nationales en Eu-

- rope", Riva Kastoryano (Der.), *Quelle identité pour l'Europe? Le multiculturalisme à l'épreuve*, Paris: Presses de Sciences-Po.
- Deilami, Z. ve A. Kämper (1999), *Existenzgründung statt Arbeitslosigkeit. Eine Alternative für Migrantinnen und ihre Töchter?*, Ev.-luth. Industriefarramt: Hannover.
- Delaney, C. (1991), *The Seed and the Soil, Gender and Cosmology in Turkish Village Society*, California: University of California Press (Türkçesi, *Tohum ve Toprak, Türk Köy Toplumunda Cinsiyet ve Kozmoloji*, Çev. Selda Somuncuoğlu, Aksu Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002),
- Delanty, G. (1995), *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. Londra: MacMillan Press (Türkçesi, *Avrupa'nın İcadı*, Çev. Hüsamettin İnaç, Ankara: Adres Yayınları, 2004),
- Deleuze, G ve F. Guattari, (1987), *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia II*. Minneapolis & Londra: University of Minnesota Press (Türkçesi, *Kapitalizm ve Şizofreni*, Çev. Ali Akay, İstanbul: Bağlam, 1990).
- Demiray, M. (2004), *Alevi Politics in a Transnational Perspective*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü, Ankara.
- Derrida, J. (1976), *Of Grammatology*, Baltimore: The John Hopkins Press.
- Deutsches PISA-Konsortium (Der.) (2001), *PISA 2000. Basiskompetenzen von Schülerinnen und Schülern im internationalen Vergleich*, Opladen.
- Dewey, J. (1958 [1929]), *Experience and Nature*, New York: Dover.
- Die Beschäftigungschancen und -risiken ausländischer Arbeitnehmer am Beispiel der West-Berliner Industrie", *Beiträge zur Sozialökonomik der Arbeit*, No.21, Berlin.
- Dietrich, A. (1987), *Deutschsein in Istanbul*. Berlin: Leske & Bukrich.
- Dietrich, H. (2001), "JUMP, das Jugendsofortprogramm –Unterschiede in den Förderjahrgängen 1999 und 2000 und Verbleib der Teilnehmer nach Maßnahmente", *IAB Werkstattbericht*, Nürnberg, Sayı 3.
- Dietrich, H. ve T. H. Rothe, (2001), "Bekanntheitsgrad und Bewertung des Sofortprogramms zum Abbau der Jugendarbeitslosigkeit", *IAB-Werkstattbericht*, Nürnberg, sayı 13.
- Dietzel-Papakyriakou, M. ve E. Olbermann (1998), "Wohnsituation älterer Migranten in Deutschland", *Wohnverhältnisse älterer Migranten*, Frankfurt a. M./New York: Deutsches Zentrum für Altersfragen.
- Dillon, M. (1996), *Politics of Security*, Londra: Routledge.
- Dostal, W. (1999), "Beschäftigungsgewinne in Informationsberufen, *MittAB*, Sayı 4, s.448-460.
- Dostal, W. ve A. Reinberg (1999), "Arbeitslandschaft 2010 Teil II: Ungebrochener Trend in die Wissensgesellschaft – Entwicklungen der Tätigkeiten und Qualifikationen", *IAB-Kurzbericht*, Nürnberg, Sayı 10.

- (1999), “Arbeitslandschaft 2010-Teil 2. Ungebrochener Trend in die Wissensgesellschaft”, *IAB Kurzbericht*, Sayı: 10.
- Doty, R. L. (2000), “Immigration and the Politics of Security,” *Security Studies*, Sayı 8(2-3), s.71-93;
- Douglas, M. (1966), *Purity and Danger*, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Duben, A. (2002), *Kent, Aile, Tarih*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duchenaud, B. (1997), “Women Entrepreneurs in Small and Medium Enterprises: A Major Force for Innovation and Job Creation” konferansına sunulan rapor, Paris, 16-18 Nisan.
- Dündar, F. (2001), *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eagleton, T. (2001) “The centre cannot hold”, *The Guardian*, 23 Haziran 2001.
- Engelbrektsson, U. B. (1995), *Tales of Identity: Turkish Youth in Gothenburg*, Stockholm: CEIFO.
- Erbaş, S. (1997), “EU-Bürger in der Türkei: Stand und Perspektiven - Unter besonderer Berücksichtigung der Situation der deutschen Staatsbürger”, H. Güm-rükçü, U. Neumann ve W. R. Felsch (Der.) (1999), *ITES-Jahrbuch 1997-1998: Bikulturalität - staatliches Handeln - Mensch*, Schriften des Instituts für Türkisch-Europäische Studien (7), s.119-134.
- Erbil, P. (2001), *Anadolu'ya Ağlıyordu Niobe Tüm Yönleriyle Rum Tehciri ve Tehcirin Tarihsel Kaynakları*, İstanbul: Sorun Yayınları.
- Erder, S. (2000), ‘Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye “Göç Alan” Ülke Mi?’, Atacan, Fulyal Ercan, Fuat; Türkay, Mehmet ve Kurtuluş, Hatice (Der.), *Mübeccel Kıray İçin Yazılar*, İstanbul: Bağlam, s.235-259.
- Erder, S. ve S. Kaska (2003), *Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey*, Geneva: IOM International Organization for Migration.
- Erickson, G. D. (1984), “A Framework and Themes for Social Network Intervention”, *Family Process*, Sayı. 23, s.187-198.
- Erman, T. (1996), “Women and the Housing Environment: The Experiences of Turkish Migrant Women in Squatter (Gecekondu) and Apartment Housing”, *Environment and Behavior*, Sayı. 28(6), s.764-798.
- (1998), “Becoming ‘Urban’ or Remaining ‘Rural’: The Views of Turkish Rural-to-Urban Migrants on the ‘Integration’ Question”, *International Journal of Middle East Studies*, Sayı. 30, s.541-561.
- (2001), “The Politics of Squatter (Gecekondu) Studies in Turkey: The Changing Representations of Rural Migrants in the Academic Discourse”, *Urban Studies*, Sayı. 38(7), s.983-1002.
- Erman, T. ve E. Göker (2000), “Alevi Politics in Contemporary Turkey”, *Middle Eastern Studies*, Sayı. 36(4), s.99-118.
- Eryılmaz, A. ve M. Jamin (Der.) (1998), *Fremde Heimat/Yaban, Silan olur. Eine*

- Geschichte der Einwanderung aus der Türkei. Türkiye'den Almanya'ya Göçün Tarihi*, Essen: Klartext Verlag.
- Esser, H. (2001), *Integration und ethnische Schichtung* (Gutachten im Auftrag der Unabhängigen Kommission „Zuwanderung“), Essen.
- Etöz, Z. (2000), “Varoş: Bir İstila, Bir Tehdit”, *Birikim*, Sayı. 132, s.49-53.
- Eurobarometer (2001), “Flash Eurobarometer 114: International Crisis” (http://europa.eu.int/comm/public_opinion/flash/f114_en.pdf)
- Evans, D. (1996), *Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, Londra: Routledge
- Faist, T. (1994), “How to Define a Foreigner? The Symbolic Politics of Immigration in German Partisan Discourse, 1978-1993”, *West European Politics* Sayı. 17(1), s.50-71
- (1999), ‘Transnationalization in International Migration: Implications for the study of citizenship and culture’, WPTC-99-08 (working papers, Transnational Communities Programme) <http://www.transcomm.ox.ac.uk>.
- (2000), *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, Oxford: Clarendon Press (Türkçesi, *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanların Dinamikleri*, çev. Zana Gündoğdu ve Can Nacar, İstanbul: Bağlam, 2003),
- (Der.) (2000a), *Transstaatliche Räume. Politik, Wirtschaft und Kultur in und zwischen Deutschland und der Türkei*. Bielefeld: transcript (Türkçesi, *Devlettaşırı Alan: Almanya ve Türkiye Arasında Siyaset, Ticaret ve Kültür*, çev. Selin Dingiloğlu, İstanbul: Bağlam, 2003),
- Farrere, M. (1988), “Incidents entre les autorités turques et les réfugiés kurdes d'Irak”, *Le Monde*, 20 Eylül 1988.
- Fassmann, H. ve R. Münz (Der.) (1996), *Migration in Europa*, Frankfurt/M. / New York: Campus.
- Fehl, W. (2000), “İbv-informationen für die Beratungs- und Vermittlungsdienste, Ausländische Arbeitnehmer in Deutschland”, Koordinierungsstelle PRO QUALIFIZIERUNG in Köln, Bundesanstalt für Arbeit, Sayı: 50.
- Ferris, E. G. (1993), *Beyond Borders: Refugees, Migrants and Human Rights in the Post-Cold War Era*, Geneva: World Council of Churches Publications.
- Fetzer, J. S. ve J. C. Soper (2002), “Public Attitudes toward European Muslims before and after September 11”, American Political Science Association'un 2002'deki yıllık toplantısında sunulan tebliğ, Boston, 29 Ağustos- 1 Eylül 2002 (<http://apsaproceedings.cup.org/Site/abstracts/033/033001FetzerJoel.htm>)
- Fix, M. ve diğ.. (1994), *Immigration and Immigrants: Setting the Record straight*. Washington, D.C.: The Urban Institute.
- Fob Inkomst (Nüfus ve Hane Sayımı/Gelir) (1990), *Sveriges Officiella Statistik*, del. 6 (*İsveç Resmi İstatistikleri/Bölüm 6*), Stockholm: Statistiska Centralbyran.

- Foggo, H. Y. (2002), *Kırmızı Püskül: 1843-1846 Nesturi Katliamı*, İstanbul: Chi-vi Yazıları.
- Fortier, A. M. (2000), *Migrant Belongings. Memory, Space and Identity*, Oxford/New York: Berg.
- Forum Bildung 11: Bildung und Qualifizierung von Migrantinnen und Migranten. Anhörung des Forum Bildung, Berlin 21 Haziran 2001.
- Foucault, M. (2000), "Governmentality", J. D. Faubion (Der.), *Power: Essential Works of Foucault 1954-1984*, Vol 3 (Londra: Penguin): s.201-222.
- Frantz, E. (2003), *Report on the Situation of Refugees in Turkey: Findings of a Five-week Exploratory Study December 2002 – January 2003*, Cairo: Center for Forced Migration at The American University in Cairo.
- Freie und Hansestadt Hamburg, Behörde für Arbeit, Gesundheit und Soziales (Yay.Hz.) (1998), *Älter werden in der Fremde: Wohn- und Lebenssituationen älterer ausländischer Hamburgerinnen und Hamburger*, Hamburg.
- Gailly, A. (1997), "Turkish Immigrants in Belgium", Ihsan Al-Issa ve M. Tousignant (Der.) *Ethnicity, Immigration and Psychopathology*, NY: Plenum Press, s.147-165.
- Gallie, D. ve S. Paugam (2002), *Social Precarity and Social Integration*, report written for the European Commission Directorate- General Employment Eurobarometer.
- Gedik, A. (1966), "Internal Migration in Turkey, 1965-1985: Test of Some Conflicting Findings in the Literature", *Research School of Social Sciences, working Papers in Demography*, The Australian National University, Canberra..
- Geertz, C. (1963) "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in New States", C. Geertz (Der.), *Old Societies, New States*, New York: Free Press.
- (1986), *Savoir local, savoir global, les lieux du savoir*, Paris: PUF.
- Geray, C. (1962), *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı, 1923-1961*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- Gibson, J. L. (1998), "A Sober Second Thought: An Experiment in Persuading Russians to Tolerate", *American Journal of Political Science*, Sayı. 42, s.819-850.
- Giddens, A. (2001), *Entfesselte Welt. Wie die Globalisierung unser Leben verändert*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Gillespie, M. (1995), *Television, ethnicity and cultural change*, Londra and New York: Routledge.
- Gillmeister, H. ve diğ. (1989), "Ausländerbeschäftigung in der Krise?
- Gillmeister, H. ve H. Kurthen, (1990), "Diskriminierung oder Farbenblindheit – über den Umgang von Unternehmern mit der Ausländerbeschäftigung", Fijalkowski, J. (Der.), *Transnationale Migranten in der Arbeitswelt – Studien zur*

- Ausländerbeschäftigung in der Bundesrepublik und zum internationalen Vergleich, Beiträge zur Sozialökonomik der Arbeit*, No. 22, Berlin.
- Gitmez, A. ve C. Wilpert (1987), "A Micro-Society or an Ethnic Community? Social Organisation and Ethnicity amongst Turkish Migrants in Berlin", J. Rex, D. Joly & C. Wilpert (Der.), *Immigrant Associations in Europe*, Aldershot: Gower, s.86-125.
- Glaser, B. G. ve A. L. Strauss (1967), *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*, Chicago.
- Glick, S. ve diğ. (1992), *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, New York: New York Academy of Sciences.
- (1995), From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration, *Anthropological Quarterly*, Sayı. 68, s.48-63.
- Gogolin, I. (1994), *Der monolinguale Habitus der multilingualen Schule*, Münster u.a.: Waxmann.
- Gogolin, I. ve S. Kroon (Der.) (2000), *Man schreibt, wie man spricht. Ergebnisse einer international vergleichenden Fallstudie über Unterricht in vielsprachigen Klassen*, Münster u.a.: Waxmann.
- Gogolin, I. ve U. Neumann (1998), "Spracherwerb und Sprachentwicklung in einer zweisprachigen Lebenssituation bei monolingualer Grundorientierung der Gesellschaft", *Erziehung – Sprache – Migration. Gutachten zur Situation türkischer Familien (= Analysen. Projekt Interkulturelle Elternarbeit im Arbeitskreis Neue Erziehung)*, Berlin: Arbeitskreis Neue Erziehung.
- (Der.) (1997), *Großstadt-Grundschule. Eine Fallstudie über sprachliche und kulturelle Pluralität als Bedingung der Grundschularbeit*, Münster u.a.: Waxmann.
- Gökacı, M. A. (2002), *Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşak Hikâyesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökalp, A. ve diğ. (1997), "L'immigration turque et kurde: La dynamique segmentaire, la nouvelle donne générationnelle, et le nouvel ordre communicationnel", FAS için hazırlanan rapor, Paris.
- Göktürk, D. (2000), "Turkish Women on German Streets: Closure and Exposure in Transnational Cinema", Mytro Kostantarakos (Der.), *Space in European Cinema*, Exeter/Portland: Intellect, s.64-76.
- Goldberg, A. ve diğ. (Der.) (2001), *Migrationsbericht des Zentrums für Türkeistudien 2002*, Münster: LIT.
- Goldberg, A. ve F. Şen (1999), "Türkische Unternehmer in Deutschland", *iza – Zeitschrift für Migration und soziale Arbeit*, Sayı. 1, s.29-37.
- Gomolla, M. ve F. O. Radtke (2002), *Institutionelle Diskriminierung. Die Herstellung ethnischer Differenz in der Schule*, Opladen: Leske und Budrich.
- Granato M. (2000), "Jugendliche ausländischer Herkunft in der beruflichen Aus-

bildung", *Ausbildungschancen Jugendlicher ausländischer Herkunft*, Bonn: BIBB.

Granato, M. ve R. Werner (1999), *Ausländische Jugendliche in Deutschland*, ibv No. 16.

Granato, N. ve F. Kalter (2001) "Die Persistenz ethnischer Ungleichheit auf dem deutschen Arbeitsmarkt – Diskriminierung oder Unterinvestition in Humankapital", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sayı. 53(3),

Granovetter, M. (1973), "The Strength of Weak Ties" *American Journal of Sociology*, Sayı. 78(6), s.1360-1380.

— (1995), "The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs", Portes, Alejandro (Der.), *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*, New York: Russell Sage Foundation.

Greve, M. (2003), *Die Musik der imaginäre Türkei. Musik und Musikleben im Kontext der Migration aus der Türkei in Deutschland*, Stuttgart: J.B. Metzler.

Griese, H. M. (Der.) (1984), *Der gläserne Fremde. Bilanz und Kritik der Gastarbeiterforschung und der Ausländerpädagogik*, Opladen: Leske und Budrich.

Güneş-Ayata, A. (1992), "The Turkish Alevi", *Innovations: The European Journal of Social Sciences*, Sayı. 5(3), s.109-114.

Gupta, A. ve J. Ferguson (Der.) (1997), *Culture, Power, Place*, Durham: Duke University Press.

Gurak, D. T. & Caces Fe (1992), "Migration Networks and The Shaping of Migration Systems", Mary M. Kritz, Lin Lean Lim, Hania Zlotnik (Der.), *International Migration Systems: A Global Approach*, Clarendon Press: Oxford

Haak, C. ve G. Schmid (1999), *Arbeitsmärkte für Künstler und Publizisten – Modelle einer zukünftigen Arbeitswelt?*, Wissenschaftszentrum Berlin.

Hagan, J. M. (2002), "Religion and the Process of Migration: A Case Study of a Maya Transnational Community", Helen Rose Ebaugh ve Janet Saltzman Chafetz (Der.), *Religion Across Borders: Transnational Immigrant Networks*, Walnut Creek: Altamira Press.

Hall, S. (1990), "Cultural Identity and Diaspora", J. Rutherford (der.), *Identity, Community, Culture and Difference*, Londra: Lawrence and Wishart, s.222-237.

— (1994), *Rassismus und kulturelle Identität*, Hamburg, Berlin: Argument Verlag.

Hall, S. (2003), "Cultural Identity and Diaspora", Braziel, J. E. ve Mannur, A. (Der.), *Theorizing Diaspora*, Malden, MA: Blackwell.

Hallaçoğlu, A. (1994), *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Halman, T. (1980) "Turks", S. Thernstrom (der.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge, Ma.: The Belknap Press of Harvard University Press, s.992-96.

- Hammar, T. (1990), *Democracy and the Nation State: Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*, Aldershot: Avebury.
- Hanesch, W. (2001), "Activation: Narratives and Realities. A Seven Countries Comparison", paper presented at the 5th conference of the European Sociological Association, Helsinki/Finland, 30 Ağustos, 2001.
- Hanesch, W. ve diğ. (2000), *Armut und Ungleichheit in Deutschland. Der neue Armutsbericht der Hans-Böckler-Stiftung, des DGB und des Paritätischen Wohlfahrtsverbands*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Tb.
- (Der.) (1990), *Armut im Wohlstand*, Frankfurt am Main: suhrkamp Verlag.
- Hannerz, U. (1980), "Thinking with Networks", in *Exploring the City: inquiries toward an urban anthropology*, New York: Columbia University Press.
- (1995), "'Kultur' in einer vernetzten Welt. Zur Revision eines ethnographischen Begriffs", Kaschuba, Wolfgang (Der.), *Kulturen, Identitäten, Diskurse. Perspektiver europäischer Ethnologie*, Berlin: Akademie Verlag.
- (1996), *Transnational Connections. Culture, People, Places*. Londra: Routledge.
- Hardt, M. (1998), "The Withering Civil Society", Kaufman, E & Heller, KJ (Der.), *Deleuze and Guattari. New Mappings in Politics, Philosophy, and Culture*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hardt, M. ve A. Negri, (2000), *Empire*. Londra: Cambridge.
- Hart W.M.C. (1969), *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.
- Heigl A. ve R. Mai (1998), "Demographische Alterung in den Regionen der EU", *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, Sayı. 23(3), s.293-317.
- Hein, J. (1993), "Refugees, immigrants and the state", *Annual Review of Sociology*, Sayı. 19, s.43-59.
- Held, David et al. (1999), *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Herberg, W. (1955), *Protestant, Catholic, Jew: An Essay in American Religious Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herbert, U. (1990), *A History of Foreign Labor in Germany, 1880-1980. Seasonal Workers/Forced Laborers/Guest Workers*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hillmann, F. (1999) "A look at the "Hidden Side": Turkish Women in Berlin's ethnic labour market", *International Journal of Urban and Regional Research*, Sayı. 23(2), s.267-282.
- Hilly, M.A. ve D. Meintel (2000) "Célébrer la 'communauté'", Éditorial. *Revue européenne des migrations internationales*, sayı. 16, s.7-8.
- Hirsch, M. (1997), *Family Frames. Photography, narrative and postmemory*, Cambridge, Massachusetts, and Londra, İngiltere: Harvard University Press.

- Hirschman, A. O. (1970), *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hirschon, R. (2000), *Mübadale Çocukları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hodenus, B. (1997), "Weibliche Selbständigkeit: Gratwanderungen zwischen Programmatik und Pragmatik", Michael Thomas (Der.), *Selbständige-Gründer-Unternehmer. Passagen und paßformen im Umbruch*, Berlin: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, s.281-302.
- Hönekopp, E. (1997), "Labour Migration to Germany from Central and Eastern Europe – Old and New Trends", *IAB-Topics* Sayı 23, Nürnberg.
- (2000), "Integration und Arbeitsmarkt – Bessere Qualifizierung ist der Schlüssel", *IAB-Materialien* Sayı 2, Nürnberg.
- Hönekopp, E. - K.W. Menck ve T.H. Straubhaar (2001) "Fachkräftebedarf bei hoher Arbeitslosigkeit – Vorsicht vor richtigen Antworten auf falsche Fragen", Unabhängige Kommission "Zuwanderung" için hazırlanan rapor, Hamburg, 29.6.2001.
- Horowitz, R. (1986), "Remaining an outsider. Membership as a threat to research rapport", *Urban life*, Sayı. 14(4), s.409- 430.
- Hughes, E. C. (1971): *The Sociological Eye. Selected Papers*, Chicago, Aldine.
- Huntington, S. (1995), *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Huysmans, J. (1989), "The Question of the Limit: Desecuritization and the Aesthetics of Horror in Political Realism," *Millenium: Journal of International Studies*, Sayı 27(3), s.569-589.
- Ibv-informtionen für die Beratungs- und Vermittlungsdienste (2003), "Jahresbericht 2002 Die berufliche Situation von jugendlichen und erwachsenen Migranten in Deutschland", Bundesanstalt für Arbeit, Sayı: 09/03.
- İçduygu, A. (1996), "Transit Migrants and Turkey", *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies*, Sayı 10(1-2), s.127-142.
- (2000), 'The politics of international migratory regimes: Transit migration flows in Turkey', *International Social Science Journal*, Sayı. 52(166), s.357-367.
- (2002), "International Migration and Turkey", *The Country Report of Turkey*, Report for the Continuous Reporting System on Migration (SOPEMI) of the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD),
- (2003), *Irregular Migration in Turkey*, IOM Migration Research Series: Cenevre.
- (2004), *2002-2003 SOPEMI Türkiye Raporu*. Ankara
- İçduygu, A. vd. (2001), "Socio-economic development and International Migration: A Turkish Study", *International Migration*, Sayı. 39 (4), s.39-61.
- International Organization of Migration (IOM) (2000), *World Migration Report*, Cenevre: Bernan Associates.

- İpek, N. (1994), *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ireland, P.R. (1994), *The Policy Challenge of Ethnic Diversity: Immigrant Politics in France and Switzerland*, Cambridge: Harward University Press.
- (2000), "Reaping What They Sow: Institutions and Immigrant Political participation in Western Europe," R. Koopmans ve P. Statham (Der.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives*, Oxford University Press.
- Isaacs, H. R. (1975), "Basic Group Identity: The Idols of the Tribe", N. Glazer ve D. Moynihan (Der.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge: Harvard University Press, s.29-52.
- Jamin, M (1998), "1961 ve 1964 Almanya-Türkiye İşgücü Anlaşması", Eryılmaz, Aytaç ve Jamin Mathilde (Der.), *Fremde Heimat / Yaban, Sila olur. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei / Türkiye'den Almanya'ya Göçün Tarihi*, Essen: Klartext.
- Jenkins, R. (1997), *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, Londra: Sage Publications.
- Jeschek, W. (2001), "Schulbesuch und Ausbildung von jungen Ausländern – kaum Fortschritte", *DIW-Wochenbericht*, Sayı. 10/2001.
- (2002), "Ausbildung junger Ausländer in Deutschland: Rückschritte bei der Berufsbildung", *DIW-Wochenbericht* Sayı. 27/2002.
- Jones, C ve T. Novak (1999), *Poverty, Welfare and the Disciplinary State*, Londra and New York: Routledge.
- Joseph, John (1961), *The Nestorians and their Muslim Neighbors: A study of Western influence on their relations*, Princeton: Princeton Univ. Press.
- Juteau-Lee, D. (1983) "La production de l'ethnicité, la part réelle de l'idéal", *Sociologie et sociétés*, Sayı. 15(2), s.39-54.
- Kadioğlu, A. (1994), "The Impact of Migration on Gender Roles: Findings of Field Research in Turkey", *International Migration Review*, Sayı. 32(4), s.553-560.
- (1999), *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, İstanbul: Metis.
- Kâğıtçıbaşı, Ç. (1982), "Introduction", Ç. Kağıtçıbaşı (Der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Indiana: Indiana University Turkish Studies.
- Kaiser, B. (2003), "Lifeworlds of EU Immigrants in Turkey", E. Zeybekoğlu ve B. Johansson (Der.), *Migration and Labour in Europe: Views from Turkey and Sweden*, İstanbul: Şefik Yayınevi, s.269-89.
- (2004), "Social Life-Worlds of German Migrants in Turkey: The 'Other Side' of the Turkish-German Transnational Space", T. Faist ve E. Özveren (Der.), *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions*, Avebury, UK: Ashgate.

- Kaiser-Pehlivanoglu, B., vd. (2001), *The Concept of 'Free Movement of Persons' and Turkey's Full Membership in the European Union*, Final Project Report for Marmara University Research Fund (Project No. 2000/SOB-5), İstanbul.
- Kant, I. (2000[1970]), "Perpetual Peace: A Philosophical Sketch", H.S. Reiss (Der.), *Political Writings*, Cambridge: Cambridge University Press, s.93-130.
- Kaplan, C. (1995), "'A World Without Boundaries'. The Body Shop's Trans/national Geographics", *Social Text*, Sayı. 13(2), s.54.
- Karim, K. H. (1998), "From Ethnic Media to Global Media: Transnational Communication Networks Among Diasporic Communities", International Comparative Research Group. Strategic Research Analysis Canadian Heritage (<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/karim.pdf>)
- Karpat, K. (1976), *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Cambridge University Press.
- (1983), *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme*, Ankara: Yurt Yayınları.
- (1985), *Ottoman Population 1830-1914*, University of Wisconsin Press (Türkçesi, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003).
- (1983), *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme*, Ankara: Yurt Yayınevi.
- Kaschuba, W. (1999), *Einführung in die Europäische Ethnologie*, Münih: C.H. Beck.
- Kastoryano, R. (1986), *Etre Turc en France. Réflexions sur familles et communauté*, Paris: CIEML et L'Harmattan.
- (1997), "Participation transnationale et citoyenneté en Europe." *Cultures et Conflits*, Sayı. 28, s.59-75.
- Kaya, A. (1998), "Multicultural Clientalism and Alevi Resurgence in the Turkish Diaspora: Berlin Alevis", *New Perspectives on Turkey*, Sayı. 18, s.23-49.
- (2000), *Berlin'deki Küçük İstanbul: Diyaspora Kimliğinin Oluşumu*. İstanbul: Büke.
- (2001), *Sicher in Kreuzberg: Constructing Diasporas, Turkish Hip-Hop Youth in Berlin*, Bielefeld: Transcript Verlag.
- (2004), "Citizenship and the hyphenated Germans: German-Turks," F. Keyman ve A. İçduygu (Der.), *Citizenship and Identity in a Globalizing World: European Questions and Turkish Experiences*, Londra: Routledge.
- (2005), "Cultural Reification in Circassian Diaspora: Stereotypes, Prejudices and Ethnic Relations," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Sayı. 31(1), s.129-149.
- Kaynak, M. (1992), *The Iraqi Asylum Seekers and Türkiye (1988-1991)*, Ankara: Tanmak Yayınları.

- Kearney, M. (1986), "From Invisible Hand to Visible Feet: Anthropological Studies of Migration and Development", *Annual Review of Anthropology*, Sayı. 15, s.331-361.
- Keck, M. ve K. Sikkink (Der.) (1998), *Activists Beyond Borders: Transnational Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Kehl, K. (1988), *Die Kizilbaş-Alewiten: Untersuchungen einer esoterischen Glaubensgemeinschaft in Anatolien*, Berlin: Schwarz.
- Kehl-Bodrogi, K. (1998), "'Wir sind ein Volk!' Identitätspolitik unter den Zaza (Türkei) in der europäischen Diaspora", *Sociologus*, Sayı 2, s.111-135.
- (2000), "Prozesse ethnisch-sprachlicher Differenzierung am Beispiel der zazasprechenden Alewiten aus Dersim", Engin, Ismail ve Erhard Franz (Der.), *Aleviler, Identität und Geschichte, Mitteilungen / Alewiten, Kimlik ve Tarih / Bd. 59*, Cilt 1, Hamburg: Deutsches Orient Institut.
- Kepel, G. (1997), *Allah in the West: Islamic Movements in America and Europe*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kıray, M. B. (1972), *Örgütlemeyen Kent*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Kıray, M. ve J. Hinderick (1970), *Social Stratification as an Obstacle to development: A Study of Four Villages*, Praeger Special Studies in International Economics and Development, New York.
- Kirişçi, K. (1994), "Refugee Movements and Turkey in the Post Second World War Era", İstanbul: Boğaziçi University Research Papers, *ISS/POLS*, s.95-101
- (2003), "Old and New Patterns of Immigration and Turkey's National Identity" 3-5 Eylül 2003 tarihleri arasında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde düzenlenen *Türk(iye) Kültürleri* başlıklı konferansta sunulan bildiri.
- Kloosterman, R. ve J. Rath (2001), "Immigrant entrepreneurs in advanced economies: mixed embeddedness further explored", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Sayı 27(2), s.189-201.
- Koçtürk-Runefors, T. (1991), *En Fraga om Heder, Turkiska Kvinnor Hemma och Utomlands, (Namus Meselesi, Memlekette ve Dışarıdaki Türk Kadınları)*, Stockholm: Tidens Förlag.
- Kofman, E. ve diğ. (Der.) (2000) *Gender and International Migration in Europe: Employment, Welfare and Politics*, Londra: Routledge.
- Köksal, S. (1986), *Refah Toplumunda Getto ve Türkler*, İstanbul: Teknografik Matbaacılık.
- Kontos, M. (1997), "Von der Gastarbeiterin zur Unternehmerin. Biographieanalytische Überlegungen zu einem sozialen Transformationsprozeß", *Deutsch lernen*, Sayı. 4, s.275-290.
- (2000), "Bildungsprozesse, Abbrüche und die Motivation zur Selbständigkeit –

- Überlegungen zum Konzept biographischer Ressourcen", *Hessische Blätter für Volksbildung*, Sayı. 1, s.44-57.
- Kosnick, K. (2000), "Building Bridges. Media for migrants and the public-service mission in Germany", *European Journal of Cultural Studies*, Sayı 3(3), s.319-342.
- (2003), *Reaching beyond the local: A study of Turkish migrant broadcasting in Berlin, Germany*, Doktora Tezi, Department of Anthropology, New School University, New York.
- Köylü, K. (1948) "Memlekette Tartla Arazisi Kirası", *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, Sayı.19.
- (1951), *Zirai İşletmecilik*, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Kreide, R. (2000), "Facette der Selbständigkeit – Existenzgründungen von Frauen im Spiegel der Sozial- und Bildungspolitik", *Hessische Blätter für Volksbildung*, Sayı. 1, s.26-43.
- Kroon, S. ve T. Vallen (2000), "Sprachpolitik an mehrsprachigen Schulen", *soziolinguistica. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, s.174-182.
- Kroon, S. ve J. Sturm (2000), "Ethnische Diversität und Homogenisierung in einer niederländischen Grundschulkasse", Gogolin, Ingrid/Kroon, Sjaak (Der.), *Man schreibt wie man spricht*, Münster: Waxmann, s.107-137.
- Krumm, H. J. (2001), *Kinder und ihre Sprachen – Lebendige Mehrsprachigkeit*, Wien: Eviva.
- Kuban, D. (1999), "Kırsal Kültürün Proto-Kent Deneyi (1950-1960)" *Bilanço 1923-1998*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları: 319-331.
- Kuhn, Annette (1995), *Family Secrets. Acts of Memory and Imagination*. Londra, New York: Verso.
- Kuphal, A. (1994), *Armut in Deutschland. Der Armutsbericht des DGB und des Paritätischen Wohlfahrtsverbands*, Rowohlt-Verlag, Reihe rororo-aktuell
- Kurth, J. (1994), *The Real Clash*, *The National Interest* Sayı. 37, s.3-15.
- Kymlicka, W. (1995), *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. ve M. Opalski (2002), *Can Liberal Pluralism be Exported?* Oxford: Oxford University Press.
- Labelle M., S. Larose ve V. Piché (1983), "Émigration et immigration: les Haïtiens au Québec", *Sociologie et sociétés*, Sayı. 15(2), s.73-89.
- Laguerre, M. (1998), *Diasporic Citizenship: Haitian Americans in Transnational America*, Basigstoke: Macmillan.
- Lange, A. (1989), "Identification, Perceived Cultural Distance and Stereotypes in Yugoslav and Turkish Youth in Stockholm", Karmela Liebkind (Der.), *New*

- Identities in Europe, Immigrant Ancestry and the Ethnic Identity of Youth*, Aldershot, İngiltere: Gower, s.169-218.
- Leach, E. (1995), *Culture & communication. The logic by which symbols are connected. An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology*, New York and Oakleigh: Cambridge University Press.
- Leca, J. (1987), "Individualisme et citoyenneté," P. Birnbaum and Jean Leca (Der.), *Sur l'individualisme*. Paris: Presses de la FNSP
- Lederer, H. (1997), *Migration und Integration in Zahlen*, Bonn: Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen.
- Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*, Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Leibfried, S. ve diğ. (1995), *Zeit der Armut*, Frankfurt am Main: suhrkamp Verlag.
- Leiniö, T. L. (1988), "Giftermal och Skilsmässor bland Finlanska, Jugoslaviska och Turkiska Invandrare mellan 1971-1984" (Finlandiyalı, Yugoslav ve Türk Göçmenleri arasında 1971-1984 Yıllarında Evlilikler ve Boşanmalar), Aud Korbol (Der.), *Innvandrerne og Det Sosiale og Helsemessige Servicesystem (Göçmenler, Sağlık ve Sosyal Hizmet Sistemi)*, Kobenhavn: Nordisk Ministerrad, s.85-109.
- Leman, J. (Der.) (1998), *The Dynamics of Emerging Ethnicities: Immigrant and Indigenous Ethnogenesis in Confrontation*, Frankfurt: Peter Lang.
- Leonard, K. (2003), *Muslims in the U.S.*, New York: Russell Sage Foundation.
- Lepoutre, D. (1997), *Coeur de Banlieue. Codes, Rites et Langages*, Paris: Odile Jacob.
- Lesthaeghe, R. (Der.) (2000), *Communities and Generations: Turkish and Moroccan Populations in Belgium*, Brüksel: VUB University Press.
- Létourneau, J. (1997), "Le lieu (dit) de la nation: essai d'argumentation à partir d'exemples puisés au cas québécois", *Revue Canadienne de Science Politique*, Sayı. 30, s.55-87.
- Levitt, P. (1997), "Transnationalizing Community Development: The Case of Migration Between Boston and the Dominican Republic.", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, Sayı. 26(4), s.509-526.
- (1998), "Local-Level Global Religion: The Case of U.S.-Dominican Migration." *Journal for the Scientific Study of Religion*, Sayı. 37(1), s.74-89.
- (2001), 'Between God, Ethnicity and Country: an approach to the study of transnational religion', Princeton Üniversitesi'nin 30 Haziran - 1 Temmuz tarihlerinde düzenlediği *Transnational Migration: Comparative Perspectives* konferansında sunulan makale.
- Lewis, B. (2003), *The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror*, Londra: Modern Library
- Lievens, J. (2000), "The Third Wave of Immigration from Turkey and Morocco: Determinants and Characteristics", R. Lesthaeghe (Der.), *Communities and Generations: Turkish and Moroccan Populations in Belgium*, Brüksel: VUB University Press, s.95-128.

- Light, I. ve S. Gold (2000), *Ethnic Economies*, San Diego, California, Londra.
- Lindo, F. (1999), "Commuting Culture: Immigrant Networks, Group-Specific Behaviour and School Attainment of Migrant Youth in the Netherlands", Maurice Crul, Flip Lindo vd. (Der.), *Culture, Structure and Beyond: Changing Identities and Social Positions of Immigrants and Their Children*, Amsterdam: Het Spinhuis, s.75-90.
- Lotringer, S. ve P. Virilio (1997), *Pure War. Semiotex(e)*, New York: Columbia University Press.
- Lundberg, I. (1991), *Kulubor i Stockholm, En Svensk Historia* (İsveç'teki Kulu'lar, Bir İsveç Tarihi), Botkyrka: Stiftelsen Sveriges Invandrarinstitut och Museum i Botkyrka.
- Lundberg, I. ve S. Ingvar (1992), *Turkish Associations in Metropolitan Stockholm*, Uppsala: Centre for Multiethnic Research, University of Uppsala.
- Maalouf, A. (1998), *Les Identités Meurtrières*, Paris: Grasset (Türkçesi, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları),
- Maas, W. (2004), "European Rights and Migration within the Union," *Unpublished Paper* presented in the Council for European Studies Conference, Chicago (11-13 Mart),
- MacIntyre, A. (1971), *Against the Self-Images of the age Essays on Ideology*. New York: Schocken Books.
- Mahler, S. (1998), 'Theoretical and Empirical Contributions toward a Research Agenda for Transnationalism' Smith Michael Peter ve Guarnizo Luis Eduardo (Der.), *Transnationalism from Below*, New Jersey: Transaction Publishers, s.64-100.
- Mannaert, C. (2003), "Irregular Migration and Asylum in Turkey", working paper no.89, New Issues in Refugee Research, UNHCR Evaluation and Policy Analysis Unit.
- Marcus, G. (1995), "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography", *Annual Review of Anthropology*, Sayı 24, s.95-117.
- Mardin, Ş. (1989), *Religion and Social Change in Turkey. The Case of Beddiuzza-man Said Nursi*, New York: SUNY Press
- (1990), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Massey, D., A. Joaquin, G. Hugo, K. Ali, A. Pellegrino ve T. Edward (1998), *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford: Oxford University Press.
- Massey, Douglas, A. Joaquin, G. Hugo, K. Ali, A. Pellegrino ve T. Edward (1993), "Theories of International Migration: A review and a appraisal", *Population and Development Review*, Sayı. 19(3), s.431-466.
- Mauss, M. (2001) [1950], *Sociologie et anthropologie*. Paris: Quadrige. PUF
- McCarthy, J. (1998), *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

- McLuhan, M. (1968), *Das Ende des Buchzeitalters*, Düsseldorf, Wien: Econ-Verlag.
- Milas, H. (der.) (2001), *Göç Rumlar'ın anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları ve Küçük Asya Araştırmaları Merkezi.
- Milikowski, M. (2001), "Learning about Turkishness by satellite: Private satisfactions and public benefits", Karen Ross ve Peter Playden (Der.), *Black Marks: Minority Ethnic Audiences and Media*, Aldershot: Ashgate, s.125-137.
- Miller, M. (2000), "A Durable International Migration and Security Nexus: the Problem of the Islamic Periphery in Transatlantic Ties", David Graham ve Nana Poku (Der.), *Redefining Security: International Migration and Global Security*, Londra: Praeger, s.15-27.
- Milliyet Gazetesi, 20 Eylül 2003, s.16.
- Mirdal, G.M. (1984), "Stress and Distress in Migration: Problems and Resources of Turkish Women in Denmark", *International Migration Review: Special Issue Women in Migration*, Sayı. 18, s.984-1003.
- Moallam, M. (1996), "Fremdheit" und Dabei/sein/wollen: Transnationalismus, Migration und unternehmerische Räume", *Das Argument*, Sayı. 217, s.807-82.
- Morawska, E. (1993), "Une vision 'revisitée'. Les immigrés slaves vus par le Pittsburgh Survey ", *Actes de la recherche en sciences sociales: Migrations et minorités*, sayı 99 (9), s.65-77.
- Morokvasic, M. (1993), "In and out' of the labour market: Immigrant and minority women in Europe", *New Community*, Sayı. 19(3),
- (1983), "Women in Migration: Beyond the Reductionist Outlook", A. Phizacklea (Der.), *One Way Ticket: Migration and Female Labor*, Londra: Routledge, s.13-31.
- Morokvasic-Muller, M. (1988), "Minority and Immigrant Women in self-employment and business in France, Great-Britain, Italy, Portugal and Federal Republic of Germany: Motivation, situation and recommendations for action", *working paper*, Paris.
- Mourinho, D. ve A. Goldberg, (1995), *Empirischer Nachweis von Diskriminierung gegenüber ausländischen Arbeitnehmern beim Zugang zum Arbeitsmarkt*, ILO working paper No. 7, Genf.
- Muga, D. (1984), "Academic Sub-Cultural Theory and the Problematic of Ethnicity: A Tentative Critique", *The Journal of Ethnic Studies*, Sayı. 12(1), s.1-51.
- Münz, R., W. Seifert ve R. Ulrich (1999), *Zuwanderung nach Deutschland*. Frankfurt/M. / New York, Campus.
- Nagel, J. (1986), "The Political Construction of Ethnicity", S. Olzak ve J. Nagel (Der.), *Competitive Ethnic Relations*, Orlando: Academic Press, s.93-112.
- Nakracas, G. (2003), *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, İstanbul: Belge Yayınları.

- Narrowe, J. (1998), *Under One Roof, On Becoming a Turk in Sweden*, Stockholm: Department of Social Anthropology, University of Stockholm.
- Negus, K. ve P. Roman Velázquez, (2002), "Belonging and detachment: Musical experience and the limits of identity", *Poetics*, Sayı. 30, s.133-145.
- Neu, D. (1999), "Von der Industriearbeit ins soziale Abseits? Arbeitsmarktchancen von Migrantinnen aus den ehemaligen Anwerbestaaten auf dem Berliner Arbeitsmarkt in den 90'er Jahren", araştırma raporu, Berlin.
- Neue Gesellschaft für Bildende Kunst e.V. (NGBK) mit dem Kunstamt Kreuzberg Bethanien und dem Kreuzberg Museum, Berlin (Der.) (1998), "*Jetzt lächeln!*" *Atelierfotografie am Beispiel Mathesie. Eine Enzyklopädie*, Berlin: Vice Versa.
- Neumann, U. (2000), "Über Sprachunterricht in einer deutschen Grundschulklasse", Gogolin, Ingrid / Kroon, Sjaak (der.), *Man schreibt wie man spricht*, Münster: Waxmann, s.187-209.
- Neveu, C. (1994), "Citoyenneté ou racisme en Europe: Exception et complémentarité britanniques." *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Sayı. 10(1), s.95-109.
- Neyzi, L. (2004), "*Ben Kimim?*" *Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznelik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Noller, P. (1999), *Globalisierung, Stadträume und Lebensstile. Kulturell und lokale Repräsentationen des globalen Raumes*, Opladen: Leske und Budrich.
- Novak, M. (1972), *The Rise of Unmeltable Ethnicities*, New York: McMillan.
- OECD/SOPEMI (2001), *Trends in International Migration. Continuous Reporting System on Migration. Annual Report*, Paris: OECD Publications.
- Oğuzkan, T. (1971), *Yurt Dışında Çalışan Doktorali Türkler. Türkiye'den Başka Ülkelere Yüksek Seviyede Eleman Göçü Üzerinde bir Araştırma*, ODTÜ, Ankara: Başnur Matbaası.
- Olson, E. A. (1982), "Duofocal Family Structure and an Alternative Model of Husband-Wife Relationship" Çiğdem Kağıtçıbaşı (Der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Indiana: Indiana University Turkish Studies Press, s.33-72.
- Özbay, F. ve Y. Banu (2001), "Türkiye'de Göç Hareketleri, Devlet Politikaları ve Demografik Yapı", *Nüfus ve Kalkınma*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- Özcan, V. ve W. Seifert (2000), "Selbständigkeit von Immigranten: Ausgrenzung oder Weg der Integration", *Soziale Welt*, Sayı. 3.
- Parla, T. (1994), *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt:2, Atatürk'ün Nutuk'u*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pessar, P. R. (1999), "The Role of Gender, Households and Social Networks in the Migration Process: A review and Appraisal", Charles Hirschman vd. (Der.), *The Handbook of International Migration: The American Experience*, Russell Sage Foundation Publications.

- Pichler, E. (1997), *Migration, Community-Formierung und Ethnische Ökonomie. Die italienischen Gewerbetreibenden in Berlin*, Berlin: Edition Parabolis.
- Pickus, N. (1998), *Immigration and Citizenship in the 21st Century*. Littlefield: Rowman.
- Portes, A. (1997), "Immigration Theory for a New Century: some problems and opportunities", *International Migration Review*, Sayı. 31(4), s.799-825.
- (1998), "Transnational Communities: Their Emergence and Significance in the Contemporary World System," R. P. Korzeniewicz and W. C. Smith (Der.), *Latin America in the World Economy*, Greenwood Press.
- (ed.) (1995), *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation.
- Portes, A., L. E. Guarnizo ve P. Landolt, (1999), "The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field", *Ethnic and Racial Studies*, Sayı. 22(2), s.217-238.
- Powers, M. G. (1998), "Occupational status and mobility among undocumented immigrants by gender", *International Migration Review*, Sayı. 32(1), s.21-55.
- Pries, L. (1998), "Transnationale soziale Räume. Theoretisch – empirische Skizze am Beispiel der Arbeitswanderungen Mexiko-USA", Beck, Ulrich (Der.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- (2001), "The approach of transnational social spaces: responding to new configurations of the social and the spatial" Ludger Pries (Der.), *New Transnational Social Spaces: international migration and transnational companies in the early 21st century*, Londra: Routledge.
- Reich, H. H., vd. (2002), "Spracherwerb zweisprachig aufwachsender Kinder und Jugendlicher. Ein Überblick über den Stand der nationalen und internationalen Forschung", Hamburg (<http://fhh.hamburg.de/stadt/Aktuell/behoerden/bildung-sport/service/veroeffentlichungen/handreichung/gutachten-zur-zweisprachigkeit-pdf>, property=source.pdf)
- Reinberg, A. (1999), "Der qualifikatorische Strukturwandel auf dem deutschen — (2001), "Der qualifikatorische Strukturwandel auf dem Arbeitsmarkt – Entwicklungen, Perspektiven und Bestimmungsgründe", *MittAB*, Sayı. 4/2000.
- Reinberg, A. ve M. Hummel, (2002), "Qualifikationsspezifische Arbeitslosenquoten – reale Entwicklung oder statistisches Artefakt?", *IAB-Werkstattbericht*, Sayı. 4/2002.
- Reiter, R. R. (1975), "Men and Women in the South of France: Public and Private Domains", Rayna, R. Reiter (Der.), *Toward an Anthropology of Women*, New York & Londra: Monthly Review Press, s.252-282.
- Reitz, J. G., Joachim R. Frick, Tony Calabrese ve Gert C. Wagner (1999), "The institutional framework of ethnic employment disadvantage a comparison of Germany and Canada", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Sayı. 25, s.397-443.

- Reniers, G. (1997), *On the Selectivity and International Dynamics of Labor Migration Processes: An Analysis of Turkish and Moroccan Migration to Belgium*, Gent: University of Gent, Department of Population Studies, IPD – Working Paper.
- Reniers, G. (1998), *Post-Migration Survival of Traditional Marriage Patterns: Consanguineous Marriage Among Turkish and Moroccan Immigrants in Belgium*, Gent: University of Gent, Department of Population Studies, IPD – Working Paper.
- (2000), “On the Selectivity and International Dynamics of Labor Migration Processes: An Analysis of Turkish and Moroccan Migration to Belgium”, R. Lesthaeghe (Der.) *Communities and Generations: Turkish and Moroccan Populations in Belgium*, Brüksel: VUB University Press, s.59-93.
- Ribart, F. (1999), *Le carnaval noir de Bahia. Ethnicité, identité, fête afro à Salvador*, Paris: L'Harmattan.
- Rigoni, I. (2000), “Introduction”, I. Rigoni (Der.), *Turquie: les mille visages. Politiques, religion, femmes, immigration*, Paris: Syllepse, s.7-21.
- Robins, K. (2001), “Becoming anybody: Thinking against the nation and through the city”, *City*, Sayı. 5(1), s.77-90.
- Robins, K. ve A. Aksoy (2001), “From spaces of identity to mental spaces: Lessons from Turkish-Cypriot cultural experience in Britain”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Sayı. 27(4), s.685-711.
- (2004), “Whoever looks always finds: Transnational viewing and knowledge-experience”, Jean Chalaby (Der.) *Transnational Television Worldwide: Towards a New Media Order*, Londra: I.B.Tauris.
- Roloff, J., Schwarz, K. (2002) “Bericht 2001 über die demographische Lage in Deutschland
- Römhild, R. (2002), “Wenn die Heimat global wird. Einwanderer haben unsere Gesellschaft längst verändert. Nur haben wir es noch nicht begriffen”, *DIE ZEIT*, Sayı 14, s.11
- Rommelspacher, Birgit (1995), *Dominanzkultur*, Berlin: Orlanda.
- Roosens, E. (1989), *Creating Ethnicity: The Process of Ethnogenesis*, Londra: Sage Publications.
- Rorty, R. (1989), *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosaldo, M. Z. (1974), *Women, Culture and Society: A Theoretical Overview*, Stanford: Stanford University Press.
- Rosenthal, G. (1995), *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*, Frankfurt/M: Campus.
- Rouse, R. (1991), “Mexican migration and the social space of postmodernism”, *Diaspora*, Sayı. 1(1), s.8-23.

- Ruggie, J. G. (1993), Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations, *International Organization*, Sayı. 47(2), s.139-174.
- Ruhrmann, Georg ve J. U. Nieland (2001), "Integration durch Medien? Zur Berichterstattung über Migranten in Deutschland. Befunde und Perspektiven der Kommunikationsforschung", Die Ausländerbeauftragte der Freien und Hansestadt Hamburg und die Hamburgische Anstalt für neue Medien (Der.), *Medien - Migration - Integration: elektronische Massenmedien und die Grenzen kultureller Identität*, Berlin: VISTAS Verlag, s.111-124.
- Rushdie, S. (1990), "In Good Faith", *Independent on Sunday* (4 Şubat),
- Sachs, L. (1983), *Evil Eye or Bacteria: Turkish Migrant Women and Swedish Health Care*, Stockholm: Department of Social Anthropology, University of Stockholm.
- Said, E. (1998), *Kültür ve Emperyalizm*. Çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Hil Yayınları.
- (1999), *Culture and Imperialism*. Vintage, Londra.
- Sales, S.M. ve K.E. Friend (1973), Success and Failure as Determinants of Level of Authoritarianism, *Behavioural Science*, Sayı. 18, s.163-172.
- Sassen, S. (1991), *The Global City: New York, Londra, Tokyo*. Princeton, Princeton University Press.
- (1999), "New employment regimes in cities: the impact on immigrant workers", *New Community, Journal of the European Research Centre on Migration and Ethnic Relations*, Sayı. 22(4), s.579-594.
- Saxton, A. (1971), *The Indispensable Enemy: Labor and the anti-Chinese movement in California*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Sayad, A. (1999), La double absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré, Paris: Seuil.
- SBF (1954), Türkiye'de Zirai Makinalaşma, Ankara.
- Schader, B. (2000), *Sprachenvielfalt als Chance. Handbuch für den Unterricht in mehrsprachigen Klassen*, Zürich: orell füssli.
- Schiffauer, W. (1997), "Islamic Vision and Social Reality: The Political Culture of Sunni Muslims in Germany," S. Vertovec ve C. Peach (Der.), *Islam in Europe: The Politics of Religion and Community*, Londra: MacMillan Press.
- Schmidt, D. (1999), "Zurück zur Jahrhundertwende? Alte und neue Selbständigkeit in Deutschland", *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*. Sayı 117(4), s.603-26.
- Schnur, P. (1999), "Arbeitslandschaft 2010- Teil I. Dienstleistungsgesellschaft auf industriellem Nährboden", *IAB Kurzbericht*, Sayı: 9.
- (1999), "Arbeitslandschaft 2010, Teil I: Dienstleistungsgesellschaft auf industriellem Nährboden – Gesamtwirtschaftliche und sektorale Entwicklung", *IAB-Kurzbericht*, Sayı. 9/1999.

- Schnur, P. ve G., Zika (2002), "Gute Chancen für moderaten Aufbau der Beschäftigung", *IAB-Kurzbericht*, Sayı. 10, Nürnberg.
- Schüssler, R., Spiess, K., Wendland, D. (1999), "Quantitative Projektion des Qualifikationsbedarfs bis 2010", *BeitrAB*, Sayı:221.
- Schütze, F. (1983), "Biographieforschung und narratives Interview", *Neue Praxis*, Sayı. 13, s.283-293.
- Schwarz, K. (1998), "Demographische Entwicklung und Arbeitsmarkt", *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, Sayı. 4, s.495-500.
- Seifert, W. (2001), "Berufliche Integration von Zuwanderern in Deutschland", Unabhängige Kommission "Zuwanderung" için hazırlanan rapor, Düsseldorf.
- Selcan, Z. (1998), *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*, Berlin: Wissenschaft und Technik Verlag.
- Sennett, R. (1996), "The Foreigner". P. Heelas & S. Lash & P. Morris (eds), *Detraditionalization*, Cambridge: Blackwell.
- Sewell, G.H.(1964), *Squatter Settlements in Turkey: Analysis of a Social, Political and Economic Problem*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Massachusetts Institute of Technology.
- Shain, Y. (1989), *The Frontier of Loyalty. Political Exiles in the Age of the Nation-State*. Middletown, CT: Wesleyan University Press.
- Sheffer, G. (1993), "Ethnic Diasporas: A Threat to Their Hosts?" Myron Weiner (Der.), *International Migration and Security*, Boulder, CO: Westview Press, s.263-285.
- Shils, E. (1957), "Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties", *British Journal of Sociology*, sayı. 8, s.130-147.
- Shore, C. (2000), *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*, Londra: Routledge.
- Shorter, F.C. ve Z. Angin (1996), *Negotiating Reproduction, Gender, and Love During the Fertility Decline in Turkey*, The Population Council West Asia and North Africa, Regional Papers, No.42 (April).
- Simila, M. (1987), *Kulturel Identitat hos Unga Invandrare (Genç Göçmenler ve Kültürel Kimlik)*, Rapor, 7. Stockholm: Center for Research in International Migration and Ethnic Relations, University of Stockholm.
- Sinclair, J., E., Jacka ve S. Cunningham, (1996), *New Patterns in Global Television: Peripheral Vision*, Oxford: Oxford University Press.
- Sirkeci, A. (2003), "Migration from Turkey to Germany: An Ethnic Approach", *New Perspectives on Turkey*, Sayı. 28-29, s.189-207.
- SIS (1995), *The Population of Turkey 1923-1994 Demographic Structure and Development*, Ankara.
- Sjöblom, Y. ve M. Hydén (1997), *Att Skiljas i Frammande Land (Yabancı Ülkede Boşanmak)*, Stockholm: Social Styrelsen.

- Skilsmassor och Separationer – Bakgrund och Utveckling (1995) (Boşanmalar ve Ayrılmalar – Arka Planı ve Gelişimi), *Demografiska Rapporter*, Stockholm: Statistiska Centralbyran.
- Smith, A. (1981), "War and Ethnicity: The Role of Warfare in the Formation, Self-Image and Cohesion of Ethnic Communities", *Ethnic and Racial Studies*, sayı. 4(4), s.375-397.
- (1986), "Conflict and Collective Identity: Class, Ethnie, and Nation", E. Azar ve J. Burton (Der.), *The Theory and Practice of International Conflict Resolution*, Brighton: Wheatsheaf, s.63-84.
- Smith, J., C. Chatfield ve R.. Pagnucco (Der.) (1997), *Transnational Social Movements and Global Politics. Beyond the State*, Syracuse University Press.
- Smith, M. P. ve G. L. Eduardo (Der.) (1998), *Transnationalism from Below*, New Jersey: Transaction Publishers.
- Snaauwert, B. ve diğ. (1999), "Living Apart Together? On Ethnic Identity Dynamics and Intergroup Relations between Allochtons and Autochthons", M.C. Foblets and C.L. Pang (Der.), *Culture, Ethnicity and Migration*, Leuven: Acco, s.131-158.
- SOPEMI Raporu (1991), *Trends in International Migration*. Paris: OECD.
- SOPEMI Raporu (2001), *Trends in International Migration: Continuous Reporting System on Migration*, Paris: OECD Publications.
- Soysal, L. (1999), *Projects of Culture, An ethnographic Episode in the Life of Migrant Youth in Berlin*, Doktora Tezi, Harvard University, Cambridge, Mass.
- (2001), "Diversity of Experience, Experience of Diversity. Turkish Migrant Youth Culture in Berlin", *Cultural Dynamics*, Sayı 13(1), s.5-28.
- Soysal, Y. N. (1994), *The Limits of Citizenship: Migrants and Post-National Membership in Europe*, Chicago: University of Chicago Press.
- Spalter-Roth, R., E. Soto, L. Zandniapour, J. Braunstein (1994), *Micro-Enterprise and Women: The viability of self-employment as a strategy for alleviating poverty*, Institute for Women's Policy Research, Washington D.C.
- Spiro, P. J. (1997), "Dual Nationality and the Meaning of Citizenship." *Emory Law Journal*, Sayı. 1411(46).
- Spivak, G. C. (1988), "Subaltern Studies: Deconstructing Historiography", R. Guha ve G. C. Spivak (der.), *Selected Subaltern Studies*, Oxford: Oxford University Press, s.1-32.
- Stern, J. (1999), *The Ultimate Terrorists*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stone, L. (1997), *Kinship and Gender*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Strauss, A. L. (2004), "Methodologische Grundlagen der Grounded Theory", Strübing, Jörg ve Bernt Schnettler (Der.), *Methodologie interpretativer Sozialforschung. Klassische Grundlagentexte*, Konstanz, UTB.

- Suarez-Orozco, M. (1994), "Anxious Neighbours: Belgium and its Immigrant Minorities", Wayne A. Cornelius, P. Martin vd. (Der.), *Controlling Immigration: A Global Perspective*, Stanford: Stanford University Press, s.237-268.
- Sudre, F. (1995), *Drot international et européen de droits de l'homme*. Paris: PUF
- Svanberg, I. (1988), *Invandrarer från Turkiet, Etnisk och Sociokulturell Variation (Türkiyeli Göçmenler, Etnik ve Sosyokültürel Çeşitlilik)*, Uppsala: Centre for Multiethnic Research.
- Şahin, Ş. (2001), *The Alevi Movement: Transformation from Secret Oral to Public Written Culture in National and Transnational Social Spaces*, yayınlanmamış doktora tezi, Political and Social Science of New School for Social Research, New York.
- , "Bir Kamusal Din Olarak Türkiye'de ve Ulus Ötesi Sosyal Alanlarda İnşa Edilen Alevilik", <http://www.alewiten.com/kamusal.htm>.
- Şen, F. (2001), "Türkische Fernsehsender in der deutschen Fernsehlandschaft - Zur Mediennutzung türkischer Migranten in Deutschland", Die Ausländerbeauftragte der Freien und Hansestadt Hamburg und die Hamburgische Anstalt für neue Medien (Der.), *Medien - Migration - Integration: elektronische Massenmedien und die Grenzen kultureller Identität*, Berlin: VISTAS Verlag, s.101-110.
- Şener, C. ve İlknur, M. (1995), *Kırklar Meclisi'nden Günümüze Alevi Örgütlenmesi: Şeriat ve Alevilik*, İstanbul: ANT Yayınları.
- Şenyapılı, T. (1979), *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Şimşek-Çağlar, A. (1994), *German Turks in Berlin: Migration and Their Quest for Social Mobility*, Doktora Tezi, Department of Anthropology, McGill University, Montréal.
- Şimşir, B. (1989), *Rumeli'den Türk Göçleri*, Cilt.I, II, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tagg, J. (1988), *The Burden of Representation. Essays on Photographs and Histories*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Tan, D. (1999), "Aleviten in Deutschland. Zwischen Selbstethnisierung und Emanzipation", Gerdien Jonker (Der.): *Kern und Rand. Religiöse Minderheiten aus der Türkei in Deutschland*, Berlin: Das Arabische Buch.
- Tekeli, İ. (1971), "Gecekondu Planlama Sorunları ve Yolları", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı.2 (İlkbahar).
- (1974), "Kalkınma Sürecinde Marjinal Sektör ve Türkiye Üzerinde Bir Deneme" (Haziran).
- (1990), "Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı.50, (Yaz): 49-71.
- (1998), "Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi", *Türkiye'de İçgöç, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*, İstanbul: 7-21.

- Tekeli, İ. ve L. Erder (1978), *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Tema Invandrare (Göç Teması) (1991), *Rapport 69, Sveriges Officiella Statistik (Resmî İsveç İstatistikleri)*, Stockholm: Statistiska Centralbyran.
- Thomas, M. (Der.) (1998), *Selbständige - Gründer - Unternehmer: Passagen und Paßformen im Umbruch*, Berlin: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag.
- Thomas, M. ve Woderich, R. (1997), "Berufliche Selbständigkeit - ein innovatives Erwerbsmuster im strukturellen Wandel?", *Erwerbsarbeit im Wandel. Berliner Debatte INITIAL - Zeitschrift für sozialwissenschaftlichen Diskurs*, Sayı. 8(15),
- Thomas, W. I. & Znaniecki, F. (1918-1920): *The Polish peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group*, Badger, Richard G. (Der.), Boston, The Gorham Press.
- Thrift, N. (1997), "The Rise of Soft Capitalism", *Cultural Values*, sayı. 1(1), s.38-39.
- Thürmann, E. (2002), "Mehrsprachigkeit - Didaktische Sicht", Krüger-Potratz, Marianne (Der.), *Mehrsprachigkeit macht Europa, Texte und Dokumente zu Mehrsprachigkeit und Schule*, Münster: Arbeitsstelle Interkulturelle Pädagogik. 25-32.
- Tilly, C. (1990), "Transplanted Networks", Virginia Yans-McLaughlin (Der.) *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*, N.Y. & Londra: Oxford University Press.
- Timmerman, C. (1992), "Turkish Young Women and the School System", E. Rosens (Der.), *The Insertion of Allochthonous Youngsters in Belgian Society*, Özel Sayı: Migration 15/92, Berlin: Parabolic, s.103-125.
- (1995), "Cultural Practices and Ethnicity: Diversifications Among Turkish Young Women", *International Journal of Educational Research*, Sayı. 23(1), s.23-32.
- Tindemans, L. (1975), *European Union, Report to the European Council*, Brussels.
- Tittmann, M. M. (1997), *Wirtschaftsfaktor Unternehmerin - Erfolgreiche Förderpolitik aus Sicht der Deutschen Ausgleichsbank. Sonderdruck aus: Not macht gründerisch? Frauen und Existenzgründung*. Interne Studie No. 138, Konrad-Adenauer-Stiftung.
- Toksöz, G. (2002), "Almanya'daki Türk Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Sorunları", *Mülkiye*, Sayı: 233, s.101-109.
- (2003), "Almanya'da Göçmen Gençlerin Eğitim ve İşsizlik Sorunları", *Mülkiye*, Sayı: 239, s.359-370.
- Tribalat, M. (1995), *Faire France*, Paris: La Découverte/Essais.
- Trost, J. (1993), *Familjen i Sverige (İsveç'te Aile)*, Stockholm: Liber Förlag.
- Turner, V. (1986), "Dewey, Dilthey, and drama: An essay in the anthropology of experience", Victor, W. Turner ve Edward M. Bruner (Der.), *The Anthropology of Experience*, Urbana: University of Illinois Press, s.33-44.

- Turner, V. ve Bruner, E. M. (Der.) (1986), *The Anthropology of Experience*, Urbana: University of Illinois Press.
- Tüzün, G. (1979), "Small Industry", K. Ebiri, G. Tüzün ve Y. Kepenek (der.), *The Growth and Development of the Turkish Manufacturing Industry 1950-1976*, Economic and Social Research Institute, ODTÜ Ekonomi Bölümü, Ankara: 89-150.
- Valognes, J. P. (1994), *Vie et Mort des Chrétiens d'Orient: Des Origines a Nos Jours*, Paris: Fayard.
- Van Hear, N. (1995), "Displaced People After the Gulf Crisis", Robin Vcohen (Der.), *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: Cambridge University Press, s.424-430.
- Van Suntum, U. ve D. Schlotböllner, (2002), "Arbeitsmarktintegration von Zuwanderern – Einflussfaktoren, internationale Erfahrungen und Handlungsempfehlungen", *Unabhängige Kommission "Zuwanderung"*, *Zuwanderung gestalten – Integration fördern*, final raporu, Berlin.
- Veit-Wilson, J. (1999), "Poverty and the adequacy of social security", John Ditch (Der.), *Introduction to Social Security: Policies, benefits and poverty*, Londra: Routledge.
- Velling, J. (1995), *Immigration und Arbeitsmarkt – eine empirische Analyse für die Bundesrepublik Deutschland*, Baden-Baden: Nomos.
- Verhulst, S. (1999), "Diasporic and transnational communications: Technologies, policies and regulation", *Javnost/The Public*, Sayı. 6(1), s.29-36.
- Vertovec, S. (1997), "Diaspora", E. Cashmore (der.), *Dictionary of Race and Ethnic Relations* Londra: Routledge.
- Vertovec, S. (1997), "Three Meanings of 'Diaspora,' Exemplified among South Asian Religions", *Diaspora*, Sayı. 6(3), s.277-299.
- (2001), *Fostering Cosmopolitanisms: A Conceptual Survey and a Media Experiment in Berlin*, Transnational Communities Programme. Economic and Social Research Council. Institute of Social and Cultural Anthropology, Oxford.
- (2002), 'Transnational Networks and Skilled Labour Migration', WPTC-02-02, working papers, Transnational Communities Programme, <http://www.transcomm.ox.ac.uk>
- Virilio, P. (2000) *The Information Bomb*. Londra: Verso.
- Voges, K. (Der.) (1998), *Armut in Europa*, Wiesbaden: Verlag Chmielorz.
- Von Bruinessen, M. (2003), *Ağa, Şeyh, Devlet* (çev. Banu Yalkıt), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Von Loeffelholz, H. D. (2002), "Beschäftigung von Ausländern-Chance zur Eschließung von Personal- und Qualifikationsreserven" *MittAB*, Sayı. 4, s.628-644.
- Von Loeffelholz, H. D., H. Buch ve A. Gieseck (1994), *Ausländische Selbständige in der Bundesrepublik unter besonderer Berücksichtigung von Entwicklungsperspektiven in den neuen Bundesländern*, Berlin: Duncker und Humblot.

- Von Loeffelholz, H. D., P. Hernold (2001), "Berufliche Integration von Zuwandern" Unabhängige Kommission "Zuwanderung" için hazırlanan rapor, Essen.
- Vorhoff, K. (1998), "Die Aleviten", K. Vorhoff vd. (Der.), *Wie der Phönix aus der Asche. Renaissance des Alevismus – Glaubenslehre, Musik, Organisationsformen*, Köln: Föderation der Alevitengemeinden in Europa.
- Vossen, R. (1976), *Türkische Mitbürger in Hamburg*. Hamburg.
- Wagner, P. (2000), "After Justification. Repertoires of Evaluation and the Sociology of Modernity". *European Journal of Social Theory*, sayı.2(3), s.341-357.
- Wahlbeck, Ö. (1999), *Kurdish diasporas: a comparative study of Kurdish refugee communities*, New York: St. Martin's Press.
- Weber, M., [1921-1922] (1971), *Économie et Société*, tome 2, Paris: Plon Pocket-Agora.
- Weidig, I. et al. (1999), "Arbeitslandschaft 2010 nach Tätigkeiten und Tätigkeitsniveau", *Beiträge zur Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*, seri 227, Nürnberg.
- Welz, G. (1998), "Moving Targets. Feldforschung unter Mobilitätsdruck", *Zeitschrift für Volkskunde*, 94. Jahrgang, s.177-194.
- Wendl, T. (1996), "Warum sie nicht sehen, was sie sehen könnten. Zur Perzeption von Photographien im Kulturvergleich", *Anthropos*, Sayı 91, s.169-181.
- Wendl, T. ve H. Behrend, (1998), *Snap me one. Studiofotografen in Afrika*. München: Prestel.
- Werbner, P. (1998), "Diasporan Political Imaginaries: A Sphere of Freedom or a Sphere of Illusion", *Communal/Plural*, Sayı. 1, s.11-31.
- Wiener, M. (1995), *International Migration and Security*, Boulder, CO: Westview.
- Williams, R. (1989), *Resources of Hope*, Londra: Verso.
- Wilpert, C. (1988), *Entering the Working World: Following the Descendants of Europe's Immigrant Labour Force*, Aldershot: Gower.
- (1998), "Migration and informal work in the new Berlin: new forms of work or new sources of labour?", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Sayı. 24(2), s.269-294.
- (1999a), Die Initiative Selbständiger Immigrantinnen (ISI) Ansatz und Erfahrungen. In Frauenhochschule Kassel (Yay.Hz.), *ORTSveränderungen - Perspektiven weiblicher Partizipation und Raumaneignung*, Königstein/TS: Ulrike Helmer Verlag.
- (1999b), The New Migration and the Informal Labour Market in Germany, Project report, TSER. Migrant Insertion in the informal economy; deviant behaviour and the impact on the receiving societies.
- (1999c), "Der Stellenwert interkultureller Kompetenz in der derzeitigen und künftigen Arbeitswelt", *Interkulturelle Kompetenz - Schlüsselqualifikation von Immigrantinnen*. Bundesinstitut für Berufsbildung, Berlin.
- , et al. (1999), *Neue Berliner Zielgruppen für haushaltsnahe Dienstleistungen*, zukunft im zentrum: Berlin.
- Wimmer, A. ve S. N. Glick (2002), "Methodological nationalism and beyond: na-

- tion-state building, migration and the social sciences", *Global Networks*, Sayı. 2(4), s.301-334.
- Wirth, L., 1980 [1928]. *Le Ghetto*, Presses universitaires de Grenoble, Coll. Champ urbain.
- Wolbert, B. (1992), "More Than a Golden Bangle... The Significance of Success in School for Returning Turkish Migrant Families", *Anthropology and Education Quarterly*, Sayı 22(2), s.181-199.
- (1995), *Der getötete Paß: Rückkehr in die Türkei. Eine ethnologische Migrationsstudie*, Berlin: LIT.
- (1996), "The Reception Day - A Key to Migrants' Reintegration." Gabriele Rasuly Palecsek (Der.) *Turkish Families in Transition*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s.186-215.
- (2001), "The Visual Production of Locality. Turkish Family Pictures, Migration, and the Creation of Virtual Neighborhoods." *Visual Anthropology Review*, Sayı. 17(1), s.21-35.
- Wolbert, B. ve Maria-Ulrike Callenius (1999), *Cihan's Video: Camera Celebration*, Video: Berlin.
- Wolter, A. (1996), "Determinanten des Qualifikationsanstiegs unter den Ausländern in der IAB-Beschäftigungsstichprobe", *MittAB*, Sayı. 4, s.616-629.
- World Bank (1999), *Migrant Women's Participation in the Labor Force in Urban Turkey*. Report Prepared for the World Bank, Washington, DC.
- Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun, <http://rega.basbakanlik.gov.tr/GUNLU/bugun.htm>
- Yakan, F. (2002), "Doğu Kilisesi Tarihçesi Üzerine Toplu Bir Bakış, Türkiye'de Keldaniler", *Hristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s.13-19.
- Yaman, A. (2000), *Günümüzde Alevilik-Bektaşilik Alanındaki Aktörlere İlişkin bir Analiz Denemesi (2000'de Ankara'da düzenlenen 1. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Kongresine sunulan bildiri)* <http://www.alevibektasi.org/taktör.htm>
- Yanagisako, S. S. (1977), "Women Centered Kin Networks in Urban Bilateral Kinship", *American Ethnologist*, Sayı. 4, s.207-226.
- Yancey, W., Ericksen, E. ve R. Juliani (1976), "Emergent Ethnicity: a Review and Reformulation", *American Sociological Review*, sayı. 41, s.391-403.
- Yasa, İ. (1966), *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Ankara: Akın Matbaası.
- Yıldız, A. (2001), *Ne mutlu Türküm diyebilene: Türk ulusal kimliğinin etmo-seküler sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yonan, G. (1999), *Asur Soykırımı: Unutulan Bir Holocaust* (çev), Erol Sever. İstanbul: Pencere Yayınları.
- Young, H. (2001), "A corrosive national danger in our multicultural model", *The Guardian*, 6 Kasım.

- Young, R.,M. (1994), *Mental Space*, Londra: Process Press.
- Žižek, S. (1989), *The Sublime Object of Ideology*, Londra: Verso (Türkçesi, *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis, 2002),
- (1997), “Multiculturalism, or, the Cultural Logic of Multicultural Capitalism”, *New Left Review*, 225.
- (1997), *The Plague of Fantasies*, Londra: Verso.
- (1999), *The Ticklish Subject*, Londra: Verso.
- (2001), *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis) use of a Notion*. Londra: Verso.
- Zlotnik, H. (1999), “Trends of International Migration since 1965: What existing data reveal”, *International Migration*, Sayı. 37(1), s.21-62.
- Zolberg, A. R. (1987), “‘Wanted but Not Welcome’: Alien Labor in Western Development”, William Alonso (Der.), *Population in an Interacting World*. Cambridge, MA: Harvard University Press, s.36-73.

İnternet Kaynakları

- <http://www.alevibektaşi.org>
- Aktas Köyü Kalkındırma Derneği. <http://www.aktas.dernegi.com>
- Avrupa Kırıntı Köyü e. V. <http://www.kirinti.de>
- <http://www.bruecke-istanbul.org/de.asp>
- <http://www.campus-germany.de>
- Cemilbey-Çorak Köyü. <http://cemilbey.liyiz.biz>
- Çorum Gökköy Köyü. <http://www.goekkoev.de>
- Doğan, Kazım. <http://www.buelten.de/derneklertoplum.htm>
- Fahralı Köyü. <http://www.fahrali.com>
- Frankfurt-Kuşsaray Dayanışma Derneği. <http://www.kussaray.net>
- Görel Köyü. <http://www.gorele.gen.tr>
- Gümüştepe Köyü. <http://www.gumustepe.dk>
- Kabakköyü. <http://www21.brinkster.com/kabaktepeliler>
- Karakoş Köyü. <http://www.geocities.com/karakocas>
- <http://www.integrationsbeauftragte.de>
- Mursal Köyü. <http://www.mursal.com>
- OCAKDER: Ocak Köyü Kültür ve Dayanışma Derneği. <http://www.ocakder.org.tr>
- Ovacık Köyü. <http://www.ovacikkyd.org>
- Ödekköyü. <http://www.odekkoyu.com>
- Ütükyurdu Köyü Kalkındırma ve Dayanışma Derneği <http://utuklu.tripod.com/demek.htm>
- Zarahaber. <http://www.zarahaber.com.tr>

Dizin

- 11 Eylül 19-24, 27-29, 31-33, 35, 36,
38, 47, 221, 290, 423, 424, 426,
437
sonrası dünya 39, teröristleri 37
1961 Anayasası 5
24 Nisan sendromu 330
Abadan-Unat, Nermin 3, 245, 269,
288, 290, 401, 402, 411, 414,
417, 418, 491, 493, 494
açlık 247, 257
adalet 222-224, 226, 236, 244, 481
Adalet ve İşçileri Konseyi 29
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)
244
adaptasyon 298, 416
af 463, 465, 466
Afganistan 521
Afrika 72, 191, 370
Kuzey 66, 72
Afrikaca 191
Afrikalı 370
ağabey 339
ağlar 17, 527, 539
din esaslı 531, gelişmiş 543,
katolik 538, kurumsal 66, kültürel
438, siyasi 536, toplumsal 477,
522, 527, 528, 535, 542, 543,
ulus ötesi 544, ulusaşırı 73, 523,
ulusaşırı din 521, yabancı eşler
çalışma (*Network of Foreign
Spouses*) 487
ağsal bağlantı 50
aidiyet 70, 78, 80, 245, 246, 317,
319, 320, 333, 387, 429, 431,
441, 519, 531
aidiyet bölgesi (*territory of belonging*)
78
aidiyet icrâları (performative
belongings) 320
aile
birleşimi 12, 101, 102, 144, 164,
274, 283, 402, 408, birleşmeleri 7,
birleşmesi 274, 325, 401, Desteği
181, yardımları 368
Akademik değişim süreci 203
akademik sertifika 178
Akdeniz 3, 4, 15, 72, 253, 477, 478
iklimi 477, ülkeleri 3, 4, 15, 95
akışlar uzamı 58
akraba bağlantıları 497
akraba(lık) 340, 342, 346, 349, 350,
352, 363, 378, 381, 384, 408,
506, 522, 523, 527, 528, 530,
537, 542-544
evliliği 408,
340, 346, 350, 352, 363, 378,
384, 528, 530
aksan 176
aksi istikâmette gerçekleşen göç
hareketi 477
Akşit, Bahattin 456, 458
aktör 60, 78, 433, 441, 519
akültürasyon 14
alan kurgularının aşımı 301
alansızlaşma (*Enträumlichung*) 291
Alanya 478
Alevi 35, 68, 69, 78, 295-297, 305,
328, 491-497, 499, 500-503, 505,
507, 509, 512-519
Dernekleri 492, 500, 513-515,

517, 518, Hocası 305, gecekondu mahallesi 491, kimliği 502, 509, 514, 515, 517, köyleri 502, -lik 243, 513, 515, merkezleri 501, nüfus 493, topluluklar 35, Zazalar 295, yurtdışındaki Alevi örgütleri 492

Alman

azınlıklar 93, dili 193, eğitim sistemi 189, ekonomisindeki yeniden yapılanma 167, emek pazarı 102, 105, 130, 263, Emek Pazarına Entegrasyonu 101, göçmenler 104, 105, 107, 476, 477, 484, hükümet yetkilileri 35, işçi sendikaları 6, işverenler 6, kadınlar 87, 115, 147, 149, 160, 161, 165, 175, 183, 184, kamuoyu 16, korporatist geleneği 35, kökenliler (*Aussiedler*) 89, 93, 102-105, 107, 140, 256, makamları 5, nüfus 139, 174, 206, otomotiv endüstrisi 6, öğretmen adayları 203, patron 182, siyasi vakıfları 484, toplumu 13, 16, 97, 98, 99, 147, 185, 208-211, 245, 262, 269, 284, 290, Türk ilişkileri 200, uyruklu kadınlar 168, n üniversiteleri 13, vatandaşları 105, 143, 179, 191, 205, 269, vatandaşlığı 9, 85, 86, 90, 107, 144, 148, 205, 269, Yurttaşları 478, 481, 485

Alman Sosyal Demokrat Parti 5, 8

Almanca 7, 96, 152, 157, 170, 185, 186, 189, 192-194, 197, 200-203, 207, 216, 232, 296, 298, 305, 307, 484
dil dersleri 200, kursları ve uyum programları 98

Almancı 245, 297, 491, 494-499, 502, 504, 516

Almanya

Batı 104, 105, 108, 110, 111, 113, 114, 116-118, 120, 121, 123, 125-130, 150, 153, 300, örneği 163, 237, Türkçesi (*Deutschlandtürkisch*) 201

alt tabakaya mensup insanlar 416

alternatif bir yaşam tarzı arayan AB yurttaşları 478

Altersarmut 251

altkültürler 58

altlık (*inferiority*) 247

altyapı 218

Alund, Anderson 38, 355

Amerika

Kuzey 21, 28, 29, 159, 323, 327, 328, 536

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 20, 22, 25, 31, 33-37, 87, 145, 221, 223, 324, 330, 402, 403, 423, 526, 530, 541

Amerikalı antropolog 410

Amerikalılar 31, 33, 270, 271, 388, 410, 540

Amerikan 22, 33, 34, 35, 275, 322, 362, 363, 387, 388, 530, 531

hükümeti 34, rüyası 388, toplumu 362

Amerikan Yurt Güvenlik Bakanlığı 22
ampirik araştırma 12, 293

Amsterdam 191, 476

anadil dersleri 201

Anadolu 230, 243, 288, 294-296, 306, 326, 410, 411, 419, 421, 422, 447, 448, 452, 455, 492
Batı 456, Doğu 288, 306, Orta 77, 492, 502

Anadolu tarımı 452

Anayasa ile belirlenmiş olan temel düzen 186

anayasal kurallara uymayan dini örgütler 32

anayurt 13

Ankara 64, 327, 339, 389, 421, 461, 463, 467, 481, 484, 491, 492, 494, 501, 503, 511, 514, 520
gecekonduları 467, rejimi 327

Ankara Anlaşması 481

anklav ekonomisi 181

anamlı performanslar 334

antagonizma (karşıtlık) 43

Antalya 308, 309

antropoloji 431

Appadurai, Arjun 74, 246, 266, 268, 270, 291-293

Arap 26, 31, 337, 360, 366, 377, 383-386, 398, 402, 525
ölkeleri 337

Arap kökenli göçmenler Silahlı İslâmî Grubu 26

Arapça 186, 305, 370, 422

Ararat 330, 331

Arjantin 541

Arnavut 222

Arnavutluk 136, 222

arz (göçmenler) 160

asimilasyon 241, 245, 298, 426, 429, 488

asimile 54, 75, 238, 295, 423, 426

askeri ve ekonomik yardım 25

askerlik hizmeti 95

Asur 523, 540

Asya 10, 24

Güney 34, Orta 402

aşırı sağ 10

aşırı sol 15, 328, 494

ataerkil aile 342, 346, 347

Atatürk, Mustafa Kemal 63, 510

Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD) 65
Atina 534, 535, 539, 542

Ausländerfeindlichkeit 298

Ausländerforschung 289

Avrupa

Batı 66, 135, 137, 222, 223, 226, 233, 240, 401-405, 407, 411, 413, 415, 416, 418-420, 450, 493, 494, 495, 500, Batı toplumu 413, 419, Batı ölkeleri 135, 137, 494, 500, diyasporası 295, Doğu 24, 102, 107, 137, 222, 224, 402, 486, Doğu ölkeleri 102, 137, 486, Ekonomik Topluluğu 229, 481, Güney 249, Güney ölkeleri 249, İnsan Hakları Mahkemesi 75, Kalesi 426, kıtası 186, kimliği 234, Komisyonu 79, 249, Konseyi 75, 136, 192, 198, 476, Kuzey 230, 536, Milli Görüş Teşkilatları 64, Orta 90, 93, 222-224, Orta Doğu 93, Orta ve Doğu 102, Parlamentosu 71, 75, Toplumu 198, ölkeleri 6, 7, 53, 66, 73, 78, 136, 137, 139, 186, 191, 223, 224, 249, 259, 408, 455, 486, 525, 536, 541

Avrupa Birliği (AB) 29, 71, 72, 74, 79, 86, 102, 115, 123, 125-128, 132, 136, 139, 143-146, 149, 150, 198, 203, 221, 223-229, 232-235, 239, 240, 244, 249, 254, 476-485, 487-489, 510, 526, göçmenleri 479, 481, 487, 488, hukuku 481, menşeli göçmen 476, 483, menşeli şirket veya kurumların görevli ve temsilcileri: 477, müktesebatına (*acquis communautaire*) uyum çalışmalarında 489, Parlamentosu

- 71, üyesi ülkeler 127, 128, 477,
488, yurttaşları 224, 476, 478,
487
- Avrupa Koleji* 484
- Avrupalı 36, 74, 80, 229, 234, 236,
240, 270, 411, 412, 414
çokkültürlülük 36, -lar 411,
Türkler 411
- Avustralya 28, 145, 403, 493, 502,
509, 521, 528-531, 533, 537, 542
- Avusturya 268, 283, 401, 403, 484,
493, 514
- Avusturyalılar 478
- ayarlanmış evlilik 394
- Ayırdetme Bilmecesi 398
- ayırımcılık 13, 16, 117, 147, 176, 241,
246, 247, 297, 298, 306, 489, 526
- ayırılma 327
- azaltılmış göç 468
- Azamet* 52
- Azerbaycan 178, 403
- azınlık 13, 16, 25, 33, 65, 75, 107,
178, 185, 191, 192, 213, 222-
226, 237, 241, 296, 303, 306,
310, 319-322, 325, 327, 330,
331, 333, 523, 526, 535, 541
milliyetçiliği 65, 222, 224, statüsü
75, toplumu (*minority society*)
303, 310, azınlık/çoğunluk
ilişkileri 333, azınlıklararası
ilişkiler 333
- Bademli, Raci 468
- Bağdat 541
- bağlam 248, 275, 331
- Bağrıbütn Festivali 503, 507
- Bali 485
- Balkan Savaşı 452
- Balkanlaşma 448-450, 453, 454
göçleri 448, 449, 454
- banka kredisi 180
- bankacılık sektörü 166
- banliyö 341, 374
- Barbados 332
- Barth, F. 328, 411, 412
- Bask 19, 223, 224
bölgesi 224
- baskıcı koca 346
- başarısızlık ihtimali 172
- başlık parası 406, 409
- başörtüsü 36, 181, 411, 422, 496
- Batı dünyası 329
- Batılı ülkeler 17, 525
- Batılılaştırma 233
- Baudrillard, Jean 46
- Bauman, Z. 58
- Bavyera 7, 104, 126-128
- Bayburt 389
- Beck, Ulrich 58, 302, 424, 439-442
- Becker, H. S. 387, 388
- Becker, J. 266
- Belçika 5, 6, 79, 223, 224, 401, 403,
407-409, 420, 422, 493, 509
Belçikalı kadınlar 414, Belçikalılar
413, 478
- Belgrad 268
- belirleyici öteki 328
- belirsizlik 75
- bellek 310, 321
- Berg, M 345, 348
- Bergama 511
- Berlin 7, 10, 63-65, 113, 114, 123,
126, 128, 129, 165, 167-170,
172, 175, 182, 230, 232, 249,
255, 266, 269, 272, 274-277,
281-284, 296, 299, 303, 307,
309, 312, 313, 517
- Batı 167, 168, 294, Doğu 169,
Duvarı 255, 269, duvarının
yıkılması 10, halkı 64, Türkleri 63

- Beyaz Rusya 146
 Beyaz Saray 33
 beyaz yakalı 166, 173, 189,
 231
 beyin göçü 402
 beynin dil kapasitesi 195
 Beyoğlu 532
 bilgi
 dağıtımı 400, toplumu 471
 bilim 17, 144, 145, 157, 289-292,
 462, 467
 insanları 145
 bilişim teknolojisi 519
 Bina Yapımını Teşvik 463
 Bingöl 295
 birden fazla bilgi uzamı 438
 birey 5, 60, 247, 302, 356, 390, 431,
 442, 449
 bireye ilişkin bir karar 472
 bireysel
 akılcılık 346, göç 453, ikidilliliğin
 desteklenmesi 199
 bireysellik 52
 Birinci Dünya Savaşı 223, 453
 birinci kuşak 16, 135, 235, 236, 301,
 308, 311, 312, 349, 351, 354-
 356, 497
 birinci nesil 163, 164, 171, 172, 178,
 246, 259-263, 393, 394
 Türk kadınları 171, Türkiyeli
 İşçiler 245
 birincil emek piyasası 173
 Birleşmiş Milletler 225, 422, 516
 birleştirme 225, 303
 birlikte yaşama 206, 348, 393
 Biz/Onlar kutuplaşması 326
 Bizans 534
 Body Shop 56
 Boğazlıyan 491
 Bologna Sözleşmeleri 202
 borç 182, 257, 475, 496
 border commuter 101
 Bosch 166, 167
 Bosna 222
 boş yuva 174
 boşanma 213, 214, 336, 337, 347,
 348, 350, 393, 396
 Bott, E. 338
 Bourdieu, P. 188, 274, 275, 281, 301,
 399
 Bremen 4, 35, 126, 128, 129
 Brezilya, 178
 Britanya (Krallığı) 66, 249, 424
 Brouwer, L. 417
 Brüksel 79, 191, 203, 244, 407
 Bulgarca 186
 Bulgaristan 137, 332
 Bursa 392
 Bush, George W. 33, 221
 bürokratik işlemler 181
 bütçe 71
 bütünleşme 159, 160, 163, 467
 teorisi 160
 bütünleşmeler (*incorporation*) 24
 Bütünlük Kültü (*Cult of Unity*)
 274
 bütünsellik 58
 büyü 302, 420, 434
 büyüme 141, 323, 478
 hızı 141
 cami 33, 520
 CAP 372, 373
 Castells, Manuel 55, 57, 302
 Castles, Stephen 143, 426, 477
 cemaat 52, 53, 236, 245, 266, 292,
 317-321, 326, 327, 333, 334,
 429, 532, 541
 Cenevre 325, 525
 Konvansiyonu 325

- Cezayir 24, 26, 33
 Cezayirli 359, 377, 385, 398,
 Cezayirli baba 398
 Chalfe, Richard 270, 277
 Chaouia kadını 399
 cinsellik 348
 cinsiyet 32, 34, 112, 160-163, 165,
 167, 184, 252, 310, 327, 335,
 339, 340, 357, 429
 ayrımı 161, 163, mekanizması
 160, ve göç perspektifi 162
circular migration 311
 Clifford, J. 293
congélateur 363
 Cumhuriyet 456, 461, 484, 485, 510,
 515
 Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 485,
 492
 cumhuriyetçi 238
 cumhuriyetçilik 485
 ve laiklik 76
 Cunningham, Stuart 429
- çağdaş toplumlar 185
 çalışma
 hakkı 324, 483, hayatı 12, 184,
 252, 255, 256, 259, izni 7, 12,
 102, 143, 145, 146, 480, 483,
 çalışma koşulları 116, 150, 162,
 171
 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
 13-15, 476
 Çanakkale 487
 çatışma 44, 58, 66, 75, 187, 211, 526
 Çek Cumhuriyeti 146
 çekirdek aile 300, 417, 520
 kalıpları 417
 Çerkez 503, 510
 köyü 503, 510
 Çerkezce 186, 504
- Çeşitlilik ve farklılık 187
 çevre 3, 4, 25, 135, 219, 236, 249,
 276, 284, 324, 352, 411, 419
 çevreye uyum 362
 çift odaklı Türk aile yapısı 349
 çiftidilli 246
 çifte vatandaşlık 9, 15, 25, 80, 144,
 246, 284
 Çin 388
 Çinli 25, 376
 çocuk bakımı 174
 Çocukların Eğitim ve Dil Sorunları
 414
 çoğulculuk 10, 49, 50
 çokalan aktörleri (*multi space player*)
 307
 çokdilli 185, 186, 191, 192, 194, 196,
 199, 200, 304, 307
 göçmen aileleri 304 aktörler
 (*multi lingual player*) 306
 çoketnili 24
 çokkatmanlı uluslararası deneyim 441
 çokkuşaklı aileler 288
 çokkültürlü 59, 79, 190, 212, 226,
 238, 244, 319, 332, 334, 433
 metropoller 433
 çokkültürlülük 16, 47, 58, 59, 185,
 187, 226, 423, 425, 426
 çokmekânli (*multi-sited*) 312
 çokuluslu 215, 223, 225
 çokyönlü hareket eden (*transmigrant*)
 284, 427, 536
 Çorum 492, 502, 503, 505-509, 511,
 512
 Çukurova 458
- dairesele göç (*circular migration*) 311
 danışmanlık 171, 172, 175, 176, 179,
 184, 212, 214, 216-220, 255, 532
 hizmetlerine erişim 171

- Danimarka 6, 403, 420, 505, 511
 Danimarkaca 185
 Danimarkalı 478
 Darmstadt 126
 dayanışma dernekleri 501
 dayanışma mekanizmaları 179
 Dazlak kafalılar (Skinheads) 10
 Debray, Régis 279
 değersizlik 247
 değişim 166
 programı 203
 Demokratik Halk Partisi (DEHAP) 492
 Delaney, Carol 339, 342, 405, 406, 410
 Deleuze, Gilles 42, 43, 50, 53, 58, 60
 demografi 21
 demografik gelişmeler 130, 148
 demokrasi 26, 52, 68, 80, 227, 235, 515, 516
 Demokrat Parti (DP) 234
 demokratikleşme 239
 demokratlar 234
Denizenship 480
 deprem riski 477
 deri rengi 176
 dernekleşme 15, 501, 510, 514, 520
 ders dili 192
 Dersim 295
 derslerdeki başarı 192
 desentralizasyon 135
 devamsızlık 175
 devlet 17, 19, 21, 25-27, 32, 35-37, 64, 65, 67, 77, 78, 81, 186, 188, 225, 226, 229, 230, 233, 249, 261, 266, 270, 295, 311, 321, 324, 328, 330, 332, 337, 363, 365, 389, 423, 426, 440, 452, 458, 464, 466, 470, 482, 485, 531, 533
 işi 363, medyası 470, okulları 36, 37, -in sınırları 64, -in çözemediği sorunlar 462, -ler dünyası 39
 Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 458
 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 17, 458
 devletaşırı bir cemaat 266
 cemaatler 270
 Devletçilik 485
 devletsiz 72, 541
 devletüstü alanlar 311
 devrimci 68, 501
 Dewey, J. 431, 432
 dış dünya 383
 dış göç 4, 5, 11, 17, 21, 23, 27, 30, 38, 449, 491, 493-495, 497, 499, 501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517-519, 532
 dış ödemeler dengesi 458
 dışarda kalmışlık (*being outsider*) 297, 305, 312
 Dışişleri Bakanlığı 17, 403
 dışlama 247, 424
 dışlanma 13, 237, 241, 243, 297
 dışlayıcı bir göç politikası 15
 didaktik ve pedagojik formasyonu 202
Die Brücke [Köprü] 483, 488
 diktatörlükler 19
 dil 68, 102, 149, 155-157, 185, 186, 188-203, 208, 223, 224, 229, 236, 294-296, 304-307, 320, 344, 407, 409, 413, 414, 422, 428, 438, 441, 450, 479, 484, 510
 alanı 307, becerileri 196, bölüşümü toplumu 199, dağılımı 190, edinimi 195, 196, eğitim bilimcisi 199, öğrenimi 307, zenginliği 192

- dilsel 64, 65, 69, 72, 75, 193, 195-197, 199, 360, 438
iletişim süreçleri 193, yaşam koşulları 196
- din 33-35, 37, 67, 76, 233, 241, 242, 317, 320, 414, 450, 485, 510, 515, 522, 523, 528, 531, 534, 535, 537, 538, 540-544
adamları 522, 523, 531, 538, 540-543, ile siyaset arasındaki ilişki 35, ve Devlet 36
- dini
bağlar 64, kimlik 67, 493, 522, 535, liderler 35, 540, mensubiyet 16, vecibeler 36, 243
- dinsel 8, 14, 16, 67, 69, 72, 75, 76, 78, 79, 225, 228, 232, 238, 243, 313, 327, 330, 413, 417, 526
bilgi 67, faaliyet 417, faaliyetleri 418
- disentegrasyon 284
- disiplinlerüstü 292
- diyalektik 46, 412
kutuplaşma 46
- diyalog 34, 35, 57, 199, 305, 360
- Diyanet İşleri Başkanı 76
- Diyanet İşleri Başkanlığı 68
- Diyanet İşleri Türk İşçiler Birliği (DİTİB) 76
- diyaspora 25, 65, 67, 68, 246, 309, 319, 333, 334, 429, 430, 434
kavramı 25, opsiyonu 434
- dogmatik 78
- Doğan, Kazım 504
- Doğan, Kuban 469
- doğulu 69
- doğum
kontrolü 351, oranı 89, 93, 98, 136, 138, 139, 455
- doğurganlık 7, 136, 138, 147
oranı 7, 136, 138, 147
- dolar 10, 529
- Dominik Cumhuriyeti 332
- dönüşüm projeleri 467
- döviz 6, 10
girdileri 10
- duofocal family structure* 338
- duraksal ve yerel alan araştırması 293
- Dünya Bankası 496
- dünya politikası 24
- Dünya Ticaret Merkezi 46, 47
- dünyanın küreselleşmesi 471
- düş 36, 68, 215, 221, 239, 241, 290, 466
- düzen 42, 46, 47, 53, 54, 73, 102, 132, 166, 375, 386, 419, 423, 427, 464, 478, 503, 511, 526
- düzenli olarak sınır geçenler 101, 102
- düzensiz göç 29
- düzensizlik 366, 423
- düzgüsel (*normatif*) 432
- ECTS (*European Credit Transfer System*) 203
- edimsel eylem (*agency*) 182
- Ege 453, 478, 521
kıyıları 453
- egemen
devletler 22, 24, 28, güç 39
- egemenlik 47
- eğitim
bilimciler 189, dereceleri 170, 188, düzeyi 4, 153, 406, eşitsizlik 404, modülleri 203, olanakları 414, 415, 477, politikaları 8, programı 175, sistemi 7, 109, 145, 148, 156, 161, 173, 185, 188, 190, 217, 246, 414, 450, 484, ve öğretim 188

ek kazanç olanakları

(Hinzuverdienstmöglichkeit) 261

ekonomi 110, 162, 196, 249, 459

ekonomik

bağımsızlık arayışı 175, bunalım

6, 11, 456, bütünleşme 159,

büyüme 124, 157, 249, fırsatlar

448, 471, gelişim 130, gelişme

112, 140, 148, kriz 477, 517,

özgürlük 12, şartlar 499, 529,

üstünlükler 498, 499, ve kültürel

ulusaştırılma 38

el sanatları 14, 179

Elazığ kökenli 295

elektronik 12, 165, 170, 177, 250,

401, 402, 508

sanayii 170

eleştiri 15, 46, 48, 51, 55, 56, 58, 59

El Kaide 19, 35

emek 42, 101, 102, 104-112, 115,

117-122, 124-127, 130-133, 161,

163, 166, 167, 170-176, 245,

246, 251, 254, 263, 267, 270,

271, 283, 457, 458, 460, 468

göçü 101, 245, 270, 271, 283,

Pazarına Uyum 467, piyasası 161,

167, 170, 171-176, 460, aylıkları

460, maaşı 261,

emeklilik 6, 96, 135, 140, 251, 252,

254, 257, 259, 261, 478

sigortası 252

endogami 405, 419

endüstri

sektörü 162, 170

endüstrileşme 5

Endüstriyel işçi 161

enformasyon 42, 141

enformel 176, 321, 373, 378, 389,

460, 468

etnik ilişki ağları 321, istihdam

176, kesim 460, sektör 468

Engelbrektsson, U.B. 341, 345

entegrasyon 46, 50, 71, 97, 98, 103,

104, 163, 186-188, 209, 235,

237, 238, 245, 361, 364, 371,

413, 419, 424, 434, 479, 484, 488

opsiyonu 434, sorunları 401,

süreci 188, 237, 419, 479

entelektüel 50, 56

enternasyonalleşme 198

entropi 268

Erasmus 203

Erbaş, Suzan 477

erkek aileleri 406

erkek aktif nüfus 368

erkek egemen toplum 404

erkek egemenliği 410

erken emeklilik 96

Ermeni 25, 75, 329, 330, 331, 334,

453

diyasporası 329, 330, tehciri 453

Ermenice 186

Ermeniler 67, 330, 331

Erzincan 295

Erzurum 389

Esin sistemi 49, 54

eski fabrika işçileri 171

eski Sovyetler Birliği (SSCB ülkeleri)

103, 104, 486

eski Yugoslavya 121, 146, 167, 251

Eskişehir 202

Essen 79, 122, 191, 201, 202, 231,

289

eşit haklar 80, 98, 157

Eşit Muamele Kanunu 486

eşit toprak mülkiyeti 459

eşitlik 55, 151, 222, 226, 235, 244,

356, 466

eşitsizlik 16, 151, 247, 310

eşle beraber çalışmak 181

eşleri nedeniyle gelmiş göçmenler 176

Eşlerle İşbirliği 181

eşsözel (*tautologic*) düşünce biçimi 318

ETA 19

etnik

alanlar 292, azınlık 107, 198, 213, 222, 485, cemaat 320, 321, 328, diasporalar 16, farklılık 228, 412, farklılık bilinci 321, farklılıklar 228, 412, gettolar 245, girişimcilik 16, 159, grup baskısı 354, 356, gruplar 37, 112, 212, 215, 221, 302, 329, 336, 355, işletme 13, 14, kimlik 13, 24, 238, 313, 318, 322, 412, 430, kimlik 320, kompozisyonu 107, 448, köken 16, 167, 206, 330, 412, 419, kökene 206, kökenlere geri dönmek 412, 419, manzara (*ethnoscape*) 292, topluluk 13, 180, 206, 217, 220, veya ırksal eşitsizlik 388

etnisite 68, 69, 70, 238, 241, 242

etnografik 249, 267, 292, 293, 313, 363, 492

izlenim 292

Etnolog 291

European Credit Transfer System (ECTS) 203

European Recovery Program 251

EuroTürk 491

ev işlerine ayrılan zaman 364

evlilik 138, 149, 172, 178, 205, 206, 301, 335, 336, 340-342, 347, 349, 351, 356, 357, 360, 385, 393, 394, 399, 402, 404-407, 415, 418-420

bağları 393, 399, çağı 408, göçü 404, 406, yoluyla göç eden

kadınlar 419, 420, yoluyla yapılan göçler 406

evsahibi toplum 416

evsizler 61

Experience of Migrant Workers in Europe 274

Eyfel kulesi 275

fabrika işçisi 353

Faist, Thomas 311, 477, 537, 539

farklı dillere yaklaşım 200

farklılık 36, 46, 50, 55, 65, 147, 216, 227, 239, 251, 341, 391, 538

farklılıkların karşılaşması 430

Fas 8, 33, 398

asıllı 398

faşist 45

Fazilet Partisi (FP) 64, 69

Federal Almanya (Cumhuriyeti) 5, 7, 85, 87, 89, 93, 186, 198, 213

felsefe 198

felsefeci 441

feodal 459

fırsatlar 160, 163, 173, 177

ve engeller 173

fikri özgürleşme 50

Filistin 25

Filistinliler 67

Fin 223, 403

finansal destek 181

Finlandiya 223, 403

-lı 342

Ford 250

formel 49, 141, 151, 170, 378, 382, 460

pazar 460

Foucault, Michel 222

France 232

François 361

Frankfurt 10, 126, 504, 505, 509, 511

- Fransa 4, 5, 24, 26, 36, 37, 66, 68, 69, 76, 78, 178, 226, 227, 231-233, 235, 238-240, 243, 322, 359-363, 368, 371-373, 375, 376, 389-394, 399-403, 411, 491, 492, 502, 514
- Fransız 26, 32, 35, 55, 70, 75, 201, 238, 244, 322, 331, 360, 362, 369-371, 384, 387, 391, 398, 450
- felsefesi 55, modeli 75, polisi 26, toplumu 322, 362, vatandaşlığı 369, 370, yasası 32, yetkililer 35
- Fransızca 186, 189, 232, 237, 331, 332, 363, 378, 387, 484
- Fransızlar 367, 370, 399
- Fransızlaşmış 399
- Freud, Sigmund 45
- Frizce 185
- Galler 223
- Galtung, Johan 3, 4
- Gastarbeiter 245
- Gastarbeiterforschung 289
- gavur 359, 370, 399
- Gaziantep 339
- gecekondu 343, 461-470, 491-495, 497-501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517-520
- affı 462, alanları 464, bölgeleri için imar ve ıslah planları 466, mahalleleri 493, 494, mahallesi 463, 464, 493, 495, 497, 499, 501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517-520, olgusu 465, 470, 491, yapımı 464
- gecekondu 462, 464
- gecekonduların maliyeti 463
- gecekondu 491, 492, 494, 495, 497, 498
- geç kapitalizmin kültürel mantığı 59
- geçici istihdam imkânları 167
- geçimlik (*subsistence*) 260
- geçiş olanakları 188
- geçişken bir düzen (*a dispositif transitoire*) 56
- geleceğin göçmenleri 98
- geleneksel hısım/akrabalık ilişkilerinin dayattığı ahlak 346
- teknoloji 468
- gelir dağılımı 248
- genç
- anne 414, erkekler 341, 360, 408, 540, kadın 34, 181, 336, 349-351, 353-355, 357, 415, ve orta sınıf kadınlar 164
- genel aktif nüfusu 367
- geniş aile 408
- ilişkileri 351, 355, 417
- geri dönüşler 93, 427
- geriye göç (*remigration*) 90, 311
- getto (*ghetto*) 13, 207, 218
- gettolaşma 411, 416
- Giddens, Anthony 290
- girişimci 16, 51, 79, 462
- glocalisation 302, 306
- Gogolin, Ingrid 193
- göç
- akınları 97, 107, 110, 475, alan ülkeler 25, 37, 69, 71, 73, 162, 404, 526, bir ülkeye (*imigration*) 311, çalışmaları 425, dalgası 327, 426, 451, eden insan 472, eden 361, 391, edilen 65, 71, 73, 162, 163, 335, 350, 400, 527, 536, hareketleri 416, hikâyeleri 182, ilişkileri 475, 500, kategorisi 449, 472, kavramının yetersizleşmesi 471, kuramları 472, olgusu 191, 206, 219, 288, 311, 448, 461, politikaları 7, 15, 16, 18, 28, 29,

- 41-43, 46, 50, 51, 52, 58-60, 101, 103, 136, 140, 143, 145, 187, 229, 246, 422, 452, 475, rakamları 422, sebepleri 487, Sistemleri Teorisi 477, stratejileri 345, 347, 356, teorisi 48, uygulaması 301, ülkesi 101, 104, 186, 246, 269, 476, veren ülkeler 3, 26, yasası 22, 98, 156, yoluyla ayrı düşme 406, yoluyla yerleşme yasası 186
- Göç Araştırmaları Merkezi 18
- göçe yolaçan evlilikler 405
- göçebe 43, 49, 55, 291, 307
- göçebilme kapasitesi 442
- göçmen
- âdetleri 320, aileleri 156, 188, 210, 211, 217-219, 363, 406, 408, 418, çocukları 157, 188-190, 201, 206, 208, 406, 479, çocuklarının durumu 196, çocuklarının okul eğitimi 479, dilleri 188, entegrasyonu 36, emisitesi 319, grupları 96, 173, 213, 337, 342, 488, 521, 543, işçi 3, 6, 10, 14, 89, 95, 98, 152, 157, 189, 206, 250, 256, 260, 262, 263, 269, 270, 274, 276, 283, 288, 300, 311, 402, 405, işçi aileleri 206, 288, 311, işgücü 143, 148, 149, 157, işyerleri (*immigrant business*) 159, 163, kabul eden ülke 14, 533, kadın 147, 149, 151, 154, 161-164, 166, 170-173, 175-179, 181-184, 336, 355, 363, 366, 373, 386, 387, 416, 417, 419, kadınlar 147, 154, 161, 163, 170-173, 175-179, 182, 183, 336, 359, kadınlar ve işgücü piyasası 164, kızları 406, kimliği 46, kökenli azınlık toplumu 290, kültürler 42, 43, kültürünün açılım ve gelişimi 479, sirkülasyonu 67, toplulukları 160, 184, 241, 518
 - göçmenlerin ikâmet süreleri 487
 - göçmenliğin karmaşık sosyallığı 425, 431, 434
 - göçmenlik 171, 209, 213, 246, 270, 371, 422, 426, 427, 437, 442, 541 dinamikleri 427
 - Gökacı, M. A. 454
 - gönülsüz ya da zoraki göçmen 415
 - Görece yoksulluk 247
 - görsel yakınlıklar 266
 - görücü usulü 409
 - evlilikler 336, 341, 345, 355, 356
 - grup
 - aidiyeti 503, baskısı 354, 356
 - GSMH 10, 125
 - Guantanamo 35
 - Guarnizo 428, 536, 542
 - Guatemala 332
 - gurbet 506
 - gurbetçi 66, 67, 505, 508
 - güç
 - sahibi olma (*empowerment*) 76, sahibi olma 76
 - güçlü bağlar 420
 - güçsüzlük 247
 - gümrük noktaları 423
 - Gümüşhane 492, 504
 - Gümüştepe Köylüleri Kültür ve Dayanışma Derneği 505, 510
 - gündelik diller 199
 - günümüz öğrenci kitlesi 189
 - Gürcistan 403
 - Gürcüce 186
 - güven 22, 26, 30, 38, 159, 163, 174, 207, 221, 268, 303, 304, 438 ve sınırlı sorumluluk 159

- güvenliğin sağlanması 20
güvenlik
 söylemi 47, 222-224, tehditleri 22,
 23, 28, 38, ve (korku) biçimleri 48
güvensizlik 221, 353, 484
güzergâh kalıpları 472
Gymnasium 154, 155, 189, 190
- Habermas, Jürgen 49
Hacı Bektaş 510, 513
hâkim topluluk 175
Halep 534
halkçılık 485
Hall, Stuart 292, 304
Hamburg 4, 10, 126, 129, 191, 201,
 232, 515
Hammar, Thomas 480
Han Duvarları 421
Hanesch, W. 247, 249
Hannerz, U. 293, 535
Hanson, Mark 33
hayat projesi 174
 şartları 164
HDW (*Ho-waldswerke Deutsche*
 Werft) 251
hegemonik toplumsal yapı 327
Helenizm 230
hemşehriliğin rolü 467
Hessen eyaleti 129, 201, 232
heterojen kitleler 189
heteroklit 367
Hristiyan 8, 31, 35, 227, 234, 235,
 306, 418, 484, 522-526, 533-535,
 540, 541
 azınlıklar 541, cemaatleri 484
Hristiyan Demokrat Parti (CDU) 201,
 227, 306
Hristiyanlık 227, 535
Hırvatistan 146
hısım/akraba ve hemşehri ilişkileri 357
hızla sanayileşme 460
hibridite 246
hiçlikten türeyen (ex nihilo) 54
hijyen anketi 386
Hindistan 66, 146, 178, 332
Hindu 370
Hintliler 25
hisseli mülkiyet statüsü 464
hiyerarşi 60, 356, 512
hizmet sektörü 14, 116, 130, 131,
 142, 143, 150, 151, 153, 162-
 166, 169, 170, 179, 323
HLM siteleri 375
Hollanda 5, 6, 36, 66, 78, 193, 197,
 199, 226, 401, 403, 417, 478,
 491, 493, 508, 514
 Hollandaca 186, 195, 198,
 Hollandalı 191, 194
Holocaust 47
Holstein, Schleswig 128
Homeros 47
homojen 42-44, 46, 190, 206, 233,
 243, 303, 318, 323, 477, 520
 gruplar 190
hukukî anlaşmazlıklar 17
hukuki statü 189
hukukun üstünlüğü ilkesi 26
Huntington, Samuel 22
Hürriyet 483, 487
Hüseyin, Saddam 524, 525, 526
- Initiative Selbständiger*
Immigrantinnen 175
INSEE (Ulusal istatistik ve ekonomik
 çalışmalar enstitüsü) 368
Integrationsklasse 298
International Migration Review 38
IRA 19
Irak 521-531, 534, 535, 537, 538,
 540-543

- Kuzey 523, 525, Iraklı 521, 522, 524, 526-528, 530-535, 537, 541-543
- ırk 302, 324, 510
- ırkçı 51, 63, 239, 241, 297, 385
- ırkçılık 58, 72, 216, 237, 241, 311
- ISI (Serbest Meslek Sahibi Göçmen Kadınlar Girişimi) 175, 177, 178
- iç
- değerlendirme sistemi 366, göç 164, 311, 449, 455, 470, 491, 493-495, 497, 499, 501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517, 518, 519, 541, savaş 26, 38, 89, 110, sosyal ilişkiler sistemi 399, sosyal ilişkilerin düzenlenmesi 399, tanışıklığın olumlu yönleri 383, ve dış göç 449, 493
- içe göç edenler 451
- içgöç modern toplumlar 447
- içsel küreselleşme 440
- içten küreselleşme 440
- ideoloji 249, 332
- ikâmet 31, 78, 144, 211, 219, 284, 289, 303, 308, 309, 311, 420, 479, 480, 481, 483, 487, 488, 522, 528, 530, 533, 539, 543, 544
- bölgesi (*territory of residence*) 78, hukuku 479, 480
- iki dilde eğitim 189
- iki dilin öğeleri 196
- iki kule 46
- ikidilli 156, 195, 196, 200, 201, 304, 307, 438, 484
- çocuklar 196, öğretmen jenerasyonu 200
- ikidillilik 189
- ikilik (*dichotomy*) 183
- ikinci
- anadil 200, göç 412, 419, kuşak 236, 300, 307, 348, 349, 350, 351, 353, 357, 466, 503, kuşak genç kadınlar 351, 357, nesil 394, 408, ve üçüncü kuşak 12, 13, 135, 143, 495, 505, 506
- İkinci Dünya Savaşı 3, 4, 22, 93, 135, 230, 288, 460, 461
- ikiz kuleler 33
- iktidar 16, 42, 47, 48, 55, 57, 59, 222, 227, 327
- ikonu 47
- iktisadi 229, 230, 240, 244, 524, 536
- iletişim
- ağları 430, ve öğretim aracı 192
- ilişki ağı 67, 70, 71, 335, 336, 338, 339, 352, 376, 383, 398, 493, 497, 514
- İlk
- göç dalgası 451, kuşak 181
- ilkokul mezunu 178, 181
- illegal göç 6, 370
- ilmiye sınıfı 452
- iltica 89, 90, 103, 140, 324, 325, 326, 526, 530, 533, 541
- imalat
- sanayi 143, 149, 150, 151, 177, sektörü 116, 131, 165, 169-171
- imamlar 68
- imar
- afları 463, mevzuatı 466
- inanç özgürlüğü 479
- indirgeme 31
- infilak 47
- İngiliz 322, 338, 428, 436, 540
- iş sistemi 428
- İngilizce 186, 188, 189, 198-201, 305, 307, 308, 331, 332, 362, 428, 482, 484, 506

- İngilizler 478
İngiltere 4, 31, 36, 37, 193, 230, 402, 403, 423, 428, 439, 540
İnkılapçılık 485
insan
hakları 26, 39, 227, 515, 516,
kaynakları 156, 188, sermayesi
145, 156, ve devlet güvenliği 21,
25, ve mekân ilişkisi 449
insanların akışkanlığı 471
integration 14, 225, 245, 311
intercultural, international 332
interkültürel 197
internet 237, 266, 302, 482
İran 178, 230, 295, 524, 525
İranlı 176, 337
İrlanda 19, 137, 224
Kuzey 19
İrlanda Kurtuluş Ordusu (IRA) 19
irredantist 453
İşkân Kanunu 486
İskender 230
İskoçya 223, 332
İslâm 24, 35-37, 64, 65, 75-78, 221,
226-228, 230, 234, 237, 238,
241-244, 340, 361, 509, 520
haftası 35
İslâmcı 15, 76, 333, 453, 494, 514,
519
İslâmî
gruplar 24, ibadet 78, okullar 36,
vecibeler 36, veya Hıristiyan
köktendinciliği 31
İslâmiyet 33, 34
İspanya 4, 19, 137, 223, 541
İspanyol 8, 120, 189, 201
İspanyolca 189, 201
İsrail 332, 403
İstanbul 18, 63, 185, 192, 202, 244,
266, 308, 309, 314, 339, 343,
344, 351, 392, 452, 455, 462,
478, 484, 492, 494, 496, 504,
506, 511, 512, 521-523, 525-535,
537-539, 541-544
İstanbul Boğazı 478
istihbarat teşkilatı 32
istihdam 3, 79, 95, 96, 99, 106, 108,
111, 112, 115, 116, 118, 120,
122, 124, 125-128, 131, 132,
135, 140, 142, 144, 146, 149-
151, 153, 155, 162, 165-167,
169, 173, 176, 215, 219, 231,
239, 249-252, 261, 269, 402,
457, 468, 482, 531
politikaları 132, 166
istikrarlı bir iş bulma 172, 173
İsveç 5, 7, 137, 167, 190, 226, 335-
350, 351-357, 403, 420, 493
sosyal hizmet kurumları 354,
toplumu 357, İsveççe 223, İsveçli
337, 339-341, 343, 348, 354-357
İsviçre 7, 137, 223, 401, 403, 484,
514
İsviçreli 199
iş
arama 8, 141, 149, 170, arama
süreci 415, görememe/çalışmama
nedeni 254, güvenliği 162, hukuku
480, kadını 182, kurma 172, 175,
178, 180, 181-183, kurma
girişimleri 175, 180, piyasası 96,
175, 412, 480, 481, 483, sahibi
398, sözleşmesi kalıpları 166
işçi 115, 324
açığı 4, hareketleri 69, sendikaları
6, 98 sınıfı 4, 7, 8, 10, 12, 17, 64,
70, 75, 101, 108, 109, 111, 120,
129, 130-133, 135, 138, 141,
145, 148, 149, 152-157, 161,
162, 164, 170-173, 175, 176,

- 178, 179, 181, 183, 185, 186,
188-191, 193, 194, 196, 198-203,
206, 208, 211, 215-217, 223,
233, 235, 236, 246, 269, 295,
296, 304, 306, 355, 363, 368,
372, 373, 404, 406, 414, 415,
417, 419, 450, 477, 479, 484,
488, 494, 531-533, 540, statüsü
179, 404, Yatırım Şirketleri 11
- işe alım zinciri 395
- işe alınma 102, 396, 398
- işgücü 3-6, 135, 136, 138, 141, 143,
144-149, 151, 155-157, 161, 281,
289, 360, 395, 401, 417
alımı 135, göçü 281, ihracatı 4, 5,
piyasası 136, 141, 145, 147, 157,
oluşturan neslin çocukları 173
- işlevdışı (*dysfonctionnel*) 362
- işsiz 96, 119, 120, 130, 135, 141,
142, 148, 149, 151, 161, 171,
172, 183, 184, 252-255, 261, 367
kadınlar 171, nüfus oranı 367
- işsizlik 4, 6, 13, 23, 28, 30, 31, 96,
97, 104-106, 119-122, 124, 127-
130, 132, 135, 140, 141, 143,
145, 146, 148, 150, 151, 155,
162, 165-167, 171, 173, 174,
178, 241, 250, 253-255, 258,
261, 298, 368, 369, 409, 477
oranı 368, parası
(*Arbeitslosengeld*), sigortası 106,
167, 178, tazminatı 368, yardımı
(*Arbeitslosenhilfe*) 254, 261, -ğin
kronikleşmesi 166
- işten çıkma/çıkarılma 255
- işveren 14, 98, 122, 256, 269, 535
- İtalya 4, 137, 139, 223, 403
- İtalyan 190, 362, 532
İtalyanca 189, 201, 484, İtalyanlar
110, 113, 120, 125, 251, 363
- ithal gelinler 419
- itibar pazarlığı 382
- itici ve çekici* faktörler 477
- ius sanguinis 86, 485
- ius soli 9, 86, 485
- iyi ahlâk sahibi 480
- İzlanda 137
- İzmir 266, 468, 496, 512
- Jacka, Elizabeth 429
- Japon 270, 271, 338
kökenli aileler 338
- Jessica, Stern 21
- Jones, C. 247
- jüri 421
- kabile 380
- kaçak işçi 7
- kaçış çizgileri 42, 43
- kadın 10-12, 34, 109, 136, 138, 139,
147, 149, 153, 164, 165, 167,
171, 172, 174, 177, 181, 183,
184, 219, 231, 267, 268, 274,
318, 335-346, 349, 350, 352,
354-356, 364-366, 368, 370, 373,
375, 377-379, 386, 389, 392-394,
397, 398, 400, 410, 412, 416,
417, 487, 499, 502, 534
cinselliği 356, işçiler 12, 177,
işgücü 11, mülteciler 178, odaklı
sosyal ilişki ağları 339, 341,
kadının eğitimi 174, kadının
sosyal ağları 417, kadınlar
üzerindeki baskı 404, kadınların
kendi işlerini kurma süreci 179
- kalıcı iş sözleşmeleri 166
- kamu alanı 66, 69, 74
- kamunun toprak mülkiyeti 463
- kamuoyu 51, 227
rejimi 51

- kamusal alan 22, 66, 236, 322, 327, 333, 236, 341, 356, 438, 515
- kan bağı 9, 13, 86, 143
- Kanada 145, 223, 321, 322, 324-326, 327, 329-332, 334, 403, 521, 528, 530, 531, 533, 537, 541, 542
- Kanada çoğulcu söylemi (*multiculturalism*) 10, 332
- Kant, Immanuel 38, 39
- kanun 9, 55, 212, 480, 482, 483, 486
- kapalı toplum (-da yaşam) 410, 416
- kapanma (*closure*) 70
- kapitalist 56, 59, 61, 459
- köy 459
- kapitalizm 50, 54, 55, 59
- karaborsa 6
- Karadeniz 343
- karma evlilikler 480
- Karpat, Kemal 467
- Kartal, Kemal 467
- Kastoryano 63, 76, 361, 364, 387
- Katalonya 223
- katılım ve mobilizasyon 71
- katılımcı
gözetim 288, ikidillilik 195
- Katolik 521, 522, 527, 532, 534, 537-539, 542, 543
- Kilisesi 538, 539
- kaymak tabaka 35
- Kayseri 421
- Kazakistan 403
- Kemalist
devlet 71, söylem 70
- kent planlaması 461, 467
- kente
gelen köylüler 469, yeni gelenler 462
- kentler arası göç 448, 470
- kentlerin göç yükü 459
- kentleşme 3, 448, 455, 456, 460, 461, 469, 470
- kentleşme ve kentleşme ayrımı 470
- kentli 340, 469, 494, 498, 501, 517
değerleri 469, nüfus oranı 456
- kentleşme 469, 470
- Kenya 276
- Kepel 28
- Kessler, Gerhard 462
- Kıbrıs 435
- kır kökenli 518
- kırda yaşanan dönüşüm 456
- kırdan kente göç 458, 493, 541
- Kırgızistan 403
- Kırım 452
- Kırım Harbi 452
- kırsal
kesim 295, 326, 335, 336, 338, 349, 351, 356, 357, 405, 410, 495, kökenli mülteci 323, 326
- kısmi ve etnomerkezci* 361
- kız alıp vermek 406
- kız çocuklar 415
- kız tarafı 346, 406
- Kızılurmak Kültür Derneği 505
- Kiel 251, 252, 258
- Kiel Üniversitesi 250
- Kiel Yabancılar Komisyonu (*Ausländerausschuss*) 250
- kilise 230, 276, 278, 322, 450, 522, 528, 531, 532-535, 537-539, 543
- kimlik 9, 13, 16, 21, 24, 41, 43, 44, 53-55, 58, 59, 65, 69-73, 76, 77, 80, 162, 174, 210, 211, 228, 229, 234, 236-239, 241, 243, 245, 287, 292, 295, 303, 304, 307, 313, 317, 319, 321, 326, 327, 334, 343, 345, 355, 360, 364, 412, 418, 430-435, 438-441, 484, 492, 503, 508, 509, 514, 518-

- 520, 522, 531, 545
alanı 307, krizi 287, 343, 345,
355, tartışmaları 9, -ğin
zayıflaması süreci 435
- kiralık konut arzı 464
- Kirmanci 295
- kitle iletişim araçları 417, 418
- kitlesel göç 453, 524, 525, 539,
540
- Kloostermann, R. 163
- Kohl hükümeti 8
- kollektif 5, 21, 39, 52, 76, 224, 321-
323, 329, 330
eylem 322, haklar 224,
sorumluluk duygusu 329, sosyal
güvenlik sistemi 138, yatakhaneler
5, kimlik 321, 430, 431
- komşu çocuğu 376
- komşuluk
ilişkileri 364, 378, ziyaretleri 378
- komünist 20
- komüniteryanizm 53
- konuk işçi 6, 11, 34, 95, 98, 297,
312, 480, 488
kalifiye konuk işçi 480, konuk işçi
sistemi 488
- konut 363, 460, 462-466, 468
kooperatifleri 462, sorununa 462
- Konya 267, 339
- Kooperatifler 177
- Kore 8, 178, 332
- Korfmann, Manfred 487
- Kosova 222
- kota 324, 368
- kozmopolit 236, 237, 424, 425, 439,
441-443
perspektif 421, 439
- kozmopolitan sosyoloji 439
- köklere kurtulma 50
- Köksal 340, 345
- köksüzlük (*rootlessness*) 52, 53, 287,
312
- köle 25, 399
- haline getirilmiş işçiler (*indentured
labor*) 25
- Köln 216, 250, 253
- Köln Alman Ekonomi Enstitüsü 253
- Köprü 230, 483
- Körfez Savaşı 524, 534, 539, 541
- köy
dernekleri 492, 500-506, 512,
513, 517, 519, 520, kökenli 501
- köyde
göçü azaltan mekanizmaları 459,
kalanlar 460, yaşayanlar 460
- köyden kopuş 456
- köylerden kente göç 456
- Köylü, Kâzım 457
- Kreuzberg 242, 274, 276, 277
Müzesi 274, 277
- kriz 23, 46, 211, 350, 426
- Kulu 339, 340
- kuram 288
- Kuran 8, 64, 242, 341
kursları 8
- Kurmanc 295
- Kurtuluş Savaşı 453
- kurumsal ilişki 67
- kuşaklarüstü aile içi iletişim 296
- Kutsal Roma 230
- Kuveyt 403, 525
- Kübalılar 25
- küçük
burjuvazi 16, girişimci 16,
işletmeler 124, 184, 341, üretim
468
- kültür
antropoloğu 293, enstitüleri 484,
farklılıkları 341, ve buluşma 505
- kültürcülük 52

kültürel

- çoğulculuk 32, 233, dönüşüm
460, 468, haklar 75, 241, kimlik
291, 429-431, 479, 484, 503,
520, kimlik hususları 479,
özellikler 161, 327, 362, 412,
repertuar 443, sermaye 159, 508,
ve etnik kimlik 412
- kültürlerarası 197, 201, 203, 205,
208, 210, 213, 215, 216, 220,
304, 332, 410, 442
farklılıklar 410
- kültürlerötesi 293
- Kürdistan 514
- küresel 6, 19, 39, 52, 54, 57, 58, 61,
67, 68, 287, 290, 292, 293, 302,
429, 439, 440, 538, 539
göç 291, televizyon 429
- küreselleşme 4, 38, 81, 142, 237, 266,
270, 291-293, 302, 422, 427,
430, 440, 442
süreci 81, 292,
- küreselleşmiş bir dünya 472
- Kürt 8, 15, 65, 68, 69, 72, 74, 75, 78,
80, 262, 270, 295, 328, 494, 522,
524, 525, 526, 540
aşiret 540, diasporası 15,
göçmenler 74, hareketi 65, kökenli
yurttaşlar 8
- Kürtçe 186, 191, 305, 307
- Kürtçülük 15

Lacan, Jacques 43

Ladin, Usame Bin 20

laik 64, 76-78, 238, 242

laiklik 76, 237, 485

Landlor 428

Lange 348

Latin 72, 337, 355

Amerika 72, 337, 355, Amerikalı

337, 355

Lazca 186

Le Monde 331, 541

Lefèbvre, Henri 304

Lehçe 185, 192

Lehmann Kararnamesi 102

Leibfried, S. 263

Leiniö, T.L. 337, 342

lez 43

liberal 31, 39, 223, 225, 226, 228,
230

demokrasi 31, 39

liberalizm 31

Libya 403

likit kapitalizm 55

Lilas 359, 363, 366- 372, 375-377,

379, 389, 391- 395, 399

mahallesi 359, 363, 366, 367,
369, 375

lineer devamlılık 46

lingua franca 198

lisans derecesi 178

Londra 359, 421, 424, 428, 433-436

Lozan Barış Anlaşması (1923) 75, 453

Luhmann, Niklas 49

Lundberg, I. 340, 341

Lyon 191

Maalouf, Amin 438

Maastricht 229

Macar 534

Macaristan 146, 332

Madagaskar 178

maddi ya da manevi destek 406

Madrid 191

mafya 463, 464

türü güç ilişkileri 463

Mağrib 366, 369, 370, 376, 377, 383,
385, 387, 389, 393, 399, 400

ülkeleri 366

Mağripli

bir erkek işçi 369, kadınlar 376,
377, 387, 389-400

mahalle

arkadaşı 376, örgütleri 501

MaK (*Maschienen aus Kiel*) 251**Makedonya 224****makinalaşma 457****makinalı tarım 456****makro ekonomik politikalar 141****Malmö 19****Malta 137****Mamak Pir Sultan Abdal Derneği 492****Manhattan 21****Marcus, George M. 293****Mardin 77, 533****marjinal 24, 33, 34, 56, 71, 289, 295,
328, 398, 431, 468****-leşme 247****Marksist 55****Marshall Planı 456****materyal tehditler 27****Mauss, Marcel 380****Mavi yakalı 231****Mayıs 19, 63, 201, 202, 229, 331,
334, 507, 517****McCarthy, J. 454****meclis 103, 325****medeni haklar 38****Kanun 410****medeniyetler çatışması 22****medya 25, 34, 76, 142, 227, 237,
242, 266, 271, 274, 289, 318,
371, 429, 436****mekânsal hareketlilik 389, 393****Meksika 332****melez (*hybrid*) 434****melezlik 42, 49, 54, 55, 59, 237, 246,
434****merkez uluslar 4****merkezi hükümet 98****Mersin 496****meslek 13, 102, 106, 121, 141, 142,
151-153, 155-157, 159, 166, 172-
174, 181-184, 207, 250, 323,
326, 372, 373, 392, 480, 483, 528****mesleki**

eğitim imkânları 171, 172,

formasyon 13, yetenekler 180

**meşruiyet 25, 65, 66, 72, 73, 78, 461-
463, 465-469****meşrulaştırıcı 515****meşrulaştırma 46**

rejimleri 48, 49, 52

metodolojik

kozmpolitlik 439, ulusalcı 424

metonomi 43, 44**mevsimlik göç 459****mevsimlik işçiler 101****mezalim 450****Mısırlı 45****Mikrozensus 81, 106, 110, 111, 113,
153, 161****militan 38, 69**

faaliyetleri 69

Miller 26, 143**millet 68, 75, 450, 524, 533****Millî Eğitim Bakanlığı 200****Millî Görüş Teşkilatı 64, 69, 77,
243*****Milliyet* gazetesi 420, 487****milliyetçi 15, 38, 65, 80, 328, 418,
435**

hareketler 80, mücadeleler 38

**milliyetçiliğin yeniden tanımlanması
78****milliyetçilik 65, 66, 74, 80, 233, 485****misafir işçi 101, 102, 107, 173, 177-
179, 245, 269, 311, 312, 426**

statüsü 178, 179

- misafirlik 245, 366, 374, 375, 379,
 380, 387, 395
 mobilizasyon 67, 68, 77, 78
 model göçmenler 329
 modern
 devletler 222, laik Türkiye devleti
 411, politik ulus devlet
 yapılanmaları 424, sanayi
 toplumları 447, toplum 221, 447,
 toplumlar 221
 modernist 455, 461, 465, 467
 gelişme kalıpları 455, meşruiyet
 461, 465
 modernite 49, 57, 447, 450, 451, 461,
 464, 473, kalıpları 463, meşruiyet
 çerçevesi 465
 modernleşme 237, 448
 Moldova 521
 Montreal 317, 319, 322-334
 Türk toplumu 331
 Moritanya 33
 Morokvasic, Mirjana 164, 404
 Moskova 20
 motivasyon 13
 moving targets 291
 Mölln 10, 63
 muhacir 486
 Muhacir Komisyonları 452
 Muhafazakâr 181, 325
 muhafazakâr partiler 53, 144
 Mursal (Çorum) 503, 506-510
 Musa 45, 506
 Musevi 75
 Mutlak yoksulluk 247
 mülkiyet 463, 464, 496
 türleri 463
 mülteci 38, 87, 90, 101, 107, 176,
 178, 179, 189, 209, 323-326,
 328, 525, 526, 530, 531, 539,
 541, 542
 akınları 38, savaşçıları 38
 mümin 242
 Münih 104, 231
 murur tezkeresi 454
 Müslüman 23-25, 28, 31-35, 36, 37,
 75, 76, 216, 234, 242, 297, 339,
 242, 423, 348, 370, 376, 385,
 387, 405, 411, 448, 451, 452, 453
 aydın sınıfı 34, azınlıklar 33,
 Britanyalı 423, göçmen gruplar ve
 örgütler 23, gruplar 33, 451,
 kimliği 411, liderleri 33, nüfus
 448, 451, örgütler 32, 33, 34,
 siyasi örgütler 34
 Nacracas 454
 NATO 289
naturalisé 370
 Nazi 44, 462
 negatif sosyal statü 412, 419
négociation 382
 Negus, Keith 433
 neoliberal politikalar 249
 nesnel yoksulluk 248
 New Mexico 276
 New York 287, 408
 Nietzsche 442
 nitelsiz işçi 166
nomad 307
 normalleşme 116
normatif 49, 325, 433, 480
 normlar 53
 Norveç 7, 403
 nüfus
 artışı 5, 107, 460, baskısı 459,
 gelişimi 89, 97, 98, hareketleri
 447, 455, sayımı 369
 Nüfusu azalan köyler 460
 nüfusun azalışı 95
 Nüfusun dağılımı 471

- OECD 20, 132, 190
 okul
 dili politikası 198, öncesi çağ 197
 okuldaki öğrenim süreci 193
 Olson 338
 olumlu bir öz (*positive essence*) 318
 ontolojik güvenlik 27
Orientalisten 17
 orijinal kültür 14
 orta sınıf 164, 236, 429
 Ortadoğu 23, 34, 523, 538
 ortak
 aidiyet bilinci 320, bir milliyet 79,
 etnik bilinç 321, fayda 58,
 girişimler 177, 484, kimlik 317,
 321, 331, pazar 3, pazar ülkeleri
 3, şirketler 177
 Ortaklık Anlaşması 481
 ortalama yaşam süresi 93
 Orwell, George 57
 oryantalist 51
 Osmanlı İmparatorluğu 448, 450,
 452-454
 Osmanlı
 nüfusu 454, ordusu 479,
 toprakları 452
 otoriter
 devlet 19, sosyal hareketler 25,
 yönetimler 24
 Ottawa 331
 oturma
 hakkı 159, 191, 480, 479, 486,
 izni 31, 143, 272, 341, 463, 488,
 müsaadeleri 480
 Ovacık Köyü Köy Derneği 506
 ödemeler dengesi 3, 458
 ÖDP 492
 öğrenim süreçleri 199
 ölen eşten miras 181
 önder kültür 306
 örf ve âdetler 14, 320
 öteki 43, 44, 46, 228, 310, 328, 390,
 451, 493-495
 -ler 221, 290, 429, 451, 453,
 -leştirme 221, 297, 311, 454
 Özbekistan 403
 özel alan 49
 özerklik 217, 223, 224
 özgür birey 447
 özgürleşme (*emancipation*) 50, 301,
 348, 417, 418
 özgürlük 12, 324, 355, 356, 414
 öznel yoksulluk 248
 Papa 538
 paradigma 145, 424, 439
Parallelgesellschaft (Koşut Toplum) 16
 parasal 160, 351, 529
 Paris 231, 275, 317, 359, 361, 363,
 364, 366, 374, 376
Pazar rejimi 51
 pedagog 219
 pedagojik 197, 202, 209
 pembe kart 478
 Pentagon 22
 perakende ticaret 150
 Peru 178
 petrol krizi 6, 324
 petrol zengini Arap ülkeleri 402
 PISA 132, 154, 189, 190, 192, 197
 etüdü 189, 190, 197
 Pir Sultan Abdal Kültür Derneği 493,
 513, 514
 piyasa 135, 148, 163, 166, 459, 463,
 465, 467, 470
 mekanizması 459, 465, 467, 469,
 470
 piyasanın sunduğu fırsatlar 159
 PKK 25, 26

- Polinezya 380
 klanları 380
 polis 29, 32, 117, 132, 407, 513
 gücü 32
 politik faaliyet 187
 Polonya 86, 139, 146, 178, 332
 Polonyalı 362
 -lar 362
 Pontalis (*capacité migratrice*) 442
 popülist
 partiler 30, siyaset 29
 Portekiz 8, 120, 137
 -ce 201
 Portekizli 370
 Portes 428, 536
 postmodern 31, 46, 53, 290
 postmodernizm 59
 pozitif 44, 45, 128, 137, 319, 489
 aidiyet 319
 Pries, Ludger 288, 441
 proje sistemi 54
 protesto 331, 348, 353
 psikoloji 27
 pulluk 452

 Québec 322, 323, 326, 332
 çoğulcu söylemi (*interculturalism*)
 332, ekonomisi 323

 radikal 54, 55, 256, 271, 344, 464,
 465
 sol 55
 Rath, J. 163
 Rebeu 385
 reel gelir 248, 251, 252
 refah 72, 249, 269, 341
 devleti 72, 249
 referans bölgesi (*territory of reference*)
 78
 rekabet 51, 115, 131, 132, 145, 155,
 188, 322, 327, 332, 356, 386,
 443, 513
 Ren Vestfalya (Kuzey) 104, 201
 Resmi Gazete 482
 resmî
 göç politikaları 7, iş bulma
 kurumları 171, Kemalist söylem
 65
 retorik 329
 retrospektif 44
 revizyonist 330
 Rheinland, Pfalz 128
 Richard, Rorty 51
 Rinkeby 340, 345
 risk 51, 159, 176, 222, 393
 alma 51, 176
 ritüel 281, 379, 394
 Robertson 302
 Roma 3, 225, 230, 533, 539
 Antlaşması 3
 Roman 190
 Romanya 146
 Rouse, Roger 425
 Rum 75, 186, 533
 Rumeli 452
 Rumlaşma 453
 Rus 104, 403, 421, 450
 Rusça 192
 Rusya 137, 139, 146, 540
 rüya 183

 Saadet Partisi 69
 Sachs, L. 341, 345
 sağlık hizmetleri 146
 sahte mülteciler 325
 Said, Edward 50
 Samsun 63, 266, 278, 282, 389,
 392
 San Francisco 33
 San Marino 137

sanayi

toplumu 50, 472, ve ticaret
odaları 484

sanayileşme 455, 468

Schader 199

Schiller, Nina Glick 284, 423, 424

seçme ve seçilme hakkı 95, 478, 483

seçmeci dışlayıcılık 426

seküler 33, 35, 229, 237, 238, 242

Selanik 452

sembolik

aidiyet 246, ölüm 47

septom 44, 45, 241, 243

sendika 162, 255, 257, 324, 501

Sengenberger 166, 167

Sennett 41

serbest

cinsellik 348, meslek 159, 172,
174, 181, 183, 184, meslek sahibi
göçmen kadınlar 180, meslek
sahibi olan Alman kadınlar 174

Serbest Meslek Sahibi Göçmen

Kadınlar Girişimi (ISI) 177

sermaye 25, 42, 52, 58, 59, 124, 159,
163, 172, 180, 188, 306, 428,
477, 541

sert entegrasyon (harte) 479

Sewell, Granwill H. 467

SHP 492

sığınma 8, 18, 402, 500, 524, 525,
526, 529, 542

isteği 8

sığınmacı 8, 10, 101, 102, 231, 402,
500, 525, 534, 539, 544

sıla turizmi 503, 520

sınıf 10, 13, 25, 132, 163, 191, 193,
195, 200, 249, 326, 340, 353,
376, 410, 429, 498, 499

altı 249

sınıfsal 154, 235

sınır dışı edilmek 72

sınırlararası hayat biçimleri 424

sınırötesi 198

sınırsızlaşma (*Entgrenzung*) 291

Sırbistan 222, 226

Siemens 55

sigorta 6, 96, 105, 116, 118, 121,
140, 155, 170, 171, 263

silahlı kuvvetler 32

Simila, M. 342

Sinti çingeneler 185

Sistemin akışkanlığı 471

Sivas 389, 492, 503, 505, 512, 513,
515

Siverekli Zazalar 295

sivil

haklar 31, toplum 39, 74, 230,
233, 249, 420, 539, toplum
örgütleri 420

siyasal

katılım 15, 224, 232, 237, 238,
479, 483, 488, partiler 234, ve
toplumsal katılım 483, bilimcisi
339

siyasete entegre olan İslâm 65

siyasi

aktörler 30, 68, alandaki bekçiler
(*gatekeepers*) 34, 35, baskı 8,
istikrarsızlık 477, katılım 74, 80,
522, muhalifler 25, partiler 103,
237, 242, 513, sığınma 500,
vakıflar 484

Slav 362

Slovakya 146

Slovenya 146

Soğuk Savaş 20, 22-24, 26, 221,
288

sol görüşlü öğrenciler 8

sol politik hareket 61

Solingen 10

sosyal

adalet 188, ağlar 302, 405, 417,
 baskı 357, 405, 411, 415, 416,
 418, bilimciler 360, bilimler 318,
 360, 387, 424, 431, denetleme ağı
 400, düzen 365, gerilimi 3,
 güvence 165, güvenlik 12, 138,
 140, 151, 162, 166, 169, 368,
 477, güvenlik sistemi 138, 140,
 162, 166, güvenlik ve eğitim
 olanakları 477, güvenlik
 yardımları 166, hak 6, 269, 421,
 426, handikaplar 175, hiyerarşi
 392, hizmetler 216, 351, 416,
 531, hizmetler kurumu 351, ilişki
 ağları 335, 336, 338-342, 349,
 352, 353, 356, ilişkiler 188,
 kapasite 195, kontrol 341, 405,
 plan (*Sozialplan*) 251, 255,
 politika 137, psikoloji 498, refah
 devleti 246, 249, 261, 337,
 reformlar 138, sermaye 527,
 sigorta 121, 167, 169, 170, 171,
 263, sigortalı işgücü 167, sistem
 400, tabakalaşma dinamikleri 494,
 vakalar 399, yardım 7, 167, 184,
 217-219, 258, 262, yardıma
 muhtaç 184, yıpranma/aşınma/
 tükenme 268, yükler 187

Sosyal Demokrat Parti 5, 8,
 227

sosyalist 458

sosyalleşme 411, 412, 419, 532

sosyoekonomik

altyapılar 179, durum 246, sınıf
 farklılık 340, statü 232

sosyokültürel 210

sosyoloji 27, 359

Sovyet 8, 426

rejimi 426, sistemi 8

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
 (SSCB) 86, 107, 111, 256, 486

soydaş 86, 93, 189, 326

Soysal, Yasemin 269

Soysal, Levent 269

sömürge 55, 71, 235, 288

sömürüye karşı bir korunma 183

sözleşmeler 166, 170

Stockholm 340

Stuttgart 126

suç 20, 22, 28-30, 211, 221, 387, 484

Sufi eğilimleri 33

Suudi Arabistan 403

Sünni 69, 78, 295, 328, 339, 492,
 493, 512, 520

gruplar 493, Kürtler 295, Zazalar
 295

sürgün 49, 541

Süryani 354, 525

Svanberg 339, 340

Şam 508, 534

şehirli 360, 389, 391, 499

Şenyapılı, Tansı 467, 468

Şeyh Hamza Yusuf 33

şiddet 19, 24, 26, 32, 33, 219, 221,
 241, 350, 464

kullanımı 32

Şii 526

tabakalaşma 50

talep (pazarlar) 160

Taliban yönetimi 35

tam kapasite 162

Tanrı 410

tarım 105, 115, 146, 249, 260, 289,
 299, 447, 455, 457, 460

faaliyeti 260, toplumları 447, -da
 kapitalistleşme 458, -da küçük
 üreticisi 459

- tarihsel süreç 230, 318
 tarikatlar 69, 75, 77, 465
 Tarlabası 532, 543
 taşınmaz mal 487
 tek boyutlu aidiyet 245
 tekdilli 185, 189, 195
 tekdilliler gettosu 198
 tekdilliliğe çare 198
 Teksas 31
 tekstil 165, 401, 402
 temsil 16, 29, 43, 52, 64, 65, 72, 73, 75, 76, 105, 117, 171, 179, 213, 214, 215, 221, 243, 279, 296, 304, 310, 322, 332, 340, 360, 369, 370, 372, 375, 380, 400, 464, 469, 483, 484, 533
 tercüme 5
 terör 19, 32, 47, 221, 230
 terörist 19, 26, 28, 35
 grupları 26, örgüt 19
 terörizm 19, 20, 29, 31, 38, 47, 224
 siyaseti 19
 terörizmle mücadele 28
The Bar at the Folies Bergère 41
 The Guardian 56
 ticaret 10, 14, 79, 142, 150, 151, 179, 380, 450, 451, 479, 484
 burjuvazileri 451
 ticaret hacmi 79
 tikel 227
 tin 39, 59, 218, 275, 393, 394, 469
 toplu iş sözleşmeleri 251
 Topluluk kimliği 433
 topluma entegrasyon 413, 483
 toplumsal
 ayırmacılık 187, birlik 45, cinsiyet 32, 34, 252, 335, 339, 340, 356, 357, cinsiyet rolleri 340, 357, çatışmalar 17, 133, 301, dayanışma 14, 535, düzen 427, 526, entegrasyon 187, katılım 488, sorun 23, 30, vaka 370, yapı 177, 319, 327, yarar 485
 toplumsallaşma (*socialization*) süreci 321
 Toplumun aydın kesimleri 461
 toprak
 esas 86, 485, parçası 52, 67, 68, 422
 topraksallık (*territoriality*) 39
 toptan ticaret 14
 Tönnies, Ferdinand 317
 tözcülük (*strategic essentialism*) 55, 59, 319
 Trabzon 339
 Trakya 202, 452
 TRT 295
 Tunceli 295, 502
 Tunus 8
 turist vizesi 324, 402, 405, 406
 turistler 42
Turqébec derneği 331
Turqébec ve Association Culturelle Turque du Québec 332
 rüketime yönelik davranış 417
 Türk
 aileleri 253, 338, 339, 360, 377, 384, 386, 389, 393, 406, 408, asıllı 379, çocukları 7, dernekleri 331, devleti 68, 70, 76, 78-80, 327-331, 334, 485, dış göçü 4, 5, 11, düşmanlığı 329, Etüdları Merkezi 405, 418, gelinler 407, 413, 419, gençliği 64, göçmen aileleri 420, göçmen kadınlar 336, 363, 366, 373, 386, 387, 417, göçmen toplumu 405, 418, 419, göçmenler 9, 10, 26, 63, 64, 67, 72, 74, 79, 266, 271, 317, 322, 324, 327, 330, 336, 359, 360,

- 362, 387, 399, 400, 402, 404, 405, 418, 419, grubu 323, halkı 76, 77, 489, 495, hukuku 480, hükümeti 8, 331, *istisnası* 360, 361, işçi 4-7, 9, 118, 268, 387, 401, 481, işçileri 4, 5, 9, 268, 481, kadın çalışanlar 167 kadını 115, 169, 184, 335-338, 340, 341, 347, 355, 356, 363, 365, 366, 373, 374, 376-379, 381, 383, 387, 389, 393, 399, 404, 478, kahvehaneleri 374, kanalları 425, 436, kızları 348, 408, kimliği 77, 79, 433, 435, kimlikleri 434, kökenli 15, 63, 181, 190, 194, 202, 206, 208, 210, 284, 360, 476, 478, 486, 488, *kökenli AB yurttaşları* 478, kökenli Alman vatandaşı 15, kökenli ikidilli öğrenciler 202, kültürü 336, 342, 354, 406, mahalleleri 416, milli marşı 63, nüfusu 115, 269, 323, 327, 371, 372, 477, parlamentosu 482, sakinleri listesi 371, tarafı 482, televizyon kanalları 434-437, toplumu 339, 340, 405, 408-410, 488, 489, ulus devleti 64, ulusu 64, vatandaşları 86, 184, 401-403, ve Asya kökenliler 10, ve Müslüman kızları 405, ve Müslümanlar 453, yabancılar hukukunda reformlar 482, Yurttaşlığı 478, 479, 483, 485-488
- Türk İşçi Şirketleri 11**
- Türkçe 7, 8, 189, 192, 200, 201, 203, 232, 296, 298, 305, 306, 307, 308, 332, 363, 370, 379, 389, 396, 398, 434, 484, 487, 504, 529 dersler 200, öğretmen 7**
- Türkçe/Türk öğretmen adayları için Almanca 203**
- Türkiye kökenli işçileri 246, toprakları 479**
- Türkiye Araştırmalar Merkezi 289**
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 485, 486**
- Türkiye Cumhuriyeti 4, 450, 453, 454, 486, 489**
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 482**
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı 200**
- Türkiye Cumhuriyeti ulus devleti 453**
- Türkiye Komünist Partisi (TKP) 492**
- Türkiyeli 200, 234, 240, 246, 251, 252, 260-262, 336, 340, 341, 356, 421, 425, 428, 435-437, 439, 491, 504, 510, 511, 520, 526, 532**
- emek göçmenleri 246, göçmen 234, 340, 421, 425, 436, 437, 491, 504, 511, 520, göçmen izleyici 437, göçmenler 234, 340, 421, 425, 491, 504, 511, 520, Türkler 240, 341**
- Türkiyeliler 226, 250, 251, 254, 255, 262, 263**
- Türkiyem Spor 63**
- Türklerden Nefret Etme Günü 330**
- Türklük 431, 434, 439**
- Tüzün, Gürel 468**
- TV izleme sorunsalı 425**
- ucuz işgücü 402**
- Ukrayna 146, 226 -lı 534**
- ulus 25, 57, 64-68, 71, 73, 75, 76, 80, 81, 185, 186, 225, 291, 302, 311, 322, 331, 332, 421-429, 439-442,**

- 447-451, 453, 466, 471, 514,
538, 541, 544
- ulus devlet sınırları** 65
- ulusal** 10, 18, 19, 20, 24, 25, 29, 33,
34, 54, 58, 63-69, 72-79, 81,
108, 161, 164, 177, 183, 184,
186, 193, 196, 197, 202, 203,
221-224, 226, 227, 230, 232,
248, 270, 289, 301, 306, 311,
312, 313, 322, 327, 331, 362,
368, 387, 421-424, 426, 427,
429-431, 433, 434, 436, 438-441,
450, 482, 487, 488, 516, 522,
528, 536, 538, 543, 544
- alan** 66, 67, 423, **bilgi cemaati**
438, **birlik** 25, **cemaat** 422, 423,
cemaat ideali 422, **düzeydeki**
eşitsizlikler 248, **farklılıklar** 161,
içerme/dışlama 424, **kimlik** 64, 69,
421, 426, 433, 434, 439, 522,
politika 24, 73, **program** 482,
vicdan 76
- ulusalcılık** 424
- ulusaşırı (transnational)** 16, 17, 20,
23-26, 38, 39, 64-68, 70-75, 78,
80, 81, 83, 246, 284, 425, 427-
431, 434, 437, 438, 441, 443,
488, 509, 521-523, 536, 537
- ağlar** 73, 428, 523, **aktörler** 24,
68, 71, 431, 438, **alan** 65, 246,
488, **anlaşmazlıklar** 26, **çalışma**
429, **göçmen** 439, **göçmenlik** 443,
milliyetçilik 65, 66, 74, 80, **sivil**
toplum 74, **topluluk** 68, 70, 81,
429, **yaklaşım** 425, **yurttaşlık** 16
- ulusaşırıılık** 37
- ulusaşırılaşan göç ilişkileri** 430
- ulusaşırılaşma** 430
- ulusaşırılık (transnationalism)** 74, 81,
424, 427
- ulusçuluğun ötekileştirme çizgisi** 454
- ulusçuluk ideolojisi** 451
- Uluslararası Çocuk Festivali** 332
- uluslararası**
- göç** 19, 21-24, 28, 30, 38, 39,
136, 164, 335, 339, 350, 355,
404, 541, **göçmen** 28, 39, **ilişkiler**
18, **rekabet** 157, **siyaset** 20
- uluslarötesi** 424
- ulusötesi** 16, 68, 71, 73, 81, 225, 228,
229, 287, 288, 292, 293, 300-
302, 306, 308, 309, 311-313,
408, 438, 439, 537-544
- göç aktörleri** 311, **göçmen** 312,
kimlik kurucuları 313, **politik**
aktörler 313, **sosyal alan** 313
- umutsuz ekonomik durum** 183
- Uppsala** 335
- uyruk** 173, 486
- farklılığı** 369
- uyum** 9, 23, 45, 52, 54, 98, 116, 174,
181, 189, 190, 208, 209, 234,
237, 245, 298, 311, 362, 391,
415, 419, 420, 449, 450, 467,
468, 471, 473, 482, 489
- uyuşturucu** 20, 22, 28, 219, 221, 258
- uzmanlık** 50, 53, 217, 218, 395
- ücret** 4, 28, 162, 184, 404
- üçüncü alan** 246, 292
- Üçüncü Dünya ülkeleri** 324
- üçüncü nesil** 404, 412, 418
- üçüncü ülke vatandaşları** 74
- üçüncü alan aktörleri (third space player)** 307
- ülke** 9, 14, 22, 24, 35, 38, 45, 65, 69,
72, 76, 77, 87, 90, 93, 95, 101,
107, 144, 146, 149, 156, 157,
163, 164, 187, 188, 207, 212,
239, 248, 251, 268, 289, 290,

- 295, 300, 301, 306, 311, 344,
408, 409, 420, 423, 427, 429,
436, 438, 439, 450, 469, 475,
477, 480, 485, 522, 524-526,
531, 536
dışı göç (*emigration*) 290, 311,
topraklarının kumsallaştırılması
423
- üniversiteler 53, 223
Ürdün 534, 542
üstlük (*superiority*) 42, 247
ütöpik 26, 50
ütopya 38
Ürükürdu 504, 506
- Van 524
varoluş 45, 47, 362, 494
varoşlaşma 494
vasıflı
iş 146, 152-157, işçi 152, 156
vasıfsız
el işçisi 170, iş 12, 118, 131, 148,
150, 152, 395, işgücü 131, 395
vatan 52, 144, 184, 205, 308, 370,
402, 418, 420, 427
vatandaşlar 423, 531
vatandaşlık 9, 15, 22, 25, 72, 74, 80,
86, 89, 90, 143, 144, 165, 246,
269, 412, 423, 530
hakları 187, 412, 423
Vatandaşlık Yasası 205
Vatikan 534
veba 455
vergi 79, 540
Verhulst, Stefaan 430
verimlilik 50
Vietnam 332
-lı 337
vize 28, 324, 500, 521, 529, 533, 534
kontrol politikaları 28
- Vorbereitungsklasse* 297
- web 484, 502-504, 506-509, 512,
513, 520, 534
Weber, Max 317, 320
Welz, Gisela 288, 291, 293
Westphalia 39
Wimmer, Andreas 423, 424, 428, 429
Wirth, L. 329
World Bank 496
- yabancı
alan 32, dil 189, 192, 194, 196,
199, 200, 307, 484, dil dersleri
192, dilde eğitim veren okullar
484, düşmanlığı 10, 16, 227, 477,
işçi politikası 8, işçiler 6, 95, 212,
525, işgücü 6, 8, kadınlar 87, 115,
160, 161, 486, korkusu
(*xenophobia*) 72, nüfus 93, 86,
126, 128, 369, politikası 6,
uyruklu kadınlar 165, 166, 169,
uyruklu nüfus 85, 173
- yabancılar 13, 17, 79, 104, 112, 114,
116, 120, 122, 123, 125-130,
143, 161, 165, 173, 208, 217,
221, 250, 251, 253, 254, 289,
367, 369, 371, 387, 429, 480,
483, 487, 499
pedagojisi 17
Yabancılar Yasası 9, 216
*Yabancıların Çalışma İzinleri
Hakkında Kanun* 480, 482
Yabancıların Dönüşünü Özendirme
Yasası (*Rückkehrförderungsgesetz*)
8
Yahudi 10, 25, 35, 44, 45, 451
aleyhtarı 10, deneyimi 25, göçleri
451, örgütleri 35
Yahudiler 45

- yapsatçılık 465
 yardım fonları 171
 yardıma muhtaç 217
 yardımlaşma 159, 160, 378, 379, 501, 535
 yasa 9, 32, 103, 144, 465
 yasadışı 20, 29, 30, 61, 372, 402, 475, 494
 göçmen 61
 yasal durum 211, 479, 481
 yaş sınırı 172
 yaşam
 güzergâhı kavramının potansiyeli 471, güzergâhları 449, standardı 248, 524, tarzı 237, 241, 242, 275, 363, 478, yerleri 447, 455
 yaşlı
 göçmen işçiler 250, nüfus 93, 137, 459
 yaşlılık
 bağımlılık oranı 139, yoksulluğu 245, 256, 263
 yayılım (*diffusion*) 38
 yaylı arabalar 452
 yazlık köy 308
 yedek işgücü ordusu 6
 yeni dünya 289
 Yeni Gine 178
 yeni güvenlik konuları 20
 yeni meşruiyet kalıpları 462
 yeni teknoloji 452
 yeniden göç 427, 451
 yenilenme 135, 136, 138
 yenilik 53, 54
 yenilikçi 11, 361
 yer değiştirme 42, 471
 yerel
 bilgi 268, yönetim seçimlerine katılma hakkı 15, yönetimler sosyal hizmet 6
 yerellik 270, 271, 284, 312
 yerelliğin üretimi (*the production of locality*) 266
 yerinden edilme 41, 43, 46, 49, 55, 60, 287
 yerler uzamı 58
 yerleşik göçmenler 136
 yerleşim 206, 281, 339, 340, 367, 523, 525, 537, 541
 alanı 447, tarihi 447
 yerli
 çocuklar 188, *halk* 147, 190, 233, 322, işçi 28
 yerlilik 292
 yersiz/yurtsuzlaşma 266
 yeşilkart 102
 Yeşiller 15, 234
 yıkıyap süreci 466
 yoksullaşma 263
 eğilimi 263
 yoksulluk 173, 246-251, 253, 259, 260, 262, 263, 298
 sınırı 173
 Yol 343
 yoldaş 293
 yorum 266, 268, 283, 327
 Young, Hugo 423
 Yozgat 491, 492, 505
 Yozgathılar Sosyal ve Dayanışma Derneği 505
 yönetim 39
 Yugoslav 8, 355
 Yugoslavya 110, 121, 146, 167-169, 251, 267, 268, 283, 426
 yumuşak (*weiche*) entegrasyon 479
 Yunan 25, 300, 329
 diyasporası 329
 Yunanca 67, 305
 Yunanistan 4, 121, 137, 178, 452, 453, 525, 534, 543

Yunanlılar 110, 113, 120, 125, 251
yurtdışında yaşayan Türkler 403
yurtiçi 494
yurttaşlık 16, 49, 51, 229, 232, 233,
418
Yurttaşlık Kanunu 486
yüksek
işsizlik oranları 132, 135, 145,
166, 171, öğrenim 13, 153, vasıflı
işgücü 131, 146
Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK)
201

yükümlülük 485, 527
Žižek, Slavoj 43, 44
Zagreb 268
zamansallık 54
zanaatleri 164
Zara köyleri 504
Zaza 295, 297, 305
-ca 295-298, 305-307
zenginlik 51, 185, 239, 240
zincirleme göç 407, 522, 525, 530
Zonguldak 461

“Bu kitabı hocamız Nermin Abadan-Unat’a armağan ediyoruz. Hiç şüphe yok ki, Abadan olmasaydı Türkiye’deki göç çalışmaları bu denli hızla yol alamazdı. Bugüne kadar göç araştırmalarında herkese sağladığı her türlü katkı ve cesareten ötürü hocamıza teşekkür ediyoruz. Onun varlığı, yaşam öyküsü, dostluğu, heyecanı, cesareti, merakı, soruları ve yorumları her zaman bize yol gösterdi.”

İstanbul Bilgi Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Ayhan Kaya ile araştırma görevlisi Bahar Şahin’in derlediği bu çalışma, 1960’lı yıllarla birlikte Türkiye ile Batı Avrupa ülkeleri arasında hızlanan göç olgusundan sonra ortaya çıkan ulusaşırı düzlemi siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel açıdan ayrıntılı olarak ele alıp yorumlarken, bizler için “Almancı” Batılılar için ise “yabancı” olan insanlarımızın hem kendi hem de yaşadıkları ülkelerin sınırlarını aşarak çok farklı bir alan yaratan deneyimlerinin sonuçlarını irdeliyor. Artık günümüzde küreselleşme ile hız kazanan ulusaşırı kimliğin yarattığı sorunları, sadece daha önce uygulanan göçmen ve azınlık stratejileri ile açıklamak yetmemekte, küreselleşme sürecinin yaratmış olduğu olguları yine “küreselleşmenin araçları” nı kullanarak çözmeye yoluna gitmek daha doğru sonuçlar vermektedir.

Bu kitapta yeralan metinlerin tamamı İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde düzenlenen iki uluslararası konferansa sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Disiplinlerarası bir nitelik taşıyan bildiriler siyaset biliminden ekonomiye, sosyolojiden antropolojiye, uluslararası ilişkilerden kültürel değişimlere, demografiye kadar birçok disiplinin oluşturduğu ortak alandaki çalışmaları içermektedir. “Uluslararası Göç Süreçleri ve Güvenlik Tartışmaları”, “Uluslararası Alanda Almanya Türkleri”, “Diğer Ülkeler”, “Madalyonun Diğer Yüzü Türkiye” adlı dört bölümden oluşan bu çalışmanın Türkiye’deki göç araştırmaları için önemli bir kaynak olacağına inanıyoruz.

**NERMİN ABADAN-UNAT THOMAS FAIST BÜLENT DİKEN RIVA KASTORYANO
RAINER MÜNZ ELMAR HÖNEKOPP GÜLAY TOKSÖZ CZARINA WILPERT
URSULA NEUMANN URSULA BOOS-NÜNNING AYHAN KAYA BAHAR ŞAHİN
BARBARA WÖLBERT HALİL CAN SIRMA BİLGE AYLİN AKPINAR
ELİF AKSAZ ŞEBNEM KOŞAR-AKÇAPAR ASU AKSOY İLHAN TEKELİ
BIANCA KAİSER TAHİRE ERMAN ASLI DİDEM DANIŞ**

